

ΣΙΓΚΜΟΥΝΤ ΦΡΟΪΝΤ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΗΝ
ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Λευτέρης Αναγνώστου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΑΘΗΝΑ

Η μετάφραση έγινε από τα γερμανικά. Χρησιμοποιήθηκε η κριτική έκδοση: Sigmund Freud, *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 1969, *Studienausgabe*, τόμ. 1, σελ. 33-445. Στις σημειώσεις της γερμανικής έκδοσης προστέθηκαν σημειώσεις του μεταφραστή για την ελληνική έκδοση και αντίστοιχα από τον εκδότη προστέθηκαν στην βιβλιογραφία οι ελληνικές μεταφράσεις στα παρατιθέμενα έργα του Φρόυντ.

© Εκδόσεις ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, Γ. Ι. Βαμβαλής, Αθήνα, 1996
Α΄ έκδοση, 1996

Στοιχειοθετήθηκε στην Αθήνα, στην Ο.Υ.Φ.Ο., Γραβιάς 7, για τις εκδόσεις ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, Εμμ. Μπενάκη 97, 10681 Αθήνα, τηλ. 3815152.

Εκδόσεις ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, Εμμ. Μπενάκη 97,
10681 Αθήνα, τηλ. 3815152

EPICOUROS Publications, 97, Em. Benaki St.,
10681 Athens, Greece, tel. 3815152

ISBN 960-7105-19-2

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωμα του εκδότη	7
Πρόλογος [1917]	15
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΟΙ ΠΑΡΑΔΡΟΜΕΣ (1916 [1915])	
1. Εισαγωγή	19
2. Οι παραδρομές	29
3. Οι παραδρομές (Συνέχεια)	43
4. Οι παραδρομές (Τέλος)	61
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: ΤΟ ΟΝΕΙΡΟ (1916 [1915-16])	
5. Δυσκολίες και πρώτες προσεγγίσεις	83
6. Προϋποθέσεις και τεχνική της ερμηνείας	99
7. Το έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου και οι λανθάνουσες ονειρικές ιδέες	111
8. Παιδικά όνειρα	123
9. Η λογοκρισία του ονείρου	133
10. Η συμβολική στο όνειρο	145
11. Η εργασία του ονείρου	165
12. Παραδείγματα ανάλυσης ονείρων	179
13. Αρχαϊκά γνωρίσματα και παιδισμός στο όνειρο	193
14. Η εκπλήρωση της επιθυμίας	207
15. Αβεβαιότητες και κριτικές	223
ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΓΕΝΙΚΗ ΝΕΥΡΩΣΙΟΛΟΓΙΑ (1917 [1916-17])	
16. Ψυχανάλυση και ψυχιατρική	237
17. Το νόημα των συμπτωμάτων	249
18. Η καθήλωση στο τραύμα, το ασυνείδητο	265
19. Αντίσταση και απώθηση	277
20. Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου	291
21. Η ανάπτυξη της λίμπιντο και οι φάσεις οργάνωσης της σεξουαλικότητας	307
22. Πτυχές της ανάπτυξης και επαναστροφή. Αιτιολογία	325
23. Οι τρόποι σχηματισμού των συμπτωμάτων	343
24. Η κοινή νευρική κατάσταση	361
25. Το άγχος	375
26. Η θεωρία της λίμπιντο και ο ναρκισσισμός	393
27. Η μεταβίβαση	411
28. Η ψυχαναλυτική θεραπεία	427
Βιβλιογραφία	441

Ο Φρόντ ήταν κοντά εξήντα χρονών, όταν τον Οκτώβριο του 1915, όπως κάθε χρόνο, άρχισε τις καθιερωμένες παραδόσεις του στο πανεπιστήμιο της Βιέννης. Οι παραδόσεις διαρκούσαν από τα τέλη Οκτωβρίου μέχρι τα τέλη Μαρτίου και γίνονταν από συνήθεια χρόνων κάθε Σάββατο βράδυ. Για αυτή τη χρονιά, αλλά και για την επόμενη, είχε προγραμματίσει να δώσει μια σειρά παραδόσεων ως εισαγωγή στην ψυχανάλυση.

Ήδη με τα πρώτα λόγια του στην πρώτη συνάντηση με τους ακροατές του χαρακτηρίζει την πρόθεσή του «στοιχειώδη εισαγωγή στην ψυχανάλυση» και είχε κατά νου μια σύνοψη των μέχρι τότε θεωρητικών δεδομένων της ψυχανάλυσης. Χωρίς να το έχει ανακινώσει ρητά, είχε πάρει μέσα του την απόφαση, την οποία και πραγματοποίησε, αυτές οι παραδόσεις να είναι οι τελευταίες του στο πανεπιστήμιο. Η έκληξή του ήταν μεγάλη, όταν στην πρώτη παράδοση βρέθηκε μπροστά σε ένα ακροατήριο εβδομήντα ατόμων και, παρά την προτροπή του να μην ξανάλθουν να τον ακούσουν δεύτερη φορά,¹ έχοντας θέσει υπόψη τους τις δυσκολίες που θα συναντήσουν, τον επόμενο μήνα είχε μπροστά του στο αμφιθέατρο πάνω από εκατό άτομα. Η ειρωνεία ήταν ότι πριν από δεκαπέντε χρόνια μόνο τρεις είχαν βρει τον δρόμο να έλθουν στην πρώτη του παράδοση για τα όνειρα.

Ο Φρόντ ήταν ήδη προσωπικότητα μεγάλου κύρους· με σημαντικά έργα, όπως η *Ερμηνεία των ονείρων*² (1900a) και οι *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*³ (1905d) είχε θέσει τις γερές βάσεις, πάνω στις οποίες στηρίχθηκε όλη η κατοπινή θεωρία της ψυχανάλυσης, είχε γύρω του έναν στενό και αφοσιωμένο κύκλο μαθητών, συνεργατών και οπαδών, αλλά και δεν είχε πάψει ποτέ να αποτελεί μίσημα με τις αλλόκοτες θεωρίες του, κυρίως της σεξουαλικότητας, εξαιτίας των οποίων οι επιφυλακτικοί τον απέφευγαν, ενώ οι δηλωμένοι αντίπαλοί του εκτραχύνονταν σε βαρύτερες συκοφαντίες και κατηγορίες εναντίον του. Χαρακτηριστικό της απορριπτικής μανίας είναι το περιστατικό σε ένα συνέδριο νευρολόγων και ψυχιάτρων στο Αμβούργο το 1910, όπου ο καθηγητής Βίλχελμ Βέινγκαντ στο άκουσμα και μόνο του ονόματος του Φρόντ χτύπησε με τη γροθιά του στο τραπέζι και αναφώνησε οργισμένος: «Αυτό δεν είναι

1. Βλέπε 1η Παράδοση, σελ. 19.

2. Σίγκμουντ Φρόντ, *Η ερμηνεία των ονείρων*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1993 (δεύτερη έκδοση 1995).

3. Σίγκμουντ Φρόντ, *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991.

θέμα συζήτησης για μια επιστημονική συνάθροιση, είναι θέμα της αστυνομίας».⁴

Πέρα από αυτές τις μόνιμες αντιδράσεις αντιπάλων, που συνόδευαν τον Φρόντ σε όλη του τη ζωή, οι παραδόσεις του 1915 δίδονταν υπό τη σκιά της διαμάχης με τον Άντλερ και τον Γιούνγκ, που μόλις είχε λήξει με την απόσχισή τους και με το ξεκαθάρισμα των λογαριασμών μαζί τους με την πολεμική μελέτη⁵ που δημοσίευσε ο Φρόντ το 1914 προς υπεράσπιση της σεξουαλικής θεωρίας του απέναντι κυρίως στους δύο πρώην φίλους και οπαδούς του. Στις παραδόσεις του ο Φρόντ αναφέρεται πολλές φορές άμεσα και έμμεσα στον Άντλερ και τον Γιούνγκ, θεωρώντας τους τρόπον τινά απολωλότες, πράγμα που δεν ξενίζει τόσο στα πλαίσια μιας επιστημονικής διαμάχης όσο το ανεπανάληπτο εκείνο κομμάτι της ομιλίας του στην πρώτη παράδοση, που μόνο του θα αρκούσε μια για πάντα να απαντά στις ερωτήσεις για τους λόγους της συνεχιζόμενης και μέχρι σήμερα φανερής ή κρυφής εχθρότητας απέναντι στην ψυχανάλυση. «Θα σας εξηγήσω πώς η κατεύθυνση που έχει λάβει όλη η προηγούμενη παιδεία σας και όλες οι συνήθειες της σκέψης σας πρέπει αναπόφευκτα να σας έχουν κάνει αντίπαλους της ψυχανάλυσης και πόσα εμπόδια θα έπρεπε να υπερβείτε μέσα σας για να χαλιναγωγήσετε αυτή την ενστικτώδη αντιπαλότητα».⁶

Το πλήθος δεν αίρει λοιπόν την ενστικτώδη εχθρότητα των αθώων ακροατών ούτε τις δυσκολίες της ψυχανάλυσης, των οποίων ο Φρόντ είχε πλήρη συνείδηση και τις οποίες μεγαλοποιούσε εδώ, για να δικαιολογήσει προφανώς στον εαυτό του τον σχολαστικά διδακτικό και επαγωγικό τρόπο παρουσίασης των παραδόσεων. Οι ακροατές ήταν κυρίως φοιτητές και των δύο φύλων προερχόμενοι από όλες τις σχολές του πανεπιστημίου. Έτσι ο Φρόντ τους θεωρεί από την πρώτη στιγμή που τους αντικρύζει στην πρώτη παράδοση, είτε γνωρίζουν είτε έχουν ακούσει κάτι για την ψυχανάλυση, παρθένο υλικό και ως τέτοιο θα τους μεταχειρισθεί κατά τη διδασκαλία.

Ύστερα από μαθητεία ενός χρόνου, στην πρώτη (συνολικά 16η) παράδοση τον Οκτώβριο του 1916, δεν τους θεωρεί σοφότερους και επιμένει σε σκληρή και κοπιαστική εργασία για την απόκτηση, πρώτα, γνώσεων και, μετά, πεποιθήσεων. «Δεν πρέπει όμως να νομίζετε ότι ανακοινώνω την πρόθεσή μου να δώσω δογματικές διαλέξεις με

4. Ernest Jones, *Das Leben und Werk von Sigmund Freud* (1962a), Verlag Hans Huber, Bern, τόμ. 2, σελ. 136.

5. «Zur Geschichte der psychoanalytischen Bewegung» (1914d), ελληνική μετάφραση, «Για την ιστορία του ψυχαναλυτικού κινήματος», περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόντ, *Αυτοβιογραφία*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1994, σελ. 113-199.

6. 1η Παράδοση, σελ. 19.

την αξίωση να με πιστέψετε χωρίς όρους. Μια τέτοια παρεξήγηση θα με αδικούσε βάνουσα. Δεν θέλω να πείσω κανέναν – θέλω να δώσω ερεθίσματα και να ταρακουνήσω προκαταλήψεις. Αν λόγω άγνοιας του θέματος δεν είστε σε θέση να κρίνετε, τότε δεν πρέπει ούτε να πιστέψετε ούτε να απορρίψετε. Σωστό είναι να ακούσετε και να εκτεθείτε στην επίδραση όσων θα σας αναπτύξω. Πεποιθήσεις δεν αποκτά κανείς τόσο εύκολα, και όταν τις απέκτησε κανείς χωρίς κόπο, δεν έχουν καμιά αξία και θα αποδειχθούν ανίκανες να αντέξουν στην κριτική. Πεποίθηση δικαιούται να έχει μόνον όποιος δούλεψε πολλά χρόνια όπως εγώ πάνω στο ίδιο υλικό και δοκίμασε και αυτός τις ίδιες νέες και εκπληκτικές εμπειρίες. Προς τι λοιπόν στο πεδίο της διανόησης γενικά αυτές οι γρήγορες πεποιθήσεις, οι αστραπιαίοι προσηλυτισμοί, οι στιγμιαίες αποκρούσεις; Δεν αντιλαμβάνεσθε ότι το coup de foudre, ο έρωτας με την πρώτη ματιά, προέρχεται από ένα εντελώς διαφορετικό, συναισθηματικό πεδίο;»⁷

Για τη διάταξη και την παρουσίαση του υλικού έλαβε σοβαρά υπόψη του τη σύνθεση του ακροατηρίου του. Η εμπειρία του από προηγούμενες περιπτώσεις να μιλάει σε αμήνητους τον βοηθούσε και εδώ να παρακάμπτει τα δύσκολα θεωρητικά προβλήματα και για να συντηρεί την προσοχή των ακροατών σε όλη τη διάρκεια της δώρης παράδοσης διάνθιζε την ομιλία του με εύστοχα ανέκδοτα, παραθέματα, σύντομες εκτροπές από το κυρίως θέμα και άλλα τεχνάσματα, όπως να μπαίνει στη θέση των ακροατών και προλαβαίνοντάς τους να προβάλλει ο ίδιος αντιρρήσεις στα λεγόμενά του, να προσποιείται άγνοια, ελλιπή γνώση που θα την συμπληρώσει αργότερα κλπ.

Οι παραδόσεις μαρτυρούν προμελετημένη εσωτερική δομή με αρχή, μέση και τέλος και αξιοθαύμαστη σύνδεση μεταξύ τους με συγκεκριμένες παραπομπές π.χ. από μία παρούσα παράδοση σε προγενέστερη ή μεταγενέστερη και αντίστροφα. Η εξωτερική δομή τους σε τρία μέρη δηλώνει όχι μόνο τον χωρισμό του υλικού σε τρεις μεγαλύτερες ενότητες, αλλά και την ροή της διδασκαλίας σε προϊούσα πορεία από τα ευκολότερα στα δυσκολότερα. Έτσι ο Φρόνιτ προσελκύει τους ακροατές του για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση προτάσσοντας το δημοφιλές θέμα των παραδρομών, με το οποίο τους μπει σε βασικές ψυχαναλυτικές ιδέες, περνάει στο επόμενο δυσκολότερο βήμα, όπου υπό την κάλυψη του παγκοίνως ενδιαφέροντος θέματος των ονείρων και της ερμηνείας τους εισάγει εμβόλιμα τη συζήτηση πιο σύνθετων ιδεών για τη λειτουργία του ψυχικού μηχανι-

7. 16η Παράδοση, σελ. 237.

σμού και καταλήγει στο τρίτο μέρος με συζήτηση βασικών τομέων, όπως νευρώσεις, σεξουαλικότητα, απώθηση, άγχος κλπ., σε μια συμπύκνωση όλης σχεδόν της ψυχαναλυτικής θεωρίας.

Ο τρόπος εκφοράς και αυτών των παραδόσεων θα πρέπει να ήταν ο συνήθης στον Φρόντ, για τον οποίον ο βιογράφος του Έρνεστ Τζόουνς δίνει μια ενδιαφέρουσα περιγραφή: «Όποιος, όπως ο συγγραφέας,⁸ είχε το προνόμιο να ανήκει στους ακροατές του, θα πιστοποιήσει ότι ο Φρόντ ήταν γοητευτικός ομιλητής. Αλάτιζε τις παραδόσεις του με την δική του λεπτή ειρωνεία, για την οποία έχουμε αναφέρει πολλά παραδείγματα. Μιλούσε σιγανά — ίσως επειδή η φωνή του, όταν την ύψωνε, γινόταν κάπως βραχνή —, αλλά πολύ καθαρά και, μπορούμε να πούμε, πάντα χωρίς χειρόγραφο.⁹ Για την προετοιμασία χρειαζόταν ελάχιστον χρόνο και αφηνόταν κατά κανόνα στην εμπνευση της στιγμής. Τον ρωτήσαμε κάποτε στον δρόμο προς το πανεπιστήμιο ποιό θα ήταν το θέμα του εκείνη την ημέρα και η απάντηση ήταν: “Μακάρι να ήξερα! Το αφήνω στο ασυνείδητό μου”.

Απέφευγε τους εντυπωσιασμούς και του άρεσε να συγκεντρώνει γύρω του τους ακροατές του και να συζητεί μαζί τους άνετα σαν να ήταν φίλοι. Ο καθένας είχε το αίσθημα ότι απευθύνεται σε αυτόν προσωπικά, και κάτι από αυτόν τον προσωπικό τρόπο φέρουν και εκείνες οι όψιμες παραδόσεις που δημοσιεύθηκαν. Δεν αφήνουν να διαφανεί κανένα ίχνος ακαταδεξίας και δασκαλιστικής υπεροψίας. Μεταχειριζόταν τους ακροατές του σαν μια συνάθροιση εξαιρετικά ευφυών ανθρώπων, τους οποίους ήθελε να κάνει κοινωνούς των μόλις πρόσφατων εμπειριών του. Ανταλλαγές απόψεων γίνονταν όμως μόνο στη μορφή ιδιαίτερων συζητήσεων μετά την παράδοση. Μερικές φορές έκανε στους ακροατές του κατά τη διάρκεια της παράδοσης φιλοφρονήσεις, όπως π.χ. μια φορά που ο Άμπραμ, ο Φερέντσι, ο Ρανκ, ο Σαξ και ο συγγραφέας¹⁰ κάθονταν στην πρώτη σειρά και αυτός με μια κομπή, ελαφρά υπόκλιση και με μια κίνηση του χεριού προς το μέρος τους τούς είπε σιγανά: “Un parterre de rois”.¹¹

8. Ο Τζόουνς.

9. Η μοναδική φορά, που ο Φρόντ διάβασε μια διάλεξη, ήταν στο ψυχαναλυτικό συνέδριο της Βουδαπέστης στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1918, επειδή ήταν εξασθενημένος. Η κόρη του [Άννα] τον επέπληξε για την διάρρηξη αυτής της «οικογενειακής παράδοσης», την οποία αυτή πάντα τηρούσε. (Σημείωση του Τζόουνς).

10. Όλοι αυτοί, μαζί με τον Τζόουνς (συγγραφέας), ανήκαν στον σκληρό πυρήνα του κύκλου του Φρόντ.

11. Υπαινιγμός στην παρατήρηση του Ναπολέοντα στο θέατρο της Ερφούρτης. (Σημείωση του Τζόουνς). — Parterre de rois: βασιλική πλατεία, στο θέατρο, κατ' αναλογία προς το βασιλικό θεωρείο.

Όταν πια είχε γίνει πιο γνωστός, υπήρχε κίνδυνος να καταστραφεί αυτή η οικειότητα από τον αυξανόμενο αριθμό των ακροατών. Στην αρχή εξαμήνου συνωστίσθηκε μια φορά μια στρατιά νέων φοιτητών στην αίθουσα και ο Φρόυντ, που τους παρατηρούσε δυσανεκτικώς, επειδή διέβλεπε τα κίνητρα της προσέλευσής τους, τους είπε: “Κυρίες και κύριοι, ήλθατε τόσοι πολλοί, επειδή ελπίζετε να ακούσετε κάτι εντυπωσιακό ή ακόμη και χυδαίο. Να είστε βέβαιοι πως θα κάνω ό,τι μπορώ, για να σας αποδείξω ότι δεν άξιζε τον κόπο να έλθετε”. Στην επόμενη παράδοση το ακροατήριο είχε συρρικνωθεί στο ένα τέταρτο.¹² Αργότερα το πρόβλημα λυνόταν με διασφάλιση της θέσης με κάρτα, την οποία έπρεπε ο καθένας προσωπικά να την ζητήσει από τον Φρόυντ».¹³

Ίσως η ειλημμένη απόφασή του, αυτές οι παραδόσεις να είναι οι τελευταίες του στο πανεπιστήμιο, να ενεργούσε ως κρυφή παρώθηση για την τελειότητα αυτού του κύκνειου άσματος μπροστά σε ακροατήριο. Στο χειμερινό εξάμηνο 1915/16 έδωσε δεκαπέντε παραδόσεις, από τις οποίες τις τέσσερις πρώτες, του πρώτου μέρους για τις παραδρομές, τις προετοίμαζε κάθε φορά γραπτώς: τις επόμενες ένδεκα, του δεύτερου μέρους για τα όνειρα, τις έγραφε αμέσως μετά από κάθε προφορική παρουσίαση. Για το χειμερινό εξάμηνο 1916/17, που θα δίδασκε το τρίτο, δυσκολότερο, μέρος για τις νευρώσεις, προετοιμάσθηκε από το καλοκαίρι του 1916 στις διακοπές του και τον Σεπτέμβριο, έναν μήνα πριν από την έναρξη, είχε ήδη γραμμένες τις ένδεκα από τις δεκατρείς παραδόσεις. Η καινοτομία για αυτές τις παραδόσεις ήταν ότι, μόλις τελείωνε κάθε ένα από τα τρία μέρη, εκδίδονταν σε βιβλίο: έτσι τα τρία μέρη κυκλοφόρησαν χωριστά, τα δύο πρώτα το 1916 και το τρίτο το 1917.

Το 1917 όμως κυκλοφόρησαν σε βιβλίο και τα τρία μέρη μαζί με τον τίτλο *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* (Παραδόσεις για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση) από τον εκδότη Heller. Λειψία-Βιέννη. Από τη στιγμή αυτή αρχίζει και η ένδοξη πορεία αυτού του περισσότερο διαβασμένου βιβλίου του Φρόυντ. Σύντομα μεταφράσθηκε σε δεκαπέντε γλώσσες, ακόμη και στα κινέζικα, τα γιαπωνέζικα και τυπώθηκε στη γλώσσα των τυφλών, και οι αλληπάλληλες γερμανικές εκδόσεις του έφτασαν στα χρόνια που έζησε ο Φρόυντ, μέχρι το 1939, να πουλήσουν τον εκπληκτικό αριθμό, για εκείνη την εποχή και για τέτοιο βιβλίο, των 50.000 αντιτύπων. Ήταν

12. Μου το ανακοίνωσε προφορικά ο δρ. Λούντβιχ Γιέκελς. (Σημείωση του Τζόουνς).

13. Ernest Jones, *Das Leben und Werk von Sigmund Freud* (1960), Verlag Hans Huber, Bern, τόμ. 1, σελ. 397-398.

η αμοιβή για ένα έργο που συγκέντρωνε σε αξιοθαύμαστον βαθμό εκείνες τις αρετές, με τις οποίες ένας μεγάλος επιστήμονας σε ευτυχείς συμπτώσεις βγαίνει έξω από τα τείχη της επιστημονικής περιχαρακωσης και έρχεται ως διαφωτιστής και δάσκαλος να συναντήσει το μεγάλο κοινό.

Μετά το 1917 ο Φρόντ δεν ξανάδωσε παραδόσεις ούτε στο πανεπιστήμιο ούτε πουθενά αλλού. Δεκαπέντε χρόνια όμως αργότερα κυκλοφόρησε ξαφνικά ένα βιβλίο του με τον τίτλο *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*¹⁴ (*Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*) με επτά παραδόσεις και με την πρώτη του νέου αυτού βιβλίου να φέρει τον αριθμό 29η, ως συνέχεια εκείνων των τελευταίων παραδόσεων που τελείωναν με την 28η. Τι είχε συμβεί, καλύτερα θα είναι να αφήσουμε, προτού δώσουμε περισσότερες εξηγήσεις παρακάτω, τον ίδιο τον Φρόντ να μιλήσει, παίρνοντας τα λόγια του από την εισαγωγή που έγραψε στο νέο βιβλίο: «Αντίθετα οι νέες παραδόσεις δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ. Η ηλικία μου με είχε στο μεταξύ απαλλάξει από την υποχρέωση να εκφράζω την — έστω και περιθωριακή¹⁵ — ιδιότητά μου σαν μέλος του πανεπιστημίου, κάνοντας παραδόσεις, και μια εγχείρηση με εμπόδιζε πλέον να είμαι καλός ομιλητής.¹⁶ Στις παρα-

14. Αντίθετα κάτι παραπάνω από 15 χρόνια, για την ακρίβεια 19 χρόνια νωρίτερα από τις παρούσες παραδόσεις για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση εκδόθηκε στα ελληνικά η *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση* από τις εκδόσεις Επίκουρος, 1977.

15. Υπαινιγμός στην ακαδημαϊκή του σταδιοδρομία, η οποία εμφανώς είχε εμποδισθεί να εξελιχθεί κανονικά. Αν και έγινε σχετικά νωρίς υφηγητής (1885), άργησε να γίνει καθηγητής (έκτακτος, 1902). Τακτικός καθηγητής έγινε σε ηλικία 63 ετών, μόλις το 1919, και αυτό με τους περιορισμούς που ίσχυαν τότε στο πανεπιστήμιο της Βιέννης: επειδή διατηρούσε ιδιωτικό ιατρείο, δεν ήταν πλήρες μέλος της σχολής, του «συμβουλίου των καθηγητών». Όσον αφορά την διδακτική δραστηριότητα, ως υφηγητής και έκτακτος καθηγητής είχε το δικαίωμα να δίδει παραδόσεις, δεν ήταν όμως υποχρεωμένος· η υποχρέωση ίσχυε μόνο για τακτικούς καθηγητές που ήταν μέλη του συμβουλίου. Στην πραγματικότητα δηλαδή έφερε τον τίτλο από το 1902 χωρίς, ούτε και από το 1919, να συνοδεύεται από όλες τις αρμοδιότητες και τις υποχρεώσεις.

16. Από το 1923 είχε προσβληθεί από καρκίνο στο στόμα, εξαιτίας του οποίου υποβλήθηκε κατά τα επόμενα χρόνια σε πολλές εγχειρήσεις με σκοπό την αφαίρεση κάθε φορά του διαρκώς αναπτυσσόμενου καρκινώματος, αλλά και την τοποθέτηση, βελτίωση και επανατοποθέτηση στο στόμα ενός δύσκολα ανεκτού τεχνητού μέλους που δυσκόλευε τον Φρόντ τόσο πολύ στην ομιλία, ώστε σε κακές περιόδους να μην μπορεί να επικοινωνεί παρά μόνο γραπτώς. Υπέμεινε στωικά την επώδυνη και βασανιστική αρρώστια μέχρι το τέλος της ζωής του.

κάτω αναλύσεις μου λοιπόν μεταφέρομαι φανταστικά μόνο στο αμφιθέατρο· ίσως έτσι να παίρνω περισσότερο υπόψη μου τον αναγνώστη εμβαθύνοντας στο θέμα μου.

Οι νέες παραδόσεις δεν έχουν σε καμμία περίπτωση σκοπό να αντικαταστήσουν τις προηγούμενες. Δεν είναι καθόλου αυτοτελείς, ώστε να διαβαστούν από ένα διαφορετικό αναγνωστικό κοινό, αλλά είναι συνέχεια και συμπλήρωμα... Η εξάρτηση των νέων παραδόσεων από αυτές της *εισαγωγής* εκφράζεται και με το γεγονός ότι συνεχίζουν την αρίθμησή τους. Η πρώτη αυτού του τόμου είναι η 29η. Εξάλλου δεν έχουν να προσφέρουν πολλά καινούργια πράγματα στον ειδικό ψυχαναλυτή, αλλά απευθύνονται περισσότερο στο πλήθος των μορφωμένων, που πιστεύω πως έχουν ένα θετικό, αν και συγκρατημένο, ενδιαφέρον για την ιδιορρυθμία και τα επιτεύγματα της νέας επιστήμης. Και τούτη τη φορά πρόθεσή μου ήταν να μην κάνω θυσίες σε βάρος της πληρότητας και ακεραιότητας της ανάπτυξής μου για να πετύχω μόνο μια επιφανειακή απλότητα, να μην συγκαλύψω προβλήματα και να μην αρνηθώ κενά και αβεβαιότητες». ¹⁷

Οι λόγοι για την έκδοση του βιβλίου ήταν καθαρά πρακτικοί και μάλιστα οικονομικοί. Από το 1918 η ομάδα του Φρόντ στη Βιέννη διατηρούσε για τις δημοσιεύσεις της δικόν της εκδοτικό οίκο, τις Διεθνείς Ψυχαναλυτικές Εκδόσεις. Η ίδρυση του οίκου και η συντήρησή του ήταν δυνατή μόνο χάρη στην γενναία υποστήριξη πλούσιων φίλων, η οικονομική κατάστασή του όμως στα τέλη του 1931, αρχές του 1932 ήταν τόσο απελπιστική, ώστε ο Φρόντ προθυμοποιήθηκε να βοηθήσει προσφέροντας ένα βιβλίο. Δεν είχε τίποτε έτοιμο και έτσι του ήλθε η ιδέα να γράψει μια συνέχεια των παραδόσεων που είχε δώσει πριν από δεκαπέντε χρόνια. Μεταφερόμενος λοιπόν νοερά στο πανεπιστημιακό αμφιθέατρο αρχίζει την 29η παράδοση σαν να έχει μπροστά του το ίδιο με τότε κοινό: «Κυρίες και κύριοι! Αν σας καλώ μετά από 15 χρόνια και περισσότερο για να συζητήσουμε τι καινούργιο ίσως και τι καλύτερο επιτεύχθηκε στο διάστημα που μεσολάβησε στον χώρο της ψυχανάλυσης...». ¹⁸ Μέχρι τον Αύγουστο του 1932 είχε γράψει και τις επτά παραδόσεις και το βιβλίο κυκλοφόρησε στις αρχές Δεκεμβρίου. Ως έτος έκδοσης φέρει όμως το 1933.

Ίσως η μακρά απουσία του από το πανεπιστήμιο και η νοσταλγία να ξαναβρεθεί στην ζεστή και οικεία ατμόσφαιρα της πανεπιστημιακής αίθουσας να συνέβαλαν στην απόφασή του να μιλήσει σε ένα,

17. Σίγκμουντ Φρόντ, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1977, σελ. 7-8.

18. Ό.π., σελ. 9.

έστω και φανταστικό, ακροατήριο. Η συνήθεια μακρόχρονης διδακτικής δραστηριότητας, είχε διδάξει πάνω από τριάντα χρόνια, δεν αποβάλλεται προφανώς τόσο εύκολα. Εξάλλου τα τελευταία χρόνια είχε γράψει δύο μελέτες διαφωτιστικού χαρακτήρα, την *Πρακτική ψυχανάλυση*¹⁹ (1926a) και *Το μέλλον μιας αιταπάτης*²⁰ (1927c) έχοντας κάθε φορά απέναντί του έναν φανταστικό συνομιλητή.

Γιώργος Βαμβαλής

19. Σίγκμουντ Φρόυντ, *Πρακτική ψυχανάλυση*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1975. Για το πρόβλημα της άσκησης της ψυχανάλυσης από γιατρούς και μη γιατρούς.

20. Για τη θρησκεία. Περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ο πολιτισμός πηγή δισπυχίας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, δεύτερη έκδοση 1994, σελ. 123-198.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

[1917]

Το έργο που παραδίδω σήμερα στη δημοσιότητα με τον τίτλο «Εισαγωγή στην ψυχανάλυση» δεν έχει κατά κανέναν τρόπο την πρόθεση να ανταγωνισθεί τις ήδη προϋπάρχουσες συνολικές παρουσιάσεις αυτού του πεδίου γνώσης. (Hitschmann, *Freuds Neurosenlehre*, 2η έκδ. 1913· Pfister, *Die psychoanalytische Methode*, 1913· Leo Kaplan, *Grundzüge der Psychoanalyse*, 1914· Régis et Hesnard, *La psychoanalyse des névroses et des psychoses*, Παρίσι, 1914· Adolf F. Meijer, *De Behandeling van Zenuwzieken door Psycho-Analyse*, Άμστερνταμ, 1915). Είναι η πιστή αναπαραγωγή των Παραδόσεων που έδωσα κατά τα δύο χειμερινά εξάμηνα του 1915/16 και 1916/17 μπροστά σε ένα ακροατήριο γιατρών και μη ειδικών και των δύο φύλων.

Όλες οι ιδιαιτερότητες που θα κινήσουν την προσοχή των αναγνωστών αυτού του βιβλίου οφείλονται στις συνθήκες δημιουργίας τους. Δεν ήταν δυνατόν να διατηρήσω την ψυχρή ηρεμία μιας επιστημονικής πραγματείας, αλλά ως ομιλητής έπρεπε να φροντίζω ώστε να μένει αμείωτο το ενδιαφέρον των ακροατών κατά τις σχεδόν δώρες διαλέξεις μου. Η μέριμνα για την στιγμιαία εντύπωση έκανε αναπόφευκτες τις επανειλημμένες αναφορές στο ίδιο αντικείμενο, π.χ. μια φορά στο πλαίσιο της ερμηνείας των ονείρων και αργότερα πάλι κατά την ανάπτυξη των προβλημάτων της νεύρωσης. Η διάταξη της ύλης είχε ως συνέπεια να μην μπορώ να πραγματευθώ μερικά σημαντικά θέματα, όπως π.χ. αυτό του ασυνείδητου, εξαντλητικά σε ένα και μόνο σημείο, αλλά να επανέρχομαι συχνά σε αυτά και πάλι να τα εγκαταλείπω, ώσπου να μου δοθεί μια νέα ευκαιρία για να προσθέσω και άλλα στοιχεία.

Όποιος είναι εξοικειωμένος με την ψυχαναλυτική βιβλιογραφία δεν θα βρει πολλές σκέψεις που δεν θα μπορούσαν να του είναι γνωστές από άλλες, πολύ πιο διεξοδικές δημοσιεύσεις. Και όμως η επιθυμία για μια συνοπτική και ολοκληρωμένη παρουσίαση της ύλης ανάγκασε τον συγγραφέα να προσκομίσει σε μερικά κεφάλαια (στην αιτιολογία του άγχους, στις υστερικές φαντασιώσεις) νέο υλικό, που ως τώρα είχε μείνει αχρησιμοποίητο.

Βιέννη, άνοιξη 1917

ΦΡΟΥΝΤ

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Οι παραδρομές

(1916 [1915])

Κυρίες και κύριοι! Δεν ξέρω πόσα γνωρίζει ο ένας ή ο άλλος από σας για την ψυχανάλυση, τι έχει ακούσει ή έχει διαβάσει γι' αυτή. Η αναγγελία μου —Στοιχειώδης εισαγωγή στην ψυχανάλυση— με υποχρεώνει όμως να σας αντικρύσω σαν αρχάριους που δεν ξέρουν τίποτε και χρειάζονται μια πρώτη ενημερωτική διδασκαλία.

Μπορώ πάντως να προϋποθέτω πως γνωρίζετε ότι η ψυχανάλυση είναι μια μέθοδος για την ιατρική θεραπεία νευρικών ανθρώπων, και σε αυτό μπορώ να σας δώσω αμέσως ένα παράδειγμα, για να δείτε ότι σε αυτό το πεδίο μερικά πράγματα ακολουθούν έναν διαφορετικό, συχνά μάλιστα αντίθετο δρόμο απότι συνήθως στην ιατρική. Όταν υποβάλλουμε έναν κοινό ασθενή σε μια νέα γι' αυτόν ιατρική τεχνική, κατά κανόνα τού την παρουσιάζουμε ως πιο ανώδυνη και του δίνουμε αισιόδοξες υποσχέσεις για την επιτυχία της θεραπείας. Φρονώ ότι έχουμε αυτό το δικαίωμα, διότι έτσι αυξάνουμε την πιθανότητα επιτυχίας. Όταν όμως δεχόμαστε έναν νευρωτικό για ψυχαναλυτική θεραπεία, η τακτική μας είναι διαφορετική. Του προβάλλουμε τις δυσκολίες της μεθόδου, την χρονική διάρκεια, τις προσπάθειες και τις θυσίες που απαιτούνται, και όσον αφορά την επιτυχία, του λέμε ότι δεν μπορούμε να την υποσχεθούμε με βεβαιότητα, ότι εξαρτάται από τη δική του συμπεριφορά, την κατανόησή του, την ευλείθειά του και την αντοχή του. Έχουμε φυσικά τους λόγους μας για την επίδειξη μιας κατά τα φαινόμενα τόσο αντίστροφης στάσης, την οποία ίσως θα κατανοήσετε αργότερα.

Μην θυμώσετε λοιπόν που κατ' αρχάς θα σας μεταχειρισθώ παρόμοια με αυτούς τους νευρωτικούς. Κατά βάθος σας συμβουλεύω να μην με ξανακούσετε. Με αυτή την πρόθεση θα σας δείξω τις ατέλειες που κατ' ανάγκη συνοδεύουν τη διδασκαλία της ψυχανάλυσης και τις δυσκολίες που παρουσιάζονται στην απόκτηση μιας προσωπικής κρίσης. Θα σας εξηγήσω πώς η κατεύθυνση που έχει λάβει όλη η προηγούμενη παιδεία σας και όλες οι συνήθειες της σκέψης σας πρέπει αναπόφευκτα να σας έχουν κάνει αντίπαλους της ψυχανάλυσης και πόσα εμπόδια θα έπρεπε να υπερβείτε μέσα σας για να χαλιναγωγήσετε αυτή την ενστικτώδη αντιπαλότητα. Δεν μπορώ φυσικά να προβλέψω πόση κατανόηση της ψυχανάλυσης θα αποκτήσετε ακούγοντας τις ανακοινώσεις μου, μπορώ όμως να σας διαβεβαιώσω ότι παρακολουθώντας τις Παραδόσεις μου δεν θα έχετε μάθει να κάνετε μια ψυχαναλυτική έρευνα ή μια αντίστοιχη θεραπεία. Αν όμως υπάρχει ανάμεσά σας κάποιος, που δεν θα έμενε ικανοποιημένος με μια φευγαλέα γνωριμία με την ψυχανάλυση, αλλά θα

ήθελε να έχει μια διαρκή σχέση με αυτή, δεν θα τον απέτρεπα απλώς από ένα τέτοιο εγχείρημα, αλλά θα τον προειδοποιούσα κατ' ευθείαν για τους κινδύνους που περικλείει. Όπως έχουν τα πράγματα σήμερα, με την επιλογή ενός τέτοιου επαγγέλματος θα εκμηδένιζε κάθε δυνατότητα για μια πανεπιστημιακή σταδιοδρομία και, αν ασκήσει την ψυχανάλυση ως ιατρικό επάγγελμα για να ζήσει, θα βρεθεί σε μια κοινωνία που δεν θα κατανοεί τις προσπάθειές του, θα τον αντικρύζει με δυσπιστία και εχθρότητα και θα εξαπολύσει εναντίον του όλα τα κακά πνεύματα που ελλοχεύουν μέσα της. Από τα συνοδευτικά συμπτώματα του πολέμου που μαίνεται σήμερα στην Ευρώπη μπορείτε ίσως να συμπεράνετε πόσες λεγεώνες απαρτίζουν.

Υπάρχουν πάντως αρκετοί άνθρωποι, για τους οποίους κάτι που μπορεί να γίνει νέο στοιχείο της γνώσης τους διατηρεί παρ' όλες αυτές τις δυσχέρειες την ελκυστικότητά του. Αν τυχόν μερικοί από σας έχουν αυτή την ιδιαιτερότητα και αγνοώντας τις αποτρεπτικές μου παραινέσεις εμφανισθούν και την επόμενη φορά στις Παραδόσεις μου, θα μου είναι καλοδεχούμενοι. Όλοι όμως έχετε το δικαίωμα να πληροφορηθείτε ποιές είναι οι δυσκολίες της ψυχανάλυσης που υπαινίχθηκα.

Θα αρχίσω με τις δυσκολίες που παρουσιάζει η διδασκαλία της ψυχανάλυσης. Η ιατρική εκπαίδευση σας έχει συνηθίσει να βλέπετε. Βλέπετε τα παρασκευασμένα ανατομικά δείγματα, το ίζημα στη χημική αντίδραση, τη σύντμηση του μυός ως συνέπεια του ερεθισμού των νεύρων του. Αργότερα σας παρουσιάζουν τον ασθενή, τα συμπτώματα της πάθησής του, τα προϊόντα της νοσηρής διαδικασίας, σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα τα αίτια της νόσου απομονωμένα. Στα μαθήματα χειρουργικής γίνεσθε αυτόπτες μάρτυρες των επεμβάσεων με τις οποίες παρέχεται βοήθεια στον ασθενή και σας επιτρέπουν να δοκιμάσετε και σεις την εκτέλεσή τους. Ακόμη και στην ψυχιατρική η επίδειξη του ασθενούς σας επιτρέπει να κάνετε πολλές παρατηρήσεις ως προς την αλλοιωμένη έκφραση του προσώπου του, τον τρόπο ομιλίας του και τη συμπεριφορά του, αποκομίζοντας έτσι βαθιές εντυπώσεις. Με αυτόν τον τρόπο ο δάσκαλος της ιατρικής παίζει κυρίως τον ρόλο ενός οδηγού και εξηγητή, που σας συνοδεύει μέσα από ένα μουσείο, ενώ εσείς αποκτάτε μια άμεση σχέση προς τα αντικείμενα και νομίζετε ότι πεισθήκατε για την ύπαρξη των νέων στοιχείων στηριζόμενοι στη δική σας αντίληψη.

Στην ψυχανάλυση τα πράγματα είναι δυστυχώς εντελώς διαφορετικά. Στην ψυχαναλυτική θεραπεία τα δρώμενα περιορίζονται στην ανταλλαγή λόγων μεταξύ του αναλυόμενου και του γιατρού. Ο ασθενής μιλάει, αναφέρει παλαιότερα βιώματα και σημερινές εντυ-

πώσεις, παραπονιέται, ομολογεί τις επιθυμίες και τα συναισθήματά του. Ο γιατρός ακούει προσεκτικά, προσπαθεί να κατευθύνει τους λογισμούς τού ασθενούς, τον προτρέπει, στρέφει την προσοχή του προς ορισμένες κατευθύνσεις, του δίνει εξηγήσεις και παρατηρεί τις αντιδράσεις που προκαλεί στον ασθενή, για να διαπιστώσει αν αυτός κατανοεί ή απορρίπτει τις παρεμβάσεις. Οι αμόρφωτοι συγγενείς των ασθενών μας — που μόνον από ορατά και απτά πράγματα εντυπωσιάζονται, κατά προτίμηση από πράξεις σαν αυτές που βλέπει κανείς στον κινηματογράφο — δεν παραλείπουν να εκφράσουν τις αμφιβολίες τους κατά πόσον «θα μπορούσε κανείς μόνο με τα λόγια να καταφέρει κάτι κατά της αρρώστιας». Αυτό φυσικά μαρτυρεί βραχύνοια και έλλειψη συνέπειας στη σκέψη. Όπως ξέρουμε, οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι δηλώνουν με βεβαιότητα ότι τα συμπτώματα των ασθενών είναι «απλώς φαντασιώσεις». Πρωταρχικά τα λόγια ήταν μαγεία και πολλή από αυτή την παλαιά μαγική δύναμη διατηρούν ακόμη και σήμερα. Με τα λόγια μπορεί ένας άνθρωπος να κάνει τον άλλον ευτυχισμένο ή να τον οδηγήσει στην απόγνωση, με λόγια μεταβιβάζει ο δάσκαλος τις γνώσεις του στους μαθητές του, με λόγια συνεπαίρνει ο ομιλητής τους ακροατές του και επιδρά καθοριστικά στην κρίση και στις αποφάσεις τους. Τα λόγια προκαλούν συναισθήματα και είναι το γενικό μέσον επηρεασμού των ανθρώπων. Δεν θα υποτιμήσουμε λοιπόν τη χρήση των λόγων στην ψυχανάλυση και θα είμαστε ευχαριστημένοι, αν μπορέσουμε να ακούσουμε τα λόγια που ανταλλάσσονται μεταξύ του αναλυτή και του ασθενούς του.

Αλλά ούτε αυτό είναι δυνατόν. Η συνομιλία που συνιστά την ψυχαναλυτική θεραπεία δεν ανέχεται ακροατές· δεν μπορεί να επιδειχθεί. Φυσικά μπορεί κανείς να παρουσιάσει έναν νευρασθενή ή υστερικό στους σπουδαστές που παρακολουθούν μια ψυχιατρική παράδοση. Ο ασθενής θα μιλήσει για τα παράπονα και τα συμπτώματά του, αλλά τίποτε περισσότερο. Τις ανακοινώσεις που απαιτεί η ανάλυση τις κάνει μόνον υπό την προϋπόθεση ενός ιδιαίτερου συναισθηματικού δεσμού με τον γιατρό· θα έμενε αμέσως βουβός, αν παρατηρούσε έστω και έναν, αδιάφορον γι' αυτόν μάρτυρα, αφού αυτές οι ανακοινώσεις αφορούν την πιο ενδόμυχη σφαίρα της ψυχικής του ζωής, όλα όσα ο ίδιος ως κοινωνικά αυτόνομο άτομο πρέπει να κρατάει μυστικά από τους άλλους και ακόμη όλα εκείνα που ως ενιαία προσωπικότητα δεν θέλει να ομολογήσει στον εαυτό του.

Δεν μπορείτε λοιπόν να γίνετε αυτήκοος μάρτυρας μιας ψυχαναλυτικής θεραπείας. Μπορείτε μόνο να ακούσετε γι' αυτή και έτσι θα γνωρίσετε την ψυχανάλυση μόνον έχοντας ακούσει να λένε γι' αυτή, υπό την αυστηρή έννοια αυτής της έκφρασης. Με μια τέτοια διδα-

σκαλία σαν από δεύτερο χέρι δημιουργούνται για σας ασυνήθιστες προϋποθέσεις για τον σχηματισμό προσωπικών κρίσεων. Τα πιο πολλά εξαρτώνται προφανώς από την πίστη που μπορείτε να δώσετε στον πληροφοριοδότη σας.

Ας υποθέσουμε τώρα ότι δεν θα είχατε πάει σε μια ψυχιατρική, αλλά σε μια ιστορική παράδοση και ο ομιλητής θα αναφερόταν στη ζωή και στα πολεμικά κατορθώματα του Μεγαλέξανδρου. Τι λόγους θα είχατε να πιστεύετε ότι οι αναφορές του είναι αληθινές; Οι συνθήκες φαίνονται κατ' αρχάς λιγότερο ευνοϊκές απότι στην περίπτωση της ψυχανάλυσης, αφού ο καθηγητής της ιστορίας, ακριβώς όπως και σεις, δεν έλαβε μέρος στις εκστρατείες του Αλεξάνδρου· ο ψυχαναλυτής σάς μιλάει τουλάχιστον για πράγματα όπου έπαιξε ο ίδιος έναν ρόλο. Τώρα όμως έρχεται η σειρά αυτών που επικυρώνουν τον ιστορικό. Μπορεί να σας παραπέμψει στις αναφορές αρχαίων συγγραφέων, οι οποίοι υπήρξαν σύγχρονοι του Αλεξάνδρου ή τουλάχιστον βρίσκονταν πιο κοντά στα υπό συζήτηση γεγονότα, δηλαδή στα βιβλία του Διόδωρου, του Πλούταρχου, του Αρριανού κ.ά.· μπορεί να σας δείξει απεικονίσεις των σωζόμενων νομισμάτων και αγαλμάτων του βασιλιά και μια εικόνα του ψηφιδωτού της Πομπηίας με τη μάχη στην Ισσό. Για την ακρίβεια όλες αυτές οι μαρτυρίες αποδεικνύουν απλώς και μόνον ότι και παλαιότερες γενιές πίστευαν ότι ο Αλέξανδρος υπήρξε και ότι τα κατορθώματά του είναι πραγματικά, οπότε θα ξαναρχίζατε ίσως την κριτική σας. Θα βρίσκατε ότι δεν είναι αξιόπιστα όλα όσα αναφέρονται για τον Μεγαλέξανδρο ή ότι δεν είναι εγγυημένα στις λεπτομέρειές τους, αλλά δεν μπορώ να δεχθώ ότι θα εγκαταλείψετε την αίθουσα παραδόσεων ως αμφισβητίας της πραγματικής ύπαρξης του Αλεξάνδρου. Αποφασιστική σημασία για την κρίση σας θα έχουν κυρίως δύο σκέψεις: πρώτον, ότι ο ομιλητής δεν έχει κανέναν νοητό λόγο να σας παρουσιάσει ως αντικειμενικά πραγματικό κάτι που δεν το θεωρεί και αυτός ως αληθινό, και δεύτερον, ότι όλα τα προσιτά βιβλία ιστορίας παρουσιάζουν περίπου με παρόμοιο τρόπο αυτά τα γεγονότα. Αν προχωρήσετε στον έλεγχο των παλαιότερων πηγών, θα λάβετε υπόψη σας τους ίδιους παράγοντες, τα πιθανά κίνητρα των πληροφοριοδοτών και τη συμφωνία των μαρτυριών. Το αποτέλεσμα του ελέγχου στην περίπτωση του Αλεξάνδρου θα είναι ασφαλώς καθησυχαστικό, ενώ θα ήταν ίσως διαφορετικό, εάν επρόκειτο για προσωπικότητες όπως ο Μουσής ή ο Νεμρώδ.

Όσον αφορά όμως τις αμφιβολίες που θα μπορούσατε να έχετε για την αξιοπιστία του ψυχαναλυτή και των αναφορών του, αργότερα θα έχετε ευκαιρίες να δείτε το πράγμα αρκετά καθαρά.

Έχετε λοιπόν το δικαίωμα να ρωτήσετε: Αφού δεν υπάρχει αντι-

κειμενική επικύρωση της ψυχανάλυσης και καμμιά δυνατότητα επίδειξής της, πώς μπορεί κανείς να μάθει ψυχανάλυση και να πεισθεί ότι οι ισχυρισμοί της είναι αληθινοί; Αυτή η εκμάθηση δεν είναι όντως εύκολη και έτσι δεν είναι πολλοί εκείνοι που έμαθαν την ψυχανάλυση συστηματικά, αλλά παραταύτα υπάρχει ένας δρόμος που μπορεί να ακολουθηθεί. Ψυχανάλυση μαθαίνει κανείς κατ' αρχάς πάνω στον εαυτό του, μελετώντας την προσωπικότητά του. Δεν πρόκειται ακριβώς γι' αυτό που αποκαλούμε αυτοπαρατήρηση, αλλά στην ανάγκη μπορούμε να το κατατάξουμε σε αυτή. Υπάρχει μια ολόκληρη σειρά από συχνά και γενικότερα γνωστά ψυχικά φαινόμενα, που ύστερα από σχετική καθοδήγηση στην τεχνική μπορεί κανείς να τα κάνει αντικείμενα ανάλυσης στον εαυτό του. Έτσι αποκτά κανείς την ζητούμενη πεποίθηση ότι οι διεργασίες που περιγράφει η ψυχανάλυση είναι πραγματικές και οι αντιλήψεις της σωστές. Πάντως η πρόοδος που επιτυγχάνεται με αυτόν τον τρόπο έχει ορισμένα όρια. Πολύ περισσότερο προχωρεί κανείς αναλυόμενος από έναν έμπειρο αναλυτή, οπότε δοκιμάζει στον εαυτό του τις επιδράσεις της ανάλυσης και εκμεταλλεύεται την ευκαιρία να μάθει τις λεπτότερες πτυχές της τεχνικής παρακολουθώντας προσεκτικά τον άλλον. Αυτός ο εξαιρετος τρόπος είναι φυσικά προσιτός κάθε φορά σε ένα μόνον άτομο, ποτέ σε ολόκληρη ομάδα συλλογικά.

Όσον αφορά μια δεύτερη δυσκολία στη σχέση σας προς την ψυχανάλυση, η ευθύνη δεν βαρραίνει την ίδια, αλλά πρέπει να την καταλογίσω σε σας, αξιότιμοι ακροατές, τουλάχιστον εφόσον ως τώρα έχετε ακολουθήσει ιατρικές σπουδές. Η ως τώρα παιδεία σας έχει δώσει στον τρόπο σκέψης σας μια ορισμένη κατεύθυνση που σας απομακρύνει πολύ από την ψυχανάλυση. Έχετε διδαχθεί να αιτιολογείτε τις λειτουργίες του οργανισμού και τις διαταραχές τους ανατομικά, να τις εξηγείτε βάσει της χημείας και της φυσικής, να τις συλλαμβάνετε βιολογικά, αλλά κανένα μέρος του ενδιαφέροντός σας δεν έχει καθοδηγηθεί προς την ψυχική ζωή, στην οποία όμως κορυφώνεται το έργο αυτού του θαυμαστά πολύπλοκου οργανισμού. Γιαυτό ο ψυχολογικός τρόπος σκέψης έμεινε ξένος για σας και συνηθίσατε να τον βλέπετε με δυσπιστία, να αρνείσθε τον επιστημονικό του χαρακτήρα και να τον αφήνετε στους μη ειδικούς, τους ποιητές, τους φυσικούς φιλοσόφους και τους μυστικιστές. Αυτός ο περιορισμός είναι ασφαλώς επιζήμιος στην ιατρική σας δραστηριότητα, διότι ο ασθενής, όπως συμβαίνει κατά κανόνα σε όλες τις ανθρώπινες σχέσεις, σας παρουσιάζει αρχικά την ψυχική του πρόσοψη, και φοβούμαι ότι προς τιμωρία σας θα είστε αναγκασμένοι να παραιτηθείτε από ένα μέρος της θεραπευτικής επιρροής που επιδιώχετε

υπέρ των περιφρονούμενων από σας πρακτικών γιατρών, φυσικών θεραπειών και μυστικιστών.

Γνωρίζω καλά πώς δικαιολογείται αυτή η έλλειψη στην ως τώρα εκπαίδευσή σας. Λείπει η φιλοσοφία ως βοηθητική επιστήμη, που θα μπορούσε να υπηρετήσει τις ιατρικές σας επιδιώξεις. Ούτε η εικοτολογική φιλοσοφία ούτε η περιγραφική ψυχολογία ή η λεγόμενη πειραματική ψυχολογία, που αποτελεί συνέχεια της αισθητηριακής ψυχολογίας, όπως διδάσκονται στα σχολεία, είναι σε θέση να σας πουν κάτι χρήσιμο για τη σχέση μεταξύ του σωματικού και του ψυχικού είναι και να σας δώσουν το κλειδί για την κατανόηση των ψυχικών λειτουργιών. Μέσα στο πλαίσιο της ιατρικής υπάρχει βέβαια η ψυχιατρική, η οποία προσπαθεί να περιγράψει τις παρατηρούμενες ψυχικές διαταραχές και να τις συναρμολογήσει σε κλινικές εικόνες ασθενειών, αλλά στις καλές τους ώρες αμφιβάλλουν και οι ψυχίατροι αν οι καθαρά περιγραφικές θέσεις τους αξίζουν να λέγονται επιστημονικές. Τα συμπτώματα που συνθέτουν αυτές τις κλινικές εικόνες παραμένουν άγνωστα τόσο ως προς την προέλευσή τους όσο και ως προς τον μηχανισμό τους και τον τρόπο αμοιβαίας σύνδεσής τους· ή δεν αντιστοιχούν σε αυτά αποδεικτές αλλοιώσεις του ανατομικού οργάνου της ψυχής ή αυτές δεν επιτρέπουν εξηγήσεις των συμπτωμάτων. Θεραπευτικά μπορούν να επηρεάζονται αυτές οι ψυχικές διαταραχές μόνον όταν μπορούν να διακρίνονται ως παρενέργειες μιας άλλης οργανικής πάθησης.

Αυτό είναι το κενό που επιζητεί να καλύψει η ψυχανάλυση. Θέλει να δώσει στην ψυχιατρική την ψυχολογική βάση που στερείται, ελπίζοντας ότι θα ανακαλύψει την κοινή βάση από όπου θα γίνει κατανοητή η σύμπτωση της σωματικής με την ψυχική διαταραχή. Για τον σκοπό αυτό πρέπει να μένει ανεπηρέαστη από κάθε ξένη προς αυτή προϋπόθεση ανατομικής, χημικής ή φυσιολογικής φύσης, να εργάζεται μόνο με καθαρά ψυχολογικές βοηθητικές έννοιες, και αυτό είναι, φοβούμαι, που θα σας φανεί παράξενο.

Για την επόμενη δυσκολία δεν θα αποδώσω την ευθύνη σε σας, στην ως τώρα παιδεία ή τοποθέτησή σας. Με δύο θέσεις της η ψυχανάλυση προσβάλλει όλον τον κόσμο και επισύρει την αποστροφή του· η μία από αυτές παραβιάζει μια διανοητική και η άλλη μια αισθητική-ηθική προκατάληψη. Ας μην υποτιμούμε αυτές τις προκαταλήψεις· είναι πολύ ισχυρές και αποτελούν κατασταλάγματα χρήσιμων και μάλιστα αναγκαίων εξελικτικών φάσεων της ανθρωπότητας. Τις συντηρούν διάφορες συναισθηματικές δυνάμεις και ο αγώνας εναντίον τους είναι δύσκολος.

Ο πρώτος από αυτούς τους αντιπαθείς ισχυρισμούς της ψυχανάλυσης λέει ότι αυτές καθ' εαυτές οι ψυχικές διεργασίες είναι ασυνεί-

δητες και οι συνειδητές είναι απλώς μεμονωμένες πράξεις και μερίσματα της όλης ψυχικής ζωής. Θυμηθείτε ότι σε αντίθεση προς αυτά έχουμε συνηθίσει να ταυτίζουμε το ψυχικό με το συνειδητό. Θεωρούμε τη συνείδηση κατ' ευθείαν ως το χαρακτηριστικό που ορίζει το ψυχικό στοιχείο, την δε ψυχολογία ως τον κλάδο που ασχολείται με τα περιεχόμενα της συνείδησης. Μας φαίνεται μάλιστα τόσο αυτονόητη αυτή η ταύτιση, ώστε νοιώθουμε ως προφανή παραλογισμό καθετί που αντίκειται σε αυτή. Και όμως η ψυχανάλυση δεν μπορεί να μην εγείρει αυτή την αντίρρηση και να αποδεχθεί την ταυτότητα του συνειδητού και του ψυχικού. Ορίζει το ψυχικό πεδίο ως διεργασίες όπως το συναίσθημα, η σκέψη, η θέληση και υποστηρίζει οπωσδήποτε ότι υπάρχει ασυνείδητη σκέψη και ασυνείδητη θέληση. Με αυτά όμως έχασε εξοχώς τη συμπάθεια όλων των φίλων της νηφάλιας επιστημονικότητας και δημιούργησε την υποψία ότι πρόκειται για μια φανταστική μυστική διδασκαλία που θέλει να οικοδομήσει στο σκοτάδι, να ψαρέψει στα θολά νερά. Εσείς όμως, αξιότιμοι ακροατές, δεν μπορείτε φυσικά να κατανοήσετε με ποιο δικαίωμα μπορώ να εμφανίζω ως προκατάληψη μια πρόταση όπως: «το ψυχικό είναι το συνειδητό», δεν μπορείτε επίσης να μαντέψετε ποιά εξέλιξη μπορεί να οδήγησε στην άρνηση του ασυνείδητου, αν αυτό υπάρχει, και ποιά πλεονεκτήματα απέφερε αυτή η μη παραδοχή του ασυνείδητου. Ακούγεται σαν λογομαχία χωρίς περιεχόμενο η αντιδικία αν το ψυχικό πρέπει να θεωρηθεί ότι συμπίπτει με το συνειδητό ή εκτείνεται και πέρα από αυτό, και όμως μπορώ να σας διαβεβαιώσω ότι με την παραδοχή ασυνείδητων ψυχικών διεργασιών εγκαινιάζεται ένας σημαντικός αναπροσανατολισμός τόσο στον κόσμο όσο και στην επιστήμη.

Δεν μπορείτε επίσης να διαισθανθείτε πόσο στενή είναι η σχέση ανάμεσα σε αυτό το πρώτο τόλμημα της ψυχανάλυσης και στο δεύτερο, στο οποίο θα αναφερθώ τώρα. Αυτή η άλλη θέση, την οποία η ψυχανάλυση διακηρύσσει ως ένα από τα συμπεράσματά της, περιέχει τον ισχυρισμό ότι οι παρορμήσεις, τις οποίες μπορεί κανείς να χαρακτηρίσει ως σεξουαλικές υπό την στενότερη καθώς και υπό την ευρύτερη έννοια, παίζουν έναν εξαιρετικά μεγάλο ρόλο στην πρόκληση νευρικών και πνευματικών παθήσεων, που μέχρι σήμερα δεν εκτιμήθηκε όσο έπρεπε. Η ψυχανάλυση υποστηρίζει μάλιστα ότι αυτές οι σεξουαλικές παρορμήσεις συμμετέχουν, με συμβολές που δεν πρέπει να υποτιμώνται, και στις πιο υψηλές πολιτισμικές, καλλιτεχνικές και κοινωνικές δημιουργίες του ανθρώπινου πνεύματος.

Σύμφωνα με τις εμπειρίες μου η αποστροφή προς αυτό το συμπέρασμα της ψυχαναλυτικής έρευνας είναι η σημαντικότερη πηγή της αντίστασης που συνάντησε. Θέλετε να μάθετε πώς εξηγούμε αυτό το

γεγονός; Πιστεύουμε ότι ο πολιτισμός δημιουργήθηκε υπό την παρακίνηση των βιοτικών αναγκών και σε βάρος της ικανοποίησης των ορμών και κατά ένα μεγάλο μέρος δημιουργείται διαρκώς εκ νέου, καθώς το άτομο που πρωτοπαίνει στην ανθρώπινη κοινότητα επαναλαμβάνει τις θυσίες της ορμικής ικανοποίησης υπέρ του όλου. Σημαντικό ρόλο μεταξύ των παρορμήσεων με τέτοια χρήση παίζουν οι σεξουαλικές, οι οποίες σε αυτή την περίπτωση μετουσιώνονται, δηλαδή εκτρέπονται από τους σεξουαλικούς τους στόχους και στρέφονται προς κοινωνικά υψηλότερους, όχι πια σεξουαλικούς. Αυτό το οικοδόμημα όμως είναι ασταθές, οι σεξουαλικές ορμές δεν έχουν τιθασειυθεί καλά, το άτομο που οφείλει να συνεχίσει το πολιτισμικό έργο διατρέχει τον κίνδυνο να μην υποταχθούν οι σεξουαλικές του ορμές σε αυτή τη χρήση. Η κοινωνία πιστεύει ότι δεν υπάρχει μεγαλύτερη απειλή για τον πολιτισμό της από εκείνη που θα σήμαινε η απελευθέρωση των σεξουαλικών ορμών και η επιστροφή τους στους αρχικούς στόχους.¹ Η κοινωνία δεν επιθυμεί λοιπόν να της θυμίζουν αυτό το ακανθώδες σημείο της θεμελίωσής της, δεν την συμφέρει να αναγνωρίζεται η ισχύς των σεξουαλικών ορμών και να υπογραμμίζεται η σημασία της σεξουαλικής ζωής για το άτομο, αλλά με παιδαγωγική πρόθεση έχει χαράξει τον δρόμο που εκτρέπει την προσοχή από όλο αυτό το πεδίο. Γιαυτό δεν ανέχεται το προαναφερόμενο συμπέρασμα της ψυχαναλυτικής έρευνας, θα προτιμούσε να το σιγματίσει ως αισθητικά αποκρουστικό, ηθικά απορριπτό ή ως επικίνδυνο. Αλλά τέτοιες εναντιώσεις δεν μπορούν να μειώσουν την αξία ενός επιστημονικού συμπεράσματος που προβάλλεται ως αντικειμενικό. Οι αντιρρήσεις πρέπει να μεταφερθούν στο διανοητικό πεδίο, αν θέλουν να ακουστούν. Ανήκει όμως στα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης η τάση να θεωρεί κανείς μη ορθό κάτι που δεν συμπαθεί, οπότε είναι εύκολο να βρίσκει αντεπιχειρήματα. Η κοινωνία ανακηρύσσει λοιπόν το αντιπαθητικό μη ορθό, αμφισβητεί τις αλήθειες της ψυχανάλυσης με λογικά και πραγματολογικά επιχειρήματα, αλλά οι αντιρρήσεις της τρέφονται από συναισθηματικές πηγές και η ίδια τις διατηρεί ως προκαταλήψεις εναντίον κάθε απόπειρας αναίρεσής τους.

Μπορούμε όμως να ισχυρισθούμε, κυρίες και κύριοι, ότι διατυπώνοντας εκείνη την επικριθείσα θέση δεν υπηρετούσαμε μια μονομερή τάση. Θελήσαμε μόνο να εκφράσουμε ένα πραγματικό γεγονός,

1. [Ο ανταγωνισμός μεταξύ πολιτισμού και ορμικών δυνάμεων περιγράφεται διεξοδικά κυρίως στο βιβλίο του Φρόυντ *Das Unbehagen in der Kultur* (1930a), *Studiensausgabe*, τόμ. 9]. – (Ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, δεύτερη έκδοση 1994).

που πιστεύαμε ότι διαγνώσαμε ύστερα από κοπιαστική εργασία. Κάνουμε και τώρα χρήση του δικαιώματός μας να απορρίπτουμε οπωσδήποτε την ανάμειξη τέτοιων πρακτικών σκοπιμοτήτων στην επιστημονική εργασία, προτού καν εξετάσουμε αν οι φόβοι που θέλουν να μας εμβάλουν αυτές οι σκοπιμότητες είναι δικαιολογημένοι ή όχι.

Αυτές θα μπορούσαν να είναι μερικές από τις δυσκολίες που θα συναντήσετε, αν θελήσετε να ασχοληθείτε με την ψυχανάλυση. Είναι ίσως περισσότερες από αρκετές για την αρχή. Αν μπορέσετε να ξεπεράσετε την εντύπωση που σας προκαλούν, θα μας επιτραπεί να συνεχίσουμε.

2η Παράδοση

ΟΙ ΠΑΡΑΔΡΟΜΕΣ

Κυρίες και κύριοι! Δεν αρχίζουμε με προϋποθέσεις, αλλά με μια έρευνα. Ως αντικείμενό της επιλέγουμε ορισμένα φαινόμενα που παρουσιάζονται συχνά, είναι πολύ γνωστά και έχουν προσεχθεί ελάχιστα, που δεν έχουν να κάνουν με ασθένειες, αφού παρατηρούνται σε κάθε υγιή άνθρωπο. Πρόκειται για τις λεγόμενες *παραδρομές*² του ανθρώπου, όπως όταν θέλει κανείς να πει κάτι και λέει αντ' αυτού άλλη λέξη, οπότε υποπίπτει σε *ολίσθημα της γλώσσας*, ή όταν συμβαίνει το ίδιο στο γράψιμο, κάτι που αυτός μπορεί να αντιληφθεί ή όχι. Ανάλογα φαινόμενα είναι η *παρανάγνωση*, όταν δηλαδή διαβάσει κανείς σε έντυπο ή χειρόγραφο κάτι άλλο από αυτό που αναγράφεται, ή η *παρακοή*, χωρίς να υπάρχει φυσικά οργανική διαταραχή της ακοής. Μερικά άλλα φαινόμενα έχουν ως βάση το *ξεχασμα*, αλλά αυτό είναι προσωρινό, όχι παντοτινό, π.χ. όταν κάποιος δεν μπορεί να θυμηθεί ένα *όνομα*, το οποίο όμως ξέρει και κατά κανόνα αναγνωρίζει, ή όταν ξεχνάει να πραγματοποιήσει μια *πρόθεση* ή απόφαση, την οποία όμως θυμάται αργότερα, δηλαδή την είχε ξεχάσει μόνο μια ορισμένη στιγμή. Σε μια τρίτη σειρά φαινομένων εκλείπει αυτός ο όρος, ο απλώς παροδικός χαρακτήρας του ξεχάσματος, όπως συμβαίνει π.χ. με το *παραπέσιμο* ενός αντικειμένου, το οποίο δεν μπορεί κανείς να βρει που το είχε τοποθετήσει, ή στην παραπλήσια περίπτωση της οριστικής *απώλειας*. Εδώ υπάρχει ένα ξεχασμα απέναντι στο οποίο αντιδρούμε εντελώς διαφορετικά απότι σε άλλες περιπτώσεις ξεχάσματος και εκδηλώνουμε έκπληξη και εκνευρισμό αντί να το βρίσκουμε κατανοητό. Παραπλήσιες είναι και ορισμένες *πλάνες*, όπου επανέρχεται το στοιχείο της παροδικότητας, καθώς επί ένα διάστημα πίστευε κανείς κάτι για το οποίο προηγούμενως, όπως και αργότερα, ήξερε ότι δεν είναι έτσι, και πολλά παρόμοια φαινόμενα με διάφορες ονομασίες.

Πρόκειται για περιπτώσεις που η στενή συγγένειά τους εκφράζε-

2. [Η έννοια της παραδρομής γενικά ήταν, καθώς φαίνεται, ανύπαρκτη στην ψυχολογία πριν από τον Φρόντ, ο οποίος αφιέρωσε σε αυτό το φαινόμενο μια ιδιαίτερη εργασία, το βιβλίο *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*, 1901b (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντ, *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1992). Ένας μεγάλος αριθμός (πάνω από σαράντα) παραδειγμάτων και ανεκδότων που αναφέρονται σε αυτή και στις δύο επόμενες Παραδόσεις περιέχονται σε αυτό το παλαιότερο έργο. Στα διδακτικά του έργα, όπως ακριβώς και στο παρόν, ο Φρόντ χρησιμοποιούσε κατά προτίμηση τις παραδρομές ως το πιο κατάλληλο υλικό για μια εισαγωγή στις θεωρίες του. Ανήκουν πράγματι στα πρώτα θέματα των ψυχολογικών του ερευνών].

ται με το κοινό πρόθεμα *verg*,³ είναι σχεδόν όλες χωρίς βαρύτητα, πολύ φευγαλέες και χωρίς μεγάλη σημασία στη ζωή των ανθρώπων. Σπάνια αποκτούν μερικές από αυτές, όπως το χάσιμο αντικειμένων, ορισμένη πρακτική βαρύτητα. Γιαυτό δεν τα προσέχει κανείς πολύ και τα συναισθήματα που προκαλούν είναι άτονα.

Γι' αυτά τα φαινόμενα λοιπόν θα ζητήσω τώρα να επιστρατεύσετε την προσοχή σας. Θα μου αντιτείνετε όμως με δυσθυμία: «Υπάρχουν τόσα εντυπωσιακά αινίγματα στον κόσμο καθώς και στο στενότερο πεδίο της ψυχικής ζωής, τόσα θαύματα ανάμεσα στις ψυχικές διαταραχές, που απαιτούν και αξίζουν την εξήγησή τους, έτσι που μοιάζει με ελαφρόμυαλη προπέτεια να σπαταλά κανείς ώρες εργασίας και συγκέντρωσης του ενδιαφέροντος για τέτοια μικροπράγματα. Αν μπορούσατε να μας εξηγήσετε πώς ένας άνθρωπος με υγιή μάτια και αυτιά μπορεί μέρα μεσημέρι να βλέπει και να ακούει πράγματα που δεν υπάρχουν, γιατί ένας άλλος ξαφνικά πιστεύει ότι τον καταδιώκουν άτομα που ως τότε ήταν τα πιο αγαπητά του ή επιχειρηματολογώντας με την μεγαλύτερη οξύνοια υποστηρίζει παρανοϊκές ιδέες που κάθε παιδί θα τις έβρισκε οπωσδήποτε ανόητες, τότε θα μπορούσαμε να εκτιμήσουμε την ψυχανάλυση, αλλά όταν δεν έχει τίποτε άλλο να μας πει, παρά μας απασχολεί με τα αίτια για τα οποία ο εκφωνητής ενός πανηγυρικού είτε κάποτε μια λέξη αντί μιας άλλης ή μια νοικοκυρά έχασε τα κλειδιά της και με παρόμοια ασήμαντα πράγματα, τότε θα διαθέσουμε και μεις τον χρόνο μας και θα ενδιαφερθούμε για κάτι καλύτερο». Θα σας απαντούσα: λίγη υπομονή, κυρίες και κύριοι! Νομίζω ότι η κριτική σας δεν βρίσκεται σε σωστό δρόμο. Είναι αλήθεια ότι η ψυχανάλυση δεν μπορεί να υπερηφανεύεται ότι ποτέ δεν καταπιάστηκε με μικροπράγματα. Αντίθετα, το υλικό των παρατηρήσεών της αποτελούν συνήθως εκείνα τα ασήμαντα φαινόμενα που οι άλλες επιστήμες τα παραμερίζουν ως υπερβολικά ευτελή, τα αποβράσματα του κόσμου των φαινομένων, όπως θα μπορούσαμε να πούμε. Μήπως στην κριτική σας συγχέετε το μέγεθος των προβλημάτων με τον έκδηλο χαρακτήρα των ενδείξεων; Δεν υπάρχουν πολύ σημαντικά πράγματα, που υπό ορισμένες προϋποθέσεις και σε ορισμένες χρονικές περιόδους εκδηλώνονται μόνο με πολύ ασαφείς ενδείξεις; Θα μου ήταν εύκολο να σας αναφέρω πολλές τέτοιες καταστάσεις. Από ποιές πολύ μικρές

3. Μερικά από τα κυριότερα ρήματα που δηλώνουν αυτές τις παραδρομές είναι: *vergessen* (ξεχνώ), *versprechen* (ολίσθημα της γλώσσας), *verlesen* (παρανάγνωση), *verschreiben* (παραδρομή της γραφίδας), *verlegen* (ξεχνώ πού έβαλα κάτι), *verlieren* (χάνω), *vergreifen* (πιάνω κατά λάθος). (Σ.τ.μ.)

ενδείξεις συμπεραίνετε, οι νέοι άνδρες από σας, ότι αποκτήσατε τη συμπάθεια μιας κυρίας; Περιμένετε γι' αυτό μια ρητή ερωτική εξομολόγηση, ένα θυελλώδες αγκάλιασμα, ή μήπως σας αρκεί ένα βλέμμα που δύσκολα το προσέχουν οι άλλοι, μια φευγαλέα κίνηση, ένα σφίξιμο του χεριού παρατεταμένο κατά ένα δευτερόλεπτο; Και όταν συμμετέχετε ως πράκτορας δίωξης εγκλημάτων στις έρευνες για την ανίχνευση μιας δολοφονίας, αναμένετε τότε από τον δολοφόνο να έχει αφήσει στον τόπο του εγκλήματος τη φωτογραφία του μαζί με τη διεύθυνσή του ή μήπως θα αρκεσθείτε κατ' ανάγκη σε πιο αχνά και πιο ασαφή ίχνη του αναζητούμενου προσώπου; Ας μην υποτιμούμε λοιπόν τις μικρές ενδείξεις: από αυτές μπορούμε ίσως να φθάσουμε στα ίχνη μεγαλύτερων πραγμάτων. Φρονώ εξάλλου, όπως και σεις, ότι τα μεγάλα προβλήματα στον κόσμο και στην επιστήμη δικαιούνται περισσότερο να συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον μας. Συνήθως όμως δεν ωφελεί πολύ να εκδηλώνει κανείς φωναχτά την πρόθεσή του να στραφεί στη διερεύνηση αυτού ή εκείνου του μεγάλου προβλήματος. Συχνά τότε δεν ξέρει σε ποιά κατεύθυνση πρέπει να στρέψει το πρώτο βήμα. Στην επιστημονική εργασία οι ελπίδες επιτυχίας είναι μεγαλύτερες, όταν καταπιάνεται κανείς ακριβώς με αυτό που έχει μπροστά του και που προσφέρεται για τη διερεύνησή του. Αν το κάνει αρκετά συστηματικά, χωρίς δεσμευτικές προϋποθέσεις και χωρίς προσδοκίες και σταθεί τυχερός, τότε λόγω των σχέσεων που συνδέουν τα πάντα με τα πάντα, κατ' αυτά και το μικρό με το μεγάλο, μπορεί και από μια τέτοια εργασία χωρίς αξιώσεις να βρεθεί μια πρόσβαση στη μελέτη των μεγάλων προβλημάτων.

Αυτά θα είχα να πω για να κρατήσω ζωντανό το ενδιαφέρον σας κατά την ανάπτυξη του θέματος των φαινομενικά τόσο ασήμαντων παραδρομών των υγιών. Ας απευθυνθούμε τώρα σε κάποιον, που η ψυχανάλυση του είναι ξένη, για να τον ρωτήσουμε πώς εξηγεί αυτός την εκδήλωση τέτοιων φαινομένων.

Κατ' αρχάς θα πει ασφαλώς: Ω, δεν αξίζει τον κόπο να τα εξηγήσουμε: είναι ασήμαντα και τυχαία. Τι εννοεί με αυτό; Μήπως ισχυρίζεται ότι υπάρχουν οσοδήποτε μικρά περιστατικά που μένουν έξω από την αλυσίδα του παγκόσμιου γίγνεσθαι, που θα μπορούσαν κάλλιστα να μην συμβούν; Όταν κάποιος σπάζει με αυτόν τον τρόπο τον φυσικό ντετερμινισμό έστω σε ένα μόνο σημείο, έχει ανατρέψει ολόκληρη την επιστημονική θεώρηση του κόσμου. Μπορούμε τότε να του αντιτείνουμε ότι η θρησκευτική κοσμοθεωρία είναι πολύ συνεπέστερη με τον εαυτό της, όταν διαβεβαιώνει με έμφαση ότι δεν πέφτει ούτε ένα στρουθίο από τη στέγη χωρίς την ιδιαίτερη θέληση του θεού. Νομίζω ότι ο φίλος μας δεν θα θελήσει να βγάλει τα αναγ-

καία συμπεράσματα από την πρώτη του απάντηση, θα επανέλθει διαλλακτικότερος και θα πει ότι, αν μελετήσει αυτά τα πράγματα, θα βρει ασφαλώς εξηγήσεις γι' αυτά τα φαινόμενα, ότι θα πρόκειται για μικρούς εκτροχιασμούς της λειτουργίας, για ανακρίβειες των ψυχικών μηχανισμών, υπό συνθήκες που μπορούν να φωτισθούν. Ένας άνθρωπος, που κατά τα άλλα μιλάει σωστά, μπορεί να υποπέσει σε ολισθήματα της γλώσσας, α) όταν είναι ελαφρά αδιάθετος και κουρασμένος, β) όταν είναι εκνευρισμένος, γ) όταν τον απασχολούν πάρα πολύ άλλα πράγματα. Είναι εύκολο να επιβεβαιωθούν αυτά τα στοιχεία. Το ολίσθημα της γλώσσας παρουσιάζεται όντως ιδιαίτερα συχνά, όταν είναι κανείς κουρασμένος, έχει πονοκέφαλο ή όταν επίκειται ημικρανία. Υπό αυτές τις συνθήκες είναι εύκολο να ξεχάσει κύρια ονόματα. Μερικοί έχουν συνηθίσει να μαντεύουν από το ξέχασμα κύριων ονομάτων την επικείμενη ημικρανία.⁴ Αλλά και πάνω στον εκνευρισμό συγγχεί κανείς συχνά λέξεις, αλλά και πράγματα, «πιάνει κάτι κατά λάθος», ενώ και το ξέχασμα προγραμματισμένων πράξεων ή προθέσεων καθώς και πολλές άλλες απρομελήτητες πράξεις παρατηρούνται πιο συχνά, όταν είναι κανείς αφηρημένος, δηλαδή στην πραγματικότητα έχει συγκεντρώσει την προσοχή του σε κάτι άλλο. Ένα γνωστό παράδειγμα τέτοιας αφηρημάδας είναι ο καθηγητής του (σατιρικού περιοδικού, σ.τ.μ.) *Fliegende Blätter*, που ξεχνάει να πάρει την ομπρέλα του και παίρνει άλλο καπέλο, επειδή σκέφτεται τα προβλήματα που θα πραγματευθεί στο επόμενο βιβλίο του. Παραδείγματα για το ξέχασμα προγραμματισμένων πράξεων και δοσμένων υποσχέσεων, επειδή στο μεταξύ μας συνέβη κάτι που μας απασχολεί έντονα, γνωρίζουμε όλοι μας από προσωπικές εμπειρίες.

Αυτά ακούγονται πολύ συνετά και φαίνονται αδιαμφισβήτητα. Δεν είναι ίσως πολύ ενδιαφέροντα όσο θα περιμέναμε. Ας εξετάσουμε καλύτερα αυτές τις εξηγήσεις των παραδρομών. Οι συνθήκες που ευνοούν την εμφάνιση τέτοιων περιστατικών δεν είναι ομοιόμορφες. Αδιαθεσία και διαταραχή της κυκλοφορίας του αίματος αιτιολογούν από φυσιολογική άποψη τη διαταραχή της κανονικής λειτουργίας: εκνευρισμός, κόπωση και αφηρημάδα είναι παράγοντες άλλου είδους, που θα μπορούσαν να αποκληθούν ψυχοφυσιολογικοί. Αυτοί οι τελευταίοι μπορούν εύκολα να μεταφρασθούν σε θεωρία. Τόσο η κόπωση όσο και η αφηρημάδα, ίσως μάλιστα και η γενική διέγερση, προκαλούν μια πολυδιάσπαση της προσοχής με συνέπεια να διοχετεύεται πολύ μικρό μερίδιο στη σχετική επίδοση, η οποία τότε είναι εύκολο να διαταραχθεί και να μην επιτελείται με ακρί-

4. [Ήταν μια προσωπική εμπειρία του Φρόντ].

βεια. Μια ελαφρά ασθένεια όπως και οι αλλοιώσεις στον εφοδιασμό του κεντρικού νευρικού συστήματος με αίμα μπορούν να έχουν το ίδιο αποτέλεσμα, καθώς επηρεάζουν τον αποφασιστικό παράγοντα, τον καταμερισμό της προσοχής. Σε όλες λοιπόν τις περιπτώσεις θα επρόκειτο για φαινόμενα διαταραχής της προσοχής από οργανικά ή ψυχικά αίτια.

Αυτά δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ψυχαναλυτική μας σκοπιά. Θα τείναμε να εγκαταλείψουμε αυτό το θέμα. Αν όμως εξετάσουμε ακριβέστερα τις παρατηρήσεις, βλέπουμε ότι δεν ταιριάζουν όλα με αυτή τη θεωρία των παραδρομών, που στηρίζεται στην προσοχή, ή τουλάχιστον δεν προκύπτουν όλα με φυσικό τρόπο από αυτή τη θεωρία. Διαπιστώνουμε ότι τέτοιες παραδρομές ή τέτοια είδη ξεχάσματος παρουσιάζονται και σε άτομα που δεν είναι κουρασμένα, αφηρημένα ή εκνευρισμένα, αλλά από κάθε άποψη βρίσκονται στην κανονική τους κατάσταση, εκτός αν θέλει κανείς, ακριβώς λόγω της παραδρομής, να αποδώσει εκ των υστέρων σε αυτά τα άτομα έναν εκνευρισμό, τον οποίο όμως τα ίδια δεν ομολογούν. Ούτε μπορούμε απλώς να δεχθούμε ότι η αύξηση της προσοχής διασφαλίζει την επιτυχή εκτέλεση μιας εργασίας ή ότι η μείωσή της την θέτει σε κίνδυνο. Υπάρχουν πολλές εργασίες που εκτελούνται εντελώς αυτόματα, με ελάχιστη προσοχή, αλλά με πλήρη ασφάλεια. Ο περιπατητής, ο οποίος σχεδόν δεν ξέρει πού βαδίζει, ακολουθεί παραταύτα τον σωστό δρόμο και σταματά στον στόχο, χωρίς να ξεφεύγει από την πορεία του υπό την έννοια της παραδρομής. Αυτό συμβαίνει τουλάχιστον κατά κανόνα. Ο εξασκημένος πιανίστας βρίσκει τα σωστά πλήκτρα χωρίς να το σκέφτεται. Μπορεί φυσικά κάποτε να κάνει μια λαθεμένη κίνηση, αλλά αν το αυτόματο παίξιμο αύξαινε τον κίνδυνο της άστοχης κίνησης, σε αυτόν τον κίνδυνο θα ήταν εκτεθειμένος κυρίως ο δεξιότηχης, που λόγω μεγάλης εξάσκησης το παίξιμό του έχει αυτοματοποιηθεί πράγματι απόλυτα. Βλέπουμε όμως ότι πολλές εργασίες εκτελούνται με ιδιαίτερη επιτυχία, όταν δεν αφιερώνουμε σε αυτές ιδιαίτερα μεγάλη προσοχή, και ότι το ατύχημα της παραδρομής μπορεί να συμβεί τότε ακριβώς που ενδιαφερόμαστε ιδιαίτερα για την σωστή εκτέλεση, όταν δηλαδή πράγματι δεν αποσπάται η απαραίτητη προσοχή. Μπορεί κανείς τότε να πει ότι αυτό είναι το αποτέλεσμα της «διέγερσης», δεν καταλαβαίνουμε όμως γιατί η διέγερση δεν εντείνει μάλλον την αφιέρωση της προσοχής σε αυτό που με τόσο ενδιαφέρον αποσκοπούμε. Όταν κάποιος, σε μια σημαντική γι' αυτόν ομιλία ή σε μια προφορική διαπραγμάτευση, με ένα ολίσθημα της γλώσσας λείπει το αντίθετο αυτού που προτίθεται να πει, αυτό δύσκολα εξηγείται με μια ψυχοφυσιολογική θεωρία ή με μια θεωρία της προσοχής.

Υπάρχουν και στις παραδρομές πολλά μικρά δευτερεύοντα φαινόμενα, που δεν κατανοούνται και που οι ως τώρα εξηγήσεις δεν μας τα έχουν κάνει κατανοητά. Όταν π.χ. έχει ξεχάσει κανείς προσωρινά μια ονομασία, δυσφορεί, θέλει πράγματι να την θυμηθεί και δεν μπορεί να εγκαταλείψει την προσπάθεια. Γιατί λοιπόν ο δυσχερής κατορθώνει τόσο σπάνια να στρέψει την προσοχή του, όπως όντως επιθυμεί, σε αυτή τη λέξη, που, όπως λέει, την «έχει στο στόμα» του και που την αναγνωρίζει αμέσως, όταν κάποιος την πει; Ή επίσης, υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι παραδρομές πολλαπλασιάζονται, σχηματίζουν αλυσίδα και η μία αναπληρώνει την άλλη. Την πρώτη φορά κάποιος ξεχασε ένα ραντεβού: την επόμενη φορά έταξε στον εαυτό του να μην ξεχάσει, αλλά τελικά αποδεικνύεται ότι είχε εντυπώσει μέσα του κατά λάθος άλλη ώρα συνάντησης. Με έμμεσους τρόπους προσπαθεί κανείς να θυμηθεί μια ξεχασμένη λέξη, οπότε ξεχνάει μια άλλη ονομασία που θα μπορούσε να τον βοηθήσει στην αναζήτηση της πρώτης λέξης. Αρχίζοντας να ψάχνει αυτή τη δεύτερη ονομασία ξεχνάει μια τρίτη κλπ. Όπως είναι γνωστό, μπορεί να συμβεί το ίδιο στην περίπτωση των τυπογραφικών λαθών, τα οποία βέβαια μπορούμε να θεωρήσουμε ως παραδρομές του στοιχειοθέτη. Ένα τέτοιο επίμονο τυπογραφικό λάθος επιφύλαξε κάποτε, όπως λέγεται, σε μια σοσιαλδημοκρατική εφημερίδα. Σε σχόλιο για μια γιορτή μπορούσε κανείς να διαβάσει: Μεταξύ των παρόντων ήταν και η Υψηλότητά του, ο *Kronprinz*. Την επόμενη μέρα επιχειρήθηκε μια διόρθωση. Η εφημερίδα ζητούσε συγγνώμη και έγραψε: Το σωστό είναι φυσικά: ο *Kronprinz*.⁵ Σε αυτές τις περιπτώσεις μιλούν για τον δαίμονα του τυπογραφείου, το στοιχείο της τυπογραφικής κάσας και άλλα παρόμοια, εκφράσεις που ξεπερνούν πάντως τα όρια μιας ψυχοφυσιολογικής θεωρίας του τυπογραφικού λάθους.

Δεν ξέρω αν σας είναι γνωστό ότι μπορεί κανείς να προκαλέσει ένα ολίσθημα της γλώσσας, δηλαδή να επιφέρει την παραγωγή του με υποβολή. Ένα σχετικό ανέκδοτο: Όταν κάποτε ένας αρχάριος ηθοποιός του θεάτρου έπρεπε, σύμφωνα με τον ρόλο του στο έργο *Η παρθένα της Ορλεάνης*, να αναγγείλει στον βασιλιά ότι ο στρατηγός του Στέμματος στέλνει πίσω το σπαθί του, ένας άλλος ηθοποιός έκανε στις πρόβες το αστείο να ψιθυρίζει ως υποβολέας στον συνεσταλμένο αρχάριο, αντί του σωστού κειμένου, αυτό: το μόνιππο στέλνει πίσω το αλόγο του, και η πρόθεσή του έγινε πραγματικότητα-

5. Η σωστή λέξη *Kronprinz*, που σημαίνει πρίγκιπας διάδοχος, με τα δύο λάθη στο πρώτο συνθετικό σήμαινε την πρώτη φορά πρίγκιπας δημοκρατικών και τη δεύτερη περίπου πρίγκιπας στραβόξυλο. (Σ.τ.μ.)

τα.⁶ Στην προεμίρα ο άτυχος ηθοποιός έκανε την πρώτη εμφάνισή του πράγματι με αυτή την παραλλαγμένη αναγγελία, αν και είχε προειδοποιηθεί δεόντως ή ίσως εξαιτίας αυτού.

Όλα αυτά τα μικρά χαρακτηριστικά των παραδρομών κάθε άλλο παρά εξηγούνται ακριβώς από τη θεωρία της απόσυρσης της προσοχής. Αυτό όμως δεν αναιρεί ακόμη αυτή τη θεωρία. Της λείπει ίσως κάτι, ένα συμπλήρωμα που θα την έκανε εντελώς ικανοποιητική. Αλλά και μερικές από τις ίδιες τις παραδρομές μπορούν να εξετασθούν και από μια διαφορετική πλευρά.

Ας πάρουμε την παραδρομή που προσφέρεται πιο πολύ στις προθέσεις μας, το *ολίσθημα της γλώσσας*. Θα μπορούσαμε κάλλιστα να επιλέξουμε και την παραδρομή της γραφίδας ή την παρανόγνωση. Εδώ λοιπόν πρέπει να πούμε ότι ως τώρα ρωτούσαμε μόνο τότε, υπό ποιές συνθήκες υποπίπτει κανείς σε ολίσθημα της γλώσσας, προσπαθώντας να πάρουμε μια απάντηση μόνο σε αυτό το ερώτημα. Μπορούμε όμως να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας σε μια άλλη πτυχή του ζητήματος και να θελήσουμε να μάθουμε γιατί υποπίπτει κανείς σε αυτό ακριβώς το ολίσθημα και όχι σε άλλο, να εξετάσουμε το αποτέλεσμα του ολισθήματος. Κατανοείτε ότι ενόσω δεν απαντούμε σε αυτό το ερώτημα, δεν εξηγούμε δηλαδή το αποτέλεσμα του ολισθήματος, το φαινόμενο παραμένει από ψυχολογική άποψη τυχαίο, έστω και αν έχει βρει μια φυσιολογική εξήγηση. Όταν μου συμβαίνει ένα ολίσθημα της γλώσσας, αυτό θα μπορούσε προφανώς να λάβει άπειρες μορφές, στη θέση της σωστής λέξης να παρεισφορήσει μία ανάμεσα από χίλιες άλλες, θα μπορούσα δηλαδή να παραμορφώσω τη σωστή λέξη με αμέτρητους τρόπους. Υπάρχει δηλαδή κάτι που στην ξεχωριστή περίπτωση μου επιβάλλει αυτό ακριβώς το ολίσθημα και όχι άλλο ή μήπως αυτό είναι κάτι τυχαίο, αυθαίρετο και ίσως δεν μπορούμε να πούμε τίποτε το έλλογο σχετικά με αυτό το ζήτημα;

Δύο συγγραφείς, ο Μέρινγκερ και ο Μάυερ (ένας φιλόλογος και ένας ψυχίατρος), προσπάθησαν πάντως το 1895 να πιάσουν από αυτή την πλευρά το ζήτημα του ολισθήματος της γλώσσας. Συγκέντρωσαν παραδείγματα και κατ' αρχάς τα ταξινόμησαν σύμφωνα με καθαρά περιγραφικά κριτήρια. Αυτό φυσικά δεν προσφέρει ακόμη

6. [Εδώ υπάρχει προφανώς ένα σφάλμα. Ο ίδιος ο βασιλιάς είναι που ανακοινώνει την αποσκίαση του στρατηγού (πράξη πρώτη, σκηνή δεύτερη)]. – Το ολίσθημα της γλώσσας διευκολύνεται από την σχετική ηχητική ομοιότητα μεταξύ *Connétable* (στρατηγός του Στέμματος) και *Komfortabel* (μόνιπος άμαξα) αφενός και *Schwert* (σπαθί) και *Pferd* (άλογο) αφετέρου. (Σ.τ.μ.)

εξηγήσεις, αλλά μπορεί να τις δρομολογήσει. Διακρίνουν τις παραμορφώσεις που επιφέρει το ολισθήμα στο νόημα του λόγου σε: αντιμεταθέσεις, προεκφορές, απόηχους ή μετεκφορές, συμφύρσεις και υποκαταστάσεις. Θα σας δώσω παραδείγματα γι' αυτές τις κύριες κατηγορίες των δύο συγγραφέων. Αντιμετάθεση έχουμε στην περίπτωση που κάποιος λέει: *Η Μήλος της Αφροδίτης* αντί: *Η Αφροδίτη της Μήλου* (αντιμετάθεση στη σειρά των λέξεων). Μια προεκφορά: *Μου στήθωσε το...* αντί: *Μου πλάκωσε το στήθος*. Μετεκφορά ή απόηχος θα ήταν η γνωστή ατυχής πρόποση: *Προπίνω* στην υγεία του *προδότη*, αντί: του *εργοδότη*. Αυτές οι τρεις μορφές ολισθήματος δεν είναι πολύ συχνές. Πολύ πιο συχνά θα παρατηρήσετε περιπτώσεις όπου το ολισθήμα δημιουργείται με μια σύμπτυξη ή σύμφυρση, π.χ. όταν ένας κύριος απευθύνεται σε μια κυρία στον δρόμο και της λέει: *Αν μου επιτρέπετε, κυρία μου, θα επιθυμούσα να σας συνοβάλω*. Σε αυτό το λεκτικό σύμφυρμα συγχωνεύθηκαν προφανώς το *σινοδεύσω* και το *προσβάλω*. (Παρεμπιπτόντως: ο νεαρός άνδρας δεν πρέπει να τα κατάφερε με την κυρία). Ως παράδειγμα υποκατάστασης ο Μέρινγκερ και ο Μάνερ αναφέρουν μεταξύ άλλων εκείνη την περίπτωση όπου κάποιος λέει: *Φέρε το παλτό από τη θερμάστρα* αντί: *από την κρεμάστρα*.⁷

Η απόπειρα εξήγησης που οι δύο συγγραφείς στηρίζουν στη συλλογή παραδειγμάτων τους είναι ιδιαίτερα ανεπαρκής. Πιστεύουν πως οι φθόγγοι και οι συλλαβές μιας λέξης είναι ανισοσθενείς και ότι η εννεύρωση του υψισθενούς στοιχείου μπορεί να επηρεάσει και να διαταράξει την εννεύρωση των ασθενέστερων. Εδώ βασίζονται προφανώς στις προεκφορές και τις μετεκφορές, οι οποίες στην πραγματικότητα δεν είναι πολύ συχνές· για άλλου είδους ολισθήματα της γλώσσας αυτές οι φθογγικές προτιμήσεις, αν και όπου υπάρχουν, είναι εκτός συζήτησης. Η πιο συχνή περίπτωση ολισθήματος είναι πάντως η εκφορά μιας λέξης στη θέση μιας άλλης παρόμοιας, και αυτή η ομοιότητα αρκεί σε πολλούς για να εξηγήσει το ολισθήμα. Λόγου χάρη ένας καθηγητής στην εναρκτήρια παράδοσή του: *Δεν είμαι διατεθειμένος* (ενδεδειγμένος)⁸ να παρουσιάσω τις πολύτιμες συμβολές του αξιότιμου προκατόχου μου. Ένας άλλος καθηγητής: *Σχετικά με το γυναικείο γεννητικό όργανο, παρ' όλους τους πειρασμούς...* συγγνώμη, παρ' όλους τους πειραματισμούς...

Ο πιο κοινός, αλλά και πιο εντυπωσιακός τύπος ολισθήματος εί-

7. Για να γίνουν σαφείς οι παραδρομές, τα παραδείγματα του πρωτότυπου εξελληνίσθησαν κατά το νοούμενο, όχι κατά λέξη. Το ίδιο γίνεται βέβαια κάθε φορά που αυτό κρίνεται αναγκαίο. (Σ.τ.μ.)

8. *Geneigt*: διατεθειμένος· *geeignet*: ενδεδειγμένος, κατάλληλος. (Σ.τ.μ.)

να βέβαια όταν λέει κανείς ακριβώς το αντίθετο αυτού που ήθελε να πει. Εδώ φυσικά απομακρύνεται κανείς πολύ από τις φθογγικές σχέσεις και την λεκτική ομοιότητα και αντ' αυτού μπορεί να επικαλεσθεί το γεγονός ότι οι αντιθέσεις παρουσιάζουν στενή εννοιολογική συγγένεια μεταξύ τους και είναι πολύ γειτονικές στον ψυχολογικό συνειρμό. Υπάρχουν ιστορικά παραδείγματα αυτού του είδους: Ένας πρόεδρος του κοινοβουλίου μας κήρυξε μια φορά την έναρξη της συνεδρίασης με τα λόγια: Αξιότιμοι κύριοι, διαπιστώνω την παρουσία... μελών και κηρύσσω τη λήξη της συνεδρίασης.

Εξίσου μεγάλος με τη σχέση αντίθεσης είναι ο πειρασμός που αποτελεί ένας οποιοσδήποτε κοινός συνειρμός, ο οποίος μπορεί να εμφανισθεί σε πολύ ακατάλληλη στιγμή. Έχει κυκλοφορήσει π.χ. η ιστορία ότι σε μια γιορτή προς τιμήν των γάμων ενός παιδιού του (μεγάλου φυσικού και φυσιολόγου, σ.τ.μ.) Χ. Χέλμχολτς με ένα παιδί του γνωστού εφευρέτη και μεγαλοβιομήχανου Β. Σήμενς τον πανηγυρικό της ημέρας εκφώνησε ο περίφημος φυσιολόγος Ντυ Μπουά-Ρεϋμόν, ο οποίος έκλεισε την ασφαλώς λαμπρή ομιλία του με την πρόποση: Ζήτω λοιπόν η νέα εταιρία Σήμενς και... Χάλσκει! Αυτή ήταν φυσικά η ονομασία της παλαιάς εταιρίας, γνώριμη σε κάθε Βερολινέζο όπως λόγου χάρη η Ρήντελ και Μπότελ σε κάθε Βιεννέζο.

Έτσι λοιπόν στις φθογγικές σχέσεις και στην λεκτική ομοιότητα πρέπει να προστεθεί και η επιρροή των λεκτικών συνειρμών. Αλλά αυτό δεν αρκεί. Σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται ότι η εξήγηση του ολισθήματος είναι αδύνατη, αν δεν εξετάσουμε τι είπε ή έστω σκέφθηκε κανείς στην προηγούμενη πρόταση. Και πάλι λοιπόν μια περίπτωση απόηχου, όπως η υπογραμμιζόμενη από τον Μέρινγκερ, μόνο που η απόσταση είναι μεγαλύτερη. Πρέπει να ομολογήσω ότι έχω γενικά την εντύπωση πως τώρα απέχουμε ακόμη πιο πολύ από την κατανόηση της παραδρομής, του ολισθήματος της γλώσσας!

Αν δεν πλανώμαι, ελπίζω ωστόσο ότι κατά την πιο πάνω εξέταση του ζητήματος αποκομίσαμε όλοι μας μια νέα εντύπωση από τα παραδείγματα του ολισθήματος της γλώσσας, στο οποίο αξίζει ίσως τον κόπο να εμμείνουμε. Εξετάσαμε τις συνθήκες υπό τις οποίες γενικά εμφανίζεται ένα ολισθήμα, έπειτα τις επιρροές που καθορίζουν το είδος της παραμόρφωσης που επιφέρει, αλλά το αποτέλεσμα του ολισθήματος καθ' εαυτό, χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη μας τη γένεσή του, δεν το διερευνήσαμε διόλου. Αν προχωρήσουμε σε αυτό, πρέπει να έχουμε το θάρρος να πούμε: Σε μερικά παραδείγματα έχει νόημα να ρωτήσουμε επίσης τι είναι εκείνο που πραγματοποιείται στην περίπτωση του ολισθήματος. Τι σημαίνει ότι έχει νόημα; Προφανώς

σημαίνει ότι το αποτέλεσμα του ολισθήματος δικαιούται ίσως να θεωρηθεί ως μια εντελώς έγκυρη ψυχική πράξη που επιδιώκει τον δικό της στόχο, ως μια εκδήλωση με περιεχόμενο και σημασία. Ός τώρα κάναμε λόγο συνεχώς για παραδρομές, δηλαδή για παραπραξίες, τώρα όμως φαίνεται ότι μερικές φορές η ίδια η παραδρομή ως παραπραξία είναι μια κανονική πράξη, η οποία απλώς έχει λάβει τη θέση της άλλης, της αναμενόμενης πράξης ή εκείνης στην οποία το άτομο αποσκοπούσε.

Αυτό το νόημα της παραδρομής φαίνεται μάλιστα ότι σε μερικές περιπτώσεις είναι απτό και δεν μπορούμε να το παραγνωρίσουμε. Όταν ο πρόεδρος κλείνει τη συνεδρίαση του κοινοβουλίου με τα πρώτα λόγια του αντί να κηρύξει την έναρξη, γνωρίζοντας τις συνθήκες υπό τις οποίες έγινε αυτό το ολίσθημα τείνουμε να αποδώσουμε ένα νόημα σε αυτή την παραδρομή. Ο πρόεδρος δεν περιμένει καλά πράγματα από αυτή τη συνεδρίαση και θα επιθυμούσε, αν είναι δυνατόν, να την κλείσει αμέσως. Δεν θα ήταν καθόλου δύσκολο να δείξουμε αυτό το νόημα, δηλαδή να ερμηνεύσουμε αυτό το ολίσθημα της γλώσσας. Ή όταν μια κυρία ρωτάει μια άλλη, κατά τα φαινόμενα με πρόθεση αναγνώρισης: *Diesen reizenden neuen Hut haben Sie sich wohl selbst aufgesetzt?*⁹ — κανένα επιστημονικό επιχείρημα αυτού του κόσμου δεν θα μπορέσει να μας απαγορεύσει να ακούσουμε μέσα από αυτό το ολίσθημα τη γνώμη της κυρίας: Αυτό το καπέλο είναι *Patzerei*. Ή όταν μια κυρία, γνωστή για την ενεργητικότητά της, διηγείται: Ο άνδρας μου ρώτησε τον γιατρό τι είδους δίαιτα πρέπει να τηρεί, ο γιατρός όμως είπε ότι δεν χρειάζεται ειδική δίαιτα, μπορεί να τρώει και να πίνει ό,τι θέλω *εγώ*, αυτό το ολίσθημα είναι, από την άλλη μεριά, η σαφέστατη έκφραση ενός συνεπούς προγράμματος.

Κυρίες και κύριοι, αν αποδειχθεί ότι *νόημα* δεν έχουν μόνο λίγες από τις περιπτώσεις ολισθήματος της γλώσσας και παραδρομής γενικά, αλλά ένας αρκετά μεγάλος αριθμός από αυτές, αναπόφευκτα αυτό το νόημα των παραδρομών, για το οποίο ως τώρα δεν έγινε λόγος, θα είναι το πιο ενδιαφέρον για μας και δικαιολογημένα θα παραγκωνίσει όλες τις άλλες πλευρές του ζητήματος. Μπορούμε τότε να παραβλέψουμε όλους τους φυσιολογικούς ή ψυχοφυσιολογικούς παράγοντες και να αφιερωθούμε στις καθαρά ψυχολογικές αναζητήσεις του νοήματος, δηλαδή της σημασίας, της πρόθεσης που έχει η

9. Αυτό το γοητευτικό, καινούργιο καπέλο το *θαλασσώσατε* σίγουρα μόνη σας: Ενώ ήδη το *aufgesetzt*, που είχε υπόψη της να πει η κυρία, σημαίνει: σπολιζω φανταχτερά, το *a* στη θέση του *u* (*putzen*-*patzen*) μετατρέπει τον εντυπωσιακό καλλωπισμό σε *Patzerei*: θαλάσσωμα, κακοτεχνία, αδεξιότητα. (Σ.τ.μ.)

παραδρομή. Δεν θα παραλείψουμε λοιπόν στη συνέχεια να εξετάσουμε ένα μεγαλύτερο μέρος από τις παρατηρήσεις μας, προσδοκώντας να βρούμε κάθε φορά αυτό το νόημα.

Προτού όμως αναλάβουμε αυτό το εγχείρημα, θα ήθελα να σας καλέσω να ακολουθήσουμε μαζί ένα άλλο ίχνος. Έχει συμβεί αρκετές φορές να χρησιμοποιεί ένας λογοτέχνης το ολίσθημα της γλώσσας ή μια άλλη παραδρομή ως μέσον ποιητικής έκφρασης. Αυτό το γεγονός αποδεικνύει για μας από μόνο του ότι ο ποιητής θεωρεί την παραδρομή, π.χ. το ολίσθημα της γλώσσας, ως κάτι που έχει νόημα, αφού την παράγει επίτηδες. Δεν πρέπει βέβαια να πιστέψουμε ότι πρώτα σφάλει τυχαία η γραφίδα του ποιητή και έπειτα αυτός διατηρεί την παραδρομή της γραφίδας ως ολίσθημα της γλώσσας του ήρωά του. Με το ολίσθημα ο ποιητής θέλει να μας δώσει να καταλάβουμε κάτι, και εμείς μπορούμε να κοιτάξουμε τι είναι αυτό, μήπως θέλει λόγου χάρη να υπαινιχθεί ότι το εν λόγω πρόσωπο του έργου είναι αφηρημένο και κουρασμένο ή ότι βρίσκεται εν όψει μιας ημικρανίας. Φυσικά δεν θα υπερετιμήσουμε το γεγονός, αν ο ποιητής χρησιμοποιεί το ολίσθημα ως φαινόμενο πλήρες νοήματος. Στην πραγματικότητα θα μπορούσε να είναι κενό νοήματος, κάτι ψυχικά τυχαίο ή μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις πλήρες νοήματος, και ο ποιητής θα είχε το δικαίωμα να το εκπνευματίσει δίνοντάς του νόημα, ώστε να το χρησιμοποιήσει για τους σκοπούς του. Δεν θα έπρεπε όμως να απορούμε ούτε στην περίπτωση όπου θα μπορούσαμε να μάθουμε για το ολίσθημα περισσότερα από τον ποιητή παρά από τον φιλόλογο και τον ψυχίατρο.

Ένα τέτοιο παράδειγμα ολισθήματος της γλώσσας υπάρχει στον *Βαλλενστάιν*¹⁰ (Πικολομίνι, πρώτη πράξη, πέμπτη σκηνή). Στην προηγούμενη σκηνή ο Μαξ Πικολομίνι πήρε με τον πιο φλογερό τρόπο το μέρος του δούκα εξυμνώντας τις ευλογίες της ειρήνης, που του αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του, όταν είχε συνοδεύσει την κόρη τού Βαλλενστάιν στο στρατόπεδο. Αφήνει πίσω του εμβρόντητους τον πατέρα του και τον απεσταλμένο της αυλής Κβέστενμπεργκ. Συνεχίζεται τώρα η πέμπτη σκηνή:

Κβέστενμπεργκ: Αλίμονό μας! Έτσι είναι τα πράγματα, φίλε,
και μεις τον αφήνουμε να φύγει με αυτή την αυταπάτη,
δεν τον καλούμε αμέσως να γυρίσει,
για να του ανοίξουμε τα μάτια επιτόπου;
Οκτάβιος (βγαίνοντας από βαθειά περισυλλογή):

10. Wallenstein, δραματικό ποίημα του Φρήντριχ Σίλλερ, 1759-1805. (Σ.τ.μ.)

Τα δικά μου τα άνοιξε τώρα,
και βλέπω πιο πολλά από όσα θα ήθελα να δω.

Κβέστενμπεργκ: Τι είναι, φίλε;

Οκτάβιος: Καταραμένο νά 'ναι αυτό το ταξίδι!

Κβέστενμπεργκ: Γιατί; Τι τρέχει;

Οκτάβιος: Ελάτε! Πρέπει αμέσως

ν' ακολουθήσω τα άμοιρα χνάρια,

να δω με τα μάτια μου — ελάτε!

(θέλει να τον πάρει μαζί του)

Κβέστενμπεργκ: Τι έχετε; Πού να πάμε;

Οκτάβιος (βιαστικός): Σ' αυτήν!

Κβέστενμπεργκ: Σ' αυτ...

Οκτάβιος (διορθώνει τον εαυτό του): Στον δούκα! Πάμε!

Ο Οκτάβιος ήθελε να πει «σ' αυτόν», στον δούκα, υποπίπτει όμως στο ολίσθημα και λέει «σ' αυτήν», προδίδοντας έτσι τουλάχιστον σε μας ότι αντιλήφθηκε πράγματι από πού προέρχεται η επιρροή που κάνει τον νεαρό πολεμιστή να εκφράζεται με ενθουσιασμό για την ειρήνη.

Ακόμη πιο εντυπωσιακό είναι το παράδειγμα που ανακάλυψε ο Όπτο Ρανκ [1910a] στον Σαίξπηρ. Βρίσκεται στον *Έμπορο της Βενετίας*, στην περίφημη σκηνή της εκλογής του ευτυχισμένου εραστή ανάμεσα στα τρία κουτάκια, και το καλύτερο που έχω να κάνω είναι ίσως να σας διαβάσω το μικρό χωρίο από το βιβλίο του Ρανκ.

«Ένα ποιητικά καλά αιτιολογημένο και από τεχνική άποψη λαμπρά αξιοποιημένο ολίσθημα της γλώσσας, το οποίο, όπως εκείνο που έδειξε ο Φρόυντ στον *Βαλλενστάιν*, φανερώνει ότι οι ποιητές γνωρίζουν όντως τον μηχανισμό και το νόημα αυτής της παραδρομής και προϋποθέτουν την κατανόησή της και από τον ακροατή, βρίσκεται στον *Έμπορο της Βενετίας* (τρίτη πράξη, δεύτερη σκηνή) του Σαίξπηρ. Η Πόρσια, που η θέληση του πατέρα της την αναγκάζει να διαλέξει τον σύζυγό της με κλήρο, ευνοήθηκε ως τώρα από την τύχη και κατάφερε να γλυτώσει από όλους τους αντιπαθείς μνηστήρες της. Όταν επιτέλους στο πρόσωπο του Βασάνιου βρήκε τον μνηστήρα, τον οποίο πραγματικά θέλει, φοβάται πως αυτός δεν θα τραβήξει τον σωστό κλήρο. Θα ήθελε λοιπόν να του πει ότι και σε αυτή την περίπτωση μπορεί να είναι βέβαιος για την αγάπη της, αλλά την εμποδίζει ο όρκος που έχει δώσει. Ενώ εκείνη βρίσκεται σε αυτή την εσωτερική αμφιβολία, ο ποιητής την βάζει να πει στον καλοδεχούμενο μνηστήρα:

Σας παρακαλώ, περιμένετε, μια δυό μέρες ακόμη,
προτού τολμήσετε: γιατί αν διαλέξετε λάθος,

θα χάσω τη συντροφιά σας· γιαντό αργήστε.
 Κάτι μου λέει (*αλλά δεν είναι αγάπη*),
 πως δεν θα ήθελα να σας χάσω...
 ... Θα μπορούσα να σας οδηγήσω
 στη σωστή εκλογή, αλλά θα ήμουν επίορκη,
 και αυτό δεν το θέλω·
 έτσι μπορείτε να λαθέψετε τον στόχο.
 Αλλά αν αστοχήσετε,
 θα με κάνετε να επιθυμήσω την αμαρτία,
 να είχα παραβιάσει τον όρκο. Ω, αυτά τα μάτια,
 που με μάγεψαν και με χώρισαν στα δύο!
Μισή είμαι δική σας, η άλλη μισή δική σας –
δική μου, ήθελα να πω· αλλ' αφού δική μου,
 τότε δική σας, και έτσι ολόκληρη δική σας.

Αυτό ακριβώς που εκείνη θα ήθελε απλώς και μόνο να υπαινιχθεί ελαφρά, επειδή στην πραγματικότητα όφειλε να το αποσιωπήσει πλήρως, δηλαδή ότι και πριν από την εκλογή είναι εντελώς δική του και ότι τον αγαπά, ο ποιητής με αξιοθαύμαστη ψυχολογική ευαισθησία το αφήνει να φανερωθεί ανοιχτά μέσα από το ολίσθημα της γλώσσας και με αυτό το τέχνασμα καταφέρει να απαλύνει την αφόρητη αβεβαιότητα του ερωτευμένου καθώς και την συμπάσχουσα ένταση του ακροατή για την έκβαση της κλήρωσης».

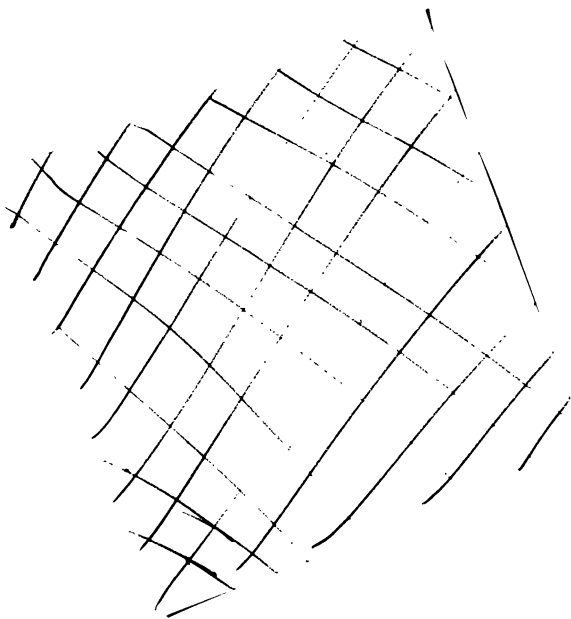
Προσέξτε με πόση λεπτότητα η Πόρσια συμβιβάζει στο τέλος τις δύο αποφάνσεις που περιέχει το ολίσθημα, πώς αίρει την αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα σε αυτές, καθώς τελικά δικαιώνει το ολίσθημα:

..... αλλ' αφού δική μου,
 τότε δική σας, και έτσι ολόκληρη δική σας.

Μερικές φορές αποκάλυπτε και ένας στοχαστής, που βρισκόταν μακριά από την ιατρική, το νόημα μιας παραδρομής με μια παρατήρηση και έτσι μας απαλλάσσει εξαρχής από τον κόπο που θα καταβάλλαμε για την ερμηνεία της. Όλοι γνωρίζετε τον πνευματώδη σατιρικό Λίχτενμπεργκ (1742-1799), για τον οποίο ο Γκαίτε είχε πει: Όπου αυτός κάνει ένα αστείο, εκεί κρύβεται ένα πρόβλημα. Μερικές φορές λοιπόν το αστείο φανερώνει και τη λύση του προβλήματος. Στις πνευματώδεις και σατιρικές ιδέες του σημειώνει: Διάβαζε πάντοτε *Agamemnon* αντί *anagnommen*, τόσο πολύ είχε διαβάσει τον Όμηρο. Εδώ έχουμε πραγματικά τη θεωρία της παρανάγνωσης.¹¹

11. [Ο Lichtenberg ήταν ένας από τους αγαπημένους συγγραφείς του Φρόντ. Στο βιβλίο του *Το ενφυσολόγημα και η σχέση του προς το ασυνείδητο* (1905c, *Stu-*

Την επόμενη φορά θα εξετάσουμε κατά πόσον στην αντίληψη για τις παραδρομές μπορούμε να συμφωνούμε με τους ποιητές.

dienausgabe, τόμ. 4) συζητούνται πολλά από τα επιγράμματά του καθώς και το λογοπαίγνιο με το όνομα Αγαμέμνων. Βλέπε για το ίδιο και πιο κάτω, 4η Παράδοση, σελ. 71]. – Στην παραδρομή *Agamemnon-angenommen*, το *angenommen* είναι μετοχή του *annehmen*: λαμβάνω, δέχομαι. (Σ.τ.μ.)

3η Παράδοση

ΟΙ ΠΑΡΑΔΡΟΜΕΣ

(Συνέχεια)

Κυρίες και κύριοι! Την προηγούμενη φορά είχαμε την ιδέα να εξετάσουμε την παραδρομή όχι σε σχέση προς την αποσκοπούμενη και διαταραγμένη πράξη, αλλά αυτή καθ' εαυτή, αποκομίσαμε την εντύπωση ότι αυτή σε μερικές περιπτώσεις φανερώνει το νόημά της και υποστηρίζαμε ότι, αν μπορούσε να επιβεβαιωθεί σε μεγάλη έκταση ότι η παραδρομή έχει νόημα, αυτό το νόημα θα αποκτούσε για μας αμέσως μεγαλύτερο ενδιαφέρον απότι η διερεύνηση των συνθηκών υπό τις οποίες σημειώνεται η παραδρομή.

Ας συμφωνήσουμε και πάλι τι θα εννοούμε με τον όρο «νόημα» μιας ψυχικής πράξης, δηλαδή ότι έτσι θα αποκαλούμε την πρόθεση που υπηρετεί και τη θέση ή τη σημασία που έχει μέσα σε μια ψυχική σειρά. Στις περισσότερες περιπτώσεις που εξετάζουμε, το «νόημα» μπορεί να αντικατασταθεί με τις έννοιες «πρόθεση» ή «τάση». Ήταν λοιπόν απλώς ένα φαινόμενο που απατά ή μια ποιητική εξύψωση της παραδρομής, όταν εμείς πιστεύαμε ότι σε αυτή διακρίνουμε μια πρόθεση;

Ας εμμείνουμε στα παραδείγματα του ολισθήματος της γλώσσας και ας επιθεωρήσουμε έναν μεγαλύτερο αριθμό περιπτώσεων. Σε ολόκληρες κατηγορίες ολισθημάτων βρίσκουμε ότι η πρόθεση, το νόημα του ολισθήματος, είναι ολοφάνερη, προπάντων εκεί όπου στη θέση του αποσκοπούμενου εκφέρεται το αντίθετό του. Ο πρόεδρος λέει στην ομιλία έναρξης: «Κηρύσσω τη λήξη της συνεδρίασης». Αυτό δεν επιδέχεται αμφιβολία, είναι σαφές. Νόημα και πρόθεση του ολισθήματος είναι ότι ο πρόεδρος θέλει να κλείσει τη συνεδρίαση. «Το λέει και ο ίδιος»,¹² θα συμπληρώναμε· δεν έχουμε παρά να τον πάρουμε κατά λέξη. Μη μου αντιτείνετε τώρα ότι αυτό δεν είναι δυνατόν, ότι ξέρουμε πως ο πρόεδρος δεν ήθελε να κλείσει τη συνεδρίαση, αλλά να κηρύξει την έναρξή της, και ότι ο ίδιος, αφού τώρα τον αναγνωρίσαμε ως ανώτατη αρχή, μπορεί να επιβεβαιώσει πως ήθελε να κηρύξει την έναρξή της. Ξεχνάτε όμως πως συμφωνήσαμε να εξετάζουμε κατ' αρχάς την παραδρομή αυτή καθ' εαυτή· η σχέση της προς ότι είχε υπόψη του να πει ο ομιλητής, αλλά δεν μπόρεσε να το πει, θα συζητηθεί αργότερα. Διαφορετικά θα διαπράξετε το λογι-

12. [Μια πρόταση που επαναλαμβάνεται συχνά στο σεξέτεο της τρίτης πράξης του *Φιγκαρό* του Μότσαρτ].

κό λάθος να εξαφανίσετε ως δια μαγείας το υπό συζήτηση πρόβλημα, αυτό που στα αγγλικά λέγεται *begging the question*.¹³

Σε άλλες περιπτώσεις, όπου το ολίσθημα δεν καταλήγει στο αντίθετο, μπορεί εντούτοις να εκφράζεται ένα αντίθετο νόημα. «Δεν είμαι διατεθειμένος να παρουσιάσω την αξιολογη προσφορά του προκατόχου μου». Διατεθειμένος δεν είναι το αντίθετο του ενδεδειγμένος, αλλά είναι μια ανοιχτή ομολογία, σε πλήρη αντίθεση προς την περίπτωση όπου πρέπει να μιλήσει ο καθηγητής. [Βλ. σελ. 36, σημ.8].

Σε άλλες πάλι περιπτώσεις το ολίσθημα προσθέτει απλώς ένα δεύτερο νόημα πλάι στο προβλεπόμενο. Η πρόταση ακούγεται τότε σαν μια σύμπτυξη, σύντμηση ή συμπύκνωση περισσότερων προτάσεων. Η ενεργητική κυρία: Μπορεί να τρώει και να πίνει ό,τι θέλω εγώ. Είναι ακριβώς σαν να είχε πει: Μπορεί να τρώει και να πίνει ό,τι θέλει, αλλά τι μπορεί να θέλει αυτός; Εγώ είμαι αυτή που θέλει, όχι εκείνος. Τα ολισθήματα δίνουν συχνά την εντύπωση τέτοιων συντμήσεων, π.χ. όταν ένας καθηγητής της ανατομίας μετά τις αναφορές του στην ρινική κοιλότητα ρωτάει τους ακροατές αν πράγματι κατάλαβαν τα λεγόμενά του και μετά την γενική καταφατική απάντηση συνεχίζει: Δυσκολεύομαι να το πιστέψω, αφού οι άνθρωποι που κατανοούν την ρινική κοιλότητα, ακόμη και σε μια μεγαλούπολη, μπορούν να μετρηθούν σε ένα δάχτυλο... συγγνώμη, στα δάχτυλα ενός χεριού. Ο συντετμημένος λόγος έχει το νόημά του. Λέει ότι υπάρχει μόνον ένας άνθρωπος που την καταλαβαίνει.

Σε αντίθεση προς αυτές τις περιπτώσεις, όπου η παραδρομή αποκαλύπτει μόνη της το νόημά της, υπάρχουν άλλες, όπου το ολίσθημα δεν προδίδει κανένα νόημα, οι οποίες δηλαδή διαψεύδουν κατηγορηματικά τις προσδοκίες μας. Όταν κάποιος με το ολίσθημα διαστρεβλώνει ένα κύριο όνομα ή συνθέτει μη εύχρηστες ακολουθίες φθόγγων, φαίνεται πως αυτά τα πολύ συχνά φαινόμενα δίνουν οριστικά αρνητική απάντηση στο ερώτημά μας, αν όλες οι παραδρομές περιέχουν ένα νόημα. Αν όμως εξετάσουμε καλύτερα τα παραδείγματα αυτού του είδους, θα δούμε ότι είναι εύκολο να κατανοήσουμε αυτές τις παραμορφώσεις, μάλιστα δε ότι η διαφορά μεταξύ αυτών των πιο σκοτεινών και άλλων προηγούμενων, σαφών περιπτώσεων δεν είναι τόσο μεγάλη.

Ένας κύριος που ρωτήθηκε για την υγεία του αλόγου του απαντά: Ναι, θα *δακρυέσει*... θα διαρκέσει ένα μήνα ακόμη. Όταν ρωτήθηκε τι ήθελε να πει άραγε, εξήγησε ότι σκεφτόταν πως πρόκειται για μια ιστορία που του φέρνει *δάκρυα* και έτσι από τη συνάντηση του

13. Αντιπαρέρχομαι ένα πρόβλημα, υποθέτω σιωπηρά ως αληθή μια πρόταση που δεν αποδείχθηκε. (Σ.τ.μ.)

«διαρκέσει» και του «δάκρυα» προέκυψε το «δακρυέσει». (Meringer και Mayer [1895]).

Ένας άλλος αναφέρει μερικά γεγονότα, που είναι απορράδεκτα γι' αυτόν, και συνεχίζει: Τότε όμως βγήκαν πράγματα *σχρο-φως*... Ύστερα από σχετική ερώτηση επιβεβαιώνει ότι αυτά τα γεγονότα ήταν γι' αυτόν γουρουνιές. Σκεπτόμενος τη λέξη *σχροφα* και, μαζί με αυτή, τη λέξη *φως* κατέληξε στο παράξενο *σχρο-φως*.¹⁴ (Meringer και Mayer).

Θυμηθείτε την περίπτωση του νεαρού άνδρα που ήθελε να *συνοβά*λει την άγνωστη κυρία. Λάβαμε το θάρρος να αναλύσουμε το λεκτικό μόρφωμα *συνοβά*λει σε *συνοδεύ*σει και *προσβά*λει και ήμασταν βέβαιοι γι' αυτή την ερμηνεία χωρίς να ζητούμε την επιβεβαίωση. Βλέπετε από αυτά τα παραδείγματα ότι και αυτές οι σκοτεινές περιπτώσεις μπορούν να εξηγηθούν από τη σύμπτωση, τη *συμβολή*, δύο επάλληλων και διαφορετικών προθέσεων ομιλίας: οι διαφορές δημιουργούνται μόνον από το γεγονός ότι μια φορά η μία πρόθεση υποκαθιστά εντελώς την άλλη, όπως στα ολισθήματα προς το αντίθετο, ενώ μια άλλη φορά αρκείται κατ' ανάγκη στην παραμόρφωση ή την τροποποίησή της, οπότε προκύπτουν μείγματα με λιγότερο ή περισσότερο νόημα.

Τώρα πιστεύουμε ότι συλλάβαμε το μυστικό ενός μεγάλου αριθμού ολισθημάτων. Αν στηριχθούμε σε αυτή την γνωστική κατάκτηση, θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε και άλλες κατηγορίες ολισθημάτων που ως τώρα παρέμεναν αινιγματικές. Στην περίπτωση παραμόρφωσης ονομάτων δεν μπορούμε π.χ. να δεχθούμε ότι πρόκειται πάντοτε για τον ανταγωνισμό δύο διαφορετικών ονομάτων που μοιάζουν. Πάντως δεν είναι δύσκολο να μαντέψουμε τη δεύτερη πρόθεση. Η παραμόρφωση ενός ονόματος συμβαίνει αρκετά συχνά άσχετα από το φαινόμενο του ολισθήματος: επιχειρεί να κάνει το όνομα κακόηχο ή έτσι ώστε να θυμίζει κάτι ποταπό και αποτελεί έναν από τους γνωστούς τρόπους ή μάλλον τους κακούς τρόπους περιύβρισης, από τον οποίο ο μορφωμένος γρήγορα μαθαίνει να παραιτείται, αλλά δεν παραιτείται ευχαρίστως. Συχνά μάλιστα τον χρησιμοποιεί ως «ευφυσολόγημα», αλλά η αξία του είναι πολύ χαμηλή. Απλώς ως πολύ χτυπητό και άσχημο παράδειγμα τέτοιας παραμόρφωσης ονόματος αναφέρω ότι σε αυτούς τους καιρούς¹⁵ έχουν μετα-

14. Σχρο-φως αντί στο φως, καθώς παρεισέφρησε η λέξη *σχροφα* (γουρούνα). Στο πρωτότυπο έχουμε: zum Vorschwein αντί zum Vorschein, και έτσι από το παρεμβληθέν w προκλήθηκε η ζημιά. (Σ.τ.μ.)

15. [Κατά τη διάρκεια του πρώτου παγκοσμίου πολέμου]. – Schweinskarré: χοιρινή μπριζόλα, βλέπε παρακάτω. (Σ.τ.μ.)

τρέφει το όνομα του προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας, Poincaré, σε Schweinskarré. Είναι λοιπόν ευνόητο να υποθέσουμε ότι και στο ολισθήμα της γλώσσας υπάρχει μια τέτοια υβριστική πρόθεση, που πραγματοποιείται με την παραμόρφωση του ονόματος. Παρόμοιες εξηγήσεις πρέπει να δεχθούμε, ως συνέπεια της αντίληψής μας, για ορισμένες περιπτώσεις ολισθήματος με κωμικό ή παράλογο αποτέλεσμα. «Σας καλώ να ρευτούμε¹⁶ στην υγεία του προϊσταμένου μας». Εδώ διαταράσσεται μια εορταστική ατμόσφαιρα κατά απροσδόκητον τρόπο, με τη διείσδυση μιας λέξης που παραπέμπει σε μια αηδιαστική εικόνα, και σύμφωνα με το πρότυπο ορισμένων λιβέλλων και πολεμικών δεν μπορούμε εύκολα να υποθέσουμε τίποτε άλλο παρά μόνον ότι εδώ εκφράζεται μια τάση κατηγορηματικά αντίθετη του σεβασμού που υποκρίνεται πως θέλει να επιδείξει ο εν λόγω υφιστάμενος, η οποία θέλει περίπου να πει: Μην με πιστεύετε, συνάδελφοι, δεν το εννοώ σοβαρά, πεντάρα δεν δίνω γι' αυτόν κλπ. Κάτι παρόμοιο ισχύει και στις περιπτώσεις ολισθημάτων που μετατρέπουν αθώες λέξεις σε απρεπείς και άσεμνες, όπως το Apropos σε Aporos ή το Eiwisscheibchen σε Eischeissweibchen.¹⁷ (Meringer και Mayer).

Παρατηρείται σε πολλούς ανθρώπους η τάση να ευχαριστούνται μετατρέποντας επίτηδες αθώες λέξεις σε άσεμνες· η ίδια θεωρείται πνευματώδης, στην πραγματικότητα όμως πρέπει πρώτα να εξακριβώνουμε αν ο άνθρωπος έκανε την παραμόρφωση επίτηδες, ως ευφυολόγημα, ή του συνέβη υπό την έννοια του ολισθήματος της γλώσσας.

Έτσι θα μπορούσαμε λοιπόν με σχετικά λίγο κόπο να έχουμε λύσει το αίνιγμα των παραδρομών! Δεν πρόκειται για τυχαία περιστατικά, αλλά για σοβαρές ψυχικές πράξεις που έχουν το νόημά τους και προκύπτουν από τη συνάντηση, καλύτερα ίσως: από τη σύγκρουση δύο διαφορετικών προθέσεων. Κατανοώ όμως ότι τώρα θα θέλατε να με κατακλύσετε με πλήθος από ερωτήσεις και αμφιβολίες, στις οποίες πρέπει πρώτα να απαντήσουμε και να τις ξεκαθαρίσουμε, για να μπορέσουμε να χαρούμε αυτόν τον πρώτο καρπό της εργασίας μας. Δεν θέλω ασφαλώς να σας προτρέψω σε εσπευσμένες κρί-

16. *Aufstossen*: ρεύομαι· *anstossen*: τσουγκρίζω τα ποτήρια, προπίνω. Η πρόθεση *auf* εκτόπισε την πρόθεση *an* κατά μεταφορά των δύο *auf* που προηγήθηκαν: *Ich fordere Sie auf, auf das Wohl unseres Chefs aufzustossen.* (Σ.τ.μ.)

17. Το ορθό *Eiwisscheibchen*: λευκωματώδες δισκίο παραποιείται εδώ και γίνεται *Eischeissweibchen*: αυγοσκατοθήλυκο, ενώ το *Apropos*: ευθέτως, με την ευκαιρία, καλά που το θυμήθηκα, γίνεται εδώ *Aporos*, για να θυμίζει τη λέξη *Poro*: πεινός. (Σ.τ.μ.)

σεις. Ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά, ας τα εξετάσουμε ψύχραιμα ένα μετά το άλλο.

Τι θα θέλατε να μου πείτε; Να με ρωτήσετε αν αυτή η εξήγηση ισχύει σε κάθε περίπτωση ολισθήματος ή μόνο σε μερικές; Αν αυτή η αντίληψη μπορεί να επεκταθεί και στα πολλά άλλα είδη παραδρομών, στην παρανόηση, στην παραδρομή της γραφίδας, στο ξέχασμα, στις λαθεμένες κινήσεις, στην απώλεια αντικειμένων κλπ.; Τι σημαίνουν πια οι παράγοντες της κόπωσης, της διέγερσης, της αφηρημάδας, της διαταραγμένης προσοχής, αφού οι παραδρομές είναι ψυχικής φύσης; Επιπλέον βλέπει κανείς ότι η μία από τις δύο ανταγωνιζόμενες τάσεις στις παραδρομές είναι πάντοτε φανερή, ενώ η άλλη όχι πάντοτε. Τι κάνουμε λοιπόν για να μαντέψουμε αυτή την τελευταία και, όταν πιστεύουμε πως την μαντέψαμε, πώς αποδεικνύουμε ότι αυτή δεν είναι απλώς πιθανή, αλλά η μόνη σωστή; Θα θέλατε να ρωτήσετε τίποτε άλλο; Αν όχι, τότε συνεχίζω εγώ. Σας θυμίζω ότι κατά βάθος οι ίδιες οι παραδρομές δεν μας ενδιαφέρουν πολύ, από τη μελέτη τους θα θέλαμε μόνο να μάθουμε κάτι αξιοποιήσιμο για την ψυχανάλυση. Γιαυτό θέτω το ερώτημα: Τι είδους προθέσεις ή τάσεις είναι αυτές που μπορούν να διαταράσσουν άλλες με αυτόν τον τρόπο και ποιές σχέσεις υπάρχουν ανάμεσα στις διαταράσσουσες και τις διαταρασσόμενες τάσεις; Έτσι ξαναρχίζει η εργασία μας μετά τη λύση του προβλήματος.

Ισχύει λοιπόν αυτή η εξήγηση για όλες τις περιπτώσεις ολισθημάτων της γλώσσας; Τείνω να το πιστέψω, αφού μάλιστα κάθε φορά που εξετάζουμε μια περίπτωση ολισθήματος μπορούμε να βρούμε μια τέτοια λύση. Δεν μπορεί όμως να αποδειχθεί επίσης ότι χωρίς έναν τέτοιο μηχανισμό δεν είναι δυνατόν να συμβεί ένα ολίσθημα. Μπορεί να είναι έτσι· για μας αυτό είναι θεωρητικά αδιάφορο, διότι τα συμπεράσματα που θέλουμε να συναγάγουμε για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση παραμένουν σε ισχύ, ακόμη και αν είναι μικρός ο αριθμός των περιπτώσεων που καλύπτει η αντίληψή μας, κάτι που ασφαλώς δεν είναι. Στο επόμενο ερώτημα, αν μπορούμε να επεκτείνουμε και στις άλλες παραδρομές τα συμπεράσματα που βγάλαμε από το ολίσθημα της γλώσσας, θα απαντήσω εκ των προτέρων καταφατικά. Θα συμμαρηνθείτε και σεις την πεποίθησή μου, όταν προχωρήσουμε στην εξέταση παραδειγμάτων από παραδρομές της γραφίδας, από άστοχες κινήσεις κλπ. Για τεχνικούς λόγους σας προτείνω όμως να αναβάλουμε αυτή την εργασία μέχρι να πραγματοποιηθεί ακόμη πιο συστηματικά το ολίσθημα της γλώσσας.

Στο επόμενο ερώτημα, τι θα μπορούσαν να σημαίνουν πια για μας οι παράγοντες που οι συγγραφείς θέτουν στην πρώτη γραμμή, η διαταραγμένη κυκλοφορία του αίματος, η κόπωση, η διέγερση, η αφη-

ρημάδα, η θεωρία του περισπασμού της προσοχής, αν δεχθούμε τον ψυχικό μηχανισμό του ολισθήματος της γλώσσας που περιγράψαμε, αξίζει να απαντήσουμε διεξοδικότερα. Σημειώστε ότι δεν αμφισβητούμε αυτούς τους παράγοντες. Γενικότερα μάλιστα η ψυχανάλυση δεν αμφισβητεί συχνά κάτι που υποστηρίζεται από άλλη πλευρά· κατά κανόνα προσθέτει μόνον ένα νέο στοιχείο, που ως τώρα είχε αγνοηθεί, αλλά πολλές φορές αποδεικνύεται πως αυτό ακριβώς ήταν το ουσιαστικό. Οι φυσιολογικές καταστάσεις όπως η αδιαθεσία, οι διαταραχές στην κυκλοφορία του αίματος, οι καταστάσεις εξάντλησης των δυνάμεων πρέπει χωρίς άλλο να αναγνωρισθούν ως παράγοντες που επηρεάζουν τη γένεση του ολισθήματος· η καθημερινή και η προσωπική εμπειρία μπορούν να μας πείσουν γι' αυτό. Δεν εξηγούν όμως πολλές πτυχές του ζητήματος. Προπάντων δεν αποτελούν αναγκαίες προϋποθέσεις της παραδρομής. Το ολίσθημα είναι δυνατόν να συμβεί και σε εντελώς υγιείς και ευδιάθετους. Αυτοί οι σωματικοί παράγοντες μπορούν λοιπόν απλώς να διευκολύνουν και να ευνοήσουν τον ιδιότυπο ψυχικό μηχανισμό του ολισθήματος. Για να χαρακτηρίσω αυτή τη σχέση, χρησιμοποίησα κάποτε μια παρομοίωση, την οποία θα επαναλάβω τώρα, επειδή δεν μπορώ να την αντικαταστήσω με άλλη, καλύτερη. Ας υποθέσουμε ότι μέσα στο σκοτάδι της νύχτας θα βάδιζα σε έναν ερημικό τόπο, θα δεχόμουν εκεί την επίθεση ενός αλήτη που θα μου αφαιρούσε το ρολόι και το πορτοφόλι, στη συνέχεια θα πήγαινα στο επόμενο αστυνομικό τμήμα και, επειδή δεν θα είχα δει καθαρά το πρόσωπο του ληστή, θα άρχιζα την καταγγελία μου λέγοντας: Η ερημιά και το σκοτάδι μου άρπαξαν πριν από λίγο τα πολύτιμα αντικείμενά μου. Ο αστυνόμος θα μπορούσε να μου πει: Φαίνεται ότι εδώ έχετε άδικο να προσβείτε μια ακραία μηχανιστική αντίληψη. Θα προτιμούσα να περιγράψουμε τα πράγματα ως εξής: Προστατευόμενος από το σκοτάδι και ευνοούμενος από την ερημιά, ένας άγνωστος ληστής σάς άρπαξε αντικείμενα αξίας. Το ουσιαστικό ζήτημα στην περίπτωση σας είναι, νομίζω, να ανακαλύψουμε τον ληστή. Τότε θα μπορέσουμε ίσως να του ξαναπάρουμε τα πράγματα που σας άρπαξε.

Είναι προφανές ότι οι ψυχοφυσιολογικοί παράγοντες όπως η διέγερση, η αφρημάδα, ο περισπασμός της προσοχής δεν συμβάλλουν πολύ στην εξήγηση του φαινομένου. Αποτελούν τρόπους του λέγειν, προκαλύμματα, τα οποία όμως δεν θα μας εμποδίσουν να κοιτάξουμε πίσω τους. Το ερώτημα είναι μάλλον τι είναι αυτό που προκάλεσε τη διέγερση, τον ιδιαίτερο περισπασμό της προσοχής. Οι φθογγικές επιρροές, οι ομοιότητες των λέξεων και οι συνήθεις συνειρμοί που ξεκινούν από τις λέξεις πρέπει πάντως να θεωρηθούν σημαντικά στοιχεία. Διευκολύνουν το ολίσθημα, καθώς του δείχνουν τον

δρόμο που μπορεί να ακολουθηθεί. Όταν όμως έχω έναν δρόμο μπροστά μου, είναι άραγε αυτονόητο ότι θα τον πάρω; Απαιτείται και ένα κίνητρο, για να αποφασίσω να κινηθώ, καθώς και μια δύναμη που θα με ωθεί στην πορεία μου. Αυτές οι φθογγικές και λεκτικές σχέσεις αποτελούν λοιπόν όπως και οι σωματικές διαθέσεις στοιχεία που ευνοούν το ολισθήμα και δεν μπορούν να προσφέρουν μια πραγματική εξήγηση του φαινομένου. Σκεφθείτε ότι σε έναν τεράστιο αριθμό περιπτώσεων η ομιλία μου δεν διαταράσσεται από το γεγονός ότι οι λέξεις που χρησιμοποιώ θυμίζουν λόγω ηχητικής ομοιότητας άλλες, ότι συνδέονται στενά με τα αντίθετά τους ή ότι από αυτές ξεκινούν συνήθεις συνειρμοί. Θα μπορούσε κανείς, συμφωνώντας με τον φιλόσοφο Βουντ, να βρει την εξήγηση ότι το ολισθήμα της γλώσσας συμβαίνει όταν λόγω σωματικής εξάντλησης οι συνειρμικές τάσεις επιβάλλονται πάνω στις άλλες τάσεις του λόγου. Αυτό δεν θα ακουγόταν άσχημα, αν δεν διαψευδόταν από την εμπειρία, η οποία μαρτυρεί ότι σε πολλές περιπτώσεις λείπουν οι σωματικές διευκολύνσεις και σε άλλες οι συνειρμικές.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι όμως για μένα η επόμενη ερώτησή σας, με ποιόν τρόπο δηλαδή διαπιστώνονται οι δύο τάσεις που έρχονται σε συμβολή. Ίσως δεν αντιλαμβάνεσθε τι συνεπάγεται αυτό το ερώτημα. Είναι αλήθεια ότι η μία από τις δύο τάσεις, η διαταραγμένη, είναι πάντοτε αδιαμφισβήτητη: το άτομο που υποπίπτει στην παραδρομή ξέρει αυτή την τάση και την ομολογεί ανοιχτά. Αφορμή για αμφιβολίες και ενδοιασμούς μπορεί να δώσει μόνον η άλλη, η διαταράσσουσα. Αλλά έχουμε ακούσει ήδη, και ασφαλώς δεν το έχετε ξεχάσει, ότι σε πολλές περιπτώσεις αυτή η άλλη τάση είναι επίσης ευκρινής. Την δηλώνει το αποτέλεσμα του ολισθήματος, αρκεί να έχουμε το θάρρος να δεχθούμε αυτό το αποτέλεσμα στην αυθυπαρξία του. Ο πρόεδρος που η γλώσσα του ολισθαίνει προς το αντίθετο είναι σαφές ότι θέλει να κηρύξει την έναρξη της συνεδρίασης, αλλά είναι επίσης σαφές ότι θα ήθελε να κηρύξει και τη λήξη της. Αυτό είναι τόσο ξεκάθαρο, ώστε δεν απομένει τίποτε για να ερμηνευθεί. Αλλά στις άλλες περιπτώσεις, όπου η διαταράσσουσα τάση απλώς παραμορφώνει την αρχική, χωρίς η ίδια να εκφράζεται πλήρως, πώς μαντεύει κανείς την διαταράσσουσα τάση μέσα από την παραμόρφωση;

Σε μια πρώτη σειρά περιπτώσεων αυτό επιτυγχάνεται με πολύ απλό και ασφαλή τρόπο, δηλαδή ακριβώς όπως διαπιστώνει κανείς και την διαταραγμένη τάση, την οποία μπορούμε να πληροφορηθούμε κατ' ευθείαν από τον ομιλητή μετά το ολισθήμα ο ίδιος αποκαθιστά αμέσως την αρχικά προβλεπόμενη διατύπωση. «Θα *δακρινέσει*, όχι, θα *διαρκέσει* ίσως έναν μήνα ακόμη». Λοιπόν, την παραμορφώ-

νουςα τάση την πληροφορούμαστε επίσης από τον ομιλητή. Τον ρωτούμε: Γιατί λοιπόν είπατε πρώτα «δακρύσει»; Αυτός απαντά: Ήθελα να πω: με κάνει να *δακρύσω*, ενώ στην άλλη περίπτωση με το ολίσθημα «σχρο-φως» επιβεβαιώνει επίσης ότι αρχικά ήθελε να μιλήσει για *γουρουνιές*, αλλά συγκρατήθηκε και υιοθέτησε άλλη έκφραση. Εδώ λοιπόν η διαπίστωση της παραμορφώνουσας τάσης επιτυγχάνεται με την ίδια βεβαιότητα όπως και η διαπίστωση της παραμορφωμένης. Εδώ μάλιστα επέλεξα επίτηδες παραδείγματα που τόσο η ανακοίνωση όσο και η εξήγησή τους δεν προέρχονται ούτε από μένα ούτε από οπαδό μου. Όμως και στις δύο αυτές περιπτώσεις χρειάστηκε μια επέμβαση προκειμένου να βρεθεί η λύση. Έπρεπε να ρωτήσει κανείς τον ομιλητή γιατί υπέπεσε σε αυτό το ολίσθημα και τι έχει να πει γι' αυτό. Διαφορετικά θα είχε αντιπαρέλθει ίσως το ολίσθημά του χωρίς να θέλει να το εξηγήσει. Μόλις ρωτήθηκε, έδωσε την εξήγηση με την πρώτη ιδέα που του ήλθε στον νου. Βλέπετε τώρα, αυτή η μικρή επέμβαση και το αποτέλεσμά της είναι ήδη ψυχανάλυση και πρότυπο κάθε ψυχαναλυτικής εξέτασης που θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια.

Θα φανώ πολύ καχύποπτος, αν υποθέσω ότι, τη στιγμή που εμφανίζεται μπροστά σας η ψυχανάλυση, ξεσηκώνεται μέσα σας και η αντίσταση εναντίον της; Δεν θα θέλατε να μου αντιτείνετε ότι η πληροφορία του ερωτηθέντος ατόμου που υπέπεσε στο ολίσθημα δεν έχει πλήρη αποδεικτική δύναμη; Πιστεύετε ότι ανταποκρίνεται πρόθυμα στο κάλεσμα να εξηγήσει το ολίσθημα και εκεί λέει οτιδήποτε του έλθει στον νου, αρκεί να του φανεί κατάλληλο για μια τέτοια εξήγηση. Αυτό όμως δεν αποτελεί απόδειξη ότι το ολίσθημα συνέβη πράγματι έτσι. Θα μπορούσε να είναι έτσι, αλλά θα μπορούσε να είναι και διαφορετικά. Θα μπορούσε να έχει άλλον συνειρμό, που θα ταίριαζε εξίσου καλά ή και καλύτερα.

Είναι αξιοσημείωτο πόσο λίγο σέβεστε κατά βάθος ένα ψυχικό γεγονός! Φαντασθείτε ότι κάποιος ανέλυσε χημικά μια ορισμένη ουσία και εξήγαγε τόσα ή τόσα χιλιοστόγραμμα ενός συστατικού. Αυτό το βάρος του συστατικού μάς επιτρέπει να συναγάγουμε ορισμένα συμπεράσματα. Πιστεύετε ότι ένας χημικός θα μπορούσε να διανοηθεί ότι μπορεί να επικρίνει αυτά τα συμπεράσματα με το επιχείρημα ότι το βάρος της απομονωμένης ουσίας θα μπορούσε να είναι και διαφορετικό; Όλοι υποτάσσονται στο γεγονός ότι αυτό ακριβώς ήταν το βάρος και όχι άλλο και σε αυτό στηρίζουν με εμπιστοσύνη τα παραπέρα συμπεράσματα. Μόνον όταν υπάρχει το ψυχικό δεδομένο ότι στον νου του ερωτηθέντος ήλθε μια ορισμένη ιδέα, τότε δεν είστε σύμφωνοι και λέτε ότι θα μπορούσε να του έλθει και μια άλλη! Καλλιεργείτε ακριβώς την αυταπάτη μιας ψυχικής ελευθερίας και

δεν την εγκαταλείπετε. Λυπούμαι που εδώ βρίσκομαι σε οξεία αντίθεση προς εσάς.

Τώρα θα διακόψετε εδώ, για να αναλάβετε όμως την αντίσταση σε άλλο σημείο. Και συνεχίζετε: Κατανοούμε ότι είναι μια ιδιαίτερη τεχνική της ψυχανάλυσης να βάζει τον ίδιο τον αναλυόμενο να πει τη λύση των προβλημάτων της. Ας πάρουμε ένα άλλο παράδειγμα, εκείνο όπου ο επίσημος ομιλητής καλεί τους συγκεντρωμένους να *ρευτούν* στην υγεία του προϊσταμένου. Εσείς λέτε ότι η διαταράσσουσα πρόθεση σε αυτή την περίπτωση είναι η διάθεση περιύβρισης, ότι αυτή είναι που αντιστέκεται στην έκφραση σεβασμού. Αυτό όμως είναι απλώς μια ερμηνεία από τη μεριά σας, που στηρίζεται σε παρατηρήσεις *έξω* από το ολίσθημα. Αν σε αυτή την περίπτωση ρωτήσετε τον ευθυνόμενο για το ολίσθημα, δεν θα σας επιβεβαιώσει ότι απέβλεπε στην περιύβριση, αλλά μάλλον θα το διαφεύσει κατηγορηματικά. Γιατί δεν εγκαταλείπετε την αναπόδεικτη ερμηνεία σας ύστερα από αυτή την σαφή ένσταση;

Μάλιστα, αυτή τη φορά ανακαλύψατε κάτι δυνατό. Φαντάζομαι τον άγνωστο επίσημο ομιλητή, που μάλλον είναι βοηθός του τιμώμενου προϊσταμένου, ίσως ήδη υφηγητής, ένας νέος άνδρας με λαμπρές προοπτικές. Τον πιέζω να μου πει μήπως ένοιωσε μέσα του κάτι που αντιστεκόταν στο κάλεσμα για έκφραση σεβασμού προς τον προϊστάμενο. Θα μου γυρίσει όμως την πλάτη. Θα χάσει την υπομονή του και ξαφνικά θα μου επιτεθεί κατά πρόσωπο: «Πάψτε επιτέλους να με ανακρίνετε, αλλιώς θα αναγκασθώ να γίνω δυσάρεστος. Πάτε να μου καταστρέψετε ολόκληρη τη σταδιοδρομία με αυτές τις ενοχοποιήσεις. Είπα *aufstossen* (ρευτούμε) αντί *anstossen* (τσουγκρίσουμε τα ποτήρια), απλώς επειδή είχα μεταχειρισθεί ήδη δύο φορές στην ίδια πρόταση την πρόθεση *auf*. Είναι αυτό που ο Μέρινγκερ αποκαλεί απόηχο ή μετεκφορά, κάθε άλλη ερμηνεία είναι παρατραβηγμένη. Καταλαβαίνετε; Τελεία και παύλα». Είναι μια απροσδόκητη αντίδραση, μια πραγματικά κατηγορηματική απόρριψη. Βλέπω ότι δεν γίνεται τίποτε με αυτόν, αλλά αναλογίζομαι ότι δείχνει έντονο προσωπικό ενδιαφέρον να μην αποδοθεί κανένα νόημα στην παραδρομή του. Θα βρείτε ίσως και σεις πως δεν είναι σωστό να αντιδρά αμέσως τόσο απότομα απέναντι σε μια καθαρά θεωρητική έρευνα, τελικά όμως θα έχετε τη γνώμη ότι αυτός πρέπει να ξέρει ασφαλώς τι ήθελε να πει και τι όχι.

Πρέπει όντως να ξέρει; Αυτό θα ήταν ίσως ακόμη το ερώτημα.

Τώρα όμως πιστεύετε ότι με πιάσατε. Αυτή είναι λοιπόν η τεχνική σας, σας ακούω να λέτε. Όταν εκείνος που διέπραξε το ολίσθημα λέει γι' αυτό κάτι που σας ταιριάζει, τότε είναι για σας η ύψιστη αυθεντία που κρίνει τα πράγματα. «Το λέει και ο ίδιος!» Όταν όμως

δεν σας βολεύει αυτό που λέει, τότε υποστηρίζετε ξαφνικά ότι αυτός δεν μετράει, δεν πρέπει να τον πιστεύουμε.

Αυτό βέβαια αληθεύει. Μπορώ όμως να σας παρουσιάσω μια παρόμοια περίπτωση, όπου συμβαίνουν τα ίδια τρομακτικά πράγματα. Όταν ένας κατηγορούμενος ομολογεί την πράξη του ενώπιον του δικαστηρίου, ο δικαστής πιστεύει την ομολογία του· όταν όμως αρνείται την πράξη, ο δικαστής δεν τον πιστεύει. Αν τα πράγματα ήταν διαφορετικά, δεν θα υπήρχε δημόσια Δικαιοσύνη, αλλά παρά τις δικαστικές πλάνες που κατά καιρούς σημειώνονται, δεν μπορείτε παρά να δεχθείτε αυτό το σύστημα.

Ναι, είστε λοιπόν εσείς ο δικαστής, και εκείνος που υπέπεσε σε ένα ολίσθημα της γλώσσας είναι ενώπιόν σας ο κατηγορούμενος; Το ολίσθημα είναι για σας αδίκημα; Ίσως δεν χρειάζεται να απορρίψουμε ούτε αυτή τη σύγκριση. Δείτε όμως πόσο βαθιές διαφορές διαπιστώσαμε μετά την σχετική εμβάθυνση στα φαινομενικά τόσο αθώα προβλήματα των παραδρομών, που αυτή τη στιγμή δεν καταφέρνουμε ακόμη να διευθετήσουμε. Σας προτείνω έναν προσωρινό συμβιβασμό στη βάση του παραλληλισμού με τον δικαστή και τον κατηγορούμενο. Παραδεχθείτε ότι το νόημα μιας παραδρομής δεν επιτρέπει καμιά αμφιβολία, όταν ο ίδιος ο αναλύόμενος το αναγνωρίζει. Εγώ θα ομολογήσω σε αντάλλαγμα ότι μια κατ' ευθείαν απόδειξη του εικαζόμενου νοήματος δεν μπορεί να επιτευχθεί, όταν ο αναλύόμενος αρνείται την σχετική απάντηση και φυσικά όταν απουσιάζει και δεν μπορούμε να έχουμε δική του πληροφορία. Πρέπει τότε, όπως και στην περίπτωση της Δικαιοσύνης, να αρκесθούμε σε ενδείξεις, οπότε άλλοτε είναι περισσότερο και άλλοτε λιγότερο πιθανό να αποφανθούμε. Το δικαστήριο πρέπει για πρακτικούς λόγους να αποδίδει ευθύνες στηριζόμενο σε έμμεσες αποδείξεις βάσει ενδείξεων. Για μας δεν υπάρχει τέτοια ανάγκη· δεν είμαστε όμως και εξαναγκασμένοι να παραιτούμαστε από την αξιοποίηση τέτοιων ενδείξεων. Θα ήταν πλάνη να πιστεύουμε ότι μια επιστήμη συγκροτείται από αυστηρά αποδειγμένα θεωρήματα και μόνο, όπως θα ήταν και άδικο να το απαιτούμε. Μια τέτοια αξίωση εγείρει μόνον ένας αυθεντιομανής άνθρωπος που αισθάνεται την ανάγκη να αντικαταστήσει το θρησκευτικό του δόγμα με ένα άλλο, έστω επιστημονικό. Η επιστήμη έχει ως απόθεμά της λίγα μόνον αποδειγμένα θεωρήματα, τα υπόλοιπα είναι ισχυρισμοί, για τους οποίους έχει εξασφαλίσει ορισμένον βαθμό πιθανότητας. Δείγμα επιστημονικού τρόπου σκέψης είναι ακριβώς να μπορεί κανείς να ικανοποιείται με αυτές τις κατά προσέγγιση βεβαιότητες και παρά την έλλειψη οριστικών επικυρώσεων να συνεχίζει την εποικοδομητική εργασία.

Πού βρίσκουμε όμως τα στηρίγματα για τις ερμηνείες μας, τις εν-

δείξεις για την έμμεση απόδειξή μας, σε περιπτώσεις όπου η δήλωση του αναλυόμενου δεν φωτίζει το νόημα της παραδρομής; Τα αντλούμε από διάφορες πλευρές. Κατ' αρχάς από την αναλογία με φαινόμενα έξω από το πλαίσιο των παραδρομών, π.χ. όταν ισχυριζόμαστε ότι η παραποίηση ονομάτων ως ολισθήμα έχει το ίδιο υβριστικό νόημα όπως και η σκόπιμη διαστρέβλωση ονομάτων. Τα αντλούμε όμως και από την ψυχική κατάσταση του ομιλητή κατά τη στιγμή που συμβαίνει η παραδρομή, από τη γνώση του χαρακτήρα του και των εντυπώσεων που τον διακατείχαν πριν από την παραδρομή, στις οποίες ενδέχεται να αντιδρά με αυτή την παραδρομή. Κατά κανόνα πραγματοποιούμε σύμφωνα με γενικές αρχές την ερμηνεία της παραδρομής, αρχικά απλώς ως εικασία, ως πρόταση για ερμηνεία και έπειτα εξετάζουμε την ψυχική κατάσταση για να επιβεβαιώσουμε την υπόθεση. Μερικές φορές πρέπει να αναμένουμε μελλοντικά γεγονότα, τα οποία τρόπον τινά είχαν αναγγελθεί μέσω της παραδρομής, αναζητώντας σε αυτά την επικύρωση της εικασίας μας.

Δεν μπορώ να σας προσκομίσω ευκολότερα τεκμήρια, αν χρειασθεί να περιορισθώ στο πεδίο του ολισθήματος, μολονότι και σε αυτό υπάρχουν μερικά καλά παραδείγματα. Ο νέος άνδρας, που επιθυμούσε να *συνοβάλει* μια κυρία, είναι ασφαλώς συνεσταλμένος τύπος: την κυρία, ο άνδρας της οποίας επιτρέπεται να τρώει και να πίνει ό,τι θέλει *εκείνη*, την γνωρίζω ως μια από τις δραστήριες γυναίκες που έχουν το πάνω χέρι στο σπίτι τους. Ή μπορούμε να πάρουμε την εξής περίπτωση: Σε μια γενική συνέλευση της «Concordia»¹⁸ ένα νεαρό μέλος εκφωνεί έναν έντονα αντιπολιτευτικό λόγο, κατά τη διάρκεια του οποίου αποκαλεί τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου *Vorschussmitglieder*,¹⁹ κάτι που φαίνεται πως προέκυψε από το πρώτο και το δεύτερο συνθετικό του *Vorstand* και του *Ausschuss* αντίστοιχα. Θα υποθέσουμε ότι μέσα του ένοιωθε μια διαταρακτική τάση κατά του αντιπολιτευτικού του πνεύματος, η οποία πρέπει να στηριζόταν σε κάτι που είχε σχέση με μια προκαταβολή. Από τον πληροφοριοδότη μας μαθαίνουμε πράγματι ότι ο ομιλητής υπέφερε συνεχώς από έλλειψη χρημάτων και τότε ακριβώς είχε κάνει αίτηση για δάνειο. Ως παρενοχλητική τάση πρέπει να θεωρηθεί όντως η ιδέα: να μετριάσεις λίγο το αντιπολιτευτικό σου πνεύμα, αφού πρόκειται για τους ίδιους εκείνους ανθρώπους που θέλεις να σου εγκρίνουν την προκαταβολή.

Μπορώ να σας δώσω μια πλούσια συλλογή τέτοιων έμμεσων απο-

18. [Ένωση συντακτών της Βιέννης].

19. *Vorschussmitglieder*: μέλη της *προκαταβολής*. *Vorstand*: διοικητικό συμβούλιο. *Ausschuss*: επιτροπή. (Σ.τ.μ.)

δείξω, αν επεκταθώ στο ευρύ πεδίο των άλλων παραδρομών.

Όταν κάποιος ξεχνά ένα κατά κανόνα γνώριμο σε αυτόν κύριο όνομα ή παρά τις προσπάθειές του δύσκολα μπορεί να το συγκρατήσει, είναι ευνόητο να υποθέσουμε ότι ο φορέας αυτού του ονόματος δεν του είναι συμπαθής και έτσι προτιμά να μην τον σκέφτεται· ας λάβουμε υπόψη μας τις ακόλουθες αποκαλύψεις σχετικά με τις ψυχικές συνθήκες υπό τις οποίες συνέβαινε αυτή η παραδρομή:

«Ο κύριος Υ ερωτεύθηκε άτυχα μια κυρία, η οποία σε λίγο παντρεύτηκε τον κύριο Χ. Αν και ο κύριος Υ γνώριζε από καιρό τον κύριο Χ και μάλιστα είχε εμπορικές σχέσεις μαζί του, ξεχνούσε πολύ συχνά το όνομά του, έτσι που πολλές φορές, όταν ήθελε να αλληλογραφήσει με τον κύριο Χ, αναγκαζόταν να ρωτήσει άλλους». ²⁰

Προφανώς ο κύριος Υ δεν ήθελε να ξέρει τίποτε για τον ευτυχή αντίζηλό του. «Να μην γίνεται μνεία γι' αυτόν». ²¹

Άλλο παράδειγμα: Μια κυρία ρωτάει τον γιατρό για μια γνωστή τους, αλλά την αποκαλεί με το πατρικό της όνομα, καθώς δεν θυμόταν το νέο της επώνυμο. Ομολογεί τότε ότι ήταν πολύ δυσσαρεστημένη με τον γάμο της φίλης της και δεν συμπαθούσε διόλου τον σύζυγό της. ²²

Με το ξέχασμα ονομάτων θα ασχοληθούμε και από άλλες σκοπιές αργότερα· τώρα μας ενδιαφέρουν κυρίως οι ψυχικές συνθήκες υπό τις οποίες συμβαίνει το ξέχασμα.

Το ξέχασμα προθέσεων ή αποφάσεων μπορεί γενικά να αναχθεί σε ένα αντίθετο ρεύμα, που δεν θέλει την πραγματοποίηση της πρόθεσης. Δεν σκεφτόμαστε μόνον εμείς από την ψυχανάλυση έτσι, αλλά αυτή είναι η γενική αντίληψη των ανθρώπων, την οποία όλοι συμμερίζονται στη ζωή τους, αλλά αρνούνται να τη δεχθούν στη θεωρία. Ο υποστηρικτής που δικαιολογείται απέναντι στον προστατευόμενό του ισχυριζόμενος ότι ξέχασε το αίτημά του δεν δικαιώνεται στα μάτια του. Ο προστατευόμενος σκέφτεται αμέσως: Δεν νοιάζεται καθόλου· μου υποσχέθηκε τη βοήθειά του, αλλά κατά βάθος δεν θέλει να την παράσχει. Γιαυτό λοιπόν σε ορισμένες περιπτώσεις το ξέχασμα στιγματίζεται και στη ζωή, οπότε φαίνεται να μην υπάρχει καμιά διαφορά μεταξύ της λαϊκής και της ψυχαναλυτικής αντίληψης γι' αυτές τις παραδρομές. Φαντασθείτε μια οικοδέσποινα που υποδέχεται τον καλεσμένο με τα λόγια: Πω, πω, έρχεστε σήμερα; Ξέχασα τελείως ότι σας είχα προσκαλέσει για σήμερα. Ή τον νέο άνδρα που

20. Παρατίθεται από τον Κ. Γκ. Γιούνγκ [1907, 52].

21. [Πρώτος στίχος και επωδός ενός ποιήματος του Χάινε, από το *Nachlese*. «Aus der Matratzengruft», IV].

22. Παρατίθεται από τον Α. Α. Brill [1912, 191].

θα ομολογούσε στην αγαπημένη του ότι δεν πήγε στο τελευταίο ραντεβού, επειδή το είχε ξεχάσει. Δεν πρόκειται ασφαλώς να το παραδεχθεί και θα προτιμήσει αυτοσχεδιάζοντας να εφεύρει τα πιο απίθανα εμπόδια που δεν του επέτρεψαν να πάει ή έστω να την ειδοποιήσει. Το γεγονός ότι στον στρατό οι δικαιολογίες που επικαλούνται το ξέχασμα μιας υποχρέωσης είναι ανώφελες και δεν προστατεύουν κανέναν από την τιμωρία είναι σε όλους μας γνωστό και όλοι το θεωρούμε επιβεβλημένο. Εδώ συμφωνούν ξαφνικά όλοι οι άνθρωποι ότι μια ορισμένη παραδρομή έχει το νόημα της και όλοι γνωρίζουν ποιό είναι αυτό το νόημα. Γιατί δεν είναι αρκετά συνεπείς, ώστε να επεκτείνουν αυτή τη γνώση και στις άλλες παραδρομές και να την αναγνωρίσουν ανοιχτά και χωρίς επιφυλάξεις; Υπάρχει φυσικά και εδώ μια απάντηση.

Όταν το νόημα του ξεχάσματος προθέσεων ή αποφάσεων είναι τόσο αναμφίβολο ακόμη και για τους μη ειδικούς, για σας δεν θα είναι καν έκπληξη να δείτε ότι και οι ποιητές αξιοποιούν αυτή την παραδρομή δίνοντάς της το ίδιο νόημα. Όποιος από σας έχει δει ή διαβάσει το θεατρικό έργο του Μπέρναρντ Σω *Καίσαρ και Κλεοπάτρα* θα θυμάται ότι ο απερχόμενος Καίσαρ στην τελευταία σκηνή βασανίζεται από την ιδέα ότι είχε προγραμματίσει να κάνει ακόμη κάτι, το οποίο όμως τώρα ξεχνά. Τελικά αποκαλύπτεται αυτό που ξεχνούσε: να αποχαιρετήσει την Κλεοπάτρα. Αυτό το μικρό τέχνασμα του ποιητή θέλει να αποδώσει στον μεγάλο Καίσαρα μια ανωτερότητα την οποία δεν είχε και μάλιστα δεν επεδίωκε. Από τις ιστορικές πηγές μπορείτε να πληροφορηθείτε ότι ο Καίσαρ είχε παραγγείλει στην Κλεοπάτρα να έλθει και αυτή στη Ρώμη και ότι εκείνη βρισκόταν εκεί μαζί με τον μικρό της γιό Καισαρίωνα, όταν δολοφονήθηκε ο Καίσαρ, οπότε εγκατέλειψε σαν δραπετής την πόλη.

Οι περιπτώσεις ξεχάσματος προθέσεων ή αποφάσεων είναι γενικά τόσο σαφείς και δεν μας είναι πολύ χρήσιμες για τον σκοπό μας, να αντλήσουμε από την ψυχική κατάσταση ενδειξεις για το νόημα της παραδρομής. Γιαυτό ας στραφούμε τώρα σε μια ιδιαίτερα πολυσήμαντη και αδιαφανή παραδρομή, την απώλεια αντικειμένων και το ξέχασμα της θέσης όπου τα βάλαμε. Ότι στην περίπτωση της απώλειας, ενός γεγονότος που συχνά συνοδεύεται από την αίσθηση μιας οδυνηρής ατυχίας, έχουμε και μεις τη συμμετοχή μας με μια πρόθεση, δεν θα σας φανεί πιστευτό. Έχουν καταγραφεί όμως αρκετές παρατηρήσεις όπως αυτή: Ένας νέος άνδρας χάνει την μολυβδογραφίδα του, που την αγαπούσε πολύ. Την προηγούμενη ημέρα είχε λάβει ένα γράμμα από τον γαμπρό του, που έκλεινε με τα εξής λόγια: Προς το παρόν δεν έχω ούτε όρεξη ούτε καιρό να στηρίξω την απερισκεψία σου και την τεμπελιά σου. Η μολυβδογραφίδα ήταν

όμως ένα δώρο αυτού του γαμπρού. Χωρίς αυτή τη συγκυρία δεν θα μπορούσαμε φυσικά να ισχυρισθούμε ότι σε αυτή την απώλεια συμμετείχε η πρόθεσή του να απαλλαγεί από αυτό το πράγμα. Παρόμοιες περιπτώσεις είναι πολύ συχνές. Χάνουμε αντικείμενα, όταν ερχόμαστε σε ρήξη με εκείνον που μας τα έδωσε και δεν θέλουμε στιδήποτε μας τον θυμίζει, ή όταν ένα αντικείμενο δεν μας αρέσει πια και χρειαζόμαστε ένα πρόσχημα για να το αντικαταστήσουμε με άλλο καλύτερο. Την ίδια πρόθεση απέναντι σε ένα αντικείμενο υπηρετούν φυσικά και οι ζημιές που κάνουμε, όταν κάτι μας πέφτει από τα χέρια, το σπάζουμε ή το χαλούμε. Μπορούμε να θεωρήσουμε τυχαίο το γεγονός, όταν ένας μαθητής πριν ακριβώς από τα γενέθλιά του χάνει, καταστρέφει, σπάζει μερικά πράγματά του, π.χ. την σχολική του τσάντα ή το ρολόι του;

Όποιος βασανίστηκε αρκετές φορές μη μπορώντας να βρει ένα αντικείμενο, που ο ίδιος είχε βάλει κάπου, δεν θα θελήσει να πιστέψει ότι και πίσω από την τοποθέτηση του αντικειμένου σε λάθος θέση υπάρχει μια πρόθεση. Και όμως δεν είναι σπάνια τα παραδείγματα όπου οι συνθήκες αυτού του παραπετάματος δείχνουν ότι υπήρχε μια τάση για προσωρινή ή οριστική εξαφάνιση του σχετικού αντικειμένου. Το ακόλουθο παράδειγμα είναι ίσως το πιο ωραίο αυτού του είδους:

Ένας νέος άνδρας μου διηγείται: «Πριν από μερικά χρόνια υπήρχαν στη συζυγική μου ζωή παρεξηγήσεις, έβρισκα τη γυναίκα μου πολύ ψυχρή και, μολονότι πρόθυμα αναγνώριζα τις έξοχες ιδιότητές της, ζούσαμε ο ένας πλάι στον άλλον χωρίς τρυφερότητα. Γυρνώντας μια μέρα από έναν περίπατο μου έφερε ένα βιβλίο, που το είχε αγοράσει πιστεύοντας ότι θα με ενδιέφερε. Την ευχαρίστησα γι' αυτό το δείγμα "φιλοφροσύνης", της υποσχέθηκα ότι θα το διαβάσω, το έβαλα στην κατάλληλη θέση, αλλά δεν το ξαναβρήκα. Πέρασαν μήνες έτσι, όπου μερικές φορές θυμήθηκα το αγνοούμενο βιβλίο και όντως το αναζήτησα, αλλά οι προσπάθειες έμειναν άκαρπες. Περίπου μισόν χρόνο αργότερα αρρώστησε η αγαπημένη μου μητέρα που ζούσε χωριστά από μας. Η γυναίκα μου άφησε το σπίτι και επιδόθηκε στην περιποίηση της πεθεράς της. Η κατάσταση της άρρωστης έγινε σοβαρή και έτσι έδωσε στη γυναίκα μου την ευκαιρία να δείξει τις καλύτερες πλευρές της. Ένα βράδυ γύρισα στο σπίτι ενθουσιασμένος από την προσφορά της γυναίκας μου, ευγνώμων απέναντί της. Πηγαίνω στο γραφείο και χωρίς συγκεκριμένη πρόθεση, αλλά τρόπον τινά με τη σιγουριά του υπνοβάτη τραβάω ένα συρτάρι και πάνω πάνω βλέπω το αναζητούμενο τόσο καιρό παραμερισμένο βιβλίο».

Με την εξάλειψη του κινήτρου πήρε τέλος και το παραπέταμα του αντικειμένου.

Κυρίες και κύριοι! Θα μπορούσα να παρουσιάσω αμέτρητα παραδείγματα αυτού του είδους. Αλλά εδώ δεν θα το κάνω. Στο βιβλίο μου *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής* (που πρωτοεκδόθηκε το 1901) θα βρείτε εξάλλου μια υπεράφθονη περιπτωσιολογία σχετικά με τη μελέτη των παραδρομών.²³ Όλα αυτά τα παραδείγματα καταλήγουν πάντοτε στο ίδιο συμπέρασμα: σας δείχνουν ότι οι παραδρομές έχουν πιθανότατα ένα νόημα και πως μπορεί κανείς να το μαντέψει ή να το επιβεβαιώσει εξετάζοντας τις συναφείς συνθήκες. Σήμερα θα είμαι πιο συνοπτικός, αφού περιορισθήκαμε στην πρόθεσή μας να ελωφεληθούμε από τη μελέτη αυτών των φαινομένων και να προετοιμασθούμε για την ψυχανάλυση. Μόνο με δύο κατηγορίες περιπτώσεων πρέπει ακόμη να ασχοληθώ, με τις συσσωρευμένες και συνδυασμένες παραδρομές καθώς και με την επιβεβαίωση των ερμηνειών μας από μεταγενέστερα γεγονότα.

Οι συσσωρευμένες και συνδυασμένες παραδρομές είναι ασφαλώς το άνθος αυτού του είδους. Αν είχαμε να αποδείξουμε ότι οι παραδρομές είναι πιθανόν να έχουν νόημα, θα περιοριζόμασταν εξ αρχής σε αυτές, διότι εδώ το νόημα είναι προφανές, με όσο λίγη οξύνοια και αν εξετασθεί το ζήτημα, και πείθεται γι' αυτό ακόμη και ο πιο κριτικός παρατηρητής. Η συσσώρευση των εκδηλώσεων φανερώνει μια πεισματική επιμονή που δεν μπορεί να αποδοθεί στην τύχη, αλλά ταιριάζει στην πρόθεση. Τέλος η αμοιβαία υποκαταστασιμότητα των επιμέρους ειδών της παραδρομής μάς δείχνει ποιό είναι το ουσιαστικό και σημαντικό στοιχείο της παραδρομής: όχι η μορφή της ή τα μέσα που χρησιμοποιεί, αλλά η πρόθεση, ο σκοπός που υπηρετεί και που πρέπει να επιτυγχάνεται με τους πιο διαφορετικούς τρόπους. Εδώ θα σας παρουσιάσω μια περίπτωση επανειλημμένου ξεχάσματος: Ο Ε. Τζόουνς αναφέρει [1911, 483] ότι κάποτε για άγνωστους λόγους είχε αφήσει ένα γράμμα επί πολλές ημέρες πάνω στο γραφείο του. Τελικά αποφάσισε να το ταχυδρομήσει, αλλά η «υπηρεσία ανεπίδοτων επιστολών» του το επέστρεψε, επειδή ο ίδιος είχε ξεχάσει να γράψει τη διεύθυνση του παραλήπτη. Όταν την ανέγραψε, πήγε να το αποστείλει, αλλά αυτή τη φορά δεν είχε επικολλήσει το γραμματόσημο. Τότε αναγκάστηκε να ομολογήσει στον εαυτό του την απροθυμία του να στείλει αυτό το γράμμα.

Σε μια άλλη περίπτωση έχουμε συνδυασμό λαθεμένης κίνησης και τοποθέτησης σε λάθος θέση. Μια γυναίκα συνοδεύει τον κουνιάδο της, έναν διάσημο καλλιτέχνη, στη Ρώμη. Ο επισκέπτης γίνεται δεκτός με ενθουσιασμό από τους Γερμανούς που κατοικούν στη Ρώμη:

23. Καθώς επίσης στις συλλογές του Maeder [1906-8] (γαλλ.), του A. A. Brill [1912] (αγγλ.), του E. Jones [1911] (αγγλ.), του J. Stärcke [1916] (ολλανδ.) κ.ά.

του χαρίζουν ένα χρυσό μέταλλο αρχαίας προέλευσης. Η γυναίκα πικραίνεται που ο κουνιάδος της δεν εκτιμά αρκετά το ωραίο αντικείμενο. Όταν την αντικατέστησε η αδελφή της και η ίδια γύρισε στο σπίτι της, ανοίγοντας τις βαλίτσες της ανακάλυψε ότι είχε πάρει μαζί της το μέταλλο, χωρίς να ξέρει πώς. Γράφει αμέσως στον κουνιάδο της και του αναγγέλλει πως την επομένη θα στείλει πίσω στη Ρώμη το απαχθέν μέταλλο. Την άλλη μέρα όμως το μέταλλο είχε εξαφανισθεί τόσο επιδέξια, ώστε ήταν αδύνατο να ανευρεθεί και να αποσταλεί στη Ρώμη. Τότε υποψιάσθηκε η γυναίκα τι σήμαινε η «αφηρημάδα» της: ήθελε να κρατήσει το μέταλλο για τον εαυτό της.

Σας έχω αναφέρει ήδη ένα παράδειγμα συνδυασμού ξεχάσματος και πλάνης, όπου κάποιος την πρώτη φορά ξεχνά ένα ραντεβού και τη δεύτερη, με την πρόθεση σίγουρα να μην το ξεχάσει, πηγαίνει άλλη ώρα από αυτή που είχε καθορισθεί. Μια παρόμοια προσωπική του εμπειρία μου διηγήθηκε ένας φίλος μου, ο οποίος εκτός από τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα έχει και λογοτεχνικά: «Πριν από μερικά χρόνια δέχθηκα την εκλογή στο διοικητικό συμβούλιο μιας εταιρίας λογοτεχνών, επειδή υπέθετα ότι η εταιρία θα μπορούσε να με βοηθήσει στο ανέβασμα ενός δράματός μου στη σκηνή· συμμετείχα τακτικά, αν και χωρίς μεγάλο ενδιαφέρον, στις συνεδριάσεις του συμβουλίου, που γίνονταν κάθε Παρασκευή. Πριν από μερικούς μήνες έλαβα λοιπόν τη διαβεβαίωση ότι το έργο μου θα παιχθεί στο θέατρο της Φ και από τότε ξεχνούσα συνεχώς τις συνεδριάσεις εκείνης της εταιρίας. Όταν διάβασα το βιβλίο σας γύρω από αυτά τα πράγματα, ένοιωσα ντροπή που ξεχνούσα την υποχρέωσή μου και είπα μέσα μου ότι είναι αγένεια να απουσιάζω από τις συνεδριάσεις τώρα που δεν χρειάζομαι πια αυτούς τους ανθρώπους. Αποφάσισα λοιπόν να μην ξεχάσω κατά κανέναν τρόπο τη συνεδρίαση της επόμενης Παρασκευής. Θύμιζα κάθε τόσο στον εαυτό μου αυτή την πρόθεσή μου, ώσπου την πραγματοποίησα και έφθασα μπροστά στην πόρτα της αίθουσας συνεδριάσεων. Προς κατάπληξή μου η πόρτα ήταν κλειστή, η συνεδρίαση είχε γίνει. Είχα γελασθεί στην ημέρα, αφού ήταν ήδη Σάββατο!»

Θα ήταν αρκετά ελκυστικό να συγκεντρώσει κανείς παρόμοιες περιπτώσεις, αλλά θα προχωρήσω πιο πέρα· θα σας δώσω τη δυνατότητα να ρίξετε μια ματιά σε εκείνες τις περιπτώσεις όπου η ερμηνεία μας πρέπει να περιμένει την επιβεβαίωση από μελλοντικά γεγονότα. Αυτό συμβαίνει, όπως είναι κατανοητό, όταν η ψυχική συγκυρία του ατόμου μάς είναι άγνωστη ή δεν μπορούμε να συλλέξουμε πληροφορίες γι' αυτή. Τότε η ερμηνεία μας έχει απλώς την αξία μιας εικασίας, στην οποία ούτε εμείς αποδίδουμε μεγάλη βαρύτητα. Αργότερα όμως συμβαίνει κάτι που μας δείχνει πόσο δικαιολογημέ-

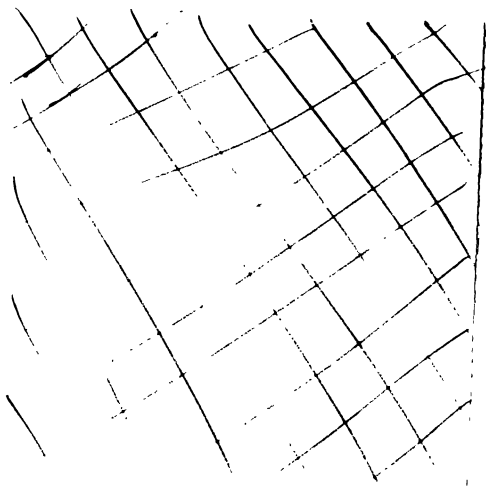
νη ήταν τότε η ερμηνεία μας. Κάποτε ήμουν καλεσμένος στο σπίτι ενός ζεύγους νεονύμφων. Η νεαρή γυναίκα διηγήθηκε γελώντας το τελευταίο της βίωμα. Μόλις επέστρεψε από το ταξίδι, επισκέφθηκε την ίδια κιόλας μέρα την ανύπαντρη αδελφή της για να πάει μαζί της, όπως παλαιότερα, για ψώνια, ενώ ο άνδρας της καταπιάστηκε πάλι με τις δουλειές του. Ξαφνικά πρόσεξε έναν κύριο στην απέναντι μεριά του δρόμου και σκουντώντας την αδελφή της τής είπε: Κοίτα, περνάει ο κύριος Λ. Είχε ξεχάσει ότι αυτός ο κύριος εδώ και λίγες εβδομάδες ήταν ο σύζυγός της. Ανατρίχιασα ακούγοντας αυτό το περιστατικό, αλλά δεν τόλμησα να βγάλω συμπεράσματα. Μόνον ύστερα από μερικά χρόνια ξαναθυμήθηκα την μικρή ιστορία, όταν αυτός ο γάμος έλαβε το πιο άσχημο τέλος.

Ο Α. Maeder διηγείται για μια κυρία που την παραμονή του γάμου της είχε ξεχάσει να φορέσει δοκιμαστικά το νυφικό της και μόλις αργά το βράδυ πήγε στη modίστρα, η οποία βρισκόταν σε απόγνωση. Αυτή την περίπτωση ξεχάσματος ο ίδιος την συσχετίζει με το διαζύγιο που η κυρία δεν άργησε να πάρει από τον άνδρα της. — Γνωρίζω μια διαζευγμένη τώρα κυρία που υπέγραφε διάφορα έγγραφα σχετικά με τη διαχείριση της περιουσίας της συχνά με το πατρικό της όνομα, πολλά χρόνια προτού πράγματι το ξαναπάρει. — Για άλλες γυναίκες ξέρω ότι στο γαμήλιο ταξίδι έχασαν τη βέρα τους και ξέρω ακόμη ότι η πορεία του γάμου τους έδωσε νόημα σε αυτό το τυχαίο συμβάν. Και τώρα ένα κραυγαλέο παράδειγμα με καλύτερη έκβαση. Αναφέρεται ότι ο γάμος ενός περίφημου Γερμανού χημικού δεν έγινε τελικά, επειδή ο μελλονύμφος είχε ξεχάσει την ώρα της γαμήλιας τελετής και αντί να πάει στην εκκλησία πήγε στο εργαστήριο. Ήταν τόσο εχέφρων, ώστε να μην ξαναεπιχειρήσει, και έτσι πέθανε σε μεγάλη ηλικία άγαμος.

Θα σκεφθήκατε ίσως ότι σε αυτά τα παραδείγματα οι παραδρομές έχουν λάβει τη θέση των οιωμών ή προμηνυμάτων των αρχαίων. Και όντως, ένα μέρος των οιωμών ήταν απλώς παραδρομές, π.χ. όταν κάποιος σκόνταφε ή έλεφε. Ένα άλλο μέρος είχε πάντως τα χαρακτηριστικά του αντικειμενικού γίγνεσθαι, όχι τα γνωρίσματα της υποκειμενικής πράξης. Δεν θα πιστεύατε όμως πόσο δύσκολο είναι μερικές φορές να κρίνουμε αν ένα ορισμένο περιστατικό ανήκει στη μία ή στην άλλη ομάδα. Η πράξη καταφέρνει πολύ συχνά να φορέσει το προσωπίδιο ενός παθητικού βιώματος.

Καθένας από μας, ύστερα από μακρόχρονη πείρα ζωής, θα σκεφθεί ίσως ότι θα είχε απαλλαγεί από πολλές απογοητεύσεις και οδυνηρές εκπλήξεις, αν είχε τότε το θάρρος και την αποφασιστικότητα να ερμηνεύει τις μικρές παραδρομές στη συναναστροφή με τους ανθρώπους ως προμηνύματα και να τις αξιοποιεί ως ενδείξεις

των κρυφών τους ακόμη προθέσεων. Συνήθως δεν τολμά κανείς να το κάνει· θα του φαινόταν σαν να ξαναγίνεται προληπτικός ακολουθώντας τώρα την παρακαμπτήριο της επιστήμης. Δεν επαληθεύονται εξάλλου όλα τα προμηνύματα και, όπως θα δείτε μέσα από τις θεωρίες μας, δεν είναι ανάγκη να επαληθευθούν όλα.

ΟΙ ΠΑΡΑΔΡΟΜΕΣ

(Τέλος)

Κυρίες και κύριοι! Την αντίληψη ότι οι παραδρομές έχουν ένα νόημα μπορούμε πια να την παρουσιάσουμε ως αποτέλεσμα των ως τώρα προσπαθειών μας και να την λάβουμε ως βάση για τις παραπέρα έρευνές μας. Ας τονίσουμε ακόμη μια φορά ότι δεν ισχυριζόμαστε — και για τους σκοπούς μας δεν χρειαζόμαστε αυτόν τον ισχυρισμό — πως κάθε εμφανιζόμενη παραδρομή έχει ένα νόημα, αν και εγώ το θεωρώ πιθανό. Μας αρκεί η απόδειξη ότι στις διάφορες μορφές παραδρομής βρίσκουμε σχετικά συχνά ένα τέτοιο νόημα. Από αυτή την άποψη εξάλλου οι διάφορες μορφές παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ τους. Στο ολίσθημα της γλώσσας, της γραφίδας κλπ. ενδέχεται να εμφανίζονται περιπτώσεις με καθαρά φυσιολογική αιτιολογία, στα είδη που βασίζονται στο ξέχασμα (ξέχασμα ονομάτων και προθέσεων, προσωρινό χάσιμο αντικειμένων κλπ.) δεν μπορώ να πιστέψω στα φυσιολογικά αίτια, ενώ είναι πολύ πιθανές ορισμένες περιπτώσεις απώλειας χωρίς πρόθεση· οι πλάνες που παρουσιάζονται στη ζωή υπάγονται γενικά μόνο κατά ένα μέρος στις αντιλήψεις που εκθέτουμε. Ας έχετε στον νου σας αυτούς τους περιορισμούς, όταν στο εξής θα προϋποθέτουμε ότι οι παραδρομές είναι ψυχικές πράξεις και προκύπτουν από τη συμβολή δύο επάλληλων προθέσεων.

Αυτό είναι το πρώτο συμπέρασμα της ψυχανάλυσης. Για την ύπαρξη αυτών των συμβολών και τη δυνατότητά τους να έχουν ως συνέπεια τέτοιου είδους φαινόμενα η ψυχολογία δεν γνώριζε μέχρι τώρα τίποτε. Διευρύνουμε το πεδίο των ψυχικών φαινομένων προσθέτοντας ένα πολύ αξιόλογο κομμάτι και κατακτήσαμε για την ψυχολογία τομείς φαινομένων που παλαιότερα δεν υπάγονταν σε αυτή.

Ας μείνουμε λίγο στον ισχυρισμό ότι οι παραδρομές είναι «ψυχικές πράξεις». Περιέχει άραγε περισσότερα απότι η άλλη μας διατύπωση, ότι οι παραδρομές έχουν ένα νόημα; Δεν νομίζω· μάλλον είναι πιο αόριστη και πιο παρανοήσιμη. Οτιδήποτε μπορεί να παρατηρηθεί στην ψυχική ζωή αποκαλείται ενίοτε ψυχικό φαινόμενο. Το ζητούμενο θα είναι αν η επιμέρους ψυχική εκδήλωση έχει προέλθει κατ' ευθείαν από σωματικές, οργανικές, υλικές επενέργειες, οπότε η διερεύνησή της δεν ανήκει στα καθήκοντα της ψυχολογίας, ή αν κατ' αρχάς είναι απόρροια άλλων ψυχικών διεργασιών, πίσω από τις οποίες αρχίζει τότε κάπου η σειρά των οργανικών επιδράσεων. Αυτό το τελευταίο έχουμε στον νου μας, όταν χαρακτηρίζουμε ένα φαινόμενο ως ψυχική διεργασία· γιατί είναι πιο σκόπιμο να διατυπώ-

σουμε τη θέση μας ως εξής: το φαινόμενο είναι πλήρες νοήματος, έχει ένα νόημα. Λέγοντας νόημα εννοούμε μια σημασία, μια πρόθεση, μια τάση και μια θέση μέσα σε μια σειρά ψυχικών συναρτήσεων.

Υπάρχουν μερικά άλλα φαινόμενα, που βρίσκονται πολύ κοντά στις παραδρομές, αλλά σε αυτά δεν ταιριάζει πια αυτή η ονομασία. Είναι οι *τυχαίες πράξεις* και *πράξεις με χαρακτήρα συμπτώματος*. Έχουν και αυτές τα χαρακτηριστικά της έλλειψης ενός κινήτρου, ότι είναι άσημες και χωρίς βαρύτητα, επιπλέον δε πιο καθαρά ότι φαίνονται περιττές. Από τις παραδρομές διαφέρουν καθόσον λείπει μια άλλη πρόθεση, με την οποία θα συγκρούονταν και η οποία θα τις διατάρασσε. Δεν υπάρχει επίσης κανένα όριο ανάμεσα σε αυτές και στις χειρονομίες και κινήσεις που ανήκουν στην έκφραση των συγκινήσεων. Σε αυτές τις τυχαίες πράξεις καταλογίζουμε όλες τις κατά τα φαινόμενα χωρίς σκοπό και εν είδει παιχνιδιού εκτελούμενες κινήσεις πάνω στα ρούχα μας, σε μέρη του σώματός μας, σε προσιτά μας αντικείμενα καθώς και τις παραλείψεις τους, επιπλέον τις μελωδίες που μουρμουρίζουμε μόνοι μας. Ισχυρίζομαι μπροστά σας ότι όλα αυτά τα φαινόμενα είναι πλήρη νοήματος και ερμηνεύσιμα όπως ακριβώς και οι παραδρομές, ότι είναι ενδείξεις άλλων ψυχικών διεργασιών, ψυχικές πράξεις πλήρους αξίας. Δεν σκοπεύω όμως να εμμείνω σε αυτή την νέα διεύρυνση του πεδίου των ψυχικών φαινομένων, αλλά θα επιστρέψω στις παραδρομές, πάνω στις οποίες μπορούν να αποσαφηνισθούν πολύ ευκρινέστερα οι προβληματισμοί που έχουν σημασία για την ψυχανάλυση.²⁴

Τα ενδιαφέροντα ερωτήματα που θέσαμε σχετικά με τις παραδρομές, αλλά μένουν ακόμη αναπάντητα, είναι βέβαια τα εξής: Είπαμε ότι οι παραδρομές είναι προϊόντα συμβολής δύο επάλληλων προθέσεων, από τις οποίες η μία μπορεί να αποκληθεί διαταραγμένη και η άλλη διαταράσσουσα. Οι διαταραγμένες προθέσεις ή τάσεις δεν προκαλούν άλλα ερωτήματα, αλλά για τις διαταράσσουσες θέλουμε να ξέρουμε, πρώτον, τι προθέσεις είναι αυτές που εμφανίζονται να παρενοχλούν άλλες, και δεύτερον, ποιά σχέση υπάρχει ανάμεσα σε αυτές τις δύο τάσεις.

Επιτρέψτε μου να πάρω ακόμη μια φορά το ολίσθημα της γλώσσας ως αντιπρόσωπο ολόκληρου του είδους και να απαντήσω μάλλον στο δεύτερο ερώτημα παρά στο πρώτο.

24. [Οι τυχαίες πράξεις και οι πράξεις με χαρακτήρα συμπτώματος είναι το θέμα του κεφαλαίου IX του βιβλίου Zur Psychopathologie des Alltagslebens, 1901b (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντ, *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1992)].

Η διαταράσσουσα πρόθεση στο ολίσθημα της γλώσσας μπορεί να έχει μια σχέση περιεχομένου προς την διαταραγμένη, οπότε εμπειριέχει μια αντίθεση προς αυτή, ένα διορθωτικό ή συμπληρωματικό στοιχείο. Μπορεί ακόμη, και αυτή είναι η πιο σκοτεινή και πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση, να μην έχει καμιά σχέση περιεχομένου.

Τεκμήρια για την πρώτη περίπτωση σχέσης μπορούμε να βρούμε εύκολα στα γνωστά μας καθώς και σε παρόμοια παραδείγματα. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις ολισθήματος προς το αντίθετο η διαταράσσουσα πρόθεση εκφράζει την αντίθεση προς τη διαταραγμένη, η παραδρομή παριστάνει τη σύγκρουση μεταξύ δύο ασυμβίβαστων τάσεων. Κηρύσσω την έναρξη της συνεδρίασης, θα προτιμούσα όμως να κηρύξω ήδη τη λήξη της, αυτό είναι το νόημα του ολισθήματος της γλώσσας στο οποίο υπέπεσε ο πρόεδρος. Μία πολιτική εφημερίδα που κατηγορήθηκε για δεκασμό υπερασπίζεται τη θέση της με ένα άρθρο που θα όφειλε να τελειώνει με τα λόγια: Οι αναγνώστες μας θα πιστοποιήσουν ότι πάντοτε έχουμε ταχθεί υπέρ του καλού του συνόλου με τον πιο *ανιδιοτελή* τρόπο. Ο επιτετραμμένος με τη σύνταξη της απολογίας δημοσιογράφος γράφει όμως: με τον πιο *ιδιοτελή* τρόπο. Δηλαδή σκέφτεται: Είμαι υποχρεωμένος να το γράψω έτσι, αλλά ξέρω ότι τα πράγματα είναι διαφορετικά. Ένας βουλευτής, που κάνει έκκληση να λεχθεί στον αυτοκράτορα ολόκληρη η αλήθεια με *ανεπιφύλακτον* τρόπο, πρέπει να ακούει μια φωνή μέσα του, που τρομάζει μπροστά στην τόλμη του αγορητή και με ένα ολίσθημα μετατρέπει το *ανεπιφύλακτον* σε *ασπόνδυλον*.²⁵

Στα γνωστά σας παραδείγματα που δημιουργούν την εντύπωση συμπτώξεων και συντημήσεων μια δεύτερη τάση προβάλλεται πλάι στην πρώτη ως διορθωτική ή συμπληρωματική ή ως συνέχειά της. Ήλθαν πράγματα στο φως, αλλά προτιμώ να πω κατ' ευθείαν ότι ήταν *γουρουνιές*, δηλαδή: ήλθαν πράγματα *σχρο-φως*. [Σελ. 45, σημ. 14]. — Εκείνοι που καταλαβαίνουν αυτά τα πράγματα μπορούν να *μετρηθούν στα δάχτυλα ενός χεριού*· και όμως όχι, υπάρχει μόνον ένας που όντως τα καταλαβαίνει, δηλαδή: σε *ένα δάχτυλο*. — Ή ακόμη, ο άνδρας μου μπορεί να τρώει και να πίνει ό,τι θέλει. Ξέρετε όμως, *εγώ* δεν ανέχομαι να θέλει και αυτός κάτι· δηλαδή: μπορεί να τρώει και να πίνει ό,τι θέλω *εγώ*. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις λοιπόν το ολίσθημα της γλώσσας προκύπτει από το περιεχόμενο της διαταραγμένης πρόθεσης ή συνδέεται με αυτό.

Το άλλο είδος σχέσης μεταξύ των δύο επάλληλων προθέσεων φαί-

25. Στο γερμανικό Ράιχστακ, Νοέμβριος 1908. — (Ήθελε να πει *rückhaltlos*: ανεπιφύλακτος, ανυπόκριτος, αλλά αντ' αυτού είπε *rückgratlos*: χωρίς ραχοκοκαλιά, ασπόνδυλος, ενδοτικός. Σ.τ.μ.).

νεται παράξενο. Όταν η διαταράσσουσα πρόθεση δεν έχει καμιά σχέση με το περιεχόμενο της διαταραγμένης, πώς γίνεται τότε και εμφανίζεται σε αυτό ακριβώς το σημείο ως παράγων διαταραχής; Η μόνη παρατήρηση που μπορεί να δώσει εδώ την απάντηση αφήνει να διαφανεί ότι η διαταραχή προέρχεται από έναν συλλογισμό που λίγο ενωρίτερα είχε απασχολήσει το εν λόγω άτομο και τώρα επενεργεί με αυτόν τον τρόπο, αδιάφορο αν εκφράσθηκε ήδη στην ομιλία ή όχι. Πρέπει πράγματι να αποκληθεί απόηχος, αλλά δεν είναι ανάγκη να θεωρηθεί απόηχος λόγων που έχουν εξωτερικευθεί. Δεν λείπει ούτε εδώ μια συνειρμική σχέση μεταξύ του διαταράσσοντος και του διαταρασσόμενου στοιχείου, αλλά αυτή η σχέση δεν είναι δεδομένη στο περιεχόμενο, είναι τεχνητή και συχνά αποκαθίσταται μέσω πολύ εξεζητημένων συνδέσεων.

Ακούστε ένα απλό παράδειγμα σχετικά με αυτό, που προέρχεται από δικές μου παρατηρήσεις. Μια μέρα συναντώ στις όμορφες Δολομιτικές Άλπεις μας δύο κυρίες από τη Βιέννη με περιβολή περιηγητριών. Τις συνοδεύω ως ένα σημείο και μιλούμε για τις απολαύσεις, αλλά και για τις ταλαιπωρίες του περιηγητικού τρόπου ζωής. Η μία από τις κυρίες ομολογεί ότι αυτό το είδος διαβίωσης δεν είναι πάντοτε άνετο. Είναι αλήθεια, λέει, δεν είναι διόλου ευχάριστο, όταν κάνει κανείς ολόήμερες πορείες μέσα στον ήλιο και είναι μούσκεμα από τον ιδρώτα η μπλούζα και το πουκάμισο. Σε αυτή την πρόταση κομπιάζει λίγο· ύστερα συνεχίζει: Όταν όμως γυρίζει nach *Hose*²⁶ και μπορεί να αλλάξει... Δεν αναλύσαμε αυτό το ολίσθημα, νομίζω όμως ότι είναι εύκολο να το κατανοήσετε. Η κυρία είχε την πρόθεση να κάνει πληρέστερη απαρίθμηση λέγοντας: μπλούζα, πουκάμισο και *Hose*. Για λόγους ευπρέπειας απέφυγε να αναφέρει τη *Hose*, αλλά στην επόμενη πρόταση, που είναι εντελώς ανεξάρτητη ως προς το περιεχόμενο, αναδύθηκε η αποσιωπημένη λέξη ως παραμόρφωση του ηχητικά παρεμφερούς nach *Hause*.

Τώρα όμως μπορούμε να στραφούμε προς το κύριο ερώτημα, που το αφήσαμε να περιμένει τόσο πολύ, τι είναι δηλαδή αυτές οι προθέσεις που με ασυνήθιστον τρόπο εκφράζονται ως διαταραχές άλλων προθέσεων. Είναι αυτονόητο ότι πρόκειται για πολλά και διαφορετικά είδη προθέσεων, εμείς όμως θα αναζητήσουμε τα κοινά τους σημεία. Αν εξετάσουμε μια σειρά παραδειγμάτων ως προς αυτά τα σημεία, θα δούμε σύντομα ότι χωρίζονται σε τρεις ομάδες. Στην πρώτη ανήκουν οι περιπτώσεις όπου η διαταράσσουσα τάση είναι

26. Αντί nach *Hause*: στο σπίτι, είπε nach *Hose*, μια ασυνταξία που σημαίνει: προς το παντελόνι, αν και παρατέμπει μάλλον στο αντίστοιχο εσώρουχο. (Σ.τ.μ.)

γνωστή στον ομιλητή, ο οποίος επιπλέον την ένοιωσε πριν από το ολίσθημα. Έτσι λοιπόν στο ολίσθημα «σκρο-φως» [σελ. 45, σημ. 14] ο ομιλητής δεν ομολογεί μόνον ότι για τα εν λόγω πράγματα σχημάτισε την κρίση πως πρόκειται για «γουρουνιές», αλλά και ότι είχε την πρόθεση να το πει, αλλά συγκρατήθηκε να δώσει στην κρίση του λεκτική έκφραση. Μια δεύτερη ομάδα αποτελούν οι περιπτώσεις όπου η διαταράσσουσα τάση αναγνωρίζεται και από τον ομιλητή ως δική του, ο ίδιος όμως δεν ξέρει ότι πριν από το ολίσθημα αυτή ήταν μέσα του ενεργός. Αποδέχεται δηλαδή την ερμηνεία μας για το ολίσθημα, αλλά ως έναν βαθμό μένει έκπληκτος. Παραδείγματα γι' αυτή τη συμπεριφορά μπορούν να βρεθούν ίσως πιο εύκολα σε άλλες περιπτώσεις παραδρομής παρά στο ολίσθημα της γλώσσας. Στην τρίτη ομάδα ο ομιλητής απορρίπτει κατηγορηματικά την ερμηνεία της διαταράσσουσας πρόθεσης: δεν αμφισβητεί μόνο την ιδέα ότι αυτή είχε ενεργοποιηθεί μέσα του πριν από το ολίσθημα, αλλά ισχυρίζεται ότι του είναι εντελώς ξένη. Θυμηθείτε το παράδειγμα του «ρεψίματος» [*Aufstossen* αντί *Anstossen*, σελ. 51] και την όντως αγενή απόκρουση που δέχθηκα από τον ομιλητή κατά την αποκάλυψη της διαταράσσουσας πρόθεσης. Ξέρετε ότι δεν καταφέραμε να συμφωνήσουμε ως προς την ερμηνεία αυτών των περιπτώσεων. Εγώ δεν θα ήμουν πρόθυμος να λάβω σοβαρά υπόψη μου τις αντιρρήσεις του ομιλητή κατά την πρόποση και θα επέμενα αταλάντευτα στην ερμηνεία μου, ενώ εσείς διακατέχετε, νομίζω, από την εντύπωση της αντίρρησής του και αναλογίζεστε μήπως θα έπρεπε να παραιτηθεί κανείς από την ερμηνεία τέτοιων παραδρομών και να τις αποδεχθεί ως καθαρά φαινόμενα της φυσιολογίας υπό την προϋψυχαναλυτική έννοια. Μπορώ να φαντασθώ τι σας τρομάζει. Η ερμηνεία μου περικλείει την παραδοχή ότι ο ομιλητής μπορεί να εξωτερικεύει προθέσεις άγνωστες στον ίδιο, τις οποίες όμως εγώ μπορώ να εικάζω μέσα από ενδείξεις. Μια τέτοια καινοτόμος παραδοχή με τόσο σοβαρές συνέπειες σας κάνει να διστάζετε. Έχω κατανόηση και κατ' αυτό σας δίνω δίκαιο. Πρέπει όμως να γίνει σαφές το εξής: Αν θέλετε να εφαρμόσετε με συνέπεια αυτή την αντίληψη για τις παραδρομές, που επικυρώνεται βάσει τόσοσων παραδειγμάτων, πρέπει να δεχθείτε αυτή την υπόθεση που σας ξενίζει. Αν δεν μπορείτε, πρέπει να παραιτηθείτε πια και από την κατανόηση των παραδρομών, η οποία δεν έχει εμπεδωθεί μέσα σας κανονικά.

Ας μείνουμε λίγο σε αυτό που ενώνει τις τρεις ομάδες, το κοινό σημείο των τριών μηχανισμών ολισθήματος της γλώσσας. Ευτυχώς είναι σαφέστατο. Στις δύο πρώτες ομάδες η διαταράσσουσα τάση αναγνωρίζεται από τον ομιλητή: στην πρώτη μάλιστα έχει εμφανισθεί ακριβώς πριν από το ολίσθημα. Και στις δύο περιπτώσεις όμως

συγκρατήθηκε. Ο ομιλητής αποφάσισε να μην την μετατρέψει σε λόγο, και τότε του συμβαίνει το ολίσθημα, τότε δηλαδή η συγκρατημένη τάση εξωτερικεύεται παρά τη θέλησή του, αλλοιώνοντας την έκφραση της αποδεκτής τάσης, αναμειγνυόμενη με αυτή την έκφραση ή υποκαθιστώντας την κατ' ευθείαν. Αυτός λοιπόν είναι ο μηχανισμός του ολισθήματος της γλώσσας.

Από τη σκοπιά μου μπορώ να εναρμονίσω θαυμάσια με αυτόν τον μηχανισμό και τη διαδικασία της τρίτης μας ομάδας. Χρειάζεται μόνο να υποθέσω ότι αυτές οι τρεις ομάδες διακρίνονται μεταξύ τους μέσω της διαφορετικά εκτεινόμενης απόκρουσης μιας πρόθεσης. Στην πρώτη ομάδα η πρόθεση υπάρχει και ο ομιλητής την νοιώθει πριν από την εκδήλωση του ολισθήματος· τότε μόλις η πρόθεση δέχεται την απόκρουση, για την οποία αποζημιώνεται μέσω του ολισθήματος. Στη δεύτερη ομάδα η απόκρουση εκτείνεται περισσότερο· ήδη πριν από την εκφορά του λόγου η πρόθεση δεν είναι πια αισθητή. Αξιοσημείωτο είναι ότι αυτό δεν την εμποδίζει να συμμετάσχει στην πρόκληση του ολισθήματος! Αυτή η συμπεριφορά όμως κάνει πιο εύκολη την εξήγηση της διαδικασίας στην τρίτη ομάδα. Τολμώ μάλιστα να υποθέσω ότι η παραδρομή μπορεί να εκφράζει ακόμη και μια τάση που έχει αποκρουσθεί πριν από καιρό, ίσως πριν από πολύ καιρό, που δεν είναι πια αισθητή και γιαυτό ο ομιλητής μπορεί να αρνείται κατηγορηματικά την ύπαρξή της. Αφήστε όμως κατά μέρος το πρόβλημα της τρίτης ομάδας· από τις παρατηρήσεις πάνω στις άλλες περιπτώσεις πρέπει να βγάλετε το συμπέρασμα ότι η καταπίεση της υπάρχουσας πρόθεσης του ομιλητή να πει κάτι είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για να σημειωθεί ένα ολίσθημα της γλώσσας.

Μπορούμε τώρα να ισχυρισθούμε ότι προχωρήσαμε περισσότερο στην κατανόηση των παραδρομών. Δεν ξέρουμε μόνον ότι είναι ψυχικές πράξεις, στις οποίες μπορεί κανείς να διακρίνει ένα νόημα και μια πρόθεση, ούτε απλώς ότι δημιουργούνται με τη συμβολή δύο διαφορετικών τάσεων, αλλά επιπλέον ότι η μία από αυτές τις τάσεις πρέπει να έχει υποστεί στην έκφρασή της μια ορισμένη αναχαίτιση, για να μπορέσει να εξωτερικευθεί με την παρενόχληση της άλλης. Πρέπει πρώτα να έχει διαταραχθεί, για να γίνει η ίδια διαταράσσουσα. Με αυτό βέβαια δεν έχουμε φθάσει ακόμη σε μια πλήρη εξήγηση των φαινομένων που αποκαλούμε παραδρομές. Βλέπουμε αμέσως να αναδύονται και άλλα ερωτήματα και γενικά διαισθανόμαστε ότι θα ανακύψουν ακόμη περισσότερες αφορμές για νέα ερωτήματα, όσο θα προχωρούμε στην κατανόηση του φαινομένου. Ίσως να διερωτηθούμε π.χ. γιατί αυτή η διαδικασία δεν είναι πιο απλή. Όταν υπάρχει η πρόθεση να αποκρουσθεί μια ορισμένη τάση αντί να εκφρασθεί, αυτή η απόκρουση ή θα έπρεπε να είναι τόσο επιτι-

χής, ώστε να μην εκδηλωθεί τίποτε από την εν λόγω τάση, ή θα μπορούσε να αποτύχει, οπότε η καταπιεζόμενη τάση βρίσκει την πλήρη έκφρασή της. Αλλά οι παραδρομές είναι προϊόντα συμβιβασμού, για καθεμιά από τις δύο τάσεις σημαίνουν μισή επιτυχία και μισή αποτυχία, η απειλούμενη τάση δεν καταστέλλεται εντελώς ούτε επικρατεί πλήρως, εκτός από μεμονωμένες περιπτώσεις. Μπορούμε να φαντασθούμε ότι πρέπει να υπάρχουν ειδικές συνθήκες για τη δημιουργία τέτοιων προϊόντων συμβολής ή συμβιβασμού, δεν μπορούμε όμως καν να διαισθανθούμε για τι είδους συνθήκες πρόκειται. Ούτε πιστεύω ότι μελετώντας βαθύτερα τις παραδρομές θα μπορούσαμε να αποκαλύψουμε αυτές τις άγνωστες συνθήκες. Θα είναι ανάγκη μάλλον να διερευνήσουμε προηγουμένως άλλα σκοτεινά πεδία της ψυχικής ζωής· μόνον οι αναλογίες που θα συναντήσουμε εκεί θα μας ενθαρρύνουν ίσως να διατυπώσουμε τις υποθέσεις που απαιτούνται για μια βαθύτερη κατανόηση των παραδρομών. Και κάτι ακόμη! Όταν δουλεύει κανείς με μικρές ενδείξεις, όπως κάνουμε συνεχώς σε αυτό το πεδίο, έχει και αυτό τους κινδύνους του. Υπάρχει μια ψυχική ασθένεια, η συνδυαστική παράνοια, όπου η αξιοποίηση τέτοιων μικρών ενδείξεων γίνεται με απεριόριστον τρόπο, και εγώ δεν θα υποστηρίξω φυσικά την άποψη ότι τα συμπεράσματα που συνάγονται πάνω σε αυτή τη βάση είναι όλα σωστά. Από τέτοιους κινδύνους μπορεί να μας προστατεύσει μόνον η πλατειά βάση των παρατηρήσεών μας, η επανάληψη παρόμοιων εντυπώσεων από τα πιο διαφορετικά πεδία της ψυχικής ζωής.

Εδώ λοιπόν θα εγκαταλείψουμε την ανάλυση των παραδρομών. Θα σας επιστήσω όμως την προσοχή σε κάτι ακόμη· διατηρήστε στη μνήμη σας ως υπόδειγμα τον τρόπο με τον οποίο πραγματευθήκαμε αυτά τα φαινόμενα. Σε αυτό το παράδειγμα μπορείτε να δείτε τους σκοπούς που επιδιώκει η ψυχολογία μας. Πρόθεσή μας δεν είναι απλώς να περιγράψουμε και να ταξινομήσουμε τα φαινόμενα, αλλά να τα αντιληφθούμε ως σημάδια ενός παιχνιδιού ενεργών και αντενεργών δυνάμεων μέσα στην ψυχή, ως εκδήλωση τάσεων που κατευθύνονται προς στόχους και δρουν μαζί ή η μία εναντίον της άλλης. Επιδιώκουμε μια *δυναμική αντίληψη* των ψυχικών φαινομένων. Σύμφωνα με την αντίληψή μας τα διαπιστωμένα φαινόμενα πρέπει να περάσουν στη δεύτερη γραμμή δίνοντας τη θέση τους στις απλώς υποτιθέμενες τάσεις.

Δεν θα προχωρήσουμε λοιπόν βαθύτερα στις παραδρομές, μπορούμε όμως να διατρέξουμε κατά πλάτος αυτό το πεδίο, όπου θα συναντήσουμε γνωστά πράγματα και θα ανιχνεύσουμε και μερικά νέα στοιχεία. Θα κρατήσουμε και εδώ την προαναφερθείσα διαίρεση

του ολισθήματος της γλώσσας σε τρεις ομάδες²⁷ με τις αντίστοιχες μορφές του ολισθήματος της γραφίδας, της παρανάγνωσης, της παρακοής, του ξεχάσματος με τις υποκατηγορίες του ανάλογα με τα αντικείμενα που ξεχνιούνται (κύρια ονόματα, ξενικές λέξεις, προθέσεις, εντυπώσεις) και της λαθεμένης κίνησης, της τοποθέτησης αντικειμένων σε λάθος θέση και της απώλειας. Οι πλάνες, όταν υπάγονται στο πεδίο μας, συνδέονται εν μέρει με το ξέχασμα και εν μέρει με τις λαθεμένες κινήσεις.

Για το ολίσθημα της γλώσσας, αν και το εξετάσαμε διεξοδικά, μπορούμε να κάνουμε ακόμη μερικές παρατηρήσεις. Με το ολίσθημα της γλώσσας συνδέονται μερικά μικρότερα συναισθηματικά φαινόμενα που δεν στερούνται ενδιαφέροντος. Κανένας δεν παραδέχεται πρόθυμα ότι υπέπεσε σε ολίσθημα της γλώσσας· συχνά αντιπαρέρχεται κανείς το δικό του ολίσθημα, ποτέ όμως εκείνο των άλλων. Κατά κάποιον τρόπο είναι επίσης μεταδοτικό· δεν είναι εύκολο να μιλήσει κανείς γι' αυτό, χωρίς να υποπέσει ο ίδιος σε ολίσθημα. Και στις πιο ασήμαντες μορφές ολισθήματος της γλώσσας, που δεν έχουν να δώσουν ακριβώς εξηγήσεις για κρυφές ψυχικές διεργασίες, είναι παραταύτα εύκολο να μαντέψουμε τα εσωτερικά αίτια που τις προκαλούν. Όταν π.χ. κάποιος έχει προφέρει ένα μακρό φωνήεν ως βραχύ, λόγω μιας διαταραχής που συνδέεται με αυτή τη λέξη και μπορεί να οφείλεται σε οποιαδήποτε αιτία, τότε αντισταθμίζοντας προφέρει ένα ακόλουθο βραχύ φωνήεν ως μακρό και υποπίπτει σε νέο ολίσθημα. Το ίδιο ισχύει όταν προφέρει μια δίφθογγο ασαφώς και απρόσεκτα, π.χ. ένα *eu* ή *oi* ως *ei*· τείνει τότε να αντισταθμίσει την παραδρομή προφέροντας ένα επόμενο *ei* ως *eu* ή *oi*. Εδώ φαίνεται να παίζει έναν ρόλο η ανησυχία για τη γνώμη του ακροατή, ο οποίος δεν πρέπει να πιστέψει πως ο ομιλητής αδιαφορεί για τον τρόπο με τον οποίο μεταχειρίζεται τη μητρική γλώσσα. Η δεύτερη αντισταθμιστική παραμόρφωση εκφράζει όντως την πρόθεση του ομιλητή να επιστήσει την προσοχή του ακροατή στην πρώτη και να τον διαβεβαιώσει ότι δεν του διέφυγε ούτε του ίδιου. Οι πιο συχνές, πιο απλές και πιο ασήμαντες περιπτώσεις ολισθήματος της γλώσσας συνίστανται σε συμπτώξεις και προεκφορές που εκδηλώνονται σε άσημα μέρη της ομιλίας, π.χ. όταν σε μια μεγάλη πρόταση

27. [Βλέπε την αρχή της 2ης Παράδοσης, σελ. 29. Αυτές οι «τρεις ομάδες» δεν έχουν καμιά σχέση με τις «τρεις ομάδες» για τις οποίες έγινε λόγος στην παρούσα Παράδοση, σελ. 64 κ.ε. Αυτές οι τελευταίες αναφέρονται στο τελειώς διαφορετικό ζήτημα της στάσης του ατόμου, που υπέπεσε σε ένα ολίσθημα της γλώσσας, απέναντι στο ολίσθημά του].

προεκφέρεται η τελευταία λέξη της προβλεπόμενης πρότασης. Δημιουργείται έτσι η εντύπωση μιας ανυπομονησίας του ομιλητή να τελειώσει την πρόταση, κάτι που γενικά μαρτυρεί μια εσωτερική αντίσταση κατά της εκφοράς αυτής της πρότασης ή κατά του λόγου γενικότερα. Έτσι φθάνουμε σε οριακές περιπτώσεις, όπου οι διαφορές μεταξύ της ψυχαναλυτικής και της κοινής φυσιολογικής αντίληψης περί ολισθήματος συγχέονται. Υποθέτουμε ότι σε αυτές τις περιπτώσεις υπάρχει μια τάση που διαταράσσει τον προβλεπόμενο λόγο· αυτή όμως μπορεί να δηλώσει μόνον ότι υπάρχει, όχι όμως τι προθέσεις έχει η ίδια. Η διαταραχή που προκαλεί υπόκειται τότε σε κάποιες φθογγικές επιρροές ή συνειρμικές έλξεις και μπορεί να συλληφθεί ως περισπασμός της προσοχής από τον προβλεπόμενο λόγο. Αλλά ούτε αυτή η διαταραχή της προσοχής ούτε οι ενεργοποιημένες συνειρμικές ροπές αποδίδουν την ουσία του φαινομένου. Παραμένει απλώς μια ένδειξη για την ύπαρξη μιας πρόθεσης που διαταράσσει τον προβλεπόμενο λόγο, αλλά αυτή τη φορά δεν μπορούμε να μαντέψουμε τη φύση αυτής της πρόθεσης από το αποτέλεσμα, όπως συμβαίνει σε όλες τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις ολισθήματος της γλώσσας.

Το *ολίσθημα της γραφίδας*, στο οποίο περνά τώρα, συμφωνεί με το ολίσθημα της γλώσσας καθόσον δεν πρέπει να περιμένουμε νέες απόψεις. Ίσως θα έχουμε έναν δεύτερο μικρό τρύγο. Τα τόσο διαδεδομένα μικρά αμαρτήματα της γραφίδας, οι συμπτώξεις και προαναγραφές κατοπινότερων, ιδιαίτερα των τελευταίων λέξεων παραπέμπουν επίσης σε μια γενικότερη αποστροφή προς το γράψιμο και μια ανυπομονησία του γράφοντος να τελειώσει· τα πιο χαρακτηριστικά ολισθήματα της γραφίδας μάς επιτρέπουν να διακρίνουμε τη φύση και την πρόθεση της διαταράσσουσας τάσης. Συνήθως γνωρίζουμε ότι, όταν σε μια επιστολή υπάρχει ένα ολίσθημα της γραφίδας, ο γράφων πρέπει να είχε προβλήματα, αλλά δεν μπορούμε πάντοτε να διαπιστώσουμε τι ακριβώς τον παρώθησε στο ολίσθημα της γραφίδας. Συχνά ο ίδιος δεν αντιλαμβάνεται το γραφικό του ολίσθημα, όπως ακριβώς και ο ομιλητής το ολίσθημα της γλώσσας. Αξιοσημείωτη είναι τότε η ακόλουθη παρατήρηση: Μερικοί άνθρωποι έχουν τη συνήθεια να ξαναδιαβάζουν το γράμμα προτού το ταχυδρομήσουν. Άλλοι δεν το συνηθίζουν, αλλά όταν κατ' εξαίρεση το κάνουν, έχουν πάντοτε την ευκαιρία να ανακαλύψουν ένα εμφανές ολίσθημα της γραφίδας και να το διορθώσουν. Πώς πρέπει να εξηγηθεί αυτό; Φαίνεται σαν αυτοί οι άνθρωποι να ήξεραν ότι έχουν υποπέσει σε ένα γραφικό ολίσθημα. Πρέπει όντως να το πιστέψουμε;

Υπάρχει ένα ενδιαφέρον πρόβλημα σχετικά με την πρακτική ση-

μασία του ολισθήματος της γραφίδας. Θα θυμάστε ίσως την περίπτωση εκείνου του δολοφόνου Η, που κατάφερε να εξασφαλίζει καλλιέργειες πολύ επικίνδυνων νοσογόνων μικροβίων από επιστημονικά ινστιτούτα, όπου παρουσιαζόταν ως βακτηριολόγος, αλλά χρησιμοποιούσε αυτές τις καλλιέργειες για να βγάλει από τη μέση συγγενικά του άτομα με αυτόν τον πολύ σύγχρονο τρόπο. Αυτός ο άνθρωπος παραπονέθηκε μια φορά στη διεύθυνση ενός τέτοιου ινστιτούτου για την αναποτελεσματικότητα των καλλιεργειών που του έστειλε το ινστιτούτο, αλλά τότε υπέπεσε σε ένα γραφικό ολίσθημα, καθώς, αντί να γράψει «στα πειράματά μου με ποντίκια και υδρόχοιρους», έγραψε καθαρότητα: «στα πειράματά μου με ανθρώπους». Αυτό το ολίσθημα το πρόσεξαν και οι γιατροί του ινστιτούτου· καθόσον όμως γνωρίζω, δεν έδωσαν καμιά συνέχεια. Λοιπόν, τι φρονείτε; Δεν θα έπρεπε μάλλον να ερμηνεύσουν το γραφικό ολίσθημα ως ομολογία και να κινήσουν μια έρευνα, ώστε να σταματήσουν έγκαιρα τον δολοφόνο από το έργο του; Η άγνοια της αντίληψής μας σχετικά με τις παραδρομές δεν αποτέλεσε σε αυτή την περίπτωση την αιτία μιας παράλειψης με σοβαρές πρακτικές συνέπειες; Νομίζω πάντως ότι ένα τέτοιο ολίσθημα της γραφίδας θα μου φαινόταν ασφαλώς πολύ ύποπτο, αλλά κάτι πολύ σημαντικό θα με εμπόδιζε να το θεωρήσω κατ' ευθείαν ως ομολογία. Το πράγμα δεν είναι τόσο απλό. Το γραφικό ολίσθημα είναι ασφαλώς μια ένδειξη, αλλά μόνο του δεν είναι επαρκής λόγος για τη διεξαγωγή μιας έρευνας. Το ολίσθημα δηλώνει βέβαια ότι ο γράφων είχε στον νου του να μολύνει ανθρώπους, αλλά δεν μπορεί κανείς να αποφανθεί αν αυτή η σκέψη του είχε τη σημασία μιας σαφούς βλαπτικής πρόθεσης, ή μιας φαντασίωσης χωρίς πραγματικές συνέπειες. Είναι μάλλον πιθανόν ο άνθρωπος που υπέπεσε σε τέτοιο ολίσθημα να αρνηθεί την ύπαρξη αυτής της φαντασίωσης προβάλλοντας τα καλύτερα υποκειμενικά επιχειρήματα και να την απορρίψει σαν κάτι εντελώς ξένο προς αυτόν. Αργότερα, όταν θα διακρίνουμε τη διαφορά μεταξύ ψυχικής και υλικής πραγματικότητας, θα μπορέσετε να κατανοήσετε καλύτερα αυτές τις δυνατότητες.²⁸ Είναι όμως και αυτή μια περίπτωση όπου μια παραδρομή αποκτά εκ των υστέρων απροσδόκητη σημασία.

Η *παρανόηση* αφορά μια ψυχική κατάσταση σαφώς διαφορετική από τις ψυχικές συνθήκες των ολισθημάτων της γλώσσας και της γραφίδας. Η μία από τις δύο ανταγωνιστικές τάσεις έχει αντικατασταθεί εδώ από ένα αισθητηριακό ερέθισμα και ίσως γιαυτό είναι λιγότερο ανθεκτική. Αυτό που έχει κανείς να διαβάσει δεν είναι

28. [Βλέπε 23η Παράδοση, σελ. 352 κ.ε.].

προϊόν της δικής του ψυχικής ζωής όπως κάτι που προτίθεται κανείς να γράψει. Έτσι λοιπόν στις περισσότερες περιπτώσεις η παρανάγνωση συνίσταται σε μια πλήρη αντικατάσταση. Αντικαθιστούμε τη λέξη που έχουμε να διαβάσουμε με μια άλλη, ενώ δεν είναι απαραίτητο να υπάρχει μια σχέση περιεχομένου μεταξύ του κειμένου και του αποτελέσματος της παρανάγνωσης. Αυτό γίνεται κατά κανόνα βάσει μιας λεκτικής ομοιότητας. Το καλύτερο παράδειγμα αυτής της ομάδας είναι το προαναφερθέν του Λίχτενμπεργκ: *Agamemnon* αντί *anagnommen* [2η Παράδοση, σελ. 41]. Αν θελήσουμε να γνωρίσουμε την διαταράσσουσα τάση που προκαλεί την παρανάγνωση, μπορούμε να αφήσουμε κατά μέρος το κείμενο και να αρχίσουμε την αναλυτική εξέταση με τα δύο ερωτήματα, ποιός είναι ο επόμενος συνειρμός τον οποίο προκαλεί το αποτέλεσμα της παρανάγνωσης και υπό ποιές συνθήκες συνέβη η παρανάγνωση. Μερικές φορές αρκεί η γνώση αυτών των συνθηκών και μόνο για τη διαλεύκανση της παρανάγνωσης, όταν π.χ. πιεζόμενος από την ανάγκη του τριγυρνά κανείς μέσα σε μια ξένη πόλη και διαβάζει σε μια μεγάλη ταμπέλα στον πρώτο όροφο τη λέξη *Klosetthaus*. Έχει στη διάθεσή του πολύ λίγο χρόνο, που του αρκεί μόνο για να διερωτηθεί γιατί έβαλαν την ταμπέλα τόσο ψηλά, διότι σύντομα ανακαλύπτει ότι στην πραγματικότητα η ταμπέλα γράφει *Korsetthaus*.²⁹ Σε άλλες περιπτώσεις ειδικά η ανεξάρτητη από το περιεχόμενο του κειμένου παρανάγνωση απαιτεί μια διεξοδική ανάλυση που δεν μπορεί να γίνει χωρίς εξάσκηση και εμπιστοσύνη στην ψυχανalyτική τεχνική. Συνήθως όμως δεν είναι τόσο δύσκολο να δια φωτίσουμε μια παρανάγνωση. Η αντικαταστάτρια λέξη, όπως στο παράδειγμα *Agamemnon*, φανερώνει αμέσως τον κύκλο ιδεών από τον οποίο προέρχεται η διαταραχή. Αυτή την περίοδο του πολέμου π.χ. είναι πολύ συνηθισμένο φαινόμενο να διαβάζει κανείς ονόματα πόλεων και στρατηγών καθώς και στρατιωτικές εκφράσεις, από τις οποίες κατακλυζόμαστε, στη θέση άλλων, οπτικά παρεμφερών λέξεων. Αυτό που μας ενδιαφέρει και μας απασχολεί παίρνει τη θέση του ξένου και αυτού που δεν μας ενδιαφέρει ακόμη. Τα ομοιώματα των [προηγούμενων] σκέψεων θολώνουν την νέα αισθητηριακή αντίληψη.

Υπάρχουν και στο φαινόμενο της παρανάγνωσης περιπτώσεις άλλου είδους, όπου το ίδιο το κείμενο δημιουργεί την διαταράσσουσα τάση, η οποία συνήθως το μετατρέπει στο αντίθετό του. Θα έπρεπε να διαβάσει κανείς κάτι ανεπιθύμητο, για να πεισθεί μέσω της ανάλυσης ότι υπεύθυνη για την αλλοίωση του κειμένου είναι η έντονη επιθυμία του να απορρίψει τα γραφόμενα.

29. *Klosetthaus*: αποχωρητήριο· *Korsetthaus*: οίκος κορσέδων. (Σ.τ.μ.)

Στις πρωτοαναφερόμενες και πιο συχνές περιπτώσεις παρανόησης μειώνεται η σημασία δύο στοιχείων, στα οποία αποδώσαμε σπουδαίον ρόλο μέσα στον μηχανισμό των παραδρομών: η σύγκρουση δύο τάσεων και η απόκρουση της μίας τάσης, η οποία αποζημιώνεται από το αποτέλεσμα της παραδρομής. Μπορούμε να βρούμε και στην παρανόηση το αντίθετο της αναγραφόμενης λέξης, αλλά ο επιτακτικός χαρακτήρας του περιεχομένου της σκέψης που οδηγεί στην παρανόηση είναι παραταύτα πολύ πιο εμφανής από την αναχαιτίση που μπορεί να έχει υποστεί πιο πριν αυτό το περιεχόμενο. Ακριβώς αυτά τα δύο στοιχεία μάς παρουσιάζονται με τον πιο αδρό τρόπο στις διάφορες καταστάσεις όπου σημειώνεται η παραδρομή που βασιίζεται στο ξέχασμα.

Το *ξέχασμα προθέσεων* είναι όντως μονοσήμαντο και η ερμηνεία του, όπως είδαμε [3η Παράδοση, σελ. 54 κ.ε.], δεν αμφισβητείται ούτε από τους μη ειδικούς. Η τάση που διαταράσσει την πρόθεση είναι πάντοτε μια αντίρροπη πρόθεση, μια μη θέληση, για την οποία απομένει μόνο να ξέρουμε γιατί δεν εκφράσθηκε διαφορετικά και πιο απροκάλυπτα. Αλλά η ύπαρξη αυτής της αντίρροπης θέλησης είναι αναμφισβήτητη. Μερικές φορές καταφέρνει κανείς να μαντέψει κάτι από τα αίτια που αναγκάζουν αυτή την αντίθετη θέληση να μείνει κρυφή· η ίδια κατορθώνει πάντοτε με την παραδρομή μέσα από την αφάνεια να επιβάλλει την πρόθεσή της, ενώ η αναχαιτίσή της θα ήταν βέβαιη, αν ερχόταν σε ανοιχτή αντίθεση. Όταν ανάμεσα στην αρχική πρόθεση και την πραγματοποίησή της έχει επέλθει μια σημαντική μεταβολή των ψυχικών δεδομένων, μετά την οποία δεν τίθεται θέμα πραγματοποίησής της, τότε το ξέχασμα της πρόθεσης παύει να ανήκει στις παραδρομές. Δεν απορούμε πια γι' αυτό και κατανοούμε ότι θα ήταν περιττό να θυμηθούμε την πρόθεση, η οποία έχει σβήσει προσωρινά ή για πάντα. Το ξέχασμα της πρόθεσης μπορεί να χαρακτηριστεί ως παραδρομή μόνον όταν δεν μπορούμε να πιστέψουμε σε μια τέτοια διακοπή της.

Οι περιπτώσεις ξεχάσματος μιας πρόθεσης είναι γενικά ομοίομορφες και διαφανείς, γιαυτό ακριβώς δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον για την έρευνά μας. Και όμως σε δύο σημεία μπορούμε να μάθουμε κάτι νέο από τη μελέτη αυτής της παραδρομής. Είπαμε ότι το ξέχασμα μιας πρόθεσης, δηλαδή η μη εκτέλεσή της, παραπέμπει σε μια εχθρική, αντίθετη θέληση. Αυτό ισχύει, αλλά η αντίθετη θέληση μπορεί, όπως δείχνει η έρευνά μας, να είναι δύο ειδών, άμεση και έμμεση. Για να διευκρινίσουμε τι σημαίνει έμμεση αντίθετη θέληση, καλύτερα να πάρουμε ένα ή δύο παραδείγματα. Όταν ο υποστηρικτής ξεχνάει να συνηγορήσει ενώπιον ενός τρίτου υπέρ του προστα-

τευόμενου, αυτό μπορεί να σημαίνει ότι κατά βάθος δεν ενδιαφέρεται πολύ για τον προστατευόμενό του και γιατί δεν έχει ιδιαίτερη διάθεση να μπει στον κόπο της συνηγορίας. Υπό αυτό το πρίσμα θα δει πάντως ο προστατευόμενος το ξέχασμα από τη μεριά τού υποστηρικτή. [Βλ. και σελ. 54]. Το πράγμα όμως μπορεί να είναι πιο πολύπλοκο. Η αντίθετη θέληση κατά της εκπέλευσης της πρόθεσης μπορεί να εμφανισθεί στον υποστηρικτή προερχόμενη από άλλη μεριά και να στοχεύει σε άλλο σημείο. Δεν χρειάζεται να έχει σχέση με τον προστατευόμενο, αλλά να στρέφεται λόγου χάρη εναντίον τού τρίτου, στον οποίο έπρεπε να γίνει η συνηγορία. Βλέπετε λοιπόν και εδώ με τι προβλήματα συνδέεται η πρακτική εφαρμογή των ερμηνειών μας. Ο προστατευόμενος διατρέχει τον κίνδυνο, παρά την ορθή ερμηνεία του ξεχάσματος, να φανεί υπερβολικά δύσπιστος, αδικώντας έτσι σοβαρά τον υποστηρικτή του. Σε άλλη περίπτωση: Όταν κάποιος ξεχνά ένα ραντεβού, ενώ υποσχέθηκε στον άλλον και αποφάσισε και ο ίδιος να το τηρήσει, η πιο συχνή εξήγηση που θα ακούσουμε θα είναι ασφαλώς ότι ήταν πέρα για πέρα απρόθυμος να συναντήσει αυτό το άτομο. Η ανάλυση όμως θα μπορούσε να αποδείξει ότι εδώ η διαταράσσουσα τάση δεν σχετίζεται με το εν λόγω άτομο, αλλά με τον τόπο συνάντησης, τον οποίο ο ασυνεπής στο ραντεβού αποφεύγει, επειδή του θυμίζει κάτι οδυνηρό. Άλλη περίπτωση: Όταν κάποιος ξεχνάει να ταχυδρομήσει ένα γράμμα, η αντίθετη τάση μπορεί να σχετίζεται με το περιεχόμενο της επιστολής: δεν αποκλείεται όμως να είναι αθώο το περιεχόμενο και η αντίθετη τάση να οφείλεται σε κάτι από αυτή την επιστολή που θυμίζει στον αποστολέα μια παλαιότερη επιστολή, η οποία όμως ήταν άμεσος στόχος της αντίθετης θέλησης. Μπορούμε τότε να πούμε ότι η αντίθετη θέληση από εκείνη την παλαιότερη επιστολή, όπου ήταν δικαιολογημένη, μεταβιβάσθηκε στην τωρινή, με την οποία δεν έχει καμιά σχέση. Βλέπετε λοιπόν ότι πρέπει να είναι κανείς επιφυλακτικός και προσεκτικός στην εφαρμογή των δικαιολογημένων ερμηνειών μας: κάτι ψυχολογικά ισάξιο μπορεί από πρακτική άποψη να είναι αρκετά πολυσήμαντο.

Φαινόμενα όπως τα παραπάνω θα σας φανούν πολύ ασυνήθιστα. Θα τείνετε ίσως να υποθέσετε ότι η «έμμεση» αντίθετη θέληση χαρακτηρίζει αυτό το φαινόμενο ήδη ως παθολογικό. Μπορώ όμως να σας διαβεβαιώσω ότι παρουσιάζεται και στο πλαίσιο του κανονικού και του υγιούς. Δεν πρέπει εξάλλου να με παρανοήσετε. Πρόθεσή μου δεν είναι να ομολογήσω το επισφαλές και αβάσιμο των ψυχαναλυτικών μας ερμηνειών. Ο προαναφερόμενος πολυσήμαντος χαρακτήρας του ξεχάσματος μιας πρόθεσης υπάρχει μόνον ενόσω δεν έχουμε αναλύσει ακόμη την περίπτωση και ερμηνεύουμε μόνο βάσει

των γενικών μας προϋποθέσεων. Όταν κάνουμε την ανάλυση μαζί με το εν λόγω άτομο, διαπιστώνουμε κάθε φορά με επαρκή βεβαιότητα αν η αντίθετη θέληση είναι άμεση ή από πού αλλού μπορεί να προέρχεται.

Ένα άλλο σημείο είναι το ακόλουθο: Όταν σε έναν πολύ μεγάλο αριθμό περιπτώσεων επιβεβαιώνεται ότι το ξέχασμα μιας πρόθεσης ανάγεται σε μια αντίθετη θέληση, αυτό μας ενθαρρύνει να επεκτείνουμε αυτή τη λύση σε μια σειρά άλλων περιπτώσεων, όπου το αναλυόμενο πρόσωπο δεν επιβεβαιώνει την ύπαρξη της εικαζόμενης από μας αντίθετης θέλησης, αλλά αρνείται να την δεχθεί. Πάρτε ως τέτοια παραδείγματα τις πάρα πολύ συχνές περιπτώσεις όπου ξεχνά κανείς να επιστρέψει τα βιβλία που δανείσθηκε ή να εξοφλήσει λογαριασμούς και χρέη. Θα τολμήσουμε να καταλογίσουμε στον οφειλέτη την πρόθεση να κρατήσει τα βιβλία ή να μην εξοφλήσει τα χρέη του, ενώ αυτός δεν θα παραδεχθεί αυτή την πρόθεση, χωρίς όμως να είναι σε θέση να μας δώσει άλλη εξήγηση για τη συμπεριφορά του. Θα του πούμε τότε πως έχει αυτή την πρόθεση, μόνο που δεν το ξέρει για μας όμως είναι αρκετό το γεγονός ότι το αποτέλεσμα του ξεχάσματος προδίδει την πρόθεσή του. Αυτός μπορεί να επαναλάβει ότι απλώς ξέχασε. Όπως βλέπετε, βρισκόμαστε πάλι σε μια κατάσταση όπως εκείνη που περιέγραψα παραπάνω [σελ. 65]. Αν θέλουμε να εφαρμόσουμε με συνέπεια τις πολλαπλά επικυρωμένες ερμηνείες μας για τις παραδρομές, θα καταλήξουμε αναπόδραστα στην παραδοχή ότι υπάρχουν στον άνθρωπο τάσεις που μπορούν να ενεργοποιούνται χωρίς ο ίδιος να ξέρει κάτι γι' αυτές. Αλλά αυτή η βασική παραδοχή μάς φέρνει σε αντίθεση προς όλες τις αντιλήψεις που κυριαρχούν στη ζωή και στην ψυχολογία.

Το *ξέχασμα κύριων και ξενόγλωσσων ονομάτων* μπορεί να αναχθεί επίσης σε μια αντίθετη πρόθεση που στρέφεται άμεσα ή έμμεσα κατά του εν λόγω ονόματος. Σας έχω αναφέρει ήδη αρκετά παραδείγματα μιας τέτοιας άμεσης πρόθεσης. Εδώ όμως είναι ιδιαίτερα συχνή η έμμεση πρόθεση ως αιτία του ξεχάσματος και συνήθως απαιτούνται προσεκτικές αναλύσεις για τη διαπίστωσή της. Π.χ. αυτή την περίοδο του πολέμου, που μας ανάγκασε να παρατήσουμε πολλές από τις παλαιότερες συνήθειές μας, λόγω των πιο ιδιόμορφων συνδέσεων έχει πληγεί και η μνημονική μας ικανότητα όσον αφορά τα κύρια ονόματα. Τελευταία μου συνέβη να μην μπορώ να θυμηθώ το όνομα της αδιάφορης πόλης στη Μοραβία Bisenz, και η ανάλυση έδειξε ότι αυτό δεν οφειλόταν σε άμεση εχθρότητα, αλλά στην ηχητική ομοιότητα προς την ονομασία του μεγάρου Bisenzi στο Ορβιέτο, όπου με ευχαρίστηση έμεινα πολλές φορές. Ως αίτιο αυτής της τάσης για το ξέχασμα του ονόματος παρουσιάζεται, πρώτη φορά

εδώ, μια αρχή, που αργότερα θα γνωρίσουμε όλη τη μνημειώδη σημασία της για τη δημιουργία νευρωτικών συμπτωμάτων: την απροθυμία της μνήμης να αναπαραγάγει κάτι που έχει συνδεθεί με δυσάρεστα συναισθήματα και που με την αναπαραγωγή του θα ανανέωνε αυτή τη δυσαρέσκεια. Αυτή την πρόθεση αποφυγής της δυσαρέσκειας μέσα από αναμνήσεις ή άλλες ψυχικές πράξεις, την ψυχική φυγή μπροστά στη δυσαρέσκεια, μπορούμε να την αναγνωρίσουμε ως το έσχατο ενεργό κίνητρο όχι μόνο για το ξέχασμα ονομάτων, αλλά και για πολλές άλλες παραδρομές, όπως για παραλείψεις, για πλάνες κλπ.

Το ξέχασμα ονομάτων φαίνεται όμως ότι διευκολύνεται πολύ από ψυχοφυσιολογικούς παράγοντες, γιατί το συναντούμε και σε περιπτώσεις όπου δεν επιβεβαιώνεται η ύπαρξη ενός στοιχείου δυσαρέσκειας. Αν κάποιος ρέπει προς το ξέχασμα ονομάτων, μέσω της ψυχαναλυτικής έρευνας μπορείτε σε αυτόν να διαπιστώσετε ότι, όταν δεν θυμάται μερικά ονόματα, αυτό δεν γίνεται μόνον επειδή δεν τα συμπαθεί ή επειδή του θυμίζουν κάτι δυσάρεστο, αλλά και επειδή το ίδιο όνομα σε αυτόν ανήκει σε άλλον κύκλο συνειρμών, με τον οποίο έχει πιο στενές προσωπικές σχέσεις. Τρόπον τινά το όνομα κρατείται εκεί μέσα και δεν αντιδρά σε άλλους προς στιγμήν ενεργοποιούμενους συνειρμούς. Αν θυμηθείτε τα τεχνάσματα της μνημοτεχνικής, θα διαπιστώσετε με έκπληξη ότι ξεχνά κανείς ονόματα λόγω των ίδιων συναρτήσεων που κατά τα άλλα αποκαθιστά επίτηδες για να μην τα ξεχάσει. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της περίπτωσης είναι τα ονόματα προσώπων, τα οποία είναι ευνόητο να μην έχουν την ίδια ψυχική σημασία για όλους τους ανθρώπους. Ας πάρουμε π.χ. το όνομα Θεόδωρος. Για μερικούς από σας δεν θα σημαίνει τίποτε το ιδιαίτερο· για κάποιους άλλους μπορεί να είναι το όνομα του πατέρα τους, του αδελφού τους, του φίλου τους ή το δικό τους όνομα. Η ψυχαναλυτική εμπειρία θα σας δείξει τότε ότι οι πρώτοι δεν διατρέχουν κανέναν κίνδυνο να ξεχάσουν ότι ένα ξένο άτομο φέρει αυτό το όνομα, ενώ οι δεύτεροι θα τείνουν συνεχώς να μην δίνουν στον ξένο φορέα του το όνομα που γι' αυτούς προορίζεται αποκλειστικά για οικείο άτομο. Αν υποθέσουμε τώρα ότι αυτή η συνειρμική αναστολή μπορεί να συμπίπτει με την επίδραση της αρχής της δυσαρέσκειας³⁰ και επιπλέον με έναν έμμεσο μηχανισμό, θα

30. [Ο Φρόντ αναφέρει αυτή την αρχή υπό τον όρο «αρχή της δυσαρέσκειας» στο έργο του *Die Traumdeutung* (1900a), *Studienausgabe*, τόμ. 2, σελ. 568-73 (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντ, *Η ερμηνεία των ονείρων*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1993, σελ. 519 κ.ε.). Αργότερα αναφέρεται σχεδόν πάντοτε στην «αρχή της ηδονής», όπως π.χ. στην 22η Παράδοση, σελ. 341 κ.ε.]

έχουμε μια σωστή εικόνα των περίπλοκων αιτιών του προσωρινού ξεχάσματος ονομάτων. Όμως μια σωστή ειδική ανάλυση θα σας αποκαλύψει όλες αυτές τις περιπλοκές.

Το *ξέχασμα εντυπώσεων και βιωμάτων* δείχνει την επίδραση της τάσης να μην θυμούμαστε τα δυσάρεστα πράγματα ακόμη πιο καθαρά και πιο αποκλειστικά από το ξέχασμα ονομάτων. Δεν ανήκει φυσικά καθ' όλο του το εύρος στις παραδρομές, αλλά μόνο καθόσον, σε σύγκριση με την συνήθη εμπειρία μας, φαίνεται απροσδόκητο και αδικαιολόγητο, όταν αναφέρεται π.χ. σε νωπές και πολύ σημαντικές εντυπώσεις ή σε εντυπώσεις που το ξέχασμά τους δημιουργεί ένα κενό μέσα σε ένα ενιαίο σύνολο εντυπώσεων το οποίο θυμάται κανείς καθαρά. Το ερώτημα γιατί και πώς μπορούμε γενικά να ξεχνούμε, μεταξύ άλλων μάλιστα βιώματα που μας άφησαν οπωσδήποτε τις πιο βαθιές εντυπώσεις, όπως τα γεγονότα των πρώτων χρόνων της παιδικής ηλικίας, συνιστά ένα εντελώς διαφορετικό πρόβλημα, όπου η άμυνα κατά των δυσάρεστων παρορμήσεων παίζει έναν ρόλο, αλλά όντως δεν εξηγεί τα πάντα.³¹ Αναμφισβήτητο είναι ότι οι δυσάρεστες εντυπώσεις ξεχνιούνται εύκολα. Το πρόσεξαν διάφοροι ψυχολόγοι, και ο μεγάλος Δαρβίνος είχε εντυπωσιασθεί τόσο πολύ από αυτό το γεγονός, ώστε υιοθέτησε τον «χρυσό κανόνα» να σημειώνει με ιδιαίτερη επιμέλεια τις παρατηρήσεις που δεν του φαίνονταν ευνοϊκές για τη θεωρία του, διότι είχε πεισθεί ότι αυτές ακριβώς δεν εννοούσαν να εμποδισθούν στη μνήμη του.³²

Όποιος ακούει πρώτη φορά γι' αυτή την αρχή της άμυνας κατά των δυσάρεστων αναμνήσεων μέσω του ξεχάσματος, σπάνια παραλείπει να αντιτάξει ότι απεναντίας σύμφωνα με τις εμπειρίες του οι οδυνηρές εντυπώσεις είναι δύσκολο να ξεχαστούν, καθώς επανέρχονται συνεχώς στη μνήμη του παρά τη θέλησή του και τον βασανίζουν, όπως π.χ. η ανάμνηση προσβολών και ταπεινώσεων. Είναι σωστό και αυτό το γεγονός, αλλά ως αντεπιχείρημα δεν πλήττει αυτή την αρχή. Είναι σημαντικό να αρχίσουμε έγκαιρα να συνυπολογίζουμε το γεγονός ότι η ψυχική ζωή είναι ένα πεδίο μάχης και ασκήσεων, όπου συνυπάρχουν και συγκρούονται διάφορες τάσεις ή, για να το εκφράσουμε μη δυναμικά, η ψυχική ζωή αποτελείται από αντιφάσεις και ζεύγη αντιθέσεων. Η απόδειξη της ύπαρξης μιας ορισμένης τάσης δεν σημαίνει ότι μπορεί να αποκλεισθεί η ύπαρξη μιας αντιτιθέμενης τάσης· υπάρχει χώρος και για τις δύο. Το ζήτημα είναι μόνο πώς τοποθετούνται οι αντιθέσεις η μία απέναντι στην άλλη, ποιές επιδράσεις έχει η μία και ποιές η άλλη.

31. [Η παιδική αμνησία συζητείται στην 13η Παράδοση, σελ. 193 κ.ε.].

32. [C. Darwin, 1958, σελ. 123].

Η απώλεια αντικειμένων και η τοποθέτηση σε λάθος θέση είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες παραδρομές για μας, λόγω του πολυσήμαντου χαρακτήρα, δηλαδή της ποικιλομορφίας των τάσεων τις οποίες μπορούν να υπηρετούν. Κοινό σημείο όλων των περιπτώσεων είναι ότι ήθελε κανείς να χάσει κάτι, ο λόγος και ο σκοπός της απώλειας είναι όμως κατά περίπτωση διαφορετικοί. Χάνει κανείς ένα πράγμα, όταν αυτό έχει χαλάσει, όταν ο κάτοχός του θέλει να το αντικαταστήσει με ένα καλύτερο, όταν αυτό έπαψε να του αρέσει ή προέρχεται από κάποιον με τον οποίο ο ίδιος δεν έχει πια καλές σχέσεις ή όταν αποκτήθηκε υπό συνθήκες τις οποίες ο κάτοχος δεν θέλει να θυμάται. Τον ίδιο σκοπό είναι δυνατόν να υπηρετούν και εκείνες οι παραπραξίες, όπου αφήνει κανείς κάτι να πέσει, το χαλάει, το σπάζει. Στη ζωή της κοινωνίας έχει αποκραυγαλωθεί, καθώς φαίνεται, η εμπειρία ότι τα επιβεβλημένα και τα εξώγαμα παιδιά διατρέχουν μεγαλύτερους κινδύνους από τα νόμιμα. Δεν είναι ανάγκη να σκεφθούμε την χονδροειδή τεχνική των παιδοκτόνων γυναικών που έχουν αναλάβει να τα φροντίζουν· αρκεί μια σχετική αμέλεια στην περιποίηση. Με τη φύλαξη των πραγμάτων θα μπορούσε να συμβαίνει ό,τι και με το φύλαγμα των παιδιών.

Ενδέχεται βέβαια μερικά πράγματα να είναι προορισμένα να χαθούν, αν και δεν έχει μειωθεί η αξία τους, όταν ο κάτοχός τους προτίθεται να θυσιάσει κάτι στη μοίρα, για να αποφύγει μια άλλη απώλεια που φοβάται. Τέτοιοι εξορκισμοί της μοίρας είναι ακόμη πολύ συχνοί ανάμεσά μας, όπως δείχνει η ανάλυση, γιατί η απώλεια αντικειμένων συνιστά πολλές φορές μια εκούσια θυσία. Η απώλεια μπορεί επίσης να υπηρετεί το πείσμα και την αυτοτιμωρία· με λίγα λόγια, τα πιο απόμακρα αίτια της τάσης για απαλλαγή από ένα πράγμα μέσω της απώλειάς του είναι αναρίθμητα.

Οι λαθεμένες κινήσεις, όπως και άλλες πλάνες ή σφάλματα, χρησιμοποιούνται συχνά στην εκπλήρωση επιθυμιών που κανονικά απαγορεύονται. Η πρόθεση φοράει τότε το προσωπείο της σύμπτωσης, όπως στην περίπτωση ενός φίλου μας, που με φανερή απροθυμία αναλαμβάνει να κάνει μια επίσκεψη κοντά στην πόλη και στον σταθμό, όπου έπρεπε να αλλάξει τραίνο, μπαίνει κατά λάθος σε μια αμαξοστοιχία που τον ξαναφέρει στην πόλη. Ανάλογη είναι και η περίπτωση του ταξιδιώτη που επιθυμεί μια πιο μεγάλη παραμονή σε έναν ενδιάμεσο σταθμό, αλλά οι υποχρεώσεις του δεν του το επιτρέπουν· παραβλέπει τότε ή χάνει μια ανταπόκριση και έτσι είναι αναγκασμένος να κάνει την επιθυμητή διακοπή του ταξιδιού. Ένας ασθενής μου, που του είχα απαγορεύσει να τηλεφωνήσει στην αγαπημένη του, ήθελε να ζητήσει εμένα στο τηλέφωνο, αλλά «αφηρημένος», «κατά λάθος», ζητάει άλλον αριθμό στο κέντρο σύνδεσης και ξαφνι-

κά βρίσκεται συνδεδεμένος με την αγαπημένη του. Ένα ωραίο και πρακτικά σημαντικό παράδειγμα κατ' ευθείαν άστοχης κίνησης προέρχεται από την παρατήρηση ενός μηχανικού σχετικά με την προϊστορία μιας υλικής ζημίας:

«Πριν από αρκετόν καιρό εργαζόμουν μαζί με μερικούς συναδέλφους μου σε μια σειρά περίπλοκων πειραμάτων για την ελαστικότητα στο εργαστήριο του πανεπιστημίου. Είχαμε αναλάβει αυτή την εργασία εθελοντικά, αλλά βαθμιαία άρχισε να απαιτεί περισσότερο χρόνο απότι αναμέναμε. Καθώς μια μέρα πηγαίναμε πάλι στο εργαστήριο, ο συνάδελφός μου F μου είπε πόσο δυσάρεστο του είναι ειδικά σήμερα να χάσει τόσες ώρες, ενώ θα είχε να κάνει πολλά πράγματα στο σπίτι του· δεν μπορούσα παρά να συμφωνήσω μαζί του και μισοαστειευόμενος υπαινίχθηκα ένα περιστατικό της προηγούμενης εβδομάδας λέγοντας: “Ας ελπίσουμε ότι θα ξαναχαλάσει η μηχανή, οπότε θα διακόψουμε την εργασία και θα φύγουμε ενωρίτερα”.

Κατά την κατανομή της εργασίας ο συνάδελφος F έτυχε να αναλάβει τον χειρισμό της βαλβίδας του πιεστηρίου, έπρεπε δηλαδή ανοίγοντας προσεκτικά τη βαλβίδα να αφήνει το υπό πίεση υγρό από τον συσσωρευτή να εισρέει αργά στον κύλινδρο του υδραυλικού πιεστηρίου· ο διευθυντής του πειράματος βρισκόταν στο μανόμετρο και, όταν επιτεύχθηκε η σωστή πίεση, ως συνήθως φώναζε δυνατά: στοπ! Ακούγοντας το πρόσταγμα, ο F πιάνει τη βαλβίδα και με όλη του τη δύναμη την στρίβει αριστερά (ενώ όλες ανεξαιρέτως οι βαλβίδες κλείνουν προς τα δεξιά!) Έτσι μεταφέρθηκε ξαφνικά όλη η πίεση του συσσωρευτή στο πιεστήριο, ενώ η σωλήνωση δεν είναι σε θέση να την αντέξει και έτσι σπάζει αμέσως ένας σωλήνας — μια εντελώς αθώα μηχανική βλάβη, η οποία όμως μας αναγκάζει να διακόψουμε εκείνη την ημέρα την εργασία και να πάμε στο σπίτι μας.

Χαρακτηριστικό είναι εξάλλου ότι λίγο αργότερα, όταν αναφερθήκαμε σε αυτό το συμβάν, ο φίλος F δεν εννοούσε να θυμηθεί καθόλου τα λόγια μου πριν από την έναρξη της εργασίας, που εγώ θυμόμουν πολύ καθαρά».

Βάσει των παραπάνω αναφορών μπορείτε να υποθέσετε ότι δεν είναι πάντοτε μια αθώα σύμπτωση που κάνει τα χέρια του υπηρετικού προσωπικού σας να γίνουν τόσο επικίνδυνοι εχθροί της οικιακής σας περιουσίας. Μπορείτε όμως να θέσετε και το ερώτημα αν πρόκειται πάντοτε για σύμπτωση, όταν προξενεί κανείς βλάβη στον εαυτό του και θέτει σε κίνδυνο την σωματική του ακεραιότητα. Είναι μερικές ιδέες, την αξία των οποίων μπορείτε ίσως να ελέγξετε αναλύοντας σχετικές παρατηρήσεις.

Αξιότιμοι ακροατές μου! Θα μπορούσε να πει κανείς πολύ περισσότερα για τις παραδρομές από αυτά που σας ανέπτυξα. Απομένουν πολλά πράγματα που πρέπει να ερμηνευθούν και να συζητηθούν. Θα είμαι όμως ευχαριστημένος, αν όσα ακούσατε ως τώρα ταρακούνησαν λίγο τις αντιλήψεις που είχατε και σας έκαναν κάπως πιο πρόθυμους να δεχθείτε νέες απόψεις. Κατά τα άλλα περιορίζομαι σε όσα ανέπτυξα χωρίς να φωτίζω πλήρως όλες τις πτυχές του θέματος. Μελετώντας τις παραδρομές δεν μπορούμε να αποδείξουμε όλα τα θεωρήματά μας, ενώ καμιά απόδειξη δεν στηρίζεται αποκλειστικά σε αυτό το υλικό. Η μεγάλη σημασία των παραδρομών για τους σκοπούς μας έγκειται στο γεγονός ότι πρόκειται για πολύ συχνά φαινόμενα, που εύκολα μπορεί κανείς να τα παρατηρήσει και στον εαυτό του και που η εμφάνισή τους δεν προϋποθέτει οπωσδήποτε την ύπαρξη αρρώστιας. Τελειώνοντας θέλω να αναφερθώ μόνο σε ένα ακόμη από τα αναπάντητα ερωτήματά σας: Όταν οι άνθρωποι, όπως είδαμε σε πολλά παραδείγματα, βρίσκονται τόσο κοντά στην κατανόηση των παραδρομών και συχνά συμπεριφέρονται σαν να καταλαβαίνουν το νόημά τους, πώς είναι δυνατόν να παρουσιάζουν τα ίδια αυτά φαινόμενα γενικά σαν τυχαία περιστατικά χωρίς σημασία και νόημα και να αντιστέκονται τόσο σθεναρά στην ψυχαναλυτική τους ερμηνεία;

Έχετε δίκαιο, αυτό είναι εντυπωσιακό και απαιτεί μια εξήγηση. Όμως δεν θα σας την δώσω, αλλά αντ' αυτού θα σας οδηγήσω στο πλαίσιο συναρτήσεων όπου η εξήγηση θα προκύψει αβίαστα χωρίς την δική μου παρέμβαση.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Το όνειρο
(1916 [1915-16])

ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Κυρίες και κύριοι! Μια φορά έκανε κάποιος την ανακάλυψη ότι τα νοσηρά συμπτώματα μερικών νευρικών ανθρώπων έχουν ένα νόημα.³³ Επακολούθησε τότε η θεμελίωση της ψυχαναλυτικής θεραπευτικής μεθόδου. Σε αυτή τη θεραπεία οι ασθενείς στη θέση των συμπτωμάτων τους ανέφεραν και όνειρα. Έτσι δημιουργήθηκε η υπόθεση ότι και αυτά τα όνειρα έχουν ένα νόημα.³⁴

Δεν θα παρακολουθήσουμε όμως αυτή την ιστορική πορεία, αλλά θα πάρουμε τον αντίστροφο δρόμο. Θέλουμε να αποδείξουμε το νόημα των ονείρων, για να προετοιμάσουμε έτσι τη μελέτη των νευρώσεων. Αυτή η αντιστροφή είναι δικαιολογημένη, καθώς η μελέτη του ονείρου είναι η καλύτερη προετοιμασία για τη μελέτη των νευρώσεων και το ίδιο το όνειρο αποτελεί επίσης ένα νευρωτικό σύμπτωμα, το οποίο μάλιστα έχει για μας το ανεκτίμητο πλεονέκτημα ότι παρουσιάζεται σε όλους τους υγιείς.³⁵ Αν μάλιστα ήταν όλοι οι άνθρωποι υγιείς και μόνον ονειρεύονταν, από τα όνειρά τους θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σχεδόν σε όλα τα συμπεράσματα στα οποία μας οδήγησε η διερεύνηση των νευρώσεων.

Έτσι λοιπόν το όνειρο γίνεται αντικείμενο της ψυχαναλυτικής έρευνας. Έχουμε και εδώ πάλι ένα συνηθισμένο φαινόμενο που υποτιμήθηκε, φαινομενικά χωρίς πρακτική αξία όπως και οι παραδρομές, οι οποίες εμφανίζονται επίσης σε υγιείς. Εκτός από αυτά τα κοινά σημεία οι άλλες προϋποθέσεις για την εργασία μας είναι εδώ μάλλον λιγότερο ευνοϊκές. Οι παραδρομές είχαν παραμεληθεί μόνον από την επιστήμη, που δεν ενδιαφέρθηκε πολύ γι' αυτές· τελικά όμως δεν ήταν ντροπή να ασχολείται κανείς με τις παραδρομές.

33. Ο Γιόζεφ Μπρόουερ την περίοδο 1880-1882. Βλέπε σχετικά τις διαλέξεις που έδωσα το 1909 στην Αμερική *Über Psychoanalyse* [1910a] (ελληνική μετάφραση, «Η ψυχανάλυση», περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόυντ, *Μελέτες για την ψυχανάλυση*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1979, σελ. 56-115) και «Zur Geschichte der psychoanalytischen Bewegung» [1914d] (ελληνική μετάφραση, «Για την ιστορία του ψυχαναλυτικού κινήματος», περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόυντ, *Αυτοβιογραφία*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1994, σελ. 113-199).

34. [Το κύριο έργο του Φρόυντ σχετικά με αυτό το θέμα είναι φυσικά *Die Traumdeutung* (1900a), *Studienausgabe*, τόμ. 2 (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Η ερμηνεία των ονείρων*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1993). Τις περισσότερες απόψεις για τα όνειρα, που εξετάζει εδώ, τις πραγματεύεται λεπτομερέστερα στην *Ερμηνεία των ονείρων*, ενώ πολλά από τα παραδείγματα ονείρων που παρατίθενται σε αυτή την Παράδοση υπάρχουν και εκεί].

35. [Αυτό το ζήτημα εξετάζεται περισσότερο προς το τέλος της 28ης Παράδοσης, σελ. 434 κ.ε.].

Έλεγαν ότι υπάρχουν και πιο σημαντικά ζητήματα, αλλά ενδέχεται να προκύψει και από αυτές κάτι. Όμως η ενασχόληση με το όνειρο δεν είναι απλώς κάτι μη πρακτικό και περιττό, αλλά κατ' ευθείαν αιτιωτικό: φέρει πάνω της το στίγμα της μη επιστημονικότητας και προκαλεί την υποψία ότι ο ασχολούμενος με αυτό ρέπει προς τον μυστικισμό. Πώς να καταπιαστεί ένας γιατρός με το όνειρο, τη στιγμή που ακόμη και στη νευροπαθολογία και την ψυχιατρική υπάρχουν τόσα σοβαρότερα προβλήματα: όγκοι ακόμη και στο μέγεθος ενός μήλου, που συνθλίβουν το όργανο της ψυχικής ζωής, αιματώσεις, χρόνιες φλεγμονές, στις οποίες μπορεί κανείς να δει με το μικροσκόπιο τις αλλοιώσεις των ιστών! Όχι, το όνειρο είναι πολύ ασήμαντο θέμα και ανάξιο να ερευνηθεί.

Επιπλέον είναι ένα αντικείμενο που από την ίδια του τη φύση δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της ακριβούς έρευνας. Στην έρευνα του ονείρου δεν είναι κανείς βέβαιος ούτε για το αντικείμενό της. Μια παρανοϊκή ιδέα π.χ. εμφανίζεται με σαφές και καθορισμένο περίγραμμα. Είμαι ο αυτοκράτορας της Κίνας, λέει ρητά ο ασθενής. Το όνειρο όμως; Συνήθως δεν μπορούμε καν να το διηγηθούμε. Όταν κάποιος διηγείται ένα όνειρο, έχει άραγε την εγγύηση ότι το διηγήθηκε σωστά και δεν το αλλοίωσε κατά την αφήγησή του, ότι δεν πρόσθεσε κάτι που επινόησε αναγκαζόμενος από την αοριστία της ανάμνησής του; Τα περισσότερα όνειρα δεν μπορούν διόλου να ανακληθούν στη μνήμη και, αν εξαιρέσουμε μερικά αποσπασματικά στοιχεία, ξεχνιούνται γρήγορα. Πώς να θεμελιωθεί πάνω στην ερμηνεία αυτού του υλικού μια επιστημονική ψυχολογία και μια μέθοδος θεραπείας των ασθενών;

Οι υπερβολές στην εκτίμηση μιας κατάστασης πραγμάτων δημιουργούν δικαιολογημένες υποψίες. Οι αντιρρήσεις για το όνειρο ως αντικείμενο έρευνας είναι παρατραβηγμένες. Το αναξιόλογο του αντικειμένου μάς απασχόλησε και στην περίπτωση των παραδρομών. Είπαμε εκεί ότι τα μεγάλα πράγματα είναι δυνατόν να εξωτερικεύονται μέσω μικρών ενδείξεων. Όσον αφορά την αοριστία του ονείρου, είναι και αυτή ένα χαρακτηριστικό όπως πολλά άλλα: δεν μπορεί κανείς να επιβάλει στα πράγματα τον χαρακτήρα τους. Υπάρχουν εξάλλου και σαφή όνειρα, χωρίς την συνήθη αοριστία. Υπάρχουν και άλλα αντικείμενα της ψυχιατρικής έρευνας που πάσχουν από το ίδιο χαρακτηριστικό της αοριστίας, π.χ. πολλές περιπτώσεις ψυχαναγκαστικών ιδεών, με τις οποίες έχουν ασχοληθεί παραταύτα σεβαστοί, ευνόητοι ψυχίατροι. Θα αναφερθώ στην τελευταία περίπτωση που με απασχόλησε στο ιατρείο μου. Ο ασθενής παρουσιάσθηκε λέγοντας: Έχω μια αίσθηση σαν να έκανα κακό σε

ένα ζωντανό όν — σε ένα παιδί; — όχι, μάλλον σε έναν σκύλο ή σαν να ήθελα να του κάνω κακό, σαν να το έσπρωξα και να έπεσε από μια γέφυρα — ή κάτι άλλο. Το μειονέκτημα της αβέβαιης ανάμνησης του ονείρου μπορούμε να το άρουμε ορίζοντας ότι αυτό ακριβώς που διηγείται ο ονειρευόμενος πρέπει να θεωρηθεί όνειρο, χωρίς να λάβουμε υπόψη μας τι μπορεί να ξέχασε ή τι μπορεί να έχει αλλοιωθεί στη μνήμη του. Τέλος, δεν μπορεί κανείς να ισχυρισθεί καν τόσο γενικά ότι το όνειρο είναι κάτι αναξιόλογο. Γνωρίζουμε από την εμπειρία μας ότι η ψυχική διάθεση με την οποία ξυπνά κανείς από το όνειρο μπορεί να συνεχισθεί όλη την ημέρα. Γιατροί έχουν παρατηρήσει περιπτώσεις όπου μια ψύχωση αρχίζει με ένα όνειρο και διατηρεί μια παρανοϊκή ιδέα που προέρχεται από αυτό το όνειρο. Αναφέρεται ότι ιστορικές προσωπικότητες αντλούσαν από όνειρα ιδέες για σημαντικές πράξεις. Θα ρωτήσουμε λοιπόν: Από πού προέρχεται άραγε η περιφρόνηση των επιστημονικών κύκλων για το όνειρο;

Νομίζω ότι είναι η αντίδραση στην υπερτίμηση του ονείρου σε παλαιότερες εποχές. Η ανακατασκευή του παρελθόντος, όπως είναι γνωστό, δεν είναι εύκολη, αλλά μπορούμε να είμαστε βέβαιοι — επιτρέψτε μου αυτό το αστείο — ότι και οι πρόγονοί μας πριν από τρεις και πλέον χιλιάδες χρόνια ονειρεύονταν με παρόμοιο τρόπο. Καθόσον γνωρίζουμε, όλοι οι αρχαίοι λαοί απέδιδαν μεγάλη σημασία στα όνειρα και τα θεωρούσαν πρακτικά αξιοποιήσιμα. Έβλεπαν σε αυτά σημάδια για το μέλλον και αναζητούσαν προμηνύματα. Για τους Έλληνες και για άλλους λαούς της Ανατολής μερικές φορές μια εκστρατεία πρέπει να τους φαινόταν τόσο αδύνατη χωρίς τις συμβουλές ενός ονειροκρίτη όσο και σήμερα χωρίς αναγνωριστικές πτήσεις. Όταν ο Μεγαλέξανδρος επιχείρησε την κατακτητική του πορεία, στην ακολουθία του βρισκόνταν οι πιο περίφημοι εξηγητές ονείρων. Στην πόλη Τύρος, που τότε βρισκόταν ακόμη σε ένα νησί, συνάντησε τόσο σθεναρή αντίσταση, που σκέφθηκε μήπως θα έπρεπε να λύσει την πολιορκία. Είδε τότε στο όνειρό του έναν σάτυρο να χορεύει σαν να θριαμβολογούσε, και όταν παρουσίασε το όνειρό του στους ερμηνευτές του, του έδωσαν την εξήγηση ότι αυτό προαναγγέλλει τη νίκη του επί της Τύρου.³⁶ Οι Ετρούσκοι και οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν άλλες μεθόδους για την πρόβλεψη του μέλλοντος, αλλά η ερμηνεία των ονείρων καλλιεργήθηκε και εκτιμήθηκε πολύ σε όλη την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Από τη σχετική βιβλιογραφία σώζεται τουλάχιστον το κύριο έργο, το βιβλίο του Αρτεμίδωρου του Δαλδιανού, ο οποίος έζησε στα χρόνια του αυτοκράτορα

36. [Αυτό το όνειρο σχολιάζεται στην 15η Παράδοση, σελ. 230].

Αδριανού.³⁷ Δεν είμαι σε θέση να σας πω πώς έγινε και παρήκμασε η τέχνη της ερμηνείας των ονείρων και το ίδιο το όνειρο έχασε την καλή του φήμη. Ο διαφωτισμός δεν μπορεί να έχει μεγάλο μερίδιο σε αυτό, αφού ο σκοτεινός μεσαίωνας διατήρησε πιστά τόσα άλλα πράγματα που ήταν πολύ πιο παράλογα από την ερμηνεία των ονείρων. Γεγονός είναι ότι το ενδιαφέρον για το όνειρο βαθμιαία κατάντησε πρόληψη και μόνο στους αμόρφωτους μπόρεσε να διατηρηθεί. Με την τελευταία κατάχρηση της ερμηνείας των ονείρων ακόμη και στις μέρες μας ζητεί κανείς να μάθει από τα όνειρα τους αριθμούς που είναι προορισμένοι να κληρωθούν στο λόττο. Από την άλλη μεριά η ακριβής επιστήμη του παρόντος ασχολήθηκε επανειλημμένα με το όνειρο, πάντοτε όμως με την πρόθεση να εφαρμόσει σε αυτό τις φυσιολογικές της θεωρίες. Για τους γιατρούς φυσικά το όνειρο δεν ήταν ψυχική πράξη, αλλά τρόπος εκδήλωσης σωματικών ερεθισμάτων στην ψυχική ζωή. Ο Binz γράφει το 1878 [35] ότι το όνειρο είναι «μια σωματική, σε κάθε περίπτωση ανώφελη, σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα νοσηρή διαδικασία, σε σύγκριση με την οποία η ψυχή του κόσμου και η αθανασία βρίσκονται σε τόσο υπέροχα ύψη όπως ο γαλάζιος αιθέρας πάνω από μια χαμηλή ξεροκαμπιά». Ο Maury [1878, 50] παραβάλλει το όνειρο με τους άτακτους σπασμούς της χορείας σε αντίθεση προς τις συντονισμένες κινήσεις του κανονικού ανθρώπου· μια παλαιά παρομοίωση παραλληλίζει το περιεχόμενο του ονείρου με τους ήχους που θα παρήγαν «τα δέκα δάχτυλα ενός μουσικά απαίδευτου ανθρώπου κινούμενα πάνω στα πλήκτρα του οργάνου» [Strümpell, 1877, 84].

Ερμηνεύω σημαίνει ότι βρίσκω ένα κρυμμένο νόημα· για κάτι τέτοιο δεν μπορεί φυσικά να γίνει λόγος, όταν εκτιμά κανείς έτσι τη λειτουργία του ονείρου. Μπορείτε να δείτε πώς περιγράφουν το όνειρο ο Wundt [1874], ο Jodl [1896] και άλλοι νεότεροι φιλόσοφοι· αρκούνται στην καταγραφή των αποκλίσεων της ονειρικής ζωής από την άγρυπνη σκέψη με μια πρόθεση να μειώσουν την αξία του ονείρου και υπογραμμίζουν την αποσύνθεση των συνειρμών, την άρση της κριτικής, την εξουδετέρωση όλων των γνώσεων και άλλα δείγματα μειωμένων επιδόσεων. Η μόνη πολύτιμη συμβολή στη γνώση του ονείρου, που οφείλουμε στην ακριβή επιστήμη, αναφέρεται στην επιρροή σωματικών ερεθισμάτων πάνω στο περιεχόμενο του ονείρου κατά τη διάρκεια του ύπνου. Ο Νορβηγός συγγραφέας J. Mourly

37. [Για τον Αρτεμίδωρο βλέπε στην *Traumdeutung* (Freud, 1900a), *Studienausgabe*, τόμ. 2, σελ. 31, και σελ. 119, σημ. 1 (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντ, *Η ερμηνεία των ονείρων*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1993, σελ. 27, και σελ. 544, σημ. 97)].

Vold, που πέθανε πρόσφατα, μας κατέλιπε δύο ογκώδεις τόμους με πειράματα για τη διερεύνηση ονείρων (μεταφράστηκαν στα γερμανικά το 1910 και το 1912), που ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με τα αποτελέσματα που προκύπτουν από τις αλλαγές στη στάση των μελών του σώματος. Αυτά τα δύο βιβλία εγκωμιάζονται ως πρότυπα της ακριβούς έρευνας πάνω στο όνειρο. Μπορείτε τώρα να φαντασθείτε τι θα έλεγε η ακριβής επιστήμη, αν άκουγε ότι εμείς θέλουμε να κάνουμε μια προσπάθεια για να βρούμε το νόημα των ονείρων; Μπορεί μάλιστα να το έχει πει. Αλλά αυτό δεν θα μας φοβίσει. Αφού μπορούν να έχουν νόημα οι παραδρομές, γιατί να μην μπορεί το όνειρο. Οι παραδρομές έχουν πράγματι σε πάρα πολλές περιπτώσεις ένα νόημα που η ακριβής έρευνα δεν μπόρεσε να το δει. Ας αναγνωρίσουμε λοιπόν άφοβα την προκατάληψη των αρχαίων και του λαού και ας ακολουθήσουμε τα βήματα των αρχαίων εξηγητών του ονείρου.

Πριν από όλα πρέπει να ενημερωθούμε για το καθήκον που αναλάβαμε, να κοιτάξουμε τι συμβαίνει στην περιοχή του ονείρου. Τι είναι λοιπόν το όνειρο; Δύσκολο να το πει κανείς σε μια πρόταση. Αλλά δεν θα επιχειρήσουμε έναν ορισμό, αφού αρκεί η επισήμανση του γνωστού σε όλους θέματος.³⁸ Θα έπρεπε όμως να εξάρουμε τα ουσιώδη στοιχεία του ονείρου. Πού μπορούν να βρεθούν; Υπάρχουν τεράστιες διαφορές μέσα στο πλαίσιο που οριοθετεί το πεδίο μας, ανάλογα με την κατεύθυνση. Ουσιώδες θα είναι μάλλον αυτό που θα μπορέσουμε να αναδείξουμε ως κοινό σημείο όλων των ονείρων.

Ακριβώς, το πρώτο κοινό σημείο όλων των ονείρων είναι ότι ο ονειρευόμενος κοιμάται. Το ονειρεύεσθαι είναι προφανώς η ψυχική ζωή κατά τη διάρκεια του ύπνου, η οποία παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με την ψυχική ζωή της αγρύπνιας, αλλά και μεγάλες διαφορές. Αυτός είναι ήδη ο ορισμός του Αριστοτέλη. Μεταξύ ονείρου και ύπνου υπάρχουν ίσως ακόμη πιο στενές σχέσεις. Μπορεί κανείς να ξυπνήσει από ένα όνειρο και συχνά έχει δει όνειρο, όταν ξυπνάει από μόνος του ή όταν ο ύπνος του διακόπτεται βίαια. Φαίνεται λοιπόν πως το όνειρο είναι μια ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ ύπνου και αγρύπνιας. Αυτό μας παραπέμπει στον ύπνο. Τι είναι λοιπόν ο ύπνος;

Πρόκειται για ένα φυσιολογικό ή βιολογικό πρόβλημα με πολλές αμφιλεγόμενες πτυχές. Εδώ δεν μπορούμε να αποφανθούμε, αλλά φρονώ ότι μπορούμε να επιχειρήσουμε έναν ψυχολογικό χαρακτηρισμό του ύπνου. Ο ύπνος είναι μια κατάσταση κατά την οποία δεν θέλω

38. [Βλέπε μερικές σχετικές παρατηρήσεις στην 14η Παράδοση, σελ. 216 κ.ε.].

να ξέρω τίποτε από τον εξωτερικό κόσμο και έχω αποσύρει το ενδιαφέρον μου από αυτόν. Μεταφέρομαι σε κατάσταση ύπνου καθώς αποτραβιέμαι από τον εξωτερικό κόσμο και δεν αφήνω τα ερεθίσματά του να φθάσουν σε μένα. Αποκοιμούμαι επίσης, όταν έχω κουρασθεί από αυτόν. Όταν αποκοιμούμαι, λέω λοιπόν στον εξωτερικό κόσμο: Άσε με ήσυχο, θέλω να κοιμηθώ. Το παιδί λέει αντίστροφα: Δεν πηγαίνω ακόμη για ύπνο, δεν είμαι κουρασμένος, θέλω να ζήσω ακόμη κάτι. Η βιολογική τάση του ύπνου είναι λοιπόν, όπως φαίνεται, η αναψυχή, ο ψυχολογικός του χαρακτήρας συνίσταται στην αναστολή του ενδιαφέροντος για τον κόσμο. Η σχέση μας προς τον κόσμο, στον οποίο ήλθαμε τόσο απρόθυμα, έχει ως συνέπεια, καθώς φαίνεται, να μην μπορούμε να τον αντέχουμε αδιάκοπα. Γιαυτό αποσυρόμαστε κατά διαστήματα στην προκοσμική κατάσταση, δηλαδή στην ενδομήτρια ύπαρξη. Τουλάχιστον δημιουργούμε συνθήκες παρόμοιες με εκείνες που επικρατούσαν τότε: ζεστασιά, σκοτάδι, απουσία ερεθισμάτων. Μερικοί από μας συσπειρώνονται σχηματίζοντας ένα μικρό δέμα και έτσι λαμβάνουν στον ύπνο την ίδια σωματική στάση όπως μέσα στη μήτρα. Μοιάζει σαν να μη μας έχει ο κόσμος ολόκληρους, και ας είμαστε ενήλικοι, παρά μόνο κατά δύο τρίτα· κατά ένα τρίτο δεν έχουμε γεννηθεί ακόμη. Κάθε ξύπνημα το πρωί είναι τότε σαν μια νέα γέννηση. Για την κατάσταση μετά τον ύπνο λέμε επίσης ότι είναι σαν να ξαναγεννηθήκαμε, κάνοντας ίσως μια πολύ εσφαλμένη προϋπόθεση σχετικά με την κοιναισθησία του νεογέννητου. Πρέπει να υποθέσουμε μάλλον ότι αυτό νοιώθει πολύ άβολα. Για τη γέννηση λέμε επίσης: Βλέπω το φως της ημέρας.³⁹

Αν αυτό συνιστά τον ύπνο, τότε το όνειρο δεν είναι διόλου στο πρόγραμμά του και μάλλον φαίνεται σαν μη ευπρόσδεκτη προσθήκη. Πιστεύουμε και μεις ότι ο ύπνος χωρίς όνειρα είναι ο καλύτερος, ο μόνος σωστός. Δεν πρέπει να υπάρχει στον ύπνο καμμία ψυχική δραστηριότητα· αν παραταύτα αυτή δεν έχει σιγήσει, τότε δεν έχουμε καταφέρει να αποκαταστήσουμε την εμβρυϊκή κατάσταση ηρεμίας· μερικά υπολείμματα ψυχικής δραστηριότητας δεν στάθηκε δυνατόν να αποφευχθούν εντελώς. Αυτά τα υπολείμματα πρέπει να ισοδυναμούν με το όνειρο. Τότε όμως φαίνεται πράγματι ότι το όνειρο δεν χρειάζεται να έχει οποιοδήποτε νόημα. Στις παραδρομές τα πράγματα ήταν διαφορετικά, αποτελούσαν οπωσδήποτε δραστηριότητες κατά τη διάρκεια της αγρύπνιας. Όταν όμως κοιμούμαι, όταν έχω αναστείλει εντελώς την ψυχική δραστηριότητα και απλώς δεν μπόρεσα να καταπιέσω μερικά υπολείμματά της, δεν είναι διό-

39. Για την ακρίβεια, η γερμανική έκφραση είναι *das Licht der Welt erblicken*: βλέπω το φως του κόσμου. (Σ.τ.μ.)

λου αναγκαίο να έχουν αυτά τα υπολείμματα ένα νόημα. Δεν το χρειαζόμαστε μάλιστα αυτό το νόημα, αφού η υπόλοιπη ψυχική ζωή μου βρίσκεται σε κατάσταση ύπνου. Εδώ λοιπόν μπορούμε να έχουμε μόνο σπασμοειδείς αντιδράσεις, μόνο ψυχικά φαινόμενα που προκαλούνται κατ' ευθείαν από σωματικά ερεθίσματα. Κατά τούτο λοιπόν τα όνειρα θα ήταν τα υπολείμματα της ψυχικής δραστηριότητας της αγρύπνιας, που τώρα διαταράσσουν τον ύπνο, και μπορούμε πια να εγκαταλείψουμε πάλι το θέμα ως ακατάλληλο για την ψυχαλάυση.

Ωστόσο το όνειρο, έστω και αν είναι περιττό, υπάρχει όντως και μπορούμε να επιχειρήσουμε μια εξέταση αυτής της ύπαρξης. Γιατί η ψυχική ζωή δεν περιέρχεται σε κατάσταση ύπνου; Ίσως επειδή υπάρχει κάτι που δεν αφήνει την ψυχή να ησυχάσει. Πάνω της επενεργούν ερεθίσματα και αυτή πρέπει να αντιδρά. Το όνειρο είναι λοιπόν ο τρόπος με τον οποίο η ψυχή αντιδρά στα ερεθίσματα που επενεργούν κατά τη διάρκεια του ύπνου. Εδώ αντιλαμβανόμαστε μια πρόσβαση στην κατανόηση του ονείρου. Μπορούμε να αναζητήσουμε σε διάφορα όνειρα τα ερεθίσματα που θέλουν να διαταράξουν τον ύπνο και στα οποία η ψυχή αντιδρά με όνειρα. Αυτό θα ήταν το πρώτο κοινό σημείο όλων των ονείρων.

Υπάρχει και άλλο κοινό σημείο; Ναι, είναι εμφανέστατο, αλλά πολύ πιο δύσκολο να συλληφθεί και να περιγραφεί. Οι ψυχικές διεργασίες κατά τη διάρκεια του ύπνου έχουν βέβαια πολύ διαφορετικών χαρακτήρα από εκείνες της αγρύπνιας. Βιώνουμε πολλά και διάφορα στο όνειρο και πιστεύουμε σε αυτά, ενώ στην πραγματικότητα δεν βιώνουμε τίποτε παρά ίσως το μοναδικό ερέθισμα που διαταράσσει. Τα βιώματα έχουν κυρίως τη μορφή των οπτικών εικόνων· είναι δυνατόν να περιέχουν και συναισθήματα, ακόμη και σκέψεις, αλλά προπάντων είναι εικόνες. Ένα μέρος της δυσκολίας στην αφήγηση ενός ονείρου προέρχεται από το γεγονός ότι πρέπει κανείς να μεταφράζει αυτές τις εικόνες σε λόγια. Θα μπορούσα να το ζωγραφίσω, μας λέει συχνά ο ονειρευόμενος, δεν ξέρω πώς να το περιγράψω με λόγια. Εδώ δεν έχουμε πράγματι μειωμένη ψυχική δραστηριότητα όπως στον διανοητικά ανάπηρο σε σύγκριση με τον μεγαλοφυή· είναι κάτι ποιοτικά διαφορετικό, δύσκολα όμως μπορούμε να πούμε πού βρίσκεται η διαφορά. Ο Γκ. Τ. Φέχνερ⁴⁰ εξέφρασε κάποτε την υπόθεση ότι το θέατρο όπου διαδραματίζονται (μέσα στην ψυχή) τα όνειρα είναι διαφορετικό από εκείνο της ζωής των

40. [Ο ψυχοφυσικός Φέχνερ (1801-1887) άσκησε σημαντική επιρροή στις θεωρίες του Φρόυντ. Σχετικά με την αναφερόμενη υπόθεση βλέπε Fechner (1860)].

παραστάσεων κατά την αγρύπνια. Αυτό βέβαια δεν το καταλαβαίνουμε, δεν ξέρουμε πώς πρέπει να το φαντασθούμε, αλλά αποδίδει πραγματικά την ξενίζουσα εντύπωση που αφήνουν τα περισσότερα όνειρα. Εδώ δεν είναι εύστοχη ούτε η παρομοίωση της ονειρικής δραστηριότητας με τις επιδόσεις ενός μουσικά απαίδευτου χειριού. Το πιάνο θα απαντήσει οπωσδήποτε με τους ίδιους ήχους, μολονότι όχι με μελωδίες, αν διατρέξει κανείς τυχαία τα πλήκτρα του. Αυτό το δεύτερο κοινό σημείο όλων των ονείρων, έστω και αν ίσως δεν είναι κατανοητό, πρέπει να το παρακολουθήσουμε προσεκτικά.

Υπάρχουν άλλα κοινά σημεία; Δεν βρίσκω κανένα, παντού βλέπω μόνο διαφορές, και μάλιστα από κάθε άποψη, τόσο ως προς την φαινομενική διάρκεια όσο και ως προς την ευκρίνεια, τη συμμετοχή των συναισθημάτων, την ανθεκτικότητα κλπ. Όλα αυτά δεν είναι πράγματι έτσι όπως θα περιμέναμε στην περίπτωση της αναγκαστικής, πρόχειρης, σπασμοειδούς άμυνας έναντι ενός ερεθίσματος. Όσον αφορά τις διαστάσεις των ονείρων, υπάρχουν πολύ σύντομα όνειρα με μία μόνον ή με λίγες εικόνες, με μία ιδέα, ακόμη και μόνο με μία λέξη· άλλα όνειρα έχουν πολύ πλούσιο περιεχόμενο, εκτυλίσσονται ολόκληρα μυθιστορήματα και διαρκούν πολύ. Υπάρχουν όνειρα τόσο ευκρινή όσο και τα βιώματα [σε κατάσταση αγρύπνιας], τόσο ευκρινή μάλιστα, που πολλή ώρα μετά το ξύπνημα δεν τα αναγνωρίζουμε ακόμη ως όνειρα. Άλλα είναι απερίγραπτα αγνά, σκιώδη και συγκεχυμένα· ακόμη και μέσα στο ίδιο όνειρο είναι δυνατόν να εναλλάσσονται τα πολύ έντονα μέρη με τα σχεδόν ασύλληπτα ασαφή. Μερικά όνειρα είναι πλήρη νοήματος ή τουλάχιστον έχουν συνοχή, ενδέχεται να είναι και πνευματώδη ή απίστευτα ωραία, άλλα είναι συγκεχυμένα, σαν ανόητα ή παράλογα, συχνά όντως τρελά. Υπάρχουν όνειρα που μας αφήνουν εντελώς αδιάφορους, ενώ άλλα εκφράζουν συναισθήματα, μια οδύνη μέχρι δακρύων, ένα άγχος από το οποίο ξυπνούμε, μια έκπληξη, έναν ενθουσιασμό κλπ. Τα όνειρα ξεχνιούνται συνήθως γρήγορα μετά το ξύπνημα ή διατηρούνται μια μέρα στη μνήμη, στην αρχή ζωηρότερα, αργότερα πιο αμυδρά και με ολοένα περισσότερα κενά, άλλα είναι τόσο ανθεκτικά, όπως π.χ. τα όνειρα στην παιδική ηλικία, που μπορεί κανείς να τα θυμάται 30 χρόνια αργότερα σαν νωπά βιώματα. Τα όνειρα εμφανίζονται μόνο μια φορά, είναι μοναδικά όπως και τα άτομα, δεν επανέρχονται ποτέ· μερικά όμως μπορούν να επαναληφθούν στο ίδιο άτομο απαρήλακτα ή με μικρές αποκλίσεις. Με λίγα λόγια, αυτή η μικρή νυχτερινή δραστηριότητα της ψυχής διαθέτει μια τεράστια ποικιλία που κατά βάθος περιλαμβάνει όλα όσα καταφέρει η ψυχή την ημέρα, αλλά τίποτε από αυτά δεν είναι το ίδιο.

Θα μπορούσαμε να επιχειρήσουμε μια εξήγηση αυτής της ποικι-

λίας του ονείρου υποθέτοντας ότι οι επιμέρους παραλλαγές αντιστοιχούν σε διάφορα στάδια μεταξύ ύπνου και αγρύπνιας, στις διάφορες βαθμίδες του ατελούς ύπνου. Ναι, αλλά τότε θα έπρεπε μαζί με την αξία, το περιεχόμενο και την ευκρίνεια του ονειρικού έργου να αυξάνεται και η βεβαιότητα ότι πρόκειται για όνειρο, αφού η ψυχή που δημιουργεί τέτοια όνειρα πλησιάζει προς την αφύπνιση, και δεν θα ήταν δυνατόν πλάι σε ένα ευκρινές και λογικό μέρος του ονείρου να τίθεται αμέσως ένα παράλογο ή αγνό και έπειτα να ακολουθεί πάλι ένα καλό κομμάτι ονειρικής εργασίας. Τόσο γρήγορα δεν θα μπορούσε ασφαλώς η ψυχή να αλλάζει βάθος στον ύπνο της. Μια τέτοια εξήγηση δεν προσφέρει λοιπόν τίποτε· στα γρήγορα λοιπόν δεν γίνεται.

Θα εγκαταλείψουμε προσωρινά το «νόημα» του ονείρου και θα επιχειρήσουμε αντ' αυτού, ξεκινώντας από τα κοινά σημεία των ονείρων, να χαράξουμε έναν δρόμο για την καλύτερη κατανόησή του. Από τη σχέση των ονείρων προς την κατάσταση ύπνου συμπεράναμε ότι το όνειρο είναι η αντίδραση σε ένα ερέθισμα που διαταράσσει τον ύπνο. Όπως είδαμε, αυτό είναι και το μοναδικό σημείο όπου μπορεί να μας βοηθήσει η ακριβής πειραματική ψυχολογία· αυτή προσκομίζει την απόδειξη ότι τα ερεθίσματα που δίδονται κατά τη διάρκεια του ύπνου εμφανίζονται στο όνειρο. Έχουν γίνει πολλές τέτοιες έρευνες μέχρι και τις προαναφερόμενες του Moully Vold και ο καθένας μας είχε ασφαλώς την ευκαιρία να επιβεβαιώσει αυτό το συμπέρασμα μέσω προσωπικών παρατηρήσεων. Εδώ θα αναφέρω μερικά παλαιότερα πειράματα. Ο Maury [1878] ανέθεσε να κάνουν τέτοια πειράματα στον εαυτό του. Στον ύπνο του τού έδωσαν να μυρίσει κολώνια. Ονειρεύθηκε πως βρισκόταν στο κατάστημα του Johann Maria Farina⁴¹ στο Κάιρο και ότι στη συνέχεια πέρασε διάφορες τρελές περιπέτειες. Άλλη φορά τον τσίμπησαν ελαφρά στον αυχένα· ονειρεύθηκε πως του έβαλαν ένα έμπλαστρο για φουσκάλες· είδε επίσης στον ύπνο του έναν γιατρό που τον είχε θεραπεύσει στην παιδική του ηλικία. Σε άλλη περίπτωση του έρριξαν μια σταγόνα νερό στο μέτωπο. Βρέθηκε τότε στην Ιταλία, ιδρω-νε πολύ και έπινε το λευκό κρασί του Ορβιέτο.

Αυτό που παρατηρούμε στα πιο πάνω πειραματικά παραγμένα όνειρα θα μπορέσουμε ίσως να το συλλάβουμε σαφέστερα σε μερικά άλλα όνειρα ερεθισμάτων. Είναι τρία όνειρα που ανακοινώθηκαν από έναν πνευματώδη παρατηρητή, τον Hildebrandt [1875], και τα τρία αντιδράσεις στον θόρυβο ενός ξυπνητηριού:

41. Είναι ο Ιταλός χημικός (1685-1766) που εγκαταστάθηκε στην Κολωνία της Γερμανίας, όπου παρασκεύαζε την γνωστή κολώνια. (Σ.τ.μ.)

«Ένα ανοιξιάτικο πρωινό πηγαίνω λοιπόν περίπατο και περνώντας μέσα από πρασινισμένα χωράφια φθάνω σε ένα γειτονικό χωριό, όπου βλέπω τους ανθρώπους με τα γιορτινά τους να κρατούν το προσευχητάριο στη μασχάλη και να προσέρχονται πολλοί μαζί στην εκκλησία. Σωστά! Είναι Κυριακή και σε λίγο αρχίζει η πρωινή λειτουργία. Αποφασίζω να πάω και εγώ, αλλά προηγουμένως, επειδή έχω ζεσταθεί κάπως, θέλω να δροσισθώ λίγο στο νεκροταφείο που περιβάλλει την εκκλησία. Ενώ διαβάζω εκεί διάφορες επιτύμβιες επιγραφές, ακούω τον κωδωνοκρούστη να ανεβαίνει στο καμπαναριό και εκεί ψηλά βλέπω την μικρή καμπάνα του χωριού, που θα δώσει το σήμα ότι αρχίζει η πρωινή προσευχή. Επί αρκετή ώρα κρέμεται ακόμη ακίνητη, έπειτα αρχίζει να δονείται και ξαφνικά ακούγονται οι οξείες και διαπεραστικοί ήχοι — τόσο οξείες και διαπεραστικοί που θέτουν τέρμα στον ύπνο μου. Αλλά οι κωδωνοκρουσίες έρχονται από το ξυπνητήρι».

«Ο δεύτερος συνδυασμός. Είναι μια φωτεινή χειμωνιάτικη μέρα· παχύ στρώμα χιονιού σκεπάζει τους δρόμους. Υποσχέθηκα ότι θα συμμετάσχω σε μια εκδρομή με έλκηθρο, πρέπει όμως να περιμένω πολύ, ώσπου να μου πουν ότι το έλκηθρο έφθασε μπροστά στην πόρτα. Τώρα αρχίζουν οι προετοιμασίες για την επιβίβαση — φοράω τη γούνα, παίρνω τον προστατευτικό σάκκο για τα πόδια — και τελικά είμαι ήδη στη θέση μου. Καθυστερεί όμως η αναχώρηση, ώσπου τα χαλινάρια να δώσουν στα ανυπόμονα άλογα το σήμα. Επιτέλους ξεκίνησαν· τα κουνουνάκια τραντάζονται και αρχίζουν τη γνώριμη μουσική με μια ένταση που ξεσκίζει το αραχνοϋφαντο πλέγμα του ονείρου. Είναι και πάλι απλώς ο διαπεραστικός ήχος του ξυπνητηριού».

«Και τώρα το τρίτο παράδειγμα! Βλέπω μια βοηθό κουζίνας με μερικές ντουζίνες συσσωρευμένων πιάτων να διασχίζει τον διάδρομο προς την τραπεζαρία. Η πορσελάνινη στήλη στην αγκαλιά της μου φαίνεται πως κινδυνεύει να χάσει την ισορροπία της. “Δώσε προσοχή”, προειδοποιώ την υπηρέτρια, “το φορτίο θα σου πέσει”. Φυσικά δεν άργησαν να ακουσθούν οι απαραίτητες αντιρρήσεις: είναι συνηθισμένη σε τέτοια πράγματα κλπ., ενώ το βλέμμα μου συνοδεύει τα βήματα της κοπέλας ανήσυχο. Σωστά, στο κατώφλι γίνεται το παραπάτημα, τα εύθραυστα πιατικά πέφτουν κροταλιστά και τα αμέτρητα συντρίμια σκορπίζονται κουνουνιστά στο δάπεδο. Αλλά οι ατέλειωτοι κροταλισμοί, όπως αντιλαμβάνομαι σε λίγο, δεν προέρχονται από σπασμένα πιάτα, αλλά εδώ πρόκειται για σωστό κουνουνισμα· ξυπνώντας ακούω το ξυπνητήρι, που έκανε σωστά τη δουλειά του».

Αυτά τα όνειρα είναι πολύ όμορφα, πλήρη νοήματος, όχι τόσο

ασυνάρτητα όπως πολλά άλλα όνειρα. Γιαυτό δεν θα τα αμφισβητήσουμε. Κοινό σημείο τους είναι ότι η σκηνή καταλήγει κάθε φορά σε έναν θόρυβο που ο αφυπνιζόμενος τον αναγνωρίζει ως κουδούνισμα του ξυπνητηριού. Εδώ λοιπόν βλέπουμε πώς παράγεται ένα όνειρο, αλλά μαθαίνουμε και κάτι άλλο. Το όνειρο δεν αναγνωρίζει το ξυπνητήρι — και αυτό δεν εμφανίζεται μέσα στο όνειρο —, αλλά αντικαθιστά τον θόρυβο του ξυπνητηριού με άλλον, ερμηνεύει το ερέθισμα που αίρει τον ύπνο, αλλά το ερμηνεύει κάθε φορά διαφορετικά. Γιατί συμβαίνει αυτό; Εδώ δεν υπάρχει απάντηση, φαίνεται πως γίνεται αυθαίρετα. Κατανοώ το όνειρο θα σήμαινε όμως ότι μπορώ να πω γιατί επέλεξε αυτόν ακριβώς τον θόρυβο και όχι άλλον για να ερμηνεύσει το ερέθισμα του ξυπνητηριού. Με ανάλογο τρόπο μπορεί κανείς να προβάλλει έναντι των πειραμάτων του Maugy το επιχείρημα ότι ναι μεν εμφανίζεται στο όνειρο το δοθέν ερέθισμα, αλλά δεν μαθαίνουμε γιατί λαμβάνει αυτή τη μορφή, καθώς αυτό δεν προκύπτει κατά κανέναν τρόπο από τη φύση του ερεθίσματος που διαταράσσει τον ύπνο. Στα πειράματα του Maugy ακολουθεί επίσης μετά τα άμεσα αποτελέσματα του τεχνητού ερεθίσματος μια μεγάλη ποσότητα άλλου ονειρικού υλικού, π.χ. οι τρελές περιπέτειες στο όνειρο με την κολώνια, για τις οποίες δεν μπορεί να δοθεί καμιά εξήγηση.

Πρέπει να λάβετε υπόψη σας ότι τα όνειρα αφύπνισης προσφέρουν μάλλον τις καλύτερες δυνατότητες για τη διαπίστωση της επιρροής των εξωτερικών αφυπνιστικών ερεθισμάτων. Στις περισσότερες από τις άλλες περιπτώσεις θα είναι πιο δύσκολο. Δεν ξυπνάει κανείς από όλα τα όνειρα, και όταν το πρωί θυμούμαστε ένα όνειρο της νύχτας, πώς μπορούμε να βρούμε τότε το παρενοχλητικό ερέθισμα που ίσως είχε επενεργήσει τη νύχτα; Μια φορά κατάφερα να εξακριβώσω ένα τέτοιο ηχητικό ερέθισμα εκ των υστέρων, φυσικά μόνο χάρη σε ιδιαίτερες συνθήκες. Ένα πρωί ξύπνησα, σε ορεινό χωριό του Τυρόλου, ξέροντας ότι είδα στον ύπνο μου πως πέθανε ο Πάπας. Δεν μπορούσα να εξηγήσω το όνειρο, ώσπου μια στιγμή με ρώτησε η γυναίκα μου: Άκουσες κατά τα ξημερώματα τις τρομερές κωδωνοκρουσίες από όλες τις εκκλησίες και τα παρεκκλήσια; Όχι, δεν τις είχα ακούσει, ο ύπνος μου ήταν ανθεκτικότερος, αλλά αυτή η πληροφορία με βοήθησε να κατανοήσω το όνειρό μου. Πόσο συχνά τα ερεθίσματα αυτού του είδους παρωθούν τον κοιμώμενο να ονειρευθεί, χωρίς να διαπιστώνει εκ των υστέρων την ύπαρξή τους; Ίσως πολύ συχνά, ίσως σπάνια. Όταν το ερέθισμα δεν μπορεί πια να αποδειχθεί, δεν είναι δυνατόν να σχηματισθεί καμιά πεποίθηση. Έτσι και αλλιώς έχουμε παραιτηθεί από την εκτίμηση των αφυπνιστικών εξωτερικών ερεθισμάτων, αφότου γνωρίζουμε ότι μόνον ένα

μικρό μέρος του ονείρου μπορούν να μας εξηγήσουν και όχι ολόκληρη την ονειρική αντίδραση.

Αυτό δεν μας αναγκάζει να εγκαταλείψουμε εντελώς αυτή τη θεωρία, η οποία εξάλλου θα μπορούσε να αναπτυχθεί περισσότερο. Είναι προφανώς αδιάφορο τι διαταράσσει τον ύπνο και παρακινεί την ψυχή να ονειρευθεί. Αν δεν είναι πάντοτε ένα εξωτερικό αισθητήριο ερέθισμα, μπορεί να λάβει τη θέση του ένα σωματικό ερέθισμα προερχόμενο από τα εσωτερικά όργανα. Αυτή η υπόθεση είναι πολύ εύλογη και ανταποκρίνεται στην πιο δημοφιλή άποψη για τη γένεση των ονείρων. Τα όνειρα έρχονται από το στομάχι, λέγεται συχνά. Δυστυχώς πρέπει να υποθέσουμε ότι και εδώ είναι συχνές οι περιπτώσεις όπου ένα σωματικό ερέθισμα, που είχε επενεργήσει τη νύχτα, δεν μπορεί πια να διαπιστωθεί μετά το ξύπνημα και έτσι είναι πλέον αναπόδεικτο. Δεν πρέπει όμως να παραβλέπουμε πόσες καλές εμπειρίες στηρίζουν την αντίληψη ότι τα όνειρα παράγονται από οργανικά ερεθίσματα. Είναι γενικά αναμφισβήτητο ότι η κατάσταση των εσωτερικών οργάνων μπορεί να επηρεάσει το όνειρο. Η σχέση του περιεχομένου πολλών ονείρων με μια υπερπλήρωση της ουροδόχου κύστης ή με μια κατάσταση διέγερσης των γεννητικών οργάνων είναι τόσο φανερή που δεν μπορούμε να την αγνοήσουμε. Από αυτές τις διαφανείς περιπτώσεις φθάνουμε σε άλλες, όπου το περιεχόμενο των ονείρων μάς επιτρέπει να διατυπώσουμε τουλάχιστον την υπόθεση ότι πρέπει να έχουν επενεργήσει τέτοια σωματικά ερεθίσματα, καθώς σε αυτό το περιεχόμενο βρίσκουμε κάτι που μπορούμε να το συλλάβουμε ως επεξεργασία, παράσταση ή ερμηνεία τέτοιων ερεθισμάτων. Ο ονειροδίφης Scherner (1861) υποστήριξε με ιδιαίτερη έμφαση την προέλευση του ονείρου από οργανικά ερεθίσματα και παρουσίασε μερικά ωραία παραδείγματα αυτού του είδους. Όταν βλέπει σε ένα όνειρο π.χ. «δύο σειρές ωραίων αγοριών με ξανθά μαλλιά και τρυφερό χρώμα προσώπου να ανταπαρατάσσονται με αγωνιστική διάθεση, να ρομούν η μια κατά της άλλης, να συμπλέκονται, να αλληλοαπομακρύνονται, να ξαναπαίρνουν την αρχική θέση και να επαναλαμβάνουν τη διαδικασία από την αρχή», τότε η ερμηνεία αυτών των δύο σειρών αγοριών ως δοντιών είναι αυτή καθ' εαυτή ενδιαφέρουσα και φαίνεται να επικυρώνεται πλήρως από την επόμενη σκηνή, όπου ο ονειρευόμενος «βγάζει από το σαγόι του ένα μακρύ δόντι». Βάσιμη φαίνεται και η ερμηνεία ότι «στενόμακροι, ελικοειδείς διάδρομοι» εικονίζουν εντερικά ερεθίσματα, η οποία επιβεβαιώνει τη θέση του Scherner ότι το όνειρο επιζητεί προπάντων να παραστήσει το όργανο που στέλνει το ερέθισμα μέσω παρόμοιων αντικειμένων.

Πρέπει λοιπόν να είμαστε πρόθυμοι να παραδεχθούμε ότι εσωτε-

ρικά ερεθίσματα ενδέχεται να παίζουν τον ίδιο ρόλο για το όνειρο όπως και τα εξωτερικά. Δυστυχώς η εκτίμηση του ρόλου τους μπορεί να εγείρει τις ίδιες αντιρρήσεις. Σε πολλές περιπτώσεις η ερμηνεία που παραπέμπει σε σωματικά ερεθίσματα παραμένει αβέβαιη ή αναπόδεικτη· δεν δημιουργούν όλα τα όνειρα, αλλά μόνον ένα μέρος από αυτά την υποψία ότι στη δημιουργία τους συμμετείχαν εσωτερικά οργανικά ερεθίσματα. Πάντως ούτε το εσωτερικό σωματικό ερέθισμα, όπως και το εξωτερικό αισθητήριο ερέθισμα, μπορεί να εξηγήσει περισσότερα πράγματα από όσα αντιστοιχούν στην άμεση αντίδραση σε αυτό το ερέθισμα. Παραμένει ακόμη σκοτεινή η προέλευση του υπόλοιπου ονείρου.

Ας προσέξουμε όμως μια ιδιότητα της ζωής του ονείρου, που γίνεται αντιληπτή κατά τη μελέτη αυτών των ερεθισματικών επιδράσεων. Το όνειρο δεν παρουσιάζει απλώς το ερέθισμα όπως είναι, αλλά το επεξεργάζεται, το υπαινίσσεται, το εντάσσει σε ένα πλαίσιο συναρτήσεων, το αντικαθιστά με κάτι άλλο. Αυτή είναι μια πλευρά της εργασίας του ονείρου,⁴² για την οποία πρέπει να ενδιαφερθούμε, διότι είναι πιθανόν να μας φέρει πιο κοντά στην ουσία του ονείρου: Όταν κάποιος παρακινούμενος από μια αφορμή κάνει κάτι, το έργο δεν είναι απαραίτητο να εξαντλείται σε αυτή την αφορμή. Ο *Μάκβεθ* του Σαίξπηρ π.χ. είναι ένα έργο ευκαιρίας, καθώς γράφηκε για την ενθρόνιση του βασιλιά που πρώτη φορά συγκέντρωσε στην κεφαλή του τα στέμματα των τριών χωρών. Καλύπτει όμως αυτή η ιστορική αφορμή το περιεχόμενο του δράματος, μας εξηγεί το μεγαλείο και τα αινίγματά του; Τα εξωτερικά και εσωτερικά ερεθίσματα που επιδρούν πάνω στον κοιμώμενο είναι ίσως μόνον οι υποκινητές του ονείρου, που δεν μας φανερώνουν τίποτε από την ουσία του.

Το άλλο κοινό σημείο κάθε ονείρου, η ψυχική του ιδιαιτερότητα, είναι αφενός δύσκολο να συλληφθεί, αφετέρου δεν μας δίνει λαβή για παραπέρα παρακολούθηση. Στο όνειρο βιώνουμε συνήθως κάτι σε οπτική μορφή. Μας προσφέρουν τα ερεθίσματα οποιαδήποτε πρόσβαση σε αυτά τα οπτικά βιώματα; Είναι πράγματι τα ερεθίσματα αυτό που βιώνουμε; Γιατί είναι οπτικά τα βιώματα, αφού ο ερεθισμός των ματιών σπάνια μόνον υποκινεί το όνειρο; Ή ακόμη, όταν ονειρευόμαστε λόγια, μπορεί να αποδειχθεί ότι κατά τη διάρκεια του ύπνου εισχώρησαν στο αυτί μας κουβέντες ή παρόμοιοι θόρυβοι; Τολμώ να απορρίψω κατηγορηματικά αυτή τη δυνατότητα.

42. [Είναι η διαδικασία μέσω της οποίας οι λανθάνουσες ιδέες πίσω από το όνειρο μετατρέπονται στην έκδηλη μορφή του ονείρου. Η εργασία του ονείρου είναι το αντικείμενο της 11ης Παράδοσης].

Αν δεν μπορούμε να προχωρήσουμε άλλο με τα κοινά σημεία των ονείρων, ας το επιχειρήσουμε ίσως με τις διαφορές τους. Όπως ξέρουμε, τα όνειρα είναι πολλές φορές ανόητα, συγκεχυμένα, παράλογα: υπάρχουν όμως όνειρα πλήρη νοήματος, νηφάλια, λογικά. Ας δούμε τώρα μήπως αυτά τα τελευταία, τα πλήρη νοήματος, μας καθοδηγήσουν να καταλάβουμε τα ανόητα. Σας ανακοινώνω το τελευταίο λογικό όνειρο που άκουσα, το όνειρο ενός νέου άνδρα: «Περπατούσα στην Καίρντνερστράσσε, όπου συνάντησα τον κύριο Χ και τον συνόδευσα επί ένα διάστημα: στη συνέχεια μπήκα σε ένα εστιατόριο. Δύο κυρίες και ένας κύριος ήλθαν και κάθισαν στο τραπέζι μου. Στην αρχή ενοχλήθηκα και δεν τους κοίταζα καθόλου. Έπειτα έρριξα μια ματιά και βρήκα ότι είναι ευχάριστοι». Ο ονειρευόμενος συμπλήρωσε λέγοντας ότι το βράδυ πριν από το όνειρο περπάτησε όντως στην Καίρντνερστράσσε, που βρισκόταν στη συνήθη διαδρομή του, και εκεί συνάντησε τον κύριο Χ. Το άλλο μέρος του ονείρου δεν ήταν ακριβώς ανάμνηση, αλλά απλώς έμοιαζε κάπως με ένα παλαιότερο περιστατικό. Ένα ακόμη νηφάλιο όνειρο, αυτή τη φορά μιας κυρίας: «Ο άνδρας της την ρωτάει: Μήπως πρέπει να κουρδίσουμε το πιάνο; Εκείνη: Δεν αξίζει τον κόπο, έτσι και αλλιώς πρέπει να ανανεωθεί η δερμάτινη επένδυσή του». Αυτό το όνειρο επαναλαμβάνει χωρίς σημαντικές αλλαγές μια συνομιλία που είχε με τον άνδρα της την παραμονή του ονείρου. Τι μας διδάσκουν αυτά τα δύο νηφάλια όνειρα; Απλώς και μόνον ότι περιέχουν επαναλήψεις πραγμάτων από τη ζωή της παραμονής ή πράγματα που συνδέονται με αυτή. Αυτό θα ήταν ήδη κάτι, αν μπορούσαμε να το πούμε για τα όνειρα εν γένει. Γι' αυτό όμως ούτε λόγος, αφού ισχύει μόνο για ένα μικρό ποσοστό ονείρων: στα περισσότερα όνειρα δεν βρίσκουμε τίποτε σχετικό με την παραμονή της νύχτας του ονείρου, και από εδώ δεν μπορούμε να φωτίσουμε τα ανόητα και παράλογα όνειρα. Ξέρουμε μόνον ότι συναντήσαμε μπροστά μας ένα νέο πρόβλημα. Δεν θέλουμε απλώς να μάθουμε τι λέει ένα όνειρο, αλλά, αν το λέει καθαρά, όπως στα παραδείγματά μας, θέλουμε να ξέρουμε επίσης γιατί και προς τι επαναλαμβάνει κανείς στο όνειρο αυτό το γνωστό πράγμα, που μόλις πρόσφατα το έζησε.

Νομίζω πως θα είναι και για σας κουραστικό να συνεχίσουμε τις δοκιμές αυτού του είδους. Βλέπουμε δηλαδή ότι κάθε ενδιαφέρον για ένα πρόβλημα είναι ανεπαρκές, αν δεν γνωρίζουμε έναν δρόμο που μπορεί να μας οδηγήσει στη λύση. Ός τώρα δεν τον έχουμε βρει. Η πειραματική ψυχολογία μάς έχει αποφέρει μόνο μερικά πολύ εκτιμήσιμα στοιχεία σχετικά με τη σημασία των ερεθισμάτων ως υποκινητών του ονείρου. Από τη φιλοσοφία δεν έχουμε να περιμέ-

νουμε τίποτε άλλο παρά μόνο να μας δείξει υπεροπτικά, όπως έγινε πρόσφατα, την διανοητική κατωτερότητα του αντικειμένου μας· από τις αποκρυφικές επιστήμες δεν θα δεχθούμε βέβαια κανένα δάνειο. Η ιστορία και η κοινή γνώμη μάς λένε ότι το όνειρο είναι πλήρες νοήματος και σημασίας, ότι παραπέμπει στο μέλλον· αυτό είναι δύσκολο να γίνει αποδεκτό και να αποδειχθεί. Έτσι λοιπόν οι πρώτες μας προσπάθειες καταλήγουν σε πλήρη αμηχανία.

Κατά απροσδόκητον τρόπο δεχόμαστε ένα νεύμα από μια πλευρά, προς την οποία δεν είχαμε κοιτάξει ως τώρα. Η καθημερινή γλώσσα, που δεν είναι κάτι τυχαίο, αλλά αποτελεί το καταστάλαγμα παλαιών γνώσεων, ενώ ταυτόχρονα πρέπει να αξιοποιείται με προσοχή, η γλώσσα μας λοιπόν γνωρίζει κάτι που κατά αξιοσημείωτον τρόπο αποκαλεί «όνειρα της ημέρας».⁴³ Αυτά τα ονειροπολήματα είναι φαντασιώσεις (προϊόντα της φαντασίας)· πρόκειται για πολύ γενικά φαινόμενα, που παρατηρούνται και αυτά τόσο στους υγιείς όσο και στους ασθενείς, και είναι εύκολο να τα μελετήσει κανείς στον εαυτό του. Το πιο αξιοσημείωτο σε αυτά τα φανταστικά μορφώματα είναι ότι έλαβαν την ονομασία «όνειρα της ημέρας», ενώ δεν έχουν κανένα από τα δύο κοινά σημεία των ονείρων. [Βλέπε σελ. 87 κ.ε.]. Τη σχέση προς την κατάσταση ύπνου την αποκλείει ήδη η ονομασία τους· όσον αφορά το δεύτερο κοινό σημείο, ο ονειροπολών δεν βιώνει τίποτε ούτε έχει παραισθήσεις, αλλά φαντάζεται κάτι· ο ίδιος ξέρει ότι φαντασιοκοπεί, δεν βλέπει, αλλά σκέφτεται. Αυτά τα ονειροπολήματα εμφανίζονται στην προεφηβική περίοδο, συχνά μάλιστα στην όψιμη παιδική ηλικία, διατηρούνται ως τα ώριμα χρόνια, όπου ή εγκαταλείπονται ή εξακολουθούν να υπάρχουν ως το τέλος της ζωής. Το περιεχόμενο αυτών των φαντασιώσεων διέπεται από πολύ διαφανή κίνητρα. Είναι σκηνές και περιστατικά όπου βρίσκουν την ικανοποίησή τους προσωπικές φιλοδοξίες και εξουσιαστικές τάσεις ή ερωτικές επιθυμίες. Στους νέους άνδρες προέχουν συνήθως οι φαντασιώσεις φιλοδοξίας, στις γυναίκες που έχουν στρέψει τη φιλοδοξία τους σε ερωτικές επιτυχίες πρωτεύουν οι ερωτικές φαντασιώσεις. Αρκετά συχνά όμως και στον άνδρα φαίνονται στο υπόβαθρο οι ερωτικές του ανάγκες, αφού όλες οι ηρωικές πράξεις και επιτυχίες γίνονται για να διεκδικήσουν μόνο την εύνοια των γυναικών. Κατά τα άλλα αυτά τα ονειροπολήματα διακρίνονται για την μεγάλη ποικιλία τους και τις εναλλαγές στην εξέλιξή τους. Το καθένα από τα ονειροπολήματα εγκαταλείπεται ύστερα από λίγο καιρό και αντικαθίσταται από ένα νέο μόρφωμα· άλλοτε όμως διατηρείται και απλώνεται σε εκτενείς ιστορίες προσαρμοζόμενο στις αλλαγές των

43. Πρόκειται για τα ονειροπολήματα. (Σ.τ.μ.)

συνθηκών ζωής. Συμβαδίζει, θα λέγαμε, με τον καιρό και φέρει ένα «σημάδι του χρόνου», που μαρτυρεί την επιρροή των νέων συνθηκών. Τα ονειροπολήματα είναι οι πρώτες ύλες της ποιητικής παραγωγής, αφού ο ποιητής πλάθει τις σκηνές και τις διάφορες καταστάσεις, με τις οποίες συνθέτει τις νουβέλες, τα μυθιστορήματα και τα θεατρικά του έργα, μεταμορφώνοντας, μεταμφιέζοντας και περικλύποντας τις φαντασιώσεις του. Ήρωας των ονειροπολημάτων είναι βέβαια πάντοτε ό ίδιος ο ονειροπολών, είτε κατ' ευθείαν είτε μέσω μιας διαφανούς ταύτισης με έναν άλλον.⁴⁴

Τα ονειροπολήματα φέρουν αυτή την ονομασία ίσως λόγω της ίδιας σχέσης προς την πραγματικότητα, για να υποδηλώνουν δηλαδή ότι το περιεχόμενό τους απέχει από την πραγματικότητα όσο και το περιεχόμενο των ονείρων. Ίσως όμως αυτή η κοινή ονομασία οφείλεται σε ένα ψυχικό χαρακτηριστικό των ονείρων που είναι ακόμη άγνωστο σε μας και που το αναζητούμε. Ίσως μάλιστα δεν είναι διόλου σωστό να αποδίδουμε γενικά σημασία σε αυτή την κοινή ονομασία. Αυτό όμως μπορεί να αποσαφηνισθεί μόνον αργότερα.

44. [Ο Φρόντ συζητεί εκτενέστερα τις φαντασιώσεις και τη σχέση τους με τη δημιουργική διαδικασία του καλλιτέχνη σε δύο παλαιότερες εργασίες του: «Der Dichter und das Phantasieren, 1908e (ελληνική μετάφραση, «Ο ποιητής και η φαντασία», περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόντ, *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1994, σελ. 149-164) και «Hysterische Phantasien und ihre Beziehung zur Bisexualität», 1908a. Ο Φρόντ επανέρχεται σε αυτό το θέμα στο τελευταίο μέρος της 23ης Παράδοσης].

ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΗ ΤΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

Κυρίες και κύριοι! Είδαμε λοιπόν ότι χρειαζόμαστε έναν νέο δρόμο, μια μέθοδο που θα μας επιτρέψει να προχωρήσουμε στη διερεύνηση του ονείρου. Θα σας κάνω μια ευνόητη πρόταση. Ας προϋποθέσουμε για όσα θα ακολουθήσουν ότι *το όνειρο δεν είναι σωματικό, αλλά ψυχικό φαινόμενο*. Τι σημαίνει αυτή η παραδοχή, το ξέρετε, αλλά τι μας δίνει το δικαίωμα να την κάνουμε; Τίποτε, αλλά δεν υπάρχει και κάτι που θα μας εμποδίσει. Το πράγμα έχει ως εξής: Αν το όνειρο είναι σωματικό φαινόμενο, δεν μας αφορά· μπορεί να μας ενδιαφέρει μόνον υπό την προϋπόθεση ότι είναι ψυχικό φαινόμενο. Εργαζόμαστε λοιπόν υπό την προϋπόθεση ότι είναι πράγματι έτσι, για να δούμε τι θα προκύψει. Από το αποτέλεσμα της εργασίας μας θα κριθεί αν θα διατηρήσουμε αυτή την υπόθεση και θα μπορούμε πλέον να την υποστηρίξουμε ως συμπέρασμα. Τι θέλουμε άραγε να επιτύχουμε, ποιός είναι ο στόχος της εργασίας μας; Θέλουμε αυτό που επιδιώκεται γενικά στην επιστήμη, μια κατανόηση των φαινομένων, την αποκατάσταση συναρτήσεων μεταξύ τους και, σε τελική ανάλυση, όπου αυτό είναι δυνατόν, μια διεύρυνση της εξουσίας μας πάνω σε αυτά.

Συνεχίζουμε λοιπόν την εργασία μας υπό την προϋπόθεση ότι το όνειρο είναι ψυχικό φαινόμενο. Θα είναι τότε έργο και έκφραση του ονειρευόμενου, κάτι που δεν μας λείει όμως τίποτε, που δεν το καταλαβαίνουμε. Τι θα κάνατε εσείς, αν είχατε μια δική μου εξωτερική που θα ήταν ακατανόητη για σας; Θα ρωτούσατε εμένα, ή όχι; Γιατί να μην κάνουμε και μεις το ίδιο, να *ρωτήσουμε τον ονειρευόμενο τι σημαίνει το όνειρό του*;

Θα θυμάστε ότι έχουμε ξαναβρεθεί σε αυτή την κατάσταση. Εξετάσαμε τότε τις παραδρομές, μια περίπτωση ολισθήματος της γλώσσας. Κάποιος είχε πει: Τότε βγήκαν πράγματα σκορο-φως [βλέπε σελ. 45], και τότε τον ρωτήσαμε — όχι, ευτυχώς όχι εμείς, αλλά άλλοι που βρίσκονται πολύ μακριά από την ψυχανάλυση, τον ρώτησαν λοιπόν αυτοί οι άλλοι τι θέλει να πει με αυτά τα ακατανόητα λόγια. Εκείνος απάντησε αμέσως ότι είχε την πρόθεση να πει: ήταν γουρουιές αυτά τα πράγματα, αλλά συγκρατήθηκε και θέλησε να διατυπώσει μια μετριασμένη εκδοχή: τότε βγήκαν πράγματα στο φως. Σας εξήγησα τότε ότι αυτή η ζήτηση πληροφοριών είναι το πρότυπο κάθε ψυχαναλυτικής εξέτασης· τώρα καταλαβαίνετε ότι η ψυχανάλυση εφαρμόζει την τεχνική να περιμένει, όσο αυτό είναι δυνατόν, τη λύση των αινιγμάτων της από τους ίδιους τους εξεταζόμενους. Έτσι λοιπόν και εδώ πρέπει να μας πει ο ίδιος ο ονειρευόμενος τι σημαίνει το όνειρό του.

Είναι όμως γνωστό ότι με το όνειρο τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Στις παραδρομές αυτό ήταν δυνατόν σε πολλές περιπτώσεις: συναντήσαμε όμως άλλα παραδείγματα, όπου ο ερωτώμενος δεν ήθελε να πει τίποτε ή μάλιστα απέκρουσε με αγανάκτηση την απάντηση που εμείς θεωρούσαμε εύλογη. Στο όνειρο δεν υπάρχουν καθόλου οι περιπτώσεις του πρώτου τύπου: ο ονειρευόμενος λέει πάντοτε ότι δεν ξέρει τίποτε. Δεν χρειάζεται να αποκρούσει την ερμηνεία μας, αφού δεν έχουμε να του παρουσιάσουμε καμμία. Θα έπρεπε λοιπόν να εγκαταλείψουμε την προσπάθειά μας; Αφού εκείνος δεν ξέρει τίποτε και εμείς δεν ξέρουμε τίποτε, ενώ ακόμη λιγότερο μπορεί να ξέρει ένας τρίτος, μάλλον δεν υπάρχει προοπτική να μάθουμε τι σημαίνει το όνειρο. Ναι, αν θέλετε, μπορείτε να εγκαταλείψετε το εγχείρημα. Αν όμως δεν θέλετε να παραιτηθείτε, μπορείτε να συνεχίσετε μαζί μου τον δρόμο. Εγώ σας λέω ότι είναι όντως δυνατόν, και μάλιστα πολύ πιθανόν να ξέρει ο ονειρευόμενος παραταύτα τι σημαίνει το όνειρό του, *μόνο που δεν ξέρει ότι το ξέρει, και γι' αυτό πιστεύει ότι δεν το ξέρει*.

Θα έχετε να παρατηρήσετε ότι πάλι κάνω μια υπόθεση, τη δεύτερη σε αυτό το μικρό πλαίσιο, και έτσι μειώνω πολύ την επιδιωκόμενη αξιοπιστία της μεθόδου μου. Υπό την προϋπόθεση ότι το όνειρο είναι ψυχικό φαινόμενο, υπό την πρόσθετη προϋπόθεση ότι στον άνθρωπο υπάρχουν ψυχικά γεγονότα που δεν τα ξέρει, χωρίς να ξέρει ότι τα ξέρει κλπ. Αν μάλιστα λάβει κανείς υπόψη του την εσωτερική έλλειψη πιθανότητας της καθεμιάς από αυτές τις προϋποθέσεις, μπορεί θαρρετά να πάψει να ενδιαφέρεται για τα συμπεράσματα που θα προκύψουν βάσει αυτών των προϋποθέσεων.

Μάλιστα, κυρίες και κύριοι, δεν σας κάλεσα εδώ για να σας παρουσιάσω ανύπαρκτα πράγματα ως υπαρκτά ή για να σας αποκρύψω κάτι. Χαρακτήρισα τις Παραδόσεις μου «Στοιχειώδεις παραδόσεις για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση»,⁴⁵ αλλά αναγγέλλοντάς τες δεν απέβλεπα σε μια παρουσίαση *in usum delphini*,⁴⁶ που θα σας εμφάνιζε ένα λείο πλαίσιο ομαλών σχέσεων με επιμελή απόκρυψη όλων των δυσκολιών, συμπλήρωση των κενών, επικάλυψη των αμφιβολιών, για να πιστέψετε με ήσυχη την καρδιά ότι μάθατε κάτι το νέο. Όχι, ακριβώς επειδή είστε αρχάριοι, ήθελα να σας δείξω την

45. [Η λέξη «στοιχειώδεις» απαλείφθηκε από τον τίτλο της έντυπης εκδοχής των Παραδόσεων].

46. [«Προς χρήση του δελφίνου» – η έκφραση αναφέρεται στην λογοκριτικά αποκαθαρωμένη έκδοση των Κλασικών που ανέθεσε να ετοιμάσουν για τον γιό του ο Λουδοβίκος ΙΔ΄].

επιστήμη μας όπως είναι, με τις ανωμαλίες και τις σκληρότητές της, με τις απαιτήσεις και τα επισφαλή σημεία της. Γνωρίζω ότι τα πράγματα δεν είναι σε καμιά επιστήμη διαφορετικά και ότι ιδιαίτερα στα πρώτα τους στάδια δεν θα μπορούσαν να είναι διαφορετικά. Γνωρίζω επίσης ότι η διδασκαλία στις άλλες επιστήμες προσπαθεί κατ' αρχάς να αποκρύψει από τον διδασκόμενο αυτές τις δυσκολίες και τις ατέλειες. Στην ψυχανάλυση όμως αυτό δεν μπορεί να γίνει. Έκανα λοιπόν πράγματι δύο υποθέσεις, τη μία μέσα στην άλλη, και αν βρίσκει κανείς ότι όλα αυτά είναι επίπονα και πολύ ανασφαλή ή έχει συνηθίσει σε υψηλότερους βαθμούς ασφαλείας και σε πιο κομψές συναγωγές συμπερασμάτων, δεν χρειάζεται να μας ακολουθήσει άλλο. Νομίζω όντως ότι δεν πρέπει να ασχολείται καθόλου με ψυχολογικά ζητήματα, διότι εδώ υπάρχει φόβος να μην βρει ανοιχτούς τους ακριβείς και ασφαλείς δρόμους στους οποίους θα ήταν πρόθυμος να πορευθεί. Για μια επιστήμη, που έχει κάτι να προσφέρει, θα ήταν επίσης εντελώς περιττό να πασχίζει για ακροατές και να στρατολογεί οπαδούς. Τα αποτελέσματά της δημιουργούν κατ' ανάγκη κλίμα ευνοϊκό γι' αυτή και μπορεί να περιμένει ώσπου τα ίδια να επιβληθούν από μόνα τους και να προσεχθούν.

Σε εκείνους όμως που προτίθενται να επιμείνουν μπορώ να θυμίσω ότι οι δύο υποθέσεις μου δεν έχουν ίση αξία. Η πρώτη, ότι το όνειρο είναι ψυχικό φαινόμενο, είναι η προϋπόθεση που θέλουμε να επαληθεύσουμε μέσω των συμπερασμάτων της εργασίας μας· η άλλη έχει ήδη αποδειχθεί σε άλλο πεδίο και εγώ λαμβάνω απλώς το θάρρος να την μεταφέρω από εκεί στα δικά μας προβλήματα.

Πού όμως, σε ποιο πεδίο υποτίθεται ότι αποδείχθηκε πως υπάρχει μια γνώση, για την οποία ο άνθρωπος παραταύτα δεν ξέρει τίποτε, κάτι που υποθέτουμε και στην περίπτωση του ονειρευόμενου; Αυτό θα ήταν ένα αξιοσημείωτο, εκπληκτικό γεγονός, που θα μετέβαλλε την αντίληψή μας για την ψυχική ζωή και που δεν είναι ανάγκη να αποκρύπτεται, επιπλέον ένα γεγονός που αυτοαναιρείται στην ονομασία του και όμως θέλει να είναι πραγματικό, μια *contradictio in adjecto*.⁴⁷ Στην πραγματικότητα βέβαια δεν κρύβεται. Αν αυτό το γεγονός αγνοείται ή δεν συγκεντρώνει επαρκές ενδιαφέρον, δεν φταίει το ίδιο. Όπως δεν φταίμε εμείς, αν αυτά τα ψυχολογικά ζητήματα κρίνονται από ανθρώπους, οι οποίοι έχουν σταθεί μακριά από όλες αυτές τις παρατηρήσεις και τις εμπειρίες που εδώ έχουν αποφασιστική σημασία.

47. Αντίφαση κατά το επίθετο ως κατηγορούμενο ή επιθετικόν προσδιορισμό, π.χ. το μαύρο χιόνι· εδώ υποτίθεται ότι ο άνθρωπος γνωρίζει κάτι μη γνωστό στον ίδιο. (Σ.τ.μ.)

Η επαλήθευση έγινε στο πεδίο των φαινομένων του υπνωτισμού. Το 1889, όταν παρακολούθησα τις εξαιρετικά εντυπωσιακές επιδείξεις του Λιεμπώ και του Μπερνέμ στο Νανσύ,⁴⁸ παραβρέθηκα και στο ακόλουθο πείραμα. Όταν ο υπνωτιστής μετέφερε έναν άνδρα σε κατάσταση ύπνωσης και εκεί τον έκανε να ζει διάφορα πράγματα υπό την έννοια της παραίσθησης, τον αφύπνιζε και τότε αυτός έδειχνε αρχικά να μην γνωρίζει τίποτε από αυτά που είχαν συμβεί κατά τη διάρκεια της ύπνωσής του. Ο Μπερνέμ του ζητούσε άμεσα να διηγηθεί αυτά τα περιστατικά, αλλά αυτός ισχυριζόταν ότι δεν μπορεί να θυμηθεί τίποτε. Όμως ο Μπερνέμ επέμενε, τον πίεζε, τον διαβεβαίωνε πως όντως ξέρει και πρέπει να θυμηθεί, και τότε, ξαφνικά, ο άνθρωπος άρχιζε να αμφιταλαντεύεται, να σκέφτεται και να θυμάται, πρώτα αχνά, ένα από τα βιώματα που του είχαν υποβληθεί, έπειτα ένα δεύτερο, οι αναμνήσεις γίνονταν ολοένα σαφέστερες και πληρέστερες, ώσπου τελικά έβγαιναν όλες, χωρίς κενά. Αφού όμως στο τέλος ήξερε, και ενδιάμεσα δεν είχε πληροφορηθεί από κανέναν τίποτε, είναι εύλογο το συμπέρασμα ότι γνώριζε και προηγουμένως αυτά που θυμήθηκε αργότερα. Απλώς δεν του ήταν προσιτά, δεν ήξερε ότι τα ξέρει και πίστευε ότι δεν τα ξέρει. Δηλαδή ακριβώς αυτό που προϋποθέτουμε και στην περίπτωση του ονειρευόμενου.

Ελπίζω ότι η διαπίστωση αυτού του γεγονότος σας προκάλεσε έκπληξη και ότι τώρα θα με ρωτήσετε: Γιατί δεν επικαλεσθήκατε και ενωρίτερα αυτή την απόδειξη, δηλαδή κατά τις παραδρομές, όταν θεωρήσαμε ότι ο άνθρωπος που υπέπεσε σε ένα ολίσθημα της γλώσσας είχε την πρόθεση να πει κάτι άλλο, ενώ ο ίδιος δεν γνώριζε αυτή την πρόθεση ούτε την ομολογούσε; Όταν κάποιος πιστεύει ότι δεν γνωρίζει μερικά βιώματά του, ενώ μέσα του υπάρχει η ανάμνηση από αυτά, δεν είναι πια τόσο απίθανο να μην γνωρίζει τίποτε ούτε για άλλες ψυχικές διεργασίες μέσα του. Αυτό το επιχείρημα θα μας είχε κάνει οπωσδήποτε εντύπωση και θα μας είχε βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τις παραδρομές. Ασφαλώς θα μπορούσα και τότε να το επικαλεσθώ, αλλά το φύλαξα για αργότερα, όταν θα ήταν πιο αναγκαίο. Οι παραδρομές ήταν εν μέρει από μόνες τους ευεξηγήτες, εν μέρει μας καλούσαν, στο όνομα της συνάρτησης των φαινομένων, να δεχθούμε την ύπαρξη ψυχικών διεργασιών για τις οποίες το άτομο δεν γνωρίζει τίποτε. Στην περίπτωση του ονείρου είμαστε αναγκασμένοι να προσκομίσουμε εξηγήσεις από αλλού, επιπλέον υπολογίζω ότι εδώ θα δεχθείτε ευκολότερα μια μεταφορά συμπερασμάτων από την ύπνωση. Η κατάσταση στην οποία διαπράττουμε μια παραδρομή πρέπει να θεωρείται από σας ως κανονι-

48. [Ο Φρόντ επανέρχεται σε αυτό το θέμα στην 18η Παράδοση, σελ. 269].

κή, χωρίς καμμία ομοιότητα με την κατάσταση της ύπνωσης, ενώ υπάρχει σαφής συγγένεια μεταξύ της ύπνωσης και της κατάστασης ύπνου, που είναι όρος απαραίτητος για να ονειρευθούμε. Ύπνωση σημαίνει, όπως είναι γνωστό, τεχνητός ύπνος: λέμε στο άτομο που υπνωτίζουμε: κοιμηθείτε, και οι υποβολές που παρέχουμε μπορούν να παραβληθούν με τα όνειρα του φυσικού ύπνου. Οι ψυχικές συνθήκες της ύπνωσης είναι ανάλογες εκείνων του ύπνου. Στον φυσικό ύπνο αποσύρουμε το ενδιαφέρον μας από ολόκληρο τον εξωτερικό κόσμο, στην ύπνωση επίσης από ολόκληρο τον κόσμο, με εξαίρεση όμως το πρόσωπο που μας υπνώτισε, με το οποίο παραμένουμε στενά συνδεδεμένοι. Εξάλλου ο λεγόμενος ύπνος της τροφού, όπου η τροφός παραμένει στενά συνδεδεμένη με το παιδί και μόνον από αυτό μπορεί να ξυπνήσει, είναι φαινόμενο παράλληλο της ύπνωσης. Η μεταφορά μιας κατάστασης από την ύπνωση στον φυσικό ύπνο δεν είναι λοιπόν τόσο παράτολμη. Η υπόθεση ότι υπάρχει και στον ονειρευόμενο μία γνώση γύρω από το όνειρό του, η οποία απλώς δεν του είναι προσιτή, γιαυτό και δεν πιστεύει ότι ξέρει κάτι γι' αυτή, δεν είναι λοιπόν απλώς μια εφεύρεση. Εδώ πρέπει εξάλλου να προσέξουμε ότι ανοίγει μια τρίτη πρόσβαση στη μελέτη του ονείρου: μετά τις αφετηρίες των αφυπνιστικών ερεθισμάτων και των ονειροπολημάτων έχουμε τώρα τα καθ' υποβολήν όνειρα της υπνωτικής κατάστασης.

Ας επιστρέψουμε όμως τώρα με ενισχυμένη αυτοπεποίθηση στο θέμα μας. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό για τον ονειρευόμενο να ξέρει κάτι γύρω από το όνειρό του: το ζητούμενο είναι απλώς να του δοθεί η δυνατότητα ανεύρεσης αυτής της γνώσης, ώστε να μας την ανακοινώσει. Δεν απαιτούμε να μας πει αμέσως το νόημα του ονείρου του, αλλά ο ίδιος θα μπορέσει να ανακαλύψει την προέλευσή του, τον κύκλο των σκέψεων και ενδιαφερόντων από τον οποίο προέρχεται. Στην περίπτωση της παραδρομής, όπως θα θυμάστε, ο υπεύθυνος για ένα ολίσθημα της γλώσσας ρωτήθηκε πώς έφθασε στο γλωσσικό αμάρτημα «σχρο-φως», και ο πρώτος του συνειρμός μας έδωσε την εξήγηση. Η τεχνική μας στην περίπτωση του ονείρου είναι πολύ απλή, μια απομίμηση αυτού του παραδείγματος. Θα ρωτήσουμε και τον ονειρευόμενο πώς έφθασε να δει αυτό το όνειρο, και η πρώτη του δήλωση πρέπει να θεωρηθεί ως εξήγηση. Αψηφούμε λοιπόν τη διαφορά, αν πιστεύει ή δεν πιστεύει πως ξέρει κάτι, και μεταχειριζόμαστε και τις δύο περιπτώσεις σαν μία.

Αυτή η τεχνική είναι ασφαλώς πολύ απλή, φοβούμαι όμως ότι θα προκαλέσει τις οξύτατες αντιρρήσεις σας. Θα πείτε: Μια νέα υπόθεση, η τρίτη κατά σειρά! Και η πιο απίθανη από όλες! Όταν ρωτήσω

τον ονειρευόμενο τι του έρχεται στον νου σε σχέση με το όνειρο, πρέπει να θεωρήσω τον πρώτο ακριβώς συνειρμό του ως την επιθυμητή εξήγηση; Μπορεί να μην του περάσει καμιά ιδέα από το μυαλό ή μπορεί να του κατέβει στιδήποτε άσχετο. Δεν μπορούμε να καταλάβουμε πού στηρίζεται μια τέτοια προσδοκία. Τόση εμπιστοσύνη στον θεό, και μάλιστα σε ένα λεπτό σημείο, όπου θα χρειαζόταν περισσότερο κριτική διάθεση. Εξάλλου το όνειρο δεν είναι απλώς μια άστοχη λέξη, αλλά αποτελείται από πολλά στοιχεία. Σε ποιόν συνειρμό μπορεί κανείς εδώ να στηριχθεί;

Σε όλα τα δευτερεύοντα σημεία έχετε δίκαιο. Ένα όνειρο διαφέρει από ένα ολισθήμα της γλώσσας και κατά το πλήθος των στοιχείων του. Αυτό πρέπει να λαμβάνεται υπόψη από την τεχνική. Σας προτείνω λοιπόν να χωρίζουμε το όνειρο στα συστατικά του στοιχεία και να εξετάζουμε κάθε στοιχείο χωριστά: τότε θα έχει αποκατασταθεί η αναλογία προς το ολισθήμα της γλώσσας. Σωστό είναι επίσης ότι ο ονειρευόμενος, όταν τον ρωτήσουμε σχετικά με τα επιμέρους συστατικά στοιχεία, μπορεί να μας απαντήσει ότι δεν του έρχεται τίποτε στον νου. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου αποδεχόμαστε αυτή την απάντηση, αλλά γι' αυτές θα ακούσετε αργότερα [10η Παράδοση, σελ. 145]. Κατά αξιοσημείωτον τρόπο πρόκειται για περιπτώσεις όπου μπορούμε να έχουμε εμείς ορισμένους συνειρμούς. Κατά κανόνα όμως, όταν ο ονειρευόμενος ισχυρίζεται ότι δεν έχει αυθόρμητες ιδέες, θα φέρουμε αντιρρήσεις, θα τον πιέσουμε, θα τον διαβεβαιώσουμε ότι πρέπει να έχει μια τέτοια ιδέα και τελικά θα έχουμε δίκαιο. Θα φέρει μια ιδέα σχετική με το εκάστοτε συστατικό στοιχείο του ονείρου, κάτι θα του έλθει στον νου, αδιάφορο τι. Μερικές πληροφορίες, που μπορούμε να τις αποκαλέσουμε ιστορικές, θα τις παράσχει πολύ εύκολα. Θα πει: Αυτό είναι κάτι που συνέβη χθες (όπως στα δύο γνωστά μας «νηφάλια όνειρα» [σελ. 96]), ή: Αυτό μου θυμίζει κάτι που συνέβη πριν από λίγον καιρό – και με αυτόν τον τρόπο θα αντιληφθούμε ότι οι συνδέσεις των ονείρων με εντυπώσεις των τελευταίων ημερών είναι πολύ πιο συχνές απότι αρχικά πιστεύαμε. Τελικά θα θυμηθεί με αφετηρία το όνειρο και άλλα περιστατικά, πιο μακρινά, ίσως μάλιστα και περιστατικά του πολύ μακρινού παρελθόντος.

Όσον αφορά όμως το κύριο ζήτημα έχετε άδικο. Αν νομίζετε ότι είναι αυθαιρεσία να υποθέτουμε πως η πρώτη ιδέα που έρχεται στον νου του ονειρευόμενου πρέπει να προσκομίζει το ζητούμενο ή να οδηγεί σε αυτό, ενώ κατά τη γνώμη σας αυτή μπορεί να είναι εντελώς τυχαία και άσχετη προς το ζητούμενο, και ότι είναι μια ένδειξη αφέλειας να προσδοκώ στιδήποτε άλλο, τότε κάνετε μεγάλο λάθος. Έλαβα ήδη μια φορά [3η Παράδοση, σελ. 50] το θάρρος να σας

κατηγορήσω για τη βαθιά ριζωμένη πίστη σας στην ψυχική ελευθερία και στην ελευθερία της βούλησης, μια πεποίθηση που αντίκειται εντελώς στην επιστήμη και που μπροστά στις απαιτήσεις ενός νετερμινισμού που διέπει και την ψυχική ζωή πρέπει να καταθέσει τα όπλα. Σας παρακαλώ να σεβασθείτε ως πραγματικό το γεγονός ότι ο ερωτηθείς είχε αυτή την αυθόρμητη ιδέα και όχι άλλη. Αλλά δεν αντιπαρατάσσω στη μία πίστη μια άλλη. Μπορεί να αποδειχθεί ότι ο συνειρμός που παράγει ο ερωτώμενος δεν είναι αυθαίρετος, δεν είναι μη καθορίσιμος και εντελώς άσχετος προς εκείνο που ζητούμε. Τελευταία μάλιστα άκουσα — χωρίς ωστόσο να αποδίδω υπερβολική σημασία σε αυτό — ότι και η πειραματική ψυχολογία έχει προσκομίσει τέτοιες αποδείξεις.

Λόγω της σημασίας του αντικειμένου σάς παρακαλώ να δώσετε ιδιαίτερη προσοχή. Όταν ζητώ από κάποιον να πει τι του έρχεται στον νου σχετικά με ένα ορισμένο στοιχείο του ονείρου, τον καλώ να αφηθεί στον ελεύθερο συνειρμό *ορμώμενος σταθερά από μια αρχική παράσταση*. Αυτό απαιτεί μια ιδιαίτερη τοποθέτηση της προσοχής, που είναι εντελώς διαφορετική από τη στάση της στην περίπτωση του στοχασμού και αποκλείει τον στοχασμό. Μερικοί παίρνουν εύκολα μια τέτοια στάση· άλλοι παρουσιάζουν κατ' αυτή την προσπάθεια μια απίστευτη αδεξιότητα. Υπάρχει βέβαια ένας ανώτερος βαθμός ελευθερίας του συνειρμού, για τον οποίο μπορεί να γίνει λόγος, όταν άρω και αυτή την αρχική παράσταση και καθορίσω λόγου χάρη μόνο το είδος και την κατηγορία της αυθόρμητης ιδέας, όταν ζητήσω π.χ. να μου πει κάποιος αυθόρμητα ένα κύριο όνομα ή έναν αριθμό. Αυτός ο συνειρμός θα έπρεπε να είναι ακόμη πιο αυθαίρετος, ακόμη λιγότερο υπολογίσιμος από εκείνον που χρησιμοποιούμε στην τεχνική μας. Μπορούμε όμως να δείξουμε ότι είναι κάθε φορά καθορισμένος από σημαντικές εσωτερικές στάσεις, οι οποίες τη στιγμή που δρουν δεν μας είναι γνωστές, τόσο λίγο γνωστές όσο και οι διαταράσσουσες τάσεις των παραδρομών και εκείνες που προκαλούν τις τυχαίες πράξεις.

Εγώ προσωπικά και πολλοί άλλοι ύστερα από μένα κάναμε επανειλημμένα τέτοιες εξετάσεις σε περιπτώσεις ονομάτων και αριθμών, που καλείται κανείς να πει αυθόρμητα χωρίς αρχικό στήριγμα, μερικές από τις οποίες δημοσιεύθηκαν. Σύμφωνα με αυτή τη διαδικασία το όνομα που ήλθε στον νου προκαλεί συνεχώς νέους συνειρμούς, οι οποίοι έτσι δεν είναι πια εντελώς ελεύθεροι, αλλά όπως οι αυθόρμητες ιδέες σχετικά με τα στοιχεία του ονείρου είναι κάπου δεσμευμένοι, και αυτό ώσπου να εξαντληθεί η σχετική παρώθηση. Έτσι όμως έχουν διαλευκανθεί τα εναύσματα και η σημασία της

ελεύθερης ανάδυσης ενός ονόματος. Τα πειράματα καταλήγουν πάντοτε στο ίδιο συμπέρασμα, η ανακοίνωσή τους καλύπτει συχνά ένα πλούσιο υλικό και απαιτεί εκτενείς αναπτύξεις. Οι συνειρμοί των ελεύθερα αναδυόμενων αριθμών είναι ίσως οι πιο αποδεικτικοί· η ροή τους είναι τόσο γρήγορη και η πορεία τους προς έναν συγκαλυμμένο στόχο γίνεται με τόσο ακατανόητη ασφάλεια που μένει κανείς πράγματι άναυδος. Θα σας ανακοινώσω μόνον ένα παράδειγμα μιας τέτοιας ανάλυσης ονόματος, επειδή κατά ευνοϊκόν τρόπο η αναφορά του δεν απαιτεί πολύ υλικό.

Κατά την πορεία της θεραπείας ενός νέου άνδρα έτυχε να μιλήσω γι' αυτό το θέμα και να πω ότι παρά την φαινομενική αυθαιρεσία δεν μπορεί κανείς να αναφέρει αυθόρμητα ένα όνομα που δεν θα αποδεικνυόταν εξαρτημένο από τις πιο κοντινές καταστάσεις, τις ιδιαιτερότητες του ατόμου με το οποίο πειραματιζόμαστε και τις συνθήκες της στιγμής. Επειδή έχει αμφιβολίες, του προτείνω να κάνουμε αμέσως μια τέτοια δοκιμή. Ξέρω ότι διατηρεί πάρα πολλές σχέσεις κάθε είδους με γυναίκες και κορίτσια και γιαυτό νομίζω ότι θα έχει πολύ μεγάλη επιλογή, αν του έλθει στον νου ένα γυναικείο όνομα. Είναι σύμφωνος. Προς έκπληξή μου, ή μάλλον προς έκπληξή του, δεν εξαπολύθηκε πάνω μου μια χιονοστιβάδα γυναικείων ονομάτων, αλλά ο νέος άνδρας έμεινε για λίγο σιωπηλός και έπειτα ομολόγησε ότι του ήλθε στον νου μόνον ένα όνομα και κανένα άλλο πλάι σε αυτό: Albine. — Πολύ παράξενο, αλλά τέλος πάντων τι συνδέεται για σας με αυτό το όνομα; Πόσες γυναίκες με αυτό το όνομα γνωρίζετε; Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν γνώριζε καμιά Albine και δεν συνέδεε τίποτε με αυτό το όνομα. Έτσι θα μπορούσε κανείς να δεχθεί ότι η ανάλυση απέτυχε· και όμως όχι, απλώς είχε λήξει ήδη και δεν χρειαζόταν κανένας άλλος συνειρμός. Ο άνδρας είχε σε ασυνήθιστον βαθμό ανοιχτά χρώματα, κατά τη διάρκεια της θεραπείας αστειευόμενος τον είχα αποκαλέσει αρκετές φορές λευκία (Albino)· ασχολούμασταν τότε με τη διαπίστωση του θηλυκού μεριδίου στην ιδιοσυστασία του. Albine, προς το παρόν η πιο ενδιαφέρουσα γυναίκα, ήταν λοιπόν ο ίδιος.

Κατά τον ίδιο τρόπο αποδεικνύεται ότι και οι μελωδίες που έρχονται αυθόρμητα στον νου μας σχετίζονται με έναν ειρμό σκέψεων ή ανήκουν στον κύκλο τους και μπορούν να μας απασχολούν χωρίς να έχουμε επίγνωση. Είναι εύκολο τότε να δείξουμε ότι η σχέση προς τη μελωδία στηρίζεται στα λόγια της ή στην προέλευσή της. Πρέπει όμως να είμαι τόσο προσεκτικός και να μην επεκτείνω αυτόν τον ισχυρισμό σε ανθρώπους με πραγματικό μουσικό ενδιαφέρον, οι οποίοι τυχαίνει να βρίσκονται έξω από την περιοχή των εμπειριών μου. Σε αυτούς ενδέχεται να είναι καθοριστικό για την ανά-

δυση της μελωδίας το μουσικό της περιεχόμενο. Πιο συχνή είναι πάντως η πρώτη περίπτωση. Λόγου χάρη γνωρίζω έναν νέο άνδρα, που επί ένα διάστημα δεν τον εγκατέλειπε η οπωσδήποτε γοητευτική μελωδία του τραγουδιού του Πάρη από την *Ωραιά Ελένη* [του Όφενμπαχ], ώσπου η ανάλυση του επέστησε την προσοχή στο ενδιαφέρον του για τον ανοιχτό ανταγωνισμό ανάμεσα σε μια *Ida* και μια *Helene*.⁴⁹

Αφού λοιπόν οι εντελώς ελεύθερα αναδυόμενοι συνειρμοί εξαρτώνται έτσι από τις συνθήκες και είναι ενταγμένοι σε ένα ορισμένο πλέγμα συναρτήσεων, δικαιούμαστε να συμπεράνουμε ότι οι αυθόρμητες ιδέες με μία και μόνο δέσμευση, τη στενή σχέση προς την αρχική παράσταση, δεν είναι δυνατόν να είναι λιγότερο εξαρτώμενες. Η έρευνα δείχνει πράγματι ότι εκτός από τη δέσμευση που ορίσαμε στην αρχή με την παράσταση αφετηρίας υπάρχει μια δεύτερη εξάρτηση, αυτή τη φορά από συναισθηματικά ισχυρούς κύκλους σκέψεων και ενδιαφερόντων, που αποκαλούνται *συμπλέγματα* και που η ενεργός συμμετοχή τους δεν είναι εκείνη τη στιγμή γνωστή, δηλαδή είναι ασυνείδητη.

Αυθόρμητες ιδέες με τέτοια δέσμευση υπήρξαν αντικείμενο πολύ διαφωτιστικών πειραματικών μελετών, οι οποίες έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στην ιστορία της ψυχανάλυσης. Η σχολή του Βουντ είχε ανακινώσει το λεγόμενο πείραμα συνειρμών, όπου στο άτομο που υπόκειται στο πείραμα δίδεται η εντολή να απαντήσει όσο γίνεται πιο γρήγορα σε μια εκφωνούμενη λέξη-ερέθισμα με μια οποιαδήποτε αντίδραση. Μπορεί τότε να μελετηθεί το διάστημα μεταξύ ερεθίσματος και αντίδρασης, η φύση της απάντησης που δόθηκε ως αντίδραση, η πλάνη που τυχόν παρατηρήθηκε σε μια μεταγενέστερη επανάληψη του πειράματος και άλλα παρόμοια στοιχεία. Η σχολή της Ζυρίχης υπό την διεύθυνση του Μπλόυλερ και του Γιούνγκ έδωσε την εξήγηση των αντιδράσεων που προκύπτουν από το πείραμα συνειρμών, καθώς καλούσε το άτομο να σχολιάζει τις αντιδράσεις του μέσω συνειρμών εκ των υστέρων, όταν περιείχαν κάτι ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτο. Αποδεικνυόταν τότε ότι αυτές οι χαρακτηριστικές αντιδράσεις υπαγορεύονταν με τον πιο χτυπητό τρόπο από τα συμπλέγματα του ατόμου. Έτσι ο Μπλόυλερ και ο Γιούνγκ έστησαν την πρώτη γέφυρα μεταξύ της πειραματικής ψυχολογίας και της ψυχανάλυσης.

Ύστερα από αυτά τα διδάγματα μπορείτε να πείτε: Αναγνωρίζουμε τώρα ότι οι ελεύθεροι συνειρμοί έχουν μια αιτιώδη εξάρτηση, δεν εί-

49. [Ο Πάρης, ο απαγωγέας της Ελένης, ήταν προηγουμένως βοσκός στο βουνό Ίδη (γεομ.: *Ida*), όπου ανάμεσα σε τρεις ανταγωνίστριες θεές έπρεπε να κρίνει

ναι αυθαίρετοι όπως πιστεύαμε. Δεχόμαστε το ίδιο και για τους συνειρμούς προς τα στοιχεία του ονείρου. Το σημαντικό όμως για μας δεν είναι αυτό. Ισχυρίζεσθε ότι ο συνειρμός σχετικά με ένα στοιχείο του ονείρου θα εξαρτάται από το μη γνωστό σε μας ψυχικό υπόβαθρο αυτού ακριβώς του στοιχείου. Αυτό δεν μας φαίνεται αποδεδειγμένο. Αναμένουμε όντως να φανεί ότι ένα από τα συμπλέγματα του ονειρευόμενου είναι καθοριστικό για τον συνειρμό σχετικά με το στοιχείο του ονείρου, αλλά τι μας ωφελεί αυτό; Δεν μας οδηγεί στην κατανόηση του ονείρου, αλλά στη γνώση αυτών των λεγόμενων συμπλεγμάτων όπως ακριβώς και το πείραμα συνειρμών. Τι σχέση έχουν όμως τα συμπλέγματα με το όνειρο;

Έχετε δίκαιο, αλλά παραβλέπετε έναν παράγοντα, εκείνον εξάλλου λόγω του οποίου δεν επέλεξα το πείραμα συνειρμών ως αφετηρία για την παρουσίαση του θέματος. Σε αυτό το πείραμα η μία ορίζουσα της αντίδρασης, δηλαδή το λεκτικό ερέθισμα, επιλέγεται αυθαίρετα από μας. Η αντίδραση είναι τότε μια διαμεσολάβηση μεταξύ αυτού του λεκτικού ερεθίσματος και του αφυπνιζόμενου συμπλέγματος του ατόμου. Στο όνειρο το λεκτικό ερέθισμα δίνει τη θέση του σε κάτι που προέρχεται από την ψυχική ζωή του ίδιου του ονειρευόμενου, από πηγές που είναι άγνωστες σε αυτόν και έτσι μπορεί κάλλιστα να είναι και αυτό ένα «παράγωγο του συμπλέγματος». Γι'αυτό λοιπόν δεν είναι ακριβώς προϊόν της φαντασίας η προσδοκία μας ότι και οι παραπέρα συνειρμοί που συνδέονται με τα στοιχεία του ονείρου θα καθορίζονται μόνον από το σύμπλεγμα του ίδιου του στοιχείου και όχι από άλλα συμπλέγματα και ότι θα οδηγήσουν στην αποκάλυψή του.

Επιτρέψτε μου τώρα να δείξω βάσει μιας άλλης περίπτωσης ότι τα πράγματα είναι όντως έτσι όπως τα περιμένουμε και στην περίπτωσή μας. Το ξέχασμα κύριων ονομάτων είναι πράγματι ένα θαυμάσιο υπόδειγμα για την περίπτωση ανάλυσης ονείρων· μόνο που εδώ συγκεντρώνεται σε ένα άτομο αυτό που στην ερμηνεία των ονείρων μοιράζεται σε δύο πρόσωπα. Όταν έχω ξεχάσει προσωρινά ένα όνομα, μέσα μου είμαι παραταύτα βέβαιος ότι γνωρίζω αυτό το όνομα· αυτή τη βεβαιότητα στην περίπτωση του ονειρευόμενου έπρεπε πρώτα να την αποκτήσουμε με έμμεσον τρόπο, μέσω του πειράματος του Μπερνέμ. Αλλά το όνομα που ξέχασα και όμως γνωρίζω δεν μου είναι προσιτό. Εδώ η σκέψη, όσο και αν προσπαθήσω, δεν με βοηθάει καθόλου, όπως δεν αργεί να μου δείξει η εμπειρία. Στη θέση του ξε-

ποιά ήταν η ομορφότερη. — (Οι τρεις θεές ήταν η Ήρα, η Αθηνά και η Αφροδίτη. Το όνομα Ida δεν έχει ετυμολογική σχέση με το βουνό Ίδη. Σ.τ.μ.)

χασμένου ονόματος ενδέχεται όμως να μου έλθουν στον νου ένα ή περισσότερα υποκατάστατα ονόματα. Όταν αναδυθεί στη μνήμη μου ένα τέτοιο υποκατάστατο όνομα, γίνεται αμέσως φανερή η αναλογία αυτής της κατάστασης με εκείνη της ανάλυσης ενός ονείρου. Πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι και το στοιχείο του ονείρου δεν είναι το σωστό, ότι υποκαθιστά κάτι άλλο, το αυθεντικό, αυτό που δεν γνωρίζω και πρέπει να ανακαλύψω μέσω της ανάλυσης του ονείρου. Η διαφορά εδώ βρίσκεται μόνο στο γεγονός ότι στην περίπτωση του ξεχάσματος ενός ονόματος αναγνωρίζω χωρίς δισταγμό ότι το υποκατάστατο δεν είναι το πραγματικό, ενώ στην περίπτωση του ονειρικού στοιχείου απαιτήθηκαν πολλοί κόποι για να κατακτηθεί αυτή η αντίληψη. Υπάρχει όμως και στην περίπτωση του ξεχάσματος ενός ονόματος ένας τρόπος να φθάσουμε από το υποκατάστατο στο αυθεντικό πραγματικό, δηλαδή στο ξεχασμένο όνομα. Αν στρέψω την προσοχή μου σε αυτά τα υποκατάστατα ονόματα και τα λάβω ως αφετηρία για παραπέρα συνειρμούς, ύστερα από μικρότερες ή μεγαλύτερες διαδρομές θα φθάσω στο ξεχασμένο όνομα και θα βρω ότι τα αυθόρμητα υποκατάστατα ονόματα όπως και αυτά που προκάλεσα μόνος μου είχαν μια σχέση με το ξεχασμένο όνομα, εξαρτώνταν και ορίζονταν από αυτό.

Θα σας παρουσιάσω μια τέτοια ανάλυση: Μια μέρα παρατηρώ ότι έχω ξεχάσει το όνομα εκείνης της μικρής χώρας στην Κιανή Ακτή που η πρωτεύουσά της λέγεται Μόντε Κάρλο. Είναι ενοχλητικό, αλλά έτσι είναι. Συγκεντρώνομαι σε ό,τι ξέρω γι' αυτή τη χώρα, σκέφτομαι τον πρίγκιπα Αλβέρτο του οίκου Λουζινιάν, τους γάμους του, το πάθος του για την εξερεύνηση του βυθού της θάλασσας και όσα άλλα μπορώ να περισυλλέξω, αλλά η προσπάθεια μένει άκαρπη. Εγκαταλείπω λοιπόν τη σκέψη και ζητώ να ανακαλέσω στη μνήμη μου όχι το ξεχασμένο όνομα, αλλά διάφορα υποκατάστατα. Έρχονται γρήγορα στον νου μου. Το ίδιο το *Μόντε Κάρλο*, μετά *Piemont* (Πεδεμόντιο), *Αλβανία*, *Μοντεβίντεο*, *Colico*. Προσέχω πρώτα την Αλβανία, η οποία σύντομα αντικαθίσταται από το Μοντενέγρο, μάλλον λόγω της αντίθεσης λευκού και μαύρου.⁵⁰ Βλέπω τότε ότι τέσσερα από αυτά τα υποκατάστατα έχουν κοινό τον συνδυασμό γραμμάτων *μον*. Ξαφνικά θυμούμαι την ξεχασμένη ονομασία και αναφωνώ: *Μονακό*. Τα υποκατάστατα ονόματα ξεκινούσαν λοιπόν πράγματι από την ξεχασμένη λέξη, τα τέσσερα πρώτα από τα πρώτα γράμματα της αναζητούμενης ονομασίας, το τελευταίο περιέχει την αλληλουχία

50. Μοντενέγρο είναι το Μαυροβούνιο· το όνομα Αλβανία σχετίζεται ετυμολογικά με το λατινικό *albus* = λευκός, παράγωγο του οποίου είναι και το όνομα *Alpine* που συναντήσαμε πιο πάνω στο κείμενο. (Σ.τ.μ.)

των συλλαβών, η τελευταία μάλιστα είναι κοινή. Παρεμπιπτόντως μπορώ εύκολα να βρω τι μου έκρυβε προσωρινά αυτό το όνομα. Μοπασο είναι η ιταλική ονομασία του Μονάχου· αυτή η πόλη άσκησε την ανασταλτική επιρροή.

Το παράδειγμα είναι βέβαια ωραίο, αλλά πολύ απλό. Σε άλλες περιπτώσεις θα ήταν ανάγκη να έχουμε μια μεγαλύτερη σειρά συνειρμών με αφητηρία τα πρώτα υποκατάστατα ονόματα, οπότε η αναλογία με την ανάλυση των ονείρων θα ήταν σαφέστερη. Έχω και τέτοιες εμπειρίες. Όταν κάποτε με κάλεσε ένας ξένος να πιούμε ιταλικό κρασί, στην ταβέρνα δεν μπορούσε να θυμηθεί την ονομασία του κρασιού που του είχε κάνει άριστη εντύπωση και που σκόπευε να παραγγείλει. Από ένα πλήθος αταίριαστων συνειρμών με υποκατάστατες ονομασίες, που είχε ο ξένος στη θέση του ξεχασμένου ονόματος, μπόρεσα να βγάλω το συμπέρασμα ότι το ξέχασμα της ονομασίας του κρασιού σχετιζόταν με κάποια Χέντβιγκ· και πράγματι ο ξένος δεν επιβεβαίωσε μόνον ότι την πρώτη φορά είχε γευθεί αυτό το κρασί μαζί με μια Χέντβιγκ, αλλά μπόρεσε να βρει και την ονομασία του κρασιού. Ήταν τώρα παντρεμένος και ευτυχής, ενώ εκείνη η Χέντβιγκ ανήκε σε προηγούμενη περίοδο της ζωής του, που δεν ήθελε να την θυμάται.

Αυτό που είναι δυνατόν στην περίπτωση του ξεχάσματος ονομάτων πρέπει να είναι εφικτό και στην ερμηνεία των ονείρων: ξεκινώντας από το υποκατάστατο να φθάνει κανείς μέσω συναφών συνειρμών στο πραγματικό. Από τους συνειρμούς προς το στοιχείο του ονείρου μπορούμε σύμφωνα με το παράδειγμα των ξεχασμένων ονομάτων να υποθέσουμε ότι αυτοί εξαρτώνται και ορίζονται τόσο από το στοιχείο του ονείρου όσο και από το πραγματικό στοιχείο του που είναι ασυνείδητο. Έτσι υποθέτω ότι προβάλαμε αρκετά επιχειρήματα για να στηρίξουμε την τεχνική μας.

ΤΟ ΕΚΔΗΛΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΛΑΝΘΑΝΟΥΣΕΣ ΟΝΕΙΡΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ

Κυρίες και κύριοι! Βλέπετε ότι η μελέτη των παραδρομών δεν ήταν ανώφελη. Χάρη σε αυτές τις προσπάθειες – και υπό τις γνωστές σας προϋποθέσεις⁵¹ – είχαμε δύο κατακτήσεις, μια αντίληψη του ονειρικού στοιχείου και μια τεχνική της ερμηνείας των ονείρων. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη το ονειρικό στοιχείο είναι κάτι μη πραγματικό ή αυθεντικό, ένα υποκατάστατο στη θέση ενός άλλου πράγματος μη γνώστου στον ονειρευόμενο, παρόμοια όπως η τάση της παραδρομής, ένα υποκατάστατο στη θέση ενός πράγματος, για το οποίο ενυπάρχει στον ονειρευόμενο η γνώση, αλλά δεν του είναι προσιτή. Ελπίζουμε ότι αυτή η αντίληψη ισχύει για ολόκληρο το όνειρο, το οποίο αποτελείται από τέτοια στοιχεία. Σύμφωνα με την τεχνική μας, μέσω των ελεύθερων συνειρμών σχετικά με αυτά τα στοιχεία αφήνουμε να αναφανούν άλλα υποκατάστατα, μέσα από τα οποία μπορούμε να μαντέψουμε αυτό που μένει κρυμμένο.

Σας προτείνω τώρα να τροποποιήσουμε την ονοματολογία μας, για να είμαστε πιο ευκίνητοι. Αντί κρυμμένο, μη προσιτό, μη αυθεντικό⁵² θα λέμε τώρα, δίνοντας τη σωστή περιγραφή, απρόσιτο στη συνείδηση του ονειρευόμενου ή *ασυνείδητο*.⁵³ Δεν εννοούμε με αυτό τίποτε άλλο παρά μόνον αυτό που μπορεί να σας παρουσιάσει η σχέση προς την προσωρινά ξεχασμένη λέξη ή προς την διαταράσσουσα τάση της παραδρομής, δηλαδή το *προς το παρόν ασυνείδητο*. Σε αντίθεση προς αυτό μπορούμε φυσικά τα ίδια τα στοιχεία του ονείρου καθώς και τα υποκατάστατα που προκύπτουν μέσω των συνειρμών να τα αποκαλούμε *συνειδητά*. Με αυτή την ονομασία δεν συνδέεται ακόμη καμιά θεωρητική κατασκευή. Η χρήση του όρου «ασυνείδητο» για μια εύστοχη και κατανοητή περιγραφή του πράγματος είναι άψογη.

Αν μεταφέρουμε την αντίληψή μας για το επιμέρους στοιχείο σε ολόκληρο το όνειρο, προκύπτει ότι το όνειρο στο σύνολό του είναι το παραμορφωμένο υποκατάστατο για κάτι άλλο, ασυνείδητο, και

51. [Βλέπε 6η Παράδοση, σελ. 99 και σελ. 100].

52. [«Μη πραγματικό» ή «μη αυθεντικό» (uneigentlich) σε όλες τις ως τώρα γερμανικές εκδόσεις· σύμφωνα με το νόημα θα έπρεπε ασφαλώς να είναι: «πραγματικό», «αυθεντικό» (eigentlich), όπως φαίνεται από τα συμφραζόμενα στις προηγούμενες και στις επόμενες σελίδες, π.χ. σελ. 109 και σελ. 112].

53. [Βλέπε 1η Παράδοση, σελ. 24-25. Το θέμα επανέρχεται στην 13η Παράδοση, σελ. 204 κ.ε.].

ότι έργο της ερμηνείας των ονείρων είναι να βρει αυτό το ασυνείδητο. Από αυτά όμως παράγονται αμέσως τρεις σημαντικοί κανόνες, τους οποίους πρέπει να ακολουθούμε κατά την εργασία της ερμηνείας των ονείρων:

1. Δεν πρέπει να μας ενδιαφέρει τι φαίνεται πως λέει το όνειρο, είτε είναι λογικό είτε είναι παράλογο, είτε σαφές είτε συγκεχυμένο, αφού ποτέ δεν πρόκειται για το ασυνείδητο αναζητούμενο (μια ευνόητη εξαίρεση από αυτόν τον κανόνα θα φανεί επιβεβλημένη [8η Παράδοση, σελ. 123]). 2. Η εργασία της ερμηνείας πρέπει να περιορίζεται στην πρόκληση υποκατάστατων για κάθε χωριστό στοιχείο, χωρίς να κάνουμε σκέψεις γι' αυτά, χωρίς να εξετάζουμε αν περιέχουν κάτι ταιριαστό και χωρίς να μας νοιάζει αν μας απομακρύνουν πολύ από το στοιχείο του ονείρου. 3. Πρέπει να περιμένουμε, ώσπου το κρυμμένο και αναζητούμενο ασυνείδητο να αναδυθεί από μόνο του, όπως ακριβώς και η ξεχασμένη λέξη Μονακό στη δοκιμή που περιγράψαμε [σελ. 109].

Τώρα καταλαβαίνουμε επίσης κατά πόσον είναι αδιάφορο αν θυμούμαστε το όνειρο περισσότερο ή λιγότερο καλά και προπάντων αν το θυμούμαστε πιστά ή με αβεβαιότητα. Το όνειρο που θυμούμαστε δεν είναι όντως το πραγματικό, το αυθεντικό, αλλά ένα παραμορφωμένο υποκατάστατο στη θέση του, το οποίο μέλλει να μας βοηθήσει με την πρόκληση άλλων υποκατάστατων να προσεγγίσουμε το πραγματικό, να συνειδητοποιήσουμε το ασυνείδητο του ονείρου. Αν η ανάμνησή μας δεν ήταν πιστή, αυτό σημαίνει απλώς ότι επέφερε ακόμη μια παραμόρφωση στο υποκατάστατο, η οποία εξάλλου δεν μπορεί να μην έχει τα κίνητρά της.

Μπορεί κανείς να ερμηνεύει όνειρα δικά του ή άλλων. Ερμηνεύοντας δικά του όνειρα μαθαίνει κανείς περισσότερα, η αποδεικτική δύναμη της διαδικασίας αποβαίνει μεγαλύτερη. Δοκιμάζοντάς το παρατηρεί κανείς ότι η εργασία συναντά αντιστάσεις. Οι συνειρμοί έρχονται μεν, αλλά δεν τους αφήνουμε όλους ελεύθερους. Κάτι μέσα μας έχει την τάση να ελέγχει και να επιλέγει. Για μια αυθόρμητη ιδέα λέμε: 'Όχι, αυτό δεν ταιριάζει, ανήκει αλλού' για μια άλλη: Αυτό είναι πολύ ανόητο· για μια τρίτη: Αυτό είναι εντελώς δευτερεύον. Μπορούμε επίσης να παρατηρήσουμε πώς με αυτές τις αντιρρήσεις, προτού καν αποσαφηνισθούν οι συνειρμοί, τους πνίγουμε και μερικές φορές τους αποδιώχνουμε. Από τη μια μεριά λοιπόν προσκολλάται κανείς υπερβολικά στην αρχική παράσταση, στο ίδιο το ονειρικό στοιχείο, και από την άλλη παραβλάπτει με τις επιλογές το προϊόν του ελεύθερου συνειρμού. Όταν κατά την ερμηνεία ενός ονείρου δεν είναι κανείς μόνος και αναθέτει την ερμηνεία σε άλλον, θα δια-

πιστώσει πολύ καθαρά και ένα πρόσθετο κίνητρο που επηρεάζει αυτή την ανεπίτρεπτη επιλογή. Λέμε τότε συχνά: Όχι, αυτή η ιδέα είναι πολύ δυσάρεστη, δεν θέλω ή δεν μπορώ να την ανακοινώσω.

Αυτές οι αντιρρήσεις απειλούν προφανώς να παραβιάσουν το αποτέλεσμα της εργασίας μας. Πρέπει να προστατευόμαστε από αυτές, και όσον αφορά το πρόσωπό μας αυτό γίνεται με την σταθερή απόφαση να μην ενδίδουμε σε αυτές τις αντιρρήσεις. Όταν ερμηνεύουμε το όνειρο ενός άλλου, του θέτουμε τον απαράβατο κανόνα να μην αποσιωπά καμιά αυθόρμητη ιδέα, έστω και αν ανακλύπει μια από τις τέσσερις αντιρρήσεις γι' αυτή: ότι είναι πολύ ασήμαντη, πολύ παράλογη, δέν ανήκει σε αυτό το πλαίσιο ή ότι είναι ντροπή να την ανακοινώσει.⁵⁴ Ο ονειρευόμενος υπόσχεται ότι θα τηρήσει αυτόν τον κανόνα και σε μας δεν απομένει παρά να στενοχωρούμαστε κατά περίπτωση για την όχι τόσο πιστή τήρηση της υπόσχεσης. Στην αρχή θα εξηγήσουμε την ασυνέπεια υποθέτοντας ότι παρά την επιτακτική διαβεβαίωση ο ονειρευόμενος δεν κατανόησε τη σημασία του ελεύθερου συνειρμού και ίσως θα σκεφθούμε να τον πείσουμε πρώτα στο θεωρητικό επίπεδο, δίνοντάς του να διαβάσει σχετικά κείμενα ή στέλνοντάς τον να ακούσει παραδόσεις, ώστε έτσι να μεταμορφωθεί σε οπαδό των αντιλήψεών μας σχετικά με τους ελεύθερους συνειρμούς. Αλλά δεν θα προχωρήσει κανείς σε τέτοιου είδους άστοχες ενέργειες, αν έχει παρατηρήσει ότι και στον εαυτό του, όπου μπορεί όντως να είναι βέβαιος για την πεποίθησή του, εμφανίζονται οι ίδιες κριτικές αντιρρήσεις για ορισμένες αυθόρμητες ιδέες και αίρονται μόνον εκ των υστέρων, τρόπον τινά από μια δευτεροβάθμια αρχή.

Αντί να δυσανασχετεί κανείς με την ανυπακοή του ονειρευόμενου, μπορεί να αξιοποιήσει αυτές τις εμπειρίες για να μάθει κάτι πρόσθετο από αυτές, κάτι που, όσο λιγότερο προετοιμασμένος είναι γι' αυτό, τόσο σημαντικότερο είναι. Όπως καταλαβαίνουμε, η εργασία της ερμηνείας των ονείρων εκτελείται υπερβαίνοντας μια αντίσταση που εκδηλώνεται μέσω των κριτικών αντιρρήσεων.⁵⁵ Αυτή η αντίσταση είναι ανεξάρτητη από την θεωρητική πεποίθηση του ονειρευόμενου. Μπορούμε να μάθουμε ακόμη περισσότερα. Διαπιστώνουμε ότι μια τέτοια κριτική αντίρρηση ποτέ δεν αποδεικνύεται δικαιολογημένη. Αντίθετα, οι αυθόρμητες ιδέες που θα θέλαμε να καταπιέσουμε αναδεικνύονται όλες *ανεξαιρέτως* ως οι πιο σημαντικές,

54. [Στην 19η Παράδοση ο Φρόντ επανέρχεται σε αυτόν τον βασικό τεχνικό κανόνα της ανάλυσης, σελ. 278].

55. [Με την «αντίσταση» ο Φρόντ ασχολείται συστηματικά και διεξοδικά στην 19η Παράδοση].

οι πιο καθοριστικές για την ανακάλυψη του ασυνείδητου. Όταν μια τέτοια ιδέα συνοδεύεται από μια αντίρρηση, αυτό είναι πράγματι μια διάκριση.

Αυτή η αντίσταση είναι κάτι εντελώς νέο, ένα φαινόμενο το οποίο βρήκαμε βάσει των προϋποθέσεων μας [6η Παράδοση, σελ. 100 κ.ε.], χωρίς να περιέχεται σε αυτές. Αυτός ο νέος παράγων στους λογαριασμούς μας δεν είναι για μας ευχάριστη έκπληξη. Διαισθανόμαστε ήδη ότι δεν θα διευκολύνει την εργασία μας. Θα μπορούσε να μας παρασύρει και να εγκαταλείψουμε όλες τις προσπάθειές μας γύρω από το όνειρο. Κάτι τόσο αναξιόλογο όπως το όνειρο και να παρουσιάζει τέτοιες δυσκολίες, αντί να επιτρέπει την εφαρμογή μιας απρόσκοπτης τεχνικής! Από την άλλη μεριά αυτές οι δυσκολίες ακριβώς θα μπορούσαν να μας ερεθίσουν και να μας κάνουν να υποθέσουμε ότι οι κόποι μας θα ανταμειφθούν. Κατά κανόνα συναντούμε αντιστάσεις, όταν από το υποκατάστατο, που είναι το στοιχείο του ονείρου, θέλουμε να διεισδύσουμε στο κρυμμένο ασυνείδητό του. Μπορούμε λοιπόν να σκεφθούμε ότι πίσω από το υποκατάστατο πρέπει να κρύβεται κάτι σημαντικό. Προς τι άλλο εμφανίζονται οι δυσκολίες, που θέλουν να διατηρήσουν την απόκρυψη; Όταν ένα παιδί δεν θέλει να ανοίξει την κλειστή παλάμη για να δούμε τι έχει μέσα, τότε ασφαλώς κρύβει κάτι που δεν δικαιούται να έχει.

Τη στιγμή που εισάγουμε στο αντικείμενό μας την δυναμική ιδέα μιας αντίστασης, πρέπει να σκεφθούμε επίσης ότι αυτός ο παράγων είναι ποσοτικά μεταβλητός. Υπάρχουν μικρότερες και μεγαλύτερες αντιστάσεις, και περιμένουμε να εμφανισθούν και στην εργασία μας αυτές οι ποσοτικές διαφορές. Ίσως έτσι αποκομίσουμε μια άλλη εμπειρία, την οποία έχουμε και στην εργασία της ερμηνείας των ονείρων, αφού μερικές φορές απαιτείται μία και μόνο αυθόρμητη ιδέα, ή έστω πολύ λίγες, για να φθάσουμε από το ονειρικό στοιχείο στο ασυνείδητό του, ενώ άλλες φορές είναι απαραίτητες ολόκληρες αλυσίδες συνειρμών καθώς και η υπέρβαση πολλών κριτικών αντιρρήσεων.

Θα σκεφθούμε ότι αυτές οι διαφορές σχετίζονται με τα μεταβλητά μεγέθη της αντίστασης και ίσως θα έχουμε δίκαιο. Όταν η αντίσταση είναι μικρή, τότε δεν απέχει και το υποκατάστατο πολύ από το ασυνείδητο· μια μεγάλη αντίσταση όμως συνεπάγεται μεγάλες παραμορφώσεις του ασυνείδητου και κατά συνέπεια μια μεγάλη υποχώρηση από το υποκατάστατο στο ασυνείδητο.

Ήλθε ίσως η ώρα να πάρουμε ένα όνειρο και να δοκιμάσουμε πάνω σε αυτό την τεχνική μας, για να δούμε αν θα επιβεβαιωθούν οι προσδοκίες μας. Ποιό όνειρο όμως να διαλέξουμε; Δεν θα πιστέψε-

τε πόσο δύσκολη είναι για μένα αυτή η απόφαση, και μάλιστα δεν μπορώ ακόμη να σας εξηγήσω σε τι συνίστανται οι δυσκολίες. Προφανώς πρέπει να υπάρχουν όνειρα που έχουν υποστεί γενικά μικρές παραμορφώσεις, και το καλύτερο θα ήταν να ξεκινήσουμε με τέτοια. Ποιά όνειρα όμως είναι τα λιγότερο παραμορφωμένα; Τα λογικά και όχι συγκεχυμένα, από τα οποία σας ανέφερα ήδη δύο; [Βλέπε 5η Παράδοση, σελ. 95 κ.ε.]. Αυτό θα ήταν μεγάλη πλάνη. Η μελέτη δείχνει ότι αυτά τα όνειρα έχουν υποστεί μια εξαιρετικά μεγάλη παραμόρφωση. Αν όμως παραιτούμενος από έναν ιδιαίτερο όρο πάρω ένα οποιοδήποτε όνειρο, πιθανότατα θα απογοητευθείτε πολύ. Ενδέχεται να έχουμε ένα τόσο μεγάλο πλήθος συνειρμών προς τα επιμέρους στοιχεία του ονείρου, τους οποίους πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ή να καταγράψουμε, ώστε η εργασία μας δεν θα μπορεί διόλου να συνοψισθεί. Αν καταγράψουμε το όνειρο και το αντιπαραβάλουμε προς όλες τις επίσης καταγραμμένες αυθόρμητες ιδέες σχετικά με αυτό, οι δεύτερες σημειώσεις μπορούν κάλλιστα να είναι πολλαπλάσιες του ονειρικού κειμένου. Το πιο σκόπιμο θα ήταν ίσως να διαλέξουμε για ανάλυση μερικά σύντομα όνειρα, το καθένα από τα οποία μπορεί τουλάχιστον να μας πει ή να μας επιβεβαιώσει κάτι. Αυτό θα αποφασίσουμε, ακόμη και αν η εμπειρία δεν θα μπορούσε να μας υποδείξει πού μπορούμε όντως να βρούμε τα όχι πολύ παραμορφωμένα όνειρα.

Γνωρίζω όμως και μια άλλη διευκόλυνση, η οποία μάλιστα βρίσκεται στον δρόμο μας. Αντί να καταπιαστούμε με την ερμηνεία ολόκληρων ονείρων, ας περιορισθούμε σε επιμέρους στοιχεία ονείρων, για να παρακολουθήσουμε βάσει μιας σειράς παραδειγμάτων πώς θα ερμηνευθούν με την εφαρμογή της τεχνικής μας.

α) Μια κυρία διηγείται ότι στα παιδικά της χρόνια ονειρευόταν πολύ συχνά ότι ο θεούλης έχει στο κεφάλι του ένα μυτερό χάρτινο καπέλο. Πώς θέλετε να καταλάβουμε αυτό το όνειρο χωρίς τη βοήθεια της ονειρευόμενης; Ακούγεται εντελώς παράλογο. Παύει όμως να είναι παράλογο, όταν η κυρία μάς αναφέρει ότι στα παιδικά της χρόνια της φορούσαν συχνά την ώρα του φαγητού ένα τέτοιο καπέλο, διότι δεν μπορούσε να κόψει τη συνήθεια να στραβοκοιτάζει προς τα πιάτα των αδελφών της, μήπως σε κάποιο από τα αδελφάκια της έβαλαν περισσότερο φαγητό απότι σε εκείνη. Το καπέλο έπαιζε λοιπόν τον ρόλο των παρωπίδων. Πρόκειται εξάλλου για μια βιογραφική πληροφορία, που δόθηκε χωρίς καμιά δυσκολία. Η ερμηνεία αυτού του ονειρικού στοιχείου, άρα και ολόκληρου του μικρού ονείρου επιτυγχάνεται εύκολα με τη βοήθεια μιας άλλης αυθόρμητης ιδέας της ονειρευόμενης. «Καθώς είχα ακούσει ότι ο

θεούλης είναι παντογνώστης και βλέπει τα πάντα», λέει η κυρία, «το όνειρο μπορεί να σημαίνει μόνον ότι ξέρω και βλέπω τα πάντα όπως ο θεός, ακόμη και αν θέλουν να με εμποδίσουν». Αυτό το παράδειγμα είναι ίσως υπερβολικά απλό.

β) Μια δύσπιστη ασθενής είδε ένα μεγάλο όνειρο, σε μια σκηνή του οποίου μερικά άτομα της μιλούν πολύ εγκωμιαστικά για το βιβλίο μου σχετικά με το «ευφυολόγημα» [1905c]. Έπειτα γίνεται λόγος για ένα «κανάλι», *ίσως ένα άλλο βιβλίο μου, στο οποίο αναφέρεται ένα κανάλι ή κάτι με κανάλια... δεν το ξέρει... είναι εντελώς ασαφές.*

Θα τείνετε ασφαλώς να πιστέψετε ότι το στοιχείο «κανάλι» δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθεί, διότι είναι ξεκομμένο και ακαθόριστο. Έχετε δίκαιο να θεωρείτε την ερμηνεία δύσκολη, αλλά η δυσκολία δεν οφείλεται στην ασάφειά του· είναι ασαφές για άλλον λόγο, γι' αυτόν που δυσχεραίνει και την ερμηνεία του. Η ονειρευόμενη δεν έχει συνειρμούς σχετικά με το κανάλι· ούτε εγώ φυσικά μπορώ να πω κάτι γι' αυτό. Λίγο αργότερα, στην πραγματικότητα την άλλη μέρα, είπε ότι της ήλθε κάτι στον νου, που *ίσως* είναι σχετικό με αυτά. Ήταν ένα ανέκδοτο που είχε ακούσει. Σε ένα πλοίο μεταξύ Ντόβερ και Καλαί ένας γνωστός συγγραφέας κουβεντιάζει με έναν Άγγλο, ο οποίος στο πλαίσιο ενός θέματος αναφέρει την πρόταση: *Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas* (Από το υπέροχο ως το γελοίο είναι μόνον ένα βήμα). Ο συγγραφέας απαντά: *Oui, le pas de Calais* (Ναι, το πέρασμα του Καλαί). Με αυτό ήθελε να πει ότι βρίσκει τη Γαλλία υπέροχη και την Αγγλία γελοία. Το *Pas de Calais* είναι βέβαια ένα κανάλι, της Μάγχης, το *Canal la manche*. Μήπως αυτή η ιδέα έχει να κάνει με το όνειρο; Ασφαλώς, λέω, μας δίνει τη λύση του αινιγματικού στοιχείου του ονείρου. Ή αμφιβάλλετε ότι αυτό το ευφυολόγημα υπήρχε πριν από το όνειρο ως το ασυνείδητο του ονειρικού στοιχείου «κανάλι»; Μπορείτε να δεχθείτε ότι βρέθηκε και προστέθηκε εκ των υστέρων; Η ιδέα μαρτυρεί τον σκεπτικισμό που κρύβεται πίσω από τον φορτικό της θαυμασμό και η αντίσταση είναι ασφαλώς η κοινή αιτία και για τα δύο δεδομένα, τόσο για το γεγονός ότι η ιδέα άργησε να της έλθει στον νου όσο και για την ασάφεια με την οποία εμφανίσθηκε στο όνειρο το αντίστοιχο στοιχείο. Κοιτάξτε τώρα τη σχέση του ονειρικού στοιχείου προς το ασυνείδητό του. Είναι σαν ένα μικρό μέρος αυτού του ασυνείδητου, σαν ένας υπαινιγμός σε αυτό· όντας έτσι απομονωμένο έγινε εντελώς ακατανόητο.

γ) Ένας ασθενής ονειρεύεται μεταξύ άλλων: *Γύρω από ένα τραπέζι ιδιαίτερου σχήματος κάθονται μερικά από τα μέλη της οικογένειάς*

του κλπ. Σχετικά με αυτό το τραπέζι θυμάται ότι κατά την επίσκεψή του σε μια οικογένεια είχε δει ένα τέτοιο έπιπλο. Οι σκέψεις του συνεχίζονται: Σε αυτή την οικογένεια υπήρχε μια ιδιαίτερη σχέση μεταξύ πατέρα και γιού, και σε λίγο προσθέτει ότι στην πραγματικότητα ανάλογη είναι και η δική του σχέση προς τον πατέρα του. Το τραπέζι μπήκε λοιπόν στο όνειρο για να συμβολίσει αυτόν τον παραλληλισμό.

Αυτός ο ονειρευόμενος ήταν ήδη εξοικειωμένος με τις απαιτήσεις της ερμηνείας των ονείρων. Έναν άλλον θα τον ενοχλούσε ίσως το γεγονός ότι μια τόσο ασήμαντη λεπτομέρεια όπως το σχήμα του τραπεζιού γίνεται αντικείμενο αναζητήσεων. Θεωρούμε πράγματι ότι τίποτε στο όνειρο δεν είναι τυχαίο ή αδιάφορο και περιμένουμε εξηγήσεις ακριβώς από τη διαλεύκανση τόσο άσημων λεπτομερειών χωρίς ορατά αίτια προέλευσης. Θα σας εκπλήξει ίσως το γεγονός ότι η εργασία του ονείρου εκφράζει την ιδέα «και σε μας το ίδιο συμβαίνει» ακριβώς με την επιλογή του τραπεζιού. Αλλά και αυτό έχει την εξήγησή του, μόλις ακούσετε ότι το όνομα αυτής της οικογένειας είναι Tischler.⁵⁶ Τοποθετώντας τους δικούς του σε αυτό το τραπέζι, ο ονειρευόμενος λέει ότι είναι και αυτοί Tischler. Προσέξτε εξάλλου ότι κατά την ανακοίνωση τέτοιων ερμηνειών αναγκάζεται κανείς να γίνει αδιάκριτος. Μαντεύετε έτσι μία από τις δυσκολίες που υπαινίχθηκα μιλώντας για την επιλογή παραδειγμάτων. Θα μπορούσα εύκολα στη θέση αυτού του ονείρου να διαλέξω άλλο όνειρο, αλλά έτσι θα απέφευγα αυτή την αδιακρισία μόνο διαπράττοντας αντ' αυτής μια άλλη.

Μου φαίνεται πως ήλθε η ώρα να εισαγάγω δύο νέους όρους, τους οποίους θα μπορούσαμε να έχουμε ήδη χρησιμοποιήσει. Αυτά που αναφέρει το όνειρο θα τα αποκαλούμε *έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου*, ενώ τα κρυμμένα, στα οποία θέλουμε να φθάσουμε παρακολουθώντας τους συνειρμούς, θα τα αποκαλούμε *λανθάνουσες ιδέες του ονείρου*. Προσέχουμε τότε τις σχέσεις ανάμεσα στο έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου και στις λανθάνουσες ιδέες του, όπως φαίνονται σε αυτά τα παραδείγματα. Είναι δυνατόν να υπάρχουν πολλές και διάφορες τέτοιες σχέσεις. Στα παραδείγματα α και β το έκδηλο στοιχείο είναι και συστατικό των λανθανουσών ιδεών, αλλά αποτελεί μόνον ένα μικρό μέρος τους. Από ένα μεγάλο και σύνθετο ψυχικό μόρφωμα μέσα στις ασυνείδητες ονειρικές ιδέες ένα μικρό μέρος εισχώρησε και στο έκδηλο όνειρο, σαν απόσπασμά τους ή σε άλλες περιπτώσεις σαν υπαινιγμός σε αυτές, σαν σύνθημα, μια σύν-

56. Tischler: μαραγκός, από το Tisch: τραπέζι. (Σ.τ.μ.)

τιμηση σε τηλεγραφικό ύφος. Η ερμηνευτική εργασία πρέπει να ανασυνθέσει το όλον των ονειρικών ιδεών βασιζόμενη σε αυτό το απόσπασμα ή στον υπαινιγμό, όπως έγινε με ιδιαίτερα ωραίο τρόπο στο παράδειγμα β. Το ένα είδος της παραμόρφωσης στην οποία συνίσταται η εργασία του ονείρου είναι λοιπόν η υποκατάσταση με το απόσπασμα ή τον υπαινιγμό. Στο παράδειγμα γ διακρίνουμε επιπλέον μια άλλη σχέση πραγμάτων, η οποία στα επόμενα παραδείγματα εκφράζεται, όπως θα δούμε, καθαρότερα και σαφέστερα.

δ) Ο ονειρευόμενος *τραβάει μπροστά μια (ορισμένη, γνωστή του) κυρία που βρίσκεται πίσω από το κρεβάτι*. Με τον πρώτο συνειρμό βρίσκει ο ίδιος το νόημα αυτού του στοιχείου του ονείρου: Εκφράζει την *προτίμησή*⁵⁷ του γι' αυτή την κυρία.

ε) Ένας άλλος ονειρεύεται ότι *ο αδελφός του είναι μέσα σε ένα κιβώτιο*. Η πρώτη αυθόρμητη ιδέα αντικαθιστά το κιβώτιο με μια *ντουλάπα*, η δεύτερη δίνει αμέσως την ερμηνεία: ο αδελφός *περιορίζεται*.⁵⁸

στ) Ο ονειρευόμενος *ανεβαίνει σε ένα βουνό, από το οποίο έχει μια εξαιρετική, εκτενή θέα*. Το όνειρο φαίνεται λογικό, δεν περιέχει ίσως τίποτε που θα έπρεπε να ερμηνευθεί, απομένει να ερευνησουμε την ανάμνηση που θίγεται και τον λόγο για τον οποίο προκλήθηκε. Αλλά *πλανάσθε*: αποδεικνύεται ότι αυτό ακριβώς το όνειρο απαιτούσε την ερμηνεία του όπως και κάθε άλλο, συγκεκριμένο. Ο ονειρευόμενος δεν θυμάται μάλιστα τίποτε από δικές του ορειβασίες, αλλά του έρχεται η ιδέα ότι ένας γνωστός του εκδίδει μια «*επιθεώρηση*», που ασχολείται με τις σχέσεις μας προς τις πιο μακρινές ηπείρους. Η λανθάνουσα ιδέα του ονείρου είναι λοιπόν μια ταύτιση του ονειρευόμενου με τον γνωστό του, που περισκοπεί, «*επιθεωρεί*» γύρω του.

Εδώ βρίσκετε έναν νέο τύπο σχέσης μεταξύ του έκδηλου και του λανθάνοντος ονειρικού στοιχείου. Το πρώτο δεν είναι τόσο μια παραμόρφωση του δεύτερου, αλλά μάλλον μια παράστασή του, μια πλαστική, συγκεκριμένη παράσταση μέσω συμβόλων, με αφετηρία την λεκτική διατύπωση. Έτσι όμως είναι και πάλι μια παραμόρφω-

57. Το *Vorzug*: προτίμηση, σημαίνει τρόπον τινά τράβηγμα προς τα μπρος, δηλαδή (*her*)*vorziehen*. (Σ.τ.μ.)

58. Το *Schrank*: ντουλάπα, συγγενεύει ετυμολογικά με το *sich einschränken*: περιορίζομαι, θέτω γύρω μου όρια ή φραγμούς. (Σ.τ.μ.)

ση, αφού στη λέξη έχουμε ήδη ξεχάσει από ποιά συγκεκριμένη εικόνα έχει προέλθει, γιαυτό και στην αντικατάστασή της από την εικόνα δεν την αναγνωρίζουμε πια. Αν αναλογισθείτε ότι το έκδηλο όνειρο αποτελείται κυρίως από οπτικές εικόνες και πιο σπάνια από σκέψεις και λόγια, μπορείτε να μαντέψετε ότι αυτό το είδος σχέσης έχει ιδιαίτερη σημασία για την ονειροπλασία. Βλέπετε επίσης ότι με αυτόν τον τρόπο είναι δυνατόν για πολλές αφηρημένες ιδέες να δημιουργούνται στο έκδηλο όνειρο υποκατάστατες εικόνες, οι οποίες βέβαια χρησιμεύουν στη συγκάλυψη αυτών των ιδεών. Είναι η τεχνική του γνωστού μας εικονόγραφου. Από πού προέρχεται η εντύπωση του ευφυολογήματος, που δημιουργούν οι παραστάσεις αυτού του είδους, είναι ένα ιδιαίτερο ζήτημα, που δεν χρειάζεται να το θίξουμε εδώ.⁵⁹

Ένα τέταρτο είδος σχέσης μεταξύ του έκδηλου και του λανθάνοντος στοιχείου του ονείρου πρέπει να το αποσιωπήσω, ώσπου να αναφερθώ στον σχετικό όρο της τεχνικής μας.⁶⁰ Αλλά και με αυτό το είδος η απαρίθμηση δεν θα είναι πλήρης· για τους σκοπούς μας όμως θα είναι επαρκής.

Θα έχετε τώρα το θάρρος να επιχειρήσουμε την ερμηνεία ενός ολόκληρου ονείρου; Ας δοκιμάσουμε, για να δούμε αν έχουμε προετοιμασθεί καλά. Δεν θα διαλέξω βέβαια κανένα από τα πιο σκοτεινά, παραταύτα θα είναι ένα όνειρο με αρκετά χαρακτηριστικές ιδιότητες.

Λοιπόν, μια νεαρή, αλλά εδώ και πολλά χρόνια παντρεμένη κυρία ονειρεύεται: *Είναι με τον άνδρα της στο θέατρο, όπου μια πλευρά της πλατείας είναι εντελώς άδεια. Ο άνδρας της της λέει ότι ήθελε να έλθει και η Elise L. με τον αρραβωνιαστικό της, αλλά δεν βρήκαν εισιτήρια παρά μόνο για κακές θέσεις, 3 του 1 φιορ. και 50 ημιώβωλων, και φυσικά δεν τα πήραν. Αυτή λέει ότι δεν ήταν και τραγικό.*

Το πρώτο που μας αναφέρει η ονειρευόμενη είναι ότι η αφορμή για το όνειρο θίγεται στο έκδηλο περιεχόμενό του. Ο άνδρας της της είχε πει πράγματι ότι η Elise L., μια περίπου συνομήλικη γνωστή, αρραβωνιάσθηκε. Το όνειρο είναι η αντίδραση σε αυτή την πληροφορία. Γνωρίζουμε ήδη ότι για πολλά όνειρα είναι εύκολο να εντοπίσουμε στην προηγούμενη ημέρα μια αφορμή και ότι συχνά ο ονειρευόμενος διαπιστώνει αυτή τη σχέση χωρίς δυσκολίες. Τέτοιου είδους πληροφορίες μας δίνει η ονειρευόμενη και για άλλα στοιχεία

59. [Βλέπε 15η Παράδοση, σελ. 229 κ.ε.].

60. [Βλέπε 10η Παράδοση, σελ. 146].

του έκδηλου ονείρου. Από πού προέρχεται η λεπτομέρεια ότι μια πλευρά της πλατείας δεν είναι κατειλημμένη. Είναι ένας υπαινιγμός σε ένα πραγματικό γεγονός της προηγούμενης εβδομάδας. Είχε αποφασίσει να δει μια ορισμένη παράσταση στο θέατρο, γιατί αγόρασε *πολύ νωρίς* εισιτήρια, τόσο νωρίς που έπρεπε να πληρώσει τέλη προαγοράς. Όταν έφθασαν μέσα στο θέατρο, έγινε φανερό πόσο περιττή ήταν η ανησυχία της, αφού *μια πλευρά της πλατείας ήταν σχεδόν άδεια*. Άνετα θα μπορούσε να είχε αγοράσει τα εισιτήρια ακόμη και την ίδια ημέρα. Ο άνδρας της δεν παρέλειψε μάλιστα να την πειράξει γι' αυτή την *βιαστική κίνηση*. — Πού ανάγεται το ποσό του 1 φιορ. και 50 ημ.; Σε τελείως διαφορετικό πλαίσιο, που δεν έχει καμιά σχέση με το προηγούμενο, αλλά υπαινίσσεται επίσης μια είδηση της προηγούμενης ημέρας. Η κουνιάδα της έλαβε από τον άνδρα της 150 φιορ. ως δώρο και το κουτορνίθι δεν είχε τίποτε πιο επείγον να κάνει παρά έσπευσε και αγόρασε αμέσως ένα κόσμημα. — Από πού προέρχεται το 3; Εδώ δεν έχει ιδέα, εκτός αν δώσουμε σημασία στον συνειρμό της ότι η μνηστή, η Elise L., είναι μόνο 3 μήνες νεότερη από αυτή, την σχεδόν δέκα χρόνια παντρεμένη γυναίκα. Και η ανοησία της αγοράς τριών εισιτηρίων για δύο άτομα; Εδώ δεν λείπει τίποτε, και γενικά αρνείται κάθε παραπέρα συνειρμό ή πληροφορία.

Μας έδωσε όμως τόσο πολύ υλικό με τους λίγους συνειρμούς, ώστε μπορούμε να μαντέψουμε τις λανθάνουσες ιδέες του ονείρου. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι πληροφορίες της για το όνειρο περιέχουν πολλούς χρονικούς προσδιορισμούς, οι οποίοι θεμελιώνουν τα κοινά σημεία ανάμεσα στα διάφορα μέρη του υλικού. Εξασφάλισε *πολύ νωρίς* τα εισιτήρια για το θέατρο, *βιάστηκε* να τα πάρει, γιατί έπρεπε να πληρώσει παραπάνω· η κουνιάδα *έσπευσε* με παρόμοιον τρόπο στον κοσμηματοπώλη για να αγοράσει ένα κόσμημα, *λες και δεν θα προλάβαινε*. Αν στο τόσο τονισμένο «πολύ νωρίς», στη «βιαστική κίνηση», προσθέσουμε την αφορμή του ονείρου, την είδηση ότι η μόνο 3 μήνες νεότερη φίλη της βρήκε πράγματι καλόν άνδρα, καθώς και την κριτική που περιέχει η υβριστική έκφραση για την κουνιάδα, ότι είναι *ανόητο* να κάνει κανείς βεβιασμένες ενέργειες, τότε έχουμε τρόπον τινά αυτόματα μπροστά μας την ακόλουθη κατασκευή των λανθανουσών ιδεών του ονείρου, τις οποίες παρουσιάζει με φοβερά παραμορφωμένον τρόπο το υποκατάστατό τους, το έκδηλο όνειρο: «Ήταν όντως *ανοησία* από τη μεριά μου να βιαστώ τόσο πολύ να παντρευτώ! Το παράδειγμα της Elise μου δείχνει ότι και αργότερα θα έβρισκα άνδρα». (Η υπερβολική βιασύνη παριστάνεται μέσω της συμπεριφοράς της, όταν αγόρασε τα εισιτήρια, καθώς και της συμπεριφοράς της κουνιάδας, που έσπευσε να αγοράσει το κό-

σημα. Ως υποκατάστατο της παντρειάς εμφανίζεται η μετάβαση στο θέατρο). Αυτή θα ήταν η κεντρική ιδέα. Μπορούμε ίσως να συνεχίσουμε, αλλά με μειωμένη βεβαιότητα, επειδή η ανάλυση σε αυτά τα σημεία δεν θα έπρεπε να παραιτηθεί από δηλώσεις της ονειρευόμενης: «Και 100 φορές καλύτερον θα είχα βρει με αυτά τα λεφτά!» (150 φιορ. είναι 100 φορές περισσότερα από 1 φιορ. και 50 ημ.). Αν στη θέση των χρημάτων μπορούμε να βάλουμε την προίκα, η ονειρική ιδέα θα σήμαινε ότι με την προίκα εξαγοράζει κανείς τον άνδρα τόσο το κόσμημα όσο και τα εισιτήρια για τις κακές θέσεις θα αντιπροσώπευαν τον άνδρα. Ακόμη πιο επιθυμητό θα ήταν αν το στοιχείο «3 εισιτήρια» είχε σχέση με άνδρα. Αλλά η κατανόησή μας δεν φθάνει ακόμη ως εκεί. Μαντέψαμε μόνον ότι το όνειρο εκφράζει την *χαμηλή εκτίμηση* για τον άνδρα της και τη λύπη της για την *πρόωρη παντρεία*.

Κατά την κρίση μου το αποτέλεσμα αυτής της πρώτης ερμηνείας ονείρου μάς προκάλεσε μάλλον κατάπληξη και σύγχυση παρά ικανοποίηση. Είναι πάρα πολλά αυτά που εισδύουν ενοχλητικά μέσα μας, περισσότερα από όσα μπορούμε να χωνέψουμε. Αντιλαμβανόμαστε ήδη ότι δεν θα εξαντλήσουμε τα διδάγματα από την ερμηνεία αυτού του ονείρου. Ας σπεύσουμε να βγάλουμε τα συμπεράσματα που θεωρούμε ότι συνιστούν γνωστική κατάκτηση.

Πρώτον: Αξιοσημείωτο είναι ότι στις λανθάνουσες ιδέες το κέντρο βάρους βρίσκεται στο στοιχείο της βιασύνης· στο έκδηλο όνειρο δεν βρίσκουμε τίποτε σχετικό. Χωρίς την ανάλυση δεν θα μπορούσαμε να μαντέψουμε ότι αυτό το στοιχείο παίζει οποιονδήποτε ρόλο. Είναι λοιπόν κατ' αυτά δυνατόν να μην εμφανίζεται στο έκδηλο όνειρο το κυριότερο, ο πυρήνας των ασυνείδητων ιδεών. Αυτό αλλάζει κατ' ανάγκη ριζικά την εντύπωση που προκαλεί ολόκληρο το όνειρο. Δεύτερον: Στο όνειρο υπάρχει ένας ανόητος συνδυασμός, 3 του 1 φιορ. και 50 ημ., ενώ στις ονειρικές ιδέες μαντεύουμε τη σκέψη: Ήταν ανοησία (να παντρευτώ τόσο νωρίς). Μπορούμε να αρνηθούμε ότι αυτή η ιδέα, «ήταν ανοησία», παριστάνεται ακριβώς με την ένταξη ενός παράλογου στοιχείου στο έκδηλο όνειρο; Τρίτον: Μια συγκριτική ματιά δείχνει ότι η σχέση ανάμεσα στα έκδηλα και στα λανθάνοντα στοιχεία δεν είναι απλή, δεν είναι διόλου έτσι, ώστε πάντοτε ένα έκδηλο στοιχείο να παίρνει τη θέση ενός λανθάνοντος. Πρέπει μάλλον να υπάρχει μια μαζική σχέση ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα, όπου ένα έκδηλο στοιχείο μπορεί να αντιπροσωπεύει περισσότερα λανθάνοντα ή ένα λανθάνον να υποκαθίσταται από περισσότερα έκδηλα. [Βλέπε 11η Παράδοση, σελ. 168].

Όσον αφορά το νόημα του ονείρου και τη συμπεριφορά της ονειρευόμενης απέναντι σε αυτό υπάρχουν επίσης εκπλήξεις. Αναγνωρί-

ζει μεν την ερμηνεία, αλλά απορεί γι' αυτή. Δεν ήξερε ότι εκτιμά τόσο λίγο τον άνδρα της· δεν ξέρει καν γιατί πρέπει να τον εκτιμά τόσο λίγο. Εδώ λοιπόν υπάρχουν ακόμη πολλά ακατανόητα σημεία. Πιστεύω πράγματι ότι δεν είμαστε ακόμη τόσο καλά εξοπλισμένοι για την ερμηνεία ενός ονείρου και πρέπει πρώτα να προετοιμασθούμε με πρόσθετη διδασκαλία.

ΠΑΙΔΙΚΑ ΟΝΕΙΡΑ

Κυρίες και κύριοι! Μας διακατέχει η εντύπωση ότι βιαστήκαμε να προχωρήσουμε. Ας πάμε λίγο πιο πίσω! Προτού κάνουμε την τελευταία απόπειρα να κατανοήσουμε με την τεχνική μας τη δυσκολία της παραμόρφωσης του ονείρου, είχαμε πει ότι το καλύτερο θα ήταν να την παρακάμψουμε στηριζόμενοι σε όνειρα όπου αυτή η παραμόρφωση δεν υπάρχει ή είναι πολύ ασήμαντη. Θα αποκλίνουμε και πάλι από την εξελικτική πορεία της γνώσης μας [βλέπε 5η Παράδοση, σελ. 83], διότι στην πραγματικότητα μόνο μετά την συνεπή εφαρμογή της ερμηνευτικής τεχνικής μας και μετά την ολοκληρωμένη ανάλυση των παραμορφωμένων ονείρων προσέξαμε ότι υπάρχουν και όνειρα απαλλαγμένα από αυτή την παραμόρφωση.

Τα όνειρα που αναζητούμε τα βρίσκουμε στα παιδιά.⁶¹ Είναι σύντομα, σαφή, έχουν συνοχή, είναι ευκατανόητα, μη διαφορούμενα και όμως πρόκειται για αδιαμφισβήτητα όνειρα. Μην πιστέψετε όμως ότι όλα τα όνειρα των παιδιών είναι αυτού του τύπου. Αρχίζει πολύ νωρίς στην παιδική ηλικία και η παραμόρφωση του ονείρου και υπάρχουν όνειρα παιδιών, μεταξύ πέντε και οχτώ ετών, που έχουν όλα τα χαρακτηριστικά των κατοπινότερων ονείρων. Αν όμως περιορισθείτε στην ηλικία όπου αρχίζει η διακριτή ψυχική δραστηριότητα μέχρι το τέταρτο ή πέμπτο έτος, θα μπορέσετε να συλλέξετε μια σειρά από όνειρα με έναν χαρακτήρα που πρέπει να αποκληθεί παιδικός ή νηπιακός, και τέτοια όνειρα θα βρείτε σποραδικά και στα μετέπειτα παιδικά χρόνια. Ακόμη και σε ενήλικους συναντούμε κάποτε όνειρα που μοιάζουν εντελώς με τα χαρακτηριστικά όνειρα των παιδιών.

Από αυτά τα παιδικά όνειρα μπορούμε πολύ εύκολα και με μεγάλη ασφάλεια να αντλήσουμε διδάγματα για τη φύση του ονείρου, για τα οποία θέλουμε να ελπίζουμε ότι θα έχουν αποφασιστική σημασία και γενική ισχύ.

1. Για την κατανόηση αυτών των ονείρων δεν απαιτείται ανάλυση ή εφαρμογή μιας τεχνικής. Δεν είναι απαραίτητο να θέσουμε ερωτήσεις στο παιδί που μας λέει το όνειρό του. Χρειάζεται όμως να έχουμε μερικές πληροφορίες σχετικά με τη ζωή του παιδιού. Υπάρχει πάντοτε ένα βίωμα της προηγούμενης ημέρας, το οποίο μας εξηγεί το όνειρο. Με αυτό το όνειρο η ψυχική ζωή αντιδρά κατά τη

61. [Στην *Ερμηνεία των ονείρων* δεν υπάρχει ειδικό κεφάλαιο για τα παιδικά όνειρα. Ο Φρόντντ τα πραγματεύεται εκεί στο μέρος III, όπου βρίσκονται και τα παραδείγματα ονείρων που αναφέρονται εδώ].

διάρκεια του ύπνου σε αυτό το βίωμα της προηγούμενης ημέρας.

Ας ακούσουμε τώρα μερικά παραδείγματα, για να στηρίξουμε πάνω τους τα παραπέρα συμπεράσματά μας.

α) Ένα αγόρι 22 μηνών πρέπει να συγχαρεί κάποιον δίνοντάς του ένα καλάθι με κεράσια. Το κάνει προφανώς πολύ απρόθυμα, μολονότι του υπόσχονται ότι θα του δώσουν μερικά από αυτά. Το πρωί λέει πως ονειρεύθηκε: *Ο Χέ(ρ)μαν έφαγε όλα τα κε(ρ)άσια.*

β) Ένα κορίτσι 3¼ ετών περνάει πρώτη φορά τη λίμνη με το πλοιάριο. Κατά την αποβίβαση δεν θέλει να κατεβεί και κλαίει πικρά. Ο πλουςτής φάνηκε πάρα πολύ σύντομος. Το άλλο πρωί: *Την περασμένη νύχτα έπλεα στη λίμνη. Μπορούμε ασφαλώς να συμπληρώσουμε ότι αυτός ο πλους είχε μεγαλύτερη διάρκεια.*

γ) Ένα αγόρι 5¼ ετών είναι μαζί με τους γονείς σε μια εκδρομή στο Έχερνταλ κοντά στο Χάλστατ. Είχε ακούσει ότι το Χάλστατ βρίσκεται στις παρυφές του Νταχστάιν και έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον γι' αυτό το βουνό. Από το σπίτι στο Αουσζέε φαινόταν πολύ ωραία το Νταχστάιν και με το τηλεσκόπιο μπορούσαν να διακρίνουν εκεί το καταφύγιο Σίμονυ. Το παιδί προσπάθησε επανειλημμένα να το δει με το τηλεσκόπιο, χωρίς να είναι φανερό αν τα κατάφερε. Η εκδρομή άρχισε σε μια ατμόσφαιρα ευχάριστων προσδοκιών. Μόλις φαινόταν ένα νέο βουνό, το παιδί ρωτούσε: Είναι το Νταχστάιν; Όσο απαντούσαν αρνητικά στο ερώτημά του, τόσο περισσότερο έχανε την καλή του διάθεση, ώσπου κάποτε παραδόθηκε στη σιωπή και δεν ήθελε να ανεβεί έναν μικρό κλιμακωτό δρόμο προς τον καταρράκτη. Οι γονείς θεώρησαν ότι παρακουράσθηκε, αλλά το πρωί της επομένης είπε τρισευτυχισμένο: *Τη νύχτα ονειρεύθηκα ότι ήμασταν στο καταφύγιο του Σίμονυ. Με αυτή την προσμονή είχε έλθει λοιπόν στην εκδρομή. Όσον αφορά τις λεπτομέρειες είπε μόνον ό,τι είχε ήδη ακούσει: Έχει έξι ώρες ανέβασμα σκαλιών.*

Αυτά τα τρία όνειρα αρκούν για όλες τις πληροφορίες.

2. Βλέπουμε ότι αυτά τα παιδικά όνειρα δεν στερούνται νοήματος· είναι *κατανοητές, πλήρους αξίας ψυχικές πράξεις.* Θυμηθείτε την ιατρική εκτίμηση για το όνειρο που σας παρουσίασα [5η Παράδοση, σελ. 86], τον παραλληλισμό με τα δάχτυλα ενός μουσικά απαίδευτου πάνω στα πλήκτρα του πιάνου. Δεν θα σας διαφύγει πόσο αντίθετα προς αυτή την κρίση είναι τα προαναφερόμενα παιδικά όνειρα. Θα ήταν όμως πραγματικά παράξενο να επιτυγχάνει το παιδί στον ύπνο πλήρεις ψυχικές πράξεις και στην ίδια περίπτωση ο ενήλικος να περιορίζεται σε σπασμοειδείς αντιδράσεις. Έχουμε επίσης κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι το παιδί κοιμάται καλύτερα και βαθύτερα.

3. Αυτά τα όνειρα δεν παρουσιάζουν καμιά παραμόρφωση, γιατί αυτό δεν απαιτούν ερμηνευτική εργασία. Το έκδηλο όνειρο συμπίπτει

με το λανθάνον. *Η ονειρική παραμόρφωση δεν ανήκει λοιπόν στην ουσία του ονείρου.* Υποθέτω ότι έτσι βγαίνει ένα βάρος από πάνω σας. Αλλά λίγη ονειρική παραμόρφωση, μια σχετική διαφορά ανάμεσα στο έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου και στις ονειρικές ιδέες θα παραδεχθούμε ότι υπάρχει και σε αυτά τα όνειρα, αν τα μελετήσουμε ακριβέστερα.

4. Το όνειρο του παιδιού είναι η αντίδραση σε ένα βίωμα της ημέρας, το οποίο άφησε πίσω του μια αίσθηση λύπης, μια λαχτάρα, μια επιθυμία που δεν βρήκε την ικανοποίησή της. *Το όνειρο φέρνει την άμεση, απροκάλυπτη εκπλήρωση αυτής της επιθυμίας.* Σκεφθείτε τώρα όσα είπαμε για τον ρόλο των σωματικών ερεθισμάτων, εξωτερικών και εσωτερικών, που διαταράσσουν τον ύπνο και υποκινούν το όνειρο. Γνωρίσαμε εκεί πλήρως επιβεβαιωμένα γεγονότα, αλλά μόνο λίγα όνειρα μπορέσαμε να εξηγήσουμε με αυτόν τον τρόπο. Στα προαναφερόμενα παιδικά όνειρα δεν υπάρχει τίποτε που θα μπορούσε να υποδηλώνει την επενέργεια τέτοιων σωματικών ερεθισμάτων· εδώ δεν μπορούμε να σφάλλουμε, διότι τα όνειρα είναι πλήρως κατανοητά και ευσύνοπτα. Αυτό όμως δεν μας υποχρεώνει να εγκαταλείψουμε την ερεθισματογενή αιτιολογία του ονείρου. Μπορούμε μόνο να ρωτήσουμε γιατί λησμονήσαμε εξ αρχής ότι εκτός από τα σωματικά υπάρχουν και ψυχικά ερεθίσματα που διαταράσσουν τον ύπνο. Ξέρουμε όμως ότι σε αυτές τις διεγέρσεις οφείλεται συνήθως η διαταραχή του ύπνου στους ενήλικους, καθώς τους εμποδίζουν να περιέλθουν στην ψυχική διάθεση που απαιτείται για να αποκοιμηθούν, να αποσύρουν δηλαδή το ενδιαφέρον τους από τον κόσμο. Ο ενήλικος δεν θέλει να διακόψει τη ζωή, αλλά προτιμά να συνεχίσει την εργασία του πάνω στα πράγματα που τον απασχολούν, γιατί δεν μπορεί να κοιμηθεί. Ένα τέτοιο ψυχικό ερέθισμα που διαταράσσει τον ύπνο είναι λοιπόν για το παιδί η μη ικανοποιημένη επιθυμία στην οποία αντιδρά με το όνειρο.

5. Από εδώ είναι εύκολο να βρούμε την εξήγηση για τη λειτουργία του ονείρου. Το όνειρο ως αντίδραση στο ψυχικό ερέθισμα πρέπει να έχει τη σημασία της εξουδετέρωσης αυτού του ερεθίσματος, ώστε μετά την κατάπαυσή του να μπορέσει να συνεχισθεί ο ύπνος. Δεν ξέρουμε ακόμη πώς καθίσταται δυνατή η δυναμική εξουδετέρωση του ερεθίσματος από το όνειρο, αλλά αντιλαμβανόμαστε ήδη ότι *το όνειρο δεν είναι ο ταραξίας του ύπνου*, όπως συχνά αποκαλείται, *αλλά ο φρουρός του ύπνου*, αυτός που εξουδετερώνει τις διαταραχές του ύπνου. Έχουμε βέβαια την εντύπωση ότι θα είχαμε κοιμηθεί καλύτερα, αν δεν είχαμε δει το όνειρο, αλλά δεν έχουμε δίκαιο· στην πραγματικότητα δεν θα είχαμε κοιμηθεί καθόλου χωρίς τη βοήθεια του ονείρου. Δεν μπόρεσε να αποφύγει μια μικρή ενόχλησή

μας εκ μέρους του, όπως και ο νυχτοφύλακας αναπόφευκτα κάνει μερικές φορές λίγο θόρυβο διώχνοντας τους ταραξίες, που με τον θόρυβο θέλουν να μας ξυπνήσουν.

6. Η θέση ότι η επιθυμία είναι ο υποκινητής του ονείρου, ενώ η εκπλήρωση της επιθυμίας είναι το περιεχόμενο του ονείρου, εκφράζει το ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του ονείρου. Το άλλο κύριο χαρακτηριστικό, που είναι επίσης σταθερό γνώρισμά του, είναι ότι το όνειρο δεν εκφράζει απλώς μια ιδέα, αλλά ως παραισθησιακό βίωμα παριστάνει αυτή την επιθυμία ως εκπληρωμένη.⁶² *Θα ήθελα να κάνω βόλτες με το πλοίο στη λίμνη*, αυτή είναι η επιθυμία που υποκινεί το όνειρο· περιεχόμενο του ονείρου είναι: *πλέω πάνω στη λίμνη*. Μια διαφορά μεταξύ λανθάνοντος και έκδηλου ονείρου, μια παραμόρφωση της λανθάνουσας ιδέας του ονείρου υπάρχει λοιπόν και σε αυτά τα απλά παιδικά όνειρα: *η μετατροπή της ιδέας σε βίωμα*. Όταν ερμηνεύουμε το όνειρο, πρέπει προπάντων να αναιρέσουμε αυτή τη μετατροπή. Αν αυτό αποδειχθεί ως ένα γενικότατο χαρακτηριστικό του ονείρου, τότε το ονειρικό απόσπασμα που προαναφέραμε [σελ. 118], *«βλέπω τον αδελφό μου μέσα σε ένα κιβώτιο»*, δεν πρέπει να μεταφρασθεί: *«ο αδελφός μου περιορίζεται»*, αλλά: *«επιθυμώ να περιορισθεί ο αδελφός μου, ο αδελφός μου οφείλει να περιορισθεί»*. Από αυτά τα δύο γενικά χαρακτηριστικά του ονείρου περισσότερες πιθανότητες να γίνει δεκτό χωρίς αντιρρήσεις έχει προφανώς το δεύτερο. Απαιτούνται εκτεταμένες μελέτες για να βεβαιωθούμε ότι ο υποκινητής του ονείρου είναι κατ' ανάγκη πάντοτε μια επιθυμία και δεν μπορεί να είναι επίσης μια ανησυχία, μια πρόθεση να κάνουμε κάτι ή μια κατηγορία, αυτό όμως δεν θίγει το άλλο χαρακτηριστικό, ότι το όνειρο δεν αποδίδει απλώς αυτό το ερέθισμα, αλλά μέσω ενός είδους βιώματος το αίρει, το παραμερίζει, το εξουδετερώνει.

7. Σχετικά με αυτά τα χαρακτηριστικά του ονείρου μπορούμε να αντιπαραβάλουμε πάλι το όνειρο με την παραδρομή. Σε αυτή διακρίνουμε μια διαταράσσουσα τάση και μια διαταραγμένη [4η Παράδοση, σελ. 62 κ.ε.], και η παραδρομή ήταν ένας συμβιβασμός μεταξύ των δύο τάσεων. Στο ίδιο σχήμα χωράει και το όνειρο. Η διαταραγμένη τάση στο όνειρο δεν είναι άλλη από τη διάθεση του ατόμου να κοιμηθεί. Στη θέση της διαταράσσουσας βάζουμε το ψυχικό ερέθισμα, δηλαδή την επιθυμία που απαιτεί να ικανοποιηθεί, αφού δεν

62. [Αυτά τα δύο «κύρια χαρακτηριστικά» ή «γενικά χαρακτηριστικά του ονείρου», που εξετάζονται στη συνέχεια, δεν είναι τα ίδια με τα δύο «κοινά σημεία όλων των ονείρων», για τα οποία ο Φρόντ έχει ήδη μιλήσει στην 5η Παράδοση, σελ. 87 κ.ε.].

γνωρίσαμε ως τώρα άλλο ψυχικό ερέθισμα που να διαταράσσει τον ύπνο. Το όνειρο είναι και εδώ ένα προϊόν συμβιβασμού. Το άτομο κοιμάται, αλλά βιώνει την άρση μιας επιθυμίας· ικανοποιεί μια επιθυμία, αλλά συνεχίζει και τον ύπνο του. Και οι δύο τάσεις επιβάλλονται εν μέρει, αλλά κατά ένα άλλο μέρος παραιτούνται.

8. Θυμηθείτε τώρα ότι πιο πάνω [5η Παράδοση, σελ. 97 κ.ε.] περιμέναμε να βρούμε μια πρόσβαση στην κατανόηση των προβλημάτων του ονείρου στηριζόμενοι στο γεγονός ότι μερικές πολύ διαφανείς για μας φαντασιώσεις αποκαλούνται «*όνειρα της ημέρας*», ονειροπολήματα. Αυτά τα ονειροπολήματα είναι πράγματι εκπληρώσεις επιθυμιών, πραγμάτωσις φιλόδοξων και ερωτικών επιθυμιών, που μας είναι πολύ γνώριμες, αλλά είναι νοητές, έστω και αν τις φανταζόμαστε ζωντανά, και ποτέ δεν βιώνονται παραισθησιακά. Από τα δύο κύρια χαρακτηριστικά του ονείρου διατηρείται λοιπόν εδώ το λιγότερο διασφαλισμένο, ενώ το άλλο, ως εξαρτώμενο από την κατάσταση ύπνου και μη πραγματοποιήσιμο στην άγρυπνη ζωή, λείπει εντελώς. Στην καθημερινή χρήση της γλώσσας υπάρχει δηλαδή μια διαίσθηση ότι η εκπλήρωση μιας επιθυμίας είναι ένα κύριο χαρακτηριστικό του ονείρου. Άλλωστε, εφόσον τα βιώματα στο όνειρο είναι μεταμορφωμένα προϊόντα της φαντασίας, δυνατά μόνον υπό τις προϋποθέσεις της κατάστασης ύπνου, είναι δηλαδή «*νυχτερινά ονειροπολήματα*», καταλαβαίνουμε ήδη ότι η διαδικασία της ονειροπλασίας μπορεί να άρει το νυχτερινό ερέθισμα και να φέρει ικανοποίηση, διότι και τα ονειροπολήματα είναι μια δραστηριότητα συνδεδεμένη με ικανοποίηση και μόνο λόγω αυτής της ικανοποίησης καλλιεργούνται.

Στο ίδιο πνεύμα κινούνται και άλλες εκφράσεις της καθημερινής γλώσσας, όπως οι γνωστές παροιμίες: το γουρούνι ονειρεύεται βελανίδια, η χήνα καλαμπόκι, ή: τι ονειρεύεται η κότα; Κεχρί.⁶³ Οι παροιμίες κατεβαίνουν λοιπόν ακόμη χαμηλότερα απότι εμείς, από το παιδί στο ζώο, και ισχυρίζονται ότι το περιεχόμενο του ονείρου είναι η ικανοποίηση μιας ανάγκης. Τόσες πάγιες εκφράσεις υποδηλώνουν προφανώς το ίδιο: «*ήταν όνειρο!*» δηλαδή κάτι πολύ ωραίο, «*δεν θα μπορούσα ούτε να το ονειρευθώ*», «*δεν θα το φανταζόμουν ούτε στα πιο τολμηρά μου όνειρα*». Εδώ η καθημερινή γλώσσα έχει τις προτιμήσεις της. Υπάρχουν βέβαια και τα όνειρα άγχους, τα εφιαλτικά, καθώς και όνειρα με ενοχλητικό ή με ουδέτερο περιεχόμενο, αλλά αυτά δεν εμπνέουν την καθημερινή γλώσσα. Η ίδια γνωρίζει μεν τα «*άσχημα*» όνειρα, αλλά το κυρίως όνειρο είναι γι' αυτή

63. Ανάλογη είναι εδώ και η δική μας ρήση: Ο πεινασμένος καρβέλια ονειρεύεται. (Σ.τ.μ.)

μόνον η ευμενής εκπλήρωση της επιθυμίας. Δεν υπάρχει επίσης καμιά παροιμία που θα μας διαβεβαίωνε ότι τα γουρούνια ή οι χήνες ονειρεύονται το σφάξιμό τους.

Δεν μπορούμε φυσικά να διανοηθούμε ότι όσοι έγραψαν για το όνειρο δεν πρόσεξαν το χαρακτηριστικό της εκπλήρωσης επιθυμιών. Το παρατήρησαν μάλιστα πολύ συχνά, αλλά κανένας από αυτούς δεν συνέλαβε την ιδέα να αναγνωρίσει αυτό το χαρακτηριστικό ως γενικό γνώρισμα των ονείρων και να το λάβει ως άξονα για την εξήγηση του ονείρου. Μπορούμε να φαντασθούμε τι ενδέχεται να τους εμπόδισε και θα ασχοληθούμε με αυτό.

Βλέπετε όμως πόσες εξηγήσεις βρήκαμε μέσα από τη θεώρηση των παιδικών ονείρων, και μάλιστα σχεδόν χωρίς κόπο! Η λειτουργία του ονείρου ως φρουρού του ύπνου, η γένεσή του από δύο ανταγωνιστικές τάσεις, μία από τις οποίες, η ισχυρή διάθεση για ύπνο, μένει σταθερή, ενώ η άλλη επιδιώκει την ικανοποίηση ενός ψυχικού ερεθίσματος, η απόδειξη ότι το όνειρο είναι μια ψυχική πράξη πλήρης νοήματος, τα δύο κύρια χαρακτηριστικά του: εκπλήρωση μιας επιθυμίας και παραισθησιακό βίωμα. Και επιπλέον μπορούσαμε σχεδόν να ξεχάσουμε ότι κάνουμε ψυχανάλυση. Εκτός από τη σύνδεση με τις παραδρομές η εργασία μας δεν είχε ειδικόν χαρακτήρα. Κάθε ψυχολόγος που αγνοεί τις προϋποθέσεις της ψυχανάλυσης θα μπορούσε να είχε δώσει αυτή την εξήγηση για τα παιδικά όνειρα. Γιατί δεν το έκανε κανένας;

Αν υπήρχαν μόνο τέτοια όνειρα όπως τα παιδικά, το πρόβλημα θα είχε λυθεί, το καθήκον μας θα είχε εκπληρωθεί, και μάλιστα χωρίς να ρωτούμε τον ονειρευόμενο, χωρίς να καταφεύγουμε στο ασυνείδητο και στους ελεύθερους συνειρμούς. Είναι φανερό ότι εδώ βρίσκεται τώρα η συνέχεια της εργασίας μας. Είχαμε επανειλημμένα την εμπειρία ότι χαρακτηριστικά στα οποία είχε αποδοθεί γενική ισχύς επιβεβαιώθηκαν μόνο ως προς ένα είδος και ένα ορισμένο ποσοστό ονείρων. Το ζητούμενο για μας είναι δηλαδή αν τα γενικά χαρακτηριστικά, στα οποία καταλήξαμε μελετώντας τα παιδικά όνειρα, είναι πιο βάσιμα, αν ισχύουν και για τα όνειρα που δεν είναι διαφανή και που το έκδηλο περιεχόμενό τους δεν έχει διακριτή σχέση προς μια υπολειπόμενη επιθυμία της ημέρας. Έχουμε την άποψη ότι αυτά τα άλλα όνειρα έχουν υποστεί εκτεταμένη παραμόρφωση και γιαυτό δεν μπορούν κατ' αρχάς να κριθούν. Διαισθανόμαστε επίσης ότι για τη διαλεύκανση αυτής της παραμόρφωσης θα χρειασθούμε την ψυχαναλυτική τεχνική, που δεν μας ήταν απαραίτητη για την μόλις τώρα αποκτηθείσα κατανόηση των παιδικών ονείρων.

Υπάρχει πάντως ακόμη μια κατηγορία ονείρων τα οποία είναι

απαρamorφωτα και, όπως τα παιδικά όνειρα, εύκολα αναγνωρίζονται ως εκπληρώσεις επιθυμιών. Είναι εκείνα που σε όλη τη ζωή προκαλούνται από τις επιτακτικές σωματικές ανάγκες, την πείνα, τη δίψα, την σεξουαλική ανάγκη, είναι δηλαδή εκπληρώσεις αναγκών ως αντιδράσεις σε εσωτερικά σωματικά ερεθίσματα. Τέτοιο ήταν το όνειρο ενός κοριτσιού 19 μηνών, που ανήκει στη δική μου συλλογή και που περιλάμβανε ένα σύνολο φαγητών και ένα όνομα (Άννα Φ., φ(ρ)άουλες, φ(ρ)άουλες του βουνού, ομελέττα, χυλός) ως αντίδραση σε μια μέρα νηστείας λόγω πεπτικών διαταραχών, οι οποίες είχαν αποδοθεί ακριβώς στο φρούτο που εμφανίζεται δύο φορές στο όνειρο. Ταυτόχρονα έπρεπε να νηστέψει μία μέρα λόγω ενοχλημάτων από τη νεφρόπτωση και η γιαγιά της, που, αν προσθέσουμε την ηλικία της εγγονής, θα ήταν εβδομήντα ετών· η γιαγιά ονειρεύθηκε την ίδια νύχτα ότι την κάλεσαν επιτακτικά σε γεύμα και της προσφέρουν τις καλύτερες λιχουδιές. Παρατηρήσεις που έγιναν σε φυλακισμένους, στους οποίους είχε επιβληθεί νηστεία, καθώς και σε άτομα που υφίσταντο στέρησης σε ταξίδια και σε ειδικές αποστολές διδάσκουν ότι υπό αυτές τις συνθήκες οι άνθρωποι ονειρεύονται κατά κανόνα ότι ικανοποιούνται αυτές οι ανάγκες. Ο Otto Nordenskjöld αναφέρει στο βιβλίο του Antarctic (1904) για τους άνδρες της αποστολής που πέρασαν μαζί του τον χειμώνα (τόμ. 1, 336 κ.ε.): «Πολύ χαρακτηριστικά για την κατεύθυνση των ενδόμυχων σκέψεών μας ήταν τα όνειρά μας, που ποτέ δεν ήταν τόσο ζωηρά και τόσο συχνά όπως τώρα. Τα πρωινά, όταν ανταλλάσσαμε τις τελευταίες μας εμπειρίες από αυτόν τον φανταστικό κόσμο, μπορούσαν να διηγούνται ολόκληρες ιστορίες ακόμη και οι σύντροφοι που άλλοτε μόνο κατ' εξαίρεση ονειρεύονταν. Όλα τους τα όνειρα αναφέρονταν σε εκείνον τον εξωτερικό κόσμο που τώρα ήταν πολύ μακριά από μας, συχνά όμως ήταν προσαρμοσμένα στις τωρινές μας συνθήκες... Κεντρικοί άξονες, γύρω από τους οποίους περιστρέφονταν πιο συχνά τα όνειρά μας, ήταν το φαγητό και τα ποτά. Ένας σύντροφος, που τη νύχτα διέπρεπε ως συνδαιτυμόνας σε πολυάνθρωπες μεσημβρινές συνεσιάσεις, ήταν κατενθουσιασμένος το πρωί, όταν μπορούσε να διηγηθεί "ότι το γεύμα του περιείχε τρία πιάτα". Ένας άλλος έβλεπε στον ύπνο του καπνό, ολόκληρα βουνά καπνού· άλλοι πάλι έβλεπαν το πλοίο που έπλεε πλησίον στα ανοιχτά. Ακόμη ένα όνειρο αξίζει να αναφερθεί: Ο ταχυδρόμος μοιράζει τα γράμματα και εξηγεί με κάθε λεπτομέρεια ότι καθυστέρησε τόσο πολύ να τα φέρει, επειδή τα μπέρδεψε στην παράδοση και με πολύ κόπο κατόρθωσε να τα πάρει πίσω. Στον ύπνο μάς απασχολούσαν και πιο αλλόκοτα πράγματα, αλλά η έλλειψη φαντασίας που διέκρινε όλα σχεδόν τα όνειρα, τα δικά μου και των άλλων, ήταν εντυπωσιακή. Η καταγραφή

όλων αυτών των ονείρων θα παρουσίαζε οπωσδήποτε μεγάλο ψυχολογικό ενδιαφέρον. Αλλά είναι εύκολο να καταλάβει κανείς πόσο λαχταρούσαμε τον ύπνο, αφού μπορούσε να μας προσφέρει ό,τι ο καθένας μας ποθούσε περισσότερο». Παραθέτω ακόμη το ακόλουθο απόσπασμα από τον Du Prel [1885, 231]: «Ο Mungo Park, σχεδόν πεθαμένος από τη δίψα σε ταξίδι του στην Αφρική, ονειρευόταν ακατάπαυστα κοιλάδες με πολλά νερά και ποταμιές της πατρίδας του. Έτσι και ο λιμασμένος Trenck στο Μαγδεβούργο έβλεπε να τον περιβάλλουν πλουσιοπάροχα γεύματα, και ο George Back, μέλος της πρώτης αποστολής του Franklin, που σχεδόν λιμοκτόνησε από τις φοβερές στερήσεις, ονειρευόταν συνεχώς το ίδιο: πλούσια φαγητά».

Όποιος το βράδυ τρώει πολύ καρυκευμένα φαγητά, που τη νύχτα προκαλούν δίψα, τείνει να ονειρευθεί ότι πίνει. Είναι φυσικά αδύνατο να κατασιγασθεί μια έντονη πείνα ή δίψα μέσω του ονείρου με τέτοια όνειρα ξυπνάει κανείς διψασμένος και πρέπει να πιεί πραγματικό νερό. Η προσφορά του ονείρου σε μια τέτοια περίπτωση είναι κατά βάση πολύ μικρή, αλλά είναι εξίσου σαφές ότι ενεργοποιήθηκε για να κρατήσει μακριά το ερέθισμα που ωθούσε προς την αφύπνιση και την πράξη. Τα όνειρα ικανοποίησης βοηθούν συχνά να εξουδετερώνονται αυτές οι ανάγκες, όταν η έντασή τους είναι μικρότερη.

Τα όνειρα που πλάθονται υπό την επιρροή σεξουαλικών ερεθισμάτων δημιουργούν επίσης ικανοποιήσεις, οι οποίες όμως παρουσιάζουν αξιοσημείωτες ιδιαιτερότητες. Λόγω της ιδιότητας της σεξουαλικής ορμής να είναι κατά έναν βαθμό λιγότερο εξαρτημένη από το αντικείμενό της απότι η πείνα και η δίψα, η ικανοποίηση στο όνειρο ονειρώξεως μπορεί να είναι πραγματική, και λόγω ορισμένων δυσκολιών στη σχέση προς το αντικείμενο, στις οποίες θα αναφερθούμε αργότερα, η πραγματική ικανοποίηση συνδέεται παραταύτα ιδιαίτερα συχνά με ένα ασαφές ή παραμορφωμένο ονειρικό περιεχόμενο. Λόγω αυτής της ιδιαιτερότητας των ονείρων ονειρώξεως, όπως παρατήρησε ο Όττο Ρανκ [1912a], αυτά τα όνειρα είναι κατάλληλα αντικείμενα για τη μελέτη της ονειρικής παραμόρφωσης. Όλα τα όνειρα αναγκών των ενήλικων περιέχουν εξάλλου εκτός από την ικανοποίηση και άλλα στοιχεία, που προέρχονται από καθαρά ψυχικές πηγές ερεθισμάτων και για την κατανόησή τους απαιτούν ερμηνεία.

Δεν ισχυριζόμαστε εξάλλου ότι εκείνα τα όνειρα εκπλήρωσης μιας επιθυμίας στους ενήλικους, που είναι πλασμένα στον τύπο των παιδικών ονείρων, αποτελούν πάντοτε μόνον αντιδράσεις στις προαναφερόμενες επιτακτικές ανάγκες. Γνωρίζουμε επίσης σύντομα και σαφή όνειρα αυτού του τύπου, που πλάθονται υπό την επιρροή ορι-

σμένων κυρίαρχων καταστάσεων και προέρχονται αναμφισβήτητα από ψυχικές πηγές ερεθισμάτων. Τέτοια είναι τα όνειρα ανυπομονησίας, όταν κάποιος έχει προετοιμασθεί για ένα ταξίδι, μια σημαντική γι' αυτόν δημόσια εμφάνιση, διάλεξη ή επίσκεψη και τώρα ονειρεύεται την πρόωγη εκπλήρωση των προσδοκιών του, τη νύχτα πριν από το αναμενόμενο βίωμα βλέπει δηλαδή ότι έφθασε στον στόχο του, στο θέατρο, στην αίθουσα, στο σπίτι των οικοδεσποτών και μιλάει. Άλλη μια περίπτωση είναι αυτά που δικαιολογημένα αποκλήθηκαν όνειρα άνεσης, όταν κάποιος που του αρέσει να παρατείνει τον ύπνο ονειρεύεται ότι έχει ήδη σηκωθεί, πλένεται ή βρίσκεται κιόλας στο σχολείο, ενώ στην πραγματικότητα εξακολουθεί να κοιμάται, προτιμά δηλαδή να σηκώνεται στο όνειρό του παρά στην πραγματικότητα. Η επιθυμία για ύπνο, που, όπως είδαμε, συμμετέχει κατά κανόνα στην ονειροπλασία, εμφανίζεται σε αυτά τα όνειρα στο προσκήνιο και παρουσιάζεται ως ο ουσιαστικός διαμορφωτής του ονείρου. Η ανάγκη για ύπνο μπορεί δικαιολογημένα να παραβληθεί με τις άλλες μεγάλες σωματικές ανάγκες.

Θα σας δείξω τώρα την αναπαραγωγή ενός πίνακα του Schwind από την πινακοθήκη Schack στο Μόναχο, για να δείτε πόσο σωστά συνέλαβε ο ζωγράφος τη γένεση του ονείρου υπό την επιρροή μιας κυρίαρχης κατάστασης.⁶⁴ Είναι το «Όνειρο ενός φυλακισμένου», που δεν μπορεί να έχει άλλο περιεχόμενο από την απελευθέρωσή του. Είναι πολύ όμορφο ότι η απελευθέρωση μέλλει να έλθει από το παράθυρο, αφού από το παράθυρο εισχώρησε το φωτεινό ερέθισμα που θέτει τέρμα στον ύπνο του φυλακισμένου. Τα δαιμόνια που βρίσκονται το ένα πάνω από το άλλο εικονίζουν ασφαλώς τις διαδοχικές στάσεις του σώματος του ίδιου του φυλακισμένου κατά την υποθετική αναρρίχησης του ως το παράθυρο και, αν δεν απατώμαι, αποδίδοντας στον καλλιτέχνη περισσότερες προθέσεις από εκείνες που είχε, το πιο πάνω από τα δαιμόνια, που προιονίζει τα κάγκελα, που κάνει δηλαδή ό,τι θα επιθυμούσε ο ίδιος ο φυλακισμένος, έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με αυτόν.

Σε όλα τα άλλα όνειρα εκτός από τα παιδικά και τα όνειρα παιδικού τύπου η παραμόρφωση μας γίνεται εμπόδιο. Δεν μπορούμε να πούμε κατ' αρχάς αν είναι και αυτά εκπληρώσεις επιθυμιών, όπως υποθέτουμε: από το έκδηλο περιεχόμενό τους δεν μαντεύουμε σε ποιο ψυχικό ερέθισμα οφείλουν την προέλευσή τους και δεν μπορούμε να αποδείξουμε ότι επιδιώκουν επίσης την απομάκρυνση ή εξουδετέρωση αυτού του ερεθίσματος. Πρέπει ασφαλώς να ερμη-

64. Βλέπε τον σχετικό πίνακα. (Εδώ στη σελ. 147).

νευθούν, δηλαδή να μεταφρασθούν, η παραμόρφωση πρέπει να αναιρεθεί, το έκδηλο περιεχόμενό τους να αντικατασταθεί από το λανθάνον, για να μπορέσουμε ύστερα να κρίνουμε αν αυτά που διαγνώσαμε στα παιδικά όνειρα ισχύουν για όλα τα όνειρα.

Η ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ

Κυρίες και κύριοι! Μελετώντας τα παιδικά όνειρα γνωρίσαμε τη γένεση, τη φύση και τη λειτουργία του ονείρου. *Τα όνειρα είναι αποσοβήσεις αφυπνιστικών (ψυχικών) ερεθισμάτων μέσω παραισθησιακής ικανοποίησης.* Από τα όνειρα ενηλίκων δεν μπορέσαμε πάντως να ερμηνεύσουμε παρά μόνο την κατηγορία εκείνων που ονομάσαμε όνειρα παιδικού τύπου. Δεν ξέρουμε ακόμη τι συμβαίνει με τα άλλα ούτε τα καταλαβαίνουμε. Προς το παρόν καταλήξαμε σε ένα συμπέρασμα, τη σημασία του οποίου δεν πρέπει να υποτιμούμε. Κάθε φορά που κατανοούμε ένα όνειρο πλήρως, αποδεικνύεται ως παραισθησιακή εκπλήρωση μιας επιθυμίας. Εδώ δεν πρόκειται για μια τυχαία ή αδιάφορη σύμπτωση πραγμάτων.

Για ένα όνειρο άλλου είδους υποθέτουμε βάσει διάφορων συλλογισμών και κατ' αναλογία προ την αντίληψή μας για τις παραδρομές ότι είναι το παραμορφωμένο υποκατάστατο ενός αγνώστου περιεχομένου και πρέπει πρώτα να αναχθεί σε αυτό. Η εξέταση και η κατανόηση αυτής της *ονειρικής παραμόρφωσης* θα είναι το επόμενο καθήκον μας.

Η παραμόρφωση είναι αυτή που κάνει το όνειρο να μας φαίνεται ξενικό και ακατανόητο. Θέλουμε να μάθουμε γι' αυτή πολλά και διάφορα: πρώτον, από πού προέρχεται καθώς και τον δυναμισμό της, δεύτερον, τι κάνει και τελικά πώς το κάνει. Μπορούμε επίσης να πούμε ότι η παραμόρφωση είναι το έργο της εργασίας του ονείρου. Θα περιγράψουμε την εργασία του ονείρου και θα την αναγάγουμε στις δυνάμεις που ενεργούν μέσα της.⁶⁵

Ακούστε τώρα το ακόλουθο όνειρο. Το κατέγραψε μια κυρία του κύκλου μας⁶⁶ και σύμφωνα με τις πληροφορίες της προέρχεται από μια ώριμη, πολύ ευπρόληπτη κυρία με λεπτή καλλιέργεια. Αυτό το όνειρο δεν υποβλήθηκε σε ανάλυση. Η εισηγήτριά μας παρατηρεί ότι για τους ψυχαναλυτές δεν χρειάζεται ερμηνεία. Ούτε η ονειρευόμενη το ανέλυσε, αλλά το έκρινε και το επέκρινε, σαν να ήταν σε θέση να το ερμηνεύσει. Είτε γι' αυτό: Και τέτοιες απαίσιες κουταμάρες ονειρεύεται μια γυναίκα 50 ετών που μέρα και νύχτα δεν κάνει τίποτε άλλο παρά ζει μόνο με την έγνοια του παιδιού της!⁶⁷

65. [Η εργασία του ονείρου εξετάζεται στην 11η Παράδοση].

66. Η κυρία von Hug-Hellmuth [1915].

67. [Ήταν την περίοδο 1914-18' ένας από τους γιούς της ονειρευόμενης ήταν στρατιώτης και υπηρετούσε στο μέτωπο].

Και τώρα ο όνειρο των «ερωτικών υπηρεσιών». «Εκείνη πηγαίνει στο στρατιωτικό νοσοκομείο 1 και λέει στον φρουρό της πύλης ότι πρέπει να μιλήσει στον αρχίατρο... (λέει ένα άγνωστο σε αυτή όνομα), διότι θέλει να προσφέρει υπηρεσίες στο νοσοκομείο. Τονίζει τη λέξη "υπηρεσίες" με τέτοιον τρόπο που ο υπαξιωματικός αντιλαμβάνεται αμέσως πως πρόκειται για "ερωτικές" υπηρεσίες. Επειδή είναι περασμένης ηλικίας, αυτός ξεπερνά τον δισταγμό του και την αφήνει να μπει. Αντί όμως να πάει στον αρχίατρο, φθάνει σε ένα μεγάλο, σκοτεινό δωμάτιο, όπου κάθονται γύρω από ένα μακρύ τραπέζι πολλοί αξιωματικοί και στρατιωτικοί γιατροί. Αποτείνεται με το αίτημά της σε έναν επίατρο, ο οποίος την καταλαβαίνει ήδη από τα πρώτα της λόγια. Είπε στο όνειρο κατά λέξη: "Εγώ και πολλές άλλες γυναίκες και νέες κοπέλες της Βιέννης είμαστε έτοιμες... στους στρατιώτες, τους στρατευμένους και τους αξιωματικούς χωρίς διάκριση..." Τα αποσιωπητικά αντιστοιχούν σε ένα μουρμούρισμα, το οποίο όμως όλοι οι παρόντες καταλαβαίνουν κανονικά, όπως δείχνουν οι εν μέρει αμήχανες και εν μέρει χαιρέκακες εκφράσεις των προσώπων τους. Η κυρία συνεχίζει: "Ξέρω ότι η απόφασή μας ξενίζει, αλλά για μας το ζήτημα είναι πολύ σοβαρό. Άλλωστε ούτε τον στρατιώτη στο πεδίο της μάχης τον ρωτάει κανείς αν θέλει να πεθάνει ή όχι". Ακολουθεί επί αρκετά λεπτά μια οδυνηρή σιωπή. Ο επίατρος την πιάνει με το ένα χέρι από τη μέση και λέει: "Αξιότιμη κυρία, υποθέστε ότι αυτό θα γίνει πραγματικά..." (μουρμούρισμα). Εκείνη ξεφεύγει από το μπράτσο του με τη σκέψη: Όλοι ίδιοι είναι, και απαντά: "Θέε μου, εγώ είμαι ηλικιωμένη γυναίκα και ίσως δεν θα έχω αυτή την ευκαιρία. Εξάλλου θα έπρεπε να τηρηθεί ένας όρος: να ληφθεί υπόψη η ηλικία: να μη... μια μεγάλη γυναίκα σε ένα πολύ νέο αγόρι... (μουρμούρισμα) θα ήταν τρομακτικό". Ο επίατρος: "Κατανοώ πλήρως". Μερικοί αξιωματικοί, ανάμεσά τους ένας που στα νιάτα της είχε διεκδικήσει την εύνοιά της, ξεσπούν σε γέλια, και η κυρία επιθυμεί να την οδηγήσουν στον γνωστό της αρχίατρο, ώστε το ζήτημα να ξεκαθαριστεί. Προς μεγάλη της έκπληξη διαπιστώνει τότε ότι δεν γνωρίζει το όνομά του. Ο επίατρος της εξηγεί όμως ευγενικά και με σεβασμό πώς θα πάει στον δεύτερο όροφο περνώντας από μια στενή, σιδερένια ελικοτή σκάλα, η οποία από την αίθουσα οδηγεί στους επάνω ορόφους. Ανεβαίνοντας ακούει έναν αξιωματικό να λέει: "Είναι μια κολοσσιαία απόφαση, αδιάφορο αν πρόκειται για νέες ή ηλικιωμένες γυναίκες: τους βγάζω το καπέλο!" Με την αίσθηση ότι κάνει απλώς το καθήκον της ανεβαίνει την ατέλειωτη σκάλα.

Αυτό το όνειρο επαναλαμβάνεται ακόμη δύο φορές μέσα σε λίγες εβδομάδες με εντελώς ασήμαντες αλλαγές – όπως παρατηρεί η κυρία – που δεν έχουν νόημα».

Αυτό το όνειρο αντιστοιχεί κατά την εξέλιξή του σε μια φαντασίωση ημέρας: έχει λίγα μόνο ρήγματα, και μερικές λεπτομέρειες του περιεχομένου του θα μπορούσαν να αποσαφηνισθούν, αν ζητούσε κανείς πληροφορίες από την κυρία, κάτι που, όπως ξέρετε, δεν έγινε. Το χαρακτηριστικό και ενδιαφέρον για μας είναι όμως ότι το όνειρο παρουσιάζει αρκετά κενά, όχι κενά μνήμης, αλλά περιεχομένου. Σε τρία σημεία το περιεχόμενο είναι σαν σβησμένο· τα λόγια που παρουσιάζουν αυτά τα κενά διακόπτονται από μουρμουρητό. Αφού δεν έχουμε κάνει ανάλυση του ονείρου, δεν έχουμε κατά βάση το δικαίωμα να πούμε κάτι για το νόημά του. Αλλά υπάρχουν υπαινιγμοί που επιτρέπουν μερικά συμπεράσματα, π.χ. με την έκφραση «ερωτικές υπηρεσίες», και προπάντων τα αποσπασματικά λόγια αμέσως πριν από το μουρμουρητό επιβάλλουν συμπληρώσεις που δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία. Αν συμπληρώσουμε λοιπόν τα κενά, προκύπτει μια φαντασίωση, σύμφωνα με την οποία η ονειρευόμενη είναι πρόθυμη υπό την έννοια της εκπλήρωσης ενός πατριωτικού καθήκοντος να συμβάλει προσωπικά στην ικανοποίηση των ερωτικών αναγκών των στρατιωτικών, τόσο των αξιωματικών όσο και των στρατευμένων. Αυτό είναι ασφαλώς πολύ ενοχλητικό, δείγμα μιας θρασείας λιμπιντικής φαντασίωσης, αλλά στο όνειρο δεν εμφανίζεται καν. Εκεί ακριβώς όπου το νοηματικό πλαίσιο απαιτεί αυτή την ομολογία, στο έκδηλο όνειρο παρουσιάζεται ένα ασαφές μουρμουρητό, κάτι έχει χαθεί ή καταπιεσθεί.

Ελπίζω πως θα αναγνωρίσετε ως ευνόητο ότι ο ενοχλητικός χαρακτήρας αυτών των σημείων είναι ο λόγος για την καταπίεσή τους. Πού θα βρείτε όμως ένα παράλληλο φαινόμενο; Στις μέρες μας δεν χρειάζεται να το αναζητήσετε πολύ μακριά. Πάρτε οποιαδήποτε πολιτική εφημερίδα στα χέρια σας και αμέσως θα βρείτε ότι σε πολλά σημεία λείπει το κείμενο και στη θέση του γυαλίζει η λευκότητα του χαρτιού. Όπως ξέρετε, είναι το έργο της λογοκρισίας του τύπου. Σε αυτά τα κενά πια σημεία αναγραφόταν κάτι που δεν άρεσε στην υψηλή υπηρεσία λογοκρισίας, γιατί εξοβελίσθηκε. Φρονείτε ότι είναι κρίμα που κόπηκε κάτι, ότι αυτό θα ήταν μάλλον το πιο ενδιαφέρον, «το πιο καλό σημείο».

Άλλες φορές η λογοκρισία δεν επενέβη στο στοιχειοθετημένο κείμενο. Ο συντάκτης είδε προηγουμένως ποιά σημεία θα ήταν επιλήψιμα για τη λογοκρισία και τα μετρίασε προληπτικά, τα τροποποίησε ελαφρά ή αρκέσθηκε σε περιφράσεις και νύξεις προσεγγίζοντας απλώς όσα θα έβγαιναν αυθόρμητα από την πένα του. Τότε δεν έχει ούτε η εφημερίδα κενά σημεία, αλλά από μερικές περιστροφές και ασάφειες στην έκφραση μπορείτε να μαντέψετε ότι ο συντάκτης έλαβε εκ των προτέρων υπόψη του τη λογοκρισία.

Ας συγκρατήσουμε στη μνήμη αυτόν τον παραλληλισμό. Λέμε ότι τα παραλειπόμενα λόγια που αποσιωπώνται πίσω από το μουρμούρισμα έχουν πέσει θύμα μιας λογοκρισίας. Μιλούμε κατ' ευθείαν για μια *λογοκρισία του ονείρου*, στην οποία αποδίδεται ένα μέρος της ονειρικής παραμόρφωσης. Οπουδήποτε στο έκδηλο όνειρο υπάρχουν κενά, αυτά οφείλονται στη λογοκρισία του ονείρου. Προχωρούμε ακόμη περισσότερο και διακρίνουμε την επέμβαση της λογοκρισίας κάθε φορά που ένα στοιχείο του ονείρου είναι ιδιαίτερα αγνό, αόριστο και αμφίβολο ανάμεσα σε άλλα, τα οποία ο ονειρευόμενος θυμάται σαφέστερα. Σπάνια όμως φανερώνεται αυτή η λογοκρισία τόσο απροκάλυπτα, τόσο απλοϊκά, θα έλεγε κανείς, όπως στο παράδειγμα του ονείρου με τις «ερωτικές υπηρεσίες». Πολύ συχνότερα επιβάλλεται η λογοκρισία όπως στον δεύτερο τύπο, παράγοντας μετριάσμους, προσεγγίσεις και υπαινιγμούς αντί της πραγματικότητας.

Για έναν τρίτο τύπο δράσης της λογοκρισίας του ονείρου δεν βρίσκω κανέναν παραλληλισμό προς τη λογοκρισία των εφημερίδων· αυτόν ακριβώς μπορώ όμως να τον δείξω βάσει του μοναδικού παραδείγματος ονείρου που αναλύσαμε μέχρι τώρα. Θυμάστε το όνειρο με τα «τρία κακά εισιτήρια θεάτρου στην τιμή του 1 φιορ. και 50 ημ.» [7η Παράδοση, σελ. 119 κ.ε.]. Στις λανθάνουσες ιδέες αυτού του ονείρου βρισκόταν στο προσκήνιο το στοιχείο «πρώωρα, πολύ νωρίς», που σήμαινε: Ήταν ανοησία να παντρευτώ τόσο *νωρίς* – ανοησία ήταν επίσης να αγοράσω τόσο *νωρίς* τα εισιτήρια για το θέατρο – , ήταν γελοίο από τη μεριά της κουνιάδας να ξοδέψει τόσο *βιαστικά* τα λεφτά της αγοράζοντας ένα κόσμημα. Από αυτό το κεντρικό στοιχείο των ονειρικών ιδεών δεν πέρασε τίποτε στο έκδηλο όνειρο· εδώ βρίσκεται στο επίκεντρο η μετάβαση στο θέατρο και η αγορά εισιτηρίων. Με αυτή τη μετατόπιση του κέντρου βάρους, αυτή την αναδιάταξη των στοιχείων του περιεχομένου, το έκδηλο όνειρο γίνεται τόσο ανόμοιο προς τις λανθάνουσες ιδέες του ονείρου, ώστε κανένας δεν θα υποπτευόταν ότι πίσω του βρίσκονται αυτές οι ιδέες. Αυτή η μετατόπιση του κέντρου βάρους είναι ένα από τα κύρια μέσα της ονειρικής παραμόρφωσης και κάνει το όνειρο να ξενίζει τόσο πολύ, που ακόμη και ο ονειρευόμενος δεν το αναγνωρίζει εύκολα ως δικό του προϊόν.

Η παράλειψη, η τροποποίηση και η ανακατάταξη του υλικού είναι λοιπόν τα αποτελέσματα της λογοκρισίας του ονείρου και τα μέσα της ονειρικής παραμόρφωσης. Η λογοκρισία του ονείρου είναι ο συντελεστής ή ένας από τους συντελεστές της παραμόρφωσης που εξετάζουμε. Την τροποποίηση και την αναδιάταξη συνηθίσαμε να τις συνοψίζουμε ως «*μετάθεση*».

Μετά τις παραπάνω παρατηρήσεις για τα αποτελέσματα που επιφέρει η λογοκρισία του ονείρου ας στραφούμε τώρα προς τον δυναμισμό της. Ελπίζω ότι δεν θα νοήσετε τον όρο εντελώς ανθρωπομορφικά, φανταζόμενοι ως ονειρολογικριτή ένα μικρό, αυστηρό ανθρωπάκι ή ένα πνεύμα που εδρεύει σε μια καμαρούλα του εγκεφάλου και ασκεί από εκεί μέσα το λειτούργημά του, αλλά ούτε πάρα πολύ τοπολογικά, φανταζόμενοι ένα «εγκεφαλικό κέντρο», το οποίο από εκεί μέσα ασκεί μια λογοκριτική επιρροή που, αν το κέντρο πάθαινε μια βλάβη ή απομακρυνόταν, θα έπαυε να υπάρχει. Προς το παρόν είναι απλώς ένας πολύ χρήσιμος όρος για μια δυναμική σχέση. Αυτή η λέξη δεν μας εμποδίζει να ρωτήσουμε από ποιές και πάνω σε ποιές τάσεις ασκείται αυτή η επιρροή· επίσης δεν θα είναι έκπληξη για μας να ακούσουμε ότι και πιο πριν είχαμε συναντήσει τη λογοκρισία του ονείρου, ίσως χωρίς να την διακρίνουμε.

Αυτό συνέβη πράγματι. Θα θυμηθείτε ότι είχαμε δοκιμάσει έκπληξη, όταν αρχίσαμε να εφαρμόζουμε την τεχνική των ελεύθερων συνειρμών. Νοιώσαμε ξαφνικά ότι οι προσπάθειές μας, για να φθάσουμε από το ονειρικό στοιχείο στο ασυνείδητο στοιχείο που το υποκαθιστά, συναντούσαν μια αντίσταση [7η Παράδοση, σελ. 113]. Είπαμε γι' αυτή την αντίσταση ότι μπορεί να είναι διαφόρων μεγεθών, άλλοτε τεράστια και άλλοτε σχεδόν ασήμαντη. Στη δεύτερη περίπτωση απαιτείται για την εργασία της ερμηνείας να περάσουμε από λίγα μόνο ενδιάμεσα μέλη συνειρμού· όταν όμως η αντίσταση είναι μεγάλη, τότε πρέπει ξεκινώντας από το στοιχείο να διανύσουμε μακρές συνειρμικές αλυσίδες, που μας απομακρύνουν πολύ από αυτό, οπότε καθ' οδόν έχουμε να ξεπεράσουμε πολλές δυσκολίες, οι οποίες εμφανίζονται ως κριτικές ενστάσεις κατά της αυθόρμητης ιδέας. Αυτό που κατά την εργασία της ερμηνείας παρουσιάζεται ως αντίσταση πρέπει να μεταφερθεί στην εργασία του ονείρου ως ονειρική λογοκρισία. Η αντίσταση κατά της ερμηνείας είναι μόνον ο τρόπος εξωτερίκευσης της ονειρικής λογοκρισίας. Μας αποδεικνύει επίσης ότι η δύναμη της λογοκρισίας δεν έχει εξαντληθεί επιφέροντας την ονειρική παραμόρφωση και δεν έχει σβήσει από τότε, αλλά ότι αυτή η λογοκρισία εξακολουθεί να υπάρχει ως μόνιμος μηχανισμός με σκοπό τη διατήρηση της παραμόρφωσης. Εξάλλου όπως η ένταση της αντίστασης κατά την εργασία της ερμηνείας ήταν για κάθε στοιχείο διαφορετική, έτσι και η παραμόρφωση που επέφερε η λογοκρισία διέφερε μέσα στο ίδιο όνειρο από στοιχείο σε στοιχείο. Αν συγκρίνουμε το έκδηλο με το λανθάνον όνειρο, βλέπουμε ότι μερικά λανθάνοντα στοιχεία έχουν εξαλειφθεί εντελώς, άλλα έχουν τροποποιηθεί λιγότερο ή περισσότερο, ενώ μερικά άλλα έχουν περάσει στο έκδηλο όνειρο αμετάβλητα ή ίσως ακόμη και ενισχυμένα.

Τώρα όμως θα εξετάσουμε ποιές τάσεις ασκούν λογοκρισία και έναντι ποιών την ασκούν. Σε αυτό λοιπόν το ερώτημα, που είναι θεμελιώδες για την κατανόηση του ονείρου, ίσως μάλιστα και για την ανθρώπινη ζωή, είναι εύκολο να απαντήσουμε, αν επισκοπήσουμε τα όνειρα που έχουν ερμηνευθεί. Οι τάσεις που ασκούν τη λογοκρισία είναι τέτοιας φύσης που αναγνωρίζονται από την κρίση του ονειρευόμενου, όταν αυτός βρίσκεται σε κατάσταση αγρύπνιας και ο ίδιος αισθάνεται με αυτές ταυτισμένος. Να είστε βέβαιοι ότι, όταν απορρίπτετε μια άσφογα διεξαχθείσα ερμηνεία ενός ονείρου σας, το κάνετε μέσα από τα ίδια κίνητρα, βάσει των οποίων ασκήθηκε η ονειρική λογοκρισία, έγινε η ονειρική παραμόρφωση και απαιτήθηκε η ερμηνεία. Αναλογισθείτε το όνειρο της πεννητάχρονης κυρίας που παραθέσαμε. Βρίσκει το όνειρο απαίσιο, χωρίς να το έχει ερμηνεύσει, και θα είχε αγανακτήσει ακόμη περισσότερο, αν η κυρία von Hug-Hellmuth της είχε ανακοινώσει κάτι από την απαραίτητη ερμηνεία. Λόγω αυτής ακριβώς της καταδίκης του ονείρου εκ μέρους της ήλθε το μουρμούρισμα να αντικαταστήσει μέσα στο όνειρο τα απρεπή ή ενοχλητικά σημεία.

Τις τάσεις όμως *εναντίον* των οποίων στρέφεται η λογοκρισία του ονείρου πρέπει κατ' αρχάς να τις περιγράψουμε από τη σκοπιά της ίδιας αυτής αρχής. Τότε μπορούμε να πούμε μόνον ότι αυτές οι τάσεις είναι απορριπτέας φύσης, ενοχλητικές ή απρεπείς από ηθική, αισθητική, κοινωνική άποψη, πράγματα που δεν τολμούμε καν να τα σκεφθούμε ή που μόνο με αποτροπιασμό τα σκεφτόμαστε. Αυτές οι λογοκριμένες επιθυμίες, που στο όνειρο βρίσκουν μια παραμορφωμένη έκφραση, είναι προπάντων εκδηλώσεις ενός αχαλίνωτου και αδίστακτου εγωισμού. Και μάλιστα το προσωπικό Εγώ παρουσιάζεται σε κάθε όνειρο και παίζει στο καθένα τον κύριο ρόλο, έστω και αν καταφέρνει στο έκδηλο όνειρο να μένει καλά κρυμμένο. Αυτός ο «ιερός εγωισμός» του ονείρου δεν είναι ασφαλώς άσχετος προς τη διάθεση για ύπνο, η οποία συνίσταται βέβαια στην απόσυρση του ενδιαφέροντος από ολόκληρον τον εξωτερικό κόσμο.⁶⁸

Το απαλλαγμένο από όλους τους ηθικούς φραγμούς Εγώ συμφωνεί επίσης με όλες τις απαιτήσεις της σεξουαλικότητας, με εκείνες που ήδη έχουν καταδικασθεί από την αισθητική μας αγωγή και με εκείνες που αντίκεινται σε όλες τις ηθικές επιταγές αυτοπεριορισμού. Η τάση ηδονής – η λίμπιντο, όπως λέμε – εκλέγει τα αντικεί-

68. [Σε μια σημείωση που ο Φρόυντ πρόσθεσε το 1925 στην *Ερμηνεία των ονείρων* μετριάζεται κάπως αυτός ο ισχυρισμός, ότι όλα τα όνειρα είναι εγωιστικά. (Βλέπε ελληνική μετάφραση, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1993, σελ. 565, σμμ. 293)].

μενά της χωρίς αναστολές, και μάλιστα προτιμά περισσότερο τα απαγορευμένα. Όχι μόνο τη γυναίκα του άλλου, αλλά προπάντων αντικείμενα αιμομεικτικά, καθαγιασμένα από την ανθρωπινή σύμβαση, τη μητέρα και την αδελφή στην περίπτωση του άνδρα, τον πατέρα και τον αδελφό στην περίπτωση της γυναίκας. (Και το όνειρο της πενήντάχρονης κυρίας του παραδείγματός μας είναι αιμομεικτικό, η λιμπιντο εδώ στρέφεται αναφανδόν προς τον γιό). Ορέξεις που θεωρούμε ότι βρίσκονται μακριά από την ανθρωπινή φύση εμφανίζονται αρκετά έντονες και προκαλούν όνειρα. Αχαλίνωτο μάλιστα και το μίσος. Επιθυμίες ακδίκησης και ευχές θανάτου στρεφόμενες εναντίον των κοντινών μας ανθρώπων που στη ζωή τους αγαπούμε, εναντίον των γονέων, των αδελφών, του ή της συζύγου και των δικών μας παιδιών δεν είναι κάτι ασυνήθιστο. Αυτές οι λογοκριμένες επιθυμίες μοιάζουν να ανεβαίνουν μέσα από μια αληθινή κόλαση· μετά την ερμηνεία, όταν είμαστε άγρυπνοι, μας φαίνεται ότι καμιά λογοκρισία δεν είναι αρκετά σκληρή για να τις αναχαιτίσει.

Γι' αυτό το κακό περιεχόμενο του ονείρου δεν πρέπει όμως να κατηγορήσετε το ίδιο το όνειρο. Μη λησμονείτε εξάλλου ότι το όνειρο έχει την αθώα και μάλιστα χρήσιμη λειτουργία να προφυλάσσει τον ύπνο από διαταραχές. Τέτοια κακία δεν βρίσκεται στη φύση του ονείρου. Ξέρετε επίσης ότι υπάρχουν όνειρα που αναγνωρίζονται ως ικανοποίηση δικαιολογημένων επιθυμιών και πειστικών σωματικών αναγκών. Αυτά πάντως δεν εμφανίζονται παραμορφωμένα, αλλά ούτε χρειάζονται την παραμόρφωση, αφού μπορούν να εκπληρώσουν τη λειτουργία τους χωρίς να προσβάλουν τις ηθικές και αισθητικές τάσεις του Εγώ. Έχετε επίσης υπόψη σας ότι η παραμόρφωση του ονείρου αναλογεί προς δύο παράγοντες. Όσο πιο απαράδεκτη είναι η επιθυμία που υπόκειται στη λογοκρισία αφενός και όσο πιο αυστηρά προβάλλουν τότε οι απαιτήσεις που θέτει η λογοκρισία αφετέρου, τόσο μεγαλύτερη είναι η παραμόρφωση. Έτσι λοιπόν ένα νέο, αυστηρά αναθρεμμένο και σεμνότυφο κορίτσι θα παραμορφώνει με αδυσώπητη λογοκρισία ονειρικές παρορμήσεις τις οποίες π.χ. εμείς οι γιατροί θα αναγνωρίζαμε οπωσδήποτε ως επιτρεπτές, ανώδυνες λιμπιντικές επιθυμίες, όπως ακριβώς θα τις εκτιμά δέκα χρόνια αργότερα και η ίδια η ονειρευόμενη.

Εξάλλου απέχουμε ακόμη πολύ από το σημείο όπου θα ήταν επιτρεπτό να εκφράσουμε την αγανάκτησή μας γι' αυτό το συμπέρασμα της ερμηνευτικής μας εργασίας. Νομίζω ότι τώρα δεν το κατανοούμε ακόμη σωστά· προπάντων όμως είναι καθήκον μας να το προφυλάξουμε από ορισμένες αμφισβητήσεις. Δεν είναι διόλου δύσκολο να βρει κανείς σε αυτό αδύνατα σημεία. Οι ερμηνείες μας των ονείρων έγιναν υπό τις προϋποθέσεις που ήδη ομολογήσαμε [6η Παράδοση,

σελ. 99 κ.ε.), ότι το όνειρο γενικά έχει νόημα, ότι μπορούμε να μεταφέρουμε την ύπαρξη προς το παρόν ασυνείδητων ψυχικών διεργασιών από την ύπνωση στον κανονικό ύπνο και ότι όλες οι αυθόρμητες ιδέες έχουν τα αίτιά τους. Αν βάσει αυτών των προϋποθέσεων είχαμε φθάσει σε εύλογα ερμηνευτικά συμπεράσματα, θα είχαμε κάθε λόγο να θεωρήσουμε αυτές τις προϋποθέσεις σωστές. Τι να κάνουμε όμως, όταν αυτά τα συμπεράσματα παρουσιάζονται μπροστά μας όπως τα εξέθεσα πιο πάνω; Τότε είναι εύλογο να πούμε: Πρόκειται για απαράδεκτα, ανόητα ή τουλάχιστον πολύ απίθανα συμπεράσματα, άρα κάτι δεν ήταν σωστό στις προϋποθέσεις. Ή το όνειρο δεν είναι όντως ψυχικό φαινόμενο ή δεν υπάρχει τίποτε το ασυνείδητο στην κανονική κατάσταση του ανθρώπου ή η τεχνική μας έχει κάπου ένα ελάττωμα. Δεν είναι πιο απλό και πιο ικανοποιητικό να δεχθούμε την σφαλερότητα των προϋποθέσεων παρά να πιστέψουμε σε όλα αυτά τα απαίσια πράγματα, που υποτίθεται πως ανακαλύψαμε βάσει αυτών των προϋποθέσεων;

Είναι και τα δύο! Είναι και πιο απλό και πιο ικανοποιητικό, αλλά με αυτό δεν είναι κατ' ανάγκη πιο ορθό. Ας έχουμε λίγη υπομονή, το πράγμα δεν έχει ωριμάσει ακόμη. Προπάντων μπορούμε να εντύνουμε ακόμη την κριτική κατά των ερμηνειών μας. Το γεγονός ότι τα αποτελέσματα των ερμηνειών μας είναι τόσο λίγο ευχάριστα ή και αηδιαστικά δεν θα βάραινε ίσως τόσο πολύ στη ζυγαριά. Ισχυρότερο είναι το επιχείρημα ότι οι ονειρευόμενοι, στους οποίους με την ερμηνεία των ονείρων τους καταλογίζουμε τέτοιες επιθυμίες, αποκρούουν αυτές τις τάσεις με έμφαση και έχοντας βάσιμους λόγους. Τι; λέει ο ένας, θέλετε να μου αποδείξετε μέσα από το όνειρο ότι λυπούμαι για τα ποσά που έχω δαπανήσει για την προικοδότηση της αδελφής μου και την εκπαίδευση του αδελφού μου; Αυτό δεν είναι δυνατόν, αφού εγώ εργάζομαι μόνο για τα αδέρφια μου· άλλα ενδιαφέροντα δεν έχω στη ζωή μου εκτός από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων απέναντί τους, όπως ως πρωτότοκος το υποσχέθηκα στη μακαρίτισσα τη μητέρα μου. Μια ονειρευόμενη λέει: Μου προσάπτετε ότι εύχομαι τον θάνατο του άνδρα μου. Πρόκειται για εξοργιστική ανοησία! Δεν είναι μόνον ότι ο γάμος μας είναι ο πιο ευτυχισμένος — εδώ ίσως δεν θα με πιστέψετε —, αλλά ο θάνατός του θα μου στερούσε και στιδήποτε άλλο κατέχω σε αυτόν τον κόσμο. Ένας άλλος θα μας απαντήσει: Μου καταλογίζετε αισθησιακές επιθυμίες για την αδελφή μου; Είναι γελοίο, η αδελφή μου δεν με ενδιαφέρει· οι σχέσεις μας είναι κακές· εδώ και χρόνια δεν έχουμε ανταλλάξει ούτε λέξη. Θα το αποδεχόμασταν ίσως εύκολα, αν αυτοί οι ονειρευόμενοι δεν επιβεβαίωναν ή αρνούσαν τις τάσεις που τους αποδίδει η ερμηνεία μας· θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτά είναι πράγ-

ματα για τον εαυτό τους που δεν τα ξέρουν. Το γεγονός όμως ότι αισθάνονται ακριβώς το αντίθετο μιας τέτοιας επιθυμίας, όπως προκύπτει από την ερμηνεία, και ότι μπορούν με τη διαγωγή τους να μας αποδείξουν ότι στη ζωή τους κυριαρχεί αυτό το αντίθετο, πρέπει τελικά να μας βάλει σε απορίες. Μήπως είναι ώρα να παρατήσουμε όλη τη δουλειά της ερμηνείας ονείρων, αφού τα αποτελέσματά της αποδεικνύουν τον *παραλογισμό* της;

Όχι, όχι ακόμη. Και αυτό το ισχυρότερο επιχείρημα καταρρίπτεται, αν το αμφισβητήσουμε κριτικά. Αν προϋποθέσουμε ότι στην ψυχική ζωή υπάρχουν ασυνείδητες τάσεις, τότε δεν έχει καμιά αποδεικτική αξία το γεγονός ότι οι αντίθετες τάσεις εμφανίζονται ως κυρίαρχες στη συνειδητή ζωή. Η ψυχική ζωή έχει ίσως θέση και για αντίθετες τάσεις, για αντιθέσεις και αντιφάσεις· ίσως μάλιστα η επικράτηση της μιας παρόρμησης να είναι όρος για να παραμένει η αντίρροπη παρόρμηση ασυνείδητη. Ισχύουν λοιπόν εντούτοις οι πρώτες αντιπαρατηρήσεις, ότι τα αποτελέσματα της ερμηνείας ενός ονείρου δεν είναι απλά και πάντως είναι δυσάρεστα. Η απάντηση ως προς το πρώτο είναι ότι με όλον τον ενθουσιασμό για την απλότητα δεν μπορείτε να λύσετε κανένα πρόβλημα του ονείρου· πρέπει να μπειτε στον κόπο να δεχθείτε πιο πολύπλοκα δεδομένα. Η απάντηση ως προς το δεύτερο σημείο είναι ότι έχετε άδικο, αν την ευαρέσκεια ή την απαρέσκεια που νοιώθετε την χρησιμοποιείτε ως βάση για να στηρίζετε πάνω της μια επιστημονική κρίση. Τι πειράζει αν τα συμπεράσματα από την ερμηνεία ενός ονείρου είναι για σας δυσάρεστα ή ακόμη σας κάνουν να νοιώθετε ντροπή και αηδία; *Ça n'empêche pas d'exister*, άκουσα τον δάσκαλό μου Σαρκώ να λέει σε μια παρόμοια περίπτωση, όταν ως νέος διδάκτωρ μαθήτευα κοντά του.⁶⁹ Πρέπει να είναι κανείς ταπεινός, να αφήνει διακριτικά κατά μέρος τις συμπάθειες και τις αντιπάθειές του, αν θέλει να μάθει τι είναι πραγματικό σε αυτόν τον κόσμο. Αν ένας φυσικός μπορεί να σας αποδείξει ότι σύντομα η οργανική ζωή πάνω στη γη θα περιέλθει οπωσδήποτε σε πλήρη ακινησία, θα έχετε το θάρρος να απαντήσετε και σε εκείνον ότι αυτή η προοπτική αποκλείεται, είναι πολύ δυσάρεστη; Νομίζω ότι θα σιωπήσετε, ώσπου να έλθει ένας άλλος φυσικός και να αποδείξει στον πρώτο ένα λάθος στις προϋποθέσεις του ή στους υπολογισμούς του. Όταν απορρίπτετε αυτό που σας είναι δυσάρεστο, επαναλαμβάνετε μάλλον τον μηχανισμό της ονειροπλασίας, αντί να τον κατανοήσετε και να τον ξεπεράσετε.

69. [Η παρατήρηση του Σαρκώ στην πλήρη διατύπωσή της ήταν: «La théorie c'est bon, mais ça n'empêche pas d'exister». (Καλή είναι η θεωρία, αλλά δεν αποτελεί εμπόδιο για την ύπαρξή του)].

Ελπίζετε ίσως τότε ότι μπορείτε να παραβλέψετε τον αποκρουστικό χαρακτήρα των λογοκριμένων ονειρικών επιθυμιών και οχυρώνεστε πίσω από το επιχείρημα ότι δεν είναι σωστό να καταλαμβάνει το κακό τόσο μεγάλο χώρο στην ιδιοσυστασία του ανθρώπου. Οι εμπειρίες σας όμως σας επιτρέπουν να επιχειρηματολογείτε με αυτόν τον τρόπο; Δεν θέλω να μιλήσω για την άποψη που έχετε για τον εαυτό σας, βρήκατε όμως τόση καλή προαίρεση στους προϊσταμένους σας και στους ανταγωνιστές σας, τόση ιπποτικότητα στους εχθρούς σας και τόσο λίγον φθόνο στους κύκλους σας, ώστε να νοιώθετε υποχρεωμένοι να αντικρούσετε την άποψη ότι η εγωιστική κακία έχει το μερίδιό της στην ανθρώπινη φύση; Δεν σας είναι γνωστό πόσο λίγη αυτοκυριαρχία και αξιοπιστία χαρακτηρίζει τον μέσο όρο των ανθρώπων σε όλα τα ζητήματα της σεξουαλικής ζωής; Ή δεν ξέρετε ότι όλες οι παραβάσεις και εκτροπές που ονειρευόμαστε τη νύχτα διαπράττονται καθημερινά από άγρυπνους ανθρώπους με τη μορφή του εγκλήματος; Τι άλλο κάνει εδώ η ψυχανάλυση εκτός από το να επιβεβαιώνει απλώς την παλαιά ρήση του Πλάτωνα, ότι οι καλοί είναι εκείνοι που αρκούνται να ονειρεύονται αυτό που οι άλλοι, οι κακοί, κάνουν στην πράξη;

Ας εγκαταλείψουμε τώρα το ατομικό επίπεδο και ας κοιτάξουμε προς τον μεγάλο πόλεμο που σαρώνει ακόμη την Ευρώπη, ας σκεφθούμε την ανυπολόγιστη ωμότητα, την απάνθρωπη σκληρότητα και το μέγεθος της ψευτιάς που ξαπλώνονται τώρα ελεύθερα στον πολιτισμένο κόσμο. Πιστεύετε πραγματικά ότι μια χούφτα ασυνείδητων και φιλόδοξων λαοπλάνων θα κατόρθωνε να αποδεσμεύσει όλα αυτά τα κακά πνεύματα, αν τα εκατομμύρια των διευθυνόμενων δεν ήταν συνένοχοι; Έχετε ακόμη και υπό αυτές τις συνθήκες το θάρρος να υποστηρίξετε τον αποκλεισμό του κακού από την ψυχική ιδιοσυστασία του ανθρώπου;⁷⁰

Θα με κατηγορήσετε ότι κρίνω τον πόλεμο μονόπλευρα· ο ίδιος έχει αναδείξει και τα πιο ωραία και ευγενή χαρακτηριστικά των ανθρώπων, τον ηρωισμό τους, την αυτοθυσία τους, τα κοινωνικά τους αισθήματα. Ασφαλώς, αλλά μη γίνεστε συνένοχοι στην αδικία που διαπράχθηκε συχνά σε βάρος της ψυχανάλυσης, καθώς την κατηγορήσαν ότι αρνείται την ύπαρξη της μιας πλευράς, επειδή υποστηρίζει την άλλη. Δεν είναι πρόθεσή μας να αρνηθούμε την ύπαρξη των ευγενών τάσεων της ανθρώπινης φύσης ούτε κάναμε ποτέ κάτι για

70. [Τις βαρείες κατηγορίες κατά της καταστροφικής πλευράς της ανθρώπινης φύσης ο Φρόντντ τις διατυπώνει στα κεφάλαια V και VI της εργασίας του *Das Unbehagen in der Kultur* (1930a)]. (Ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, Αθήνα, δεύτερη έκδοση 1994).

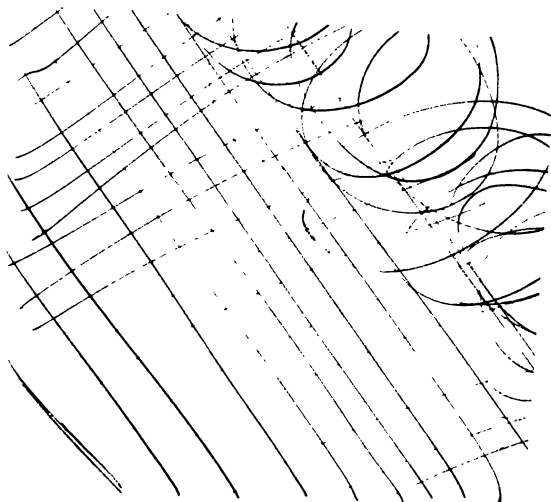
να μειώσουμε την αξία τους. Αντίθετα, δεν σας δείχνω μόνο τις λογοκριμένες κακές επιθυμίες στο όνειρο, αλλά και τη λογοκρισία που τις καταπιέζει και τις κάνει αγνώριστες. Στην κακία της ανθρώπινης φύσης δίνουμε ιδιαίτερη έμφαση, επειδή οι άλλοι αρνούνται την ύπαρξή της, πράγμα που δεν κάνει βέβαια την ψυχική ζωή του ανθρώπου καλύτερη, αλλά ακατανόητη.

Όταν εγκαταλείψουμε την μονόπλευρη ηθική αξιολόγηση, θα μπορούσαμε ασφαλώς να βρούμε τον σωστό τύπο για την αναλογία του κακού προς το καλό στην ανθρώπινη φύση.

Επιμένουμε ότι δεν είναι ανάγκη να παρατήσουμε τα αποτελέσματα της εργασίας μας πάνω στην ερμηνεία των ονείρων, έστω και αν δεν μπορούμε παρά να τα βρίσκουμε παράξενα. Ίσως μπορούσαμε αργότερα με άλλον τρόπο να τα κατανοήσουμε. Προς το παρόν διαπιστώνουμε: Η ονειρική παραμόρφωση είναι αποτέλεσμα της λογοκρισίας που ασκείται από αναγνωρισμένες τάσεις του Εγώ κατά οποιωνδήποτε απορριπτέων επιθυμιών, οι οποίες ενεργοποιούνται μέσα μας τη νύχτα, κατά τη διάρκεια του ύπνου. Γιατί όμως τη νύχτα, και από πού προέρχονται αυτές οι απορριπτέες επιθυμίες; Εδώ βέβαια υπάρχουν ακόμη πολλές απορίες και είναι πολλά αυτά που πρέπει να ερευνηθούν.

Θα ήταν όμως άδικη παράλειψη, αν δεν υπογραμμίζαμε όπως αρμόζει ένα άλλο συμπέρασμα των ερευνών μας. Οι ονειρικές επιθυμίες που τείνουν να διαταράξουν τον ύπνο μας είναι άγνωστες σε μας, πρώτη φορά ακούμε γι' αυτές μέσα από την ερμηνεία ενός ονείρου· πρέπει λοιπόν να χαρακτηρίζονται ως ασυνειδητες προς το παρόν, υπό την έννοια που συζητήσαμε πιο πάνω. Ο ονειρευόμενος δεν αναγνωρίζει πράγματι την ύπαρξή τους, όπως είδαμε σε πολλές περιπτώσεις, ακόμη και όταν τις γνώρισε μέσω της ερμηνείας του ονείρου του. Επαναλαμβάνεται τότε η περίπτωση που πρωτοσυναντήσαμε ερμηνεύοντας το ολίσθημα της γλώσσας «ρεύομαι, αντί προπίνω» [3η Παράδοση, σελ. 51 κ.ε.], όταν ο επίσημος ομιλητής διαβεβαίωνε αγανακτισμένος ότι ούτε τότε ούτε παλαιότερα είχε συνειδητοποιήσει έλλειψη σεβασμού προς τον προϊστάμενό του. Είχαμε αμφιβάλλει και τότε για την αξία μιας τέτοιας διαβεβαίωσης, την οποία αντικαταστήσαμε με την υπόθεση ότι ο ομιλητής αγνοεί μόνιμα ότι μέσα του υπάρχει αυτή η τάση. Τέτοια επαναλαμβάνονται σε κάθε περίπτωση ερμηνείας ενός πολύ παραμορφωμένου ονείρου και έτσι αποκτούν μεγαλύτερη σημασία για την αντίληψή μας. Είμαστε πλέον έτοιμοι να δεχθούμε ότι στην ψυχική ζωή υπάρχουν διεργασίες ή τάσεις για τις οποίες το άτομο δεν ξέρει τίποτε, και μάλιστα επί μεγάλο διάστημα, ίσως δε να μην γνώριζε ποτέ κάτι γι' αυτές. Έτσι το

ασυνείδητο παίρνει για μας ένα νέο νόημα· το «προς το παρόν» ή «κατά καιρούς» παύει να αποτελεί ουσιώδες γνώρισμά του και μπορεί να σημαίνει *μόνιμα* ασυνείδητο, όχι απλώς «προς το παρόν λανθάνον». Φυσικά πρέπει να ακούσουμε μια άλλη φορά και γι' αυτό περισσότερα.

Η ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΣΤΟ ΟΝΕΙΡΟ⁷¹

Κυρίες και κύριοι! Διαπιστώσαμε ότι η παραμόρφωση του ονείρου, που μας παρεμποδίζει στην κατανόησή του, είναι αποτέλεσμα μιας λογοκριτικής δραστηριότητας η οποία στρέφεται κατά των απαράδεκτων, ασυνείδητων επιθυμιών. Δεν ισχυρισθήκαμε φυσικά ότι η λογοκρισία είναι ο μοναδικός παράγων που προκαλεί την παραμόρφωση, και όντως στην παραπέρα μελέτη του ονείρου μπορούμε να ανακαλύψουμε και άλλους συντελεστές. Αυτό ισοδυναμεί με τη διαπίστωση ότι, και αν ακόμη αποκλειόταν η λογοκρισία του ονείρου, δεν θα ήμασταν σε θέση να κατανοούμε τα όνειρα, ότι το έκδηλο όνειρο δεν θα ήταν ένα και το αυτό με τις λανθάνουσες ιδέες του ονείρου.

Αυτόν τον άλλο παράγοντα που κάνει το όνειρο αδιαφανές, αυτόν τον νέο συντελεστή παραμόρφωσής του, τον ανακαλύπτουμε καθώς παρατηρούμε ένα κενό στην τεχνική μας. Σας ομολόγησα ήδη [6η Παράδοση, σελ. 104] ότι μερικές φορές οι αναλυόμενοι δεν έχουν πράγματι καμιά αυθόρμητη ιδέα σχετικά με ορισμένα στοιχεία του ονείρου τους. Αυτό βέβαια δεν συμβαίνει τόσο συχνά όσο ισχυρίζονται οι ίδιοι· σε πάρα πολλές περιπτώσεις ύστερα από πιεστική επιμονή τούς έρχεται μια τέτοια ιδέα στον νου. Απομένουν όμως περιπτώσεις όπου ο συνειρμός διακόπτεται ή, όταν γίνεται υπό πίεση, δεν αποφέρει αυτά που περιμένουμε να μας δώσει. Όταν αυτό συμβαίνει κατά τη διάρκεια μιας ψυχαναλυτικής θεραπείας, αποκτά μια ειδική σημασία που εδώ δεν μας απασχολεί. Συμβαίνει όμως και κατά την ερμηνεία ονείρων με κανονικά άτομα ή κατά την ερμηνεία δικών μας ονείρων. Όταν πεισθεί κανείς ότι σε τέτοιες περιπτώσεις η πίεση δεν ωφελεί, θα ανακαλύψει ότι η ανεπιθύμητη σύμπτωση αφορά κατά κανόνα ορισμένα στοιχεία του ονείρου και θα αρχίσει να διακρίνει μια νέα νομοτέλεια, εκεί όπου αρχικά πίστευε ότι η τεχνική κατ' εξαίρεση μόνον αποτύγχανε.

Με αυτόν τον τρόπο μπαίνει κανείς στον πειρασμό να ερμηνεύσει

71. [Στο μέρος VI της *Traumdeutung* (1900a) το κεφάλαιο E. που προστέθηκε μόλις το 1914, είναι αφιερωμένο στη συμβολική του ονείρου. *Studienausgabe*, τόμ. 2, σελ. 345 κ.ε. (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Η ερμηνεία των ονείρων*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1993, σελ. 312 κ.ε.). Πλάι στην παρούσα 10η Παράδοση περιέχει την εκτενέστερη γενική μελέτη του Φρόυντ πάνω στο θέμα των συμβόλων. Ωστόσο οι σκέψεις που διατυπώνονται στην 10η Παράδοση μπορούν να θεωρηθούν ως η πιο αξιόλογη πραγματεία του Φρόυντ πάνω σε αυτό το αντικείμενο].

ο ίδιος αυτά τα «βουβά» ονειρικά στοιχεία, να τα μεταφράσει χρησιμοποιώντας δικά του μέσα. Νοιώθει κάθε φορά την ανάγκη να βρει ένα ικανοποιητικό νόημα, αφού τολμά να προχωρήσει σε μια τέτοια μετάφραση των στοιχείων, ενώ το όνειρο μένει χωρίς νόημα και συνοχή, αν δεν αποφασίσει κανείς να κάνει μια τέτοια επέμβαση. Η συσσώρευση πολλών εντελώς όμοιων περιπτώσεων έρχεται τότε να δώσει την ασφάλεια που έχει ανάγκη η αρχική δειλή απόπειρά μας.

Θα τα παρουσιάσω όλα αυτά κάπως σχηματικά, αλλά αυτό είναι επιτρεπτό για τους σκοπούς της διδασκαλίας, αφού μάλιστα η σχηματοποίηση δεν τα νοθεύει, αλλά μόνο τα απλοποιεί.

Με αυτόν τον τρόπο απορρέουν για μια σειρά ονειρικών στοιχείων σταθερές μεταφράσεις, δηλαδή όπως ακριβώς και οι πάγιες ερμηνείες τις οποίες δίνουν οι λαϊκοί μας ονειροκρίτες σε όλα τα πράγματα που ονειρευόμαστε. Δεν ξεχνάτε βέβαια ότι με την τεχνική των συνειρμών που εφαρμόζουμε δεν προκύπτουν ποτέ σταθερές μεταφράσεις των ονειρικών στοιχείων.

Αμέσως θα πείτε ότι αυτός ο τρόπος ερμηνείας σάς φαίνεται ακόμη πιο επισφαλής και τρωτός από τον παλαιότερο με τους ελεύθερους συνειρμούς. Εδώ όμως έρχεται να προστεθεί κάτι ακόμη. Όταν με την εμπειρία του έχει συγκεντρώσει κανείς αρκετές από αυτές τις πάγιες μεταφράσεις ή ερμηνείες ονειρικών στοιχείων, φθάνει τότε να πει μέσα του ότι αυτά τα μέρη θα μπορούσε να τα ερμηνεύσει βάσει δικών του γνώσεων, ότι ήταν κατανοητά πράγματι χωρίς τους συνειρμούς του ονειρευόμενου. Στο δεύτερο μέρος των αναλύσεών μας θα φανεί από πού θα έπρεπε να γνωρίζει κανείς τη σημασία των μεταφραζόμενων στοιχείων.

Μια τέτοια πάγια σχέση μεταξύ ενός ονειρικού στοιχείου και της μετάφρασής του την αποκαλούμε *συμβολική*, ενώ το ίδιο το ονειρικό στοιχείο είναι ένα *σύμβολο* της ασυνείδητης ονειρικής ιδέας. Θυμάστε ότι κατά την εξέταση των σχέσεων ανάμεσα στα στοιχεία του ονείρου και τα πραγματικά ή αυθεντικά που κρύβονται πίσω τους είχα διακρίνει τρεις τέτοιες σχέσεις, του μέρους ενός όλου, του υπαινιγμού και της παράστασης με μια εικόνα. Σας είχα αναγγείλει και μια τέταρτη σχέση, αλλά δεν την είχα κατονομάσει [7η Παράδοση, σελ. 119]. Αυτή η τέταρτη είναι λοιπόν η εδώ εισαγόμενη, η συμβολική σχέση. Με αυτή συνδέονται πολύ ενδιαφέρουσες συζητήσεις, με τις οποίες θα ασχοληθούμε τώρα, προτού εκθέσουμε τις παρατηρήσεις μας πάνω στις συμβολικές παραστάσεις. Η συμβολική είναι ίσως το πιο αξιοσημείωτο κεφάλαιο της ονειρολογίας.

Προπάντων: Καθώς τα σύμβολα είναι πάγιες μεταφράσεις, υλοποιούν ως έναν βαθμό το ιδανικό της αρχαίας και της λαϊκής ερμη-

Schwind: Όνειρο ενός φυλακισμένου

νείας των ονείρων, από το οποίο με την τεχνική μας είχαμε απομακρυνθεί πολύ. Υπό ορισμένες συνθήκες μας επιτρέπουν να ερμηνεύσουμε ένα όνειρο χωρίς να θέσουμε ερωτήματα στον ονειρευόμενο, ο οποίος έτσι και αλλιώς δεν έχει να πει τίποτε σχετικά με το σύμβολο. Αν γνωρίζουμε τα συνήθη ονειρικά σύμβολα και επιπλέον τον ονειρευόμενο προσωπικά, τις συνθήκες υπό τις οποίες ζει καθώς και τις εντυπώσεις μετά από τις οποίες παρουσιάστηκε το όνειρο, τότε είμαστε συχνά σε θέση να ερμηνεύσουμε ένα όνειρο χωρίς άλλη βοήθεια, να το μεταφράσουμε τρόπον τινά σαν ένα ξενόγλωσσο κείμενο. Ένα τέτοιο κατόρθωμα κολακεύει τον ερμηνευτή και εντυπωσιάζει τον ονειρευόμενο· αποτελεί μια ευεργετική αντίθεση προς την επίπονη εργασία κατά την ανάκριση του ονειρευόμενου. Μην παρασύρεστε όμως από αυτά. Η δουλειά μας δεν είναι να επιτελούμε περιτέχνα κατορθώματα. Η ερμηνεία που στηρίζεται στη γνώση των συμβόλων δεν είναι μια τεχνική που μπορεί να αντικαταστήσει την συνειρμική ή να παραβληθεί με αυτή. Είναι συμπλήρωμά της και τα αποτελέσματα που αποφέρει είναι χρήσιμα μόνον όταν εντάσσονται μέσα σε αυτή. Όσον αφορά όμως τη γνώση των ψυχικών συνθηκών του ονειρευόμενου, αναλογισθείτε ότι δεν έχετε να ερμηνεύσετε μόνον όνειρα πολύ γνωστών σας ανθρώπων, ότι κατά κανόνα δεν γνωρίζετε τα γεγονότα της ημέρας που έχουν υποκινήσει το όνειρο και ότι οι συνειρμοί του αναλυόμενου είναι αυτοί που σας δίνουν τη δυνατότητα να γνωρίσετε την ψυχική του κατάσταση.

Επίσης είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο, ακόμη και σε σχέση προς μερικά σημεία που θα αναφερθούν πιο κάτω [σελ. 164], ότι η θέση για την ύπαρξη συμβολικών σχέσεων μεταξύ ονείρου και ασυνείδητου συνάντησε και αυτή μεγάλες αντιστάσεις. Ακόμη και πρόσωπα με κρίση και κύρος, που κατά τα άλλα συμβάδισαν ως ένα σημείο με την ψυχανάλυση, εδώ αρνήθηκαν να την ακολουθήσουν. Αυτή η συμπεριφορά όμως είναι ακόμη πιο παράξενη, αν σκεφθούμε, αφενός, ότι η συμβολική δεν προσιδιάζει μόνο στο όνειρο ούτε είναι χαρακτηριστική γι' αυτό και, αφετέρου, ότι η συμβολική στο όνειρο δεν ανακαλύφθηκε καν από την ψυχανάλυση, μολονότι αυτή δεν είναι φτωχή σε ανακαλύψεις που προκάλεσαν έκπληξη. Αυτός που ανακάλυψε τη συμβολική του ονείρου, αν μπορούμε να ορίσουμε γι' αυτή μια χρονική αφετηρία στους νεότερους χρόνους, είναι ο φιλόσοφος K. A. Scherner (1861). Η ψυχανάλυση επιβεβαίωσε τα ευρήματα του Scherner, μολονότι τα τροποποίησε βαθιά.

Τώρα θα ακούσετε μερικά πράγματα για τη φύση της ονειρικής συμβολικής καθώς και σχετικά παραδείγματα. Είμαι πρόθυμος να σας ανακοινώσω αυτά που ξέρω, σας ομολογώ όμως ότι οι γνώσεις μας δεν έχουν την έκταση που θα επιθυμούσαμε. Η ουσία της συμ-

βολικής σχέσης είναι μια παρομοίωση, αλλά όχι η οποιαδήποτε. Διαισθανόμαστε ότι αυτή η παρομοίωση έχει την ιδιαίτερη ρίζα της, αλλά δεν μπορούμε να πούμε σε τι συνίσταται αυτή η ρίζα από την οποία εξαρτάται. Στο όνειρο δεν εμφανίζεται ως σύμβολο καθετί με το οποίο μπορούμε να παρομοιάσουμε ένα αντικείμενο ή μια διαδικασία. Από την άλλη μεριά ούτε το όνειρο παριστάνει τα πάντα με σύμβολα, αλλά μόνον ορισμένα στοιχεία από τις λανθάνουσες ιδέες. Εδώ λοιπόν υπάρχουν περιορισμοί και από τις δύο μεριές. Πρέπει επίσης να ομολογήσουμε ότι η έννοια του συμβόλου δεν είναι ακόμη αυστηρά οριοθετημένη, μπορεί να συγχέεται με τη μετάφραση ή αντικατάσταση, με την παράσταση ή έκφραση του λανθάνοντος περιεχομένου κλπ. και βρίσκεται ακόμη και κοντά στον υπαινιγμό. Σε πολλά από τα σύμβολα η υπονοούμενη παρομοίωση είναι αντιληπτή με τις αισθήσεις. Υπάρχουν όμως άλλα σύμβολα όπου πρέπει να διερωτώμαστε πού βρίσκεται το κοινό σημείο, ο τρίτος ή μέσος όρος αυτής της πιθανής σύγκρισης (*tertium comparationis*). Τότε είναι δυνατόν εξετάζοντας ακριβέστερα να βρούμε αυτό το κοινό σημείο, αλλά μπορεί και να μην το ανακαλύπτουμε. Είναι επίσης παράξενο, όταν το σύμβολο αποτελεί παρομοίωση, ότι αυτή η παραβολή δεν αποκαλύπτεται μέσω του συνειρμού και ότι ο ονειρευόμενος δεν την γνωρίζει, ενώ παραταύτα την χρησιμοποιεί. Ακόμη πιο αξιοσημείωτο είναι μάλιστα ότι ο ονειρευόμενος δεν έχει καν διάθεση να αναγνωρίσει αυτή την παραβολή ούτε μετά την παρουσίασή της. Βλέπετε λοιπόν ότι μια συμβολική σχέση είναι μια παρομοίωση ιδιαίτερου τύπου, την οποία δεν μπορούμε ακόμη να αιτιολογήσουμε καθαρά. Δεν αποκλείουμε να βρεθεί αργότερα μια πρόσβαση προς αυτό το άγνωστο.

Η έκταση των πραγμάτων που στο όνειρο παριστάνονται συμβολικά δεν είναι μεγάλη. Είναι το ανθρώπινο σώμα στο σύνολό του, οι γονείς, τα παιδιά, τα αδέρφια, η γέννηση, ο θάνατος, η γύμνια και κάτι ακόμη. Το μόνο πράγμα που παριστάνει κατά κανόνα τον άνθρωπο στο σύνολό του, ο κλασικός τρόπος συμβολισμού του, είναι το *σπίτι*, όπως διέγινε ο Schegner, ο οποίος μάλιστα απέδωσε σε αυτό το σύμβολο υπερβολική σημασία. Συχνά ονειρεύεται κανείς, νοιώθοντας ευχαρίστηση ή άγχος, ότι κατεβαίνει από μια πρόσοψη σπιτιού. Οι προσόψεις με εντελώς λείους τοίχους είναι άνδρες, εκείνες με προεξοχές και μπαλκόνια, από όπου μπορεί κανείς να κρατηθεί, είναι γυναίκες. Οι γονείς εμφανίζονται στο όνειρο ως *αυτοκράτορας* και *αυτοκράτειρα*, βασιλιάς και βασίλισσα ή ως άλλα πρόσωπα που εμπνέουν σεβασμό· εδώ λοιπόν το όνειρο είναι πολύ ευσεβές. Λιγότερο τρυφερά συμπεριφέρεται απέναντι σε παιδιά και αδέρφια, που

παρουσιάζονται ως *μικρά ζώα* ή *ζωύφια*. Η γέννηση βρίσκει κατά κανόνα τη συμβολική της έκφραση σε μια σχέση με το νερό· ή πέφτει κανείς στο νερό ή βγαίνει από αυτό, ενώ άλλοτε ο ονειρευόμενος σώζει κάποιον που πνίγεται ή σώζεται ο ίδιος από τον άλλον, έχει δηλαδή μια μητρική σχέση προς εκείνον. Όταν πεθαίνει κανείς, παρουσιάζεται στο όνειρο να *αναχωρεί για ταξίδι* ή να *ταξιδεύει με το τραίνο*: όταν είναι νεκρός, εμφανίζονται διάφοροι σκοτεινοί ή διστακτικοί υπαινιγμοί· η γύμνια παρουσιάζεται μέσω *ενδυμάτων* και *στολών*. Βλέπετε ότι εδώ τα όρια μεταξύ του συμβολικού και του υπαινικτικού τρόπου παράστασης είναι ασαφή.

Σε σύγκριση με την πενιχρότητα αυτής της απαρίθμησης κάνει εντύπωση ότι αντικείμενα και περιεχόμενα ενός άλλου κύκλου παριστάνονται με μια εξαιρετικά πλούσια ποικιλία συμβολισμών. Είναι ο κύκλος της σεξουαλικής ζωής, των γεννητικών οργάνων, των σεξουαλικών διεργασιών, της συνουσίας. Η συντριπτική πλειονότητα των συμβόλων στο όνειρο είναι τα σεξουαλικά σύμβολα. Εδώ διαπιστώνεται μια αξιοσημείωτη δυσαναλογία. Τα συμβολιζόμενα πράγματα είναι λίγα, ενώ τα σύμβολά τους πάρα πολλά, και έτσι το καθένα από αυτά τα πράγματα μπορεί να εκφράζεται με πολυάριθμα, σχεδόν ισότιμα σύμβολα. Από την ερμηνεία προκύπτει τότε κάτι που γενικά ενοχλεί. Οι ερμηνείες συμβόλων είναι πολύ μονότονες, σε αντίθεση προς την ποικιλομορφία των ονειρικών εικόνων. Αυτό δυσχεραστεί όλους όσοι το πληροφορούνται: μπορεί όμως κανείς να το αποστρέψει;

Επειδή είναι η πρώτη φορά που σε αυτή την Παράδοση γίνεται λόγος για τη σεξουαλική ζωή, είμαι υποχρεωμένος να σας εξηγήσω πώς σκοπεύω να πραγματευθώ αυτό το θέμα. Η ψυχανάλυση δεν έχει λόγο να κάνει συγκαλύψεις και υπαινιγμούς, δεν θεωρεί αναγκαίο να ντρέπεται για την ενασχόληση με αυτό το σπουδαίο ζήτημα, πιστεύει ότι είναι σωστό και ευπρεπές να λέει τα πάντα με το όνομά τους και ελπίζει ότι με αυτόν τον τρόπο θα μπορέσει καλύτερα να κρατήσει μακριά κάθε άλλη ενοχλητική σκέψη. Σε αυτό δεν θα μας εμποδίσει το γεγονός ότι μιλούμε σε ένα κοινό που αποτελείται από ακροατές και των δύο φύλων. Όπως δεν υπάρχει καμιά επιστήμη προς χρήση του δελφίνου [βλ. σελ. 100, σημ. 46], έτσι δεν υπάρχει και επιστήμη για ανήλικες κορασίδες, και οι κυρίες ανάμεσά σας δηλώνουν με την παρουσία τους σε αυτή την αίθουσα ότι θέλουν να θεωρηθούν ισότιμες των ανδρών.

Για το ανδρικό γεννητικό όργανο λοιπόν το όνειρο έχει πολλούς τρόπους παράστασης, που θα μπορούσαν να αποκληθούν συμβολι-

κοί και όπου το κοινό σημείο σύγκρισης είναι συνήθως πολύ προφανές. Συμβολική σημασία για το ανδρικό γεννητικό όργανο υπό την ευρεία έννοια έχει προπάντων ο ιερός αριθμός 3. Το εμφανέστερο, και για τα δύο φύλα ενδιαφέρον μέρος του γεννητικού οργάνου, το ανδρικό μόριο, συμβολίζεται, πρώτον, από πράγματα ομοιόσχημα, δηλαδή μακριά και ορθωνόμενα, όπως: *ράβδοι, ομπρέλες, κοντάρια, δέντρα* κλπ. Επίσης από αντικείμενα που έχουν την ίδια ιδιότητα με το συμβολιζόμενο, να εισχωρούν δηλαδή στο σώμα και να τραυματίζουν· τέτοια είναι τα αιχμηρά όπλα κάθε είδους, *μαχαίρια, σιλέτα, λόγχες, σπαθιά*, αλλά και πυροβόλα όπλα: *τουφέκια, πιστόλια* και το πολύ κατάλληλο λόγω της μορφής του, το *περίστροφο*. Στα αγχώδη όνειρα των κοριτσιών παίζει μεγάλο ρόλο η καταδίωξή τους από έναν άνδρα με μαχαίρι ή πυροβόλο όπλο. Είναι ίσως η πιο συχνή περίπτωση ονειρικού συμβολισμού και δεν θα είναι δύσκολο για σας να τον ερμηνεύσετε. Χωρίς άλλο κατανοητή είναι επίσης η αντικατάσταση του ανδρικού μορίου από αντικείμενα μέσα από τα οποία ρέει νερό: *κρουνοί, ποτιστήρια, πίδακες*, και από άλλα αντικείμενα που μπορούν να γίνονται μακρύτερα, όπως *κρεμαστές λάμπες, επιμηκνόμενα μολύβια* κλπ. Το γεγονός ότι *μολύβια, κονδυλοφόροι, λίμες για νύχια, σφυριά* και άλλα τεχνικά όργανα είναι αναμφισβήτητα ανδρικά σεξουαλικά σύμβολα σχετίζεται επίσης με μια ευνόητη αντίληψη αυτού του οργάνου.

Η πιο αξιοσημείωτη ιδιότητα του ανδρικού μορίου, η ικανότητα να ορθώνεται παρά τη βαρύτητα, ένα μερικό φαινόμενο της στύσης, οδηγεί στη συμβολική του παράσταση μέσω *μπαλονιών, αερόστατων* και τελευταία μέσω του *αερόπλοιου Ζέπελιν*. Το όνειρο γνωρίζει όμως και έναν άλλο πολύ πιο εκφραστικόν τρόπο συμβολισμού της στύσης. Κάνει το ανδρικό μόριο ουσιαστικά αντιπρόσωπο ολόκληρου του ανθρώπου και βάζει τον ίδιο να *πετάει*. Μην το παίρνετε κατάκαρδα που τα συχνά τόσο ωραία όνειρα πτήσης, που είναι σε όλους μας γνωστά, πρέπει να ερμηνευθούν ως όνειρα γενικής σεξουαλικής διέγερσης, ως όνειρα στύσης. Ένας από τους ερευνητές της ψυχανάλυσης, ο P. Federn [1914], διασφάλισε αυτή την ερμηνεία από κάθε αμφιβολία, αλλά και ο συχνά εγκωμιασθείς για την νηφαλιότητά του Mourgly Vold [σελ. 87], που διεξήγαγε εκείνα τα πειράματα ονείρων με τεχνητές στάσεις των άνω και κάτω άκρων και που κάθε άλλο παρά κοντά στην ψυχανάλυση βρισκόταν ή ίσως δεν είχε ακούσει τίποτε γι' αυτή, κατέληξε μέσω των ερευνών του στο ίδιο συμπέρασμα [1910-12, τόμ. 2, 791]. Μη χρησιμοποιήσετε επίσης ως αντεπιχείρημα το γεγονός ότι τέτοια όνειρα πτήσης μπορούν να βλέπουν και οι γυναίκες. Θυμηθείτε μάλλον ότι τα όνειρά μας θέλουν να είναι εκπληρώσεις επιθυμιών και ότι η επιθυμία να είναι άνδρας υπάρχει συχνά

στη γυναίκα, συνειδητά ή ασυνείδητα. Τους γνώστες της ανατομίας δεν μπορεί επίσης να φέρει σε αμηχανία η ιδέα ότι και η γυναίκα έχει τη δυνατότητα να εκπληρώσει αυτή την επιθυμία με τις ίδιες αισθητήριες εντυπώσεις όπως ο άνδρας. Η γυναίκα έχει μεταξύ των γεννητικών της οργάνων επίσης ένα μικρό μόριο, παρεμφερές του ανδρικού, και αυτό το μικρό μόριο, η κλειτορίδα, παίζει μάλιστα στην παιδική ηλικία και κατά την περίοδο πριν από τη συνουσία τον ίδιο ρόλο όπως το μεγάλο όργανο του άνδρα.

Στα λιγότερο κατανοητά ανδρικά σεξουαλικά σύμβολα ανήκουν ορισμένα *ερπετά* και *ψάρια*, προπάντων το περίφημο σύμβολο του *φιδιού*. Δεν είναι εύκολο να μαντέψουμε γιατί το *καπέλο* και το *παλτό* βρήκαν την ίδια χρήση, αλλά η συμβολική τους σημασία είναι εντελώς αναμφισβήτητη. Τέλος μπορεί κανείς να αναρωτηθεί αν είναι σωστό να χαρακτηρίζουμε ως συμβολική την αντικατάσταση του ανδρικού μορίου από ένα άλλο μέρος του σώματος, το πόδι ή το χέρι. Νομίζω ότι αυτό επιβάλλεται από το πλαίσιο αναφοράς και από τα αντίστοιχα γυναικεία όργανα.

Το γυναικείο γεννητικό όργανο παριστάνεται συμβολικά από όλα εκείνα τα αντικείμενα που έχουν την κοινή ιδιότητα να περικλείουν ένα κοίλωμα, το οποίο μπορεί να δεχθεί κάτι μέσα του. Τέτοια είναι τα *φρεάτια*, οι *λάκκοι* και οι *σπηλιές*, τα *αγγεία* και οι *φιάλες*, τα *κουτιά* κάθε είδους, οι *βαλίτσες*, τα *κονσερβοκούτια*, τα *κιβώτια*, οι *τσάντες* κλπ. Σε αυτή τη σειρά ανήκει και το *πλοίο*. Μερικά σύμβολα έχουν μεγαλύτερη σχέση με την μητρική κοιλότητα παρά με το γεννητικό όργανο της γυναίκας, όπως οι *ντουλάπες*, οι *θερμάστρες* και προπάντων το *δωμάτιο*, το οποίο ως σύμβολο γειτονεύει με τον συμβολισμό του σπιτιού, όπου η *πόρτα* και η *πίλη* συμβολίζουν και πάλι το στόμιο του γεννητικού οργάνου. Σύμβολα της γυναίκας είναι και διάφορα υλικά, το *ξύλο*, το *χαρτί*, καθώς και αντικείμενα φτιαγμένα από τέτοια υλικά, όπως το *τραπέζι* και το *βιβλίο*. Από τα ζώα πρέπει να αναφέρουμε τουλάχιστον τα *σαλιγκάρια* και τα *οστρακοειδή* ως σαφή γυναικεία σύμβολα· από τα μέρη του σώματος το *στόμα* ως αντιπρόσωπο του στομίου του γεννητικού οργάνου, από τα οικοδομήματα την *εκκλησία* και τα *παρεκκλήσια*. Όπως βλέπετε, δεν είναι όλα τα σύμβολα εξίσου κατανοητά.

Στα γεννητικά όργανα πρέπει να συνυπολογισθεί το γυναικείο στήθος, το οποίο όπως και τα μεγαλύτερα ημισφαίρια του γυναικείου σώματος βρίσκουν την έκφρασή τους στα *μήλα*, στα *ροδάκινα*, στα *φρούτα* γενικά. Το τρίχωμα της ηβικής χώρας και των δύο φύλων εμφανίζεται στο όνειρο ως *δάσος* και *θάμνοι*. Όπως είναι κατανοητό, η περίπλοκη τοπογραφία των γυναικείων γεννητικών οργάνων παριστάνεται πολύ συχνά ως *τοπίο* με βράχους, δάσος και νερό.

ενώ ο εντυπωσιακός μηχανισμός του ανδρικού γεννητικού μορίου κάνει όλα τα είδη των δυσπεριγράπτων πολύπλοκων μηχανών να εμφανίζονται ως σύμβολά του.

Αξιομνημόνευτο σύμβολο του γυναικείου γεννητικού οργάνου είναι επίσης η *κοσμηματοθήκη*: τα *κοσμήματα* και ο *θησαυρός* χαρακτηρίζουν το αγαπημένο πρόσωπο και στο όνειρο: τα *γλυκύσματα* είναι μια συχνή έκφραση της σεξουαλικής απόλαυσης. Το όνειρο υποδηλώνει την αυτοϊκανοποίηση με κάθε είδους *παιχνίδια*, όπως και με το *παίξιμο πιάνου*. Εξαιρετικές συμβολικές εκφράσεις του αυνανισμού είναι το *γλίστρημα* και το *κατρακύλισμα* καθώς και η *απόσπαση ενός κλαδιού*. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτο ονειρικό σύμβολο είναι η *πτώση* ή η *εξαγωγή ενός δοντιού*. Αρχικά σημαίνει ασφαλώς τον ευνουχισμό ως τιμωρία για τον αυνανισμό. Ιδιαίτερες συμβολικές παραστάσεις της συνουσίας βρίσκουμε στο όνειρο πολύ λιγότερες απότι θα περίμενε κανείς μετά τις ως τώρα αναφορές. Ρυθμικές δραστηριότητες όπως ο *χορός*, η *ιππασία* και το *ανέβασμα* εκφράζουν τη συνουσία: το ίδιο και τα βιώματα βίας όπως η *παράσυρση από όχημα*. Εδώ έρχονται να προστεθούν ορισμένες *χειρωνακτικές δραστηριότητες* και φυσικά η *απειλή με όπλα*.

Δεν πρέπει να φαντάζεστε ότι η χρήση και η ερμηνεία αυτών των συμβόλων είναι κάτι απλό. Περιλαμβάνουν πολλά και διάφορα που δεν ανταποκρίνονται στις προσδοκίες μας. Έτσι π.χ. φαίνεται σχεδόν απίστευτο ότι αυτές οι συμβολικές παραστάσεις συχνά δεν διακρίνουν καθαρά τις διαφορές του φύλου. Μερικά σύμβολα σημαίνουν το γεννητικό όργανο εν γένει, αδιάφορο αν αυτό είναι ανδρικό ή γυναικείο, όπως το *μικρό παιδί*, ο *μικρός γιός* ή η *μικρή κόρη*. Άλλες φορές μπορεί ένα κυρίως ανδρικό σύμβολο να χρησιμοποιείται για ένα γυναικείο γεννητικό όργανο ή και αντίστροφα. Αυτό μένει ακατανόητο, αν δεν μελετήσει κανείς την εξέλιξη των σεξουαλικών αντιλήψεων των ανθρώπων. Σε αρκετές περιπτώσεις αυτή η διαφορούμενη χρήση των συμβόλων μπορεί να είναι φαινομενική: τα πιο χτυπητά ανάμεσα στα σύμβολα, όπως τα *όπλα*, η *τσάντα*, το *κιβώτιο*, εξαιρούνται από αυτή την αμφισεξουαλική χρήση.

Δεν θα ξεκινήσω από τα συμβολιζόμενα, αλλά από τα σύμβολα, θα δώσω μια γενική εικόνα των πεδίων από τα οποία συνήθως προέρχονται τα σεξουαλικά σύμβολα και θα κάνω μερικές προσθήκες λαμβάνοντας υπόψη προπάντων τα σύμβολα με ακατανόητο το κοινό σημείο. Ένα τέτοιο σκοτεινό σύμβολο είναι το *καπέλο*, ίσως μάλιστα γενικότερα το κάλυμμα του κεφαλιού, που κατά κανόνα έχει ανδρική σημασία, αλλά μπορεί να λάβει και γυναικεία. Το *παλτό* σημαίνει επίσης τον άνδρα, ίσως όχι πάντοτε σε σχέση με τη σεξουαλικό-

τητα. Έχετε κάθε δικαίωμα να ρωτήσετε γιατί.⁷² Η *γραβάτα*, κάτι που κρέμεται και δεν φοριέται από τη γυναίκα, είναι ένα σαφές ανδρικό σύμβολο. *Ασπρόρουχα* και γενικά τα *λινά* είναι γυναικεία· οι *στολές* και γενικά τα *ενδύματα* συμβολίζουν, όπως είδαμε, τα γυναικεία γεννητικά όργανα, το *τραπέζι* και το *ξύλο* αναφέρθηκαν ήδη ως αινιγματικά, ασφαλώς όμως ως γυναικεία σύμβολα. *Ανεμόσκαλες*, *κλιμακοστάσια* και κάθε είδους *σκάλες* καθώς και το ανεβοκατέβασμά τους είναι βέβαια σύμβολα της συνουσίας. Αν σκεφθούμε καλύτερα, θα προσέξουμε ότι κοινό σημείο μεταξύ αυτών των συμβόλων και της συμβολιζόμενης πράξης είναι η ρυθμική του βαδίσματος στις σκάλες, ίσως και η επίταση της διέγερσης, η δύσπνοια, όσο ψηλότερα ανεβαίνουμε.

Για το *τοπίο* εκτιμήσαμε ήδη ότι παριστάνει το γεννητικό όργανο της γυναίκας. *Βουνά* και *βράχια* είναι σύμβολα του ανδρικού μορίου· ο *κήπος* είναι ένα συχνό σύμβολο της γυναικείας ηβικής χώρας. Ο *καρπός* δεν αντιπροσωπεύει το παιδί, αλλά το γυναικείο στήθος. *Άγρια ζώα* σημαίνουν ανθρώπους σε αισθησιακή διέγερση, επίσης κακές ορμές, πάθη. *Άνθη* και *λουλούδια* σημαίνουν το γυναικείο γεννητικό όργανο ή ειδικότερα την παρθενία. Μην ξεχνάτε άλλωστε ότι τα άνθη είναι πράγματι τα γεννητικά όργανα των φυτών.

Το *δωμάτιο* το γνωρίζουμε ήδη ως σύμβολο. Ο συμβολισμός έχει τις προεκτάσεις του, καθώς τα παράθυρα, οι είσοδοι και έξοδοι του δωματίου έχουν τη σημασία των εισόδων ή στομιών του σώματος. Το *ανοιχτό* ή *κλειστό* δωμάτιο ανήκει στην ίδια συμβολική, και το *κλειδί* που το ανοίγει είναι ένα βέβαιο ανδρικό σύμβολο.

Αυτό θα ήταν το υλικό σχετικά με τη συμβολική του ονείρου. Δεν είναι πλήρες και θα μπορούσε τόσο να εμβαθυνθεί όσο και να διευρυνθεί. Νομίζω όμως ότι θα σας φανεί αρκετό, ίσως μάλιστα να αγανακτήσετε. Θα διερωτηθείτε: Ζω λοιπόν πράγματι εν μέσω σεξουαλικών συμβόλων; Όλα τα αντικείμενα που με περιβάλλουν, όλα τα ρούχα που φορώ, όλα τα πράγματα που παίρνω στα χέρια μου είναι πάντοτε σεξουαλικά σύμβολα και τίποτε άλλο; Έχουμε πράγματι αρκετούς λόγους να απορούμε και να θέτουμε ερωτήματα, πρώτα

72. [Σε άλλο σημείο ο Φρόντ πιστεύει ότι η ηχητική συγγένεια των λέξεων Mann (άνδρας) και Mantel (παλτό) θα μπορούσε να εξηγήσει αυτόν τον συμβολισμό. Το ίδιο σύμβολο ξανασυζητείται στην 29η Παράδοση της Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse (1933a), *Studienausgabe*, τόμ. 1. σελ. 466 (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντ, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1977, σελ. 26)].

από όλα αυτό: Πώς μπορούμε όντως να γνωρίζουμε τη σημασία αυτών των ονειρικών συμβόλων, αφού ο ίδιος ο ονειρευόμενος δεν μας δίνει καμιά εξήγηση ή τουλάχιστον οι πληροφορίες του είναι ανεπαρκείς;

Απαντώ: Την γνωρίζουμε από πολλές πηγές, από τα παραμύθια και τους μύθους, από φαρσοκωμωδίες και ανέκδοτα, από τη λαογραφία, δηλαδή την επιστήμη που ασχολείται με τα ήθη και τα έθιμα, τις παροιμίες και τα τραγούδια των λαών, από τη γλώσσα της λογοτεχνίας και της καθημερινής ζωής. Σε όλα αυτά τα πεδία βρίσκουμε την ίδια συμβολική και σε αρκετά σημεία κατανοούμε τα σύμβολα χωρίς καθοδήγηση. Αν εξετάσουμε αυτές τις πηγές λεπτομερώς, θα βρούμε τόσες αναλογίες προς τα ονειρικά σύμβολα και θα είμαστε βέβαιοι για τις ερμηνείες μας.

Το ανθρώπινο σώμα, αναφέραμε, περιστάνεται, σύμφωνα με τον Scherper, συχνά με το σύμβολο του σπιτιού. Στην προέκταση αυτού του συμβολισμού τα παράθυρα, οι πόρτες και οι πύλες είναι τότε είσοδοι προς τις κοιλότητες του σώματος, οι προσόψεις είναι λείες ή έχουν μπαλκόνια και προεξοχές από όπου μπορεί κανείς να πιαστεί. Τον ίδιο συμβολισμό βρίσκουμε όμως και στην καθημερινή γλώσσα, όταν χαιρετούμε έναν πολύ γνωστό μας με οικειότητα αποκαλώντας τον *altes Haus*, όταν λέμε ότι δίνουμε σε κάποιον μία *aufs Dach* ή ότι κάποιος δεν είναι καλά στο *Oberstübchen*. Στην ανατομία τα στόμα ή ανοίγματα του σώματος λέγονται κατ' ευθείαν *Leibesporten*.⁷³

Έκπληξη προκαλεί κατ' αρχάς ότι το όνειρο παρουσιάζει τους γονείς ως αυτοκρατορικό ή βασιλικό ζεύγος. Υπάρχει όμως το ανάλογο φαινόμενο στα παραμύθια. Δεν αρχίζουμε τώρα να καταλαβαίνουμε ότι τα πολλά παραμύθια που αρχίζουν: «μια φορά και έναν καιρό ήταν ένας βασιλιάς και μια βασίλισσα», θέλουν να πουν απλώς και μόνο: ήταν κάποτε ένας πατέρας και μια μητέρα; Αστειευόμενοι στην οικογένεια αποκαλούμε τα παιδιά πρίγκιπες και τον πρωτότοκο διάδοχο του θρόνου. Ο ίδιος ο βασιλιάς αποκαλείται *Landesvater*. Τα μικρά παιδιά τα λέμε χαριτολογώντας *Würger*, και εκφράζοντας συμπόνια αναφωνούμε: *das arme Wurm!*⁷⁴

73. *Altes Haus*: παλιό σπίτι, δηλαδή γνώριμος, φιλαράκος· *aufs Dach*: καταπάνω στη στέγη, κατακέφαλα· η έκφραση «δίνω σε κάποιον μία *aufs Dach*»: επιπλήττω κάποιον· *Oberstübchen*: το δώμα, η πάνω κάμαρα, εδώ: το κεφάλι· η έκφραση «κάποιος δεν είναι καλά στο *Oberstübchen*»: δεν τα έχει σωστά. *Leibesporten*: πύλες του σώματος. (Σ.τ.μ.)

74. *Landesvater*: πατέρας του τόπου, δηλαδή άρχοντας του τόπου· *Würger*: σκουλήκια· *das arme Wurm*: το κακόμοιρο σκουλήκι, το κακόμοιρο πλάσμα ή παιδάκι. (Σ.τ.μ.)

Ας επιστρέψουμε τώρα στο σύμβολο του σπιτιού. Όταν στο όνειρο χρησιμοποιούμε τις προεξοχές των σπιτιών για να κρατηθούμε, δεν θυμίζει αυτή η εικόνα την γνωστή λαϊκή έκφραση για ένα πολύ αναπτυγμένο γυναικείο στήθος: αυτή έχει *πιασίματα*; Σε αυτή την περίπτωση ο λαός λέει επίσης: αυτή έχει πολλά ξύλα μπροστά στο σπίτι, σαν να ήθελε να υποστηρίξει την ερμηνεία μας, σύμφωνα με την οποία το ξύλο είναι ένα γυναικείο, μητρικό σύμβολο.

Άλλες παρατηρήσεις για το ξύλο. Δεν μας είναι κατανοητό πώς αυτό το υλικό έφθασε να αντιπροσωπεύει το μητρικό, το γυναικείο στοιχείο. Εδώ μπορεί να μας βοηθήσει μια γλωσσολογική σύγκριση. Η γερμανική λέξη Holz (ξύλο) παράγεται, καθώς φαίνεται, από την ίδια ρίζα όπως η ελληνική «ύλη», που σημαίνει υλικό, πρώτη ύλη. Θα είχαμε τότε την όχι σπάνια περίπτωση όπου μια γενική ονομασία υλικών χαρακτηρίζει τελικά ένα ιδιαίτερο υλικό. Στον Ατλαντικό υπάρχει ένα νησί που φέρει το όνομα Madeira. Το έδωσαν οι Πορτογάλοι κατά την ανακάλυψή του, καθώς τότε καλυπτόταν από πυκνό δάσος. Madeira στη γλώσσα των Πορτογάλων σημαίνει: ξύλο. Μπορείτε όμως να διακρίνετε ότι *madeira* είναι απλώς η ελάχιστη μεταλλαγμένη λατινική λέξη *materia*, που σημαίνει γενικά ύλη, υλικό. Η λέξη *materia* παράγεται από το *mater*, δηλαδή μητέρα. Το υλικό από το οποίο αποτελείται κάτι είναι τρόπον τινά το μητρικό του μερίδιο. Στη συμβολική χρήση της λέξης ξύλο με τη σημασία γυναίκα, μητέρα, επιβιώνει λοιπόν αυτή η παλαιά αντίληψη.⁷⁵

Στο όνειρο η γέννηση εκφράζεται κατά κανόνα με μια σχέση προς το νερό· πέφτει κανείς στο νερό ή βγαίνει από αυτό, δηλαδή: γεννάει ή γεννιέται. Ας μην ξεχνούμε ότι αυτό το σύμβολο στηρίζεται διπλά σε μια εξελικτική ιστορική αλήθεια: όχι μόνον όλα τα θηλαστικά ζώα της ξηράς, άρα και οι πρόγονοι του ανθρώπου, προήλθαν από υδροβία ζώα – αυτό θα ήταν το απόμακρο γεγονός –, αλλά και κάθε μεμονωμένο θηλαστικό, κάθε άνθρωπος, έχει περάσει την πρώτη φάση της ύπαρξής του μέσα στο νερό, δηλαδή έζησε ως έμβρυο στο ενάμνιο υγρό μέσα στο σώμα της μητέρας του και με τη γέννησή του βγήκε από το νερό. Δεν θα ισχυρισθώ ότι αυτό είναι γνωστό στον ονειρευόμενο, αλλά υποστηρίζω ότι δεν χρειάζεται να του είναι γνωστό. Ο ονειρευόμενος ξέρει κάτι άλλο, πιθανώς επειδή του το είπαν στην παιδική του ηλικία, αλλά ακόμη και ως προς αυτό

75. Η ετυμολογική συγγένεια Holz-ύλη δεν επιβεβαιώνεται: το αρχαιοελληνικό ύλη σήμαινε επίσης δάσος και ξύλα (βλέπε υλοτόμος), αλλά και θεματικό υλικό, (διδασκεία) ύλη. Μικρό δάσος και ξύλο σημαίνουν ακόμη το αγγλικό wood και το γαλλικό bois. Από το *materia-madeira* έφθασε σε μας το *μαδέρι*: χοντρή σανίδα. (Σ.τ.μ.)

θα ισχυρισθώ ότι αυτή η γνώση του δεν συνέβαλε διόλου στη δημιουργία του εν λόγω συμβολισμού. Στα παιδικά του χρόνια του είπαν ότι ο πελαργός φέρνει τα παιδιά, αλλά από πού τα φέρνει; Από τη λιμνούλα, από το πηγάδι, δηλαδή πάλι από το νερό. Ένας ασθενής μου, όταν του είχαν δώσει αυτή την πληροφορία, εξαφανίστηκε ένα ολόκληρο απόγευμα. Ήταν τότε μικρός κόμης. Τον βρήκαν τελικά ξαπλωμένον στην άκρη της λιμνούλας του πύργου, με το προσώπκι του σκυμμένο πάνω από την επιφάνεια του νερού, να ερευνά με ζήλο μήπως μπορέσει να δει στον πυθμένα τα παιδάκια.

Στους μύθους για τη γέννηση ηρώων, τους οποίους ο Όττο Ρανκ [1909] υπέβαλε σε συγκριτική μελέτη — ο πιο παλαιός είναι ο μύθος του Σαργώνα, βασιλιά των Ακκαδίων, γύρω στο 2800 π.Χ.⁷⁶ — η έκθεση στο νερό και η διάσωσή τους μέσα από το νερό παίζουν το κύριο ρόλο. Ο Ρανκ διέγινε ότι έτσι παριστάνεται στον μύθο η γέννηση, ανάλογα δηλαδή προς ό,τι συνηθίζεται στο όνειρο. Όταν στο όνειρο σώζει κανείς έναν άνθρωπο μέσα από το νερό, γίνεται μητέρα του ή μητέρα εν γένει μια γυναίκα που στον μύθο σώζει ένα παιδί μέσα από το νερό ομολογεί ότι είναι η κανονική του μητέρα. Σε ένα γνωστό αστείο ρωτούν ένα έξυπνο εβραιοπούλο αν ξέρει ποιά ήταν η μητέρα του Μωσή. Το παιδί απαντά χωρίς ενδοιασμό: η πριγκίπισσα. Όχι βέβαια, του αντιτείνουν, εκείνη τον τράβηξε απλώς μέσα από το νερό. Έτσι λέει *αυτή*, ανταπαντά το εβραιοπούλο, αποδεικνύοντας με αυτό ότι βρήκε την σωστή ερμηνεία του μύθου.⁷⁷

Η αναχώρηση για ταξίδι σημαίνει στο όνειρο ότι ο αναχωρών πεθαίνει. Και στα μικρά παιδιά, όταν ρωτούν πού βρίσκεται τώρα ένας γνωστός τους που τους λείπει, ενώ αυτός έχει πεθάνει, απαντούν συνήθως ότι *είναι σε ταξίδι*. Ούτε εδώ θα συμμερισθώ την πεποίθηση ότι αυτό το ονειρικό σύμβολο προέρχεται από αυτή την εθιμική δικαιολογία απέναντι στα παιδιά. Ο ποιητής⁷⁸ μεταχειρίζεται τον ίδιο συμβολισμό, όταν μιλάει για τη χώρα που δεν έχει ανακαλυφθεί και από όπου κανένας *ταξιδιώτης* (no traveller) δεν επιστρέφει, εννοώντας το υπερπέραν. Αλλά και στην καθημερινή ζωή γίνεται συνήθως λόγος για το τελευταίο ταξίδι. Κάθε γνώστης των αρχαίων τελετουργιών ξέρει πόσο σοβαρά έπαιρναν, π.χ. στην αρχαία αιγυπτιακή θρησκεία, την ιδέα ενός ταξιδιού στη χώρα του θανάτου. Σώζεται σε πολλά αντίτυπα το βιβλίο των νεκρών που δινόταν σαν ταξιδιωτικός

76. Κατά κανόνα τοποθετείται μεταξύ 2350 και 2295 π.Χ. (Σ.τ.μ.)

77. [Σε αυτή την «σωστή ερμηνεία του μύθου» στήριξε ο Φρόυντ την τελευταία ολοκληρωμένη μελέτη του *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*, 1939a (1937-38)].

78. [Ο Σαίξπηρ στον *Άμλετ*, πράξη III, σκηνή 1η].

οδηγός στη μούμια σε αυτό το ταξίδι. Από τότε που τα νεκροταφεία διαχωρίστηκαν από τους τόπους κατοικίας, έγινε και το τελευταίο ταξίδι του πεθαμένου όντως πραγματικότητα.

Τα σεξουαλικά σύμβολα είναι επίσης κάτι που προσιδιάζει όχι μόνο στο όνειρο. Ο καθένας σας θα είχε κάποτε την αγένεια να αποκαλέσει μια γυναίκα *alte Schachtel*,⁷⁹ ίσως χωρίς να ξέρει ότι χρησιμοποιεί ένα σεξουαλικό σύμβολο. Στην Καινή Διαθήκη η γυναίκα αποκαλείται αδύνατο *αγγείο*. Τα ιερά κείμενα των Εβραίων με το σχεδόν ποιητικό ύφος τους βρίθουν από συμβολικές σεξουαλικές εκφράσεις, οι οποίες δεν έχουν κατανοηθεί πάντοτε σωστά και η ερμηνεία τους, π.χ. στο *΄Ασμα Ασμάτων*, έχει οδηγήσει σε παρανοήσεις. Στα μεταγενέστερα εβραϊκά κείμενα η παρουσίαση της γυναίκας ως σπιτιού, όπου η πόρτα συμβολίζει την είσοδο του κόλπου, είναι πολύ διαδεδομένη. Ο άνδρας παραπονιέται π.χ. στην περίπτωση μη παρθενίας ότι βρήκε την *πόρτα ανοιχτή*. Γνωστό σε αυτή την βιβλιογραφία είναι και το τραπέζι ως σύμβολο της γυναίκας. Η γυναίκα λέει για τον άνδρα της: Του έστρωσα το τραπέζι, αυτός *όμως το αναποδογύρισε*. Από το *αναποδογύρισμα του τραπεζιού* προκύπτουν παράλυτα παιδιά. Δανείζομαι αυτά τα στοιχεία από μια μελέτη του L. Levy στο Brünn: «Η σεξουαλική συμβολική της Βίβλου και του Ταλμούδ» [1914].

Το γεγονός ότι και τα πλοία στο όνειρο σημαίνουν γυναίκες μάς το πιστοποιούν οι ετυμολόγοι, που υποστηρίζουν ότι Schiff ήταν αρχικά ονομασία πηλίνου αγγείου και είναι η ίδια λέξη με το Schaff.⁸⁰ Ο ελληνικός μύθος του Περιάνδρου της Κορίνθου και της γυναίκας του Μέλισσας μας επιβεβαιώνει ότι ο φούρνος σημαίνει γυναίκα και μητρική κοιλότητα. Όταν, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, ο τύραννος ξόρκισε τη σκιά της πολυαγαπημένης του συζύγου, την οποία όμως από ζήλεια είχε σκοτώσει, για να μάθει κάτι από αυτή, η νεκρή επαλήθευσε την ταυτότητά της υπενθυμίζοντας ότι ο Περιάνδρος *είχε ρίξει το ψωμί του μέσα σε έναν κρύο φούρνο*: *συγκάλυπτε έτσι ένα γεγονός που μόνον αυτός μπορούσε να γνωρίζει*. Στην *Anthropophyteia* που εκδίδει ο F. S. Krauss, μια αναντικατάστατη πηγή για στιδήποτε αφορά τη σεξουαλική ζωή των λαών, διαβάζουμε ότι σε μια περιοχή της Γερμανίας λένε για μια γυναίκα μετά τον τοκετό: *Της έπεσε ο φούρνος*. Το άναμμα της φωτιάς και όλα τα σχετικά είναι γεμάτα σεξουαλικούς συμβολισμούς. Η φλόγα σημαίνει πάντοτε το ανδρικό γεννητικό όργανο και η εστία την μητρική κοιλότητα.

79. Alte Schachtel: παλαιό κουτί, παλιοκασέλλα, παλιόγρια. (Σ.τ.μ.)

80. Schiff: πλοίο· Schaff: πιθάρι, κάδος· συγγενή είναι εδώ τα ελληνικά σκάφος, σκάφη. (Σ.τ.μ.)

Αν τυχόν απορείτε γιατί τόσο συχνά διάφορα τοπία στο όνειρο παριστάνουν την ηβική χώρα της γυναίκας, μπορείτε να διδαχθείτε από τους μυθολόγους για τον ρόλο που έπαιξε η *μητέρα γη* στις δοξασίες και τις λατρείες της αρχαιότητας και για την επιρροή αυτού του συμβολισμού πάνω στις αντιλήψεις για τη γεωργία. Το γεγονός ότι το δωμάτιο παριστάνει ένα *Frauenzimmer*⁸¹ θα τείνεται να το παραγάγετε από την κοινή χρήση της γλώσσας μας, που χαρακτηρίζει τη γυναίκα *Frauenzimmer*, δηλαδή μεταφέρει τη σημασία του χώρου όπου μένει η γυναίκα στην ίδια τη γυναίκα. Ανάλογη είναι και η έκφραση «Υψηλή Πύλη», με την οποία εννοούμε τον σουλτάνο και την κυβέρνησή του· ακόμη και το όνομα του άρχοντα της αρχαίας Αιγύπτου *Φαραώ* σήμαινε αρχικά απλώς «μεγάλη αυλή». (Στην αρχαία Ανατολή οι αυλές ανάμεσα στις διπλές πύλες της πόλης ήταν τόποι συνάντησης όπως οι Αγορές της κλασικής περιόδου). Νομίζω όμως ότι αυτή η αναγωγή είναι πολύ επιφανειακή. Για μένα είναι πιο πιθανή η εκδοχή ότι το δωμάτιο έγινε σύμβολο της γυναίκας, διότι είναι ο χώρος που περικλείει τον άνθρωπο. Το σπίτι το γνωρίζουμε ήδη σε αυτή τη σημασία· από τη μυθολογία και την ποίηση αντλούμε το δικαίωμα να προσθέσουμε εδώ την *πόλη*, τον *πύργο*, το *ανάκτορο*, το *κάστρο* ως άλλα σύμβολα της γυναίκας. Το ζήτημα θα μπορούσε εύκολα να κριθεί πάνω σε όνειρα ανθρώπων που δεν μιλούν ούτε καταλαβαίνουν γερμανικά. Τα τελευταία χρόνια είχα κυρίως ξενόγλωσσους ασθενείς και, αν θυμούμαι καλά, στα όνειρά τους το δωμάτιο σήμαινε επίσης *Frauenzimmer*, μολοντί στις γλώσσες τους δεν υπάρχει ανάλογη έκφραση. Υπάρχουν και άλλες ενδείξεις ότι ο συμβολισμός μπορεί να ξεπερνά τα γλωσσικά όρια, κάτι άλλωστε που είχε υποστηρίξει ήδη ο παλαιός ονειροδίφης Schubert [1814]. Ωστόσο κανένας από τους δικούς μου ονειρευόμενους δεν ήταν άμοιρος γνώσεων της γερμανικής γλώσσας, γιαυτό πρέπει να εναποθέσω την κρίση του ζητήματος στους ψυχαναλυτές που μπορούν να συλλέξουν εμπειρίες από μονόγλωσσους ανθρώπους σε μη γερμανόφωνες χώρες.

Ανάμεσα στις συμβολικές παραστάσεις του ανδρικού γεννητικού οργάνου δύσκολα θα βρεθεί μία που δεν θα υπήρχε στη χρήση της γλώσσας ως αστεία, χυδαία ή ποιητική έκφραση, ιδιαίτερα στους αρχαίους κλασικούς. Στα παλαιά σύμβολα πρέπει να προστεθούν και νεότερα, π.χ. εργαλεία διαφόρων χρήσεων, κατά κύριο λόγο το αλέτρι. Ωστόσο με τα ανδρικά σύμβολα προσεγγίζουμε ένα πολύ

81. *Frauenzimmer*, άλλοτε το δωμάτιο γυναικών, ο γυναικωνίτης, αργότερα σήμαινε απλώς γυναίκα, ενώ σήμερα είναι υποτιμητικός χαρακτηρισμός της γυναίκας. (Σ.τ.μ.)

εκτεταμένο και αρκετά αμφιλεγόμενο πεδίο, από το οποίο πρέπει να κρατήσουμε απόσταση για λόγους οικονομίας. Μόνο σε ένα σύμβολο, στο 3, που τρόπον τινά αποτελεί ειδική περίπτωση, θα αφιερώσω μερικές παρατηρήσεις. Αν αυτός ο αριθμός οφείλει την ιερότητά του στη συμβολική του χρήση, αυτό είναι κάτι για το οποίο δεν θα ήθελα να αποφανθώ. Βέβαιο φαίνεται όμως ότι μερικά τριμερή πράγματα που συναντούμε στη φύση, π.χ. το τριφύλλι, χρησιμοποιούνται σε οικόσημα και εμβλήματα λόγω αυτής της συμβολικής τους σημασίας. Αλλά και ο τριμερής κρίνος, ο λεγόμενος γαλλικός, καθώς και το παράξενο έμβλημα δύο νησιών που απέχουν πολύ μεταξύ τους, της Σικελίας και της Isle of Man, το *τρισκελές* (τρία μισογονατισμένα ανθρώπινα σκέλη που ξεκινούν από ένα κέντρο), υποτίθεται ότι είναι μόνο μετασηματοποιήσεις ενός ανδρικού γεννητικού μορίου. Ομοιώματα του ανδρικού μορίου θεωρούνταν στην αρχαιότητα ως τα πιο ισχυρά αμυντικά μέσα (*άποτρόπαια*) κατά των κακών επιρροών και με αυτό σχετίζεται το γεγονός ότι τα φυλαχτά του καιρού μας, που υποτίθεται ότι είναι γούρικα, εύκολα μπορούν να αναγνωρισθούν ως γεννητικά ή σεξουαλικά σύμβολα. Ας δούμε μια τέτοια συλλογή φυλαχτών, όπως αυτά τα μικρά ασημένια κρεμαστά κοσμήματα: ένα τετράφυλλο τριφύλλι, ένα γουρουνί, ένα μανιτάρι, ένα πέταλο, μια ανεμόσκαλα, ένας καπνοδοχοκαθαριστής. Το τετράφυλλο τριφύλλι έχει λάβει τη θέση του τρίφυλλου, που κανονικά ταιράζει για σύμβολο· το γουρουνί είναι ένα παλαιό σύμβολο γονιμότητας· το μανιτάρι είναι αναμφισβήτητο σύμβολο του πέους, μερικά μανιτάρια μάλιστα οφείλουν τη συστηματική τους ονομασία (*Phallus impudicus*) στην σαφέστατη ομοιότητά τους με το ανδρικό μόριο· το πέταλο αναπαράγει το περίγραμμα της εισόδου του γυναικείου κόλπου, και ο καπνοδοχοκαθαριστής με τη σκάλα χρωσάει τη θέση του μέσα σε αυτή τη σειρά σε μια χαρακτηριστική του κίνηση, με την οποία παραβάλλεται χυδαία η συνουσία⁸² (βλέπε *Anthropophyteia*). Τη σκάλα την γνωρίσαμε στο όνειρο ως σεξουαλικό σύμβολο· η καθημερινή γερμανική γλώσσα έρχεται εδώ να μας βοηθήσει, καθώς μας δείχνει πώς η λέξη *steigen* (ανεβαίνω) χρησιμοποιείται με εξαιρετικά σεξουαλικό νόημα: *Den Frauen nachsteigen* και *ein alter Steiger*.⁸³ Στα γαλλικά, όπου το σκαλί λέγεται *la marche*, βρίσκουμε την εντελώς ανάλογη έκφραση για έναν παλαιό φίλο των αβρών απολαύσεων, *un vieux marcheur*. Το γεγονός ότι η σεξουαλι-

82. Εννοεί το *Bürsten*: βούρτσισμα, αλλά και (χυδαία) τη συνουσία. (Σ.τ.μ.)

83. *Den Frauen nachsteigen*: παίρνω τις γυναίκες από πίσω· *ein alter Steiger*: ένας παλιός αναβάτης (καβαλάρης, επιβήτωρ)· συγγενικό είναι σε αυτή τη σκηνή και το *βατεύω*. (Σ.τ.μ.)

κή πράξη πολλών μεγάλων ζώων προϋποθέτει την επίβαση, το *ανέβασμα* του αρσενικού πάνω στο θηλυκό, παίζει μάλλον έναν ρόλο σε αυτό το πλαίσιο.

Η απόσπαση ενός κλαδιού ως συμβολική παράσταση του αυνανισμού δεν συμφωνεί μόνο με χυδαίους χαρακτηρισμούς της αυνανιστικής πράξης, αλλά παρουσιάζει και αρκετές μυθολογικές αναλογίες. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι όμως η παράσταση του αυνανισμού ή μάλλον της τιμωρίας γι' αυτόν, του ευνουχισμού, με την πτώση ή την εξαγωγή ενός δοντιού, καθώς υπάρχει μια αναλογία εθνολογικού ενδιαφέροντος, η οποία μόνο σε ελάχιστους ονειρευόμενους μπορεί να είναι γνωστή. Για μένα δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η εφαρμοζόμενη σε πολλούς λαούς περιτομή είναι ένα ισοδύναμο του ευνουχισμού, τον οποίο αντικαθιστά. Αναφέρεται λοιπόν ότι στην Αυστραλία ορισμένες πρωτόγονες φυλές εφαρμόζουν την περιτομή ως τελετουργική πράξη στην εφηβεία (σε γιορτές ενήβωσης), ενώ άλλες γειτονικές φυλές βγάζουν αντ' αυτού ένα δόντι με χτύπημα.

Με αυτά τα δείγματα τελειώνω την παρουσίαση των συμβόλων. Σας έδωσα απλώς μερικά δείγματα· γνωρίζουμε περισσότερα γι' αυτά και μπορείτε να φαντασθείτε πόσο πιο πλούσια και πιο ενδιαφέρουσα θα γινόταν μια τέτοια συλλογή, αν δεν την κατάρτιζαν ερασιτέχνες όπως εμείς, αλλά πραγματικοί ειδικοί στη μυθολογία, την ανθρωπολογία, τη γλωσσολογία, τη λαογραφία. Νοιώθουμε την ανάγκη να βγάλουμε μερικά συμπεράσματα, τα οποία δεν γίνεται να είναι εξαντλητικά, αλλά θα μας βάλουν σε πολλές σκέψεις.

Πρώτον, είναι γεγονός ότι ο ονειρευόμενος διαθέτει συμβολικές εκφράσεις που στην αγρύπνια δεν γνωρίζει και δεν αναγνωρίζει. Αυτό είναι τόσο παράξενο, σαν να ανακαλύπτατε ότι η υπηρέτριά σας καταλαβαίνει σανσκριτικά, μολονότι εσείς ξέρετε ότι γεννήθηκε σε ένα χωριό της Βοημίας και δεν τα διδάχθηκε ποτέ. Δεν είναι εύκολο να κατανοήσουμε όντως αυτό το γεγονός με τις ψυχολογικές μας αντιλήψεις. Μπορούμε μόνο να πούμε ότι η γνώση των συμβολισμών είναι ασυνείδητη στον ονειρευόμενο, ότι ανήκει στην ασυνείδητη πνευματική ζωή του. Αλλά και αυτή η παραδοχή δεν αρκεί για να συλλάβουμε αυτό το γεγονός. Ός τώρα χρειάστηκε μόνο να υποθέσουμε την ύπαρξη ασυνείδητων τάσεων, για τις οποίες, κατά καιρούς ή μονίμως, δεν ξέρουμε τίποτε. Τώρα όμως πρόκειται για κάτι παραπάνω, εδώ πια έχουμε να κάνουμε με ασυνείδητες γνώσεις, με νοητικές σχέσεις, με συγκρίσεις μεταξύ αντικειμένων που οδηγούν στη δυνατότητα να τίθεται σταθερά το ένα στη θέση του άλλου. Αυτές οι συγκρίσεις δεν γίνονται κάθε φορά από την αρχή, αλλά είναι ήδη έτοιμες, έχουν παραχθεί μια για πάντα· αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι δεν διαφέρουν από άτομο σε άτομο, ότι συμφωνούν

ίσως ακόμη και παρά τις γλωσσικές διαφορές.

Από πού προέρχεται η γνώση αυτών των συμβολικών σχέσεων; Η κοινή γλώσσα καλύπτει μόνο ένα μικρό μέρος αυτών των συμβολισμών. Οι πολλές και διάφορες αναλογίες σε άλλα πεδία είναι συνήθως άγνωστες στον ονειρευόμενο· ούτε εμείς τις βρήκαμε έτοιμες, αλλά έπρεπε να τις αναζητήσουμε παντού με πολύ κόπο.

Δεύτερον, αυτές οι συμβολικές σχέσεις δεν είναι κάτι που χαρακτηρίζει τον ονειρευόμενο ούτε την εργασία του ονείρου, μέσω της οποίας εκφράζονται. Όπως είδαμε, τα ίδια σύμβολα χρησιμοποιούν οι μύθοι και τα παραμύθια, ο λαός στις παροιμίες και στα τραγούδια του, η κοινή γλώσσα και η φαντασία των ποιητών. Το πεδίο των συμβόλων είναι απέραντο, η συμβολική του ονείρου καταλαμβάνει μόνον ένα μικρό μέρος του· δεν θα ήταν καν σκόπιμο να πιάσει κανείς το συνολικό πρόβλημα ξεκινώντας από το όνειρο. Πολλά από τα σύμβολα που χρησιμοποιούνται αλλού δεν εμφανίζονται καν ή πάντως πολύ σπάνια στο όνειρο· μερικά από τα ονειρικά σύμβολα δεν παρουσιάζονται σε όλα τα άλλα πεδία, αλλά, όπως είδατε, μόνο στο ένα ή στο άλλο. Έχουμε την εντύπωση ότι εδώ πρόκειται για έναν παλαιό τρόπο έκφρασης που κατά βάση έχει χαθεί, αλλά σώζονται διάφορα υπολείμματα σε διάφορα πεδία, το ένα μόνον εδώ, το άλλο μόνον εκεί, ένα τρίτο ίσως ελαφρά παραλλαγμένο σε περισσότερα πεδία. Εδώ δεν μπορώ να μην θυμηθώ τις φαντασιώσεις ενός ενδιαφέροντος διανοητικά άρρωστου ανθρώπου, ο οποίος επινόησε μια «*βασική γλώσσα*», κατάλοιπα της οποίας θα μπορούσαν να είναι όλοι αυτοί οι συμβολισμοί.⁸⁴

Τρίτον, πρέπει να έχετε προσέξει ότι τα σύμβολα στα προαναφερόμενα άλλα πεδία δεν είναι κατά κανέναν τρόπο μόνο σεξουαλικά, ενώ στο όνειρο τα σύμβολα χρησιμοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά για να εκφράσουν σεξουαλικά πράγματα και σχέσεις. Ούτε αυτό είναι εύκολο να εξηγηθεί. Μήπως ορισμένα σύμβολα, που αρχικά είχαν σεξουαλική σημασία, βρήκαν αργότερα άλλη χρήση και με αυτό συναρτάται ίσως ακόμη ο μετριασμός από τη συμβολική στη διαφορετική χρήση; Προφανώς δεν είναι εύκολο να απαντήσει κανείς σε αυτά τα ερωτήματα, όταν έχει ασχοληθεί μόνο με τη συμβολική του ονείρου. Μπορεί κανείς να επιμένει μόνο στην υπόθεση ότι υπάρχει μια ιδιαίτερα στενή σχέση μεταξύ των κανονικών συμβόλων και της σεξουαλικότητας.

84. [Εννοεί τον δικαστικό πρόεδρο Σρέμπερ, του οποίου το ιστορικό ασθενείας ανέλυσε ο Φρόυντ (1911c). Βλέπε *Studienausgabe*, τόμ. 7, σελ. 151, σημ. 2 (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Τρία ιστορικά ασθενείας*, Αθήνα, 1995, σελ. 154, σημ. 23)].

Σε αυτό το σημείο έχει γίνει τα τελευταία χρόνια μια αξιόλογη επισήμανση. Ένας ερευνητής της γλώσσας, ο H. Sperber (Ουψάλα), ο οποίος εργάζεται ανεξάρτητα από την ψυχανάλυση, διατύπωσε [1912] τη θέση ότι την μεγαλύτερη επιρροή στη γένεση και την μετεξέλιξη της γλώσσας έχουν οι σεξουαλικές ανάγκες. Οι αρχικοί φθόγγοι της γλώσσας χρησίμευαν στην ανακοίνωση και καλούσαν τον ερωτικό σύντροφο να έλθει: η παραπέρα ανάπτυξη των ριζών της γλώσσας συνόδευε την εκτέλεση των εργασιών των πρωτόγονων ανθρώπων. Αυτές οι εργασίες ήταν κοινές και γίνονταν υπό ρυθμικά επαναλαμβανόμενες γλωσσικές εξωτερικεύσεις, ενώ ένα σεξουαλικό ενδιαφέρον μετατέθηκε στην εργασία. Ο πρωτόγονος άνθρωπος έκανε την εργασία αποδεκτή γι' αυτόν βλέποντάς την ως ισότιμο και υποκατάστατο της σεξουαλικής δραστηριότητας. Έτσι ο λόγος που εκστομιζόταν κατά την από κοινού εκτελούμενη εργασία είχε δύο σημασίες, καθώς χαρακτήριζε τη συνουσία και ταυτόχρονα την εργασιακή δραστηριότητα που εξισωνόταν με αυτή. Με την πάροδο του χρόνου η λέξη αποχωρίσθηκε από τη σεξουαλική σημασία και συνδέθηκε στενά με την εργασία. Ύστερα από γενεές γινόταν το ίδιο με μια νέα λέξη που τώρα είχε σεξουαλική σημασία και την χρησιμοποιούσαν πια για ένα νέο είδος εργασίας. Με αυτόν τον τρόπο αναπτύχθηκαν αρκετές γλωσσικές ρίζες, που όλες είχαν σεξουαλική σημασία και αργότερα την έχασαν. Αν αυτή η θέση που μετέφερα τώρα σε γενικές γραμμές ευσταθεί, τότε βέβαια ανοίγεται για μας μια δυνατότητα να κατανοήσουμε τη συμβολική του ονείρου. Θα μπορούσαμε να καταλάβουμε γιατί στο όνειρο, το οποίο διατηρεί μερικά από αυτά τα πανάρχαια στοιχεία, υπάρχουν τόσο πολυάριθμα σύμβολα για τη σεξουαλικότητα, γιατί τα όπλα και τα εργαλεία συνολικά αντιπροσωπεύουν πάντοτε το αρσενικό, ενώ τα υλικά και καθετί επεξεργασμένο εκφράζουν το θηλυκό. Η συμβολική σχέση θα ήταν τότε το κατάλοιπο της παλαιάς λεκτικής ταυτότητας: πράγματα που κάποτε είχαν την ίδια ονομασία με τα γεννητικά όργανα θα μπορούσαν τώρα να εμφανίζονται στο όνειρο ως συμβολά τους.

Από αυτές τις αναλογίες προς τη συμβολική του ονείρου μπορείτε όμως να εκτιμήσετε τον χαρακτήρα της ψυχανάλυσης, χάρη στον οποίο είναι σε θέση να αποκτήσει γενικό ενδιαφέρον, κάτι που δεν κατόρθωσε ούτε η ψυχολογία ούτε η ψυχιατρική. Κατά την ψυχαναλυτική εργασία ανοίγονται σχέσεις προς πολλές άλλες επιστήμες του πνεύματος, η διερεύνηση των οποίων αναμένεται να είναι πολύτιμη: προς τη μυθολογία, τη γλωσσολογία, τη λαογραφία, την ψυχολογία των λαών και τη θρησκευσιολογία. Θα είναι κατανοητό για σας ότι μέσα από την ψυχανάλυση προήλθε μια περιοδική έκδοση με αποκλει-

στική αποστολή την καλλιέργεια αυτών των σχέσεων, το περιοδικό *Imago*, που ιδρύθηκε το 1912 και διευθύνεται από τον Χανς Σαξ και τον Όττο Ρανκ. Σε όλες αυτές τις σχέσεις η ψυχανάλυση είναι κατ' αρχάς αυτή που δίνει και λιγότερο αυτή που παίρνει. Επωφελείται βέβαια από το γεγονός ότι τα ξενίζοντα συμπεράσματά της γίνονται πιο οικεία, όταν συναντώνται και σε άλλα πεδία, γενικά όμως η ψυχανάλυση είναι αυτή που προσφέρει τις τεχνικές μεθόδους και τις απόψεις, η εφαρμογή των οποίων θα αποβεί γόνιμη σε αυτά τα άλλα πεδία. Ερευνώντας ψυχαναλυτικά την ψυχική ζωή του ανθρώπινου ατόμου βρίσκουμε τις εξηγήσεις που θα μας επιτρέψουν να λύσουμε πολλά αινίγματα της συλλογικής ζωής των ανθρώπων ή τουλάχιστον να τα τοποθετήσουμε σωστά.

Εξάλλου δεν σας είπα ακόμη υπό ποιές συνθήκες μπορούμε να εξετάσουμε βαθύτερα την υποθετική «βασική γλώσσα» που ανέφερα πιο πάνω και σε ποιό πεδίο τα πιο πολλά στοιχεία της. Όσο δεν το ξέρετε, δεν μπορείτε και να εκτιμήσετε την πλήρη σημασία του αντικειμένου. Αυτό το πεδίο είναι οι νευρώσεις, υλικό του είναι τα συμπτώματα και άλλες εκδηλώσεις των νευρικών ανθρώπων, για τη διαλεύκανση και τη θεραπεία των οποίων έχει δημιουργηθεί βέβαια η ψυχανάλυση.

Το τέταρτο σημείο μάς οδηγεί πίσω στην αφετηρία μας και μας επαναφέρει στην προχαραγμένη τροχιά. Είπαμε πιο πάνω [σελ. 145] ότι, ακόμη και αν δεν υπήρχε η λογοκρισία του ονείρου, το όνειρο δεν θα ήταν για μας εύκολα κατανοητό, διότι τότε θα έπρεπε να μεταφράσουμε τη συμβολική γλώσσα του ονείρου στη γλώσσα της άγρυπνης σκέψης μας. Η συμβολική είναι λοιπόν ένα δεύτερο και ανεξάρτητο στοιχείο της ονειρικής παραμόρφωσης πλάι στην ονειρική λογοκρισία. Είναι όμως ευνόητο να δεχθούμε ότι για την ονειρική λογοκρισία είναι βολικό να χρησιμοποιεί σύμβολα, αφού αυτά οδηγούν στο ίδιο αποτέλεσμα, τον ξενίζοντα και ακατανόητο χαρακτήρα του ονείρου.

Αν κατά την παραπέρα μελέτη του ονείρου συναντήσουμε και άλλο στοιχείο ως συντελεστή της παραμόρφωσης, αυτό είναι κάτι που δεν θα αργήσει να φανεί. Δεν θα ήθελα όμως να εγκαταλείψω το θέμα της συμβολικής του ονείρου χωρίς να θίξω και πάλι [βλ. σελ. 148] το αίνιγμα της σφοδρής αντίστασης που συνάντησε στους κύκλους των μορφωμένων, τη στιγμή που οι συμβολισμοί είναι αναμφίβολα τόσο διαδεδομένοι στους μύθους, στη θρησκεία, στην τέχνη και στη γλώσσα. Μήπως γι' αυτό ευθύνεται και πάλι η σχέση των συμβόλων με τη σεξουαλικότητα;

Κυρίες και κύριοι! Εάν έχετε εξοικειωθεί με τη λογοκρισία του ονείρου και με την συμβολική παράσταση, δεν έχετε τελειώσει βέβαια με την ονειρική παραμόρφωση, αλλά είστε οπωσδήποτε σε θέση να κατανοήσετε τα περισσότερα όνειρα. Εφαρμόζετε τις δύο αμοιβαία συμπληρωματικές τεχνικές, προκαλείτε δηλαδή τους σχετικούς συνειρμούς του ονειρευόμενου, ώσπου να φθάσετε από το υποκατάστατο στοιχείο στο πραγματικό και επιπλέον αντικαθιστάτε βάσει δικών σας γνώσεων τα σύμβολα με τις σημασίες τους. Για ορισμένα επισφαλή σημεία που μπορούν να παρατηρηθούν εδώ θα γίνει λόγος αργότερα.

Μπορούμε τώρα να ξαναπιιάσουμε μια εργασία που είχαμε επιχειρήσει μια φορά με ανεπαρκή μέσα, όταν μελετούσαμε τις σχέσεις μεταξύ των ονειρικών στοιχείων και των πραγματικών πίσω από αυτά. Είχαμε διαπιστώσει τότε [7η Παράδοση, σελ. 117 κ.ε.] τέσσερις κύριες σχέσεις, τη σχέση του μέρους από το όλον, της προσέγγισης ή των υπαινιγμών, τη συμβολική σχέση και την πλαστική λεκτική παράσταση. Το ίδιο θα επιχειρήσουμε σε μεγαλύτερη κλίμακα παραβάλλοντας το έκδηλο ονειρικό περιεχόμενο στο σύνολό του με το λανθάνον όνειρο που βρήκαμε με την ερμηνεία.

Ελπίζω ότι στο εξής θα πάψετε να συγχέετε μεταξύ τους αυτές τις δύο πλευρές του ονείρου. Αν το καταφέρετε, θα έχετε προχωρήσει στην κατανόηση του ονείρου πιο πολύ απότι ίσως οι περισσότεροι αναγνώστες του βιβλίου μου *Η ερμηνεία των ονείρων*. Επιτρέψτε μου να σας υπενθυμίσω ακόμη μια φορά ότι η εργασία που μετατρέπει το λανθάνον όνειρο σε έκδηλο λέγεται *εργασία του ονείρου*. Η εργασία που προχωρεί προς την αντίθετη κατεύθυνση, που από το έκδηλο όνειρο θέλει να φθάσει στο λανθάνον, είναι η δική μας *ερμηνευτική εργασία*. Η ερμηνευτική εργασία θέλει να αναιρέσει την εργασία του ονείρου. Τα όνειρα παιδικού τύπου, που αναγνωρίστηκαν ως προφανείς εκπληρώσεις επιθυμιών, έχουν παραταύτα υποστεί λίγη εργασία του ονείρου, δηλαδή μεταφορά της επιθυμίας στην πραγματικότητα και τις πιο πολλές φορές επίσης τη μετατροπή των σκέψεων σε οπτικές εικόνες. Εδώ δεν απαιτείται καμμία ερμηνεία, αρκεί η άρση αυτών των δύο μετατρεπτικών εργασιών. Η πρόσθετη ονειρική εργασία που έχουν δεχθεί τα άλλα όνειρα αποκαλείται *ονειρική παραμόρφωση* και αυτήν πρέπει να αναιρέσει η ερμηνευτική μας εργασία.

85. [Στην *Ερμηνεία των ονείρων* (1900a) ολόκληρο το μέρος VI (περισσότερο από το ένα τρίτο του βιβλίου) είναι αφιερωμένο στην εργασία του ονείρου].

Έχοντας συγκρίνει μεταξύ τους τις ερμηνείες πολλών ονείρων είμαι πια σε θέση να σας εκθέσω με συνοπτικόν τρόπο τι κάνει η εργασία του ονείρου με το υλικό των ιδεών του λανθάνοντος ονείρου. Σας παρακαλώ όμως να μην έχετε την πρόθεση να καταλάβετε πολλά από αυτά που θα αναφέρω. Θα είναι μια περιγραφή που πρέπει να ακουσθεί με ήρεμη προσοχή.

Η πρώτη λειτουργία της εργασίας του ονείρου είναι η *συμπύκνωση*.⁸⁶ Με αυτήν εννοούμε το γεγονός ότι το έκδηλο όνειρο έχει λιγότερο περιεχόμενο απότι το λανθάνον, ότι είναι δηλαδή ένα είδος συντετμημένης μετάφρασής του. Η συμπύκνωση ενδέχεται κάποτε να λείπει, κατά κανόνα όμως υπάρχει και πολύ συχνά είναι τεράστια. Ποτέ δεν μετατρέπεται στο αντίθετο, δεν συμβαίνει δηλαδή το έκδηλο όνειρο να είναι εκτενέστερο και πλουσιότερο σε περιεχόμενο απότι το λανθάνον. Η συμπύκνωση πραγματοποιείται καθώς, πρώτον, ορισμένα λανθάνοντα στοιχεία παραλείπονται εντελώς, δεύτερον, από μερικά συμπλέγματα του λανθάνοντος ονείρου μόνον ένα κομμάτι περνάει στο έκδηλο όνειρο, τρίτον, λανθάνοντα στοιχεία που έχουν κάτι κοινό μεταξύ τους αθροίζονται για το έκδηλο όνειρο και συγχωνεύονται σε μια ενότητα.

Αν θέλετε, μπορείτε να κρατήσετε τον όρο «συμπύκνωση» μόνο για την τρίτη διαδικασία. Από τα προσωπικά σας όνειρα θα θυμηθείτε χωρίς κόπο τη συμπύκνωση και συγχώνευση διάφορων προσώπων σε ένα. Ένα τέτοιο μιγαδικό πρόσωπο έχει λόγου χάρη το παρουσιαστικό του Α, είναι όμως ντυμένο όπως ο Β, κάνει μια δουλειά που θυμίζει τον Γ, ενώ υπάρχει η επίγνωση ότι πρόκειται για τον Δ. Με αυτό το μιγαδικό μόρφωμα τονίζεται φυσικά ιδιαίτερα ένα κοινό σημείο ανάμεσα στα τέσσερα πρόσωπα. Ένα τέτοιο μιγαδικό μόρφωμα μπορεί να σχηματισθεί όχι μόνον από πρόσωπα, αλλά και από αντικείμενα καθώς και από τόπους ή χώρους, όταν εκπληρώνεται ο όρος της ύπαρξης κοινών σημείων μεταξύ των εκάστοτε αντικειμένων ή τόπων, τα οποία το λανθάνον όνειρο τονίζει. Είναι σαν μια νέα και φευγαλέα έννοια που σχηματίζεται με αυτό το κοινό σημείο ως πυρήνα. Με αυτή τη στρωμάτωση των συμπυκνωνόμενων μερών δημιουργείται κατά κανόνα μια ασαφής, συγκεχυμένη εικό-

86. [Η συμπύκνωση παρουσιάζεται με πολλά παραδείγματα στο κεφ. Α του μέρους VI της *Ερμηνείας των ονείρων*]. — (Για όλες τις σχετικές παρατομπές βλέπε τα αντίστοιχα κεφάλαια στην ελληνική μετάφραση, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1993. Σ.τ.μ.).

να, περίπου όπως όταν η μια λήψη επικαλύπτει την άλλη πάνω στην ίδια φωτογραφική πλάκα.

Η εργασία του ονείρου πρέπει να ενδιαφέρεται πολύ για την παραγωγή τέτοιων μιγαδικών μορφωμάτων, διότι μπορούμε να αποδείξουμε ότι τα κοινά σημεία που απαιτούνται γι' αυτή την ανάμειξη δημιουργούνται σκόπιμα εκεί όπου αρχικά δεν μπορούσαν να βρεθούν, π.χ. με την επιλογή της λεκτικής έκφρασης για μια ιδέα. Γνωρίσαμε ήδη τέτοιες συμπτκνώσεις και αναμείξεις· έναν ρόλο έπαιζαν στη δημιουργία μερικών περιπτώσεων ολισθήματος της γλώσσας. Θυμηθείτε τον νέο άνδρα που ήθελε να *συνοβάλει* μια κυρία [2η Παράδοση, σελ. 36]. Υπάρχουν επίσης ευφυολογήματα που η τεχνική τους ανάγεται σε μια τέτοια συμπύκνωση. Αν παραβλέψουμε όμως αυτές τις περιπτώσεις, μπορούμε να πούμε ότι αυτή η διαδικασία είναι κάτι ασυνήθιστο και παράξενο. Το πλάσιμο των μεικτών προσώπων στο όνειρο έχει βέβαια τις αντιστοιχίες του σε μερικά πλάσματα της φαντασίας μας, που εύκολα συνθέτει σε μια ενότητα συστατικά που στην εμπειρία μας δεν ανήκουν στο ίδιο πλαίσιο, όπως γίνεται π.χ. με τους κενταύρους και τα μυθικά ζώα στην αρχαία μυθολογία ή στους πίνακες του Böcklin. Η «δημιουργική» φαντασία δεν μπορεί βέβαια να εφεύρει τίποτε, αλλά μόνο να συνθέσει διάφορα και ξένα μεταξύ τους συστατικά στοιχεία. Αλλά το παράξενο στη διαδικασία της εργασίας του ονείρου είναι το εξής: Το υλικό που έχει μπροστά της η εργασία του ονείρου είναι ιδέες, σκέψεις, μερικές από τις οποίες ενδέχεται να είναι ενοχλητικές και απαράδεκτες, αλλά είναι σωστά διαμορφωμένες και εκφρασμένες. Αυτές οι ιδέες μεταφέρονται από την εργασία του ονείρου σε άλλη μορφή και είναι αξιοσημείωτο και ακατανόητο ότι κατ' αυτή την περαιώση, που είναι σαν μεταγραφή ή μετάφραση, εφαρμόζονται τα μέσα της συγχώνευσης και του συνδυασμού. Μια μετάφραση επιδιώκει συνήθως να τηρεί τις διαφορές που υπάρχουν στο κείμενο και να ξεχωρίζει ακριβώς τις ομοιότητες. Αντίθετα η εργασία του ονείρου προσπαθεί να συμπυκνώσει δύο διαφορετικές ιδέες αναζητώντας, όπως στο ευφυολόγημα, μια πολυσήμαντη λέξη, στην οποία οι δύο ιδέες μπορούν να συνυπάρχουν. Δεν είναι ανάγκη να θέλει κανείς να καταλάβει αμέσως αυτό το χαρακτηριστικό, αλλά για την κατανόηση της εργασίας του ονείρου μπορεί να είναι σημαντικό.

Αν και η συμπύκνωση κάνει το όνειρο αδιαφανές, δεν δίνει την εντύπωση ότι είναι αποτέλεσμα της λογοκρισίας του ονείρου. Μάλλον θα έτεινε κανείς να την αναγάγει σε μηχανικούς παράγοντες ή σε λόγους οικονομίας· αλλά η λογοκρισία έχει οπωσδήποτε και εδώ το μερίδιό της. Τα αποτελέσματα της συμπύκνωσης είναι πολλές φορές εξαιρετικά. Με τη βοήθειά της είναι συχνά δυνατόν σε ένα έκ-

δηλο όνειρο να ενώνονται δύο εντελώς διαφορετικές λανθάνουσες σειρές ιδεών, έτσι ώστε νά έχουμε μια φαινομενικά επαρκή ερμηνεία ενός ονείρου και όμως να παραβλέπουμε μια πιθανή υπερερμηνεία.

Η συμπύκνωση έχει και για τη σχέση μεταξύ λανθάνοντος και έκδηλου ονείρου ως συνέπεια να μην υπάρχει πια μια απλή συνάρτηση μεταξύ των στοιχείων του ενός και του άλλου. Ένα έκδηλο στοιχείο αντιστοιχεί ταυτόχρονα σε περισσότερα λανθάνοντα και, αντίστροφα, ένα λανθάνον στοιχείο μπορεί να συμμετέχει σε περισσότερα έκδηλα, έχουμε δηλαδή ένα είδος σταυρωτής διαπλοκής. Κατά την ερμηνεία του ονείρου αποδεικνύεται επίσης ότι οι συνειρμοί προς ένα μεμονωμένο έκδηλο στοιχείο δεν είναι απαραίτητο να έρχονται με τη σειρά. Μερικές φορές πρέπει να περιμένουμε ώσπου να ερμηνευθεί ολόκληρο το όνειρο.

Η εργασία του ονείρου επιτελεί λοιπόν ένα πολύ ασυνήθιστο είδος μεταγραφής των ονειρικών ιδεών και όχι μια μετάφραση λέξη προς λέξη ή σημείο προς σημείο ούτε μια επιλογή σύμφωνα με έναν ορισμένο κανόνα, αποδίδοντας λόγου χάρη μόνο τα σύμφωνα και παραλείποντας τα φωνήεντα, ούτε αυτό που θα μπορούσε να αποκληθεί αντιπροσώπευση, δηλαδή επιλογή ενός στοιχείου στη θέση περισσότερων· αυτό που επιτελεί είναι κάτι πολύ πιο περίπλοκο.

Η δεύτερη λειτουργία της εργασίας του ονείρου είναι η *μετάθεση*,⁸⁷ για την οποία ευτυχώς έχουμε προεργασθεί· ξέρουμε ήδη ότι είναι εξολοκλήρου έργο της λογοκρισίας του ονείρου. Οι δύο τρόποι εκδήλωσής της είναι, πρώτον, ότι ένα λανθάνον στοιχείο δεν αντικαθίσταται από ένα δικό του συστατικό, αλλά από κάτι πιο μακρινό, δηλαδή από έναν υπαινιγμό, και δεύτερον, ότι το ψυχικό κέντρο βάρους μετατοπίζεται από ένα σημαντικό στοιχείο σε ένα άλλο, λιγότερο σημαντικό, και έτσι το όνειρο εμφανίζεται διαφορετικά επικεντρωμένο και παρ'άξενο.

Η αντικατάσταση ενός στοιχείου με έναν υπαινιγμό είναι γνωστή και στην άγρυπνη σκέψη μας, αλλά εδώ υπάρχει μια διαφορά. Στην άγρυπνη σκέψη ο υπαινιγμός πρέπει να είναι καταληπτός και ως προς το περιεχόμενο να έχει μια σχέση με το στοιχείο που αντικαθιστά. Υπαινιγμός υπάρχει και στο ευφυολόγημα, στο οποίο παραλείπεται η προϋπόθεση του συνειρμού κατά το περιεχόμενο και αντικαθίσταται με ασυνήθιστους εξωτερικούς συνειρμούς όπως ομοχημία, λεκτική πολυσημία κλπ. Τηρείται όμως η προϋπόθεση της καταλη-

87. [Η μετάθεση είναι το θέμα του κεφ. Β του μέρους VI της *Ερμηνείας των ονείρων*, αλλά αναφέρεται και σε πολλά άλλα σημεία του βιβλίου].

πότητας. Το ευφυολόγημα δεν θα προκαλούσε την πνευματώδη εντύπωση, αν η αναγωγή από τον υπαινιγμό στο κυρίως εννοούμενο δεν γινόταν χωρίς κόπο.⁸⁸ Ο υπαινιγμός ως λειτουργία της μετάθεσης στο όνειρο έχει απαλλαγεί όμως και από τους δύο περιορισμούς. Με το κυρίως εννοούμενο στοιχείο που αντικαθιστά συναρτάται μέσω των πιο εξωτερικών και πιο απόμακρων σχέσεων και έτσι είναι ακατανόητος· όταν αυτή η αντικατάσταση αναιρείται, η ερμηνεία δίνει την εντύπωση ενός αποτυχημένου ευφυολογήματος ή μιας εξήγησης αυθαίρετης, εξεζητημένης και τραβηγμένης από τα μαλλιά. Η ονειρική λογοκρισία έχει επιτύχει τον στόχο της μόνον όταν έχει καταφέρει να συσκοτίσει πλήρως την επάνοδο από τον υπαινιγμό στο κυρίως στοιχείο.

Η μετατόπιση του κέντρου βάρους ως μέσον έκφρασης σκέψεων είναι κάτι ανήκουστο. Στην άγρυπνη σκέψη την επιτρέπουμε καμιά φορά για να προκαλέσουμε κωμική εντύπωση. Μια τέτοια εντύπωση εκτροπής, που δίνει αυτή η μετατόπιση, μπορώ λόγου χάρη να την προκαλέσω σε σας, αν σας διηγηθώ το ανέκδοτο με τον μοναδικό σιδηρουργό σε ένα χωριό, ο οποίος διέπραξε ένα έγκλημα που επισύρει την ποινή του θανάτου. Το δικαστήριο αποφάσισε ότι πρέπει να υπάρξει τιμωρία, αλλά επειδή ο σιδηρουργός είναι ο μοναδικός του χωριού και είναι απαραίτητος, ενώ στο χωριό υπάρχουν τρεις ράφτες, αντί του σιδηρουργού κρέμασαν έναν ράφτη.

Η τρίτη λειτουργία της εργασίας του ονείρου είναι η πιο ενδιαφέρουσα από ψυχολογική άποψη. Συνίσταται στη μετατροπή των ιδεών σε οπτικές εικόνες.⁸⁹ Πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν υφίστανται όλα τα στοιχεία των ονειρικών ιδεών αυτή τη μετατροπή, μερικά διατηρούν τη μορφή τους και εμφανίζονται και στο έκδηλο όνειρο ως σκέψεις ή ως γνώσεις. Οι οπτικές εικόνες δεν είναι η μοναδική μορφή στην οποία μετατρέπονται οι ονειρικές ιδέες, συνιστούν όμως το ουσιώδες χαρακτηριστικό της ονειροπλασίας. Αυτό το μέρος της εργασίας του ονείρου είναι το δεύτερο πιο σταθερό, όπως ήδη γνωρίζουμε [8η Παράδοση, σελ. 126], και για μερικά στοιχεία του ονείρου γνωρίσαμε ήδη την «πλαστική λεκτική παράσταση» [7η Παράδοση, σελ. 119].

Είναι φανερό ότι αυτή η λειτουργία δεν είναι εύκολη. Για να σχη-

88. [Μια παρουσίαση του «υπαινιγμού» ως τεχνικής του ευφυολογήματος με πολλά παραδείγματα βρίσκεται στο μέρος II του έργου του Φρόντ Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten (*Το ευφυολόγημα και η σχέση του προς το ασυνείδητο*), 1905c, *Studienausgabe*, τόμ. 4, σελ. 72 κ.ε.]

89. [Η σημαντικότερη παρουσίαση αυτού του θέματος βρίσκεται στο κεφ. Γ του μέρους VI της *Ερμηνείας των ονείρων*].

ματίσετε μια αντίληψη αυτών των δυσκολιών, πρέπει να φαντασθείτε ότι έχετε αναλάβει να αντικαταστήσετε ένα κύριο άρθρο πολιτικής εφημερίδας με μια σειρά εικόνων. Θα ήταν ένα πισωγύρισμα από την αλφαριθμητική γραφή στα ιερογλυφικά. Ό,τι σε αυτό το άρθρο λέγεται για πρόσωπα και συγκεκριμένα αντικείμενα θα το αντικαταστήσετε εύκολα και ίσως προς το καλύτερο με εικόνες, οι δυσκολίες όμως σας περιμένουν κατά την εικονογράφηση όλων των αφηρημένων λέξεων και όλων των μερών του λόγου που δηλώνουν νοητικές σχέσεις, των μορίων, των συνδέσμων κλπ. Όσον αφορά τις αφηρημένες λέξεις, θα βοηθηθείτε εφευρίσκοντας διάφορα τεχνάσματα. Θα προσπαθήσετε π.χ. να αναδιατυπώσετε το άρθρο, οπότε θα είναι ίσως πιο ασυνήθιστο, αλλά θα περιέχει περισσότερα συγκεκριμένα συστατικά που θα μπορούν να εικονογραφηθούν. Ύστερα θα θυμηθείτε ότι οι περισσότερες αφηρημένες λέξεις είναι πρώην συγκεκριμένες που στο μεταξύ έχουν ξεθωριάσει, και έτσι θα ανατρέξετε όσο πιο συχνά μπορείτε στην αρχική, συγκεκριμένη σημασία αυτών των λέξεων. Θα είναι λοιπόν μια ικανοποίηση για σας αν μπορέσετε να παραστήσετε την «κατοχή» ενός αντικειμένου ως δυνατό κράτημα με το χέρι. Αυτό κάνει και η εργασία του ονειρώ. Μεγάλες απαιτήσεις ως προς την ακρίβεια της παράστασης δεν θα μπορέσετε βέβαια να έχετε υπό αυτές τις συνθήκες. Έτσι λοιπόν θα επιτρέψετε και στην εργασία του ονειρώ, όταν έχει να εικονογραφήσει ένα τόσο δύσκολο εικονογραφήσιμο στοιχείο όπως η μοιχεία,⁹⁰ να βάλει στη θέση του ένα άλλο σπάσιμο, λόγου χάρη του ποδιού.⁹¹ Με αυτόν

90. Η μοιχεία στα γερμανικά λέγεται Ehebruch, σπάσιμο του γάμου. (Σ.τ.μ.)

91. Ενώ διόρθωνα τα τυπογραφικά δοκίμια αυτού του κεφαλαίου, η τύχη μου έφερε μια είδηση εφημερίδας, που αποτελεί ένα απροσδόκητο σχόλιο των τελευταίων προτάσεων. Την μεταφέρω:

«**Η ΘΕΙΑ ΔΙΚΗ.** (Σπάσιμο του βραχίονα αντί μοιχείας). Η κυρία Anna M., σύζυγος ενός στρατιώτη της εθνοφρουράς, υπέβαλε μήνυση κατά της κυρίας Klementine K. λόγω μοιχείας. Στη μήνυση αναφέρεται ότι η K. διατηρούσε μια αξιόπονη σχέση με τον Karl M., ενώ ο δικός της άνδρας βρίσκεται στο πεδίο της μάχης, από όπου μάλιστα της στέλνει εβδομήντα κορώνες τον μήνα. Η K. έχει λάβει ήδη αρκετά χρήματα από τον σύζυγο της μηνύτριας, ενώ αυτή είναι αναγκασμένη να ζει μαζί με το παιδί της υπό συνθήκες πείνας και αθλιότητας. Σύντροφοι του άνδρα της τής μετέφεραν εμπιστευτικά την είδηση ότι η K. πήγαινε με τον M. σε ταβέρνες και εκεί γλεντοκοπούσαν ώς αργά τη νύχτα. Μια φορά μάλιστα η μηνυόμενη ρώτησε παρουσία πολλών στρατιωτών του πεζικού τον άνδρα της μηνύτριας πότε επιτέλους θα χωρίσει από αυτή τη γυναίκα για να πάει να ζήσει μαζί της. Και η καθαρίστρια της K. είδε τον άνδρα της μηνύτριας πολλές φορές στο σπίτι της μηνυόμενης ντυμένον με τα απολύτως απαραίτητα.

Η K. αρνήθηκε χθες ενώπιον του δικαστή της Leopoldstadt ότι γνωρίζει τον M., πόσο μάλλον ότι είχε ποτέ τριφερές σχέσεις μαζί του. (Συνέχεια, σελ. 171).

τον τρόπο θα καταφέρετε να αναπληρώσετε τις αδεξιότητες των ιερογλυφικών, όταν πρόκειται να αντικαταστήσουν την αλφαβητική γραφή.

Τέτοια βοηθήματα δεν έχετε στη διάθεσή σας προκειμένου για την εικονογράφηση των μερών του λόγου που δηλώνουν νοητικές σχέσεις, των λέξεων «διότι», «γιαυτό», «αλλά» κλπ· αυτά τα συστατικά του κειμένου χάνονται λοιπόν κατά την εικονογράφηση. Με την εργασία του ονείρου διαλύεται επίσης το περιεχόμενο των ονειρικών ιδεών στο ακατέργαστο υλικό του, τα αντικείμενα και τις δραστηριότητες που το απαρτίζουν. Θα είστε ευχαριστημένοι, αν έχετε τη δυνατότητα να υποδηλώσετε κάπως μέσα από τις λεπτομέρειες των εικόνων μερικές σχέσεις που κατά βάση δεν μπορούν να παρασταθούν εικαστικά. Έτσι ακριβώς καταφέρει και η εργασία του ονείρου να εκφράσει μερικά στοιχεία από το περιεχόμενο των ιδεών του λανθάνοντος ονείρου μέσω μορφολογικών ιδιαιτεροτήτων του έκδηλου ονείρου, μέσω της διαύγειας ή σκοτεινότητάς του, μέσω της διαίρεσής του σε περισσότερα κομμάτια κλπ. Ο αριθμός των επιμέρους ονείρων στα οποία διαιρείται ένα όνειρο αντιστοιχεί κατά κανόνα στον αριθμό των κύριων θεμάτων, των σειρών που αποτελούν οι ιδέες στο λανθάνον όνειρο· ένα σύντομο προόνειρο παίζει συχνά ρόλο εισαγωγής στο ακόλουθο κύριο και λεπτομερές όνειρο ή δηλώνει τα αίτια που το καθορίζουν· μια δευτερεύουσα πρόταση στις ονειρικές ιδέες αντικαθίσταται στο έκδηλο όνειρο με μια παρεμβλλόμενη αλλαγή σκηνικού κλπ. Η μορφή των ονείρων έχει λοιπόν τη σημασία της και απαιτεί επίσης την ερμηνεία της. Πολλάπλά όνειρα της ίδιας νύχτας έχουν συχνά την ίδια σημασία και δηλώνουν την προσπάθεια για την καλύτερη εξουδετέρωση ενός ερεθίσματος που γίνεται ολοένα πιεστικότερο. Στο ίδιο το επιμέρους όνειρο μπο-

Η μάρτυρας Albertine M. κατέθεσε όμως ότι κάποτε αιφνιδίασε την Κ. την ώρα που φιλούσε τον σύζυγο της μηνύτριας.

Ο Μ., που είχε καταθέσει ως μάρτυρας σε μια προηγούμενη ακρόαση, είχε αρνηθεί τότε ότι είχε ποτέ τέτοιου είδους σχέσεις με την μηνυόμενη. Χθες ο δικαστής έλαβε μια *επιστολή*, με την οποία ο μάρτυρας ανακαλεί όσα είχε καταθέσει στην πρώτη ακρόαση και *ομολογεί* τώρα ότι ως τον περασμένο Ιούνιο διατηρούσε ερωτικές σχέσεις με την Κ. Κατά την πρώτη ακρόαση είχε αρνηθεί τις σχέσεις του με την εναγόμενη, απλώς και μόνον επειδή πριν από την ακρόαση τον επισκέφθηκε η ίδια και *γονυκλινής* τον *παρακάλεσε* να την σώσει και να μην πει τίποτε. “Σήμερα”, έγραφε ο μάρτυρας, “αισθάνομαι την ανάγκη να ομολογήσω στο δικαστήριο την πλήρη αλήθεια, επειδή *έσπασα τον αριστερό μου βραχίονα* και μου φαίνεται ότι αυτό είναι μια *θεία δίκη* για το παράπτωμά μου”.

Ο δικαστής διαπίστωσε ότι η αξιόποινη πράξη έχει ήδη *παραγραφεί*, οπότε η ενάγουσα *απέσυρε την αγωγή* και εκδόθηκε η απαλλακτική απόφαση.

ρεί ένα ιδιαίτερα δύσκολο στοιχείο να παριστάνεται με δισήμαντα ή πολλαπλά σύμβολα.

Συνεχίζοντας τις συγκρίσεις των ονειρικών ιδεών με τα έκδηλα όνειρα που τις αντικαθιστούν ανακαλύπτουμε διάφορα πράγματα, για τα οποία δεν μπορούσαμε να είμαστε προετοιμασμένοι, βλέπουμε π.χ. ότι και η ανοησία και το παράλογο στα όνειρα έχουν τη σημασία τους. Σε αυτό το σημείο μάλιστα η αντίθεση μεταξύ της ιατρικής και της ψυχαναλυτικής αντίληψης για το όνειρο αποκτά μια πρωτοφανή οξύτητα: σύμφωνα με την πρώτη το όνειρο είναι ανόητο, επειδή η ονειρευόμενη ψυχική δραστηριότητα έχει χάσει κάθε κριτική ικανότητα: σύμφωνα με τη δική μας όμως το όνειρο είναι μόνο τότε ανόητο, όταν οι ονειρικές ιδέες περιέχουν την κρίση «αυτό είναι ανόητο», η οποία πρέπει να βρει την έκφρασή της στο έκδηλο όνειρο. Το γνωστό σας όνειρο με την επίσκεψη στο θέατρο (τρία εισιτήρια του 1 φιορ. και 50 ημ.) είναι ένα καλό παράδειγμα. Η κρίση που εκφράζεται με αυτόν τον τρόπο είναι: Ήταν *ανοησία* να παντρευτώ τόσο νωρίς.⁹² [7η Παράδοση, σελ. 119 κ.ε.].

Επίσης μαθαίνουμε κατά την ερμηνευτική εργασία τι σημαίνουν οι αμφιβολίες και οι ανασφάλειες που συχνά εκφράζει ο ονειρευόμενος, αν ένα ορισμένο στοιχείο αποτελούσε μέρος του ονείρου ή όχι, αν ήταν αυτό ή ίσως κάτι άλλο. Τέτοιες αβεβαιότητες δεν έχουν καμιά αντιστοιχία στις λανθάνουσες ιδέες του ονείρου: είναι όλες αποτέλεσμα της ονειρικής λογοκρισίας και δείχνουν ότι η προσπάθεια εξάλειψης δεν ήταν εντελώς επιτυχής.

Ένα από τα πιο εκπληκτικά ευρήματα είναι ο τρόπος με τον οποίο η εργασία του ονείρου μεταχειρίζεται τις αντιθέσεις μέσα στο λανθάνον όνειρο. Γνωρίζουμε ήδη ότι πράγματα που συμφωνούν μεταξύ τους μέσα στο λανθάνον υλικό αντικαθίστανται στο έκδηλο όνειρο με συμπυκνώσεις. Οι αντιθέσεις λοιπόν έχουν την ίδια μεταχείριση όπως τα στοιχεία που συμφωνούν μεταξύ τους, κατά προτίμηση εκφράζονται μέσω του ίδιου έκδηλου στοιχείου. Ένα στοιχείο στο έκδηλο όνειρο, όταν μπορεί να διαθέτει το αντίθετο, ενδέχεται λοιπόν να σημαίνει αυτό που είναι καθώς και το αντίθετό του ή και τα δύο μαζί: μόνο το νόημα κρίνει ποιά σημασία πρέπει να επιλέξουμε. Με αυτό συναρτάται το γεγονός ότι στο όνειρο δεν βρίσκεται καμιά παράσταση του «όχι», τουλάχιστον καμμία μη διαφορούμενη.

Μια καλοδεχόμενη αναλογία για την ξενίζουσα συμπεριφορά

92. [Ο παράλογος χαρακτήρας των ονείρων συζητείται στο κεφ. Ζ του μέρους VI της *Ερμηνείας των ονείρων*].

της εργασίας του ονείρου μάς προσφέρει η εξέλιξη της γλώσσας. Μερικοί ερευνητές της γλώσσας διατύπωσαν τη θέση ότι στις πιο παλαιές γλώσσες αντιθέσεις όπως ισχυρός-αδύνατος, φωτεινός-σκοτεινός, μέγανος-μικρός εκφράζονται με ομόρριζες λέξεις. («Το αντιστρεφόμενο νόημα των αρχέγονων λέξεων»). Λόγου χάρη στα αρχαία αιγυπτιακά το *ken* σήμαινε αρχικά ισχυρός και αδύνατος. Οι παρανοήσεις κατά την προφορική χρήση τέτοιων διαφορούμενων λέξεων αποφεύγονταν μέσω του τονισμού και της αντίστοιχης χειρονομίας, στον γραπτό λόγο με την πρόθεση ενός προσδιοριστικού σημείου, δηλαδή μιας εικόνας που δεν προοριζόταν για να προφερθεί. Για να γράψουν *ken*-ισχυρός προσέθεταν μετά τα αλφαβητικά ψηφία την εικόνα ενός μικρού όρθιου άνδρα· για να γράψουν *ken*-αδύνατος προσέθεταν την εικόνα ενός άνετα καθισμένου άνδρα. Μόνον αργότερα αποκτήθηκαν με ελαφρές τροποποιήσεις της ομόρηχης αρχέγονης λέξης χωριστοί χαρακτηρισμοί για τις δύο αντίθετες έννοιες που δήλωνε η λέξη. Έτσι από το *ken*: ισχυρός-αδύνατος προήλθαν το *ken*-ισχυρός και το *ken*-αδύνατος. Δεν είναι μόνον οι αρχαιότερες γλώσσες που στις μεταγενέστερες μορφές τους διατήρησαν πολλά κατάλοιπα αυτού του αντιστρεφόμενου νοήματος, αλλά ακόμη και γλώσσες που είναι σήμερα ζωντανές. Θα παραθέσω μερικά τέτοια παραδείγματα δανεισμένα από τον K. Abel (1884).⁹³

Στα λατινικά διατηρήθηκαν τέτοιες διαφορούμενες λέξεις, όπως *altus* (ψηλός-βαθύς) και *sacer* (ιερός-μαρός, ανίερος).

Παραδείγματα τροποποίησης της ίδιας ρίζας: *clamare* (φωνάζω, καλώ), *clam* (σιγανά, κρυφά): *siccus* (ξηρός, στεγνός), *succus* (χυμός). Στα γερμανικά: *Stimme* (φωνή), *stumm* (βουβός).

Αν συσχετίσουμε συγγενείς γλώσσες, τότε έχουμε άφθονα παραδείγματα. Αγγλικά: *lock* (κλείνω), γερμανικά: *Loch* (τρύπα), *Lücke* (κενό). Αγγλικά: *cleave* (σχίζω), γερμανικά: *kleben* (κολλώ).

Το αγγλικό *without*, στην πραγματικότητα: με-χωρίς, σήμερα χρησιμοποιείται με την έννοια χωρίς· το γεγονός ότι το *with* εκτός από τη σημασία της πρόσδοσης είχε και αφαιρετική σημασία φαίνεται ακόμη στα σύνθετα *withdraw* (αποσύρω, αφαιρώ) και *withhold* (κατακρατώ, αποκρύπτω). Παρόμοια περίπτωση είναι το γερμανικό *wieder*.

Ακόμη ένα χαρακτηριστικό της εργασίας του ονείρου βρίσκει την αντιστοιχία του στην εξέλιξη της γλώσσας. Στα αρχαία αιγυπτιακά,

93. [Σχετικά με τη μονογραφία του Abel (Über den Gegensinn der Urworte) ο Φρόνιτ έγραψε ένα μακροσκελές άρθρο (1910ε), από το οποίο προέρχεται ένα σημαντικό μέρος των αναφορών του στο παρόν κείμενο. Επανέρχεται στο θέμα αργότερα, στην αρχή της 15ης Παράδοσης].

όπως και σε άλλες γλώσσες, συνέβαινε μια αντιστροφή της ακολουθίας των φθόγγων σε λέξεις με το ίδιο νόημα. Τέτοια παραδείγματα μεταξύ αγγλικών και γερμανικών είναι: Topf-rot· boat-tub· hurry (σπεύδω)-Ruhe (ηρεμία, ησυχία)· Balken (δοκάρι)-Kloben (κούτσουρο), club (ρόπαλο)· wait (περιμένω)-täuwen.

Μεταξύ λατινικών και γερμανικών: carere-packen (πιάνω, αρπάζω)· gen-Niere (νεφρό).

Τέτοιες αντιστροφές, όπως αυτές που γίνονται στη μεμονωμένη λέξη, πραγματοποιούνται με διάφορους τρόπους μέσω της εργασίας του ονείρου. Την αντιστροφή του νοήματος, την αντικατάσταση από το αντίθετο, την γνωρίσαμε ήδη. Εκτός από αυτή συναντούμε στα όνειρα αντιστροφές συνθηκών, της σχέσης μεταξύ δύο ατόμων, δηλαδή όπως στον «ανάποδο κόσμο». Στο όνειρο πυροβολεί αρκετά συχνά ο λαγός τον κυνηγό. Επίσης αντιστρέφεται η χρονολογική σειρά των γεγονότων, οπότε η προηγούμενη τίθεται μετά την ακόλουθη, μολονότι αποτελεί την αιτία της. Είναι τότε όπως σε φτηνές παραστάσεις ενός περιοδεύοντος θιάσου, όπου πρώτα πέφτει κάτω ο ήρωας και έπειτα ακούγεται ο φονικός πυροβολισμός από τα παρασκήνια. Υπάρχουν μάλιστα όνειρα όπου ολόκληρη η διάταξη των στοιχείων είναι αντεστραμμένη και έτσι ο ερμηνευτής πρέπει να θέσει το τελευταίο στην αρχή και το πρώτο στο τέλος, για να μπορέσει να βγάλει νόημα. Θυμάστε από τις μελέτες μας για τα όνειρικά σύμβολα ότι μπαίνω ή πέφτω στο νερό και βγαίνω από το νερό σημαίνει το ίδιο, δηλαδή γεννώ ή γεννιέμαι [10η Παράδοση, σελ. 150], ή το ανέβασμα σε μια σκάλα είναι το ίδιο με κατέβασμα [σελ. 154]. Είναι ολοφάνερο πόσο μπορεί να επωφεληθεί η ονειρική παραμόρφωση από μια τέτοια ελευθερία διαμόρφωσης.

Αυτά τα χαρακτηριστικά της εργασίας του ονείρου μπορούν να αποκληθούν *αρχαϊκά*. Ενυπάρχουν επίσης στα αρχαία συστήματα έκφρασης, στις αρχαίες γλώσσες και γραφές και συνεπάγονται ιδιαίτερες δυσκολίες, για τις οποίες θα γίνει αργότερα λόγος από μια κριτική σκοπιά.⁹⁴

Και τώρα μερικές άλλες όψεις του ζητήματος. Η εργασία του ονείρου πρέπει λοιπόν να μετατρέπει τις λανθάνουσες ιδέες, που είναι λεκτικά διατυπωμένες, σε αισθητές εικόνες, συνήθως οπτικής φύσης. Οι ιδέες μας, οι σκέψεις μας, έχουν προέλθει από τέτοιες αισθητές εικόνες· το πρώτο τους υλικό και οι αρχικές βαθμίδες τους ήταν εντυπώσεις μέσω των αισθήσεων, πιο σωστά, μνημονικές εικόνες τέτοιων εντυπώσεων. Με αυτές συνδέθηκαν αργότερα οι λέξεις.

94. [Βλέπε 13η Παράδοση].

οι οποίες συνενώθηκαν σε ιδέες ή σκέψεις. Η εργασία του ονείρου υποβάλλει λοιπόν τις ιδέες σε μια *επαναστροφική* διαδικασία,⁹⁵ αναιρεί την ανάπτυξή τους και κατ' αυτή την επαναστροφή πρέπει να αποβληθεί καθετί που αποκτήθηκε κατά την μετεξέλιξη των μνημονικών εικόνων σε σκέψεις.

Αυτή είναι λοιπόν η εργασία του ονείρου. Έναντι των διαδικασιών που γνωρίσαμε σε σχέση με αυτή δεν μπορούσε παρά να υποχωρήσει το ενδιαφέρον που δείξαμε για το έκδηλο όνειρο. Σε αυτό το τελευταίο όμως, το μόνο άμεσα γνωστό σε μας, θα αφιερώσω ακόμη μερικές παρατηρήσεις.

Είναι φυσικό ότι το έκδηλο όνειρο χάνει πολλή από τη σημασία του για μας. Μας φαίνεται κατ' ανάγκη αδιάφορο αν έχει συντεθεί καλά ή είναι διαλυμένο σε μερικές μεμονωμένες εικόνες χωρίς συνάρτηση. Ακόμη και όταν έχει μια εξωτερική όψη με φαινομενικό νόημα, εμείς ξέρουμε ότι αυτή μπορεί να προήλθε από την ονειρική παραμόρφωση και προς τον πυρήνα του ονείρου να μην έχει μεγαλύτερη οργανική σχέση απότι η πρόσοψη μιας ιταλικής εκκλησίας προς τη δομή και την κάτοψή της. Άλλες φορές έχει και αυτή η πρόσοψη του ονείρου τη σημασία της, καθώς αποδίδει ένα σημαντικό μέρος από τις λανθάνουσες ονειρικές ιδέες χωρίς, ή μόνο με ελαφρές, παραμορφώσεις. Δεν μπορούμε όμως να το ξέρουμε προτού ερμηνεύσουμε το όνειρο και μπορέσουμε έτσι να κρίνουμε την έκταση της παραμόρφωσης. Μια παρόμοια αμφιβολία πρέπει να διατηρούμε στην περίπτωση όπου δύο στοιχεία στο όνειρο δίνουν την εντύπωση μιας στενής σχέσης μεταξύ τους. Αυτό μπορεί να περιέχει μια πολύτιμη ένδειξη, ότι μπορούμε να συνάψουμε και τα στοιχεία του λανθάνοντος ονείρου που αντιστοιχούν σε αυτά του έκδηλου, αλλά μερικές άλλες φορές μπορούμε να πεισθούμε ότι αυτά που στις ονειρικές ιδέες ταιριάζουν μεταξύ τους έχουν διαχωρισθεί στο έκδηλο όνειρο.

Γενικά δεν πρέπει να έχουμε την πρόθεση να εξηγήσουμε ένα μέρος του έκδηλου ονείρου βάσει ενός άλλου, σαν να είχε το όνειρο συνοχή στην σύλληψή του και να ήταν μια πραγματολογική έκθεση των ιδεών του. Συνήθως μοιάζει μάλλον με το μάρμαρο Θηβών, το οποίο έχει σχηματισθεί από διάφορα κομμάτια πετρωμάτων με τη βοήθεια ενός συνδετικού υλικού, οπότε τα σχέδια που προκύπτουν δεν ανήκουν στα πρωτογενή εγκλείσματα. Υπάρχει πράγματι ένα μέρος της εργασίας του ονείρου, η λεγόμενη *δευτερογενής επεξερ-*

95. [Το θέμα της «επαναστροφής» συζητείται διεξοδικά στην 22η Παράδοση].

γασία,⁹⁶ μέλημα της οποίας είναι να κατασκευάσει με τα πρώτα αποτελέσματα της εργασίας του ονείρου ένα κατά προσέγγιση ταιριαστό σύνολο. Το υλικό διατάσσεται τότε σύμφωνα με ένα νόημα που συχνά παρανοείται εντελώς και, όπου φαίνεται αναγκαίο, παρεμβάλλονται άλλα υλικά.

Από την άλλη μεριά δεν πρέπει να υπερτιμούμε την εργασία του ονείρου, να μην της αποδίδουμε υπερβολικές ικανότητες. Με τις λειτουργίες που παρουσιάσαμε σύντομα η δραστηριότητά της έχει εξαντληθεί· μπορεί μόνο να συμπυκνώνει, να μεταθέτει, να παριστάνει κάτι με πλαστικό τρόπο και να επεξεργάζεται δευτερογενώς το προϊόν αυτών των διαδικασιών, τίποτε περισσότερο. Οτιδήποτε εμφανίζεται στο όνειρο με τη μορφή εκφραζόμενης κρίσης, κριτικής απορίας, συμπεράσματος, όλα αυτά δεν είναι αποτελέσματα της εργασίας του ονείρου, πολύ σπάνια μόνον απορρέουν από σκέψεις πάνω στο όνειρο, αλλά συνήθως είναι μέρη των ιδεών του λανθάνοντος ονείρου, τα οποία λιγότερο ή περισσότερο τροποποιημένα και προσαρμοσμένα στο πλαίσιο αναφοράς πέρασαν στο έκδηλο όνειρο. Η εργασία του ονείρου δεν μπορεί επίσης να συνθέσει λόγια. Με λίγες εξαιρέσεις, οι οποίες είναι προσδιορίσιμες, τα λόγια στο όνειρο είναι απομιμήσεις και αναδιατάξεις λόγων τα οποία ο ονειρευόμενος άκουσε ή είπε την προηγούμενη ημέρα και τα οποία ως υλικό ή ως ερεθίσματα που προκάλεσαν το όνειρο εγγράφηκαν στις λανθάνουσες ιδέες. Ούτε λογαριασμούς μπορεί να κάνει η εργασία του ονείρου· αυτά που παρουσιάζονται ως λογαριασμοί είναι εντελώς παράλογοι και αποτελούν επίσης αναπαραγωγές λογαριασμών που υπάρχουν στις λανθάνουσες ιδέες. Αφού τα πράγματα είναι έτσι, δεν είναι απορίας άξιον ότι το ενδιαφέρον που είχε στραφεί προς την εργασία του ονείρου αποσύρεται τώρα από αυτή και τείνει προς τις λανθάνουσες ιδέες του ονείρου, που αποκαλύπτονται από το έκδηλο όνειρο λιγότερο ή περισσότερο παραμορφωμένες. Θα ήταν όμως αδικαιολόγητο, αν αυτή η μεταστροφή μάς οδηγούσε ως το σημείο να θέτουμε, κατά την θεωρητική εξέταση του ονείρου, τις λανθάνουσες ονειρικές ιδέες γενικά στη θέση του ονείρου και να λέμε γι' αυτό κάτι που ισχύει μόνο για εκείνες. Είναι παράξενο ότι στην υπηρεσία μιας τέτοιας σύγχυσης έγινε κατάχρηση των συμπερασμάτων της ψυχανάλυσης. «Όνειρο» μπορεί να αποκαλείται μόνο το αποτέλεσμα της εργασίας του ονείρου, δηλαδή η *μορφή* την οποία έλαβαν οι λανθάνουσες ιδέες μέσω της εργασίας του ονείρου. [Βλέπε και 14η Παράδοση, σελ. 216 κ.ε.].

96. [Αυτό είναι το θέμα ολόκληρου του κεφ. Θ του μέρους VI στην *Ερμηνεία των ονείρων*].

Η εργασία του ονείρου είναι ένα φαινόμενο μοναδικού είδους· στην ψυχική ζωή δεν έχουμε γνωρίσει ως τώρα παρόμοια διαδικασία. Τέτοιου είδους συμπυκνώσεις, μεταθέσεις, επαναστροφικές μετατροπές σκέψεων σε εικόνες είναι νέα πράγματα, που η γνώση τους ανταμείβει ήδη γενναία τους κόπους της ψυχανάλυσης. Από τις παράλληλες προς την εργασία του ονείρου περιπτώσεις εικάζετε επίσης ποιές σχέσεις αποκαλύπτονται μεταξύ των ψυχαναλυτικών μελετών και άλλων πεδίων, ιδιαίτερα με την ανάπτυξη της γλώσσας και της σκέψης. Την παραπέρα σημασία αυτών των ανακαλύψεων μπορείτε να την υποψιασθείτε μόνον ακούγοντας ότι οι μηχανισμοί της ονειροπλασίας είναι το πρότυπο για τον τρόπο γένεσης των νευρωτικών συμπτωμάτων.

Ξέρω βέβαια ότι δεν μπορούμε ακόμη να εκτιμήσουμε σε όλο τους το εύρος τις νέες κατακτήσεις που προκύπτουν για την ψυχολογία από αυτές τις εργασίες. Επισημαίνουμε μόνο ποιές νέες αποδείξεις συνάγονται για την ύπαρξη ασυνείδητων ψυχικών πράξεων — και τέτοιες είναι βέβαια οι λανθάνουσες ονειρικές ιδέες — και ότι η ερμηνεία των ονείρων μάς υπόσχεται μια απροσδόκητα ευρεία πρόσβαση στη γνώση της ασυνείδητης ψυχικής ζωής.

Ήλθε όμως η ώρα να σας δείξω βάσει διάφορων μικρών ονείρων τα επιμέρους στοιχεία για τα οποία σας προετοίμασα.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΟΝΕΙΡΩΝ

Κυρίες και κύριοι! Δεν πρέπει να απογοητευθείτε που θα σας παρουσιάσω και πάλι μόνον αποσπάσματα ερμηνευμένων ονείρων, αντί να σας καλέσω να συμμετάσχετε στην ερμηνεία ενός ωραίου μεγάλου ονείρου. Θα πείτε βέβαια ότι ύστερα από τόσες προετοιμασίες δικαιούστε επιτέλους να το ζητήσετε, και αυτή την πεποίθηση θα την εκφράσετε ανόιχτά, αφού μετά την επιτυχή ερμηνεία χιλιάδων ονείρων θα έπρεπε να είναι δυνατόν να έχουμε μια συλλογή εξαιρετων ονείρων ως παραδειγμάτων, βάσει των οποίων θα μπορούσαμε να επιδείξουμε όλες τις θέσεις μας για την εργασία του ονείρου και τις ονειρικές ιδέες. Ναι, αλλά τα εμπόδια που δυσκολεύουν την εκπλήρωση αυτής της επιθυμίας σας είναι πάρα πολλά.

Προπάντων πρέπει να σας ομολογήσω ότι δεν υπάρχει κανένας με κύρια απασχόληση την ερμηνεία ονείρων. Πότε έχει κανείς την ευκαιρία να ερμηνεύει όνειρα; Κατά καιρούς είναι δυνατόν να ασχολείται χωρίς ιδιαίτερη πρόθεση με τα όνειρα ενός φιλικού του προσώπου ή επί ένα διάστημα να αναλύει τα δικά του όνειρα στο πλαίσιο της εκπαίδευσής του ως ψυχαναλυτής· συνήθως όμως καταπιάνεται κανείς με τα όνειρα νευρικών ανθρώπων που βρίσκονται σε ψυχαναλυτική θεραπεία. Αυτά τα τελευταία όνειρα είναι εξαιρετο υλικό και δεν έχουν να ζηλέψουν τίποτε από τα όνειρα των υγιών, αλλά ο ψυχαναλυτής είναι αναγκασμένος από την τεχνική της θεραπείας να υποτάξει την ερμηνεία των ονείρων στους θεραπευτικούς στόχους και έτσι αφήνει πολλά όνειρα ανερμηνεύτα, αφού αντλήσει από αυτά κάτι χρήσιμο για τη θεραπεία. Μερικά όνειρα που εμπίπτουν στην περίοδο θεραπείας δεν είναι καν δυνατόν να ερμηνευθούν πλήρως. Επειδή γεννήθηκαν μέσα από το συνολικό ψυχικό υλικό που μας είναι ακόμη άγνωστο, η κατανόησή τους είναι δυνατή μόνο μετά την αποπεράτωση της θεραπείας. Η ανακοίνωση τέτοιων ονείρων θα απαιτούσε και την αποκάλυψη όλων των μυστικών μιας νεύρωσης· αυτό δεν μπορεί να γίνει λοιπόν τώρα, αφού χρησιμοποιούμε το όνειρο ως προετοιμασία για τη μελέτη των νευρώσεων.

Θα προτιμούσατε να παραιτηθείτε από αυτό το υλικό και αντ' αυτού να σχολιάζαμε όνειρα υγιών ανθρώπων ή δικά σας. Αυτό όμως δεν επιτρέπεται λόγω του περιεχομένου αυτών των ονείρων. Δεν μπορεί κανείς να εκθέσει τόσο απροκάλυπτα ούτε τον εαυτό του ούτε οποιονδήποτε άλλον που θέλησε να μας εμπιστευθεί, ενώ η λεπτομερής ερμηνεία ενός ονείρου συνεπάγεται, όπως ξέρετε, την απογύμνωση και των πιο κρυφών πτυχών της προσωπικής σφαίρας. Εκτός από αυτή τη δυσκολία στην εξασφάλιση υλικού υπάρχει και

μια πρόσθετη δυσκολία για την ανακοίνωση. Όπως ξέρετε, το όνειρο φαίνεται ξένο ακόμη και στον ονειρευόμενο, πόσο μάλλον σε έναν τρίτο, ο οποίος δεν τον γνωρίζει. Η βιβλιογραφία μας δεν είναι φτωχή σε καλές και λεπτομερείς αναλύσεις ονείρων· εγώ ο ίδιος έχω δημοσιεύσει μερικές στο πλαίσιο ιστορικών ασθενείας.⁹⁷ Το ωραιότερο ίσως παράδειγμα ερμηνείας ονείρων είναι αυτό που ανακοίνωσε ο Όττο Ρανκ [1910b], δύο αλληλένδετα όνειρα ενός νέου κοριτσιού, που τυπωμένα καταλαμβάνουν περίπου δύο σελίδες· η ανάλυσή τους εκτείνεται σε 76 σελίδες. Θα χρειαζόμουν περίπου ένα εξάμηνο, για να σας συνοδεύσω διαμέσου μιας τέτοιας εργασίας. Αν θελήσει κανείς να παρουσιάσει την ερμηνεία ενός εκτενούς και αρκετά παραμορφωμένου ονείρου, πρέπει να προσθέσει τόσες διευκρινίσεις, να προσκομίσει τόσο υλικό αυθόρμητων ιδεών και αναμνήσεων, να εξετάσει τόσα παρακλάδια, οπότε η σχετική διάλεξη θα γινόταν αχανής και δεν θα ικανοποιούσε κανέναν. Πρέπει λοιπόν να σας παρακαλέσω να αρκεσθείτε σε κάτι ευκολότερο, στην ανακοίνωση μικρών μερών από όνειρα νευρωτικών ανθρώπων, όπου μπορεί κανείς να απομονώσει και να διακρίνει διάφορα πράγματα. Το πιο εύκολο είναι να δείξουμε τα ονειρικά σύμβολα καθώς και ορισμένες ιδιαιτερότητες της επαναστροφικής παράστασης του ονείρου. Για το καθένα από τα όνειρα που θα ακολουθήσουν θα σας δηλώσω γιατί το θεώρησα άξιο να ανακοινωθεί.

1) Ένα όνειρο που αποτελείται μόνον από δύο σύντομες εικόνες: *Ο θεός του κάπνίζει ένα τσιγάρο, μολονότι είναι Σάββατο.* — *Μια γυναίκα τον χαϊδεύει [τον ονειρευόμενο] και τον θωπεύει σαν να είναι παιδί της.*

Σχετικά με την πρώτη εικόνα ο ονειρευόμενος (Εβραίος) παρατηρεί ότι ο θεός του είναι ένας ευσεβής άνθρωπος που ποτέ δεν έκανε και ποτέ δεν θα έκανε μια τέτοια αμαρτωλή πράξη. Ως προς τη γυναίκα στη δεύτερη εικόνα δεν του έρχεται στον νου παρά μόνον η μητέρα του. Αυτές οι δύο εικόνες ή ιδέες πρέπει προφανώς να συσχετισθούν μεταξύ τους. Αλλά πώς; Αφού αρνήθηκε ρητά ότι η πράξη του θείου είναι πραγματική, είναι ευνόητο να προσθέσουμε ένα «εάν». «Εάν» ο θεός μου, αυτός ο άγιος άνθρωπος κάπνιζε το Σάβ-

97. [Τα πιο αξιόλογα παραδείγματα είναι τα δύο όνειρα στην ανάλυση της «Ντόρας», 1905e (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ντόρα, η ανάλυση μιας υστερίας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991) και το παιδικό όνειρο του «Βόλφσμαν», 1918b (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Τρία ιστορικά ασθενείας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1995). Το δεύτερο ιστορικό ασθενείας, από τον «Βόλφσμαν», δημοσιεύθηκε βέβαια μετά την παρούσα Παράδοση, αλλά είχε γραφεί ήδη πριν από αυτή].

βατο, τότε θα ήταν επίσης επιτρεπτό να με χαϊδέψει η μητέρα μου». Αυτό σημαίνει προφανώς ότι τα χαϊδολογήματα με τη μητέρα είναι κάτι ανεπίτρεπτο για τον ευσεβή Εβραίο όπως και το κάπνισμα. Όπως θυμάστε, σας είπα ότι κατά την εργασία του ονείρου εξαφανίζονται όλες οι σχέσεις μεταξύ των ονειρικών ιδεών, οι οποίες διαλύονται στο ακατέργαστο υλικό τους, και είναι καθήκον της ερμηνείας να αποκαταστήσει αυτές τις παραλειπόμενες σχέσεις.

2) Με τις δημοσιεύσεις μου για το όνειρο έχω γίνει κατά κάποιον τρόπο δημόσιος σύμβουλος σε ζητήματα ονείρων και εδώ και πολλά χρόνια παίρνω γράμματα από τους πιο διαφορετικούς ανθρώπους, οι οποίοι μου ανακοινώνουν απλώς όνειρά τους ή μου ζητούν και να τα κρίνω. Φυσικά είμαι ευγνώμων απέναντι σε όσους προσθέτουν αρκετό υλικό για το όνειρο, ώστε να είναι εφικτή η ερμηνεία του, ή δίνουν οι ίδιοι μια ερμηνεία. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει και το ακόλουθο όνειρο που μου έστειλε ένας γιατρός από το Μόναχο το 1910. Το ανακοινώνω σε σας, επειδή μπορεί να σας αποδείξει πόσο δύσκολο είναι γενικά να κατανοήσουμε ένα όνειρο, προτού λάβουμε σχετικές πληροφορίες από τον ονειρευόμενο. Επιπλέον υποψιάζομαι ότι εσείς κατά βάθος θεωρείτε ιδανική την ερμηνεία ενός ονείρου με την τοποθέτηση των συμβολικών σημασιών, αλλά θα θέλατε να παραμερίσετε την τεχνική των συνειρμών σχετικά με το όνειρο, και θέλω να σας απαλλάξω από αυτή την επιβλαβή πλάνη.

«13 Ιουλίου 1910. Προς το πρωί ονειρεύθηκα: *Είμαι στην Τυβίγγη και κατεβαίνω με το ποδήλατο έναν δρόμο· ορμάει από πίσω ένας καστανόχρωμος σκύλος (Dachshund) και με αρπάζει από μια φτέρνα. Λίγο πιο κάτω κατεβαίνω από το ποδήλατο, κάθομαι σε ένα σκαλοπάτι και αρχίζω να βαράω το ζώο που δεν ξεκολλούσε από τη φτέρνα μου. (Δυσάρεστα συναισθήματα από το δάγκωμα και από όλη αυτή τη σκηνή δεν είχα). Απέναντί μου κάθονται μερικές γυναίκες ώριμης ηλικίας και με κοιτάζουν γελώντας ειρωνικά. Τότε ξυπνώ και, όπως τόσες άλλες φορές, κατά τη στιγμή μετάβασης προς την αγρύπνια συνειδητοποιώ ολόκληρο το όνειρο».*

Με σύμβολα σε αυτό το όνειρο δεν καταφέρνουμε πολλά πράγματα. Ο ονειρευόμενος όμως μας αναφέρει: «Τελευταία ερωτεύθηκα μια κοπέλα, έτσι βλέποντάς την μόνο στον δρόμο, αλλά δεν βρήκα ακόμη σημεία επαφής. Τέτοιο σημείο επαφής θα προτιμούσα να είναι το Dachshund, αφού μάλιστα είμαι ιδιαίτερα ζωόφιλος και με ευχαρίστησή μου διαπίστωσα αυτή την ιδιότητα και στο κορίτσι». Προσθέτει επίσης ότι επανειλημμένα, και μάλιστα με μια επιδεξιότητα που άφηγε έκπληκτους τους θεατές, επενέβη για να χωρίσει σκύλους που είχαν εμπλακεί σε καυγάδες. Έτσι μαθαίνουμε ότι την

κοπέλα που του άρεσε την έβλεπε πάντοτε να συνοδεύεται από έναν τέτοιο σκύλο. Στο έκδηλο όνειρο όμως η κοπέλα είναι άφαντη και έχει απομείνει μόνον ο σκύλος που συνδέεται με αυτή. Ίσως να μπήκαν στη θέση της οι γυναίκες που τον κοιτάζουν ειρωνικά. Όλες οι άλλες πληροφορίες του δεν είναι επαρκείς για το ξεκαθάρισμα αυτού του σημείου. Το γεγονός ότι στο όνειρο οδηγεί ποδήλατο είναι πιστή αναπαραγωγή της κατάστασης που ανακαλείται στη μνήμη. Μόνον οδηγώντας ποδήλατο συναντούσε το κορίτσι με τον σκύλο.

3) Όταν έχει χάσει κανείς ένα ακριβό πρόσωπο από το στενό συγγενικό ή οικογενειακό του περιβάλλον, παράγει στη συνέχεια επί μεγάλο διάστημα όνειρα ιδιαίτερου τύπου, όπου η επίγνωση του θανάτου έρχεται σε πολλούς και παράξενους συμβιβασμούς με την ανάγκη για ξαναζωντάνεμα του νεκρού. Άλλοτε ο πεθαμένος είναι νεκρός και όμως εξακολουθεί να ζει, επειδή δεν ξέρει ότι είναι νεκρός, και μόνον αν το ήξερε θα πέθαινε εντελώς· άλλοτε είναι εν μέρει νεκρός και εν μέρει ζωντανός, και καθεμιά από αυτές τις καταστάσεις έχει τα ιδιαίτερα σημάδια της. Δεν είναι σωστό να θεωρούμε αυτά τα όνειρα απλώς ανόητα, διότι το ξαναζωντάνεμα δεν είναι πιο απαράδεκτο για το όνειρο απότι π.χ. για το παραμύθι, όπου εμφανίζεται σαν μια πολύ συνηθισμένη μοίρα του ανθρώπου. Όταν μπορούσα να αναλύσω τέτοια όνειρα, έβγαζα το συμπέρασμα ότι επιδέχονται μια λογική λύση, αλλά ότι ο ευσεβής πόθος να ανακληθεί ο νεκρός στη ζωή ξέρει να εργάζεται με τα πιο αλλόκοτα μέσα. Θα σας παρουσιάσω τώρα ένα τέτοιο όνειρο, που είναι αρκετά παράξενο και αρκετά παράλογο και που η ανάλυσή του θα σας δείξει πολλά από εκείνα για τα οποία είστε προετοιμασμένοι από τις θεωρητικές μας αναφορές. Το όνειρο ενός άνδρα που πριν από μερικά χρόνια είχε χάσει τον πατέρα του:

Ο πατέρας έχει πεθάνει, αλλά τον έχουν εκθάψει και η εμφάνισή του είναι άσχημη. Από τότε εξακολουθεί να βρίσκεται στη ζωή, και ο ονειρευόμενος κάνει τα πάντα, ώστε ο πατέρας του να μην το καταλάβει. (Στη συνέχεια το όνειρο περνάει σε άλλα πράγματα που φαίνονται άσχετα).

Ο πατέρας έχει πεθάνει, το ξέρουμε. Η εκταφή του δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όπως βέβαια και η συνέχεια του ονείρου. Αλλά ο ονειρευόμενος λέει: Όταν είχε επιστρέψει από την κηδεία του πατέρα του, άρχισε να τον πονάει ένα δόντι. Ήθελε να μεταχειρισθεί αυτό το δόντι σύμφωνα με την προδιαγραφή της εβραϊκής διδασκαλίας: αν ένα δόντι σε εξοργίζει, βγάλτο, και πήγε στον οδοντίατρο. Αυτός όμως είπε: Ένα δόντι δεν είναι σωστό να το βγάσουμε, πρέπει να έχουμε υπομονή με αυτό. Θα του βάλω κάτι

για να νεκρωθεί· ύστερα από τρεις μέρες να ξαναρθείτε, και τότε θα το βγάλω.

Αυτό το «βγάλσιμο», λέει ξαφνικά ο ονειρευόμενος, αυτό είναι η εκταφή.

Να έχει άραγε δίκαιο ο ονειρευόμενος; Αυτό που λέει δεν είναι ακριβώς έτσι, μόνο κατά προσέγγιση ευσταθεί, αφού δεν εξάγεται το δόντι, αλλά κάτι νεκρωμένο μέσα από αυτό. Αλλά τέτοιες ανακρίβειες μπορεί κανείς να τις περιμένει από την εργασία του ονείρου, όπως δείχνουν άλλες εμπειρίες. Σε αυτή την περίπτωση έχουμε συμπίκνωση του πεθαμένου πατέρα με το νεκρωμένο και παραταύτα διατηρημένο δόντι, μια συγχώνευση αυτών των δύο σε μια ενότητα. Τότε δεν είναι να απορούμε για το παράλογο αποτέλεσμα στο έκδηλο όνειρο, αφού δεν ταιριάζουν για τον πατέρα όλα αυτά που λέγονται για το δόντι. Πού θα ήταν όμως ο *μέσος όρος σύγκρισης* [βλέπε 10η Παράδοση, σελ. 149] μεταξύ του δοντιού και του πατέρα, ώστε να καταστεί δυνατή αυτή η συμπίκνωση;

Και όμως έτσι πρέπει να έχουν τα πράγματα, αφού ο ονειρευόμενος λέει στη συνέχεια ότι, όπως του είναι γνωστό, όταν ονειρεύεται κανείς για ένα πεσμένο δόντι, αυτό σημαίνει ότι θα χάσει ένα από τα μέλη της οικογένειάς του.

Γνωρίζουμε ότι αυτή η λαϊκή ερμηνεία δεν είναι σωστή ή τουλάχιστον ευσταθεί μόνον υπό μία περιέργη έννοια. Γιαυτό μας εκπλήσσει ακόμη περισσότερο το γεγονός ότι βρίσκουμε αυτό το έτσι θιγόμενο θέμα πίσω από τα άλλα μέρη του ονειρικού περιεχομένου.

Χωρίς ιδιαίτερη προτροπή ο ονειρευόμενος αρχίζει τώρα να μιλάει για την αρρώστια και τον θάνατο του πατέρα καθώς και για τη σχέση του προς αυτόν. Ο πατέρας ήταν πολύ καιρό άρρωστος, η περιποίηση και η θεραπεία του ασθενούς κόστισε στον γιό πολλά χρήματα. Και όμως αυτός ποτέ δεν βαρέθηκε, ποτέ δεν έχασε την υπομονή του, ποτέ δεν ευχήθηκε να πάρει τέλος αυτή η κατάσταση με τον πατέρα του. Είναι υπερήφανος για την γνήσια εβραϊκή του ευλάβεια απέναντι στον πατέρα, για την αυστηρή τήρηση του εβραϊκού νόμου. Μήπως βλέπουμε εδώ μια αντίφαση μέσα στις ιδέες που ανήκουν στο όνειρο; Είχε ταυτίσει το δόντι με τον πατέρα. Απέναντι στο δόντι ήθελε να συμπεριφερθεί σύμφωνα με τον εβραϊκό νόμο, ο οποίος συνεπαγόταν για τον ονειρευόμενο την απόφαση ότι έπρεπε να το βγάλει, αν πονούσε και ενοχλούσε. Αλλά και απέναντι στον πατέρα ήθελε να φερθεί σύμφωνα με την επιταγή του νόμου, ο οποίος εδώ προδιαγράφει ότι δεν πρέπει να φείδεται δαπανών και ταλαιπωριών, ότι πρέπει να αναλάβει όλο το βάρος της περιποίησης και της θεραπείας και ότι δεν επιτρέπεται να ανεχθεί μέσα του οποιαδήποτε εχθρική διάθεση απέναντι στο αντικείμενο που του

προκαλεί πόνο. Δεν θα ήταν πιο συνεπές και πειστικό, αν είχε αναπτύξει και απέναντι στον πατέρα του παρόμοια συναισθήματα όπως στην περίπτωση του αρρωστού δοντιού, αν δηλαδή είχε ευχηθεί έναν σύντομο θάνατο, που θα έθετε τέλος στην περιττή, οδυνηρή και δαπανηρή ύπαρξη του πατέρα του;

Δεν αμφιβάλλω ότι αυτή ήταν όντως η στάση του απέναντι στον πατέρα κατά την μακρόχρονη αρρώστια του και ότι οι κομψαστικές του διαβεβαιώσεις για την ευλάβειά του σκοπό έχουν να αποσπάσουν την προσοχή από τέτοιες αναμνήσεις. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις η ευχή θανάτου για τον γονιό του είναι αναμενόμενη, ενώ καλύπτεται πίσω από τη μάσκα μιας συμπάσχουσας εκτίμησης, ότι δήθεν ο θάνατος είναι μια λύτρωση γι' αυτόν. Προσέξτε όμως ότι εδώ στις ίδιες τις λανθάνουσες ονειρικές ιδέες ξεπεράσαμε ένα φράγμα. Το πρώτο μέρος τους ήταν ασφαλώς μόνο προσωρινά ασυνείδητο, δηλαδή κατά τη διάρκεια της ονειροπλασίας, ενώ οι εχθρικές διαθέσεις απέναντι στον πατέρα πρέπει να υπήρξαν πάντοτε ασυνείδητες,⁹⁸ να προέρχονται ίσως από την παιδική ηλικία και κατά την ασθένεια του πατέρα να εισχώρησαν κρυφά, δειλά και μεταμφιεσμένες στη συνείδηση. Με ακόμη μεγαλύτερη βεβαιότητα μπορούμε να υποστηρίξουμε το ίδιο για άλλες λανθάνουσες ιδέες, οι οποίες συνέβαλαν οπωσδήποτε στο περιεχόμενο του ονείρου. Στο όνειρο βέβαια δεν υπάρχει κανένα ίχνος εχθρικών διαθέσεων απέναντι στον πατέρα. Αναζητώντας όμως στην παιδική ζωή τη ρίζα μιας τέτοιας εχθρικής διάθεσης απέναντι στον πατέρα, θυμούμαστε ότι ο φόβος μπροστά στον πατέρα αναπτύσσεται, επειδή ο πατέρας ήδη στα πρώτα παιδικά χρόνια του αγοριού αντιτάσσεται στη σεξουαλική δραστηριότητά του, κάτι που κατά κανόνα στην ηλικία μετά την εφηβεία αναγκάζεται για κοινωνικούς λόγους να επαναλάβει. Αυτή η σχέση προς τον πατέρα χαρακτηρίζει και τον δικό μας ονειρευόμενο: η αγάπη του γι' αυτόν ήταν ανάμεικτη με αρκετόν σεβασμό και άγχος, συναισθήματα που προέρχονταν από τον πρώιμο σεξουαλικό εκφοβισμό.

Από το σύμπλεγμα του αυνανισμού μπορούμε τώρα να εξηγήσουμε το υπόλοιπο έκδηλο όνειρο. *Η εμφάνισή του είναι άσχημη*: υποδηλώνει μια άλλη διαπίστωση του οδοντίατρου, ότι θα φαίνεται άσχημο, αν χάσει κανείς ένα δόντι σε αυτό το σημείο, ταυτόχρονα όμως αναφέρεται στην κακή εμφάνιση που προδίδει την υπερβολική σεξουαλική δραστηριότητα του νέου άνδρα στην εφηβεία ή που αυτός φοβάται ότι προδίδει. Οπωσδήποτε με ανακούφιση απέσεισε ο

98. [Η συζήτηση αυτού του σημείου συνεχίζεται στο τέλος της 13ης Παράδοσης].

ονειρευόμενος στο έκδηλο όνειρο την άσχημη εμφάνιση από τον εαυτό του και την φόρτωσε στον πατέρα του· πρόκειται για μια από τις γνωστές σας αντιστροφές που κάνει η εργασία του ονείρου [11η Παράδοση, σελ. 173 κ.ε.]. Από τότε εξακολουθεί να βρίσκεται στη ζωή: συμπίπτει με την ευχή για ξαναζωντάνεμα του πατέρα καθώς και με την υπόσχεση του γιατρού ότι το δόντι θα διατηρηθεί. Εξαιρετική λεπτότητα χαρακτηρίζει την πρόταση «ο ονειρευόμενος κάνει τα πάντα, ώστε ο πατέρας του να μην το καταλάβει», καθώς έτσι μας οδηγεί στο συμπλήρωμα ότι ο πατέρας έχει πεθάνει. Το μόνο έλλογο συμπλήρωμα προέρχεται όμως και πάλι από το σύμπλεγμα του αυνανισμού, όπου είναι αυτονόητο ότι ο νεαρός κάνει τα πάντα, για να αποκρύψει από τον πατέρα τη σεξουαλική του ζωή. Ας θυμηθούμε τέλος ότι τα λεγόμενα όνειρα οδοντικού ερεθίσματος έπρεπε να τα ανάγουμε πάντοτε στον αυνανισμό και στην αναμενόμενη τιμωρία γι' αυτόν. [10η Παράδοση, σελ. 153 και σελ. 161].

Βλέπουμε τώρα πώς πλάσθηκε αυτό το ακατανόητο όνειρο: με την πραγματοποίηση μιας παράξενης και παραπλανητικής συμπύκνωσης, με την παραμέληση όλων των κεντρικών σκέψεων από τον ειρμό των λανθανουσών ιδεών και με τη δημιουργία πολυσήμαντων υποκατάστατων για τις πιο βαθιές και χρονικά πιο μακρινές ανάμεσα σε αυτές τις ιδέες.

4) Επανελημμένα επιχειρήσαμε να προσεγγίσουμε εκείνα τα νηφάλια και τετριμμένα όνειρα που δεν έχουν τίποτε το παράλογο ή παράξενο, στην περίπτωση των οποίων όμως τίθεται το ερώτημα: Προς τι ονειρεύεται κανείς τέτοια αδιάφορα πράγματα; [Βλέπε 5η Παράδοση, σελ. 96, και 7η, σελ. 115]. Θα σας παρουσιάσω ακόμη ένα τέτοιο παράδειγμα, τρία όνειρα μιας νέας γυναίκας, που τα είδε την ίδια νύχτα και που αποτελούν μια ενότητα.

α) *Διασχίζει τον προθάλαμο του σπιτιού της και το κεφάλι της χτυπά στον βαθιά κρεμασμένο πολυέλαιο και ματώνει.*

Καμιά σχετική ανάμνηση, τίποτε παρόμοιο δεν συνέβη στην πραγματικότητα. Οι πληροφορίες της οδηγούν σε εντελώς διαφορετικούς δρόμους. «Ξέρετε πόσο έντονη είναι η τριχόπτωσή μου. Παιδί μου, μου είτε χθες η μητέρα μου, αν εξακολουθήσεις να χάνεις τόσες τρίχες, το κεφάλι σου θα γίνει σαν τον ποπό». Εδώ λοιπόν το κεφάλι αντιπροσωπεύει το άλλο άκρο του κορμού. Τον πολυέλαιο μπορούμε χωρίς βοήθεια να τον κατανοήσουμε ως σύμβολο· όλα τα αντικείμενα που μπορούν να επιμηκύνονται συμβολίζουν το ανδρικό μόριο [10η Παράδοση, σελ. 151]. Πρόκειται δηλαδή για αιμάτωμα του κάτω μέρους του κορμού, το οποίο δημιουργείται συγκρουόμενο με το πέος. Αυτό θα μπορούσε να έχει διάφορες σημασίες· οι παραπέ-

ρα συνειρμοί της δείχνουν ότι πρόκειται για την πίστη ότι η εμμηνόρροια δημιουργείται από τη συνουσία με τον άνδρα, ένα μέρος της σεξουαλικής θεωρίας που έχει πολλές πιστές ανάμεσα στα ανώριμα κορίτσια.

β) *Βλέπει στο αμπέλι έναν βαθύ λάκκο, για τον οποίο ξέρει ότι δημιουργήθηκε με το ξερίζωμα ενός δέντρου.* Παρατηρεί σχετικά ότι εδώ της λείπει το δέντρο. Εννοεί ότι στο όνειρο δεν είδε το δέντρο, αλλά η ίδια έκφραση χρησιμεύει στην εξωτερίκευση μιας άλλης ιδέας, η οποία τώρα επιβεβαιώνει πλήρως τη συμβολική σημασία. Το όνειρο αναφέρεται σε ένα άλλο μέρος των παιδικών σεξουαλικών θεωριών, στην πίστη ότι τα κορίτσια είχαν αρχικά γεννητικό όργανο όπως τα αγόρια και ότι η μεταγενέστερη μορφή δημιουργήθηκε με ευνουχισμό (ξερίζωμα του δέντρου).

γ) *Στέκεται μπροστά στο γραφείο της, που το ξέρει απέξω και ανακατωτά και έτσι διαπιστώνει πάντοτε αμέσως κάθε ξένη επέμβαση.* Το γραφείο, όπως και κάθε ερμάριο, κιβώτιο, κουτί, είναι ένα γυναικείο γεννητικό όργανο. Η ίδια ξέρει ότι τα σημάδια της συνουσίας (και του αγγίγματος, όπως πιστεύει) μπορούν να αναγνωρισθούν στο γεννητικό όργανο και επί μεγάλο διάστημα φοβόταν ότι θα της αποδείξουν μια τέτοια επαφή. Νομίζω ότι το κέντρο βάρους και των τριών ονείρων βρίσκεται στη γνώση. Αναπολεί την εποχή των παιδικών της σεξουαλικών ερευνών, για τα αποτελέσματα των οποίων ήταν τότε πολύ υπερήφανη.⁹⁹

5) Και πάλι μερικοί συμβολισμοί. Αυτή τη φορά όμως πρέπει να προτάξω μια μικρή αναφορά για την ψυχική κατάσταση. Ένας κύριος, που πέρασε μια ερωτική νύχτα με μια γυναίκα, περιγράφει τη σύντροφό του σαν έναν από τους μητρικούς τύπους, στους οποίους κατά την ερωτική τους επαφή με έναν άνδρα προβάλλει ακαταμάχητη η επιθυμία για ένα παιδί. Οι συνθήκες εκείνης της συνεύρεσης επιβάλλουν όμως μια προφύλαξη, ώστε το γονιμοποιό σπέρμα να μην εισχωρήσει στον γυναικείο κόλπο. Όταν ξύπνησαν το πρωί, η γυναίκα διηγήθηκε το ακόλουθο όνειρο:

Ένας αξιωματικός με μια κόκκινη κουκούλα την παίρνει στον δρόμο από πίσω. Εκείνη τρέχει για να ξεφύγει, ανεβαίνει μια σκάλα, εκείνος ακολουθεί. Με κομμένη την ανάσα φθάνει στο διαμέρισμά της και κλείνει πίσω της την πόρτα. Εκείνος μένει έξω και, όπως εκείνη παρατηρεί από την οπή της πόρτας, κάθεται εκεί σε ένα παγκάκι και κλαίει.

99. [Οι παιδικές σεξουαλικές έρευνες και θεωρίες συζητούνται στο τέλος της 20ής Παράδοσης].

Αναγνωρίζει βέβαια εύκολα ότι η καταδίωξη από τον αξιωματικό με την κόκκινη κουκούλα και το λαχανιασμένο ανέβασμα της σκάλας συμβολίζουν την σεξουαλική πράξη. Το γεγονός ότι η ονειρευόμενη κλείνει τον διώκτη έξω είναι για σας ένα παράδειγμα των συχνών στα όνειρα αντιστροφών, αφού στην πραγματικότητα ο άνδρας είναι αυτός που αναγκαζόταν να αποτραβηχτεί κατά το τέλος της ερωτικής πράξης. Με τον ίδιο τρόπο φορτώθηκε και η λύπη στον σύντροφο, που στο όνειρο φέρεται να κλαίει, κάτι που ταυτόχρονα υποδηλώνει την εκσπερμάτιση. Κάποτε θα έχετε ακούσει ασφαλώς ότι στην ψυχανάλυση υποστηρίζεται πως όλα τα όνειρα έχουν σεξουαλική σημασία. Τώρα πια έχετε τη δυνατότητα να κρίνετε μόνοι σας πόσο εσφαλμένη είναι αυτή η κατηγορία. Γνωρίσατε τα όνειρα επιθυμιών, που έχουν ως θέμα την ικανοποίηση των πιο σαφών αναγκών, της πείνας, της δίψας, της λαχτάρας για ελευθερία, γνωρίσατε τα όνειρα άνεσης και ανυπομονησίας καθώς και τα όνειρα καθαρής πλεονεξίας και εγωιστικής τάσης. Αλλά το γεγονός, ότι τα πολύ παραμορφωμένα όνειρα εκφράζουν προπάντων —όχι πάλι αποκλειστικά— σεξουαλικές επιθυμίες, μπορείτε οπωσδήποτε να το διατηρήσετε στη μνήμη σας ως αποτέλεσμα της ψυχαναλυτικής έρευνας.

6) Έχω ιδιαίτερο λόγο να συσσωρεύσω τα παραδείγματα χρήσης συμβόλων στο όνειρο. Στην πρώτη μας συνάντηση παραπονέθηκα ότι είναι δύσκολη η πρακτική επίδειξη και κατά συνέπεια η δημιουργία πεποιθήσεων στη διδασκαλία της ψυχανάλυσης και πιστεύω ότι μείνατε σύμφωνοι μαζί μου. Αλλά οι επιμέρους ισχυρισμοί της ψυχανάλυσης έχουν στενή συνάρτηση μεταξύ τους και έτσι είναι εύκολο να επεκταθεί η πεποίθηση από ένα σημείο σε ένα μεγαλύτερο μέρος του όλου. Για την ψυχανάλυση θα μπορούσε κανείς να πει ότι, αν της δώσουμε το μικρό δάχτυλο, αυτή θα μας κρατήσει ολόκληρο το χέρι. Ήδη όποιος έχει πεισθεί για τις εξηγήσεις που δίδονται στις παραδρομές είναι λογικό να μην μπορεί παρά να πιστέψει και όλα τα άλλα. Στη συμβολική του ονείρου υπάρχει ένα δεύτερο, επίσης προσιτό σημείο. Θα σας ανακοινώσω το ήδη δημοσιευμένο όνειρο μιας απλής γυναίκας, συζύγου ενός αστυφύλακα, η οποία ποτέ ασφαλώς δεν άκουσε κάτι για ονειρικά σύμβολα και ψυχανάλυση. Μπορείτε να κρίνετε μόνοι σας, αν η εξήγηση του ονείρου με τη βοήθεια σεξουαλικών συμβόλων πρέπει να θεωρηθεί αυθαίρετη και εξεζητημένη.

«... Τότε εισέβαλε κάποιος στο σπίτι και αυτή φοβισμένη ζήτησε τη βοήθεια ενός αστυφύλακα. Αυτός όμως, παρέα με δύο “αλήτες”, μπήκε σε μια εκκλησία ανεβαίνοντας μερικά σκαλοπάτια. Πίσω από

την εκκλησία ήταν ένα βουνό και πάνω ένα μικρό δάσος. Ο αστυφύλακας φορούσε κράνος, στρογγυλό γιακά και παλτό. Επίσης είχε καστανή γενειάδα. Οι δύο αλήτες, που πήγαιναν ειρηνικά μαζί με τον αστυφύλακα, φορούσαν ποδιές δεμένες σαν σάκκους στη μέση τους. Μπροστά στην εκκλησία περνούσε ένας δρόμος που οδηγούσε στο βουνό. Και οι δύο πλευρές του ήταν καλυμμένες με χόρτο και χαμόκλαδα, που γίνονταν όλο και πιο πυκνά και πάνω στο βουνό κατέληγαν σε κανονικό δάσος».

Τα σύμβολα που χρησιμοποιούνται σε αυτό το όνειρο τα αναγνωρίζετε χωρίς κόπο. Το ανδρικό όργανο παριστάνεται με μια τριάδα προσώπων, το γυναικείο με ένα τοπίο όπου ξεχωρίζουν η εκκλησία, το βουνό και το δάσος. Συναντούμε και εδώ τη σκάλα ως σύμβολο της σεξουαλικής πράξης. Αυτό που στο όνειρο λέγεται βουνό αποκαλείται και στην ανατομία έτσι, δηλαδή Mons Venereis, όρος της Αφροδίτης.

7) Και πάλι ένα όνειρο που πρέπει να εξηγηθεί μέσω συμβόλων· αξιοσημείωτο και με ιδιαίτερη αποδεικτική αξία είναι το γεγονός ότι ο ίδιος ο ονειρευόμενος ερμήνευσε τα σύμβολα, αν και δεν είχε καμιά θεωρητική προπαίδεια στην ερμηνεία των ονείρων. Η συμπεριφορά είναι αρκετά ασυνήθιστη και οι σχετικές προϋποθέσεις δεν είναι εξακριβωμένες.

«Πηγαίνει περίπατο με τον πατέρα του σε ένα μέρος που πρέπει να είναι το πάρκο Πράτερ, διότι φαίνεται η ροτόντα και μπροστά της ένα μικρότερο προτεταγμένο κτίσμα, στο οποίο είναι δεμένο ένα αιωρούμενο αερόστατο, που είναι όμως αρκετά ξεφουσκωμένο. Ο πατέρας του τον ρωτάει σε τι χρησιμεύουν όλα αυτά· ο νέος απορεί, αλλά του τα εξηγεί. Έπειτα φθάνουν σε μια αυλή, στην οποία είναι απλωμένο ένα μεγάλο έλασμα λαμαρίνας. Ο πατέρας του θέλει να αποσπάσει ένα μεγάλο κομμάτι από αυτό, κοιτάζει όμως γύρω του μήπως τον δουν. Ο γιός τού λέει ότι δεν έχει παρά να το πει στον επόπτη, ο οποίος χωρίς άλλο θα του επιτρέψει να πάρει λίγο. Από αυτή την αυλή μια σκάλα οδηγεί κάτω σε ένα φρεάτιο, του οποίου τα τοιχώματα είναι καλυμμένα με μαλακή ταπετσαρία, περίπου όπως μια δερμάτινη πολυθρόνα. Στην άκρη αυτού του φρεατίου είναι μια μακριά εξέδρα, μετά την οποία αρχίζει άλλο φρεάτιο...».

Ο ονειρευόμενος ερμηνεύει μόνος του: Η ροτόντα είναι το γεννητικό μου όργανο, το δεμένο αερόστατο μπροστά της είναι το πέος μου, για την ατονία του οποίου έχω παράπονα. Μπορούμε λοιπόν να μεταφράσουμε ακριβέστερα τη ροτόντα ως έδρα — που το παιδί την καταλογίζει κατά κανόνα στα γεννητικά όργανα — και το προτεταγμένο κτίσμα ως όσχεο. Στο όνειρο τον ρωτάει ο πατέρας του τι είναι

όλα αυτά, δηλαδή ποιός είναι ο σκοπός και η λειτουργία των γεννητικών οργάνων. Είναι ευνόητο να αντιστρέψουμε αυτή την τάξη πραγμάτων, οπότε αυτός που ρωτάει είναι ο γιός. Επειδή στην πραγματικότητα τέτοια ερωτήματα δεν τέθηκαν ποτέ στον πατέρα, πρέπει να αντιληφθούμε αυτή την ονειρική ιδέα ως επιθυμία ή να την εκλάβουμε ίσως ως υποθετική: «Αν είχα ζητήσει από τον πατέρα μου σεξουαλική διαφώτιση». Την προέκταση αυτής της ιδέας θα την συναντήσουμε αμέσως πιο κάτω.

Η αυλή με το απλωμένο έλασμα δεν πρέπει κυρίως να νοηθεί συμβολικά, αλλά προέρχεται από το κατάστημα του πατέρα. Για λόγους διακριτικότητας έβαλα το «έλασμα» στη θέση άλλου υλικού που εμπορεύεται ο πατέρας, χωρίς να αλλάξω τίποτε άλλο από τη διατύπωση του ονείρου. Ο ονειρευόμενος μπήκε στο μαγαζί τού πατέρα του και ενοχλήθηκε πολύ από τις μάλλον όχι άφογες πρακτικές στις οποίες στηρίζεται κατά ένα μέρος το κέρδος. Γι αυτό η προέκταση της πιο πάνω ονειρικής ιδέας θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: «(Εάν τον είχα ρωτήσει), θα με είχε απατήσει, όπως απατά και τους πελάτες του». Για την απόσπαση ενός κομματιού, η οποία παριστάνει την εμπορική ανεντιμότητα, την δεύτερη εξήγηση την δίνει ο ίδιος ο ονειρευόμενος: έχει τη σημασία του αυνανισμού. Αυτό δεν μας είναι μόνον γνωστό [10η Παράδοση, σελ. 153 και 161], αλλά ταιριάζει πολύ και στην ιδέα ότι το μυστικό του αυνανισμού εκφράζεται μέσω του αντιθέτου του (αφού μπορεί κανείς να το κάνει ανοιχτά). Τότε είναι οπωσδήποτε αναμενόμενο το γεγονός ότι η αυνανιστική δραστηριότητα φορτώνεται πάλι στον πατέρα όπως και η διατύπωση της ερώτησης στην πρώτη σκηνή του ονείρου. Το φρεάτιο το ερμηνεύει αμέσως ως γυναικείον κόλπο, επικαλούμενος την μαλακή ταπετσαρία. Ότι η κατάβαση σημαίνει ότι και η ανάβαση, δηλαδή τη συνουσία στον κόλπο, αυτό το συμπληρώνω εγώ με δική μου ευθύνη.

Τις λεπτομέρειες για την μακριά εξέδρα μετά το πρώτο φρεάτιο και για το ακόλουθο φρεάτιο τις εξηγεί ο ίδιος βιογραφικά. Άσκησε τη συνουσία επί ένα διάστημα, ύστερα την εγκατέλειψε λόγω αναστολών και τώρα ελπίζει ότι με τη βοήθεια της θεραπείας θα την ξαναρχίσει.

8) Τα δύο επόμενα όνειρα ενός ξένου με εξαιρετικά πολυγαμική προδιάθεση σας τα ανακοινώνω ως απόδειξη του ισχυρισμού [9η Παράδοση, σελ. 138] ότι το προσωπικό Εγώ παρουσιάζεται σε κάθε όνειρο, ακόμη και όταν δεν φανερώνεται στο έκδηλο περιεχόμενο. Οι βαλίτσες στα όνειρα είναι γυναικεία σύμβολα.

α) *Αναχωρεί για ταξίδι, οι αποσκευές του μεταφέρονται με μια*

άμαξα στο τραίνο, είναι στοιβαγμένες πολλές βαλίτσες, ανάμεσά τους δύο μαύρες, σαν βαλίτσες με δείγματα εμπορευμάτων. Λέει σε κάποιον παρηγορώντας τον: Αυτές πάντως θα πάνε μόνον ως τον σταθμό.

Ταξιδεύει πράγματι με πολλές αποσκευές, φέρνει όμως στη θεραπεία και πολλές ιστορίες με γυναίκες. Οι δύο μαύρες βαλίτσες αντιστοιχούν σε δύο μαύρες γυναίκες που αυτή την περίοδο παίζουν τον κύριο ρόλο στη ζωή του. Μία από αυτές ήθελε να τον ακολουθήσει στη Βιέννη: ύστερα από συμβουλή μου της τηλεγράφησε να μην έλθει.

β) Μια σκηνή στο τελωνείο: Ένας συνταξιδιώτης ανοίγει τη βαλίτσα του και καπνίζοντας ένα τσιγάρο λέει: Δεν έχει τίποτε μέσα. Ο τελωνειακός δείχνει να τον πιστεύει, βάζει όμως ακόμη μια φορά το χέρι του μέσα και βρίσκει κάτι ιδιαίτερα απαγορευμένο. Ο ταξιδιώτης λέει τότε αποθαρρυσμένος: Εδώ δεν μπορεί να γίνει τίποτε. Αυτός είναι ο ταξιδιώτης, εγώ ο τελωνειακός. Ενώ γενικά είναι ειλικρινής στις ομολογίες του, αυτή τη φορά είχε αποφασίσει να μου αποσιωπήσει μια νέα σχέση με μια κυρία, επειδή δικαιολογημένα υπέθετε ότι δεν θα μου είναι άγνωστη. Την ενοχλητική σκηνή της αποκάλυψης ενός απαγορευμένου πράγματος την μεταθέτει σε άλλο πρόσωπο και έτσι ο ίδιος δεν εμφανίζεται διόλου σε αυτό το όνειρο.

9) Και τώρα ένα παράδειγμα χρήσης ενός συμβόλου το οποίο δεν έχω αναφέρει ακόμη: Συναντά την αδελφή του συνοδευόμενη από δύο φίλες της, που είναι αδελφές. Δίνει σε αυτές τις δύο το χέρι, όχι όμως στην αδελφή του. Το όνειρο δεν συνδέεται με κανένα πραγματικό περιστατικό. Ο νους του πηγαίνει μάλλον σε μια περίοδο όπου τον είχε βάλει σε σκέψεις η διαπίστωση ότι το στήθος των κοριτσιών αργεί να αναπτυχθεί. Οι δύο αδελφές είναι λοιπόν το γυναικείο στήθος: θα του άρεσε να ψηλαφήσει με το χέρι, αλλά δεν θα έπρεπε να είναι το στήθος της αδελφής του.

10) Ένα παράδειγμα συμβολισμού του θανάτου στο όνειρο:

Μαζί με δύο άλλα πρόσωπα, που ξέρει τα ονόματά τους, αλλά μετά το ξύπνημα τα έχει ξεχάσει, βαδίζει πάνω σε μια ψηλή, ανηφορική σιδερένια γέφυρα. Ξαφνικά τα δύο πρόσωπα έχουν εξαφανισθεί και αυτός βλέπει ένα φάντασμα, έναν άνδρα με κουκούλα και λινά ενδύματα. Τον ρωτάει αν είναι ο ταχυδρόμος τηλεγραφημάτων... Όχι. Μήπως είναι ο αμαξάς; Όχι. Συνεχίζει τον δρόμο του, πολύ αγχωμένος στο όνειρο, το οποίο συνεχίζει μετά το ξύπνημα με τη φαντασίωση ότι η σιδερένια γέφυρα ξαφνικά σπάζει και ο ίδιος πέφτει στον γκρεμό.

Τα πρόσωπα, για τα οποία ο ονειρευόμενος τονίζει ότι είναι άγνωστα, ότι έχει ξεχάσει τα ονόματά τους, είναι συνήθως πολύ κοντινά του. Ο ονειρευόμενος έχει δύο αδέρφια· αν είχε ευχηθεί γι' αυτά τα δύο αδέρφια τον θάνατό τους, τότε θα ήταν δίκαιο να τον κατατρέχει τώρα το άγχος του θανάτου. Σχετικά με τον ταχυδρόμο τηλεγραφημάτων παρατηρεί ότι τέτοιοι άνθρωποι φέρνουν πάντοτε κακά μαντάτα. Κρίνοντας από τη στολή του θα μπορούσε να τον θεωρήσει φανανάπτη, που είναι και φανοσβήστης, όπως το πνεύμα του θανάτου που σβήνει τον πυρσό. Με τον αμαξά συνδέει το ποίημα του Uhland για τον πλου του βασιλιά Καρόλου και θυμάται έναν επικίνδυνο πλου με δύο συντρόφους, όπου αυτός έπαιζε τον ρόλο του βασιλιά του ποιήματος.¹⁰⁰ Σχετικά με τη σιδερένια γέφυρα του έρχεται στον νου ένα πρόσφατο ατύχημα και η βλακώδης ρήση: Η ζωή είναι μια κρεμαστή γέφυρα.

11) Τέτοιο παράδειγμα συμβολισμού του θανάτου μπορεί να θεωρηθεί και το όνειρο: Ένας άγνωστος κύριος παραδίδει ένα επισκεπτήριο με μαύρα περιθώρια για τον ονειρευόμενο.

12) Από πολλές απόψεις θα σας ενδιαφέρει το ακόλουθο όνειρο, το οποίο πάντως προϋποθέτει και μια νευρωτική κατάσταση.

Ταξιδεύει με το τραίνο, το οποίο σταματάει σε ακατοίκητη περιοχή. Αυτός νομίζει ότι επίκειται ατύχημα και ότι πρέπει κανείς να σκεφθεί πώς θα φύγει· διατρέχει όλα τα διαμερίσματα του τραίνου και σκοτώνει όσους συναντά μπροστά του, τον εισπράκτορα, τον μηχανοδηγό κ.ά.

Ο ονειρευόμενος θυμάται σχετικά με το όνειρο την αφήγηση ενός φίλου του. Σε μια διαδρομή του τραίνου στην Ιταλία μετέφεραν μέσα σε ένα ημιδιαμέρισμα έναν τρελό, αλλά κατά λάθος είχαν αφήσει και άλλον επιβάτη να συνταξιδεύει στο ίδιο διαμέρισμα. Ο τρελός σκότωσε τον συνταξιδιώτη. Ο ονειρευόμενος ταυτίζεται λοιπόν με αυτόν τον τρελό και αιτιολογεί αυτό το δικαίωμα με την έμμονη ιδέα που κατά καιρούς τον βασανίζει, ότι πρέπει να «εξοντώσει όλους τους μνημένους στην υπόθεση». Έπειτα όμως βρίσκει καλύτερους λόγους ως αφορμή για το όνειρο. Χθες είδε στο θέατρο πάλι το κορίτσι που κάποτε ήθελε να παντρευτεί, ενώ αργότερα αποσύρθηκε, διότι εκείνη του είχε δώσει αφορμή για ζήλεια. Αν αναλογι-

100. [Στο ποίημα του Uhland μια θύελλα αιφνιδιάζει το πλοίο που μεταφέρει τον βασιλιά Κάρολο και τους ιππότες του στους Άγιους Τόπους. Οι δώδεκα ιππότες οδύρονται ένας μετά τον άλλον για την κατάσταση, ενώ ο βασιλιάς κρατάει σιωπηλός το τιμόνι και οδηγεί το πλοίο σε ασφαλή τόπο].

σθούμε την ένταση στην οποία φθάνει η ζήλεια του, θα ήταν πράγματι τρέλα να θέλει να την παντρευτεί. Δηλαδή: Την θεωρεί τόσο αναξιόπιστη, που ο ίδιος θα έπρεπε από ζήλεια να σκοτώνει όποιον βρίσκει στον δρόμο του. Την διέλευση από μια σειρά δωματίων, εδώ από μια σειρά διαμερισμάτων τραίνου, την γνωρίσαμε ήδη ως σύμβολο της έγγαμης ζωής (ή του αντίθετου της μονογαμίας).¹⁰¹

Σχετικά με το σταμάτημα του τραίνου σε ακατοίκητη περιοχή και το ατύχημα που φοβήθηκε λέει: Όταν κάποτε είχε συμβεί ένα τέτοιο σταμάτημα τραίνου μακριά από σταθμό, μια νεαρή συνταξιδιώτισσα είπε ότι ίσως επίκειται μια σύγκρουση και ότι το καλύτερο μέτρο προφύλαξης είναι να σηκώσουμε τα πόδια ψηλά. Αυτό το «τα πόδια ψηλά» είχε παίξει όμως έναν ρόλο και σε πολλούς περιπάτους και εκδρομές στο ύπαιθρο, που είχε κάνει μαζί με το προαναφερόμενο κορίτσι κατά την πρώτη, ευτυχή περίοδο του ερωτικού τους δεσμού. Ένα νέο επιχείρημα υπέρ της άποψης ότι θα έπρεπε να είναι τρελός τώρα για να την παντρευτεί. Γνωρίζοντας την κατάσταση του μπορούσα όμως να θεωρώ δεδομένη την επιθυμία του να διακατέχεται από μια τέτοια τρέλα.

101. [Αυτό το σύμβολο δεν προαναφέρθηκε σε κανένα σημείο των Παραδόσεων. Αλλά στην *Ερμηνεία των ονείρων*, μέρος VI, κεφ. E, ο Φρόντ γράφει ότι μια σειρά δωματίων σημαίνει μπουρδέλο ή χαρέμι ή επίσης (ως αντίθεση) μονογαμία. (Βλέπε ελληνική έκδοση, σελ. 315)].

ΑΡΧΑΪΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΟΝΕΙΡΟ

Κυρίες και κύριοι! Ας επανέλθουμε και πάλι στο παλαιό συμπέρασμά μας, ότι η εργασία του ονείρου υπό την επιρροή της λογοκρισίας του ονείρου βρίσκει έναν άλλο τρόπο έκφρασης για τις λανθάνουσες ιδέες του ονείρου. Αυτές οι τελευταίες, οι λανθάνουσες ιδέες, δεν είναι τίποτε άλλο παρά οι γνωστές μας συνειδητές σκέψεις ή ιδέες της άγρυπνης ζωής μας· ο νέος τρόπος έκφρασης μας είναι ακατανόητος εξαιτίας πολλών γνωρισμάτων του. Είπαμε σε άλλο σημείο ότι αυτός ο τρόπος έκφρασης ανάγεται σε καταστάσεις της διανοητικής μας ανάπτυξης τις οποίες έχουμε ξεπεράσει προ πολλού, στη γλώσσα των εικόνων, στη συμβολική σχέση, ίσως σε συνθήκες παλαιότερες από την ανάπτυξη της εννοιολογικής μας γλώσσας. Γι'αυτό αποκαλέσαμε αυτόν τον τρόπο έκφρασης της εργασίας του ονείρου *αρχαϊκόν* ή *επαναστροφικόν*. [Βλέπε 11η Παράδοση, σελ. 174 κ.ε.].

Από αυτό μπορείτε να συμπεράνετε ότι με τη βαθύτερη μελέτη της εργασίας του ονείρου θα έπρεπε να είναι δυνατή μια πολύτιμη πρόσβαση στις λιγότερο γνωστές απαρχές της πνευματικής μας ανάπτυξης. Ελπίζω ότι έτσι θα είναι, αλλά αυτή η εργασία δεν έχει επιχειρηθεί ακόμη. Η προϊστορική περίοδος στην οποία μας επαναφέρει η εργασία του ονείρου είναι διττή· εννοούμε, πρώτον, την ατομική προϊστορική περίοδο, την παιδική ηλικία, και δεύτερον, καθόσον κάθε άτομο επαναλαμβάνει στην παιδική του ηλικία κατά κάποιον τρόπο συντομευμένη ολόκληρη την εξέλιξη του ανθρώπινου είδους, την προϊστορία του ανθρώπου, την φυλογενετική. Δεν ξέρω αν θα κατορθώσουμε να ξεχωρίσουμε ποιο μερίδιο των λανθανουσών ψυχικών διεργασιών προέρχεται από την ατομική και ποιο από την φυλογενετική προϊστορία του ανθρώπου, αλλά δεν το θεωρώ αδύνατο. Έτσι π.χ. ο συμβολισμός, που το άτομο δεν τον έχει εκμάθει ποτέ, μου φαίνεται πως δικαιούται να θεωρηθεί φυλογενετική κληρονομιά.

Αυτό δεν είναι ωστόσο το μόνο αρχαϊκό χαρακτηριστικό του ονείρου. Από προσωπική εμπειρία γνωρίζετε ασφαλώς όλοι σας την παράξενη αμνησία της παιδικής ηλικίας. Εννοώ το γεγονός ότι τα πρώτα χρόνια της ζωής, ως το πέμπτο, έκτο ή όγδοο έτος, δεν έχουν αφήσει στη μνήμη τα ίχνη που αφήνουν τα μεταγενέστερα βιώματα. Συναντούμε βέβαια και άτομα που μπορούν να υπερηφανεύονται για το συνεχές των αναμνήσεών τους από την πρώτη περίοδο ως την σημερινή ημέρα, αλλά η διαφορετική συμπεριφορά, το κενό της μνήμης, είναι η ασύγκριτα συχνότερη. Νομίζω ότι αυτό το γεγονός δεν

μας έχει κάνει να απορούμε όσο θα έπρεπε. Το παιδί μιλάει σε ηλικία δύο ετών καλά, δεν αργεί μάλιστα να δείξει ότι μπορεί να ανταποκριθεί με επιτυχία σε πολύπλοκες ψυχικές καταστάσεις και λέει πράγματα που του τα διηγούνται οι μεγάλοι πολλά χρόνια αργότερα, ενώ το ίδιο τα έχει ξεχάσει. Και αυτό τη στιγμή που η μνήμη στα πρώτα χρόνια είναι πιο αποδοτική, καθότι λιγότερο παραφορτωμένη απότι αργότερα. Ούτε έχουμε βέβαια λόγο να θεωρήσουμε τη λειτουργία της μνήμης ως ιδιαίτερα υψηλό ή δύσκολο ψυχικό επίτευγμα· μπορούμε μάλιστα να συναντήσουμε μια καλή μνήμη ακόμη και σε διανοητικά ελάχιστα αναπτυγμένους ανθρώπους.¹⁰²

Ως δεύτερο αξιοπερίεργο σημείο, που χαρακτηρίζει το πρώτο, πρέπει να αναφέρω το γεγονός ότι μέσα από το κενό της μνήμης, στο οποίο εμπίπτουν τα πρώτα παιδικά χρόνια, ξεπροβάλλουν μερικές καλοδιατηρημένες αναμνήσεις που τις νοιώθει κανείς ανάγλυφες, αλλά που δεν δικαιολογούν αυτή την καλή διατήρηση. Με το υλικό των εντυπώσεων που αποκομίζουμε στα μεταγενέστερα χρόνια η μνήμη μας ακολουθεί την τακτική της επιλογής. Διατηρεί τα οπωσδήποτε σημαντικά και εγκαταλείπει τα ασήμαντα. Με τις διατηρημένες παιδικές αναμνήσεις τα πράγματα είναι διαφορετικά. Δεν αντιστοιχούν κατ' ανάγκη σε σημαντικά βιώματα των παιδικών χρόνων ούτε καν σε γεγονότα που στα μάτια του παιδιού θα έπρεπε να φαίνονται σημαντικά. Συχνά είναι πολύ τετριμμένες και ασήμαντες, έτσι που με απορία αναρωτιόμαστε γιατί η μνήμη μας δεν παρέδωσε αυτή ή εκείνη τη λεπτομέρεια στη λήθη. Επιχείρησα άλλοτε να καταπιαστώ με το αίνιγμα της παιδικής αμνησίας και των μνημονικών υπολειμμάτων που τη διακόπτουν και με τη βοήθεια της ψυχανάλυσης κατέληξα στο συμπέρασμα ότι και στην περίπτωση του παιδιού διατηρούνται στη μνήμη μόνο τα σημαντικά γεγονότα. Αλλά μέσω των ήδη γνωστών σας διαδικασιών της συμπύκνωσης και ιδιαίτερα της μετάθεσης αυτά τα σημαντικά γεγονότα εκπροσωπούνται στη μνήμη από άλλα, που φαίνονται λιγότερο σημαντικά. Γιαυτό λοιπόν αποκάλεσα αυτές τις παιδικές αναμνήσεις *καλυπτικές αναμνήσεις*· με συστηματική ανάλυση μπορούμε μέσα από αυτές να αναπτύξουμε ό,τι έχουμε ξεχάσει.

Στην ψυχαναλυτική θεραπεία τίθεται συνεχώς το ζήτημα της κάλυψης αυτού του κενού των παιδικών αναμνήσεων και, εφόσον η θεραπεία στέφεται γενικά από επιτυχία, δηλαδή πολύ συχνά, καταφέρνουμε επίσης να φέρουμε στην επιφάνεια το περιεχόμενο εκεί-

102. [Μια διεξοδική συζήτηση της πρώιμης παιδικής αμνησίας βρίσκεται στη δεύτερη από τις Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie (1905d), *Studienausgabe*, τόμ. 5, σελ. 82 κ.ε. (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991, σελ. 54 κ.ε.)].

νων των παιδικών χρόνων που καλύφθηκαν από τη λήθη. Αυτές οι εντυπώσεις δεν ξεχάστηκαν στην πραγματικότητα ποτέ, ήταν απλώς απρόσιτες, λανθάνουσες, ανήκαν στο ασυνείδητο. Συμβαίνει όμως να αναδύονται και αυθόρμητα από το ασυνείδητο, μάλιστα δε ύστερα από όνειρα. Όπως φαίνεται, η ζωή του ονείρου μπορεί να βρίσκει μια πρόσβαση σε αυτά τα λανθάνοντα παιδικά βιώματα. Στη βιβλιογραφία υπάρχουν ωραία παραδείγματα αυτού του είδους, ένα τέτοιο έχω συνεισφέρει και εγώ. Μια φορά είδα καθαρά στον ύπνο μου ένα άτομο που πρέπει να μου είχε προσφέρει μια υπηρεσία. Ήταν ένας μονόφθαλμος άνδρας, κοντόχοντρος, με το κεφάλι χωμένο μέσα στους ώμους. Από τις συνθήκες έκρινα ότι πρέπει να ήταν γιατρός. Ευτυχώς μπορούσα να ρωτήσω τη ζωντανή ακόμη μητέρα μου σχετικά με την εμφάνιση του γιατρού στον τόπο γέννησής μου, τον οποίο εγκατέλειπα σε ηλικία τριών ετών, και έτσι πληροφορήθηκα ότι ήταν μονόφθαλμος, κοντόχοντρος, με το κεφάλι χωμένο βαθιά μέσα στους ώμους· η ίδια μου είπε επίσης σε ποιο από τα ξεχασμένα μου ατυχήματα μου είχε προσφέρει βοήθεια εκείνος ο γιατρός. Αυτή η κατοχή ξεχασμένου υλικού των πρώτων παιδικών χρόνων είναι λοιπόν ένα ακόμη αρχαϊκό γνώρισμα του ονείρου.

Η ίδια απάντηση ισχύει και για ένα από τα άλλα αινίγματα που συναντήσαμε ως τώρα. Θυμηθείτε με πόση έκπληξη έγινε δεκτό το συμπέρασμα στο οποίο είχαμε καταλήξει, ότι υποκινητές του ονείρου είναι έντονα κακές και ακόλαστες σεξουαλικές επιθυμίες, που έκαναν αναγκαίες τη λογοκρισία και την παραμόρφωση του ονείρου [9η Παράδοση, σελ. 138 κ.ε.]. Όταν ερμηνεύσουμε στον ονειρευόμενο ένα τέτοιο όνειρό του και στην καλύτερη περίπτωση αυτός δεν καταφέρεται κατά της ίδιας της ερμηνείας, κατά κανόνα θέτει τουλάχιστον το ερώτημα από πού μπορεί να του έρχεται μια τέτοια επιθυμία, αφού την νοιώθει σαν ξένη και στη συνείδησή του υπάρχει το αντίθετο. Μπορούμε να διαπιστώσουμε χωρίς δισταγμό την προέλευση αυτής της επιθυμίας. Αυτές οι κακές επιθυμιακές παρορμήσεις προέρχονται από το παρελθόν, συχνά μάλιστα από ένα όχι και τόσο μακρινό παρελθόν. Μπορεί να αποδειχθεί ότι κάποτε ήταν γνωστές και συνειδητές, έστω και αν αυτό δεν συμβαίνει σήμερα. Η γυναίκα, που το όνειρό της σημαίνει ότι θα ευχόταν να δει την μοναδική της, δεκαεφτάχρονη¹⁰³ σήμερα κόρη νεκρή, βρίσκει υπό τις

103. [Αυτό το όνειρο υπάρχει και στην *Ερμηνεία των ονείρων* (σελ. 152 της ελληνικής έκδοσης), όπου όμως η ηλικία του κοριτσιού αναφέρεται τρεις φορές ολογράφως: «δεκαπέντε» ετών. Το «17» των Παραδόσεων, που αναγράφεται σε όλες τις γερμανικές εκδόσεις του παρόντος βιβλίου, είναι μάλλον τυπογραφικό λάθος].

οδηγίες μας ότι όντως κάποτε έτρεφε αυτή την ευχή θανάτου. Η κόρη είναι καρπός ενός άτυχου γάμου που κατέληξε νωρίς στο διαζύγιο. Όταν η ονειρευόμενη ήταν έγκυος, σε μια σκηνή εξοργισμού με τον άνδρα της έδωσε μερικές γροθιές στην κοιλιά της για να σκοτώσει το παιδί. Πόσες μητέρες που σήμερα αγαπούν τρυφερά, ίσως πολύ τρυφερά, τα παιδιά τους, είδαν με δυσαρέσκεια την εγκυμοσύνη τους και ευχήθηκαν να μην αναπτυχθεί η ζωή του εμβρύου! Μετέτρεψαν μάλιστα αυτή την ευχή σε διάφορες, ευτυχώς αβλαβείς, ενέργειες. Η ευχή θανάτου για ένα αγαπημένο πρόσωπο, που αργότερα είναι τόσο αινιγματική, προέρχεται λοιπόν από την πρώτη περίοδο της σχέσης τους με αυτό το πρόσωπο.

Ο πατέρας, που το όνειρό του επιτρέπει την ερμηνεία ότι εύχεται τον θάνατο του μεγαλύτερου και προτιμώμενου από τον ίδιο παιδιού του, αναγκάζεται να θυμηθεί ότι κάποτε αυτή η ευχή δεν του ήταν ξένη. Όταν το παιδί ήταν ακόμη βρέφος, ο πατέρας του, που συχνά ήταν δυσαρεστημένος με την εκλογή της συζύγου, σκεφτόταν ότι αν το μικρό πλάσμα, το οποίο δεν σήμαινε τίποτε γι' αυτόν, πέθαινε, ο ίδιος θα αποκτούσε πάλι την ελευθερία του και αυτή τη φορά θα έκανε καλύτερη χρήση της. Μπορεί να αποδειχθεί ότι ένας μεγάλος αριθμός παρόμοιων παρορμήσεων μίσους έχει την ίδια προέλευση: είναι αναμνήσεις ενός πράγματος από το παρελθόν που κάποτε ήταν συνειδητό και έπαιζε τον ρόλο του στην ψυχική ζωή του ατόμου. Θα θελήσετε να συμπεράνετε από αυτά ότι τέτοιες επιθυμίες και τέτοια όνειρα δεν μπορούν να υπάρξουν, αν δεν έχουν σημειωθεί τέτοιες αλλαγές στη σχέση τους προς ένα πρόσωπο, αν αυτή η σχέση είχε εξαρχής τον ίδιο χαρακτήρα. Είμαι πρόθυμος να δεχθώ αυτό το συμπέρασμά σας, θέλω όμως να σας υπενθυμίσω ότι δεν εξετάζετε το κείμενο του ονείρου, αλλά το νόημά του μετά την ερμηνεία του. Μπορεί το έκδηλο όνειρο για τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου να φόρεσε απλώς μια μάσκα ως φόβητρο, αλλά να σημαίνει κάτι άλλο, ή το αγαπημένο πρόσωπο να παίζει τον ρόλο του παραπλανητικού υποκατάστατου ενός άλλου.

Η ίδια αυτή διαπίστωση θα σας γεννήσει όμως ένα άλλο, πολύ σοβαρότερο ερώτημα. Θα πείτε: Έστω και αν αυτή η ευχή θανάτου υπήρξε κάποτε και επιβεβαιώνεται από τη μνήμη, αυτή δεν είναι εξήγηση: Η ευχή θανάτου έχει ξεπεραστεί προ πολλού, σήμερα πια δεν μπορεί να υφίσταται στο ασυνείδητο παρά μόνον ως απλή απάθης ανάμνηση και όχι ως ισχυρή παρόρμηση, υπέρ της οποίας τίποτε δεν συνηγορεί. Προς τι λοιπόν ανακαλείται στη μνήμη μέσω του ονείρου; Αυτό το ερώτημα είναι δικαιολογημένο: η απόπειρα για μια απάντηση θα μας οδηγήσει πολύ μακριά και θα μας ανάγκαζε να λάβουμε θέση σε ένα από τα πιο σημαντικά θέματα της ερμη-

νείας του ονείρου. Εγώ όμως είμαι υποχρεωμένος να παραμείνω στο πλαίσιο των ζητημάτων που αναπτύσσουμε και να ασκώ εγκράτεια. Δεχθείτε προς το παρόν αυτή την παραίτηση. Ας αρκестούμε στην πραγματική διαπίστωση, ότι αυτή η ξεπερασμένη ευχή θανάτου μπορεί να εντοπισθεί ως υποκινήτης του ονείρου, και ας συνεχίσουμε με την εξέταση του ερωτήματος, αν μπορούν και άλλες κακές επιθυμίες να αναχθούν με παρόμοιον τρόπο στο παρελθόν.

Ας παραμείνουμε στις ευχές εξουδετέρωσης ενός ανθρώπου, τις οποίες κατά κανόνα μπορούμε να ανάγουμε στον αχαλίνωτο εγωισμό του ονειρευόμενου. Μια τέτοια ευχή εντοπίζεται πολύ συχνά ως διαμορφωτής του ονείρου. Κάθε φορά που μας εμποδίζει κάποιος στη ζωή μας, και αυτό συμβαίνει πολύ συχνά μέσα στις πολύπλοκες συνθήκες όπου ζούμε, το όνειρό μας είναι έτοιμο να τον θανατώσει, ακόμη και αν αυτός είναι ο πατέρας, η μητέρα, ένα από τα αδέρφια μας, ο ή η σύζυγος κλπ. Αυτή η κακία της ανθρώπινης φύσης μάς έκανε συχνά να απορούμε και δεν ήμασταν ασφαλώς πρόθυμοι να παραδεχθούμε χωρίς αντιρρήσεις την ορθότητα αυτού του αποτελέσματος της ερμηνείας των ονείρων. Όταν όμως καθοδηγούμαστε να αναζητήσουμε την προέλευση τέτοιων επιθυμιών στο παρελθόν, τότε δεν αργούμε να ανακαλύψουμε την περίοδο του ατομικού παρελθόντος όπου ένας τέτοιος εγωισμός και τέτοιες ευχές θανάτου, ακόμη και για τους πιο κοντινούς μας ανθρώπους, δεν έχουν τίποτε το παράξενο. Το παιδί εκείνης ακριβώς της ηλικίας, που αργότερα καλύπτεται από την αμνησία, παρουσιάζει αυτόν τον εγωισμό συχνά σε ακραία μορφή, κατά κανόνα πάντως μπορούμε να διακρίνουμε σε αυτό σαφείς εγωιστικές τάσεις τέτοιου είδους ή κανονικών υπολειμμάτων τους. Το παιδί αγαπάει πρώτα ακριβώς τον εαυτό του και μόνον αργότερα μαθαίνει να αγαπάει και άλλους, να θυσιάζει ένα μέρος από το Εγώ του στους άλλους. Ακόμη και τα πρόσωπα που φαίνεται πως αγαπάει εξαρχής, τα αγαπάει κατ' αρχάς επειδή τα χρειάζεται, επειδή δεν μπορεί να τα στερηθεί, δηλαδή πάλι ορμώμενο από εγωιστικά κίνητρα. Αργότερα μόνον ανεξαρτητοποιείται η αγάπη από τον εγωισμό. Το παιδί όντως *έμαθε να αγαπάει με τη βοήθεια του εγωισμού*.

Διαφωτιστικό θα είναι από αυτή την άποψη να συγκρίνουμε τη στάση του παιδιού απέναντι στα αδέρφια του με τη στάση του απέναντι στους γονείς του. Το μικρό παιδί δεν αγαπάει κατ' ανάγκη τα αδέρφια του, συχνά μάλιστα αυτό είναι ολοφάνερο. Είναι αναμφισβήτητο ότι τα μισεί ως ανταγωνιστές του και είναι γνωστό πόσο συχνά διατηρεί αυτή τη στάση επί πολλά χρόνια, ώσπου να ωριμάσει ή και αργότερα, χωρίς διακοπή. Πολλές φορές αυτή η στάση αντικαθί-

σταται ή, ας πούμε, επικαλύπτεται από μια τρυφερότερη, αλλά η εχθρική στάση είναι κατά κανόνα η προγενέστερη. Πιο εύκολα παρατηρείται σε παιδιά 2½ μέχρι 4 ή 5 ετών, όταν αποκτούν νέο αδελφάκι. Η υποδοχή του είναι τις πιο πολλές φορές ελάχιστα φιλική. Παρατηρήσεις όπως «δεν το θέλω, ο πελαργός να το πάρει πίσω» είναι αρκετά συνηθισμένες. Στη συνέχεια το παιδί εκμεταλλεύεται κάθε ευκαιρία για να υποβιβάζει το νέο μέλος της οικογένειας· ακόμη και δοκιμές κατά της σωματικής του ακεραιότητας, άμεσες απόπειρες κατά της ζωής του, δεν είναι κάτι πρωτοφανές. Αν η διαφορά ηλικίας είναι σχετικά μικρή, κατά την ανάπτυξη μιας εντονότερης ψυχικής δραστηριότητας το παιδί έχει ήδη μπροστά του τον ανταγωνιστή και συμμορφώνεται με αυτή την κατάσταση. Αν είναι μεγαλύτερη, το νέο παιδί μπορεί να προκαλέσει εξαρχής ορισμένη συμπάθεια ως ενδιαφέρον αντικείμενο, ως ένα είδος ζωντανής κούκλας, και αν η διαφορά ανέρχεται σε οχτώ χρόνια ή περισσότερα, μπορούν να εμφανισθούν στο μεγαλύτερο παιδί, ιδίως στα κορίτσια, μεριμνητικά, μητρικά συναισθήματα. Αλλά πρέπει να πούμε ειλικρινά ότι, όταν ανακαλύπτουμε πίσω από ένα όνειρο την ευχή θανάτου για αδέρφια, σπάνια πρέπει να την βρίσκουμε αινιγματική και χωρίς κόπο εντοπίζουμε το πρότυπό της στην παιδική ηλικία, συχνά μάλιστα ακόμη και στα μεταγενέστερα χρόνια συμβίωσης.

Δεν υπάρχουν ίσως παιδικά δωμάτια χωρίς συγκρούσεις ανάμεσα στα παιδιά που μένουν σε αυτά. Αίτιο των συγκρούσεων είναι ο ανταγωνισμός για την αγάπη των γονέων, για την κατοχή των κοινών πραγμάτων, για τον χώρο κατοικίας. Οι εχθρικές παρορμήσεις στρέφονται εναντίον των μεγαλύτερων και των μικρότερων αδελφών. Νομίζω ότι ήταν ο Μπέρναρντ Σω που είχε πει ότι, αν υπάρχει κάποιος που μια νεαρή Αγγλίδα μισεί περισσότερο από την μητέρα της, αυτή είναι η μεγαλύτερη αδελφή της.¹⁰⁴ Αυτή η ρήση έχει όμως κάτι που μας ξενίζει. Μίσος μεταξύ αδελφών και ανταγωνισμός είναι κάτι που στην ανάγκη μπορούμε να κατανοήσουμε, πώς μπορούν όμως να παρεισφρήσουν συναισθήματα μίσους στη σχέση μεταξύ κόρης και μητέρας, μεταξύ γονέων και παιδιών;

Αυτή η σχέση είναι χωρίς αμφιβολία, ακόμη και από τη σκοπιά των παιδιών, η πιο ευνοϊκή. Έτσι την απαιτούν και οι προσδοκίες μας, αφού η έλλειψη αγάπης μεταξύ γονέων και παιδιών μάς ενοχλεί περισσότερο απότι μεταξύ αδελφών. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στην πρώτη περίπτωση καθαγιάσαμε κάτι που στη δεύτερη το αφήσαμε βέβηλο. Και όμως οι καθημερινές εμπειρίες δείχνουν πόσο

104. [Λόγια του Τζων Τάννερ στη δεύτερη πράξη του *Άνθρωπος και υπεράνθρωπος* του Μπέρναρντ Σω].

συχνά οι συναισθηματικές σχέσεις μεταξύ γονέων και ενήλικων παιδιών υστερούν έναντι του ιδανικού που θέτει η κοινωνία, πόση εχθρότητα έχει συσσωρευθεί και θα ήταν έτοιμη να εκδηλωθεί, αν δεν παρεμβάλλονταν αισθήματα ευλάβειας και τρυφερές παρορμήσεις για να την συγκρατήσουν. Οι λόγοι είναι γενικά γνωστοί και δείχνουν μια τάση χωρισμού των προσώπων του ίδιου φύλου, της κόρης από τη μητέρα, του πατέρα από τον γιό. Η κόρη βλέπει στη μητέρα την αυθεντία που της περιορίζει τη θέληση και που έχει αναλάβει να επιβάλλει στην κόρη την απαιτούμενη από την κοινωνία παραίτηση από την σεξουαλική ελευθερία, σε μερικές περιπτώσεις βλέπει ακόμη και την ανταγωνίστρια που ανθίσταται στην απώθηση. Το ίδιο επαναλαμβάνεται πολύ πιο χαρακτηριστικά μεταξύ γιού και πατέρα. Στο πρόσωπο του πατέρα ενσαρκώνεται για τον γιό κάθε κοινωνικός καταναγκασμός που τον υπομένει παρά τη θέλησή του· ο πατέρας τού κλείνει τον δρόμο έκφρασης της θέλησής του, της πρόωρης σεξουαλικής απόλαυσης και, όταν υπάρχουν κοινά οικογενειακά αγαθά, της απόλαυσής τους. Η περίπτωση του διαδόχου του θρόνου που караδοκεί να πεθάνει ο πατέρας του λαμβάνει τραγικές διαστάσεις. Λιγότερους κινδύνους φαίνεται να διατρέχει η σχέση μεταξύ πατέρα και κόρης, μητέρας και γιού. Αυτή η τελευταία προσφέρει τα πιο καθαρά παραδείγματα μιας αμετάβλητης τρυφερότητας που δεν σκιάζεται από καμιά εγωιστική επιφύλαξη.¹⁰⁵

Αλλά γιατί μιλώ γι' αυτά τα πράγματα, τα τόσο τετριμμένα και γνωστά; Επειδή υπάρχει προφανώς μια τάση να μην αναγνωρίζεται η σημασία τους στη ζωή και το κοινωνικά προβαλλόμενο ιδανικό να παρουσιάζεται πολύ πιο συχνά ως εκπληρωμένο απότι συμβαίνει στην πραγματικότητα. Είναι όμως καλύτερα να λείπει την αλήθεια ο ψυχολόγος παρά να αναθέτουμε αυτό το καθήκον στον κυνικό. Αυτή η μη αναγνώριση αναφέρεται βέβαια μόνο στην πραγματική ζωή. Η τέχνη της αφηγηματικής λογοτεχνίας και της δραματικής ποίησης έχει την διακριτική ευχέρεια να χρησιμοποιεί θέματα που βγαίνουν από την μη εκπλήρωση αυτού του ιδανικού.

Σε πολλούς ανθρώπους δεν χρειάζεται λοιπόν να απορούμε, όταν το όνειρο αποκαλύπτει την ευχή τους για την εξουδετέρωση των γονέων, ιδιαίτερα του γονέα με το ίδιο φύλο. Μπορούμε να υποθέτουμε ότι αυτή η ευχή υφίσταται και στην άγρυπνη ζωή τους και ότι μερικές φορές μάλιστα συνειδητοποιείται, όταν μπορεί να φορέει τη μάσκα μιας άλλης παρόρμησης, όπως στην περίπτωση του ονειρευό-

105. [Αυτό το σημείο συζητείται διεξοδικότερα στο τέλος της 33ης Παράδοσης της *Νέας σειράς των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*].

μενου του τρίτου παραδείγματος [βλέπε προηγούμενη Παράδοση], όπου καλύπτεται πίσω από τη συμπόνια για τον πατέρα που άδικα υποφέρει. Σπάνια η εχθρότητα κυριαρχεί αποκλειστικά σε αυτή τη σχέση· πολύ πιο συχνά υποχωρεί έναντι τρυφερότερων παρορμήσεων, που την επισκιάζουν, και πρέπει να περιμένει, ώσπου να έλθει ένα όνειρο και τρόπον τινά να την απομονώσει. Αυτό που το όνειρο λόγω της απομόνωσης δείχνει σε μεγέθυνση συρρικνώνεται πάλι μόλις η ερμηνεία το εντάξει στο πλαίσιο της ζωής (H. Sachs [1912, 569]). Αυτή την ονειρική επιθυμία την βρίσκουμε όμως και εκεί όπου δεν έχει κανένα στήριγμα στη ζωή και ο άγρυπνος ενήλικος δεν θα την παραδεχόταν. Αυτό έχει τον λόγο του στο γεγονός ότι η βαθύτερη και πιο συχνή αιτία αποξένωσης, ιδιαίτερα μεταξύ προσώπων του ίδιου φύλου, ήταν ενεργός ήδη στα πρώτα παιδικά χρόνια.

Εννοώ τον ανταγωνισμό για την αγάπη με σαφή έμφαση στον σεξουαλικό χαρακτήρα. Ο γιός αρχίζει ήδη σε μικρή ηλικία να αναπτύσσει τρυφερά αισθήματα για τη μητέρα, που την θεωρεί δική του, και να νοιώθει τον πατέρα ως ανταγωνιστή που του αμφισβητεί την αποκλειστική κατοχή της μητέρας, ενώ αντίστοιχα η μικρή κόρη βλέπει στο πρόσωπο της μητέρας αυτή που την ενοχλεί στην τρυφερότητα της σχέση με τον πατέρα και καταλαμβάνει μια θέση που κάλλιστα θα μπορούσε να κατέχει η ίδια. Πρέπει να διαπιστώσει κανείς σε ποιο πρώιμο στάδιο ανάγονται αυτές οι στάσεις, που τις αποκαλούμε *οιδιπόδειο σύμπλεγμα*, διότι αυτός ο μύθος υλοποιεί ελαφρά μετριασμένες αυτές τις δύο ακραίες επιθυμίες που προκύπτουν από τη θέση του γιού, να σκοτώσει δηλαδή τον πατέρα και να παντρευτεί τη μητέρα. Δεν ισχυρίζομαι ότι το οιδιπόδειο σύμπλεγμα εξαντλεί τη σχέση των παιδιών προς τους γονείς, καθώς αυτή μπορεί να είναι πολύ πιο περίπλοκη. Το οιδιπόδειο σύμπλεγμα μπορεί να είναι επίσης λιγότερο ή περισσότερο αναπτυγμένο, μπορεί ακόμη και να αντιστραφεί, αλλά είναι τακτικός και σημαντικός παράγων της ψυχικής ζωής του παιδιού· πάντως διατρέχουμε τον κίνδυνο μάλλον να υποτιμήσουμε παρά να υπερτιμήσουμε την επιρροή του καθώς και την επιρροή των παρεπόμενων εξελίξεων. Εξάλλου τα παιδιά με την οιδιπόδεια στάση αντιδρούν συχνά σε μια προτροπή των γονέων, οι οποίοι στις προτιμήσεις τους όσον αφορά την αγάπη καθορίζονται αρκετά συχνά από τη διαφορά του φύλου, έτσι ώστε ο πατέρας προτιμά την κόρη, η μητέρα τον γιό, ενώ σε περίπτωση ψύχρασης της συζυγικής ζωής το παιδί αντικαθιστά το υποβιβασμένο αντικείμενο της αγάπης.

Δεν θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι ο κόσμος υπήρξε ιδιαίτερα ευγνώμων απέναντι στην ψυχαναλυτική έρευνα για την ανακά-

λυψη του οιδιπόδειου συμπλέγματος. Απεναντίας αυτή προκάλεσε την πιο σφοδρή αντίσταση των ενήλικων, ενώ εκείνοι που είχαν παραλείψει να συμμετάσχουν στην μη παραδοχή αυτής της συναισθηματικής σχέσης, που θεωρείται κοινωνικά απαγορευμένη ή ταμπού, ξεπλήρωσαν το χρέος τους αργότερα δίνοντας διαφορετικές ερμηνείες σε αυτό το σύμπλεγμα και έτσι του αφαίρεσαν την αξία.¹⁰⁶ Σύμφωνα με την αμετάβλητη πεποίθησή μου δεν υπάρχει σε αυτό το σημείο κάτι που θα μπορούσε να αποκηρυχθεί ή να ωραιοποιηθεί. Πρέπει να εξοικειωθεί κανείς με αυτό το γεγονός, το οποίο από τον ίδιο τον ελληνικό μύθο αναγνωρίζεται ως αναπότρεπτη μοίρα. Ενδιαφέρον είναι και εδώ ότι το εκδιωγμένο από τη ζωή οιδιπόδειο σύμπλεγμα αφήνεται στην ποίηση, τρόπον τινά τίθεται ελεύθερα στη διάθεσή της. Ο Όττο Ρανκ έδειξε σε μια προσεγμένη μελέτη [1912b] πώς ειδικά το οιδιπόδειο σύμπλεγμα πρόσφερε πλούσια θέματα σε άπειρες παραλλαγές, μετριασμένες εκδοχές και μεταμφιέσεις, δηλαδή σε παραμορφώσεις όπως αυτές που ήδη γνωρίσαμε ως έργο μιας λογοκρισίας. Αυτό το οιδιπόδειο σύμπλεγμα μπορούμε λοιπόν να το αποδώσουμε και σε εκείνους τους ονειρευόμενους που είχαν την τύχη να μην εμπλακούν στη μετέπειτα ζωή τους σε συγκρούσεις με τους γονείς τους. Στενά συνδεδεμένο με το οιδιπόδειο σύμπλεγμα βρίσκουμε επίσης αυτό που ονομάζουμε *σύμπλεγμα του εινουχισμού*,¹⁰⁷ δηλαδή την αντίδραση του παιδιού στον σεξουαλικό εκφοβισμό ή στον περιορισμό της σεξουαλικής του δραστηριότητας κατά την παιδική ηλικία, οι οποίοι καταλογίζονται στον πατέρα.

Όπως οι ως τώρα ανακαλύψεις μάς παρέπεμψαν στη μελέτη της ψυχικής ζωής του παιδιού, έτσι και τώρα μπορούμε να προσδοκούμε ότι η προέλευση του άλλου μεριδίου των απαγορευμένων ονειρικών επιθυμιών, των υπέρμετρων σεξουαλικών παρορμήσεων, θα διαλευκανθεί με τον ίδιο τρόπο. Παρωθούμεστε λοιπόν να μελετήσουμε την ανάπτυξη της σεξουαλικής ζωής του παιδιού και μαθαίνουμε από πολλές πηγές τα ακόλουθα: Σφαλερή και αστήρικτη είναι προπάντων η αμφισβήτηση της σεξουαλικής ζωής του παιδιού και η συναφής υπόθεση ότι η σεξουαλικότητα αρχίζει μόλις στην εφηβεία με την ωρίμανση των γεννητικών οργάνων, ενώ το παιδί έχει ευθύς εξαρχής μια πλούσια σεξουαλική ζωή, η οποία διαφέρει σε πολλά σημεία από τη σεξουαλικότητα που αργότερα θεωρείται κανονική. Αυτό που στη ζωή των ενήλικων αποκαλούμε «διεστραμμένο» απο-

106. [Εδώ ο Φρόντ υπαινίσσεται φυσικά την αποσκίαση του Άντλερ και του Γιούνγκ].

107. [Περισσότερα βλέπε στις σελίδες 304 κ.ε. και 316 κ.ε.].

κλίνει από το κανονικό κατά τα εξής: πρώτον, υπέρβαση των ορίων του είδους (του χάσματος μεταξύ ανθρώπου και ζώου), δεύτερον, υπέρβαση του ορίου της αηδίας, τρίτον, υπέρβαση του ορίου της αιμομειξίας (της απαγόρευσης να αναζητεί κανείς την σεξουαλική ικανοποίηση σε στενούς συγγενείς), τέταρτον, ομοφυλοφιλία και, πέμπτον, μεταβίβαση του ρόλου των γεννητικών οργάνων σε άλλα όργανα και σημεία του σώματος. Όλα αυτά τα όρια δεν υπάρχουν από την αρχή, αλλά τίθενται βαθμηδόν κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης και της αγωγής. Το μικρό παιδί δεν γνωρίζει αυτούς τους φραγμούς. Δεν γνωρίζει ακόμη το δεινό χάσμα μεταξύ ανθρώπου και ζώου. Η αλαζονεία, με την οποία ο άνθρωπος διαχωρίζεται από το ζώο, έρχεται να προστεθεί αργότερα. Το παιδί δεν σιχάινεται αρχικά τα περιττώματα, αλλά αποκτά αυτή την αίσθηση σιγά σιγά υπό την πίεση της ανατροφής· δεν αποδίδει μεγάλη σημασία στην διαφορά των φύλων, αλλά υποθέτει και στα δύο την ίδια γεννητική διαμόρφωση· στρέφει τις πρώτες του σεξουαλικές ορξείς και την περιέργειά του στα πιο κοντινά του και για άλλους λόγους πιο αγαπητά του πρόσωπα, τους γονείς, τα αδέρφια, τα πρόσωπα που το φροντίζουν, και τέλος διαφαίνεται σε αυτό κάτι που αργότερα, στην ακμή μιας ερωτικής σχέσης, εκδηλώνεται πάλι ανοιχτά, δηλαδή ότι δεν περιμένει την ηδονή μόνον από τα γεννητικά όργανα, αλλά ότι πολλά άλλα σημεία του σώματος προβάλλονται ως εξίσου ευαίσθητα, παρέχουν ανάλογες αισθήσεις ηδονής και έτσι μπορούν να παίζουν τον ρόλο των γεννητικών οργάνων. Το παιδί μπορεί λοιπόν να αποκληθεί «πολύμορφα διεστραμμένο», και αν εκδηλώνει όλες αυτές τις παρορμήσεις μόνον υποτυπωδώς, αυτό προέρχεται αφενός από την χαμηλή έντασή τους σε σύγκριση με μεταγενέστερες περιόδους της ζωής, αφετέρου από το γεγονός ότι η ανατροφή καταπιέζει εξαρχής αποφασιστικά όλες τις σεξουαλικές εκδηλώσεις του. Αυτή η καταπίεση επεκτείνεται τρόπον τινά μέσα στη θεωρία, καθώς οι ενήλικοι προσπαθούν ένα μέρος των σεξουαλικών εκδηλώσεων του παιδιού να το παραβλέψουν και ένα άλλο να το απογυμνώσουν από τη σεξουαλική του φύση δίνοντάς τους άλλη ερμηνεία, ώσπου να μπορέσουν τελικά να αρνηθούν την ύπαρξή τους. Συχνά είναι οι ίδιοι εκείνοι άνθρωποι που στο παιδικό δωμάτιο μαίνονται εναντίον όλων των κακών συνηθειών σεξουαλικού χαρακτήρα των παιδιών και στη συνέχεια πηγαίνουν στο γραφείο τους όπου υποστηρίζουν την σεξουαλική καθαρότητα των ίδιων παιδιών. Όταν τα παιδιά μένουν χωρίς επιτήρηση ή όταν υπόκεινται στην επιρροή της αποπλάνησης, επιδίδονται συχνά σε αξιοσημείωτες διεστραμμένες σεξουαλικές πράξεις. Οι ενήλικοι έχουν φυσικά δίκαιο να μην παίρνουν σοβαρά αυτά τα «παιδαριώδη» πράγματα και τα «αστεία παιχνίδια», διότι

το παιδί δεν θεωρείται υπεύθυνο και χωρίς περιορισμούς ισότιμο των ενήλικων ούτε από ηθική ούτε από νομική άποψη. Όμως αυτά τα πράγματα υπάρχουν, έχουν τη σημασία τους τόσο ως ενδείξεις της βιολογικής ιδιοσυστασίας όσο και ως αίτια και παράγοντες προώθησης μεταγενέστερων εξελίξεων και μας επιτρέπουν να διαβλέψουμε την παιδική σεξουαλική ζωή και κατά συνέπεια τη σεξουαλική ζωή του ανθρώπου εν γένει. Όταν λοιπόν πίσω από τα παρομορφωμένα όνειρά μας ξαναβρίσκουμε όλες αυτές τις διεστραμμένες επιθυμιακές παρορμήσεις, αυτό σημαίνει απλώς ότι το όνειρο έχει πραγματοποιήσει και σε αυτό το πεδίο την οπισθοδρόμηση προς την παιδική κατάσταση.

Ανάμεσα σε αυτές τις απαγορευμένες επιθυμίες πρέπει να υπογραμμίσουμε τις αιμομεικτικές, δηλαδή αυτές που αποβλέπουν στην σεξουαλική συνένωση με γονείς και αδέρφια. Ξέρετε πόσον αποτροπιασμό αισθάνονται ή τουλάχιστον κάνουν πως αισθάνονται τα μέλη της ανθρώπινης κοινότητας για μια τέτοια συνένωση και πόση έμφαση δίδεται στις σχετικές απαγορεύσεις. Έχουν καταβληθεί οι πιο τερατώδεις προσπάθειες για να εξηγηθεί αυτός ο φόβος της αιμομειξίας. Οι μεν υπέθεσαν ότι πρόκειται για ευγονικά μέτρα της φύσης, που στο ψυχικό επίπεδο μπορούν να εκφράζονται με αυτή την απαγόρευση, επειδή η αιμομειξία θα έβλαπτε τα χαρακτηριστικά της φυλής, οι άλλοι ισχυρίστηκαν ότι με τη συμβίωση ήδη από την πρώιμη παιδική ηλικία ο σεξουαλικός πόθος εκτρέπεται από τα πρόσωπα στα οποία θα μπορούσε να στραφεί. Και στις δύο περιπτώσεις θα εξασφαλιζόταν άλλωστε αυτόματα η αποφυγή της αιμομειξίας και έτσι δεν θα κατανοούσαμε προς τι απαιτούνται οι αυστηρές απαγορεύσεις, οι οποίες παραπέμπουν μάλλον στην ύπαρξη ενός έντονου πόθου. Οι ψυχαναλυτικές έρευνες έδειξαν με αναμφισβήτητο τρόπο ότι η αιμομεικτική ερωτική εκλογή είναι μάλλον η πρώτη και η κατά κανόνα εμφανιζόμενη και ότι αργότερα μόνον εγείρεται μια αντίσταση εναντίον της, την οποία δεν μπορούμε ασφαλώς να αναγάγουμε στην ατομική ψυχολογία των ανθρώπων.¹⁰⁸

Ας συνοψίσουμε τώρα τι μας απέφερε για την καλύτερη κατανόηση του ονείρου η εμπάθυνση στην ψυχολογία του παιδιού. Βρήκαμε όχι μόνον ότι το υλικό των ξεχασμένων παιδικών βιωμάτων είναι προσιτό στο όνειρο, αλλά είδαμε επίσης ότι η ψυχική ζωή των παιδιών με όλες τις ιδιαιτερότητές της, τον εγωισμό που την χαρακτηρίζει, την

108. [Το συνολικό θέμα της παιδικής σεξουαλικότητας συζητείται διεξοδικότερα στην 20ή και στην 21η Παράδοση].

αιμομεικτική εκλογή του ερωτικού αντικειμένου κλπ., στο όνειρο, δηλαδή στο ασυνείδητο, εξακολουθεί ακόμη να υπάρχει και ότι το όνειρο μας ξαναφέρει κάθε νύχτα σε αυτό το παιδικό στάδιο ανάπτυξης. Έτσι επικυρώνεται για μας η ιδέα ότι *το ασυνείδητο της ψυχικής ζωής είναι το παιδικό στοιχείο*. Η παράξενη εντύπωση ότι μέσα στον άνθρωπο υπάρχει τόση κακία αρχίζει να γίνεται πιο αμυδρή. Αυτή η τρομακτική κακία είναι απλώς το αρχικό, το πρωτογενές και παιδικό στοιχείο της ψυχικής ζωής, που το βρίσκουμε ενεργό στο παιδί, αλλά εν μέρει λόγω των μικρών του διαστάσεων το παραβλέπουμε, εν μέρει δεν το παίρνουμε σοβαρά, επειδή από το παιδί δεν απαιτούμε υψηλά ηθικά επιτεύγματα. Καθώς το όνειρο επαναστρέφεται σε αυτό το παλαιό στάδιο ανάπτυξης, δημιουργεί την εντύπωση ότι έφερε στην επιφάνεια το κακό που υπάρχει μέσα μας. Αλλά αυτό είναι απλώς ένα απατηλό φαινόμενο που μας έκανε να τρομάξουμε. Δεν είμαστε τόσο κακοί όσο θα μπορούσαμε να υποθέσουμε μετά την ερμηνεία των ονείρων.

Αν οι κακές παρορμήσεις των ονείρων είναι μόνο παιδισμοί, μια επάνοδος στα πρώτα στάδια της ηθικής μας ανάπτυξης, καθώς το όνειρο μας κάνει απλώς πάλι παιδιά στη σκέψη και στα συναισθήματα, τότε δεν είναι λογικό να ντρεπόμαστε γι' αυτά τα κακά όνειρα. Αλλά το λογικό είναι μόνον ένα μέρος της ψυχικής ζωής, εκτός από αυτό συμβαίνουν στην ψυχή μας πολλά άλλα πράγματα που δεν είναι λογικά, και έτσι, κατά παράλογον τρόπο, συμβαίνει να νοιώθουμε εντούτοις ντροπή για τέτοια όνειρα. Τα υποβάλλουμε στην ονειρική λογοκρισία, ντρεπόμαστε και οργιζόμαστε, όταν μία από αυτές τις επιθυμίες κατάφερε κατ' εξαίρεση να εισχωρήσει στη συνείδηση τόσο απαραμόρφωτη που αναγκαζόμαστε να την αναγνωρίσουμε, μερικές φορές μάλιστα ντρεπόμαστε για τα παραμορφωμένα όνειρα ακριβώς σαν να τα κατανοούσαμε. Αναλογισθείτε την αγανάκτηση εκείνης της καλής μεσόκοπτης κυρίας για το μη ερμηνευμένο όνειρό της με τις «ερωτικές υπηρεσίες» [9η Παράδοση, σελ. 134 κ.ε.]. Το πρόβλημα λοιπόν δεν έχει λυθεί ακόμη και είναι δυνατόν, όταν θα ασχοληθούμε περισσότερο με την κακία στο όνειρο, να καταλήξουμε σε άλλο συμπέρασμα, σε μια διαφορετική εκτίμηση της ανθρώπινης φύσης.

Ως συμπέρασμα ολόκληρης της διερεύνησης συλλαμβάνουμε δύο ανακαλύψεις, οι οποίες όμως αποτελούν απλώς την αρχή νέων αιτιγμάτων, νέων αμφιβολιών. Πρώτον: Η επαναστροφή της εργασίας του ονείρου δεν είναι μόνο τυπική, αλλά και ουσιαστική. Δεν μεταφέρει μόνο τις σκέψεις μας σε μια πρωτόγονη μορφή έκφρασης, αλλά ξαναζωντανεύει και τις ιδιομορφίες της πρωτόγονης ψυχικής ζωής μας, την παλαιά υπέρτερη ισχύ του Εγώ, τις αρχικές παρορμή-

σεις της σεξουαλικής μας ζωής, ακόμη και την παλαιά πνευματική μας περιουσία, αν μπορούμε να δώσουμε αυτόν τον χαρακτηρισμό στην συμβολική έκφραση. Και δεύτερον: Όλα αυτά τα παιδικά στοιχεία, αυτά που κάποτε κυριαρχούσαν ή είχαν την μονοκρατορία, σήμερα πρέπει να τα καταλογίσουμε στο ασυνείδητο, για το οποίο οι αντιλήψεις μας αλλάζουν τώρα και διευρύνονται. Το ασυνείδητο δεν είναι πια μια ονομασία τού προς το παρόν λανθάνοντος, αλλά μια ιδιαίτερη ψυχική επικράτεια με δικές της επιθυμίες, δικόν της τρόπο έκφρασης και ειδικούς ψυχικούς μηχανισμούς που δεν ισχύουν αλλού. Αλλά οι λανθάνουσες ονειρικές ιδέες που ανακαλύψαμε μέσω της ερμηνείας των ονείρων δεν ανήκουν σε αυτό το βασίλειο· είναι μάλλον έτσι όπως θα μπορούσαμε να τις σκεφθούμε και σε κατάσταση αγρύπνιας. Ασυνείδητες όμως είναι παραταύτα· πώς λύνεται λοιπόν αυτή η αντίφαση; Αρχίζουμε να υποπτευόμαστε ότι εδώ πρέπει να γίνει μια διάκριση. Κάτι που προέρχεται από τη συνειδητή μας ζωή και φέρει τα χαρακτηριστικά της — το αποκαλούμε: υπολείμματα της ημέρας — έρχεται να συναντηθεί με κάτι άλλο από την επικράτεια του ασυνείδητου για να πλασθεί το όνειρο. Ανάμεσα σε αυτά τα δύο μέρη εκτελείται η εργασία του ονείρου. Ο επηρεασμός των υπολειμμάτων της ημέρας από το ασυνείδητο περιέχει ασφαλώς τον όρο για την επαναστροφή. Αυτή είναι η πιο βαθειά γνώση για την ουσία του ονείρου, στην οποία μπορούμε να φθάσουμε εδώ, προτού ερευνήσουμε άλλα ψυχικά πεδία. Πλησιάζει όμως ο καιρός να δώσουμε άλλη ονομασία στον ασυνείδητο χαρακτήρα των λανθάνουσών ιδεών του ονείρου, ώστε να διακρίνεται από το ασυνείδητο του παιδικού βασιλείου.¹⁰⁹

Μπορούμε φυσικά να θέσουμε και το ερώτημα: Τι είναι αυτό που επιβάλλει στην ψυχική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια του ύπνου μια τέτοια επαναστροφή; Γιατί δεν εξουδετερώνει χωρίς αυτή τα ψυχικά ερεθίσματα που διαταράσσουν τον ύπνο; Και αν για λόγους λογοκρισίας του ονείρου είναι υποχρεωμένη να χρησιμοποιεί υπό την έννοια της μεταμφίεσης τον παλαιό και ακατανόητο τώρα τρόπο έκφρασης, σε τι της χρησιμεύει το ξαναζωντάνεμα των παλαιών και ξεπερασμένων σήμερα ψυχικών παρορμήσεων, επιθυμιών και χαρακτηριστικών, δηλαδή η ουσιαστική επαναστροφή, που έρχεται να προστεθεί στην τυπική; Η μοναδική απάντηση που θα μας ικανοποιούσε είναι ότι μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορεί να πλασθεί ένα όνειρο, ότι από την άποψη της δυναμικής δεν μπορεί να εξουδετερωθεί με άλλον τρόπο το ονειρικό ερέθισμα. Αλλά προς το παρόν δεν δικαιούμαστε να δώσουμε μια τέτοια απάντηση.

109. [Αυτό το ερώτημα θίγεται πάλι στο τέλος της 14ης Παράδοσης].

Η ΕΚΠΛΗΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΘΥΜΙΑΣ

Κυρίες και κύριοι! Να σας παρουσιάσω ακόμη μια φορά τον δρόμο που διανύσαμε μέχρι τώρα; Να σας δείξω πώς κατά την εφαρμογή της τεχνικής μας προσκρούσαμε στο φαινόμενο της παραμόρφωσης του ονείρου, που αρχικά σκεφθήκαμε να το παρακάμψουμε, και έτσι φωτίσαμε την ουσία του ονείρου με αφετηρία τα παιδικά όνειρα; Πώς στη συνέχεια, εφοδιασμένοι με τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας, καταπιαστήκαμε απευθείας με την ονειρική παραμόρφωση και, όπως ελπίζω, την υπερνικήσαμε βήμα προς βήμα; Τώρα όμως πρέπει να πούμε ότι αυτά που βρήκαμε στον ένα και στον άλλο δρόμο δεν συμπίπτουν εντελώς. Το καθήκον μας είναι να βάλουμε τα δύο ειδών συμπεράσματα το ένα πλάι στο άλλο και να τα εναρμονίσουμε.

Και από τις δύο πλευρές προέκυψε ότι η εργασία του ονείρου συνίσταται κυρίως στη μετατροπή των ιδεών σε παραισθησιακό βίωμα. Είναι αρκετά αινιγματικός ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αυτή η μετατροπή, αλλά αυτό είναι ένα πρόβλημα της γενικής ψυχολογίας που δεν πρέπει εδώ να μας απασχολεί. Μελετώντας τα παιδικά όνειρα μάθαμε ότι σκοπός της εργασίας του ονείρου είναι η απομάκρυνση ενός αφυπνιστικού ψυχικού ερεθίσματος μέσω της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας. Για τα παραμορφωμένα όνειρα δεν μπορούσαμε να πούμε κάτι παρόμοιο προτού μάθουμε να τα ερμηνεύουμε. Αυτό όμως που περιμέναμε εξαρχής ήταν να μπορέσουμε να θεωρήσουμε τα παραμορφωμένα όνειρα από την ίδια σκοπιά όπως τα παιδικά. Η πρώτη εκπλήρωση αυτής της προσδοκίας μάς οδήγησε στην ανακάλυψη ότι κατά βάθος όλα τα όνειρα είναι όνειρα παιδιών και δουλεύουν με το παιδικό υλικό, τις παιδικές ψυχικές παρορμήσεις και τους ανάλογους μηχανισμούς. Αφού θεωρούμε πια την ονειρική παραμόρφωση υπερνικημένη, πρέπει τώρα να ερευνήσουμε αν η αντίληψη, ότι τα όνειρα είναι εκπληρώσεις επιθυμιών, ισχύει και για τα παραμορφωμένα όνειρα.

Τελευταία αναλύσαμε μερικά όνειρα, αλλά δεν τα εξετάσαμε καν από τη σκοπιά της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας. Είμαι πεπεισμένος ότι συχνά σε αυτά τα παραδείγματα είχατε την απορία: Τι απέγινε λοιπόν η εκπλήρωση μιας επιθυμίας, που παρουσιάζεται ως στόχος της ονειρικής εργασίας; Αυτό το ερώτημα έχει τη σημασία του· έχει γίνει το ερώτημα των κριτικών μας μεταξύ των μη ειδικών. Όπως ξέρετε, η ανθρωπότητα εμφανίζει μια ενστικτώδη τάση άμυνας απέναντι σε διανοητικούς νεωτερισμούς. Ανάμεσα στις εκδηλώσεις αυτής της άμυνας είναι και το γεγονός ότι ένας τέτοιος νεωτερισμός

περιστέλλεται αμέσως στις πιο μικρές δυνατές διαστάσεις του, συμπίεζεται, αν είναι δυνατόν, σε ένα σύνθημα. Για την νέα ονειρολογία αυτό το σύνθημα είναι η εκπλήρωση μιας επιθυμίας. Ο μη ειδικός θέτει το ερώτημα: Πού είναι η εκπλήρωση μιας επιθυμίας; Ευθύς αμέσως, μόλις ακούσει ότι το όνειρο ερμηνεύεται ως εκπλήρωση μιας επιθυμίας και καθώς αυτός θέτει το ερώτημα, απαντά σε αυτό αρνητικά. Αμέσως του έρχονται στο μυαλό αμέτρητες εμπειρίες δικών του ονείρων, όπου με το όνειρο συνδεόταν δυσαρέσκεια ή και βαρύ άγχος, έτσι που ο ισχυρισμός της ψυχαναλυτικής ονειρολογίας είναι γι' αυτόν απίστευτος. Είναι εύκολο για μας να του απαντήσουμε ότι στα παραμορφωμένα όνειρα η εκπλήρωση μιας επιθυμίας δεν μπορεί να είναι ολοφάνερη, αλλά πρέπει πρώτα να αναζητηθεί, γιαυτό και δεν μπορεί να καταδειχθεί πριν από την ερμηνεία. Ξέρουμε επίσης ότι οι επιθυμίες σε αυτά τα παραμορφωμένα όνειρα είναι επιθυμίες που απορριφθηκαν από τη λογοκρισία και που η ύπαρξή τους ακριβώς είναι η αιτία της παραμόρφωσης του ονείρου, ο λόγος παρέμβασης της ονειρικής λογοκρισίας. Αλλά δεν είναι εύκολο να πείσουμε τον μη ειδικό κριτικό ότι δεν μπορεί κανείς να ρωτάει για την εκπλήρωση μιας επιθυμίας σε ένα ορισμένο όνειρο προτού το ερμηνεύσει. Όσο και αν του το εξηγούμε, αυτός θα το ξεχνάει. Η απορριπτική του στάση απέναντι στη θεωρία της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας είναι κατά βάθος μόνο μια συνέπεια της λογοκρισίας του ονείρου, υποκατάστατο και απόρροια της απόρριψης αυτών των λογοκριμένων επιθυμιών του ονείρου.

Έχουμε φυσικά και μεις την ανάγκη να εξηγήσουμε το γεγονός ότι υπάρχουν τόσα όνειρα με ενοχλητικό περιεχόμενο και ιδιαίτερα την ύπαρξη των ονείρων άγχους. Εδώ συναντούμε πρώτη φορά το πρόβλημα των συναισθημάτων στο όνειρο, που θα άξιζε να μελετηθεί χωριστά, αλλά δυστυχώς δεν επιτρέπεται να μας απασχολήσει τώρα. Αν το όνειρο είναι μια εκπλήρωση επιθυμίας, τότε τα ενοχλητικά συναισθήματα δεν θα έπρεπε να έχουν θέση σε αυτό· εδώ φαίνεται ότι οι μη ειδικοί κριτικοί έχουν δίκαιο. Είναι όμως πιθανόν να υπάρξουν τριών ειδών περιπλοκές, τις οποίες αυτοί οι κριτικοί δεν έχουν λάβει υπόψη τους.

Πρώτον: Ενδέχεται η εργασία του ονείρου να μην κατάφερε να πλάσει μια εκπλήρωση επιθυμίας, οπότε ένα μέρος από τα ενοχλητικά συναισθήματα των ονειρικών ιδεών περισσεύει για το έκδηλο όνειρο. Η ανάλυση θα έπρεπε τότε να δείξει ότι οι ονειρικές ιδέες ήταν ακόμη πιο δυσάρεστες από το όνειρο που πλάσθηκε βάσει αυτών. Αυτό αποδεικνύεται πράγματι κάθε φορά. Δεχόμαστε τότε ότι η εργασία του ονείρου δεν πέτυχε τον σκοπό της, όπως ακριβώς και

το όνειρο πόσης ως επακόλουθο ενός ερεθίσματος δίψας δεν μπόρεσε να σβήσει αυτή τη δίψα [βλέπε 8η Παράδοση, σελ. 130]. Ο ονειρευόμενος παραμένει διψασμένος και αναγκάζεται να ξυπνήσει για να πιεί. Αλλά το όνειρο ήταν κανονικό, δεν έλειπε τίποτε από τον ουσιώδη χαρακτήρα του. Πρέπει να πούμε: *Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas.*¹¹⁰ Αξιέπαινη παραμένει τουλάχιστον η ευδιάκριτη πρόθεση. Τέτοιες περιπτώσεις αποτυχίας δεν είναι σπάνιο φαινόμενο. Σε αυτό συντελεί και το γεγονός ότι η εργασία του ονείρου δυσκολεύεται πολύ περισσότερο να μεταβάλει προς την κατεύθυνσή της τα συναισθήματα παρά τα περιεχόμενα: μερικές φορές τα συναισθήματα είναι πολύ ανθεκτικά. Έτσι λοιπόν η εργασία του ονείρου ενδέχεται να έχει μετατρέψει το οδυνηρό περιεχόμενο των ονειρικών ιδεών σε μια εκπλήρωση επιθυμίας, ενώ το δυσάρεστο συναίσθημα επικρατεί ακόμη αμεταποίητο. Σε τέτοια όνειρα το συναίσθημα δεν ταιριάζει τότε στο περιεχόμενο, και οι κριτικοί μας μπορούν να πουν ότι το όνειρο κάθε άλλο παρά μια εκπλήρωση επιθυμίας είναι, έτσι που σε αυτό ακόμη και ένα αθώο περιεχόμενο μπορεί να γίνεται αισθητό ως κάτι δυσάρεστο. Σε αυτή την ασύνετη παρατήρηση θα αντιτείνουμε ότι η τάση εκπλήρωσης μιας επιθυμίας που χαρακτηρίζει την εργασία του ονείρου έρχεται πολύ ευκρινέστερα στην επιφάνεια σε τέτοιου είδους όνειρα, ακριβώς επειδή σε αυτά είναι μεμονωμένη. Η πλάνη οφείλεται στο γεγονός ότι όποιος δεν γνωρίζει τις νευρώσεις φαντάζεται πολύ στενή τη σχέση μεταξύ περιεχομένου και συναισθήματος και γιαυτό δεν μπορεί να καταλάβει ότι αλλάζει ένα περιεχόμενο χωρίς να αλλάξει και η αντίστοιχη εκδήλωση του συναισθήματος.

Ένας δεύτερος, πολύ σημαντικότερος και βαθύτερος παράγων που παραμελείται από τον μη ειδικό είναι ο ακόλουθος. Η εκπλήρωση μιας επιθυμίας θα έπρεπε ασφαλώς να προσφέρει ευχαρίστηση, αλλά το ζήτημα είναι, σε ποιόν; Φυσικά σε αυτόν που έχει την επιθυμία. Για τον ονειρευόμενο μας είναι όμως γνωστό ότι διατηρεί μια εντελώς ιδιάζουσα σχέση προς τις επιθυμίες του. Τις απορρίπτει, τις λογοκρίνει, κοντολογής δεν τις θέλει. Μια εκπλήρωσή τους δεν μπορεί να του προσφέρει ευχαρίστηση, αλλά μόνο το αντίθετο. Η εμπειρία δείχνει τότε ότι αυτό το αντίθετο, κάτι που απομένει να εξηγηθεί, εμφανίζεται με τη μορφή του άγχους. Ο ονειρευόμενος μπορεί λοιπόν στη σχέση του προς τις ονειρικές του επιθυμίες να παρομοιασθεί με ένα άθροισμα δύο προσώπων, τα οποία όμως συνδέονται με

110. [«Αν αποσιάζουν οι δυνάμεις, πρέπει να επαινεθεί τουλάχιστον η θέληση». Οβίδιος, *Γράμματα από την εξορία*, III, 4, 79].

πάρα πολλά κοινά σημεία. Αντί άλλων αναφορών θα σας θυμίσω ένα γνωστό παραμύθι, όπου θα ξαναβρείτε τις ίδιες σχέσεις. Μια καλή νεράιδα υπόσχεται σε ένα φτωχό ανδρόγυνο ότι θα τους εκπληρώσει τις τρεις πρώτες επιθυμίες τους. Ο άνδρας και η γυναίκα είναι πανευτυχείς και αποφασίζουν να διαλέξουν προσεκτικά αυτές τις τρεις επιθυμίες. Η γυναίκα όμως παρασύρεται από τη μυρωδιά των ψητιών λουκάνικων που έρχεται από το πιο κοντινό καλύβι και επιθυμεί να έχει ένα ζευγάρι τέτοιων λουκάνικων. Αυτά φθάνουν πράγματι αμέσως· είναι η εκπλήρωση της πρώτης επιθυμίας. Ο άνδρας θυμώνει και πάνω στην οργή του επιθυμεί να κολλήσουν τα λουκάνικα στη μύτη της γυναίκας. Γίνεται και αυτό, και έτσι τα λουκάνικα κρέμονται σταθερά και αμετακίνητα στη νέα τους θέση· αυτή είναι η εκπλήρωση της δεύτερης επιθυμίας, η οποία όμως είναι επιθυμία του άνδρα· για τη γυναίκα αυτή η εκπλήρωση είναι πολύ δυσάρεστη. Ξέρετε τη συνέχεια του παραμυθιού. Επειδή ο άνδρας και η γυναίκα είναι κατά βάθος ένα, η τρίτη επιθυμία δεν μπορεί παρά να είναι η απομάκρυνση των λουκάνικων από τη μύτη της γυναίκας. Αυτό το παραμύθι μπορούμε να το αξιοποιήσουμε με πολλούς τρόπους, σε διάφορα πλαίσια συναρτήσεων· εδώ μπορεί να μας δείξει παραστατικά ότι η εκπλήρωση μιας επιθυμίας του ενός μπορεί να οδηγήσει στη δυσαρέσκεια του άλλου, όταν οι δύο δεν συμφωνούν μεταξύ τους.

Τώρα πια δεν θα είναι δύσκολο για μας να κατανοήσουμε ακόμη καλύτερα τα όνειρα άγχους. Θα αξιοποιήσουμε ακόμη μια παρατήρηση και στη συνέχεια θα καταλήξουμε σε μια υπόθεση, υπέρ της οποίας συνηγορούν πολλά. Η παρατήρηση είναι ότι το περιεχόμενο των ονείρων άγχους συχνά δεν παρουσιάζει καμιά παραμόρφωση, ότι φαίνεται σαν να ξέφυγε από τη λογοκρισία. Το όνειρο άγχους είναι πολλές φορές μια απροκάλυπτη εκπλήρωση επιθυμίας, όχι φυσικά μιας ευπρόσδεκτης, αλλά μιας αποδοκιμασμένης επιθυμίας. Τη θέση της λογοκρισίας έχει λάβει η ανάπτυξη άγχους. Ενώ για το παιδικό όνειρο μπορούμε να πούμε ότι είναι η εκπλήρωση μιας επιτρεπτής επιθυμίας, για το κοινό παραμορφωμένο όνειρο ότι είναι η συγκαλυμμένη εκπλήρωση μιας απωθημένης επιθυμίας, για το όνειρο άγχους κατάλληλη είναι μόνον η διατύπωση ότι αποτελεί την ανοιχτή εκπλήρωση μιας απωθημένης επιθυμίας. Το άγχος είναι η ένδειξη ότι η απωθημένη επιθυμία φάνηκε πιο δυνατή από τη λογοκρισία, ότι επέβαλε ή επρόκειτο να επιβάλει την εκπλήρωσή της σε πείσμα της λογοκρισίας. Καταλαβαίνουμε ότι αυτό που για την απωθημένη επιθυμία ήταν εκπλήρωση, για μας που βρισκόμαστε από τη μεριά της λογοκρισίας του ονείρου μπορεί να είναι μόνον αφορμή για οδυνηρά συναισθήματα και για άμυνα. Το άγχος που εκδηλώνε-

ται έτσι στο όνειρο είναι, αν θέλετε, άγχος μπροστά στην ισχύ αυτών των επιθυμιών, που αλλιώς μένουν καταπιεσμένες. Γιατί αυτή η άμυνα εμφανίζεται με τη μορφή του άγχους, αυτό δεν μπορούμε να το μαντέψουμε μόνο μελετώντας το όνειρο· πρέπει προφανώς να μελετήσουμε το άγχος σε άλλα πλαίσια.¹¹¹

Αυτό που ισχύει για τα απαραμόρφωτα όνειρα άγχους μπορούμε να το δεχθούμε και για τα όνειρα που έχουν υποστεί έναν βαθμό παραμόρφωσης καθώς και για τα υπόλοιπα όνειρα δυσαρέσκειας, τα ενοχλητικά συναισθήματα των οποίων αντιστοιχούν ίσως σε προσεγγίσεις του άγχους. Το όνειρο άγχους είναι συνήθως και αφυπνιστικό όνειρο· διακόπτουμε τον ύπνο προτού προλάβει η απωθημένη επιθυμία του ονείρου να επιβάλει σε πείσμα της λογοκρισίας την πλήρη εκπλήρωσή της. Σε αυτή την περίπτωση το έργο του ονείρου δεν έχει εκτελεσθεί με επιτυχία, αλλά αυτό δεν αλλάζει τον χαρακτήρα του ονείρου. Παραβάλαμε το όνειρο με τον νυχτοφύλακα ή τον φρουρό του ύπνου εν όψει πιθανών διαταραχών. Και ο νυχτερινός φρουρός αναγκάζεται να ξυπνήσει τον κοιμώμενο, όταν αισθάνεται πολύ αδύνατος για να αποσοβήσει μόνος του τη διαταραχή ή τον κίνδυνο. Και όμως μερικές φορές καταφέρνουμε να κρατήσουμε τον ύπνο, ακόμη και όταν το όνειρο αρχίζει να γίνεται προβληματικό ή να μετατρέπεται σε αγχώδες. Λέμε τότε στον ύπνο μας: 'Όνειρο είναι, δεν πειράζει, ας συνεχίσουμε τον ύπνο μας.

Πότε όμως η ονειρική επιθυμία είναι σε θέση να υπερνικήσει τη λογοκρισία; Οι σχετικοί όροι ενδέχεται να εκπληρώνονται τόσο από την πλευρά της ονειρικής επιθυμίας όσο και από αυτή της λογοκρισίας. Η επιθυμία μπορεί κάποτε για άγνωστους λόγους να είναι πολύ ισχυρή· έχουμε όμως την εντύπωση ότι πιο συχνά φέρει την ευθύνη για τη μετατόπιση του συσχετισμού των δυνάμεων η συμπεριφορά της λογοκρισίας. Ακούσαμε [9η Παράδοση, σελ. 139] ότι η λογοκρισία εργάζεται σε κάθε μεμονωμένη περίπτωση με διαφορετική ένταση, ότι μεταχειρίζεται κάθε στοιχείο με άλλον βαθμό αυστηρότητας· τώρα θα θέλαμε να προσθέσουμε ότι είναι γενικά μεταβλητή και δεν εφαρμόζει για το ίδιο επιλήψιμο στοιχείο κάθε φορά την ίδια αυστηρή γραμμή. Αν τύχει και αισθανθεί μια φορά ανίσχυρη απέναντι σε μια ονειρική επιθυμία που απειλεί να την υπερφαλαγγίσει, τότε αντί της παραμόρφωσης μεταχειρίζεται το τελευταίο μέσον που της απομένει, εγκαταλείπει δηλαδή την κατάσταση ύπνου αναπτύσσοντας άγχος.

Εδώ παρατηρούμε ότι δεν γνωρίζουμε καν γιατί αυτές οι κακές, αποδοκιμασμένες επιθυμίες διεγείρονται ειδικά τη νύχτα για να μας

111. [Το άγχος είναι το θέμα της 25ης Παράδοσης].

ταράζουν τον ύπνο. Η απάντηση μπορεί να συνίσταται μόνο σε μια υπόθεση που ανάγεται στη φύση του ύπνου. Την ημέρα αυτές οι επιθυμίες δέχονται την ισχυρή πίεση της λογοκρισίας, που κατά κανόνα δεν τις αφήνει να εκδηλωθούν με οποιονδήποτε τρόπο. Τη νύχτα αυτή η λογοκρισία όπως και όλα τα άλλα ενδιαφέροντα της ψυχικής ζωής συμμαζεύονται υπέρ της μίας και μοναδικής επιθυμίας, της διάθεσης για ύπνο, ή τουλάχιστον μειώνεται πολύ η έντασή τους. Σε αυτή την ατονία της λογοκρισίας κατά τις νυχτερινές ώρες οφείλουν τότε οι απαγορευμένες επιθυμίες τη δυνατότητά τους να ζωντανεύουν. Υπάρχουν νευρικοί άνθρωποι που αγρυπνούν και που μας ομολογούν ότι η αϋπνία τους ήταν αρχικά ηθελημένη. Δεν τολμούν να αποκοιμηθούν, επειδή φοβούνται τα τυχόν όνειρά τους, δηλαδή τις συνέπειες αυτής της μείωσης της λογοκρισίας. Είναι εύκολο βέβαια να δείτε ότι αυτό το συμμάζεμα της λογοκρισίας δεν σημαίνει κατά κανέναν τρόπο μια χονδροειδή απρονοησία. Η κατάσταση ύπνου παραλύει την κινητικότητά μας: οι κακές μας προθέσεις δεν μπορούν, έστω και αν αρχίζουν να ενεργοποιούνται, να δημιουργήσουν τίποτε άλλο παρά μόνον ένα όνειρο που είναι πρακτικά αβλαβές: αυτή την καθησυχαστική τάξη πραγμάτων θυμίζει η πολύ λογική παρατήρηση του κοιμώμενου, που ανήκει μεν στη νύχτα, όχι όμως στην ονειρική ζωή: Όνειρο είναι, δεν πειράζει. Ας συνεχίσουμε τον ύπνο μας.

Τρίτον: Αν θυμηθείτε την αντίληψη που εκφράσαμε πιο πάνω, ότι ο ονειρευόμενος που αντιστέκεται στις επιθυμίες του είναι σαν ένα άθροισμα δύο χωριστών ανθρώπων, οι οποίοι όμως κατά κάποιον τρόπο συνδέονται στενά μεταξύ τους, θα είναι εύκολο να κατανοήσετε μια άλλη δυνατότητα, πώς είναι δηλαδή δυνατόν από την εκπλήρωση μιας επιθυμίας να προκύπτει κάτι πολύ δυσάρεστο, μια τιμωρία. Για να το επεξηγήσουμε, θα καταφύγουμε πάλι στο παραμύθι με τις τρεις επιθυμίες του ανδρόγυνου: Τα λουκάνικα στο πιάτο είναι η άμεση εκπλήρωση μιας επιθυμίας του πρώτου ανθρώπου, της γυναίκας: τα λουκάνικα κολλημένα στη μύτη της είναι η εκπλήρωση μιας επιθυμίας του δεύτερου ανθρώπου, του άνδρα, ταυτόχρονα όμως και η τιμωρία για την μωρή επιθυμία της γυναίκας. Στις νευρώσεις ξαναβρίσκουμε το κίνητρο της τρίτης επιθυμίας, της μόνης που απέμεινε στο παραμύθι. Τέτοιες τάσεις τιμωρίας υπάρχουν πολλές στην ψυχική ζωή του ανθρώπου: είναι πολύ δυνατές και μπορούμε να τις θεωρήσουμε υπεύθυνες για ένα μέρος των οδυνηρών ονείρων. Θα πείτε ίσως ότι με αυτόν τον τρόπο δεν απομένουν πολλά πράγματα από την εκθειασμένη εκπλήρωση επιθυμιών. Αν όμως κοιτάξετε καλύτερα, θα παραδεχθείτε ότι έχετε άδικο. Σε αντίθεση

προς την ποικιλομορφία που θα μπορούσε να χαρακτηρίζει το όνειρο, για την οποία θα γίνει λόγος αργότερα, ενώ για αρκετούς συγγραφείς αυτή η ποικιλομορφία είναι δεδομένη, η λύση, εκπλήρωση της επιθυμίας—εκπλήρωση του άγχους—εκπλήρωση της τιμωρίας, είναι πάντως αρκετά περιορισμένη. Επιπλέον το άγχος είναι κατ'ευθείαν το αντίθετο της επιθυμίας, οι αντιθέσεις βρίσκονται πολύ κοντά η μία στην άλλη στον συνειρμό και, όπως ακούσαμε, στο ασυνείδητο συμπύκνουν [βλέπε 11η Παράδοση, σελ. 172 κ.ε.]. Αλλά και η τιμωρία είναι μια εκπλήρωση επιθυμίας: του άλλου ανθρώπου, του λογοκριτή.

Συνολικά λοιπόν δεν ενέδωσα σε κανένα σημείο των αντιρρήσεών σας κατά της θεωρίας της εκπλήρωσης επιθυμιών. Είμαστε όμως υποχρεωμένοι να αποδεικνύουμε σε κάθε παραμορφωμένο όνειρο την εκπλήρωση της επιθυμίας και ασφαλώς δεν θα παραμελήσουμε αυτό το καθήκον. Ας ανατρέξουμε τώρα στο ήδη ερμηνευμένο όνειρο με τα τρία κακά εισιτήρια θεάτρου στην τιμή του 1 φιορ. και 50 ημιώβολων, πάνω στο οποίο διδαχθήκαμε πολλά πράγματα. [Σελ. 119 και 136]. Ελπίζω ότι δεν θα το έχετε ξεχάσει. Μια κυρία, που ο άνδρας της την ημέρα πριν από το όνειρο της είπε ότι η μόνο κατά τρεις μήνες νεότερη φίλη της Elise αρραβωνιάστηκε, ονειρεύεται ότι βρίσκεται μαζί με τον άνδρα της στο θέατρο. Μια πλευρά της πλατείας είναι σχεδόν άδεια. Ο άνδρας της της λέει ότι η Elise και ο μνηστήρας της ήθελαν να έλθουν επίσης στο θέατρο, αλλά δεν μπόρεσαν, επειδή βρήκαν μόνο κακά εισιτήρια, τρία στην τιμή του 1 φιορ. και 50 ημ. Η κυρία λέει ότι δεν ήταν και τραγικό. Είχαμε μαντέψει ότι οι ιδέες του ονείρου αναφέρονται στη στενοχώρια της για την πρόωγη παντρεία και στη δυσαρέσκειά της με τον άνδρα της. Θα είχαμε την περιέργεια να δούμε πώς αυτές οι ζοφερές σκέψεις μετατράπηκαν σε μια εκπλήρωση επιθυμίας και πού βρίσκονται τα ίχνη της μέσα στο έκδηλο όνειρο. Ξέρουμε ήδη ότι το στοιχείο «πολύ νωρίς, πρόωρα» έχει απαλειφθεί από το όνειρο με παρέμβαση της λογοκρισίας. Το υπαινίσσεται η άδεια πλατεία. Το αινιγματικό «3 στην τιμή 1.50 φιορ.» είναι για μας πιο κατανοητό τώρα, αφού μελετήσαμε τη συμβολική του ονείρου.¹¹² Το 3 σημαίνει πράγματι άνδρας, και το έκδηλο στοιχείο μπορεί εύκολα να μεταφρασθεί: να αγοράσω με την προίκα μου έναν άνδρα. («Με την προίκα μου θα

112. Μια διαφορετική, ευνόητη ερμηνεία του αριθμού 3 στην περίπτωση της άτεκνης γυναίκας δεν την αναφέρω, διότι η ανάλυση δεν απέδωσε υλικό για την τεκμηρίωσή της. [Βλέπε τις παρατηρήσεις για το τριφύλλι, το τρισκελές κλπ., 10η Παράδοση, σελ. 160].

μπορούσα να έχω αγοράσει έναν δέκα φορές¹¹³ καλύτερον»). Η παντρεία αντικαταστάθηκε προφανώς από την επίσκεψη στο θέατρο. Η «πρώρη εξασφάλιση εισιτηρίων για το θέατρο» έχει πάρει ακριβώς τη θέση της πρώρης παντρείας. Αυτή η αντικατάσταση όμως είναι έργο της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας. Η ονειρευόμενη δεν ήταν πάντοτε τόσο δυσαρεστημένη με την πρώρη παντρεία της όπως την ημέρα όπου έλαβε την είδηση για τους αρραβώνες της φίλης της. Άλλοτε ήταν υπερήφανη για τον γάμο της, θεωρούσε ότι είχε προτιμηθεί έναντι της φίλης της. Αφελή κορίτσια, καθώς λέγεται, προδίδουν συχνά μετά τους αρραβώνες τη χαρά τους για τη δυνατότητα που θα έχουν σε λίγο να πηγαίνουν σε απαγορευμένα θεατρικά έργα, να βλέπουν και αυτές τα πάντα. Η δόση ηδονοβλεψίας και περιέργειας που έρχεται εδώ στην επιφάνεια ήταν αρχικά οπωσδήποτε σεξουαλική ηδονοβλεψία, στραμμένη προπάντων προς τη σεξουαλική ζωή των γονέων, και αργότερα έγινε ένα δυνατό κίνητρο που ωθεί τα κορίτσια στην πρώρη παντρεία. Έτσι η επίσκεψη στο θέατρο γίνεται ένα ευνόητο υποκατάστατο για τον υπαινιγμό της συζυγικής ζωής. Στην επίκαιρη δυσαρέσκειά της για τον πρώρο γάμο της ανατρέχει λοιπόν σε εκείνη την περίοδο όπου ο πρώρος γάμος ήταν γι' αυτή μια εκπλήρωση επιθυμίας, αφού της ικανοποιούσε την ηδονοβλεψία, και κατευθυνόμενη από εκείνη την παλαιά επιθυμία αντικαθιστά την παντρεία με τη μετάβαση στο θέατρο.

Μπορούμε να πούμε ότι θέλοντας να εντοπίσουμε μια συγκαλυμμένη εκπλήρωση επιθυμίας δεν διαλέξαμε το πιο βολικό παράδειγμα. Με ανάλογο τρόπο θα έπρεπε να ενεργήσουμε και σε άλλα παραμορφωμένα όνειρα. Δεν μπορώ να το κάνω εδώ και θα εκφράσω απλώς την πεποίθησή μου ότι θα επιτευχθεί σε όλες τις περιπτώσεις. Σε αυτό το σημείο της θεωρίας θέλω όμως να σταθώ περισσότερο. Η εμπειρία μου με δίδαξε ότι αυτό ανήκει στα πιο ευαίσθητα σημεία ολόκληρης της ονειρολογίας και ότι με αυτό συνδέονται πολλές αντιρρήσεις και παρεξηγήσεις. Επιπλέον σας διακατέχει ίσως ακόμη η εντύπωση από το γεγονός ότι ήδη ανακάλεσα ένα μέρος του ισχυρισμού μου λέγοντας ότι το όνειρο είναι μια εκπληρωμένη επιθυμία ή το αντίθετο, δηλαδή ένα πραγματοποιημένο άγχος ή μια πραγματοποιημένη τιμωρία, και έτσι θα νομίσετε ότι είναι μια ευκαιρία να με υποχρεώσετε να κάνω και άλλους περιορισμούς. Άκουσα επίσης την κατηγορία ότι πράγματα που για μένα είναι ολοφάνερα τα παρουσιάζω πολύ σύντομα και κατά συνέπεια όχι αρκετά πειστικά.

113. [Ασφαλώς κατά λάθος αντί «εκατό φορές», βλέπε 7η Παράδοση, σελ. 121].

Όταν κάποιος έχει προχωρήσει μαζί μας ως αυτό το σημείο της ερμηνείας των ονείρων και έχει δεχθεί όλες τις ως τώρα αντιλήψεις, στη θέση για την εκπλήρωση μιας επιθυμίας κάνει συχνά μια παύση και ρωτάει: Ας δεχθούμε ότι το όνειρο έχει πάντοτε ένα νόημα και ότι αυτό το νόημα μπορεί να ανακαλυφθεί με την ψυχαναλυτική τεχνική; γιατί όμως αυτό το νόημα πρέπει κάθε φορά να στρωμάχεται μέσα στον τύπο της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας, ακόμη και όταν αυτό κάθε άλλο παρά πειστικό είναι; Γιατί το νόημα αυτού του νυχτερινού σκέπτεσθαι να μη μπορεί να είναι τόσο ποικιλόμορφο όσο και η σκέψη της ημέρας, δηλαδή το όνειρο να αντιστοιχεί τη μια φορά σε μια εκπληρωμένη επιθυμία, την άλλη, όπως λέτε και σεις, στο αντίθετό της, έναν πραγματοποιημένο φόβο, άλλες φορές όμως να μπορεί να εκφράζει μια απόφαση ή πρόθεση, μια προειδοποίηση, μια εκτίμηση πραγμάτων με τα υπέρ και τα κατά, μια μομφή, μια προτροπή της συνείδησης, μια προσπάθεια προετοιμασίας για ένα έργο που πρέπει να επιτελεσθεί κλπ.; Γιατί όμως πάντοτε ακριβώς μια επιθυμία μόνον ή το πολύ το αντίθετό της;

Θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί ότι μια διαφορά σε αυτό το σημείο δεν βαρύνει, αν κατά τα άλλα είμαστε σύμφωνοι. Αρκεί ότι βρήκαμε το νόημα του ονείρου και τους τρόπους αναγνώρισης αυτού του νοήματος; μπροστά σε αυτό δεν έχει σημασία αν ίσως ορίσουμε πολύ στενά αυτό το νόημα, αλλά δεν είναι έτσι. Μια παρεξήγηση σε αυτό το σημείο αφορά την ουσία των γνώσεών μας για το όνειρο και θέτει σε κίνδυνο την αξία τους για την κατανόηση της νεύρωσης. Επιπλέον στην επιστημονική πρακτική δεν έχει θέση εκείνη η συμφιλωτική υποχωρητικότητα, που στην εμπορική ζωή εκτιμάται ως «εξυπηρετικότητα», στην επιστήμη είναι μάλλον βλαβερή.

Η πρώτη μου απάντηση στο ερώτημα γιατί το όνειρο δεν είναι πολυσήμαντο υπό την έννοια που δηλώσαμε πιο πάνω είναι ως συνήθως σε τέτοιες περιπτώσεις: Δεν ξέρω γιατί δεν είναι. Δεν θα είχα καμιά αντίρρηση αν ήταν πολυσήμαντο. Ας είναι έτσι, όσον αφορά εμένα. Μόνο μια λεπτομέρεια αντιτίθεται σε αυτή την ευρύτερη και πιο άνετη αντίληψη του ονείρου, το γεγονός ότι στην πραγματικότητα δεν είναι έτσι. Η δεύτερη απάντησή μου θα τονίσει ότι η υπόθεση πως το όνειρο αντιστοιχεί σε ποικίλες μορφές σκέψης και διανοητικές πράξεις δεν μου είναι ξένη. Σε ένα ιστορικό ασθενείας ανέφερα κάποτε ένα όνειρο που εμφανίσθηκε επί τρεις συνεχόμενες νύχτες και στη συνέχεια ποτέ πια. Η εξήγηση που έδωσα ήταν ότι το όνειρο αντιστοιχούσε σε μια πρόθεση του ονειρευόμενου, η οποία δεν χρειαζόταν πια να επανέλθει, αφού ήδη

υλοποιήθηκε.¹¹⁴ Αργότερα δημοσίευσα ένα όνειρο που αντιστοιχούσε σε μια ομολογία.¹¹⁵ Πώς μπορώ λοιπόν εντούτοις να αντιλέγω ισχυριζόμενος ότι το όνειρο είναι πάντοτε μόνο μια εκπληρωμένη επιθυμία;

Το κάνω, επειδή δεν θέλω να επιτρέψω μια απλοϊκή παρανόηση που μπορεί να μας στερήσει τους καρπούς των κόπων μας για την κατανόηση του ονείρου, μια παρανόηση που συγχέει το όνειρο με τις λανθάνουσες ιδέες του ονείρου και λέει γι' αυτό κάτι που ανήκει αποκλειστικά σε αυτές. Με άλλα λόγια, είναι εντελώς σωστό ότι το όνειρο μπορεί να αντιπροσωπεύει όλα αυτά που προαναφέραμε και να αντικαθίσταται στην ερμηνεία του από όλα αυτά, να εκφράζει δηλαδή μια πρόθεση, μια προειδοποίηση, μια σκέψη, μια προετοιμασία ή μια απόπειρα λύσης ενός προβλήματος κλπ. Αλλά αν κοιτάξετε σωστά, θα δείτε ότι όλα αυτά ισχύουν μόνο για τις λανθάνουσες ιδέες που έλαβαν τη μορφή του ονείρου. Από τις ερμηνείες των ονείρων μαθαίνετε ότι η ασυνείδητη σκέψη του ανθρώπου απασχολείται με τέτοιες προθέσεις ή αποφάσεις, με προετοιμασίες, εκτιμήσεις κλπ., από τις οποίες η εργασία του ονείρου κάνει τα όνειρα. Αν τώρα δεν ενδιαφέρεστε για την εργασία του ονείρου και σας ενδιαφέρει μόνον η ασυνείδητη διανοητική εργασία του ανθρώπου, τότε απαλείψετε την εργασία του ονείρου και λέτε κατά βάση σωστά ότι το όνειρο αντιστοιχεί σε μια προειδοποίηση, μια πρόθεση κλπ. Στην ψυχαναλυτική πρακτική συμβαίνει συχνά αυτή η περίπτωση: Συνήθως επιδιώκει κανείς μόνο να καταστρέφει τη μορφή του ονείρου και αντ' αυτού να εντάσσει στο πλαίσιο αναφοράς τις λανθάνουσες ιδέες από τις οποίες έχει φτιαχθεί το όνειρο.

Εντελώς παρεμπιπτόντος μαθαίνουμε λοιπόν από την αξιολόγηση των ιδεών του λανθάνοντος ονείρου ότι όλες οι προαναφερόμενες, πολυπλοκότερες ψυχικές πράξεις μπορούν να γίνονται ασυνείδητα, ένα συμπέρασμα που μας προκαλεί θαυμασμό, αλλά και σύγχυση!

Επιστρέφοντας στο σημείο εκκίνησης πρέπει να πούμε ότι έχετε όντως δίκαιο, όταν διαπιστώνετε πως χρησιμοποιήσατε μια συντομολογία και δεν πιστεύετε ότι η προαναφερόμενη ποικιλομορφία πρέπει να συσχετισθεί με την ουσία του ονείρου. Όταν λέτε «όνειρο», πρέπει να εννοείτε ή το έκδηλο όνειρο, δηλαδή το προϊόν της εργασίας του ονείρου, ή το πολύ την ίδια την εργασία του ονείρου, δηλαδή την ψυχική διαδικασία που από τις λανθάνουσες ιδέες διαμορ-

114. [Βλέπε την ανάλυση της «Ντόρας» (1905e), *Studienausgabe*, τόμ. 6, σελ. 136-8 (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ντόρα, η ανάλυση μιας υστερίας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991, σελ. 67-70)].

115. [«Ein Traum als Beweismittel» (1913a)].

φώνει το έκδηλο όνειρο. Κάθε άλλη χρήση αυτής της λέξης προκαλεί εννοιολογική σύγχυση με τις αντίστοιχες συνέπειες. Αν με τους ισχυρισμούς σας εννοείτε τις λανθάνουσες ιδέες πίσω από το όνειρο, πρέπει να το λέτε κατ' ευθείαν, για να μην συγκαλύπτετε το πρόβλημα του ονείρου μεταχειριζόμενοι έναν χαλαρό τρόπο έκφρασης. Οι λανθάνουσες ιδέες του ονείρου είναι το υλικό που η ερμηνεία του ονείρου μετασχηματίζει σε έκδηλο όνειρο. Γιατί θέλετε να συγχέετε το υλικό με την εργασία που το μεταποιεί; Ποιό είναι το πλεονέκτημά σας έναντι εκείνων που γνώριζαν μόνο το προϊόν της εργασίας και δεν μπορούσαν να εξηγήσουν από πού προέρχεται και πώς γίνεται;

Το μόνο ουσιώδες στο όνειρο είναι η εργασία του ονείρου που επέδρασε πάνω στο υλικό των ιδεών. Δεν έχουμε δικαίωμα να την αγνοούμε στη θεωρία, έστω και αν σε ορισμένες πρακτικές περιπτώσεις είναι θεμιτό να μην την λαμβάνουμε υπόψη. Η αναλυτική εμπειρία δείχνει επίσης ότι η εργασία του ονείρου δεν μεταφράζει απλώς τις ιδέες στους γνωστούς σας αρχαϊκούς ή επαναστροφικούς τύπους έκφρασης, αλλά κατά κανόνα προσθέτει κάτι που δεν ανήκει βέβαια στις λανθάνουσες ιδέες της ημέρας, αλλά που είναι η πραγματική κινητήρια δύναμη της ονειροπλασίας. Αυτή η απαραίτητη προσθήκη είναι η επίσης ασυνείδητη επιθυμία για την εκπλήρωση της οποίας μετασχηματίζεται το περιεχόμενο του ονείρου. Το όνειρο μπορεί λοιπόν να είναι πολλά και διάφορα, αν λαμβάνετε υπόψη σας μόνο τις ιδέες που αντιπροσωπεύει, μια προειδοποίηση, πρόθεση, προετοιμασία κλπ. Είναι επίσης πάντοτε και η εκπλήρωση μιας ασυνείδητης επιθυμίας, και μάλιστα μόνον αυτό, αν θεωρείτε το όνειρο ως αποτέλεσμα της εργασίας του ονείρου. Ένα όνειρο δεν είναι λοιπόν ποτέ απλώς μια πρόθεση ή μια προειδοποίηση, αλλά πάντοτε μια πρόθεση κλπ., που με τη βοήθεια μιας ασυνείδητης επιθυμίας μεταφράστηκε στον αρχαϊκό τύπο έκφρασης και έλαβε τη μορφή της εκπλήρωσης αυτών των επιθυμιών.¹¹⁶ Το ένα χαρακτηριστικό, η εκπλήρωση της επιθυμίας, είναι το σταθερό· το άλλο μπορεί να ποικίλλει· μπορεί να είναι και αυτό μια επιθυμία, έτσι ώστε το όνειρο με τη βοήθεια μιας ασυνείδητης επιθυμίας να παριστάνει μια λανθάνουσα επιθυμία ως εκπληρωμένη.

Τα καταλαβαίνω όλα αυτά πολύ καλά, αλλά δεν ξέρω αν κατάφε-

116. [Η χρήση του πληθυντικού – «αυτών των επιθυμιών» – σε όλες τις γερμανικές εκδόσεις δεν ανταποκρίνεται πλήρως στο νόημα της πρότασης. Πρόκειται μάλλον για τυπογραφικό λάθος: το σωστό θα ήταν «αυτής της επιθυμίας». Το χειρόγραφο δεν είναι δυστυχώς ευανάγνωστο, αλλά φαίνεται να τείνει προς αυτή την εκδοχή που προτείνουμε].

ρα να τα κάνω και σε σας κατανοητά. Δυσκολεύομαι επίσης να σας τα αποδείξω. Αφενός αυτό δεν γίνεται χωρίς την προσεκτική μελέτη πολλών ονείρων, αφετέρου αυτό το πολύ λεπτό και σπουδαιότατο σημείο της αντίληψής μας για το όνειρο δεν μπορεί να παρουσιασθεί πειστικά χωρίς να συσχετισθεί με πράγματα που θα πραγματευθούμε αργότερα. Μπορείτε γενικά να πιστέψετε ότι είναι δυνατόν με τη στενή συνάρτηση όλων των πραγμάτων να εισχωρήσει κανείς πολύ βαθιά στη φύση του ενός χωρίς να έχει ενδιαφερθεί για άλλα πράγματα παρόμοιας φύσης; Επειδή δεν γνωρίζουμε ακόμη τίποτε για τους στενούς συγγενείς του ονείρου, τα νευρωτικά συμπτώματα, πρέπει και σε αυτό το σημείο να αρκeshούμε σε όσα καταφέραμε. Θα σχολιάσω ακόμη ένα παράδειγμα και θα διατυπώσω μια νέα σκέψη.

Ας ξαναπιάσουμε εκείνο το όνειρο στο οποίο έχουμε επανέλθει συχνά, το όνειρο με τα 3 εισιτήρια θεάτρου στην τιμή του 1 φιορ. και 50 ημ. Μπορώ να σας διαβεβαιώσω ότι την τελευταία φορά το έλαβα ως παράδειγμα χωρίς να έχω ιδιαίτερες προθέσεις. Τις λανθάνουσες ιδέες τις γνωρίζετε. Στενοχώρια της γυναίκας για την πρόωγη παντρεία της, όταν άκουσε την είδηση ότι η φίλη της μόλις τώρα αρραβωνιάστηκε· χαμηλή εκτίμηση για τον άνδρα της μαζί με την ιδέα ότι, αν απλώς περίμενε, θα είχε βρει καλύτερο άνδρα. Την επιθυμία που μετέτρεψε αυτές τις ιδέες σε όνειρο την ξέρουμε επίσης, είναι η ηδονοβλεψία να μπορέσει να πάει στο θέατρο, πιθανότατα ένα παρακλάδι μιας παλαιάς περιέργειας, να μάθει επιτέλους τι γίνεται όταν είναι κανείς παντρεμένος. Αυτή η περιέργεια στα παιδιά, όπως είναι γνωστό, στρέφεται κατά κανόνα προς τη σεξουαλική ζωή των γονέων, έχει δηλαδή παιδικόν χαρακτήρα, και όταν υπάρχει και αργότερα, είναι μια παρόρμηση που οι ρίζες της φθάνουν στην παιδική ηλικία. Αλλά για την αφύπνιση αυτής της ηδονοβλεψίας η είδηση για τους αρραβώνες δεν έδωσε καμιά αφορμή, αφού αποτέλεσε μόνο το έναυσμα για στενοχώρια και μεταμέλεια. Αρχικά αυτή η επιθυμιακή παρόρμηση δεν ανήκε στις λανθάνουσες ιδέες του ονείρου και έτσι μπορέσαμε να εντάξουμε στην ανάλυση το αποτέλεσμα της ερμηνείας του ονείρου χωρίς να την λάβουμε υπόψη μας. Η στενοχώρια καθ' εαυτή δεν μπορούσε να αποδώσει όνειρο· ένα όνειρο με την ιδέα ότι ήταν ανοησία να παντρευτεί τόσο νωρίς δεν θα μπορούσε να διαμορφωθεί, αν με αφετηρία αυτή την ιδέα δεν είχε αφυπνισθεί η παλαιά επιθυμία να δει τι κάνουν οι παντρεμένοι. Τότε αυτή η επιθυμία διαμόρφωσε το περιεχόμενο του ονείρου αντικαθιστώντας την παντρεία με την επίσκεψη στο θέατρο και του έδωσε τη μορφή της εκπλήρωσης μιας παλαιότερης επιθυ-

μίας: Έτσι λοιπόν, εγώ μπορώ να πάω στο θέατρο και να δω όλα τα απαγορευμένα πράγματα, εσύ όμως δεν επιτρέπεται να πας· εγώ είμαι παντρεμένη, εσύ πρέπει να περιμένεις. Με αυτόν τον τρόπο η παρούσα κατάσταση μετατράπηκε στο αντίθετό της, ένας παλαιός θρίαμβος πήρε τη θέση της νωπής ακόμη ήττας. Και παράλληλα μια ικανοποίηση ηδονοβλεψίας ανάμεικτη με μια εγωιστική ικανοποίηση ανταγωνισμού. Αυτή η ικανοποίηση καθορίζει τώρα το έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου, όπου λέγεται πράγματι ότι αυτή είναι στο θέατρο, ενώ η φίλη της δεν βρήκε εισιτήρια. Ως αταίριαστη και ακατανόητη τροπολογία πρέπει να δούμε εκείνα τα μέρη του ονειρικού περιεχομένου που προστέθηκαν πάνω σε αυτή την κατάσταση ικανοποίησης και που πίσω τους κρύβονται ακόμη οι λανθάνουσες ιδέες του ονείρου. Η ερμηνεία ενός ονείρου πρέπει να παραβλέπει όλα τα στοιχεία που χρησιμεύουν στην παράσταση της εκπλήρωσης μιας επιθυμίας και από εκείνους τους υπαινιγμούς να αποκαθιστά τις ενοχλητικές ιδέες του λανθάνοντος ονείρου.

Η μία από τις σκέψεις που θέλω να παρουσιάσω επιδιώκει να στρέψει την προσοχή σας στις λανθάνουσες ιδέες του ονείρου που τώρα βρίσκονται στο προσκήνιο. Σας παρακαλώ να μην ξεχνάτε ότι οι λανθάνουσες ιδέες είναι, πρώτον, ασυνείδητες στον ονειρευόμενο, δεύτερον, ότι είναι λογικές και παρουσιάζουν συνοχή, έτσι ώστε να μπορούμε να τις κατανοήσουμε ως ευνόητες αντιδράσεις στην αφορμή του ονείρου, και τρίτον, ότι μπορούν να έχουν την αξία όποιας άλλης ψυχικής παρόρμησης ή διανοητικής πράξης. Θα τις αποκαλέσω τώρα, αυστηρότερα απότι προηγουμένως, «υπολείμματα της ημέρας», είτε τις αναγνωρίζει ο ονειρευόμενος είτε όχι. Θα διαχωρίσω τώρα τα υπολείμματα της ημέρας από τις λανθάνουσες ιδέες του ονείρου, καθώς σύμφωνα με την παλαιότερη χρήση του όρου θα χαρακτηρίζω ως λανθάνουσες ιδέες όλα αυτά που διαπιστώνουμε κατά την ερμηνεία του ονείρου, ενώ τα υπολείμματα της ημέρας είναι μόνον ένα μέρος των ιδεών του λανθάνοντος ονείρου. Σύμφωνα με την αντίληψή μας λοιπόν στα υπολείμματα της ημέρας προστέθηκε κάτι που ανήκει και στο ασυνείδητο, μια έντονη, αλλά απωθημένη επιθυμία, και αυτή μόνο κατέστησε δυνατή την ονειροπλασία. Η επένεργεια αυτής της επιθυμίας πάνω στα υπολείμματα της ημέρας δημιουργεί το υπόλοιπο μέρος των ιδεών του λανθάνοντος ονείρου, εκείνο το μέρος που δεν πρέπει πια κατ' ανάγκη να εμφανίζεται ορθολογικό και κατανοητό μέσα από τις συνθήκες της αγρυπνης ζωής.

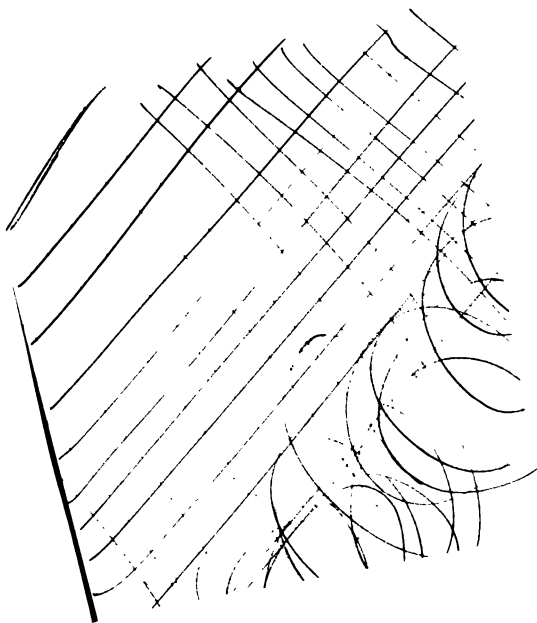
Για τη σχέση των υπολειμμάτων της ημέρας προς την ασυνείδητη επιθυμία χρησιμοποίησα μια παρομοίωση, την οποία επαναλαμβάνω και τώρα. Κάθε επιχείρηση χρειάζεται έναν κεφαλαίουχο που δια-

θέτει τα χρήματα για τις δαπάνες και έναν επιχειρηματία που έχει την ιδέα και μπορεί να την υλοποιήσει. Τον ρόλο του κεφαλαιούχου στην περίπτωση του ονείρου τον παίζει πάντοτε μόνον η ασυνείδητη επιθυμία, η οποία προσφέρει την ψυχική ενέργεια για την ονειροπλασία· επιχειρηματίας είναι το υπόλειμμα της ημέρας που αποφασίζει για την κατανομή των δαπανών. Μπορεί όμως να έχει ο ίδιος ο κεφαλαιούχος την ιδέα και τις ειδικές γνώσεις ή ο ίδιος ο επιχειρηματίας να διαθέτει το κεφάλαιο. Αυτό απλοποιεί τα πράγματα, αλλά δυσκολεύει την θεωρητική κατανόηση αυτής της κατάστασης. Στην οικονομική επιστήμη θα αναλύεται πάντοτε το ένα πρόσωπο στις δύο λειτουργίες του, ως κεφαλαιούχος και ως επιχειρηματίας, και κατά συνέπεια θα αποκαθίσταται η βασική κατάσταση από την οποία ξεκίνησε η παρομοίωσή μας. Στην περίπτωση της ονειροπλασίας εμφανίζονται οι ίδιες παραλλαγές, τις οποίες μπορείτε να παρακολουθήσετε μόνοι σας.

Εδώ δεν μπορούμε να προχωρήσουμε περισσότερο, διότι είναι πιθανόν να σας έχει ενοχλήσει ένα επίμαχο σημείο, το οποίο αξίζει να αναφερθεί. Θα αναρωτιέστε αν τα υπολείμματα της ημέρας είναι πράγματι υπό την ίδια έννοια ασυνείδητα όπως η ασυνείδητη επιθυμία, που πρέπει να προστεθεί για να τα μετατρέψει σε όνειρο. Η προαίσθησή σας είναι σωστή. Εδώ βρίσκεται το κυριότερο σημείο ολόκληρου του προβλήματος. Δεν είναι υπό την ίδια έννοια ασυνείδητα. Η ονειρική επιθυμία ανήκει σε ένα άλλο ασυνείδητο, σε αυτό που το θεωρήσαμε ως ασυνείδητο παιδικής προέλευσης και που διαθέτει ιδιαίτερους μηχανισμούς [13η Παράδοση, σελ. 204]. Θα ήταν πράγματι ενδεδειγμένο να διαχωρίσουμε αυτούς τους δύο τύπους του ασυνείδητου δίνοντάς τους διαφορετικές ονομασίες. Προτιμούμε όμως να περιμένουμε, ώσπου να εξοικειωθούμε πρώτα με το πεδίο εμφάνισης των νευρώσεων. Σήμερα μας κατηγορούν για το ασυνείδητο θεωρώντας το φανταστικό· τι θα πουν άραγε, αν ακούσουν ότι μόνο με δύο ασυνείδητα μπορούμε να βουλευτούμε;¹¹⁷

117. [Το ζήτημα των διαφορετικών χρήσεων της λέξης «ασυνείδητο» έχει μεγάλη σημασία για τις θεωρίες του Φρόυντ. Το θίγει πολλές φορές σε αυτές τις Παραδόσεις (κυρίως στη σελ. 111, σελ. 184, σελ. 204 κ.ε., σελ. 220 κ.ε., σελ. 284 κ.ε., και σε μια τελευταία σύντομη αναφορά στη σελ. 416). Προφανώς ήδη τότε δεν αισθανόταν πολύ άνετα. Και πράγματι, μερικά χρόνια αργότερα, στο *Das Ich und das Es* (*Το Εγώ και το Αυτό*), 1923b, *Studienausgabe*, τόμ. 3, σελ. 273 κ.ε., αναθεώρησε τις αντιλήψεις του σχετικά με όλο αυτό το πρόβλημα. Η νέα αντίληψη εξηγείται στην 31η Παράδοση της *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, 1933a [1932] (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1977, σελ. 72 κ.ε.).]

Εδώ μπορούμε να σταματήσουμε. Αυτά που ακούσατε είναι πάλι ημιτελή: δεν είναι όμως ελπιδοφόρο να σκεφθούμε ότι αυτές οι γνώσεις θα βρουν μια συνέχεια που θα δώσουμε εμείς ή άλλοι ύστερα από μας; Και δεν είναι αλήθεια ότι και τώρα μάθαμε αρκετά νέα και απροσδόκητα πράγματα;

ΑΒΕΒΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΕΣ

Κυρίες και κύριοι! Νομίζω ότι δεν θα έπρεπε να εγκαταλείψουμε το πεδίο του ονείρου χωρίς να ασχοληθούμε με τις συνηθέστερες αμφιβολίες και αβεβαιότητες που συνδέονται με τις ως τώρα ανακαλύψεις και αντιλήψεις μας. Μερικά σχετικά πράγματα θα έχουν συγκεντρώσει μόνοι τους ορισμένοι από τους προσεκτικούς ακροατές ανάμεσά σας.

1. Θα έχετε σχηματίσει την εντύπωση ότι τα αποτελέσματα της ερμηνευτικής μας εργασίας πάνω στο όνειρο παρά την ορθή τήρηση της τεχνικής αφήνουν τόσο πολλές ασάφειες που τελικά ματαιώνεται η ασφαλής μετάφραση του έκδηλου ονείρου στις λανθάνουσες ιδέες του ονείρου. Το επιχείρημά σας θα είναι ότι, πρώτον, δεν ξέρουμε αν ένα ορισμένο στοιχείο του ονείρου πρέπει να το εννοήσουμε κυριολεκτικά ή συμβολικά, αφού τα πράγματα που χρησιμοποιούνται ως σύμβολα διόλου δεν παύουν να είναι αυτό που είναι. Όταν όμως δεν υπάρχει αντικειμενικό έρεισμα για να κριθεί αυτό το ζήτημα, η ερμηνεία επαφίεται ως προς αυτό το σημείο στην αυθαιρεσία του ερμηνευτή. Επιπλέον, επειδή κατά την εργασία του ονείρου τα αντίθετα συμπίπτουν, παραμένει πάντοτε ασαφές αν ένα ορισμένο στοιχείο του ονείρου πρέπει να εννοηθεί θετικά ή αρνητικά, ως αυτό το ίδιο ή ως το αντίθετό του. Μια νέα ευκαιρία για να ασκήσει ο ερμηνευτής την αυθαιρεσία του. Τρίτον, ο ερμηνευτής έχει την ελευθερία, εξαιτίας των τόσο αγαπητών στο όνειρο αντιστροφών κάθε είδους, να προβεί σε μια τέτοια αντιστροφή σε όποιο σημείο του αρέσει. Τελικά θα επικαλεσθείτε ότι έχετε ακούσει πως σπάνια είναι κανείς σίγουρος ότι η δοσμένη ερμηνεία του ονείρου είναι η μόνη δυνατή. Διατρέχει κανείς τον κίνδυνο να παραβλέψει μια εντελώς πιθανή υπερερμηνεία του ονείρου [11η Παράδοση, σελ. 168 κ.ε.]. Υπό αυτές τις συνθήκες, θα συμπεράνετε, παραχωρούνται πολύ μεγάλα περιθώρια στην αυθαιρεσία του ερμηνευτή, ασυμβίβαστα με την αντικειμενική ασφάλεια των αποτελεσμάτων. Ή ακόμη μπορείτε να υποθέσετε ότι το σφάλμα δεν είναι του ονείρου, αλλά ότι οι ανεπάρκειες της δικής μας ερμηνείας των ονείρων μπορούν να αναχθούν σε μη ορθά στοιχεία των αντιλήψεων και των προϋποθέσεών μας.

Όλα αυτά τα υλικά σας είναι άψογα, πιστεύω όμως ότι δεν δικαιολογούν τα συμπεράσματά σας προς καμμία από αυτές τις δύο κατευθύνσεις, δηλαδή ότι η ερμηνεία των ονείρων, όπως την ασκούμε, επιτρέπει αυθαιρεσίες, και ότι οι ελλείψεις που παρουσιάζουν τα αποτελέσματα θέτουν υπό αμφισβήτηση το κύρος της μεθόδου μας.

Αν θέλατε να αντικαταστήσετε την αυθαιρεσία του ερμηνευτή με την επιδεξιότητα, την εμπειρία, την κατανόησή του, θα συμφωνούσα μαζί σας. Χωρίς ένα τέτοιο προσωπικό στοιχείο δεν μπορούμε βέβαια να κάνουμε, τουλάχιστον όχι στα πιο δύσκολα προβλήματα της ερμηνείας των ονείρων. Τα πράγματα όμως δεν είναι διαφορετικά σε άλλες επιστημονικές εργασίες. Με κανένα μέσον δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι ο ένας χειρίζεται ή εκμεταλλεύεται μια ορισμένη τεχνική καλύτερα ή χειρότερα από έναν άλλον. Ό,τι άλλο, π.χ. κατά την ερμηνεία των συμβόλων, δίνει την εντύπωση της αυθαιρεσίας, αποκλείεται από το γεγονός ότι κατά κανόνα το πλαίσιο συναρτήσεων των ονειρικών ιδεών μεταξύ τους, η συνάρτηση του ονείρου με τη ζωή του ονειρευόμενου και ολόκληρη η ψυχική συγκυρία στην οποία εμπίπτει το όνειρο επιτρέπουν την επιλογή μίας από τις δεδομένες δυνατότητες ερμηνείας, ενώ αποκλείουν τις άλλες ως μη χρήσιμες. Ο συλλογισμός, βάσει του οποίου από τις ατέλειες της ερμηνείας των ονείρων συμπεραίνεται η μη ορθότητα των θέσεών μας, ακυρώνεται όμως από την παρατήρηση ότι το πολυσήμαντο ή η αοριστία του ονείρου είναι μάλλον μια ιδιότητά του που πρέπει να αναμένεται οπωσδήποτε.

Ας θυμηθούμε κάτι που προαναφέραμε [11η Παράδοση, σελ. 169 κ.ε.], ότι η εργασία του ονείρου μεταφράζει τις ονειρικές ιδέες σε μια πρωτόγονη γλώσσα ανάλογη με τα ιερογλυφικά. Όλα αυτά τα πρωτόγονα συστήματα έκφρασης περιέχουν όμως αρκετές ασάφειες και αμφισημίες, χωρίς να μπορούμε εντούτοις να αμφισβητήσουμε τη χρησιμότητά τους. Ξέρετε ότι η σύμπτωση των αντιθέσεων κατά την εργασία του ονείρου είναι φαινόμενο ανάλογο με το λεγόμενο «αντιστρεφόμενο νόημα των αρχέγονων λέξεων» στις αρχαίες γλώσσες. Ο γλωσσολόγος K. Abel (1884), στον οποίο οφείλουμε αυτή την άποψη, μας συνιστά να μην πιστεύουμε ότι η ανακοίνωση ενός ατόμου προς ένα άλλο με τη βοήθεια τέτοιων διαφορούμενων λέξεων υπήρξε γι' αυτόν τον λόγο αμφίσημη. Ο τονισμός και οι χειρονομίες σε συνάφεια με τα λόγια πρέπει μάλλον να έκαναν εντελώς σαφές ποιό από τα δύο αντίθετα νοήματα είχε στον νου του ο ομιλητής όταν έκανε την ανακοίνωση. Στην γραφή, όπου η χειρονομία απουσιάζει, την αντικαθιστούσαν με ένα πρόσθετο σύμβολο που δεν προοριζόταν να προφέρεται, λόγου χάρη με την εικόνα ενός χαλαρά καθισμένου ή ενός όρθιου μικρού άνδρα, ανάλογα με τη σημασία που ήθελαν να δώσουν στο διαφορούμενο ιερογλυφικό κεν, οπότε στην πρώτη περίπτωση σήμαινε «αδύνατος», στη δεύτερη «δυνατός». Έτσι λοιπόν παρά την αμφισημία των φθόγγων και των συμβόλων απέφευγαν τις παρεξηγήσεις [βλέπε 11η Παράδοση, σελ. 173].

Στα αρχαία συστήματα έκφρασης, π.χ. στα γραπτά κείμενα των

αρχαιότατων γλωσσών, διακρίνονται πολλές αοριστίες, τις οποίες δεν θα ανεχόμασταν στη σημερινή μας γραφή. Λόγου χάρη σε μερικές σημειτικές γλώσσες γράφονται μόνο τα σύμφωνα μιας λέξης. Τα παραλειπόμενα φωνήεντα πρέπει να τα βρίσκει ο αναγνώστης σύμφωνα με τις γνώσεις του και ανάλογα με το πλαίσιο αναφοράς. Όχι ακριβώς την ίδια, αλλά μια αρκετά παρόμοια μέθοδο ακολουθούν τα ιερογλυφικά, γιατί μας έχει μείνει άγνωστη η προφορά των αρχαίων αιγυπτιακών. Η ιερατική γραφή των Αιγυπτίων γνωρίζει και άλλες αοριστίες. Λόγου χάρη ο γραφέας έχει την ευχέρεια να παρατάσσει τις εικόνες από τα αριστερά προς τα δεξιά ή και αντίστροφα. Για να μπορούμε να διαβάζουμε, πρέπει να ακολουθούμε τον κανόνα διαβάζοντας προς την κατεύθυνση των προσώπων κάθε φιγούρας, πουλιού κλπ. Ο γραφέας μπορούσε όμως να διατάσσει τα σύμβολα σε κατακόρυφες σειρές, ενώ οι επιγραφές πάνω σε μικρά αντικείμενα έπαιρναν υπόψη τους αισθητικά κριτήρια και τον διαθέσιμο χώρο, οπότε η διάταξη των συμβόλων μπορούσε να είναι διαφορετική. Αυτό που ενοχλεί βέβαια στην ιερογλυφική γραφή είναι ότι δεν γνωρίζει τον χωρισμό λέξεων. Οι εικόνες είναι παραταγμένες με ίσες αποστάσεις μεταξύ τους πάνω στη σελίδα και δεν γνωρίζουμε αν ένα σύμβολο ανήκει στην προηγούμενη ή στην επόμενη λέξη. Στην σφηνοειδή γραφή των Περσών όμως προβλέπεται μια λοξή σφήνα ως διαχωριστικό σημείο μεταξύ των λέξεων.

Μια πολύ παλαιά γλώσσα και γραφή, που χρησιμοποιείται όμως ακόμη και σήμερα από 400 εκατομμύρια ανθρώπους, είναι η κινεζική. Μην υποθέσετε ότι έχω τυχόν γνώσεις αυτής της γλώσσας: ζήτησα απλώς μερικές πληροφορίες ελπίζοντας ότι θα μπορούσα να βρω αναλογίες προς τις αοριστίες που παρουσιάζει το όνειρο. Και δεν απογοητεύθηκα στις προσδοκίες μου. Η κινεζική γλώσσα είναι γεμάτη από τέτοιες αοριστίες, που θα μπορούσαν να μας τρομάξουν. Όπως είναι γνωστό, αυτή η γλώσσα αποτελείται από έναν αριθμό συλλαβικών φθόγγων, που προφέρονται χωριστά ή ανά δύο. Μία από τις κύριες διαλέκτους έχει περίπου 400 τέτοιους φθόγγους. Καθώς το λεξιλόγιο αυτής της διαλέκτου υπολογίζεται περίπου σε 4000 λέξεις, κάθε φθόγγος έχει κατά μέσον όρο δέκα διαφορετικές σημασίες, μερικοί από αυτούς λιγότερες, άλλοι όμως περισσότερες. Υπάρχουν λοιπόν αρκετά μέσα για να αποφεύγεται η πολυσημία, αφού δεν μπορεί κανείς από τα συμφραζόμενα και μόνο να μαντέψει ποιά από τις δέκα σημασίες του συλλαβικού φθόγγου θέλει να ενεργοποιήσει ο ομιλητής στον ακροατή. Σε αυτά τα μέσα ανήκει η σύνδεση δύο φθόγγων για την παραγωγή μιας σύνθετης λέξης καθώς και η χρήση τεσσάρων διαφορετικών «τόνων» για την εκφορά αυτών των συλλαβών. Ακόμη πιο ενδιαφέρον για τη σύγκρισή μας

είναι ένα άλλο στοιχείο, ότι σε αυτή τη γλώσσα δεν υπάρχει σχεδόν καθόλου γραμματική. Για καμμία από αυτές τις μονοσύλλαβες λέξεις δεν μπορούμε να πούμε αν είναι ουσιαστικό, ρήμα ή επίθετο, και λείπουν επίσης όλες εκείνες οι αλλαγές στις λέξεις που επιτρέπουν τη διάκριση του γένους, του αριθμού, της πτώσης, του χρόνου και της διάθεσης. Η γλώσσα αποτελείται λοιπόν, όπως θα μπορούσαμε να πούμε, μόνον από το ακατέργαστο υλικό, όπως ακριβώς η διανοητική μας γλώσσα που διαλύεται από την εργασία του ονείρου στις πρώτες της ύλες, ενώ παραλείπονται αυτά που δηλώνουν τις σχέσεις μεταξύ των μερών. Στην κινέζικη γλώσσα κάθε περίπτωση αοριστίας κρίνεται από τον ακροατή, ο οποίος μαντεύει το νόημα από τα συμφραζόμενα. Σημείωσα ως παράδειγμα μια κινέζικη παροιμία, που μεταφράζεται κατά λέξη ως εξής:

Λίγο ό,τι βλέπω πολύ ό,τι θαυμάσιο.

Μπορούμε χωρίς δυσκολία να το καταλάβουμε. Πρέπει να σημαίνει: Όσο λιγότερα έχει δει κανείς, τόσο περισσότερα έχει να θαυμάσει, ή : Πολλά έχει να θαυμάσει όποιος έχει δει λίγα. Δεν τίθεται φυσικά ζήτημα επιλογής μεταξύ των δύο αυτών μεταφράσεων, αφού η διαφορά διατύπωσης ανάγεται μόνο στη γραμματική. Παρά αυτή την αοριστία, μας διαβεβαιώνουν ότι η κινέζικη γλώσσα είναι ένα εξαιρετο μέσον έκφρασης σκέψεων. Η αοριστία δεν οδηγεί λοιπόν κατ' ανάγκη στην πολυσημία.

Πρέπει βέβαια να ομολογήσουμε ότι η κατάσταση όσον αφορά το σύστημα έκφρασης του ονείρου είναι ακόμη λιγότερο ευνοϊκή απότι σε όλες αυτές τις παλαιές γλώσσες και την εκάστοτε γραφή τους, διότι αυτές κατά βάθος είναι προορισμένες για την ανταλλαγή πληροφοριών, δηλαδή είναι υπολογισμένες ώστε να γίνονται κατανοητές, όποια μέσα και βοηθήματα και αν χρησιμοποιεί κανείς γι' αυτό. Αλλά αυτό ακριβώς το χαρακτηριστικό λείπει από το όνειρο. Το όνειρο δεν θέλει να πει σε κανέναν κάτι, δεν είναι μέσον ανακοίνωσης και κατά βάθος είναι φτιαγμένο για να μείνει ακατανόητο. Έτσι δεν πρέπει να απορήσουμε και να μείνουμε αμήχανοι, αν αποδειχθεί ότι για πολλές από τις πολυσημίες και αοριστίες του ονείρου δεν είναι δυνατόν να αποφανθούμε. Το βέβαιο κέρδος από τη σύγκριση με τις παλαιές γλώσσες είναι μόνον η επίγνωση ότι τέτοιες αοριστίες και ασάφειες, τις οποίες θα ήθελε κανείς να χρησιμοποιήσει ως αντεπιχείρημα κατά της βασιμότητας των ερμηνειών μας, είναι παραταύτα χαρακτηριστικά γνωρίσματα όλων των πρωτόγονων συστημάτων έκφρασης.

Κατά πόσον το όνειρο είναι πράγματι κατανοητό, αυτό μπορεί να

διαπιστωθεί μόνο με την εξάσκηση και βάσει της εμπειρίας. Νομίζω ότι είναι σε μεγάλο βαθμό κατανοητό, και η σύγκριση των αποτελεσμάτων στα οποία καταλήγουν οι σωστά εκπαιδευμένοι ψυχαναλυτές επιβεβαιώνει την άποψή μου. Το κοινό των μη ειδικών, ακόμη και το επιστημονικό κοινό των μη ψυχαναλυτών, αρέσκεται, όπως είναι γνωστό, να υπερηφανεύεται για τον αφ' υψηλού σκεπτικισμό του, όταν υποψιάζεται επιστημονικές δυσκολίες και ανασφάλειες. Αδικαιολόγητα, νομίζω. Δεν είναι ίσως σε όλους σας γνωστό ότι είχε προκύψει μια παρόμοια κατάσταση στην ιστορία της αποκρυπτογράφησης των βαβυλωνιακών - ασσυριακών επιγραφών. Υπήρξε μια εποχή όπου η κοινή γνώμη έφθασε να θεωρεί τους αποκρυπτογράφους της σφηνοειδούς γραφής φαντασιόπληκτους και όλη αυτή την έρευνα «απάτη». Το 1857 όμως η Royal Asiatic Society έκανε μια αποφασιστική δοκιμή. Κάλεσε τέσσερις από τους πιο διαπρεπείς ερευνητές της σφηνοειδούς γραφής, τον Rawlinson, τον Hincks, τον Fox Talbot και τον Oppert να της στείλουν σε σφραγισμένους φακέλους, ο καθένας ανεξάρτητα από τον άλλον, μεταφράσεις μιας πρόσφατα ανακαλυφθείσας επιγραφής. Μετά τη σύγκριση των τεσσάρων αναγνώσεων η Εταιρία ήταν σε θέση να ανακοινώσει ότι συμφωνούν σε τέτοιο βαθμό, ώστε μπορεί κανείς να εμπιστευτεί τα ως τότε αποτελέσματα και να περιμένει με αισιοδοξία τις παραπέρα προόδους. Η ειρωνεία των επιστημονικών κύκλων των μη ειδικών έπαψε σιγά σιγά από τότε και η βεβαιότητα στην ανάγνωση των μαρτυριών στην σφηνοειδή γραφή έχει αυξηθεί εξαιρετικά.

2. Μια δεύτερη σειρά αμφιβολιών σχετίζεται στενά με την εντύπωση που ασφαλώς θα είχατε και σεις, ότι μερικές λύσεις που αναγκαζόμαστε να δίνουμε σε ερμηνείες ονείρων φαίνονται εξεζητημένες, τεχνητές, παρατραβηγμένες, δηλαδή μη πειστικές και βεβιασμένες ή ακόμη και κωμικές ή υπαινικτικές. Τέτοιες παρατηρήσεις είναι πολύ συχνές, γιαυτό παίρνω απλώς την τελευταία περίπτωση που μου έγινε γνωστή. Ακούστε λοιπόν: Στην ελεύθερη Ελβετία ένας διευθυντής παιδαγωγικής ακαδημίας έχασε πρόσφατα τη θέση του λόγω ενασχόλησης με την ψυχανάλυση. Ζήτησε ακύρωση της απόφασης, και μια εφημερίδα της Βέρνης δημοσίευσε τη γνωμάτευση της εποπτεύουσας αρχής γι' αυτόν. Από αυτό το έγγραφο παίρνω μερικές φράσεις που αναφέρονται στην ψυχανάλυση: «Επιπλέον προκαλεί εντύπωση ο εξεζητημένος και επιτηδευμένος χαρακτήρας πολλών παραδειγμάτων, τα οποία βρίσκουμε και στο προαναφερόμενο βιβλίο του Dr. Pfister, Ζυρίχη... Είναι όντως απορίας άξιοι ότι ένας διευθυντής ακαδημίας δέχεται άκριτα όλους αυτούς τους ισχυρισμούς και τις ψευδοαποδείξεις». Αυτές οι φράσεις παρουσιάζονται

ως κρίσεις ενός «ήρεμου κριτή». Νομίζω όμως ότι αυτή η ηρεμία είναι «επιτηδευμένη». Ας εξετάσουμε αυτές τις παρατηρήσεις με την προσδοκία ότι λίγη σκέψη και λίγη πραγματογνωσία δεν θα κάνουν κακό ούτε σε μια τέτοια ήρεμη κρίση.

Είναι πράγματι διασκεδαστικό να βλέπουμε πόσο γρήγορα και χωρίς οποιονδήποτε ενδοιασμό μπορεί κανείς βάσει των πρώτων εντυπώσεών του να εκφέρει κρίσεις πάνω σε ένα ακανθώδες ζήτημα της ψυχολογίας του βάρους. Οι ερμηνείες τού φαίνονται εξεζητημένες και επιτηδευμένες, δεν του αρέσουν, άρα είναι λανθασμένες και όλη αυτή η ερμηνολογία δεν αξίζει τίποτε· ούτε καν φευγαλέα δεν του περνάει η σκέψη ότι μπορεί να είναι και διαφορετικά, ότι αυτές οι ερμηνείες έχουν τον λόγο τους να φαίνονται έτσι, οπότε η επόμενη σκέψη θα ήταν να αναζητήσει τους λόγους για τους οποίους φαίνονται έτσι.

Το πράγμα που κρίθηκε έτσι αναφέρεται κυρίως στα αποτελέσματα της μετάθεσης, την οποία γνωρίσατε ήδη ως το πιο ισχυρό μέσον της λογοκρισίας του ονείρου. Με τη βοήθεια της μετάθεσης η λογοκρισία του ονείρου δημιουργεί υποκατάστατα, που τα χαρακτηρίσαμε ως υπαινιγμούς. Είναι όμως δυσδιάκριτοι υπαινιγμοί και δεν είναι εύκολο να ανατρέξουμε από αυτούς στο πραγματικό, με το οποίο συνδέονται μέσω των πιο παράξενων, μη εύχρηστων και εξωτερικών συνειρμών. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις όμως πρόκειται για πράγματα που πρέπει να αποκρυφθούν, που είναι προορισμένα για απόκρυψη· αυτό είναι που θέλει να επιτύχει η λογοκρισία του ονείρου. Αλλά κάτι που έχει αποκρυφθεί δεν μπορούμε να περιμένουμε ότι θα το βρούμε στην κανονική θέση. Οι σημερινές επιτροπές περιφρούρησης των συνόρων είναι από αυτή την άποψη πιο πονηρές από εκείνη την εκπαιδευτική διεύθυνση στην Ελβετία. Όταν αναζητούν ντοκουμέντα και σημειώσεις, δεν αρκούνται στο ψάξιμο χαρτοφυλάκων και φακέλων, αλλά εξετάζουν και τη δυνατότητα των κατασκόπων και λαθρεμπόρων να έχουν κρύψει τέτοια απαγορευμένα πράγματα στα πιο κρυφά σημεία της ενδυμασίας τους, εκεί όπου όντως δεν είναι η θέση τους, π.χ. ανάμεσα στις διπλές σόλες των παπουτσιών τους. Όταν αυτά τα κρυμμένα πράγματα βρίσκονται εκεί, μπορούμε βέβαια να κάνουμε λόγο για κάτι εξεζητημένο, αλλά μπορούμε να μιλήσουμε και για ένα εύρημα.

Όταν αναγνωρίζουμε ως δυνατές ακόμη και τις πιο απόμακρες και πιο παράξενες, τις άλλοτε κωμικές και άλλοτε πνευματωδώς υπαινικτικές σχέσεις ανάμεσα σε ένα λανθάνον ονειρικό στοιχείο και στο έκδηλο υποκατάστατό του, ακολουθούμε τις πλούσιες εμπειρίες μας από παραδείγματα όπου κατά κανόνα δεν βρήκαμε εμείς τη λύση. Συχνά δεν είναι δυνατόν να δώσει κανείς τέτοιες ερμηνείες

στηριζόμενος στις δικές του δυνάμεις· κανένας συνετός άνθρωπος δεν θα μπορούσε να μαντέψει την υπάρχουσα σύνδεση. Ο ονειρευόμενος μας δίνει τη μετάφραση μονομιάς, με μια ξαφνική ιδέα — και μπορεί πράγματι να το κάνει, αφού σε αυτόν σχηματίστηκε αυτό το υποκατάστατο — ή μας προσφέρει τόσο υλικό, που η λύση δεν απαιτεί πια ιδιαίτερη οξύνοια, αλλά μας επιβάλλεται τρόπον τινά αναγκαστικά. Όταν ο ονειρευόμενος δεν μας βοηθάει με έναν από αυτούς τους δύο τρόπους, τότε το σχετικό έκδηλο στοιχείο παραμένει για πάντα ακατανόητο. Επιτρέψτε μου να παραθέσω ακόμη ένα τέτοιο παράδειγμα από την πρόσφατη εμπειρία μου. Μία ασθενής μου έχασε τον πατέρα της κατά τη διάρκεια της θεραπείας της. Από τότε εκμεταλλεύεται κάθε ευκαιρία για να τον ξαναζωντανέψει στα όνειρά της. Έτσι σε ένα όνειρό της εμφανίζεται ο πατέρας της και λέει: *Είναι ένδεκα και τέταρτο, είναι ενδεκάμισι, είναι δώδεκα παρά τέταρτο*. Το πλαίσιο εμφάνισης του πατέρα δεν είναι αξιοποιήσιμο. Για την ερμηνεία αυτής της παράξενης σκηνης υπήρξε μόνον η ιδέα ότι ο πατέρας χαιρόταν κάθε φορά που τα ενήλικα παιδιά του τηρούσαν με συνέπεια την ώρα του κοινού φαγητού. Αυτό συνδεόταν ασφαλώς με το ονειρικό στοιχείο, αλλά δεν μας επέτρεπε να συμπεράνουμε την προέλευσή του. Σε εκείνη τη φάση της θεραπείας υπήρχε η δικαιολογημένη υπόνοια ότι μια προσεκτικά καταπιεσμένη κριτική στάση κατά του αγαπημένου και λατρευτού πατέρα είχε συμβάλει σε αυτό το όνειρο. Ακολουθώντας τους συνειρμούς της και έχοντας απομακρυνθεί κατά τα φαινόμενα από το όνειρο, η ονειρευόμενη αναφέρει ότι την προηγούμενη ημέρα, παρουσία της, έγινε πολύς λόγος για την ψυχολογία, και ένας συγγενής της είπε: *Ο πρωτόγονος άνθρωπος εξακολουθεί να ζει μέσα στον καθένα μας*. Τώρα νομίζω ότι καταλάβαμε. Αυτή η δήλωση της έδωσε μια εξαιρετική ευκαιρία για να ξαναζωντανέψει και πάλι τον πατέρα της. Τον μετέτρεψε λοιπόν στο όνειρο σε Urmensch,¹¹⁸ καθώς τον έβαλε να λέει το μεσημέρι ανά τέταρτο την ώρα.

Σε αυτό το παράδειγμα δεν μπορείτε παρά να δεχθείτε την ομοιότητα με το ευφυολόγημα, και πράγματι συχνά έχουν εκλάβει ένα ευφυολόγημα του ονειρευόμενου ως δημιουργήμα του ερμηνευτή. Υπάρχουν και άλλα παραδείγματα, όπου δεν είναι εύκολο να κρίνουμε αν πρόκειται για ευφυολόγημα ή για όνειρο. Θα θυμάστε όμως ότι την ίδια αμφιβολία είχαμε και στην περίπτωση μερικών ολισθημάτων της γλώσσας. [3η Παράδοση, σελ. 46]. Ένας άνδρας διηγείται ως όνειρό του μια σκηνή, όπου ο θεός του τού έδωσε ένα

118. Urmensch: πρωτόγονος άνθρωπος· Urmensch: άνθρωπος του ρολογιού· δεν υπάρχει διαφορά στην προφορά. (Σ.τ.μ.)

φιλή μέσα στο αυτοκίνητό του. Και σπεύδει να δώσει ο ίδιος την ερμηνεία. Το όνειρο σημαίνει: *αυτοερωτισμός* (που είναι ένας όρος από τη θεωρία της λήμπιντο και δηλώνει την ικανοποίηση χωρίς ξένο αντικείμενο). Θέλησε άραγε να αστείευθεί μαζί μας παρουσιάζοντας ως όνειρο ένα ευφυολόγημα που του ήλθε στον νου; Δεν πιστεύω· πρέπει να ήταν όντως όνειρό του. Από πού προέρχεται όμως αυτή η εκπληκτική ομοιότητα; Αυτό το ερώτημα με είχε απομακρύνει λίγο από τον δρόμο μου παλαιότερα, καθώς με ανάγκασε να αφιερώσω στο ίδιο το ευφυολόγημα μια λεπτομερή μελέτη.¹¹⁹ Για τη γένεση του ευφυολογήματος προέκυψε τότε ότι ένας προσυνηδητός¹²⁰ συλλογισμός παραδίδεται για μια στιγμή σε μια ασυνείδητη επεξεργασία, από την οποία βγαίνει στη συνέχεια ως ευφυολόγημα. Υπό την επιρροή του ασυνείδητου υφίσταται την επίδραση των μηχανισμών που δρουν εκεί, της συμπύκνωσης και της μετάθεσης, δηλαδή των ίδιων διεργασιών, που βρήκαμε ότι συμμετέχουν και στην εργασία του ονείρου, και σε αυτό το κοινό γνώρισμα οφείλεται η ομοιότητα μεταξύ ευφυολογήματος και ονείρου, όπου και όταν προκύπτει. Από την απόλαυση που αποφέρει το ευφυολόγημα δεν υπάρχει τίποτε στο «ευφυολόγημα του ονείρου», που δημιουργείται χωρίς πρόθεση. Για να μάθετε γιατί συμβαίνει αυτό, πρέπει να μελετήσετε βαθύτερα το ευφυολόγημα. Το «ευφυολόγημα του ονείρου» μάς δίνει την εντύπωση του κακού ευφυολογήματος, δεν μας κάνει να γελάσουμε, μας αφήνει αδιάφορος.¹²¹

Σε αυτό το σημείο ακολουθούμε τα ίχνη της αρχαίας ερμηνείας του ονείρου, η οποία εκτός από πολλά άχρηστα στοιχεία μάς κληροδότησε και μερικά καλά παραδείγματα ερμηνείας ονείρων, που δεν θα μπορούσαμε ούτε εμείς να τα ερμηνεύσουμε καλύτερα. Σας αναφέρω τώρα ένα ιστορικά σημαντικό όνειρο του Μεγαλέξανδρου, που το παραθέτουν με μερικές αποκλίσεις ο Πλούταρχος και ο Αρτεμίδωρος ο Δαλδιανός [βλέπε 5η Παράδοση, σελ. 85]. Όταν ο βασιλιάς ήταν απασχολημένος με την πολιορκία της πεισματικά αμυνόμενης πόλης Τύρος (322 π.Χ.), είδε στον ύπνο του έναν σάτυρο να χορεύει. Ο εξηγητής ονείρων Αρίστανδρος, που βρισκόταν στο στράτευμα, ερμήνευσε αυτό το όνειρο αναλύοντας την λέξη «σάτυρος» στα συνθετικά *σὰ Τύρος* (δική σου η Τύρος) και υποστηρίζον-

119. [Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten (1905c), *Studienausgabe*, τόμ. 4, ιδιαίτερα σελ. 162].

120. [Αυτός ο όρος επεξηγείται στην 19η Παράδοση, σελ. 285 κ.ε.].

121. [Βλέπε κεφ. VI του βιβλίου του Φρόντ για το ευφυολόγημα (1905c), ιδιαίτερα σελ. 162 και 167 κ.ε. Αυτό το σημείο θίγεται εδώ ήδη στην 11η Παράδοση, σελ. 168 κ.ε.].

τας έτσι ότι το όνειρο προαναγγέλλει τον θρίαμβο επί της Τύρου. Ο Αλέξανδρος ακολούθησε αυτή την ερμηνεία και συνέχισε την πολιορκία, ώσπου τελικά κυριεύσε την πόλη. Η φαινομενικά αρκετά επιτηδευμένη ερμηνεία ήταν αναμφισβήτητα σωστή!

3. Μπορώ να φαντασθώ πως θα σας κάνει ιδιαίτερη εντύπωση να ακούσετε ότι οι αντιλήψεις μας για το όνειρο έχουν επικριθεί και από ανθρώπους που ως ψυχαναλυτές ασχολήθηκαν επί μεγάλο διάστημα με την ερμηνεία ονείρων. Θα ήταν πολύ ασυνήθιστο να μείνει ανεκμετάλλευτο ένα τόσο έντονο ερέθισμα, που μπορεί να παρασύρει σε πλάνες, και έτσι μέσω εννοιολογικών συγχύσεων και αδικαιολόγητων γενικεύσεων κατέληξαν μερικοί σε θέσεις που δεν ήταν λιγότερο εσφαλμένες από την ιατρική αντίληψη για το όνειρο. Μία από αυτές τις θέσεις την γνωρίζετε ήδη. Λέει ότι το όνειρο ασχολείται με απόπειρες προσαρμογής στο παρόν και προσπάθειες λύσης μελλοντικών προβλημάτων, δηλαδή ότι έχει μια «προοπτική τάση» (A. Maeder [1912]). Σημειώσαμε ήδη ότι αυτός ο ισχυρισμός συγχέει το όνειρο με τις λανθάνουσες ονειρικές ιδέες, δηλαδή παραβλέπει την εργασία του ονείρου. Ως χαρακτηρισμός της ασυνείδητης δραστηριότητας του πνεύματος, στην οποία ανήκουν οι λανθάνουσες ιδέες του ονείρου, δεν αποτελεί καινοτομία αφενός και αφετέρου δεν είναι εξαντλητικός, αφού η ασυνείδητη πνευματική δραστηριότητα δεν αφορά μόνο την προετοιμασία του μέλλοντος, αλλά και πολλά άλλα. Σε μια πολύ χειρότερη σύγχυση βασίζεται προφανώς η βεβαίωση ότι πίσω από κάθε όνειρο «ενεδρεύει ο θάνατος» [Stekel, 1911, 34]. Δεν γνωρίζω ακριβώς τι θέλει να πει αυτή η διατύπωση, υποθέτω όμως ότι πίσω της κρύβεται η σύγχυση του ονείρου με ολόκληρη την προσωπικότητα του ονειρευόμενου.

Μια αδικαιολόγητη γενίκευση βάσει λίγων καλών παραδειγμάτων υπάρχει στην πρόταση ότι κάθε όνειρο επιτρέπει δύο ερμηνείες, μία όπως αυτές που δείξαμε, την λεγόμενη ψυχαναλυτική, και μία άλλη, την λεγόμενη αναγωγική, η οποία παραβλέπει τις παρορμήσεις και αποβλέπει στην παράσταση των ανώτερων ψυχικών επιδόσεων (H. Silberer [1914]). Υπάρχουν τέτοια όνειρα, θα ήταν όμως μάταιο να επιχειρήσετε μια επέκταση αυτής της αντίληψης στην πλειονότητα των ονείρων. Εντελώς ακατανόητη θα σας φανεί, ύστερα από όσα ακούσατε, η θέση ότι όλα τα όνειρα πρέπει να ερμηνεύονται αμφισεξουαλικά, ως συμβολή δύο ρευμάτων, ενός αρσενικού και ενός θηλυκού (A. Adler [1910]). Υπάρχουν βέβαια και μερικά τέτοια όνειρα και αργότερα μπορείτε να μάθετε ότι αυτά είναι δομημένα όπως μερικά υστερικά συμπτώματα. Αναφέρω όλες αυτές τις ανακαλύψεις νέων γενικών γνωρισμάτων του ονείρου, για να σας προειδο-

ποιήσω για τους κινδύνους που περικλείουν ή τουλάχιστον για να μην έχετε αμφιβολίες όσον αφορά τη δική μου γνώμη γι' αυτές.

4. Κάποτε έφθασε να αμφισβητείται η αντικειμενική αξία της έρευνας των ονείρων από την παρατήρηση ότι οι ψυχαναλυόμενοι ασθενείς ρυθμίζουν το περιεχόμενο των ονείρων τους σύμφωνα με τις προσφιλείς θεωρίες των γιατρών τους, καθώς στα όνειρα των μεν δεσπόζουν οι σεξουαλικές παρορμήσεις, στα όνειρα των άλλων η τάση προς την εξουσία και στα όνειρα άλλων πάλι κυριαρχεί το θέμα της αναγέννησης (W. Stekel). Η βαρύτητα αυτής της παρατήρησης μειώνεται, αν αναλογισθούμε ότι οι άνθρωποι ονειρεύονταν και παλαιότερα, όταν δεν υπήρχε ακόμη η ψυχαναλυτική θεραπεία που θα μπορούσε να κατευθύνει τα όνειρά τους, και ότι οι θεραπευόμενοι σήμερα ονειρεύονταν και πριν από την υποβολή τους σε θεραπεία. Ο πραγματικός πυρήνας αυτής της νέας παρατήρησης δεν αργεί να αποδειχθεί ως κάτι αυτονόητο και για τη θεωρία του ονείρου ασήμαντο. Τα υπολείμματα της ημέρας που υποκινούν το όνειρο μένουν έξω από τα έντονα ενδιαφέροντα της άγρυπνης ζωής. Αν τα λόγια του γιατρού και οι προτροπές του έχουν αποκτήσει σημασία για τον αναλύόμενο, εμπίπτουν στον κύκλο των υπολειμμάτων της ημέρας, μπορούν να αποτελέσουν ψυχικά ερεθίσματα για την ονειροπλασία όπως και τα άλλα συναισθηματικά φορτισμένα και αδιεκπεραιώτα ενδιαφέροντα της ημέρας και έχουν την ίδια επίδραση όπως τα σωματικά ερεθίσματα που δέχεται στον ύπνο του ο κοιμώμενος. Όπως αυτοί οι άλλοι υποκινητές του ονείρου μπορούν και οι σκέψεις που υποκινεί ο γιατρός να εμφανίζονται στο έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου ή να εντοπίζονται στο λανθάνον περιεχόμενό του. Ξέρουμε μάλιστα ότι μπορεί κανείς να παραγάγει με πειραματικόν τρόπο όνειρα ή, πιο σωστά, να εισαγάγει στο όνειρο ένα μέρος του ονειρικού υλικού. Επηρεάζοντας λοιπόν έτσι τους ασθενείς του ο ψυχαναλυτής παίζει απλώς τον ίδιο ρόλο όπως ο πειραματιστής που, όπως αναφέρει ο Mourly Vold, κάνει δοκιμές με διάφορες στάσεις στα μέλη του σώματος των κοιμώμενων [βλέπε 5η Παράδοση, σελ. 87].

Πολλές φορές μπορούμε να επηρεάσουμε τον ονειρευόμενο ως προς το θέμα πάνω στο οποίο πρέπει να ονειρευθεί, ποτέ όμως δεν μπορούμε να του υποβάλουμε τι θα ονειρευθεί. Ο μηχανισμός της εργασίας του ονείρου και η ασυνείδητη επιθυμία του ονείρου παραμένουν έξω από κάθε ξένη επιρροή. Συζητώντας τα όνειρα σωματικών ερεθισμάτων [5η Παράδοση, σελ. 94] είδαμε ότι η ιδιαιτερότητα και η αυτοτέλεια της ζωής του ονείρου καταδεικνύονται στην αντίδραση με την οποία το όνειρο απαντά στα διοχετευόμενα σωμα-

τικά και ψυχικά ερεθίσματα. Η θέση αυτή, που θέλει να αμφισβητήσει την αντικειμενικότητα της έρευνας του ονείρου, στηρίζεται λοιπόν επίσης σε μια σύγχυση, αυτήν μεταξύ του ονείρου και του υλικού του ονείρου.

Αυτά είχα να σας πω, κυρίες και κύριοι, σχετικά με τα προβλήματα του ονείρου. Αντιλαμβάνεσθε ότι παρέκαμψα πολλά και διαπιστώσατε ότι σχεδόν σε όλα τα σημεία ήμουν υποχρεωμένος να αφήσω κενά. Αυτό όμως οφείλεται στη σχέση των φαινομένων του ονείρου με αυτά της νευρώσεως. Μελετήσαμε το όνειρο ως εισαγωγή στη νευροσιολογία και αυτό ήταν ασφαλώς πιο σωστό απότι αν είχαμε κάνει το αντίστροφο. Όπως όμως το όνειρο μας προετοιμάζει να κατανοήσουμε τις νευρώσεις, έτσι από την άλλη μεριά η σωστή κατανόηση του ονείρου μπορεί να επιτευχθεί μόνο μετά τη γνώση των νευρωτικών φαινομένων.¹²²

Δεν ξέρω τι θα σκεφθείτε εσείς, σας διαβεβαιώνω όμως ότι δεν μετάνιωσα που έστρεψα τόσο πολύ το ενδιαφέρον σας στα προβλήματα του ονείρου και αφιέρωσα σε αυτά τόσο πολύ από τον διαθέσιμο χρόνο μας. Κανένα άλλο αντικείμενο δεν μας επιτρέπει να πεισθούμε τόσο γρήγορα για την ορθότητα των θέσεων από τις οποίες εξαρτάται η ψυχανάλυση. Απαιτείται επίπονη εργασία πολλών μηνών ή και ετών, για να δείξουμε ότι τα συμπτώματα μιας περίπτωσης νευρωτικής πάθησης έχουν το νόημά τους, αποβλέπουν σε έναν σκοπό και είναι απόρροια του πεπρωμένου ενός άρρωστου ανθρώπου. Αρκεί όμως μια προσπάθεια ολίγων ωρών, για να δείξει κανείς το ίδιο πράγμα εξετάζοντας παραδείγματα ονείρων, που στην αρχή φαίνονται συγκεχυμένα και ακατανόητα, και να επιβεβαιώσει με αυτόν τον τρόπο όλες τις προϋποθέσεις της ψυχανάλυσης, τον ασυνείδητο χαρακτήρα των ψυχικών διεργασιών, τους ιδιαίτερους μηχανισμούς που τις διέπουν και τις ορμικές δυνάμεις που εκδηλώνονται μέσα από αυτές. Και αν συγκρίνουμε την γενική αναλογία στη δομή του ονείρου και του νευρωτικού συμπτώματος με την ταχύτητα της μεταμόρφωσης, που κάνει τον ονειρευόμενο έναν άγρυπνο και λογικό άνθρωπο, θα έχουμε τη βεβαιότητα ότι και η νευρωση οφείλεται μόνο σε έναν μεταβλημένο συσχετισμό των δυνάμεων που διέπουν την ψυχική ζωή.¹²³

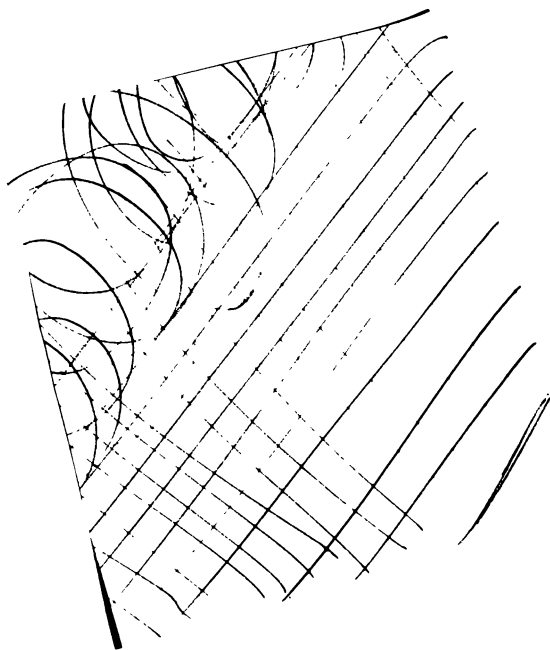
122. [Προς το τέλος της εδώ τελευταίας, δηλαδή της 28ης Παράδοσης, σελ. 434 κ.ε., ο Φρόντ παραπέμπει ακόμη μια φορά στα όνειρα].

123. [Ο Φρόντ ξαναπιάνει το θέμα των ονείρων στην 29η Παράδοση, την πρώτη της *Νέας σειράς των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*].

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Γενική νευροσιολογία

(1917 [1916-17])

ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗ

Κυρίες και κύριοι! Χαίρομαι που σας ξαναβλέπω και φέτος, για να συνεχίσουμε τις συζητήσεις μας. Τον προηγούμενο χρόνο σας παρουσίασα την ψυχαναλυτική έρευνα των παραδρομών και του ονείρου· αυτή τη χρονιά θα ήθελα να σας εισαγάγω στη μελέτη των νευρωτικών φαινομένων, τα οποία, όπως θα ανακαλύψετε σύντομα, έχουν πολλά κοινά σημεία με τα δύο προηγούμενα φαινόμενα. Σας προαναγγέλλω όμως ότι αυτή τη φορά δεν μπορώ να σας παραχωρήσω την ίδια θέση απέναντί μου όπως πέρυσι. Τότε φρόντιζα να μην κάνω κανένα βήμα χωρίς να συμβουλευόμαι την κρίση σας· συζητούσα πολύ μαζί σας, δεχόμουν τις αντιρρήσεις σας και κατά βάθος αναγνώριζα εσάς και την «κοινή λογική» σας ως αποφασιστική αρχή. Αυτό δεν γίνεται πια, και μάλιστα για έναν απλό λόγο. Οι παραδρομές και τα όνειρα δεν σας ήταν ξένα ως φαινόμενα· μπορούσε κανείς να πει ότι είχατε ίσες εμπειρίες με μένα ή ήταν εύκολο για σας να τις αποκτήσετε. Το πεδίο των νευρώσεων είναι όμως ξένο για σας· όσοι από σας δεν είναι γιατροί δεν έχουν άλλη πρόσβαση στο πεδίο των νευρώσεων εκτός από τις δικές μου ανακοινώσεις, και εδώ δεν ωφελεί σε τίποτε η καλύτερη κρίση, όταν δεν είστε εξοικειωμένοι με το υλικό που πρέπει να κρίνεται.

Δεν πρέπει όμως να νομίζετε ότι ανακοινώνω την πρόθεσή μου να δώσω δογματικές διαλέξεις με την αξίωση να με πιστέψετε χωρίς όρους. Μια τέτοια παρεξήγηση θα με αδικούσε βάνουσα. Δεν θέλω να πείσω κανέναν — θέλω να δώσω ερεθίσματα και να ταρακουνήσω προκαταλήψεις. Αν λόγω άγνοιας του θέματος δεν είστε σε θέση να κρίνετε, τότε δεν πρέπει ούτε να πιστέψετε ούτε να απορρίψετε. Σωστό είναι να ακούσετε και να εκτεθείτε στην επίδραση όσων θα σας αναπτύξω. Πεποιθήσεις δεν αποκτά κανείς τόσο εύκολα, και όταν τις απέκτησε κανείς χωρίς κόπο, δεν έχουν καμιά αξία και θα αποδειχθούν ανίκανες να αντέξουν στην κριτική. Πεποίθηση δικαιούται να έχει μόνον όποιος δούλεψε πολλά χρόνια όπως εγώ πάνω στο ίδιο υλικό και δοκίμασε και αυτός τις ίδιες νέες και εκπληκτικές εμπειρίες. Προς τι λοιπόν στο πεδίο της διανόησης γενικά αυτές οι γρήγορες πεποιθήσεις, οι αστραπιαίοι προσηλυτισμοί, οι στιγμιαίες αποκορούσεις; Δεν αντιλαμβάνεσθε ότι το *coup de foudre*,¹²⁴ ο έρωτας με την πρώτη ματιά, προέρχεται από ένα εντελώς διαφορετικό, συναισθηματικό πεδίο; Δεν απαιτούμε ούτε από τους ασθενείς μας να είναι ήδη πεπεισμένοι ή οπαδοί της ψυχανάλυσης.

124. *Coup de foudre*: κεραυνός, αστροπελέκι, κεραυνοβόλος έρωτας. (Σ.τ.μ.)

Αυτό τους κάνει συχνά ύποπτους στα μάτια μας. Ένας καλοπροαίρετος σκεπτικισμός είναι για μας η πιο επιθυμητή στάση που μπορούν να έχουν. Προσπαθήστε λοιπόν και σεις, πλάι στη λαϊκή ή την ψυχιατρική αντίληψη, να καλλιεργήσετε και την ψυχαναλυτική, ώσπου να δοθεί η ευκαιρία για αμοιβαία επιρροή, αναμέτρηση και συνθετική κρίση.

Από την άλλη μεριά δεν πρέπει ούτε στιγμή να πιστέψετε ότι η ψυχαναλυτική αντίληψη που σας παρουσιάζω είναι ένα εικονολογικό σύστημα. Είναι απεναντίας εμπειρία, άμεση έκφραση της παρατήρησης ή συμπέρασμα μιας επεξεργασίας των παρατηρήσεων. Αν αυτή η επεξεργασία είναι επαρκής ή θεμιτή, αυτό θα αποδειχθεί στην παραπέρα πορεία της επιστήμης. Μετά την πάροδο σχεδόν δυόμισι δεκαετιών και στην αρκετά προχωρημένη ηλικία μου¹²⁵ μπορώ χωρίς ματαιοδοξία να ισχυρισθώ ότι η εργασία που απέφερε αυτές τις παρατηρήσεις ήταν ιδιαίτερα βαρεία, εντατική και βαθυστόχαστη. Συχνά είχα την εντύπωση πως οι αντίπαλοί μας δεν θέλουν να λάβουν υπόψη τους αυτή την προέλευση των θέσεών μας, ότι φρονούν πως πρόκειται απλώς για υποκειμενικές ιδέες, στις οποίες ένας άλλος μπορεί να αντιπαραθέσει τις δικές του προτιμήσεις. Αυτή η συμπεριφορά των αντιπάλων δεν μου είναι εντελώς κατανοητή. Προέρχεται ίσως από το γεγονός ότι οι γιατροί δεν ασχολούνται συνήθως πολύ με τους νευρικούς, δεν ακούν με προσοχή τις αναφορές τους και έχουν χάσει τη δυνατότητα να αντλήσουν κάτι πολύτιμο από αυτές, να κάνουν δηλαδή ενδελεχείς παρατηρήσεις σε αυτούς τους ανθρώπους. Με αυτή την ευκαιρία σας υπόσχομαι ότι σε αυτές τις διαλέξεις μου δεν θα ασκήσω ιδιαίτερη πολεμική, προπάντων όχι κατά προσώπων. Δεν έχω πεισθεί για το αληθές της ρήσης ότι ο πόλεμος είναι πατήρ πάντων. Νομίζω πως προέρχεται από την ελληνική σοφιστική και σφάλει, όπως και αυτή, καθόσον υπερτιμά τη διαλεκτική. Εγώ είχα μάλλον την εντύπωση ότι η λεγόμενη επιστημονική πολεμική ή έριδα είναι γενικά άγονη και επιπλέον ασκείται σχεδόν πάντοτε σε προσωπικό επίπεδο. Μέχρι πριν από μερικά χρόνια μπορούσα να είμαι και εγώ υπερήφανος ότι μόνο μια φορά, με έναν και μόνο ερευνητή (τον Löwenfeld, Μόναχο) έφθασα να εμπλακώ σε μια κανονική επιστημονική έριδα.¹²⁶ Η έκβασή της ήταν ότι γίναμε φίλοι και η φιλία μας διατηρείται μέχρι σήμερα. Άρρησα όμως να επαναλάβω μια τέτοια απόπειρα, διότι

125. [Ο Φρόντ ήταν τότε περίπου εξήντα ετών].

126. [Αντικείμενο αυτής της διαμάχης ήταν οι πρώιμες θεωρίες περί άγχους, τις οποίες ο Φρόντ είχε διατυπώσει στην πρώτη του εργασία για την αγχώδη νευρώση (1895b)].

δεν ήμουν βέβαιος ότι μια νέα έριδα θα κατέληγε πάλι σε φιλία.¹²⁷

Θα κρίνετε ασφαλώς ότι μια τέτοια άρνηση της δημόσιας έριδας μαρτυρεί μια ιδιαίτερα στεγανή περιχαράκωση έναντι κατηγοριών, ισχυρογνωμοσύνη ή, όπως λέγεται στην αξιαγάπητη καθημερινή γλώσσα της επιστήμης, πεισματική εμμονή. Θα σας απαντήσω ότι, όταν θα αποκτήσετε κάποτε μια πεποίθηση ύστερα από βαρεία εργασία, θα δικαιούσθε κατά κάποιον τρόπο να επιμένετε σε αυτή με αρκετή σταθερότητα. Μπορώ επίσης να ισχυρισθώ ότι στην πορεία των εργασιών μου έχω τροποποιήσει σε αρκετά ουσιώδη σημεία τις αντιλήψεις μου, τις άλλαξα, τις αντικατέστησα με νέες απόψεις, κάνοντας φυσικά κάθε φορά δημόσιες ανακοινώσεις. Και το αποτέλεσμα αυτής της ειλικρίνειας; Μερικοί εξακολουθούν να αγνοούν εντελώς τις αυτοδιορθώσεις μου και με επικρίνουν ακόμη και σήμερα για θέσεις που έπαψαν να έχουν για μένα την ίδια σημασία. Άλλοι με κατηγορούν γι' αυτές ακριβώς τις αλλαγές και με θεωρούν πια αναξιόπιστο. Βλέπετε ότι όποιος έχει αλλάξει μερικές φορές τις αντιλήψεις του δεν αξίζει να τον πιστεύουμε, διότι μας δίνει καθαρά να καταλάβουμε ότι και οι τελευταίες θέσεις του μπορεί να είναι εσφαλμένες. Όποιος όμως εμμένει αταλάντευτα σε ό,τι έχει υποστηρίξει κάποτε και δεν μεταπείθεται αρκετά γρήγορα, αυτόν τον αποκαλούν ισχυρογνώμονα και πείσμονα. Τι άλλο μπορεί να κάνει κανείς μπροστά σε αυτές τις αλληλοσυγκρουόμενες παρεμβάσεις της κριτικής παρά να μείνει όπως είναι και να συμπεριφέρεται όπως του υπαγορεύει η κρίση του; Αυτό είμαι αποφασισμένος να πράξω και εγώ και τίποτε δεν θα με εμποδίσει να τροποποιώ και να διορθώνω τις θέσεις μου όπως το απαιτεί η προϊούσα εμπειρία μου. Από τις θεμελιώδεις αντιλήψεις μου δεν βρήκα μέχρι σήμερα τίποτε να αλλάξω και ελπίζω ότι δεν θα βρω ούτε στο μέλλον.¹²⁸

Σήμερα λοιπόν θέλω να σας παρουσιάσω την ψυχαναλυτική μου αντίληψη για τα νευρωτικά φαινόμενα. Όπως είναι ευνόητο, θα συν-

127. [Αυτό το χωρίο περιέχει έναν υπαινιγμό για τις σχετικά πρόσφατες διαμάχες του Φρόντ με τον Άντλερ και τον Γιούνγκ].

128. [Η σημαντικότερη ίσως αλλαγή στις αντιλήψεις του Φρόντ ως τη στιγμή της καταγραφής αυτών των Παραδόσεων αφορούσε τη θεωρία του για την καθαρά τραυματική αιτιολογία των νευρώσεων. Την εγκατέλειψε και στο εξής τόνιζε τον ρόλο των έμφυτων ορμών και την μεγάλη επιρροή των φαντασιώσεων. Ακολούθησαν και άλλες σημαντικές τροποποιήσεις των θεωριών του, λόγου χάρη των απόψεών του για την ουσία του άγχους και για την σεξουαλική ανάπτυξη της γυναίκας. Προπάντων όμως ο Φρόντ αναθεώρησε αργότερα τη θεωρία του για τις ορμές και εισήγαγε ένα νέο μοντέλο για τη δομή της ψυχής. Όλες αυτές οι αντιλήψεις του διατυπώνονται στη *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*].

δέσω το θέμα μου με τα φαινόμενα που ήδη πραγματευθήκαμε, τόσο λόγω της συγγένειας όσο και λόγω της αντίθεσης που το χαρακτηρίζει. Ξεχωρίζω μια πράξη με χαρακτήρα συμπτώματος, που την εντοπίζω σε πολλά άτομα στο ιατρείο μου. Με τα άτομα που μας επισκέπτονται στο ιατρείο, για να εκθέσουν σε ένα τέταρτο της ώρας την αθλιότητα της μακρόχρονης ζωής τους, ο ψυχαναλυτής δεν ξέρει τι να κάνει. Οι βαθύτερες γνώσεις του δεν του επιτρέπουν να γνωματεύσει, όπως ένας άλλος γιατρός, ότι δεν έχουν τίποτε και να τους δώσει τη συμβουλή: Κάντε χρήση μιας ελαφράς υδροθεραπείας. Ένας συνάδελφός μας, όταν ρωτήθηκε τι κάνει με τέτοιους ασθενείς, απάντησε σηκώνοντας τους ώμους του: Τους επιβάλλω ένα πρόστιμο προπέτειας που ανέρχεται σε τόσες και τόσες κορώνες. Μην απορείτε λοιπόν, αν ακούσετε ότι ακόμη και στα ιατρεία πολυάσχολων ψυχαναλυτών δεν υπάρχει μεγάλη κίνηση κατά τις ώρες επίσκεψης. Πρόσθεσα μια δεύτερη πόρτα ανάμεσα στον χώρο αναμονής και θεραπείας και ενίσχυσα τη μόνωση με ένα επίστρωμα από πέλμα. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία σε τι αποσκοπούν αυτά τα μέτρα. Συχνά όμως τα άτομα που μπαίνουν στον χώρο θεραπείας από το δωμάτιο αναμονής δεν κλείνουν την πόρτα πίσω τους, κατά κανόνα μάλιστα αφήνουν και τις δύο πόρτες ανοιχτές. Μόλις το αντιλαμβάνομαι, επιμένω αρκετά ψυχρά να σηκωθεί ο επισκέπτης και να επανορθώσει την παράλειψή του, αδιάφορο αν πρόκειται για έναν κομπό κύριο ή για μια περιποιημένη κυρία. Αυτή η συμπεριφορά μου δίνει την εντύπωση ανοίκειας σχολαστικότητας. Συνέβη μάλιστα μερικές φορές να εκτεθώ με αυτή την απαίτησή μου, καθώς επρόκειτο για άτομα που δεν μπορούν να πιάσουν το πόμολο και ευχαρίστως θα ήθελαν να απαλλαγούν από μια τέτοια υποχρέωση. Κατά κανόνα όμως είχα δίκαιο, διότι όποιος συμπεριφέρεται έτσι, όποιος μπαίνοντας από τον χώρο αναμονής στον χώρο θεραπείας δεν κλείνει την πόρτα, ανήκει στον όχλο και του αξίζει μια ψυχρή υποδοχή. Μη βιασθείτε όμως να πάρετε θέση, προτού ακούσετε τη συνέχεια. Η αμέλεια του ασθενούς παρατηρείται κάθε φορά που ήταν μόνος του στον χώρο αναμονής, οπότε αφήνει πίσω του έναν άδειο χώρο, και ποτέ όταν περιμένουν εκεί άλλα άτομα, διότι τότε αντιλαμβάνεται πολύ καλά ότι είναι προς το συμφέρον του να μην ακούει κανένας τι λέει με τον γιατρό, και όντως τότε δεν παραλείπει ποτέ να κλείσει και τις δύο πόρτες προσεκτικά.

Έτσι λοιπόν η παράλειψη του ασθενούς, που οφείλεται σε αυτόν τον λόγο, δεν είναι τυχαία ή χωρίς νόημα, δεν είναι ούτε καν ασήμαντη, διότι θα δούμε ότι ρίχνει ένα φως στη σχέση του εισερχόμενου προς τον γιατρό. Ο ασθενής ανήκει στη μεγάλη μάζα των ανθρώπων που ζητούν την κοσμική αυθεντία, που θέλουν να θαμπώ-

νονται και να εκφοβίζονται. Ίσως ζήτησε από το τηλέφωνο να μάθει πότε θα ήταν πιο εύκολο να έλθει και θα περίμενε να βρεθεί στρωμωγμένος ανάμεσα σε ένα πλήθος ανθρώπων που ζητούν τη βοήθεια του γιατρού, περίπου όπως μπροστά σε ένα υποκατάστημα του Julius Meinl.¹²⁹ Τώρα όμως μπαίνει σε ένα άδειο και επιπλέον λιτά επιπλωμένο δωμάτιο αναμονής και είναι κλονισμένος. Ο γιατρός πρέπει να τον αποζημιώσει για τον περιττό σεβασμό που ο ασθενής ήθελε να του επιδείξει, και τότε αυτός παραλείπει να κλείσει την πόρτα μεταξύ των δωματίων αναμονής και θεραπείας. Με αυτό θέλει να πει στον γιατρό: Α, δεν υπάρχει κανένας, και ίσως να μην έρθει κανένας όσο είμαι εδώ. Θα συμπεριφερόταν και κατά τη διάρκεια της συζήτησης χωρίς τρόπους και σεβασμό, αν δεν ανέκοπτε κανείς την προπέτειά του ευθύς εξαρχής βάζοντάς τον με αυστηρόν τόνο στη θέση του.

Στην ανάλυση αυτής της πράξης με χαρακτήρα συμπτώματος δεν θα βρείτε τίποτε που θα ήταν άγνωστο για σας: Ο ισχυρισμός ότι η πράξη δεν είναι τυχαία, αλλά έχει το κίνητρό της, ότι κρύβει νόημα και πρόθεση, ότι εντάσσεται σε ένα κατονομάσιμο ψυχικό πλαίσιο και ως μικρή ένδειξη φανερώνει μια σημαντικότερη ψυχική διεργασία σάς είναι γνωστός. Προπάντων όμως γνωρίζετε ότι αυτή η φανερόμενη διεργασία δεν είναι γνωστή στη συνείδηση του εν λόγω ατόμου, διότι κανένας από τους ασθενείς που άφησε αυτές τις δύο πόρτες ανοιχτές δεν θα μπορούσε να παραδεχθεί ότι μέσω αυτής της παράλειψης ήθελε να μου δείξει την περιφρόνησή του. Την αίσθηση της απογοήτευσης κατά την είσοδό τους στο άδειο δωμάτιο αναμονής θα μπορούσαν ίσως να θυμηθούν μερικοί, αλλά οπωσδήποτε δεν θα έχουν συνειδητοποιήσει τη συνάρτηση μεταξύ αυτής της εντύπωσης και της ακόλουθης πράξης με χαρακτήρα συμπτώματος.

Ας συγκρίνουμε τώρα αυτή την μικρή ανάλυση μιας πράξης με χαρακτήρα συμπτώματος με μια παρατήρηση πάνω σε μια ασθενή. Διαλέγω μια περίπτωση που διατηρείται ζωντανή στη μνήμη μου και μπορώ να την περιγράψω σχετικά σύντομα. Σε τέτοιες ανακοινώσεις είναι βέβαια απαραίτητο να εκθέτουμε αρκετές λεπτομέρειες.

Ένας νεαρός αξιωματικός που είχε επιστρέψει στο σπίτι του με μικρή άδεια με παρακαλεί να δεχτώ για θεραπεία την πεθερά του, η οποία, αν και ζει υπό ευτυχείς συνθήκες, βασανίζει τον εαυτό της και πικραίνει την καρδιά των δικών της με μια ανόητη ιδέα. Γνωρίζω τότε μια καλοδιατηρημένη κυρία 53 ετών, απλή και ευγενική, η

129. [Αυστριακή αλυσίδα καταστημάτων τροφίμων, μπροστά στα οποία κατά την περίοδο του πολέμου σχηματιζόνταν ουρές πελατών].

οποία χωρίς αντιστάσεις αναφέρει τα ακόλουθα. Ζει στην εξοχή με τον άνδρα της, που διευθύνει ένα μεγάλο εργοστάσιο. Στον γάμο της είναι ευτυχισμένη. Ό,τι και αν πει για τον αξιαγάπητο άνδρα της, που την προσέχει, είναι λίγο. Παντρεύτηκαν από έρωτα πριν από 30 χρόνια και από τότε η ζωή της είναι ανέφελη, χωρίς διχόνοιες ή αφορμές για ζήλεια. Τα δύο παιδιά της είναι καλοπαντρεμένα, ο άνδρας της και πατέρας των παιδιών δεν θέλει ακόμη να πάρει σύνταξη, από αίσθημα καθήκοντος. Πριν από έναν χρόνο συνέβη το απίστευτο και ακατανόητο για την ίδια, να πιστέψει αμέσως ένα ανώνυμο γράμμα, στο οποίο ο εξαιρετος άνδρας της καταγγελλόταν ότι διατηρεί ερωτικές σχέσεις με ένα νέο κορίτσι. Από τότε έπαψε να είναι ευτυχισμένη. Τα ακριβή περιστατικά είχαν ως εξής: Η κυρία είχε μια υπηρέτρια, με την οποία συζητούσε, ίσως πολύ συχνά, προσωπικά της θέματα. Αυτή η νεαρή υπηρέτρια ήταν εχθρικά διατεθειμένη απέναντι σε μια άλλη κοπέλα που είχε προκόψει πολύ περισσότερο, αν και η καταγωγή της δεν ήταν καλύτερη. Αντί να δουλεύει ως υπηρέτρια, αυτό το κορίτσι εκπαιδεύθηκε σε μια εμπορική σχολή, προσλήφθηκε στο εργοστάσιο και ευνοούμενη από την έλλειψη προσωπικού λόγω της επιστράτευσης υπαλλήλων κατάφερε να προαχθεί σε μια καλή θέση. Έμενε τώρα στο ίδιο το εργοστάσιο, επικοινωνούσε με όλους τους κυρίους και μάλιστα την προσφωνούσαν δεσποινίδα. Η καθυστερημένη στη ζωή της υπηρέτρια είχε φυσικά την τάση να κακολογεί την άλλοτε συμμαθήτριά της. Μια φορά η κυρία μας μιλούσε μαζί της για έναν κύριο, τον οποίο είχε φιλοξενήσει και ο οποίος ήταν γνωστό ότι δεν ζούσε με τη γυναίκα του, αλλά είχε σχέση με μια άλλη. Δεν θυμάται πώς, αλλά ξαφνικά είπε στην κοπέλα: Για μένα θα ήταν κάτι πολύ τρομακτικό να μάθω ότι ο καλός μου άνδρας έχει επίσης μια τέτοια σχέση. Την επόμενη μέρα ο ταχυδρόμος της έφερε ένα ανώνυμο γράμμα, με το οποίο της ανακοινωνόταν αυτό που τρόπον τινά είχε ξορκίσει. Ο γραφικός χαρακτήρας έμοιαζε προσποιητά παραμορφωμένος. Συμπέρανε — δικαιολογημένα ίσως — ότι αυτό το γράμμα είναι έργο της κακής υπηρέτριάς της, διότι ως ερωμένη του άνδρα της κατονομαζόταν η δεσποινίδα που η υπηρέτρια μισούσε. Μολονότι όμως αντιλήφθηκε αμέσως ότι πρόκειται για μηχανορραφία και στον τόπο κατοικίας της συχνά είχε διαπιστώσει πόσο αναξιόπιστες είναι οι θρασυδείες καταγγελίες αυτού του είδους, εκείνο το γράμμα την έρριξε αμέσως κάτω. Την κατέλαβε τρομερή ανησυχία και έστειλε να φωνάξουν τον άνδρα της, στον οποίο επέρριψε δριμύτατες κατηγορίες. Ο άνδρας τις αντέκρουσε χαμογελώντας και έκανε ό,τι καλύτερο μπορούσε να κάνει. Κάλεσε τον γιατρό της οικογένειας και του εργοστασίου, ο οποίος προσπάθησε επίσης να καθησυχάσει τη δυστυχί-

σμένη γυναίκα. Λογικές ήταν όντως και οι επόμενες κινήσεις του ζευγαριού. Η υπηρέτρια απολύθηκε, αλλά η δήθεν ερωμένη του συζύγου διατήρησε τη θέση της στο εργοστάσιο. Από τότε η ασθενής ηρεμούσε, όπως λέει, κατά διαστήματα, έτσι που δεν πίστευε πια στο περιεχόμενο της ανώνυμης επιστολής, αλλά αυτή η ηρεμία ήταν επιφανειακή και δεν κρατούσε πολύ. Ήταν αρκετό να ακούσει το όνομα της δεσποινίδας ή να την συναντήσει στον δρόμο, για να ξεσπάσει μια νέα κρίση καχυποψίας, πόνου και μομφών.

Αυτό είναι λοιπόν το ιστορικό ασθενείας αυτής της καλής γυναίκας. Δεν ήταν απαραίτητο να έχει κανείς μεγάλη ψυχιατρική εμπειρία, για να καταλάβει ότι σε αντίθεση προς άλλους νευρικούς ανθρώπους παρουσίαζε την περίπτωση της μάλλον ήπια, δηλαδή, όπως λέμε, υποκρινόταν, και ότι κατά βάθος δεν έπαψε ποτέ να πιστεύει ότι η ανώνυμη επιστολή περιείχε την αλήθεια.

Πώς παίρνει λοιπόν θέση ο ψυχίατρος σε μια τέτοια περίπτωση ασθενείας; Τη γνώμη του για μια πράξη με χαρακτηριστικά συμπτώματος, το μη κλείσιμο της πόρτας από το δωμάτιο αναμονής στον χώρο της θεραπείας, την γνωρίζουμε ήδη. Μια τέτοια συμπεριφορά είναι γι' αυτόν κάτι τυχαίο, χωρίς ψυχολογικό ενδιαφέρον, κάτι που δεν τον αφορά ιδιαίτερα. Αλλά αυτή η συμπεριφορά δεν μπορεί να προεκταθεί ως την περίπτωση ασθενείας της ζηλότυπης γυναίκας. Η πράξη με χαρακτηριστικά συμπτώματος φαίνεται αδιάφορη, το σύμπτωμα όμως δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί σημαντικό. Συνδέεται με έντονη υποκειμενική οδύνη, το άτομο υποφέρει και απειλείται αντικειμενικά η συμβίωση σε μια οικογένεια: είναι δηλαδή ένα μη αποποιήσιμο αντικείμενο ψυχιατρικού ενδιαφέροντος. Ο ψυχίατρος προσπαθεί κατ' αρχάς να χαρακτηρίσει το σύμπτωμα βάσει μιας συσώδους ιδιότητας. Η ιδέα που βασανίζει τη γυναίκα δεν μπορεί αυτή καθ' εαυτή να θεωρηθεί ανόητη, αφού δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο όπου παντρεμένοι μιας ορισμένης ηλικίας συνάπτουν ερωτικές σχέσεις με νεαρά κορίτσια. Κάτι άλλο όμως είναι σε αυτή την περίπτωση ανόητο και ακατανόητο. Η ασθενής δεν έχει κανέναν λόγο να πιστεύει ότι ο τρυφερός και πιστός σύζυγός της ανήκει σε αυτή την όντως όχι σπάνια κατηγορία συζύγων, εκτός από τον ισχυρισμό του ανώνυμου γράμματος. Ξέρει ότι αυτό το γραπτό δεν έχει καμιά αποδεικτική αξία και μπορεί να εξηγήσει αρκετά καλά την προέλευσή του: θα μπορούσε λοιπόν να σκεφθεί ότι δεν έχει κανέναν λόγο να ζηλεύει, το λέει μάλιστα, και όμως υποφέρει ακριβώς σαν να αναγνώριζε αυτή τη ζήλεια της ως απόλυτα δικαιολογημένη. Τέτοιου είδους ιδέες, που δεν ενδίδουν σε κανένα επιχείρημα λογικό και αντλημένο από την πραγματικότητα, αποκαλούνται κατά γενική συμφωνία *παρανοϊκές ιδέες*. Η καλή κυρία πάσχει λοιπόν από *παρανοϊ-*

κή *ζηλοτυπία*. Αυτό είναι ασφαλώς το ουσιαστικό χαρακτηριστικό αυτής της περίπτωσης ασθένειας.

Μετά την πρώτη αυτή διαπίστωση το ψυχιατρικό μας ενδιαφέρον θα τείνει να γίνει ζωηρότερο. Όταν μια παρανοϊκή ιδέα δεν εξαφανίζεται μετά την αντιπαραβολή της με την πραγματικότητα, τότε δεν θα προέρχεται ασφαλώς από την πραγματικότητα. Από πού αλλού μπορεί όμως να προέρχεται; Υπάρχουν παρανοϊκές ιδέες με διάφορα περιεχόμενα. Γιατί το περιεχόμενο της παράνοιας στη δική μας περίπτωση είναι η ζήλεια; Σε ποιά πρόσωπα σχηματίζονται παρανοϊκές ιδέες ή ιδιαίτερα παρανοϊκές ιδέες ζηλοτυπίας; Εδώ θα θέλαμε να ακούσουμε προσεκτικά τον ψυχίατρο, αλλά εδώ ακριβώς μας αφήνει στα κρύα του λουτρού. Γενικά τον απασχολεί ένα και μόνο ερώτημά μας. Θα ανατρέξει στο οικογενειακό ιστορικό αυτής της γυναίκας και θα μας φέρει *ίσως* την απάντηση: Παρανοϊκές ιδέες εμφανίζονται σε άτομα που στις οικογένειές τους έχουν παρουσιασθεί επανειλημμένα παρόμοιες ή άλλες ψυχικές διαταραχές. Με άλλα λόγια, αφού αυτή η γυναίκα ανέπτυξε μια παρανοϊκή ιδέα, είχε μια τέτοια κληρονομική προδιάθεση. Αυτό είναι κάτι, είναι όμως όλα όσα θα θέλαμε να ξέρουμε; Όλα όσα συντελέσαν, ώστε να προκληθεί αυτό το νοσηρό περιστατικό; Είναι αρκετό για μας να υποθέσουμε απλώς ότι είναι αδιάφορο, αυθαίρετο ή ανεξήγητο, αν αναπτύχθηκε μια παρανοϊκή ζηλοτυπία στη θέση μιας οποιασδήποτε άλλης παράνοιας; Και μπορούμε *ίσως* να υποθέσουμε ότι ισχύει και αρνητικά η πρόταση για την επικυριαρχία της κληρονομικής επιρροής, δηλαδή ότι είναι αδιάφορο ποιά βιώματα δοκίμασε η ψυχή της ασθενούς, αφού έτσι και αλλιώς ήταν προορισμένη να παραγάγει κάποτε μια παράνοια; Θα θέλατε να ξέρετε γιατί η επιστημονική ψυχιατρική δεν θέλει να μας δώσει άλλες εξηγήσεις. Αλλά σας απαντώ: Δεν πρέπει να ζητούμε τα αδύνατα. Ο ψυχίατρος δεν γνωρίζει καμμιά μέθοδο που θα οδηγούσε πιο πέρα στη διαλεύκανση μιας τέτοιας περίπτωσης. Είναι υποχρεωμένος να αρخεσθεί στη διάγνωση και παρά την πλούσια εμπειρία σε μια αβέβαιη πρόγνωση για την εξέλιξη της ασθένειας.

Μπορεί όμως η ψυχανάλυση να καταφέρει κάτι περισσότερο; Ναι, μπορεί. Ελπίζω να σας δείξω ότι ακόμη και σε μια τόσο δυσπρόσιτη περίπτωση μπορεί να αποκαλύψει κάτι που θα προωθήσει την κατανόησή της. Κατ' αρχάς σας παρακαλώ να προσέξετε την αφανή λεπτομέρεια ότι την ανώνυμη επιστολή, που είναι στήριγμα της παρανοϊκής ιδέας, την προκάλεσε όντως η ασθενής την προηγούμενη ημέρα, όταν έλεγε στη νεαρή μηχανογράφο ότι θα ήταν η μεγαλύτερη δυστυχία γι' αυτή αν ο άνδρας της είχε ερωτικές σχέσεις με ένα νέο κορίτσι. Αυτή η δήλωση έδωσε στην υπηρέτρια την

ιδέα να της στείλει το ανώνυμο γράμμα. Έτσι η παρανοϊκή ιδέα γίνεται σχετικά ανεξάρτητη από το γράμμα· προϋπήρχε με την μορφή φόβου — ή και επιθυμίας; — στην ίδια την ασθενή. Ας προσθέσουμε τώρα τις άλλες μικρές ενδείξεις που βγήκαν στην επιφάνεια ύστερα από ανάλυση μόνο δύο ωρών. Η ασθενής δεν δέχθηκε βέβαια μετά την παρουσίαση του ιστορικού να μας ανακοινώσει τις παραπέρα σκέψεις, τις αυθόρμητες ιδέες και τις αναμνήσεις της. Υποστήριξε ότι δεν της έρχεται στον νου τίποτε, τα έχει πει όλα, και έπειτα από δύο ώρες αναγκασθήκαμε πραγματικά να εγκαταλείψουμε κάθε προσπάθεια, διότι η ασθενής ανακοίνωσε ότι αισθάνεται ήδη υγιής και είναι βέβαιη ότι η νοσηρή ιδέα δεν θα επανέλθει. Το είτε φυσικά φοβούμενη τη συνέχιση της ανάλυσης. Αλλά εκείνες τις δύο ώρες έκανε παραταύτα αρκετές παρατηρήσεις που επέτρεπαν ή και επέβαλλαν μια ορισμένη ερμηνεία, η οποία φωτίζει τη γένεση της παρανοϊκής ζηλοτυπίας της. Η ίδια είχε ερωτευθεί έντονα έναν νέο άνδρα, εκείνον τον γαμπρό της που παρέλεμψε την ασθενή σε μένα. Αυτή η ερωτοληψία δεν της ήταν συνειδητή ή μάλλον της ήταν ελάχιστα συνειδητή· η συγγενική σχέση διευκόλυνε αυτή την ερωτική συμπάθεια να εμφανίζεται συγκαλυμμένη ως αθώα τρυφερότητα. Σύμφωνα με τις εμπειρίες μας δεν είναι δύσκολο για μας να συναισθανθούμε την ψυχική κατάσταση αυτής της σεμνής γυναίκας και καλής μητέρας των 53 ετών. Μια τέτοια ερωτοληψία ήταν κάτι πολύ τρομακτικό και υπερβολικό για να συνειδητοποιηθεί, παρέμενε όμως ζωντανή και ως ασυνείδητη παρόρμηση ήταν πολύ πειστική. Κάτι έπρεπε να γίνει με αυτή, έπρεπε να βρεθεί μια διέξοδος, και την πιο πρόχειρη ανακούφιση προσέφερε μάλλον ο μηχανισμός της μετάθεσης, που τόσο συχνά συντελεί στη δημιουργία της παρανοϊκής ζηλοτυπίας. Αν δεν ήταν μόνον αυτή, μια γυναίκα ώριμης ηλικίας, ερωτευμένη με έναν νεαρό, αλλά και ο επίσης όχι πια νέος άνδρας της διατηρούσε μια ερωτική σχέση με ένα νέο κορίτσι, τότε ήταν πια απαλλαγμένη από το βάρος της απιστίας πάνω στη συνείδησή της. Η φαντασίωση για την απιστία του άνδρα ήταν λοιπόν ένα δροσιστικό έμπλαστρο πάνω στην καίουσα πληγή της. Ο δικός της έρωτας δεν της ήταν συνειδητός, αλλά ο κατοπτρισμός του, που είχε τέτοια πλεονεκτήματα γι' αυτή, έγινε καταναγκαστικός, παρανοϊκός, συνειδητός. Όλα τα επιχειρήματα κατά της παρανοϊκής ιδέας δεν μπορούσαν φυσικά να καρποφορήσουν, διότι ήταν στραμμένα μόνο κατά του κατοπτρικού ειδώλου και όχι κατά του κυρίως αντικειμένου, στο οποίο το είδωλο όφειλε τη δύναμή του και το οποίο, κρυμμένο στο ασυνείδητο, έμενε άθικτο.

Ας συνοψίσουμε αυτά που μια σύντομη και παρεμποδισμένη ψυχαναλυτική προσπάθεια απέδωσε προκειμένου να κατανοηθεί αυτή

η περίπτωση ασθένειας. Αυτό προϋποθέτει φυσικά ότι ερευνήσαμε με σωστό τρόπο, κάτι που δεν μπορώ εδώ να το υποβάλω στην κρίση σας. Πρώτον: Η παρανοϊκή ιδέα παύει να είναι κάτι ανόητο ή ακατανόητο, αποκτά νόημα, έχει την αιτία της, ανήκει στο πλαίσιο ενός συναισθηματικά φορτισμένου βιώματος της ασθενούς. Δεύτερον: Είναι αναγκαία ως αντίδραση σε ένα ασυνείδητο ψυχικό γεγονός, που το μαντεύουμε από άλλες ενδείξεις, και σε αυτήν ακριβώς τη σχέση οφείλει τον παρανοϊκό της χαρακτήρα, την αντοχή της απέναντι σε λογικά και αντικειμενικά επιχειρήματα. Η ίδια είναι κάτι επιθυμητό, ένα είδος παρηγοριάς. Τρίτον: Το βίωμα πίσω από την ασθένεια καθόρισε με μη αμφιλεγόμενο τρόπο ότι η παρανοϊκή ιδέα θα έχει χαρακτήρα ζηλοτυπίας και όχι οποιονδήποτε άλλον. Όπως θυμάστε, την προηγούμενη ημέρα είχε πει στην μηχανορράφο υπηρέτρια ότι το πιο τρομερό γι' αυτή θα ήταν τυχόν απιστία από τη μεριά του άνδρα της. Δεν σας διαφεύγουν επίσης οι δύο σημαντικές αναλογίες προς την πράξη με χαρακτήρα συμπτώματος, που αναλύσαμε πιο πριν, ως προς την εξήγηση του νοήματος ή της πρόθεσης και ως προς τη συσχέτιση με κάτι ασυνείδητο που συναρτάται με τη συγκυρία.

Με αυτά όμως δεν έχουμε απαντήσει σε όλα τα ερωτήματα που μπορέσαμε να θέσουμε με αφορμή αυτή την περίπτωση ασθένειας, η οποία απεναντίας είναι γεμάτη από τόσα άλλα προβλήματα. Μερικά από αυτά παραμένουν γενικώς άλυτα, άλλα δεν στάθηκε δυνατόν να λυθούν λόγω των μη ευνοϊκών ειδικών συνθηκών. Π.χ. γιατί αυτή η γυναίκα με τον ευτυχισμένο γάμο φθάνει να ερωτευθεί τον γαμπρό της και γιατί η ανακούφιση, που θα μπορούσε να επιτευχθεί και με άλλους τρόπους, λαμβάνει τη μορφή ενός τέτοιου κατοπτρισμού, μιας προβολής της δικής της κατάστασης πάνω στον άνδρα της; Μην πιστέψετε ότι είναι άσκοπο και παράτολμο να θέτει κανείς τέτοια ερωτήματα. Διαθέτουμε ήδη αρκετό υλικό για να δώσουμε μια πιθανή απάντηση. Η κυρία βρίσκεται σε εκείνη την κρίσιμη ηλικία όπου η γυναικεία σεξουαλική ανάγκη υφίσταται μια ανεπιθύμητη έξαρση· αυτό μπορεί να είναι αρκετό και από μόνο του. Μπορούμε να υποθέσουμε επιπλέον ότι ο καλός και πιστός άνδρας της εδώ και μερικά χρόνια δεν διαθέτει ίσως εκείνη την σεξουαλική ικανότητα που θα απαιτούσε η ικανοποίηση της καλοδιατηρημένης γυναίκας του. Η εμπειρία μάς δείχνει ότι ακριβώς οι άνδρες για τους οποίους η συζυγική πίστη είναι αυτονόητη διακρίνονται για την ιδιαίτερα τρυφερή μεταχείριση των γυναικών τους και για την ασυνήθιστη επιείκειά τους όσον αφορά τις νευρικές κρίσεις τους. Επίσης δεν είναι αδιάφορο το γεγονός ότι ειδικά ο νεαρός σύζυγος μιας κόρης της έγινε το αντικείμενο αυτής της νοσηρής ερωτοληψίας. Ένας ισχυρός ερω-

τικός δεσμός με την κόρη, ο οποίος σε τελική ανάλυση ανάγεται στην σεξουαλική ιδιοσυστασία της μητέρας, βρίσκει συχνά τον δρόμο της συνέχισής του μέσω μιας τέτοιας μεταμόρφωσης. Επιτρέψτε μου σε αυτό το σημείο να σας θυμίσω ότι η σχέση μεταξύ πεθεράς και γαμπρού θεωρήθηκε ανέκαθεν ιδιαίτερα ακανθώδες ζήτημα και στους πρωτόγονους έδινε αφορμή να θέτουν πολύ ισχυρά ταμπού και προδιαγραφές «αποφυγής».¹³⁰ Αυτή η σχέση ξεπερνά πολλές φορές, τόσο αρνητικά όσο και θετικά, τα όρια που είναι επιθυμητά σε έναν πολιτισμό. Δεν μπορώ βέβαια να σας πω ποιός από αυτούς τους τρεις παράγοντες έδρασε στην περίπτωση μας, αν ήταν δύο από αυτούς ή όλοι μαζί, και αυτό διότι δεν μου δόθηκε η δυνατότητα να συνεχίσω την ανάλυση και πέρα από την δεύτερη ώρα.

Παρατηρώ τώρα, κύριοι, ότι μίλησα μόνο για πράγματα που δεν είστε ακόμη προετοιμασμένοι να κατανοήσετε. Το έκανα για να συγκρίνω την ψυχιατρική με την ψυχανάλυση. Μπορώ όμως και τώρα να σας ρωτήσω κάτι: Αντιληφθήκατε τυχόν αντιθέσεις ανάμεσά τους; Η ψυχιατρική δεν εφαρμόζει τις τεχνικές μεθόδους της ψυχανάλυσης, δεν συνδέει τίποτε με το περιεχόμενο της παρανοϊκής ιδέας, ενώ με την επισήμανση της κληρονομικότητας μας δίνει μια πολύ γενική και μακρινή αιτιολογία, αντί να δείξει πρώτα τα πιο ειδικά και κοντινά αίτια που την προκάλεσαν. Συνιστά αυτό άραγε μια αντίθεση; Ή μήπως το ένα συμπληρώνει το άλλο; Έρχεται άραγε ο παράγων της κληρονομικότητας να απαλείψει τη σημασία του βιώματος ή μήπως αυτοί οι δύο παράγοντες συνεργούν με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο; Θα αναγνωρίσετε ότι η ψυχιατρική εργασία δεν περιέχει ουσιαστικά τίποτε που θα αντιστεκόταν στην ψυχαναλυτική έρευνα. Οι ψυχίατροι λοιπόν είναι αυτοί που εναντιώνονται στην ψυχανάλυση και όχι η ψυχιατρική. Η σχέση της ψυχανάλυσης προς την ψυχιατρική είναι περίπου ανάλογη με εκείνη της ιστολογίας προς την ανατομία: η μία μελετά τις εξωτερικές μορφές των οργάνων, η άλλη τη δομή τους από τους ιστούς και τα στοιχεία. Μια αντίφαση μεταξύ αυτών των δύο ειδών μελέτης, όπου το ένα είναι προέκταση του άλλου, δεν είναι εύκολα νοητή. Ξέρετε ότι η ανατομία θεωρείται σήμερα η βάση της επιστημονικής ιατρικής, αλλά υπήρχε μια εποχή όπου απαγορευόταν η ανατομή του ανθρώπινου πτώματος για τη γνώση της εσωτερικής δομής του σώματος, ακριβώς όπως στηλιτεύεται σήμερα η άσκηση της ψυχανάλυσης για την έρευ-

130. Βλέπε Totem und Tabu [(1912-13), δοκίμιο I (*Studienausgabe*, τόμ. 9, σελ. 305 κ.ε.)]. — (Ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Τοτέμ και ταμπού*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1978, σελ. 21 κ.ε.).

να των εσωτερικών μηχανισμών της ψυχικής ζωής. Και όλα δείχνουν ότι στο όχι μακρινό μέλλον θα καταλάβουμε πως δεν είναι δυνατόν να ασκηθεί μια επιστημονικά εμβαθύνουσα ψυχιατρική χωρίς τη σωστή γνώση των βαθύτερων δρώμενων της ψυχικής ζωής, που είναι ασυνείδητα.

Ίσως όμως η καταπολεμούμενη ψυχανάλυση έχει και φίλους ανάμεσά σας, οι οποίοι ευχαρίστως θα περιμέναν από την ψυχανάλυση μια δικαίωσή της από μια άλλη πλευρά, από αυτή της θεραπείας. Όπως ξέρετε, η ψυχιατρική θεραπεία δεν μπορεί μέχρι σήμερα να επηρεάσει τις παρανοϊκές ιδέες. Μήπως το καταφέρνει η ψυχανάλυση φωτίζοντας τον μηχανισμό αυτών των συμπτωμάτων; Όχι, κύριοι, δεν μπορεί: είναι ανίκανη – τουλάχιστον προς το παρόν – να κάνει κάτι στην περίπτωση μιας τέτοιας πάθησης όσο και κάθε άλλη θεραπεία. Μπορούμε βέβαια να καταλάβουμε τι έχει συμβεί μέσα στον ασθενή, αλλά δεν έχουμε τον τρόπο να κάνουμε και τον ασθενή να το καταλάβει. Ακούσατε ότι δεν είχα τη δυνατότητα να προχωρήσω πέρα από τα πρώτα βήματα στην ανάλυση αυτής της παρανοϊκής ιδέας. Δεν πιστεύω βέβαια πως θα θελήσετε να ισχυρισθείτε ότι η ανάλυση τέτοιων περιπτώσεων πρέπει να απορρίπτεται, επειδή μένει άκαρπη. Έχουμε το δικαίωμα, ακόμη και την υποχρέωση, να προωθούμε την έρευνα χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη μας αν έχει άμεση ωφέλεια. Στο τέλος – δεν ξέρουμε πού και πότε – κάθε κομματάκι γνώσης θα γίνει πρακτική γνώση, θα μετατραπεί σε θεραπευτική ικανότητα. Ακόμη και αν η ψυχανάλυση φαινόταν αναποτελεσματική και στις άλλες νευρικές και ψυχικές παθήσεις όπως στις παρανοϊκές ιδέες, θα είχε παραταύτα λόγο ύπαρξης ως αναντικατάστατο μέσον επιστημονικής έρευνας. Τότε βέβαια δεν θα είχαμε τη δυνατότητα να την ασκήσουμε: το ανθρώπινο υλικό, που θέλουμε να το μελετήσουμε για να μάθουμε, είναι ζωντανό, έχει τη θέλησή του και χρειάζεται κίνητρα για να συνεργασθεί, αυτό το υλικό λοιπόν δεν θα δεχόταν τη συνεργασία. Επιτρέψτε μου έτσι να κλείσω τη σημερινή Παράδοση αναφέροντας ότι υπάρχουν ολόκληρες κατηγορίες νευρικών διαταραχών, όπου η μετατροπή των καλύτερων γνώσεών μας σε θεραπευτική ικανότητα έχει όντως αποδειχθεί και ότι σε αυτές τις δυσπρόσιτες με άλλους τρόπους παθήσεις επιτυγχάνουμε μερικές φορές αποτελέσματα που δεν υστερούν σε τίποτε έναντι άλλων στο πεδίο της εσωτερικής θεραπείας.¹³¹

131. [Η ψυχανάλυση ως ψυχοθεραπευτική μέθοδος συζητείται στην 28η Παράδοση].

ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΩΝ ΣΥΜΠΤΩΜΑΤΩΝ

Κυρίες και κύριοι! Στην προηγούμενη Παράδοση σας εξήγησα ότι η κλινική ψυχιατρική δεν ενδιαφέρεται πολύ για τη μορφή εμφάνισης και για το περιεχόμενο των επιμέρους συμπτωμάτων, ενώ η ψυχανάλυση εδώ ακριβώς συγκέντρωσε το ενδιαφέρον της και διαπίστωσε ότι το σύμπτωμα έχει νόημα και σχετίζεται με τα βιώματα του ασθενούς. Πρώτος ο Γιόζεφ Μπρόνερ ανακάλυψε το νόημα των νευρωτικών συμπτωμάτων μέσω της μελέτης και της επιτυχούς θεραπείας μιας έκτοτε διάσημης περίπτωσης υστερίας (1880-82). Είναι αλήθεια ότι ο Πιέρ Ζανέ έκανε την ίδια ανακάλυψη ανεξάρτητα από αυτόν· ο Γάλλος ερευνητής την κοινοποίησε μάλιστα πρώτος, ενώ ο Μπρόνερ δημοσίευσε τις παρατηρήσεις του πάνω από δέκα χρόνια αργότερα (1893-95) κατά τη διάρκεια της συνεργασίας του μαζί μου. Εξάλλου είναι μάλλον αδιάφορο ποιός έκανε αυτή την ανακάλυψη, διότι, όπως ξέρετε, κάθε ανακάλυψη γίνεται πάνω από μια φορά και καμμία δεν γίνεται μονομιάς, ενώ η επιτυχία έτσι και αλλιώς δεν συμβαδίζει με την αξία. Η Αμερική δεν έλαβε το όνομά της από τον Κολόμβο. Πριν από τον Μπρόνερ και τον Ζανέ είχε εκφράσει ο μεγάλος ψυχίατρος Leuret¹³² την άποψη πως ακόμη και για τα παραληρήματα των διανοητικά ασθενών θα αποδεικνυόταν οπωσδήποτε ότι έχουν νόημα, αν καταφέραμε να τα ερμηνεύσουμε. Ομολογώ ότι επί ένα μεγάλο διάστημα εκτιμούσα πολύ τη συμβολή του Ζανέ στην εξήγηση των νευρωτικών συμπτωμάτων, επειδή τα θεωρούσε εκδηλώσεις ασυνείδητων ιδεών (*idées inconscientes*) από τις οποίες διακατέχονται οι ασθενείς. Από τότε όμως ο Ζανέ έχει εκφράσει πολύ μεγάλες επιφυλάξεις, σαν να ήθελε να δηλώσει ότι το ασυνείδητο δεν ήταν γι' αυτόν παρά μόνον ένας τρόπος του λέγειν (*une façon de parler*), ένα εκφραστικό βοήθημα, χωρίς πραγματική υπόσταση. [Βλέπε Janet, 1913]. Από τότε δεν κατανοώ πια τα γραφόμενα του Ζανέ, νομίζω όμως ότι κατά περιττόν τρόπο ζημιώνει πολύ την προσφορά του.

Τα νευρωτικά συμπτώματα έχουν λοιπόν το νόημά τους, όπως οι παραδρομές και τα όνειρα, και παρόμοια με αυτά συναρτώνται με τη ζωή των ανθρώπων που τα παρουσιάζουν. Για να γίνει πιο κατανοητή αυτή η σημαντική ανακάλυψη, θα χρησιμοποιήσω μερικά παραδείγματα. Ότι τα νευρωτικά συμπτώματα έχουν πάντοτε και σε όλες τις περιπτώσεις το νόημά τους μπορώ απλώς να το ισχυρισθώ, αλλά όχι να το αποδείξω. Όποιος ζητεί προσωπικές εμπειρίες θα

132. [François Leuret (1797-1851). (Leuret, 1834, 131)].

πεισθεί μόνος του. Για ορισμένους λόγους δεν θα αντλήσω αυτά τα παραδείγματα από την υστερία, αλλά από μια άλλη, ιδιαίτερα αξιοσημείωτη και κατά βάθος πολύ συγγενική νεύρωση, για την οποία πρέπει σύντομα να σας κατατοπίσω. Αυτή η πάθηση, που λέγεται ψυχαναγκαστική νεύρωση, δεν είναι τόσο πλατιά γνωστή όσο η πασίγνωστη υστερία· δεν είναι, αν μπορώ να το πω έτσι, τόσο ενοχλητικά θόρυβώδης, φέρεται πιο πολύ σαν μια ιδιωτική υπόθεση του ασθενούς, δεν παρουσιάζει σχεδόν ποτέ σωματικά, αλλά μόνο ψυχικά συμπτώματα. Η ψυχαναγκαστική νεύρωση και η υστερία είναι οι δύο μορφές νεύρωσης, στη μελέτη των οποίων στηρίχθηκε αρχικά η ψυχανάλυση για την οικοδόμησή της και όπου η θεραπεία βάσει της ψυχανάλυσης θριαμβεύει. Η ψυχαναγκαστική νεύρωση όμως, όπου απουσιάζει εκείνο το αινιγματικό άλμα από το ψυχικό στοιχείο στο σωματικό, μας έχει γίνει ύστερα από τις προσπάθειες της ψυχανάλυσης όντως πιο διαφανής και οικεία από την υστερία, διαπιστώσαμε δε ότι ορισμένα ακραία χαρακτηριστικά των νευρώσεων είναι πολύ πιο ευδιάκριτα σε αυτή.

Ο τρόπος εκδήλωσης της ψυχαναγκαστικής νεύρωσης είναι ότι τους ασθενείς τους απασχολούν σκέψεις για τις οποίες κατά βάθος δεν ενδιαφέρονται, ότι νοιώθουν μέσα τους διαθέσεις που τους φαίνονται πολύ ξένες και ότι αισθάνονται την ανάγκη να προβούν σε πράξεις που η εκτέλεσή τους δεν τους προσφέρει μεν χαρά, αλλά που η παράλειψή τους θα ήταν γι' αυτούς εντελώς αδύνατη. Αυτές οι σκέψεις (ψυχαναγκαστικές ιδέες) μπορεί αυτές καθ' εαυτές να είναι ανόητες ή απλώς αδιάφορες για το άτομο, συχνά είναι όντως παιδαριώδεις, σε κάθε περίπτωση αποτελούν την αφετηρία κουραστικής διανοητικής δραστηριότητας, που εξαντλεί τον ασθενή και στην οποία αυτός δεν παραδίδεται πρόθυμα. Είναι αναγκασμένος να βασανίζει το μυαλό του χωρίς τη θέλησή του και να κάνει εικασίες και υποθέσεις, σαν να επρόκειτο για τα πιο σημαντικά προβλήματα της ζωής του. Οι παρορμήσεις που νοιώθει μέσα του είναι βέβαια παιδαριώδεις και ανόητες, συνήθως όμως έχουν το τρομακτικό περιεχόμενο όπως οι πειρασμοί για βαριά εγκλήματα, έτσι που ο ασθενής όχι μόνο τις απορρίπτει ως ξένες προς αυτόν, αλλά τρομαγμένος θέλει να τις αποφύγει και επιβάλλει στον εαυτό του παραιτήσεις και περιορισμούς της ελευθερίας του, για να προστατευθεί από την εκτέλεσή τους. Αυτές όμως δεν φθάνουν ποτέ στην υλοποίησή τους, πράγματι ούτε μία φορά· το αποτέλεσμα είναι πάντοτε η επικράτηση της φυγής και της προφύλαξης. Αυτά που πράγματι εκτελεί ο ασθενής είναι οι λεγόμενες ψυχαναγκαστικές πράξεις, δηλαδή πολύ αθώα και ασφαλώς ασήμαντα πράγματα, συνήθως επαναλήψεις, τελετουργικά ποικίλματα κοινών δραστηριοτήτων της ζωής, που μετα-

τρέπουν όμως αυτές τις αναγκαίες δουλειές, την κατάκλιση για ύπνο, το πλύσιμο, την περιποίηση του σώματος ή τον περίπατο σε πολύ μακρόσυρτες διαδικασίες, σε σχεδόν άλυτα προβλήματα. Οι νοσηρές ιδέες, παρορμήσεις και πράξεις δεν εμφανίζονται όμως με την ίδια αναλογία μεριδίων σε όλες τις μορφές και περιπτώσεις της ψυχαναγκαστικής νευρώσης· κατά κανόνα μάλιστα επικρατεί το ένα ή το άλλο στοιχείο και δίνει στην ασθένεια το όνομα, αλλά τα κοινά σημεία όλων αυτών των μορφών είναι αρκετά σαφή.

Πρόκειται ασφαλώς για μια καταπληκτική πάθηση. Νομίζω ότι και η πιο αχαλίνωτη ψυχιατρική φαντασία δεν θα κατόρθωνε να κατασκευάσει κάτι παρόμοιο, και αν δεν είχε κανείς τη δυνατότητα να βλέπει αυτό το φαινόμενο κάθε μέρα μπροστά του, δεν θα ήθελε να το πιστέψει. Μην σκεφθείτε όμως ότι προσφέρετε κάτι στον ασθενή, αν τον προτρέψετε να στρέφει την προσοχή του σε κάτι άλλο, να μη χάνει τον καιρό του με αυτές τις ανοησίες και, αντί να παίζει, να κάνει κάτι λογικό και σοβαρό. Αυτό θα το ήθελε και ο ίδιος, διότι έχει σαφή αντίληψη του πράγματος, συμεριζίζεται την εκτίμησή σας για τα ψυχαναγκαστικά συμπτώματά του, το ίδιο πιστεύει και αυτός. Μόνο που δεν μπορεί να πράξει διαφορετικά· αυτά που συμβαίνουν στην ψυχαναγκαστική νευρώση στηρίζονται σε μια ενέργεια που ίσως δεν έχει το όμοιό της στην κανονική ψυχική ζωή. Ένα μόνο μπορεί να κάνει: να μεταθέτει, να πράττει το ένα αντί του άλλου, στη θέση μιας ανόητης ιδέας να βάζει μια άλλη, τρόπον τινά μετριασμένη, από ένα μέτρο προφύλαξης ή μια απαγόρευση να προχωρεί σε ένα άλλο, αντί ενός τελετουργικού να εφαρμόζει ένα άλλο. Μπορεί να μεταθέτει τον καταναγκασμό, αλλά όχι να τον αίρει. Η μεταθεσιμότητα όλων των συμπτωμάτων, μακριά από την αρχική τους μορφή, είναι ένα κεντρικό γνώρισμα της ασθένειάς του· κάνει επίσης εντύπωση ότι οι αντιθέσεις (πολικότητες) που διέπουν την ψυχική ζωή [βλέπε 19η Παράδοση, σελ. 289] στην δική του κατάσταση εμφανίζονται ιδιαίτερα χωριστές. Πλάι στον καταναγκασμό με θετικό και αρνητικό περιεχόμενο παρουσιάζεται στο διανοητικό πεδίο η αμφιβολία, η οποία βαθμηδόν ροκανίζει και αυτά που συνήθως είναι τα πιο ασφαλή. Τα πάντα καταλήγουν όλο και περισσότερο σε μια αναποφασιστικότητα, έλλειψη ενεργητικότητας και σε περιορισμό της ελευθερίας. Και όμως ο ψυχαναγκαστικός ήταν αρχικά πολύ δραστήριος χαρακτήρας, συχνά με εξαιρετική ιδιογνωμοσύνη και κατά κανόνα προικισμένος με ιδιαίτερες διανοητικές ικανότητες. Συνήθως έχει να επιδείξει υψηλό ηθικό ανάστημα, είναι υπερευσυνείδητος και συμπεριφέρεται απέναντι στους άλλους ασυνήθιστα άψογα. Μπορείτε να φαντασθείτε ότι απαιτείται επίπονη δουλειά, για να βρει κανείς άκρη μέσα σε αυτό το αντιφατικό σύνολο γνωρι-

σμάτων του χαρακτήρα και νοσηρών συμπτωμάτων. Προς το παρόν δεν επιδιώκουμε και εμείς παρά μόνο να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε μερικά από τα συμπτώματα αυτής της ασθένειας.

Εν όψει των επικείμενων αναλύσεων μας θα θέλατε ίσως να ξέρετε προηγουμένως ποιά στάση τηρεί η σημερινή ψυχιατρική απέναντι στα προβλήματα της ψυχαναγκαστικής νεύρωσης. Αλλά αυτό είναι ένα θλιβερό κεφάλαιο. Η ψυχιατρική δίνει ονόματα στους διάφορους ψυχαναγκασμούς και δεν λέει τίποτε άλλο γι' αυτούς. Αντ' αυτού τονίζει ότι οι φορείς τέτοιων συμπτωμάτων είναι «εκφυλισμένοι». Αυτό δεν είναι πολύ ικανοποιητικό, στην πραγματικότητα αποτελεί μια αξιολογική κρίση, μια επίκριση αντί μιας εξήγησης. Μας κάνει να σκεφθούμε ότι στους ανθρώπους με παρεκκλίνουσα ανάπτυξη εμφανίζονται κάθε είδους παραξενιές. Εμείς βέβαια πιστεύουμε ότι άτομα με τέτοια συμπτώματα πρέπει από τη φύση τους να είναι διαφορετικά από άλλους ανθρώπους. Θα θέλαμε όμως να ρωτήσουμε: Είναι πιο «εκφυλισμένοι» από άλλους νευρικούς, π.χ. από τους υστερικούς ή τους ψυχωτικούς; Ο χαρακτηρισμός είναι προφανώς και πάλι πολύ γενικός. Μπορεί κανείς μάλιστα να αμφιβάλλει αν είναι και δικαιολογημένος, όταν μαθαίνει ότι τέτοια συμπτώματα παρουσιάζουν και διακεκριμένοι άνθρωποι με εξαιρετικές επιδόσεις και ιδιαίτερα σημαντική προσφορά υπέρ του κοινωνικού συνόλου. Συνήθως δεν μαθαίνουμε πολλά στοιχεία από την προσωπική ζωή των μεγάλων ανδρών που αποτελούν πρότυπα, επειδή οι ίδιοι δεν εκμυστηρεύονται τις αδυναμίες τους και οι βιογράφοι τους δεν είναι ειλικρινείς, παρουσιάζονται όμως και φανατικοί λάτρεις της αλήθειας όπως ο Εμίλ Ζολά, οπότε ακούμε από αυτόν πόσες αλόκοτες ψυχαναγκαστικές συνήθειες τον ταλάνιζαν σε ολόκληρη τη ζωή του.¹³³

Εδώ η ψυχιατρική βρίσκει τη διέξοδο να μιλάει για εκφυλισμένους ανώτερου τύπου (*dégénéérés supérieurs*). Ωραία, αλλά με την ψυχανάλυση είχαμε την εμπειρία ότι αυτά τα παράξενα ψυχαναγκαστικά συμπτώματα μπορούμε να τα εξαλείψουμε για πάντα όπως και άλλες παθήσεις και όπως σε άλλους, μη εκφυλισμένους ανθρώπους. Τέτοιες επιτυχίες είχα και εγώ επανειλημμένα.

Θα σας αναφέρω δύο μόνο παραδείγματα ανάλυσης ενός ψυχαναγκαστικού συμπτώματος, ένα από παλαιότερη εμπειρία, που δεν μπορώ να το αντικαταστήσω με άλλο, ωραιότερο, και ένα πρόσφατο. Περιορίζομαι σε αυτόν τον μικρό αριθμό, διότι σε μια τέτοια ανακοίνωση πρέπει να είμαστε διεξοδικοί, να υπεισέλθουμε σε όλες τις λεπτομέρειες.

133. E. Toulouse, *Emile Zola, enquête médico-psychologique*, Παρίσι, 1896.

Μια κυρία 30 περίπου ετών, που υπέφερε από βαρύτατα ψυχαναγκαστικά φαινόμενα και που ίσως θα την είχα βοηθήσει, αν μια ύπουλη σύμπτωση δεν είχε χαλάσει τη δουλειά μου — θα αναφερθώ ίσως αργότερα σε αυτή —, εκτελούσε μεταξύ άλλων την εξής παράξενη ψυχαναγκαστική πράξη τέσσερις φορές την ημέρα. Από το δωμάτιό της πήγαινε σε ένα διπλανό, στεκόταν εκεί σε ένα σημείο κοντά στο τραπέζι που βρισκόταν στη μέση, καλούσε την υπηρέτριά της χτυπώντας το κουδούνι, της έδινε μια ασήμαντη εντολή ή την άφηνε να φύγει χωρίς να της ζητήσει τίποτε και έπειτα επέστρεφε στο δωμάτιό της. Αυτό βέβαια δεν ήταν βαρύ νοσηρό σύμπτωμα, αλλά μπορεί να μας προκαλέσει την περιέργεια. Η εξήγηση αυτής της συμπεριφοράς προέκυψε πράγματι με τον πιο αναμφισβήτητο, τον πιο άψογο τρόπο, χωρίς οποιαδήποτε συμβολή του γιατρού. Δεν ξέρω πώς θα μπορούσα να κάνω μια υπόθεση για το νόημα αυτής της ψυχαναγκαστικής πράξης, μια πρόταση για την ερμηνεία της. Κάθε φορά που ρωτούσα την ασθενή: Γιατί το κάνετε; Τι νόημα έχει; — εκείνη απαντούσε: Δεν ξέρω. Μια μέρα όμως, αφού κατάφερα να άρω μέσα της μια μεγάλη βασική αντίρρηση, φάνηκε ξαφνικά να γνωρίζει και διηγήθηκε τα σχετικά με αυτή την ψυχαναγκαστική πράξη. Πριν από δέκα χρόνια και κάτι είχε παντρευτεί έναν πολύ μεγαλύτερο άνδρα, ο οποίος τη νύχτα του γάμου αποδείχθηκε σεξουαλικά ανίκανος. Αμέτρητες φορές εκείνη τη νύχτα βγήκε από το δωμάτιό του και πήγε στο δικό της για να ξαναδοκιμάσει, αλλά πάντοτε χωρίς επιτυχία. Το πρωί είπε ενοχλημένος: Είναι να ντρέπεται κανείς την υπηρέτρια που θα στρώσει το κρεβάτι· άρπαξε ένα μελανοδοχείο, που τυχαία βρισκόταν στο δωμάτιο, και άδειασε το κόκκινο περιεχόμενο πάνω στο σεντόνι, όχι όμως ειδικά σε σημείο που θα δικαιολογούσε μια τέτοια κόκκινη κηλίδα. Στην αρχή δεν καταλάβαινα ποιά σχέση υπάρχει ανάμεσα σε αυτή την ανάμνηση και στην υπό συζήτηση ψυχαναγκαστική πράξη, διότι μόνο στην επανειλημμένη μετάβαση από το ένα δωμάτιο στο άλλο έβλεπα ένα κοινό σημείο και ίσως ακόμη στην εμφάνιση της υπηρέτριας. Τότε η ασθενής με οδήγησε στο τραπέζι του δεύτερου δωματίου και μου έδειξε μια μεγάλη κηλίδα στο τραπεζομάντηλο. Εξήγησε επίσης ότι στέκεται με τέτοιον τρόπο κοντά στο τραπέζι, ώστε το κορίτσι που καλεί να μην μπορεί να παραβλέψει την κηλίδα. Τώρα ήταν πια αναμφισβήτητη η στενή σχέση ανάμεσα σε εκείνη τη σκηνή μετά την πρώτη νύχτα του γάμου και στην σημερινή της ψυχαναγκαστική πράξη, αλλά από αυτά μπορούσε κανείς να βγάλει και πολλά άλλα συμπεράσματα.

Προπάντων φαίνεται καθαρά ότι η ασθενής ταυτίζεται με τον άνδρα της· παίζει τον ρόλο του μιμούμενη τη μετάβασή του από το ένα δωμάτιο στο άλλο. Ύστερα πρέπει, για να παραμείνουμε στην ταύτι-

ση, να αναγνωρίσουμε ότι αντικαθιστά το κρεβάτι και το σεντόνι με το τραπέζι και το τραπεζομάντηλο. Αυτό θα μπορούσε να φανεί αυθαίρετο, αλλά δεν πρέπει να ήταν άσκοπο που μελετήσαμε τη συμβολική του ονείρου. Στο όνειρο βλέπει κανείς πολύ συχνά ένα τραπέζι, το οποίο όμως πρέπει να ερμηνευθεί ως κρεβάτι. Η τράπεζα και η κλίνη συναπαρτίζουν τον γάμο, γι' αυτό και είναι εύκολη η υποκατάσταση του ενός από το άλλο.

Η απόδειξη ότι η ψυχαναγκαστική πράξη έχει νόημα είναι ήδη δεδομένη· αυτή η συμπεριφορά παριστάνει, επαναλαμβάνει εκείνη τη σκηνή με την ιδιαίτερη σημασία της. Δεν είμαστε όμως αναγκασμένοι να παραμείνουμε σε αυτή την φαινομενικότητα· αν εξετάσουμε ακριβέστερα τη σχέση μεταξύ των δύο σκηνών, θα βρούμε ίσως την εξήγηση για κάτι πέρα από αυτό, για την πρόθεση της ψυχαναγκαστικής πράξης. Ο πυρήνας της τελευταίας είναι προφανώς το κάλεσμα της υπηρέτριας, την οποία η ασθενής αφήνει να δει την κηλίδα, σε αντίθεση προς εκείνη την παρατήρηση του άνδρα της, ότι είναι να ντρέπεται κανείς την υπηρέτρια. Εκείνος — του οποίου τον ρόλο παίζει η ίδια — δεν ντρέπεται δηλαδή το κορίτσι, η κηλίδα είναι κατ' αυτά στη σωστή της θέση. Βλέπουμε λοιπόν ότι η κυρία δεν επαναλαμβάνει απλώς τη σκηνή, αλλά την επεκτείνει και την διορθώνει, την στρέφει προς το σωστό. Έτσι όμως διορθώνει και κάτι άλλο, που εκείνη τη νύχτα έδινε αφορμή για ντροπή και έκανε αναγκαία τη βοηθητική λύση με το κόκκινο μελάνι, την σεξουαλική ανικανότητα. Η ψυχαναγκαστική πράξη λέει λοιπόν: Όχι, δεν είναι αλήθεια, εκείνος δεν είχε λόγο να ντραπεί την υπηρέτρια, δεν ήταν ανίκανος. Με τον τρόπο ενός ονείρου παριστάνει αυτή την επιθυμία με μια σημερινή πράξη ως εκπληρωμένη, εκφράζει την τάση της γυναίκας να απαλλάξει τον άνδρα της από την κακοτυχία εκείνης της νύχτας.

Εδώ έρχεται να προστεθεί ό,τι άλλο θα μπορούσα να σας αναφέρω για τη γυναίκα, πιο σωστά, ό,τι άλλο ξέρουμε γι' αυτή μας παραπέμπει σε αυτή την ερμηνεία της ψυχαναγκαστικής πράξης, που αυτή καθ' εαυτή είναι ακατανόητη. Η γυναίκα ζει εδώ και πολλά χρόνια χωρισμένη από τον άνδρα της και αγωνίζεται για την έκδοση του διαζυγίου από το δικαστήριο. Δεν είναι όμως κατά κανέναν τρόπο απαλλαγμένη από αυτόν· είναι αναγκασμένη να του μένει πιστή, έχει αποτραβηχθεί από τον κόσμο για να μην μπει σε πειρασμό, στη φαντασία της αποενοχοποιεί και μεγαλοποιεί τον άνδρα της. Το βαθύτερο μυστικό της αρρώστιας της είναι μάλιστα ότι με αυτή καλύπτει τον άνδρα της από τυχόν δυσφήμισή του, δικαιολογεί τον χωρισμό της από αυτόν και του επιτρέπει μια άνετη χωριστή ζωή. Έτσι η ανάλυση μιας αθώας ψυχαναγκαστικής πράξης οδηγεί κατ' ευθείαν

στον εσώτερο πυρήνα μιας ασθένειας και ταυτόχρονα μας αποκαλύπτει ένα όχι ασήμαντο μέρος από το μυστικό της ψυχαναγκαστικής νεύρωσης γενικά. Στέκομαι επίτηδες πολύ σε αυτό το παράδειγμα, διότι συγκεντρώνει προϋποθέσεις που δεν θα μπορούσε κανείς να απαιτεί από όλες τις περιπτώσεις. Η ερμηνεία αυτού του συμπτώματος βρέθηκε μονομιάς από την ασθενή χωρίς οδηγίες ή ανάμειξη του ψυχαναλυτή και επιτεύχθηκε μέσω της συσχέτισης με ένα βίωμα που δεν ανήκει ως συνήθως σε μια ξεχασμένη περίοδο της παιδικής ηλικίας, αλλά εμπίπτει στα ώριμα χρόνια της ασθενούς και έχει παραμείνει ανεξάλειπτο στη μνήμη της. Καμμία από τις αντιρρήσεις, που συνήθως προβάλλει η κριτική κατά των ερμηνειών που δίνουμε στα συμπτώματα, δεν μπορεί να σταθεί απέναντι σε αυτή την μεμονωμένη περίπτωση. Τα πράγματα δεν μπορούν όμως να μας έρχονται πάντοτε τόσο ευνοϊκά.¹³⁴

Ακόμη κάτι! Προσέξτε πώς αυτή η άσημη ψυχαναγκαστική πράξη μας οδήγησε στον εσώτερο πυρήνα της προσωπικής σφαίρας της ασθενούς; Μια γυναίκα δεν έχει να αναφέρει κάτι πιο προσωπικό από την ιστορία της πρώτης νύχτας του γάμου, γιατί δεν είναι τυχαίο και χωρίς άλλη σημασία το γεγονός ότι πέσαμε ακριβώς πάνω στο ζήτημα της προσωπικής σεξουαλικής ζωής. Αυτό βέβαια θα μπορούσε να οφείλεται στην επιλογή που έκανα εγώ. Αλλά ας μη βιασθούμε να κρίνουμε και ας στραφούμε στο δεύτερο παράδειγμα, που είναι άλλου είδους, δείγμα του συχνού φαινομένου ενός τελετουργικού κατάκλισης.

Μια δεκαεννιάχρονη κοπέλα, ώριμη και έξυπνη, μια μοναχοκόρη με μεγαλύτερη μόρφωση και πνευματική ευστροφία από τους γονείς της, που στην παιδική της ηλικία ήταν ζωηρή και προπετής, έγινε νευρική τα τελευταία χρόνια χωρίς ορατόν εξωτερικό λόγο. Είναι ευερέθιστη ιδιαίτερα απέναντι στη μητέρα της, πάντοτε δυσαρεστημένη και στενοχωρημένη, ρέπει προς την αναποφασιστικότητα και την αμφιβολία, ώσπου κάποτε ομολογεί ότι δεν μπορεί να πάει μόνη της σε πλατείες και μεγάλους δρόμους. Δεν θα ασχοληθούμε πολύ με την πολύπλοκη κατάσταση της ασθένειάς της, που απαιτεί τουλάχιστον δύο διαγνώσεις, μία της αγοραφοβίας και μία της ψυχαναγκαστικής νεύρωσης, αλλά θα σταθούμε μόνο στο γεγονός ότι το κορίτσι έχει αναπτύξει και ένα τελετουργικό κατάκλισης για ύπνο που ανησυχεί πολύ τους γονείς της. Μπορούμε να πούμε ότι κατά κά-

134. [Μια σύντομη παρουσίαση αυτής της περίπτωσης, αλλά εμπλουτισμένη με μερικές πρόσθετες λεπτομέρειες, υπάρχει στη μελέτη του Φρόυντ «Zwangshandlungen und Religionsübungen» (1907b), *Studienausgabe*, τόμ. 7, σελ. 16 κ.ε.].

ποιον τρόπο κάθε κανονικός άνθρωπος έχει το δικό του τελετουργικό κατάκλισης ή ότι αποδίδει σημασία στην τήρηση ορισμένων όρων, χωρίς την εκπλήρωση των οποίων δεν μπορεί να αποκοιμηθεί· έχει τυποποιήσει τη μετάβαση από την άγρυπνη ζωή στην κατάσταση ύπνου και αυτό το τυπικό το επαναλαμβάνει κάθε βράδυ με τον ίδιο τρόπο. Αλλά οι όροι ύπνου που απαιτεί ο υγιής είναι ορθολογικά κατανοητοί, και όταν οι εξωτερικές συνθήκες επιβάλλουν μια αλλαγή, συμμορφώνεται εύκολα και χωρίς χάσιμο χρόνου. Το παθολογικό τελετουργικό είναι όμως άκαμπτο, καταφέρνει να επιβληθεί με τις μεγαλύτερες θυσίες, μπορεί επίσης να αιτιολογηθεί ορθολογικά και, αν δεν το εξετάσουμε ακριβέστερα, φαίνεται να αποκλίνει από το κανονικό μόνο κατά τη σχολαστικότητά του. Αν προσέξουμε όμως καλύτερα, θα παρατηρήσουμε ότι εδώ η κάλυψη δεν είναι διόλου επαρκής, ότι το τελετουργικό περιέχει όρους που δεν έχουν πια ορθολογική βάση και άλλους που έρχονται κατ' ευθείαν σε αντίθεση προς οποιαδήποτε ορθολογική αιτιολογία. Η ασθενής μας προβάλλει ως λόγο για τις νυχτερινές προφυλάξεις της ότι για να κοιμηθεί χρειάζεται ησυχία και ότι πρέπει να εξουδετερώνει κάθε πηγή θορύβου. Αποβλέποντας σε αυτόν τον στόχο λαμβάνει δύο ειδών μέτρα: Θέτει εκτός λειτουργίας το μεγάλο ρολόι που βρίσκεται στο δωμάτιό της και απομακρύνει από αυτό όλα τα άλλα ρολόγια, ενώ δεν ανέχεται καν το μικρό της ρολόι του χεριού μέσα στο κομοδίνο. Τοποθετεί τις γλάστρες και τα ανθοδοχεία πάνω στο γραφείο της με τέτοιον τρόπο, ώστε να μη μπορούν να πέσουν και να σπάσουν τη νύχτα, οπότε θα την ενοχλούσαν στον ύπνο της. Ξέρει ότι αυτά τα μέτρα μόνο φαινομενικά μπορούν να δικαιολογηθούν ως αναγκαία για την εξασφάλιση της ησυχίας· το τικ-τακ του μικρού ρολογιού δεν θα μπορούσε να το ακούσει, ακόμη και αν το ρολόι βρισκόταν πάνω στο κομοδίνο, και είναι κοινή η εμπειρία ότι ο ρυθμικός χτύπος ενός εκκρεμούς δεν μας διαταράσσει τον ύπνο, αλλά μάλλον μας αποκοιμίζει. Παραδέχεται και η ίδια ότι οι φόβοι της μήπως οι γλάστρες και τα βάζα, αν αφεθούν στη θέση τους, πέσουν τη νύχτα από μόνα τους και σπάσουν δεν ανταποκρίνονται σε καμιά πιθανότητα. Για άλλα συστατικά του τελετουργικού δεν επικαλείται πια την ανάγκη της για ησυχία. Το αίτημα μάλιστα να μένει μισοανοιχτή η πόρτα ανάμεσα στο δικό της δωμάτιο και στο υπνοδωμάτιο των γονέων της, που το εκπληρώνει παρεμβάλλοντας διάφορα αντικείμενα στο άνοιγμα, φαίνεται μάλλον να δημιουργεί μια πηγή ενοχλητικών θορύβων παρά να εξασφαλίζει την ησυχία. Τα σημαντικότερα μέρη του τυπικού σχετίζονται όμως με το ίδιο το κρεβάτι. Το μαξιλάρι δεν επιτρέπεται να αγγίζει την ξύλινη ράχη του κρεβατιού. Το μικρό μαξιλαράκι για το κεφάλι πρέπει να είναι τοποθετημένο πάνω στο με-

γαλύτερο μαξιλάρι και να σχηματίζει οπωσδήποτε ρόμβο· και τότε τοποθετεί το κεφάλι της ακριβώς στη μέση του ρόμβου. Το πουπουλένιο πάπλωμα πρέπει να τινάσσεται προτού στρωθεί, έτσι ώστε να φουσκώνει πολύ στην κάτω άκρη του, στη συνέχεια όμως δεν παραλείπει να συμπιέζει αυτή τη συσσώρευση, για να ανακατανείμει τα πούπουλα.

Επιτρέψτε μου να μην επεκταθώ στις άλλες λεπτομέρειες αυτής της τυποποιημένης διαδικασίας, που είναι πολύ σχολαστικές και δεν θα πρόσθεταν καμιά νέα άποψη, ενώ θα μας απομάκρυναν πολύ από τους σκοπούς μας. Προσέξτε όμως ότι όλα αυτά δεν κυλούν απρόσκοπτα. Υπάρχει πάντοτε η ανησυχία μήπως δεν έγιναν κανονικά· πρέπει να γίνονται έλεγχοι, να επαναλαμβάνονται μερικές εργασίες, η αμφιβολία σημαδεύει τότε τη μία και τότε την άλλη ασφάλεια, με αποτέλεσμα να περνούν μία ως δύο ώρες ώσπου να μπορέσει να κοιμηθεί η ίδια και να αφήσει και τους διαταραγμένους γονείς να κλείσουν μάτι.

Η ανάλυση αυτών των ταλαιπωριών δεν στάθηκε τόσο απλή όπως στην περίπτωση της ψυχαναγκαστικής πράξης της προηγούμενης ασθενούς. Χρειάστηκε να υποβάλλω ιδέες και να κάνω προτάσεις ερμηνείας στο κορίτσι, που κάθε φορά τις απέρριπτε κατηγορηματικά ή τις αντιμετώπιζε με υποτιμητική αμφιβολία. Μετά την πρώτη αρνητική αντίδραση ακολούθησε ένα διάστημα όπου άρχισε να ασχολείται με αυτές τις δυνατότητες ερμηνείας που της είχα προτείνει, να συγκεντρώνει αυθόρμητες ιδέες σχετικά με αυτές, να θυμάται συναφή περιστατικά, να βλέπει συναρτήσεις, ώσπου δέχθηκε όλες τις ερμηνείες στηριζόμενη στη δική της εργασία. Στον βαθμό που συνέβαινε αυτό, η εκτέλεση των ψυχαναγκαστικών μέτρων γινόταν πιο χαλαρή, και πριν ακόμη τελειώσει η θεραπεία, το κορίτσι εγκατέλειψε ολόκληρο το τελετουργικό. Πρέπει να ξέρετε επίσης ότι η αναλυτική εργασία, όπως την εκτελούμε σήμερα, αποκλείει οπωσδήποτε την συνελή ερμηνευτική επεξεργασία του επιμέρους συμπτώματος ώσπου να τελειώσει η εξήγησή του. Είμαστε απεναντίας αναγκασμένοι να εγκαταλείψουμε συχνά ένα θέμα, βέβαιοι ότι θα επανέλθουμε φωτίζοντάς το από άλλη πλευρά. Η ερμηνεία του συμπτώματος, που θα σας ανακοινώσω τώρα, είναι λοιπόν μια σύνθεση συμπερασμάτων που η εξαγωγή τους, διακοπτόμενη από άλλες εργασίες, κράτησε εβδομάδες και μήνες.

Η ασθενής μας κατανοεί σιγά σιγά ότι προετοιμαζόμενη για τη νύχτα εξόριζε το ρολόι ως σύμβολο του γυναικείου γεννητικού οργάνου. Στο ρολόι, για το οποίο γνωρίζουμε και άλλες συμβολικές σημασίες, αποδίδεται αυτός ο γεννητικός σεξουαλικός ρόλος λόγω της σχέσης του με περιοδικές διαδικασίες και ίσα διαστήματα. Μια

γυναίκα μπορεί λόγω χάρη να ισχυρισθεί με υπερηφάνεια ότι η εμμηνόρροιά της λειτουργεί τόσο κανονικά όσο και ένα ρολόι. Το άγχος της ασθενούς εστιαζόταν στο τικ-τακ του ρολογιού που θα μπορούσε να την ενοχλήσει στον ύπνο. Αυτό το τικ-τακ πρέπει να το παραβάλουμε με τους χτύπους της κλειτορίδας κατά τη σεξουαλική διέγερση.¹³⁵ Αυτή η οδυνηρή πια αίσθηση την είχε ξυπνήσει όντως πολλές φορές τη νύχτα και το άγχος της διέγερσης βρήκε την έκφρασή του στην επιταγή να απομακρύνονται τη νύχτα από κοντά της τα ρολόγια που λειτουργούν. Γλάστρες και βάζα είναι επίσης γυναικεία σύμβολα, όπως όλα τα αγγεία. Το προφυλακτικό μέτρο για να μην πέσουν τη νύχτα και σπάσουν έχει λοιπόν το νόημά του. Γνωρίζουμε το πολύ διαδεδομένο έθιμο να σπάζεται στους αρραβώνες ένα αγγείο ή πιάτο. Κάθε καλεσμένος παίρνει ένα κομματάκι μαζί του, το οποίο μπορούμε να αντιληφθούμε ως ικανοποίηση των αξιώσεων του πάνω στη νύφη βάσει ενός καθεστώτος του γάμου πριν από τη μονογαμία.¹³⁶ Σχετικά με αυτό το μέρος του τελετουργικού της η ασθενής είχε μια ανάμνηση και μερικές αυθόρμητες ιδέες. Κάποτε στην παιδική της ηλικία είχε πέσει με ένα γυάλινο ή πήλινο αγγείο που κρατούσε, κόπηκε στα δάχτυλα και μάτωσε πολύ. Όταν μεγάλωσε και έμαθε για την σεξουαλική πράξη, της ήλθε η αυθόρμητη ιδέα ότι την πρώτη νύχτα του γάμου δεν θα ματώσει και δεν θα αποδειχθεί παρθένα. Οι προφυλάξεις της, για να μην σπάσουν τα βάζα, σημαίνουν λοιπόν μια αποποίηση του όλου συμπλέγματος, που συναρτάται με την παρθενία και την αιμορραγία κατά την πρώτη συνουσία, τόσο μια αποποίηση του άγχους μήπως ματώσει, όσο και του αντίθετου, μήπως δεν ματώσει. Με την πρόληψη του θορύβου, στην οποία υποτίθεται ότι αποσκοπούσε το μέτρο, είχαν λοιπόν μόνο μια μακρινή σχέση.

Το κεντρικό νόημα του τελετουργικού της το μάντεψε μια μέρα, όταν ξαφνικά κατανόησε την άλλη επιταγή, ότι το μαξιλάρι δεν επιτρέπεται να αγγίζει τη ράχη του κρεβατιού. Το μαξιλάρι ήταν γι' αυτή πάντοτε γυναίκα, είτε, η όρθια ξύλινη ράχη του κρεβατιού άνδρας. Ήθελε λοιπόν — με μαγικό τρόπο, μπορούμε να προσθέσουμε — να κρατήσει τον άνδρα σε απόσταση από τη γυναίκα, δηλαδή να χωρίσει τους γονείς της, να μην τους αφήσει να φθάσουν στη συνουσία. Τον ίδιο στόχο είχε προσπαθήσει να επιτύχει και πα-

135. [Μια παρόμοια σχέση αναφέρει ο Φρόντ στην εργασία του για μια περίπτωση παράνοιας (1915f), *Studienausgabe*, τόμ. 7, σελ. 214 κ.ε.].

136. [Βλέπε τις παρατηρήσεις για τον «ομαδικό γάμο» στο *Τοτέμ και ταμπού* (1912-13), δοκίμιο I (σελ. 15 κ.ε. της ελληνικής μετάφρασης, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1978)].

λαιότερα, προτού καθιερώσει το τελετουργικό, με πιο άμεσον τρόπο. Είχε υποκριθεί ότι φοβάται ή μάλλον είχε εκμεταλλευθεί μια προϋπάρχουσα αγχώδη διάθεση και έτσι είχε αποσπάσει την απόφαση των γονέων να μην κλείνουν την πόρτα που συνέδεε το υπνοδωμάτιό τους με το παιδικό δωμάτιο. Αυτή η επιταγή ίσχυε ακόμη και στο τωρινό της τελετουργικό. Με αυτόν τον τρόπο δημιούργησε την ευκαιρία να κρυφακούει τους γονείς, αλλά η εκμετάλλευση αυτής της ευκαιρίας κόστισε στην ίδια μια αϋπνία πολλών μηνών. Μη ικανοποιημένη από αυτή την ενόχληση των γονέων επέβαλλε κατά καιρούς τη θέλησή της να κοιμάται στο συζυγικό κρεβάτι, ανάμεσά τους, οπότε το «μαξιλάρι» και η «ράχη του κρεβατιού» πράγματι δεν μπορούσαν να συννευρευθούν. Τέλος, όταν μεγάλωσε αρκετά, ώστε να μην βολεύεται πια τη νύχτα ανάμεσα στους γονείς της, υποκρινόμενη συνειδητά ότι φοβάται, κατάφερε να αλλάξει κοίτη η μητέρα της και να της παραχωρήσει τη θέση της πλάι στον πατέρα. Εδώ έχουν την αφετηρία τους οι φαντασιώσεις που είναι ακόμη αισθητές στο τελετουργικό της.

Αφού το μαξιλάρι ήταν γυναίκα, τότε και το τίναγμα του παπλώματος, έτσι που όλα τα πούπουλα συσσωρεύονταν στο κάτω μέρος σχηματίζοντας ένα φούσκωμα, είχε το νόημά του. Σήμαινε: καθιστώ τη γυναίκα έγκυο. Δεν παρέλειπε όμως ποτέ να εξαλείφει με ίσιωμα του παπλώματος αυτή την εγκυμοσύνη, διότι επί πολλά χρόνια υπέφερε από τον φόβο μήπως η σεξουαλική συνεύρεση των γονέων έχει ως αποτέλεσμα τη γέννηση ενός άλλου παιδιού, την ανάδυση ενός ανταγωνιστή. Από την άλλη μεριά, αφού το μεγάλο μαξιλάρι είχε τη συμβολική σημασία της γυναίκας, της μητέρας, το μικρό μαξιλάρι δεν μπορούσε παρά να σημαίνει την κόρη. Γιατί έπρεπε αυτό το μαξιλαράκι να τοποθετείται πάνω στο άλλο ως ρόμβος και το κεφάλι της ακριβώς στη μέση; Στάθηκε εύκολο γι' αυτή να θυμηθεί ότι ο ρόμβος είναι το επαναλαμβανόμενο σε κάθε τοίχο ρουνικό¹³⁷ σύμβολο του ανοιχτού γυναικείου αιδοίου. Η ίδια έπαιζε τότε τον ρόλο του άνδρα, του πατέρα της, και το κεφάλι της παρίστανε το ανδρικό μόριο. (Πρβλ. τον αποκεφαλισμό ως σύμβολο του ευνουχισμού).

Περίεργες σκέψεις, θα πείτε, έχει στο μυαλό της αυτή η παρθενική ύπαρξη. Είναι αλήθεια, αλλά μην ξεχνάτε ότι αυτά τα πράγματα δεν τα έπλασα, απλώς τα ερμήνευσα. Ένα τέτοιο τελετουργικό κατάκλισης είναι βέβαια κάτι ασυνήθιστο και δεν πρέπει να παραβλέψετε την αντιστοιχία μεταξύ του τελετουργικού και των φαντασιώσεων, όπως προκύπτει από την ερμηνεία. Θεωρώ όμως πιο σημαντι-

137. Οι ρούνιοι είναι τα ψηφία του παλαιού αλφαβήτου των γερμανογενών γλωσσών ως την επικράτηση του λατινικού αλφαβήτου. (Σ.τ.μ.)

κό να προσέξετε ότι σε αυτό το τελετουργικό δεν έχει κατασταλάξει μία και μόνο φαντασίωση, αλλά ένας αριθμός φαντασιώσεων, οι οποίες όμως κάπου διασταυρώνονται. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι οι προδιαγραφές του τελετουργικού αποδίδουν τις σεξουαλικές επιθυμίες άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά, εν μέρει τις εκπροσωπούν και εν μέρει τις αποκρούουν.

Θα μπορούσε κανείς να εκμεταλλευθεί καλύτερα την ανάλυση αυτού του τελετουργικού, αν την συνέδεε σωστά με τα άλλα συμπτώματα της ασθενούς. Ο δρόμος μας όμως δεν μας οδηγεί εκεί. Αρκεσθείτε μόνο στη μικρή νύξη ότι αυτή κοπέλα έφθασε να ερωτευθεί τον πατέρα της· οι απαρχές αυτού του ερωτικού δεσμού εμπιπτουν στα πρώτα παιδικά χρόνια. Αυτός είναι μάλλον και ο λόγος της αγενούς συμπεριφοράς απέναντι στη μητέρα της. Δεν μπορούμε επίσης να παραβλέψουμε ότι η ανάλυση αυτού του συμπτώματος μας οδήγησε και πάλι στη σεξουαλική ζωή της ασθενούς. Η έκπληξη μας για μια τέτοια συνάρτηση θα αρχίσει να ελαττώνεται, όσο πιο πολύ κατανοούμε το νόημα και την πρόθεση των νευρωτικών συμπτωμάτων.

Με αυτά τα δύο επιλεγμένα παραδείγματα σας έδειξα ότι τα νευρωτικά συμπτώματα έχουν ένα νόημα όπως οι παραδρομές και τα όνειρα και ότι σχετίζονται στενά με τα βιώματα των ασθενών. Μπορώ να ελπίζω ότι με αυτά τα δύο παραδείγματα θα έχετε πεισθεί για το αληθές αυτής της τόσο σημαντικής θέσης; Όχι. Μπορείτε όμως να ζητήσετε από μένα να σας αναφέρω τόσα άλλα παραδείγματα, ώσπου να ομολογήσετε ότι έχετε πεισθεί; Επίσης όχι, διότι η διεξοδικότητα με την οποία πραγματεύομαι κάθε περίπτωση θα απαιτούσε μια πεντάωρη εξαμηνιαία παράδοση αφιερωμένη αποκλειστικά σε αυτό το σημείο της νευρωσιολογίας. Αρκούμαι λοιπόν σε αυτή την δοκιμαστική απόδειξη του ισχυρισμού μου και κατά τα άλλα σας παραπέμπω στη σχετική βιβλιογραφία, στις κλασικές ερμηνείες συμπτωμάτων που θα βρείτε στην πρώτη περίπτωση του Μπρούερ (υστερία¹³⁸), στις εκπληκτικές ερμηνείες εντελώς σκοτεινών συμπτωμάτων της λεγόμενης *Dementia praecox* (πρόωρης άνοιας) που έδωσε ο Γιούνγκ [1907] παλαιότερα, όταν αυτός ο ερευνητής ήταν απλώς ψυχαναλυτής και δεν ήθελε ακόμη να είναι προφήτης, καθώς και σε όλες τις εργασίες που από τότε γεμίζουν τις σελίδες των περιοδικών μας. Δεν υπάρχει έλλειψη από τέτοιες μελέτες. Η ανάλυση, η ερμηνεία και η μετάφραση των νευρωτικών

138. [Περιέχεται στο: Josef Breuer και Sigmund Freud, *Studien über Hysterie* (1895d) και είναι η περίπτωση της «Άννας Ο.»].

συμπτωμάτων τράβηξε τόσο πολύ το ενδιαφέρον των ψυχαναλυτών και μάλλον παραμέλησαν τα άλλα προβλήματα των νευρώσεων.

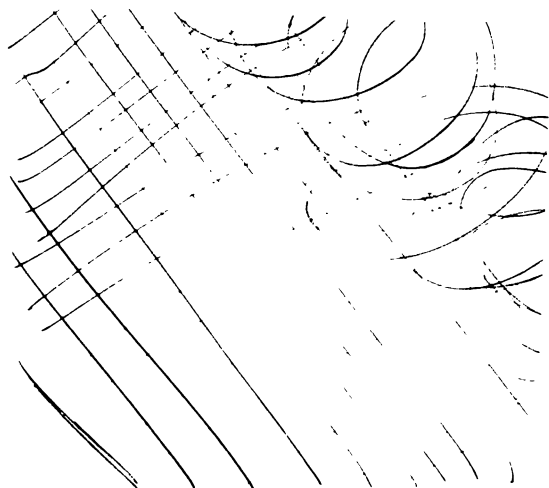
Όποιος από σας λάβει τον κόπο να κοιτάξει τη βιβλιογραφία θα εντυπωσιασθεί από την πληθώρα του αποδεικτικού υλικού. Θα συναντήσει όμως και μια δυσκολία. Το νόημα ενός συμπτώματος βρίσκεται, όπως είδαμε, σε μια σύνδεση προς τα βιώματα του ασθενούς. Όσο πιο ατομική είναι η υφή του συμπτώματος, τόσο πιο πολύ μπορείτε να ελπίζετε ότι θα αποκαταστήσετε αυτή τη σύνδεση. Το πρόβλημα που τίθεται τότε είναι να βρεθεί για μια ανόητη ιδέα και για μια άσκοπη πράξη εκείνη η παλαιότερη κατάσταση όπου αυτή η ιδέα ήταν δικαιολογημένη και αυτή η πράξη σκόπιμη. Η ψυχαναγκαστική πράξη της ασθενούς μας, που πήγαινε στο τραπέζι και καλούσε την υπηρέτρια, είναι όντως υποδειγματική γι' αυτό το είδος συμπτωμάτων. Υπάρχουν όμως, και μάλιστα πολύ συχνά, συμπτώματα εντελώς διαφορετικού χαρακτήρα. Ανήκουν σε έναν «τύπο» συμπτωμάτων της ασθένειας, είναι περίπου όμοια σε όλες τις περιπτώσεις, οι ατομικές διαφορές είναι σχεδόν αόρατες σε αυτά ή τουλάχιστον συρρικνώνονται τόσο, ώστε είναι δύσκολο να τις συσχετίσει κανείς με τα ατομικά βιώματα των ασθενών και να τις αναγάγει σε μεμονωμένες εμπειρίες τους. Ας στραφούμε και πάλι στην ψυχαναγκαστική νεύρωση. Ήδη το τελετουργικό κατάκλισης της δεύτερης ασθενούς μας έχει πολλά από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του προαναφερόμενου τύπου, παραταύτα όμως και πολλά ατομικά, και έτσι επιτρέπει την τρόπον τινά *ιστορική* ερμηνεία. Όλοι όμως αυτοί οι ψυχαναγκαστικοί ασθενείς έχουν την τάση να επαναλαμβάνουν, να προσδίδουν ρυθμό στις δουλειές τους και να τις απομονώνουν από άλλες. Οι περισσότεροι από αυτούς πλένουν υπερβολικά. Οι ασθενείς που πάσχουν από αγοραφοβία (τοποφοβία, κλειστοφοβία), κάτι που δεν το συγκαταλέγουμε πια στην ψυχαναγκαστική νεύρωση, αλλά το αποκαλούμε αγχώδη υστερία, επαναλαμβάνουν στις κλινικές τους εικόνες, συχνά με κουραστική μονοτονία, τα ίδια χαρακτηριστικά: φοβούνται τους κλειστούς χώρους, μεγάλες ανοιχτές πλατείες, μακρόσυρτους δρόμους και δενδροστοιχίες. Νοιώθουν προστατευμένοι, όταν τους συνοδεύουν γνωστοί ή ακολουθεί πίσω τους ένα αυτοκίνητο κλπ. Πάνω σε αυτό το όμοιο για όλους υπόστρωμα όμως κάθε ασθενής επιθέτει τις δικές του ιδιαιτερότητες, τις λέξεις του, όπως θα μπορούσαμε να πούμε, που μπορούν να αντιφάσκουν μεταξύ τους. Ο ένας φοβάται μόνο στενούς δρόμους, ο άλλος μόνο μακρείς, ο ένας μπορεί να περπατήσει όταν υπάρχουν πολλοί άνθρωποι στον δρόμο, ο άλλος όταν υπάρχουν λίγοι. Έτσι ακριβώς και στην υστερία, όπου παρά τον πλούτο ατομικών γνωρισμάτων συναντούμε πληθώρα κοινών, τυπολογικά σταθερών συμπτωμάτων,

που δεν επιτρέπουν εύκολα την ιστορική αναγωγή σε ατομικά γνωρίσματα. Ας μην ξεχνούμε ότι σε αυτά τα τυποποιημένα συμπτώματα στηριζόμαστε για να κάνουμε τη διάγνωση. Αν σε μια περίπτωση υστερίας καταφέρουμε πράγματι να αναγάγουμε ένα από αυτά τα κοινά συμπτώματα σε ένα ατομικό βίωμα ή σε μια αλυσίδα παρόμοιων βιωμάτων, π.χ. έναν υστερικό εμετό σε μια σειρά εντυπώσεων αηδίας, περιερχόμαστε σε αμηχανία, όταν η ανάλυση μιας άλλης περίπτωσης εμετού μάς αποκαλύπτει μια τελείως διαφορετική σειρά βιωμάτων ως υποτιθέμενον παράγοντα. Έχουμε τότε την εικόνα ότι οι υστερικοί κάνουν εμετό για άγνωστους λόγους και ότι οι βιωματικές αφορμές που βρίσκει η ιστορική ανάλυση είναι απλώς προσχήματα που τα χρησιμοποιεί αυτή η εσωτερική αναγκαιότητα, όταν προκύπτουν τυχαία.

Έτσι δεν αργούμε να καταλήξουμε στη θλιβερή διαπίστωση ότι μπορούμε μεν να εξηγούμε ικανοποιητικά το νόημα των ατομικών νευρωτικών συμπτωμάτων συσχετίζοντάς τα με τα βιώματα του ασθενούς, αλλά ότι η τέχνη μας δεν μας βοηθάει να διαλευκάνουμε τα πολύ συχνότερα συμπτώματα που χαρακτηρίζουν τον τύπο της ασθένειας. Εδώ πρέπει να προσθέσω ότι δεν σας έδειξα ακόμη όλες τις δυσκολίες που προκύπτουν κατά την συνεπή εφαρμογή της ιστορικής ερμηνείας των συμπτωμάτων. Ούτε πρόκειται να το κάνω, διότι, ενώ δεν έχω την πρόθεση να ωραιοποιήσω ή να αποκρύψω οτιδήποτε, δεν μπορώ εντούτοις στα πρώτα βήματα των κοινών μας μελετών να σας εμβάλω σε αμηχανία και σε σύγχυση. Είναι αλήθεια ότι μόλις τώρα αρχίζουμε να κατανοούμε τη σημασία των συμπτωμάτων, αλλά θα κρατήσουμε αυτά που έχουμε κατακτήσει και βαθμιαία θα προχωρήσουμε σε ό,τι δεν κατανοούμε ακόμη. Θέλω λοιπόν να σας παρηγορήσω με τη σκέψη ότι δύσκολα θα μπορούσαμε να πιστέψουμε πως υπάρχει ριζική διαφορά ανάμεσα στο ένα και στο άλλο είδος συμπτωμάτων. Όταν τα ατομικά συμπτώματα εξαρτώνται τόσο ολοφάνερα από τα βιώματα του ασθενούς, για τα κοινά συμπτώματα απομένει η δυνατότητα να ανάγονται σε βιώματα που είναι κοινά και χαρακτηριστικά για όλους τους ανθρώπους. Άλλα γνωρίσματα, που στη νεύρωση επανέρχονται τακτικά, μπορεί να είναι γενικές αντιδράσεις επιβαλλόμενες στους ασθενείς από τη φύση της νοσηρής μεταβολής που παρουσιάζουν, όπως η επανάληψη ή οι αμφιβολίες στην περίπτωση της ψυχαναγκαστικής νεύρωσης. Κοντολογής, δεν έχουμε λόγο να αποθαρρυνόμαστε πρόωρα· θα δούμε τι θα προκύψει.

Μια παρόμοια δυσκολία συναντούμε και στην ονειρολογία. Στις συζητήσεις μας για το όνειρο δεν μπόρεσα να την πραγματευθώ. Το έκδηλο περιεχόμενο των ονείρων είναι, όπως ξέρουμε, ποικιλό-

μορφο και διαφέρει από άτομο σε άτομο· δείξαμε λεπτομερώς τι βγαίνει από αυτό το περιεχόμενο μέσω της ανάλυσης. Εκτός από αυτή την ποικιλία υπάρχουν όμως και όνειρα που αποκαλούνται επίσης «χαρακτηριστικά», που εμφανίζονται σε όλους τους ανθρώπους με τον ίδιο τρόπο, όνειρα με ομοιόμορφο περιεχόμενο, τα οποία παρουσιάζουν τις ίδιες δυσκολίες στην ερμηνεία. Είναι τα όνειρα πώσης, πτήσης, αιώρησης, κολύμβησης, αναστολής, γύμνιας και μερικά όνειρα άγχους, από τα οποία προκύπτει στα διάφορα άτομα τότε αυτή και τότε εκείνη η ερμηνεία, χωρίς να βρίσκει την εξήγησή της η μονότονη και χαρακτηριστική εμφάνισή τους. Παρατηρήσαμε όμως και σε αυτά τα όνειρα ότι ένα κοινό υπόστρωμα ζωντανεύει με την προσθήκη ατομικών παραλλαγών, και ίσως μπορούσαμε να κατανοήσουμε και αυτά βάσει της αντίληψής μας για την ονειρική ζωή, που σχηματίσαμε μελετώντας άλλα όνειρα, αβίαστα, αλλά διευρύνοντας τις ως τώρα γνώσεις μας.¹³⁹

139. [Βλέπε το κεφάλαιο για τα «χαρακτηριστικά» όνειρα στην *Ερμηνεία των ονείρων*, μέρος V, κεφ. Δ (σελ. 221-249 της ελληνικής έκδοσης, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1993)].

Η ΚΑΘΗΛΩΣΗ ΣΤΟ ΤΡΑΥΜΑ, ΤΟ ΑΣΥΝΕΙΔΗΤΟ

Κυρίες και κύριοι! Την τελευταία φορά είπα ότι θα συνεχίσουμε την εργασία μας στηριζόμενοι στα ευρήματά μας και όχι στις αμφιβολίες μας. Δύο από τα πιο ενδιαφέροντα συμπεράσματα που συνάγονται από τις δύο υποδειγματικές αναλύσεις δεν τα διατυπώσαμε ακόμη.

Το πρώτο: Και οι δύο ασθενείς δίνουν την εντύπωση ότι είναι *καθελωμένες* σε ένα ορισμένο σημείο του παρελθόντος, ότι δεν καταφέρνουν να απαλλαγούν από αυτό και έτσι φαίνονται αποξενωμένες από το παρόν και το μέλλον. Έχουν κολλήσει λοιπόν στην αρρώστια τους, όπως αποσύρονταν οι άνθρωποι παλαιότερα σε ένα μοναστήρι, για να αντέξουν εκεί ως το τέλος το βαρύ τους πεπρωμένο. Η πρώτη ασθενής μας οδηγήθηκε σε μια τέτοια μοίρα από τον διαλυμένο στην πραγματικότητα γάμο με τον άνδρα της. Με τα συμπτώματά της συνεχίζει τη διαδικασία με τον άνδρα της. Μάθαμε να κατανοούμε εκείνες τις φωνές που συνηγορούν υπέρ του άνδρα, που τον αποενοχοποιούν, τον εξυψώνουν και παραπονιούνται για την απώλειά του. Αν και είναι νέα και ελκυστική, έχει λάβει όλα τα πραγματικά και φανταστικά (μαγικά) μέτρα προφύλαξης, ώστε να του μείνει πιστή. Δεν την βλέπει μάτι ανθρώπου, παραμελεί την εμφάνισή της, αλλά δεν μπορεί επίσης να σηκωθεί από μια πολυθρόνα όπου καθόταν,¹⁴⁰ αρνείται να υπογράψει με το όνομά της, δεν μπορεί να κάνει σε κανέναν δώρα, με την αιτιολογία ότι κανένας δεν πρέπει να έχει όφελος από αυτή.

Στην περίπτωση της δεύτερης ασθενούς μας, του νεαρού κοριτσιού, μοιραίως στάθηκε ο ερωτικός δεσμός που σημάδεψε τη σχέση της προς τον πατέρα ήδη πριν από τα εφηβικά χρόνια. Αποφάσισε και αυτή ότι δεν μπορεί να παντρευτεί, ενόσω είναι άρρωστη. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αρρώστησε για να μην υποχρεωθεί να παντρευτεί και έτσι να μείνει κοντά στον πατέρα.

Δεν επιτρέπεται να παραμερίσουμε το ερώτημα πώς, με ποιόν τρόπο και για ποιούς λόγους φθάνει κανείς να υιοθετήσει μια τόσο παράξενη και ασύμφορη στάση απέναντι στη ζωή, αν βέβαια προϋποθέσουμε ότι αυτή η συμπεριφορά είναι ένα γενικό χαρακτηριστι-

140. [Αυτό το σύμπτωμα αναφέρεται και εξηγείται ακριβέστερα στο άλλο ιστορικό που έγραψε ο Φρόντ γι' αυτή την περίπτωση (1907b). Βλέπε *Studienausgabe*, τόμ. 7, σελ. 16 κ.ε.].

κό της νεύρωσης και όχι μια τυχαία ιδιαιτερότητα αυτών των δύο ασθενών. Αλλά είναι πράγματι ένα γενικό γνώρισμα κάθε νεύρωσης με μεγάλη πρακτική σημασία. Η πρώτη υστερική ασθενής του Μπρόουερ [βλέπε 17η Παράδοση, σελ. 249] ήταν παρόμοια καθηλωμένη στην χρονική περίοδο κατά την οποία περιποιόταν τον βαριά άρρωστο πατέρα της. Παρά την αποκατάσταση της υγείας της έκλεισε από τότε κατά κάποιον τρόπο τη ζωή της· παρέμεινε βέβαια υγιής και άξια, αλλά απέφυγε ό,τι σχετιζόταν με την κανονική πορεία ζωής μιας γυναίκας. Σε κάθε ασθενή μας μπορούμε με την ανάλυση να δούμε ότι, με τα νοσηρά του συμπτώματα και μέσω των συμπερασμάτων που έβγαλε από αυτά, έχει αποσυρθεί σε μια ορισμένη παλαιότερη περίοδο της ζωής του. Στις πιο πολλές περιπτώσεις ο ασθενής επιλέγει μάλιστα μια πολύ πρώιμη φάση της ζωής του, μια περίοδο της παιδικής του ηλικίας, ακόμη δε, όσο γελοίο και αν ακούγεται, και της βρεφικής του ύπαρξης.

Την πιο άμεση συνάφεια προς αυτή τη συμπεριφορά των νευρικών παρουσιάζουν οι ασθένειες που στις μέρες μας προκαλεί ιδιαίτερα συχνά ο πόλεμος, οι λεγόμενες τραυματικές νευρώσεις. Τέτοιες περιπτώσεις υπήρχαν βέβαια και πριν από τον πόλεμο, ύστερα από συγκρούσεις τραίνων και άλλους τρομακτικούς κινδύνους ζωής. Οι τραυματικές νευρώσεις δεν είναι κατά βάθος το ίδιο όπως οι αυθόρμητες νευρώσεις, τις οποίες εξετάζουμε και θεραπεύουμε ψυχαναλυτικά· επίσης δεν καταφέραμε ακόμη να τις εντάξουμε στο πλαίσιο των αντιλήψεών μας, ελπίζω όμως ότι θα μπορέσω κάποτε να σας εξηγήσω σε τι οφείλεται αυτός ο περιορισμός.¹⁴¹ Αλλά σε ένα σημείο είμαστε σε θέση να τονίσουμε την πλήρη συμφωνία μεταξύ τους. Οι τραυματικές νευρώσεις παρουσιάζουν σαφείς ενδείξεις ότι οφείλονται σε μια καθήλωση στη στιγμή του τραυματικού ατυχήματος. Στα όνειρά τους αυτοί οι ασθενείς επαναλαμβάνουν τακτικά την τραυματική σκηνή· όπου παρουσιάζονται υστερικές κρίσεις που επιτρέπουν μια ανάλυση, βλέπουμε ότι η κρίση αντιστοιχεί πλήρως στην ακριβή μεταφορά του ασθενούς σε αυτή τη σκηνή. Είναι τότε σαν να μην έχει τελειώσει γι' αυτούς τους ασθενείς η τραυματική κατάσταση, σαν να βρίσκεται μπροστά τους ως επίκαιρο πρόβλημα που ακόμη δεν έχει λυθεί, και τότε δεχόμαστε όντως αυτή την αντίληψη του πράγματος, την παίρνουμε πράγματι σοβαρά· μας δείχνει τον δρόμο προς μια θεώρηση των ψυχικών δρώμενων που την αποκαλούμε *οικονομική*.¹⁴² Η έκφραση *τραυματικός* έχει απλώς και μόνον ένα τέ-

141. [Για τις τραυματικές νευρώσεις γίνεται και πάλι λόγος στην 24η Παράδοση, σελ. 364].

142. [Ο Φρόντ επανέρχεται σε αυτή τη θεώρηση προς το τέλος της 22ης Πα-

τοιο οικονομικό νόημα. Τραυματικό αποκαλούμε ένα βίωμα, που μέσα σε σύντομο χρόνο φέρνει μια τόσο μεγάλη αύξηση ερεθισμάτων, ώστε το άτομο δεν κατορθώνει να το δαμάσει ή να το ελεξεργασθεί με τον συνήθη τρόπο του και αυτό προκαλεί αναγκαστικά μονιμότερες διαταραχές στην ενεργειακή οικονομία.

Αυτή η αναλογία μάς παρασύρει να χαρακτηρίσουμε ως τραυματικά και τα βιώματα στα οποία φαίνονται καθηλωμένοι οι νευρικοί ασθενείς μας. Με αυτόν τον τρόπο θα είχαμε βρει ήδη μια απλή προϋπόθεση για την νευρωτική πάθηση. Η νεύρωση θα μπορούσε να θεωρηθεί ταυτόσημη με μια τραυματική πάθηση δημιουργούμενη από την ανικανότητα του ατόμου να διευθετήσει μέσα του ένα συναισθηματικά υπερφορτισμένο βίωμα. Αυτό ήταν όντως και το θεωρητικό σχήμα βάσει του οποίου ο Μπρόνερ και εγώ εξηγήσαμε τις νέες μας παρατηρήσεις στα 1893/95.¹⁴³ Μια περίπτωση όπως αυτή της πρώτης μας ασθενούς, της νέας γυναίκας που ζούσε χωρισμένη από τον άνδρα της, ανταποκρίνεται πολύ καλά σε αυτή την αντίληψη. Η γυναίκα δεν μπόρεσε να ξεπεράσει το ατέλεστο του γάμου της και κόλλησε σε αυτό το τραύμα. Ήδη όμως η δεύτερη περίπτωση, το καθηλωμένο στον πατέρα της κορίτσι, μας δείχνει ότι αυτό το θεωρητικό σχήμα δεν είναι αρκετά περιεκτικό. Από τη μια μεριά η περίπτωση ενός μικρού κοριτσιού που ερωτεύεται τον πατέρα του είναι κάτι πολύ κοινό και ξεπερνιέται τόσο συχνά, ώστε ο χαρακτηρισμός «τραύμα» θα έχανε κάθε περιεχόμενο, από την άλλη η ιστορία των ασθενών μάς διδάσκει ότι αυτή η πρώτη ερωτική καθήλωση περνά προς το παρόν χωρίς να προκαλέσει ορατή βλάβη και μόνο πολλά χρόνια αργότερα επανεμφανίζεται στα συμπτώματα της ψυχαναγκαστικής νεύρωσης. Βλέπουμε λοιπόν ότι το πράγμα θα είναι πολύπλοκο, ότι οι προϋποθέσεις της ασθένειας θα αποδειχθούν πιο πλούσιες, διαισθανόμαστε όμως ότι και η άποψη του τραύματος δεν θα πρέπει να εγκαταλειφθεί ως εσφαλμένη· πρέπει να ενταχθεί σε άλλο πλαίσιο.

Διακόπτουμε τώρα τον δρόμο που ακολουθήσαμε. Δεν οδηγεί πουθενά και πρέπει να μάθουμε πολλά άλλα πράγματα, προτού αναζητήσουμε τη σωστή συνέχειά του.¹⁴⁴ Πρέπει να συμπληρώσουμε ότι η καθήλωση σε μια ορισμένη φάση του παρελθόντος είναι ένα

ράδοσης]. — Ο όρος *οικονομικός* αναφέρεται στην ποσοτική θεώρηση των ενεργειών και διεγέρσεων στο πλαίσιο του ορμικού μοντέλου, που εξετάζονται σαν εισερχόμενα ή δαπανώμενα μεγέθη ενός ψυχικού «νοικοκυριού». (Σ.τ.μ.)

143. [Μια επιτομή αυτών των παρατηρήσεων και θεωριών υπάρχει επίσης και στη διάλεξη του Φρόντ «Über den psychischen Mechanismus hysterischer Phänomene» (1893h)].

144. [Ξαναπιάνει το θέμα στην 22η Παράδοση].

φαινόμενο που ξεπερνά τα όρια της νεύρωσης. Κάθε νεύρωση περιέχει μια τέτοια καθήλωση, δεν οδηγεί όμως κάθε καθήλωση στη νεύρωση, δεν συμπίπτει με αυτή ούτε προκύπτει κατά την πορεία της νεύρωσης. Υπόδειγμα συναισθηματικής καθήλωσης σε κάτι από το παρελθόν είναι το πένθος, που συνεπάγεται ακόμη και πλήρη αποστροφή από το παρόν και το μέλλον. Αλλά το πένθος είναι ακόμη και για την κρίση των μη ειδικών κάτι εντελώς διαφορετικό από τη νεύρωση. Από την άλλη μεριά υπάρχουν νευρώσεις που μπορούν να χαρακτηρισθούν ως παθολογική μορφή πένθους.¹⁴⁵

Υπάρχουν επίσης άνθρωποι που από ένα τραυματικό γεγονός, το οποίο κλονίζει τα θεμέλια της ως τότε ζωής τους, οδηγούνται σε τέτοια στασιμότητα και απραξία, ώστε να χάνουν κάθε ενδιαφέρον για το παρόν και το μέλλον και να μην εγκαταλείπουν ποτέ την ψυχική τους απασχόληση με το παρελθόν, αλλά αυτοί οι δυστυχείς δεν είναι κατ' ανάγκη νευρωτικοί. Ας μην υπερτιμούμε λοιπόν αυτό το ένα στοιχείο ως κύριο γνώρισμα της νεύρωσης, όσο συχνά και αν το συναντούμε, όσο σημαντικό και αν είναι κατά άλλα.

Ας στραφούμε όμως τώρα στο δεύτερο συμπέρασμα των αναλύσεών μας, όπου δεν υπάρχει λόγος να κάνουμε οποιονδήποτε περιορισμό εκ των υστέρων. Είδαμε ποιά ανόητη ψυχαναγκαστική πράξη εκτελούσε η πρώτη ασθενής και ποιά ανάμνηση από την προσωπική σφαίρα ανέφερε σε συνάφεια με αυτή τη συμπεριφορά· αργότερα μελετήσαμε και τη σχέση ανάμεσα σε αυτή την πράξη και την αντίστοιχη ανάμνηση και από αυτή τη σχέση μαντέψαμε την πρόθεση της ψυχαναγκαστικής πράξης. Παραμελήσαμε όμως πλήρως ένα στοιχείο που αξίζει να προσέξουμε ιδιαίτερα. Όσο και αν η ασθενής επαναλάμβανε αυτή την ψυχαναγκαστική πράξη, δεν ήξερε ότι αυτή συνδέεται με εκείνο το βίωμα. Αυτή η σχέση ήταν κρυμμένη, γιατί η γυναίκα έλεγε την αλήθεια, όταν απαντούσε ότι δεν ξέρει τι την ωθεί σε αυτή την πράξη. Υπό την επιρροή της θεραπείας έφθασε κάποτε να βρει ξαφνικά αυτή τη συνάρτηση και να την ανακοινώσει. Ακόμη και τότε όμως εξακολουθούσε να μην γνωρίζει τον σκοπό που υπηρετούσε με την εκτέλεση αυτής της ψυχαναγκαστικής πράξης, δηλαδή την πρόθεσή της να επανορθώσει ένα οδυνηρό κομμάτι από το παρελθόν και να εξυψώσει τον άνδρα που αγαπούσε. Απαιτήθηκε αρκετός χρόνος και πολύς κόπος, ώσπου να κατανοήσει η ίδια και να μου ομολογήσει ότι ένα τέτοιο κίνητρο θα μπορούσε

145. [Βλέπε σχετικά με το πένθος, αλλά και τη μελαγχολία, την εργασία του Φρόντ «Trauer und Melancholie» (1917c). Προς το τέλος της 26ης Παράδοσης, σελ. 407, γίνεται πάλι λόγος για τη μελαγχολία].

να την είχε παρωθήσει σε αυτή την ψυχαναγκαστική πράξη.

Η σχέση με τη σκηνή μετά την άτυχη νύχτα του γάμου και το τρυφερό κίνητρο της ασθενούς αποτελούν μαζί αυτό που αποκαλέσαμε «νόημα» της ψυχαναγκαστικής πράξης. Αλλά αυτό το νόημα της ήταν άγνωστο και από τις δύο απόψεις, τόσο ως προς το «από πού» όσο και ως προς το «προς τι», όταν εκτελούσε την ψυχαναγκαστική πράξη. Μέσα της διαδραματίζονταν λοιπόν ψυχικές διαδικασίες που είχαν ως αποτέλεσμα αυτήν ακριβώς την ψυχαναγκαστική πράξη· είχε αντιληφθεί σε κανονική ψυχική διάθεση αυτό το αποτέλεσμα, δεν είχε συνειδητοποιήσει όμως διόλου τις προϋποθέσεις αυτού του αποτελέσματος. Συμπεριφερόταν ακριβώς όπως ένας υπνωτισμένος, στον οποίο ο Μπερνέμ έδωσε την εντολή να ανοίξει μια ομπρέλα πέντε λεπτά μετά το ξύπνημά του μέσα στο νοσοκομείο και ο οποίος, αφού ξύπνησε, εκτέλεσε όντως την εντολή χωρίς να μπορεί να πει για ποιόν λόγο το έκανε. [Βλέπε 6η Παράδοση, σελ. 102]. Μια τέτοια κατάσταση πραγμάτων έχουμε υπόψη μας, όταν μιλούμε για την ύπαρξη *ασυνείδητων ψυχικών διαδικασιών*. Προκαλούμε όλον τον κόσμο να δώσει μια ορθότερη επιστημονική εξήγηση αυτού του φαινομένου και τότε θα εγκαταλείψουμε την παραδοχή ασυνείδητων ψυχικών διαδικασιών. Ός τότε όμως θα εμμένουμε σε αυτή την παραδοχή και θα απορρίπτουμε ως ακατανόητη την αντιπαράθεση ότι εδώ το ασυνείδητο δεν είναι κάτι υπό την έννοια της επιστήμης πραγματικό, αλλά ένα προσωρινό βοήθημα, ένας τρόπος του λέγειν (*une façon de parler*). Κάτι μη πραγματικό, που έχει τόσο πραγματικά, απτά αποτελέσματα όπως μια ψυχαναγκαστική πράξη! [Βλέπε 17η παράδοση, σελ. 249].

Κατά βάθος το ίδιο συμβαίνει και στη δεύτερη ασθενή μας. Δημιούργησε μια εντολή, ότι το μαξιλάρι δεν επιτρέπεται να αγγίζει την ξύλινη ράχη του κρεβατιού, και πρέπει να τηρεί αυτή την εντολή, αλλά δεν ξέρει από πού προέρχεται, τι σημαίνει και σε ποιά κίνητρα οφείλει αυτή η εντολή την ισχύ της. Για την εκπλήρωση αυτής της επιταγής δεν παίζει ρόλο αν την θεωρεί αδιάφορη, αν αντιστέκεται ή μαινεται εναντίον της ή αν αποφασίζει να την παραβεί. Είναι αναγκασμένη να την τηρεί και μάταια διερωπάται γιατί. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι σε αυτά τα συμπτώματα της ψυχαναγκαστικής νεύρωσης, σε αυτές τις ιδέες και παρορμήσεις, που κανείς δεν ξέρει από πού ξεφυτρώνουν, που αποδεικνύονται τόσο ανθεκτικές σε κάθε επιρροή της κατά τα άλλα κανονικής ψυχικής ζωής, που στον ίδιον τον ασθενή δίνουν την εντύπωση υπέρτερων επισκεπτών από έναν ξένο κόσμο, αθάνατων που ανακατεύτηκαν μέσα στον κυκλώνα των θνητών, πρέπει λοιπόν να αναγνωρίσουμε ότι σε αυτά τα συμπτώματα εμπεριέχεται η πιο σαφής ένδειξη για την ύπαρξη μιας

ιδιαίτερης, χωριστής περιοχής της ψυχικής ζωής. Από αυτά τα συμπτώματα φθάνουμε μέσα από έναν ασφαλή δρόμο στην πεποίθηση για την ύπαρξη του ασυνείδητου στην ψυχή, γιατί και η κλινική ψυχιατρική, που μόνο μια ψυχολογία της συνείδησης γνωρίζει, δεν ξέρει τι να κάνει με αυτά και τα παρουσιάζει ως ενδείξεις ενός ιδιαίτερου εκφυλισμού. Οι ίδιες οι ψυχαναγκαστικές ιδέες και ψυχαναγκαστικές παρορμήσεις δεν είναι φυσικά ασυνείδητες, όπως εξάλλου και η εκτέλεση των ψυχαναγκαστικών πράξεων δεν διαφεύγει από την συνειδητή αντίληψη. Αν δεν είχαν διεισδύσει στη συνείδηση, δεν θα είχαν γίνει συμπτώματα. Αλλά οι ψυχικές προϋποθέσεις που αποκαλύψαμε με την ανάλυση, οι σχέσεις στις οποίες τις τοποθετήσαμε, είναι ασυνείδητες, τουλάχιστον ώσπου να τις κάνουμε συνειδητές στους ασθενείς μέσω της αναλυτικής εργασίας.

Αν δεχθείτε τώρα επιπλέον ότι αυτή η διαπίστωση που κάναμε στις δύο περιπτώσεις μας επιβεβαιώνεται σε όλα τα συμπτώματα όλων των νευρωτικών παθήσεων, ότι παντού και πάντοτε το νόημα των συμπτωμάτων είναι άγνωστο στον ασθενή, ότι η ανάλυση καταδεικνύει αυτά τα συμπτώματα ως παράγωγα ασυνείδητων διαδικασιών, τα οποία όμως υπό διάφορες ευνοϊκές συνθήκες μπορούν να συνειδητοποιηθούν, θα αντιληφθείτε ότι στην ψυχανάλυση δεν μπορούμε να στερηθούμε αυτό το ασυνείδητο ψυχικό στοιχείο και ότι συνηθίσαμε να εργαζόμαστε με αυτό σαν να ήταν κάτι απτό με τις αισθήσεις. Θα αντιληφθείτε ίσως ακόμη πόσο λίγο ικανοί να εκφέρουν κρίσεις σε αυτό το ζήτημα είναι όλοι οι άλλοι, που γνωρίζουν το ασυνείδητο μόνον ως έννοια, που δεν έχουν κάνει αναλύσεις, δεν ερμήνευσαν όνειρα ούτε ανακάλυψαν το νόημα και τον σκοπό νευρωτικών συμπτωμάτων. Το λέγω ακόμη μια φορά για τους σκοπούς μας: Η δυνατότητα να δοθεί μέσω της αναλυτικής ερμηνείας ένα νόημα στα νευρωτικά συμπτώματα είναι μια ατράνταχτη απόδειξη για την ύπαρξη — ή αν προτιμάτε, για την αναγκαιότητα της παραδοχής — ασυνείδητων ψυχικών διαδικασιών.

Δεν αρκεί όμως αυτό. Χάρη σε μια δεύτερη ανακάλυψη του Μπρόνερ, την οποία μάλιστα θεωρώ πιο ουσιαστική [βλέπε 17η Παράδοση, σελ. 249] και η οποία είναι αποκλειστικά δική του, μαθαίνουμε περισσότερα για τη σχέση μεταξύ του ασυνείδητου και των νευρωτικών συμπτωμάτων. Δεν είναι μόνον ότι το νόημα των συμπτωμάτων είναι κατά κανόνα ασυνείδητο· υπάρχει και μια σχέση υποκατάστασης ανάμεσα σε αυτή την ασυνειδητότητα και τη δυνατότητα ύπαρξης των συμπτωμάτων. Θα γίνω αμέσως κατανοητός. Συντασσόμενος με τον Μπρόνερ υποστηρίζω το εξής: Κάθε φορά που έχουμε μπροστά μας ένα σύμπτωμα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι μέσα στον ασθενή υπάρχουν ορισμένες ασυνείδητες διαδικα-

σίες που περιέχουν το νόημα αυτού του συμπτώματος. Είναι όμως απαραίτητο να είναι ασυνείδητο αυτό το νόημα, για να σχηματισθεί το σύμπτωμα. Από συνειδητές διαδικασίες δεν σχηματίζονται συμπτώματα· μόλις αυτές οι ασυνείδητες διεργασίες γίνουν συνειδητές, το σύμπτωμα πρέπει να εξαφανισθεί. Βλέπετε ξαφνικά μια πρόσβαση για τη θεραπεία, έναν τρόπο παρέμβασης για την εξαφάνιση των συμπτωμάτων. Με αυτόν τον τρόπο όντως αποκατέστησε ο Μπρόουερ την υγεία της υστερικής ασθενούς του, δηλαδή την απελευθέρωσε από τα συμπτώματά της· εφεύρε μια τεχνική, με την οποία της έκανε συνειδητές τις ασυνείδητες διεργασίες που περιείχαν το νόημα του συμπτώματος, και τότε τα συμπτώματα εξαφανίσθηκαν.

Αυτή η ανακάλυψη του Μπρόουερ δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας θεωρητικής κατασκευής, αλλά μιας ευτυχούς παρατήρησης, που επιτεύχθηκε χάρη στην πρόθυμη συνεργασία της ασθενούς. Δεν είναι ανάγκη να ταλαιπωρηθείτε προσπαθώντας να αναγάγετε αυτή την ανακάλυψη σε κάτι άλλο, ήδη γνωστό, ώστε να την κατανοήσετε, αλλά θα έπρεπε να την αναγνωρίσετε ως νέο θεμελιώδες γεγονός, με τη βοήθεια του οποίου μπορούν να εξηγηθούν πολλά άλλα πράγματα. Επιτρέψτε μου λοιπόν να επαναλάβω το ίδιο με άλλους τρόπους έκφρασης.

Ο σχηματισμός του συμπτώματος είναι ένα υποκατάστατο για κάτι άλλο που δεν βγήκε στην επιφάνεια. Μερικές ψυχικές διαδικασίες θα έπρεπε κανονικά να έχουν λάβει μια τέτοια μορφή, ώστε να γίνουν αντιληπτές από τη συνείδηση. Αυτό δεν συνέβη και αντ' αυτού προέκυψε μέσα από τις διακεκομμένες, τρόπον τινά διαταραγμένες διαδικασίες, που αναγκάσθηκαν να μείνουν ασυνείδητες, το σύμπτωμα. Συνέβη δηλαδή κάτι σαν υποκατάσταση· όταν επιτυγχάνεται η αναίρεση αυτής της υποκατάστασης, η θεραπεία των νευρωτικών συμπτωμάτων έχει λύσει το πρόβλημά της.

Το εύρημα του Μπρόουερ παραμένει ακόμη και σήμερα το θεμέλιο της ψυχαναλυτικής θεραπείας. Η πρόταση, σύμφωνα με την οποία τα συμπτώματα εξαφανίζονται όταν έχουν συνειδητοποιηθεί οι ασυνείδητες προϋποθέσεις τους, έχει επιβεβαιωθεί από όλη την παράπέρα έρευνα, αν και περιέρχεται κανείς στις πιο παράξενες και απροσδόκητες περιπλοκές, όταν επιχειρεί να την εφαρμόσει πρακτικά. Η θεραπεία μας επιτυγχάνεται με τη μετατροπή ασυνείδητων πραγμάτων σε συνειδητά και είναι αποτελεσματική μόνο στον βαθμό που καταφέρνει να επιβάλει αυτή τη μετατροπή.

Και τώρα μια σύντομη παρέκβαση, για να μην κάνετε το λάθος να φαντασθείτε αυτή τη θεραπευτική δουλειά ως πολύ εύκολη. Σύμφωνα με τις ως τώρα αναφορές μας η νευρώση θα ήταν συνέπεια ενός είδους άγνοιας, όταν δεν γνωρίζει κανείς μερικές ψυχικές διαδικα-

σίες που όφειλε να γνωρίζει. Μια τέτοια αντίληψη θα πλησίαζε πολύ τις γνωστές σωκρατικές διδασκαλίες, σύμφωνα με τις οποίες ακόμη και τα πάθη οφείλονται σε άγνοια. Ο γιατρός που διαθέτει πείρα στην ανάλυση δεν δυσκολεύεται λοιπόν κατά κανόνα να μαντέψει ποιές ψυχικές διεγέρσεις έχουν μείνει στην περίπτωση ενός ασθενούς του ασυνείδητου. Δεν θα ήταν επίσης δύσκολο να αποκαταστήσει την υγεία του ασθενούς απελευθερώνοντάς τον από την άγνοιά του με την ανακοίνωση της δικής του γνώσης. Τουλάχιστον το ένα μέρος του ασυνείδητου νοήματος των συμπτωμάτων θα τακτοποιώταν εύκολα με αυτόν τον τρόπο, ενώ για το άλλο μέρος, τη σχέση των συμπτωμάτων με τα βιώματα του ασθενούς, ο γιατρός δεν μπορεί να μαντέψει πολλά πράγματα, αφού δεν γνωρίζει αυτά τα βιώματα και πρέπει να περιμένει ώσπου να τα θυμηθεί ο ασθενής και να του τα διηγηθεί. Αλλά σε πολλές περιπτώσεις θα μπορούσε να βρεθεί και γι' αυτά τα βιώματα ένα υποκατάστατο. Ο γιατρός μπορεί να ρωτήσει τους άμεσους συγγενείς τού ασθενούς για τα βιώματά του, και αυτοί είναι συχνά σε θέση να ξεχωρίσουν τα βιώματα με τραυματική επίδραση, ίσως μάλιστα να ανακοινώσουν και άλλα, που ο ασθενής δεν γνωρίζει, διότι εμπíπτουν σε μια πολύ πρώιμη φάση της παιδικής του ηλικίας. Συνδυάζοντας λοιπόν αυτές τις δύο μεθόδους θα είχαμε τη δυνατότητα να άρουμε την παθογόνο άγνοια του ασθενούς σύντομα και χωρίς πολλούς κόπους.

Μακάρι να γινόταν έτσι! Για τις εμπειρίες που δοκιμάσαμε σε αυτό το σημείο δεν ήμασταν αρχικά διόλου προετοιμασμένοι. Γνώση και γνώση δεν είναι το ίδιο· υπάρχουν διάφορα είδη γνώσης, που από ψυχολογική άποψη δεν είναι ισάξια. *Υπάρχουν κεφάλια και κεφάλια*, γράφει κάπου ο Μολιέρος.¹⁴⁶ Η γνώση του γιατρού δεν είναι η ίδια με εκείνη του ασθενούς και δεν μπορεί να έχει τα ίδια αποτελέσματα. Όταν ο γιατρός μεταβιβάζει με μια ανακοίνωση τη γνώση του στον ασθενή, αυτό δεν έχει κανένα αποτέλεσμα. Όχι, δεν είναι σωστό να το λέμε έτσι. Δεν έχει ως αποτέλεσμα την άρση των συμπτωμάτων, αλλά ένα άλλο αποτέλεσμα, να θέτει σε κίνηση την ανάλυση, πρώτη ένδειξη του οποίου είναι συχνά η έκφραση αντιρρήσεων. Ο ασθενής γνωρίζει τότε κάτι που ως τώρα δεν ήξερε, το νόημα του συμπτώματός του, αλλά και πάλι δεν το ξέρει. Έτσι μαθαίνουμε ότι υπάρχουν περισσότερα είδη άγνοιας. Απαιτείται ορισμένη εμπάθνηση των ψυχολογικών μας γνώσεων, για να αποδειχθεί σε τι συνίστανται οι διαφορές.¹⁴⁷ Και όμως η προαναφερόμενη θέση μας.

146. [Le médecin malgré lui (Γιατρός με το στανιό), πράξη I, σκηνή 5η].

147. [Ο Φρόνιτ επανέρχεται ακόμη μια φορά σε αυτό το ζήτημα στην 27η Παράδοση, σελ. 415].

ότι τα συμπτώματα αίρονται μόλις γνωρίσουμε το νόημά τους, δεν χάνει την ισχύ της. Έρχεται να προστεθεί απλώς ότι η γνώση πρέπει να στηρίζεται σε μια τέτοια εσωτερική μεταβολή στον ασθενή, που μόνο με μια ψυχική εργασία που έχει ορισμένον στόχο θα μπορούσε να προκληθεί. Εδώ έχουμε να κάνουμε με προβλήματα που σύντομα θα συναρμοσθούν σε μια *δυναμική* του σχηματισμού των συμπτωμάτων.

Κύριοι! Πρέπει να θέσω πλέον το ερώτημα μήπως αυτά που σας λέγω είναι πολύ σκοτεινά και περίπλοκα. Μήπως σας προκαλώ σύγχυση με τις αναιρέσεις και τους περιορισμούς που συχνά θέτω, με τις σκέψεις που απότολμώ και πάλι εγκαταλείπω. Θα λυπόμουν αν ήταν έτσι. Απεχθάνομαι όμως τις απλοποιήσεις σε βάρος της αλήθειας, δεν έχω καμιά αντίρρηση αν αποκομίσετε την δικαιολογημένη εντύπωση ότι το αντικείμενο είναι πολύπλευρο και περίπλοκο, σκέφτομαι μάλιστα ότι δεν βλάπτει να σας λέγω σε κάθε σημείο περισσότερο από όσα μπορείτε προς το παρόν να αξιοποιήσετε. Ξέρω βέβαια ότι κάθε ακροατής και αναγνώστης διασκευάζει στη σκέψη του την προσφερόμενη ύλη, την συντομεύει, την απλοποιεί και βγάζει αυτό που θέλει να συγκρατήσει. Ός έναν βαθμό είναι ασφαλώς σωστό ότι όσο περισσότερη είναι η ύλη που του προσφέρεται, τόσο πιο πολλά του μένουν. Θέλω να ελπίζω ότι παρ' όλα τα συμπληρώματα έχετε συλλάβει καθαρά την ουσία των αναπτύξεών μου όσον αφορά το νόημα των συμπτωμάτων, το ασυνείδητο και τη σχέση μεταξύ τους. Θα έχετε αντιληφθεί επίσης ότι οι προσπάθειές μας θα στραφούν προς δύο κατευθύνσεις, για να μάθουμε, πρώτον, πώς αρρωσταίνουν οι άνθρωποι, πώς μπορούν να φθάνουν στη νευρωτική στάση της ζωής, κάτι που είναι ένα κλινικό πρόβλημα, και δεύτερον, πώς αναπτύσσονται μέσα από τις προϋποθέσεις της νεύρωσης τα νοσηρά συμπτώματα, κάτι που παραμένει ένα πρόβλημα της ψυχικής δυναμικής. Αυτά τα δύο προβλήματα πρέπει σε ένα σημείο να συναντιούνται.

Σήμερα δεν θα προχωρήσω περισσότερο, αλλά αφού μας μένει ακόμη λίγη ώρα, θα ήθελα να στρέψω την προσοχή σας σε ένα άλλο χαρακτηριστικό των δύο αναλύσεών μας, που αργότερα θα εκθέσουμε πληρέστερα, τα κενά στη μνήμη ή τις αμνησιές. Λίγο πιο πριν ακούσατε ότι το καθήκον της ψυχαναλυτικής θεραπείας μπορεί να διατυπωθεί σχηματικά ως η μετατροπή όλων των ασυνείδητων παθογόνων στοιχείων σε συνειδητά. Θα εκπλαγείτε ίσως ακούγοντας ότι αυτό το σχήμα μπορεί να αντικατασταθεί με άλλο σχήμα: θεραπεία σημαίνει συμπλήρωση των κενών στη μνήμη του ασθενούς, άρση των αμνησιών του. Οι δύο αυτές διατυπώσεις καταλήγουν στο ίδιο. Στις

αμνησίες του νευρωτικού αποδίδεται λοιπόν ένας σημαντικός ρόλος στη δημιουργία των συμπτωμάτων του. Αν εξετάσετε όμως την περίπτωση της πρώτης ανάλυσής μας, δεν θα δικαιολογήσετε αυτή την εκτίμηση του ρόλου της αμνησίας. Η ασθενής δεν ξέχασε τη σκηνή με την οποία συνδεόταν η ψυχαναγκαστική της πράξη, αλλά, αντίθετα, την διατηρούσε ζωντανή στη μνήμη της· δεν βλέπουμε επίσης τίποτε άλλο ξεχασμένο που θα σχετιζόταν με τη δημιουργία αυτού του συμπτώματος. Λιγότερο σαφής, αλλά γενικά ανάλογη είναι και η κατάσταση πραγμάτων στην περίπτωση της δεύτερης ασθενούς, την κοπέλα με το ψυχαναγκαστικό τελετουργικό. Ούτε αυτή είχε ξεχάσει πράγματι τη συμπεριφορά της στην παιδική ηλικία, το γεγονός ότι επέμενε να διατηρείται ανοιχτή η πόρτα ανάμεσα στο υπνοδωμάτιο των γονέων και στο δικό της καθώς και το άλλο περιστατικό, ότι είχε διώξει τη μητέρα της από το συζυγικό κρεβάτι για να πάρει τη θέση της· θυμήθηκε αυτά τα πράγματα πολύ καθαρά, αν και διαστακτικά και απρόθυμα. Εντύπωση μπορεί να μας προκαλέσει μόνον ότι η πρώτη ασθενής, από τις αμέτρητες φορές που εκτελούσε την ψυχαναγκαστική της πράξη, δεν θυμήθηκε ούτε *μία φορά* το παρόμοιο βίωμα από την πρώτη νύχτα του γάμου και ότι αυτό δεν της ήλθε στον νου ούτε αργότερα, όταν με απευθείας ερωτήσεις της ζητήθηκε να ερευνήσει τα αίτια της ψυχαναγκαστικής πράξης. Το ίδιο ισχύει και για το κορίτσι, όπου επιπλέον το τελετουργικό και οι λόγοι του σχετίζονται με την κάθε βράδυ επαναλαμβανόμενη κατάσταση. Σε αυτές τις δύο περιπτώσεις δεν υπάρχει πραγματική αμνησία, κενό μνήμης, αλλά είναι διακεκομμένος ένας ειρμός που θα επέφερε την μνημονική αναπαραγωγή, την επανεμφάνιση στη μνήμη. Μια τέτοια διαταραχή της μνήμης είναι αρκετή για την ψυχαναγκαστική νεύρωση, ενώ στην υστερία το πράγμα διαφέρει, αφού αυτή η νεύρωση συνοδεύεται συνήθως από εντυπωσιακές αμνησίες. Κατά κανόνα η ανάλυση κάθε χωριστού υστερικού συμπτώματος μας οδηγεί σε ολόκληρη αλυσίδα εντυπώσεων που, όταν επανέρχονται στη μνήμη, ο ασθενής τις χαρακτηρίζει ρητά ως ξεχασμένες. Αυτή η αλυσίδα φθάνει αφενός μέχρι τα πρώτα παιδικά χρόνια, οπότε η υστερική αμνησία εμφανίζεται ως άμεση συνέχεια της παιδικής αμνησίας, που σε μας τους κανονικούς καλύπτει τις αρχικές φάσεις της ψυχικής μας ζωής. [13η Παράδοση, σελ. 193 κ.ε.]. Από την άλλη μεριά βλέπουμε με έκπληξη ότι και τα πρόσφατα βιώματα των ασθενών είναι δυνατόν να έχουν ξεχαστεί και ότι κυρίως οι αφορμές εκδήλωσης ή ενίσχυσης της ασθένειας έχουν ήδη ξεχαστεί εν μέρει ή εντελώς. Κατά κανόνα έχουν χαθεί από την γενική εικόνα μιας τέτοιας πρόσφατης ανάμνησης μερικές σημαντικές λεπτομέρειες ή έχουν αντικατασταθεί από παραμνησίες. Και πάλι σχεδόν κατά κανόνα ανα-

δύονται λίγο πριν από την αποπεράτωση μιας ανάλυσης ορισμένες αναμνήσεις πρόσφατων βιωμάτων, οι οποίες παρέμεναν κρυμμένες και άφηναν αισθητά κενά στην όλη συνάρτηση.

Τέτοιες διαταραχές της μνήμης είναι λοιπόν χαρακτηριστικές για την υστερία, στην οποία ως συμπτώματα εμφανίζονται βέβαια και καταστάσεις (οι υστερικές κρίσεις) που δεν χρειάζεται να αφήσουν ίχνη στη μνήμη. Αφού τα πράγματα είναι διαφορετικά στην ψυχαναγκαστική νεύρωση, μπορείτε να συμπεράνετε ότι αυτές οι αμνησίες είναι ένα ψυχολογικό χαρακτηριστικό της υστερικής πάθησης και όχι γενικό γνώρισμα όλων των νευρώσεων. Η σημασία αυτής της διαφοράς θα περιορισθεί από την ακόλουθη σκέψη. Μιλώντας για το «νόημα» ενός συμπτώματος εννοούμε δύο πράγματα, από πού προέρχεται το σύμπτωμα και πού στοχεύει ή σε τι χρησιμεύει, δηλαδή τις εντυπώσεις και τα βιώματα ως αφετηρία του συμπτώματος και τους σκοπούς στους οποίους αποβλέπει. Η προέλευση ενός συμπτώματος εντοπίζεται στις εντυπώσεις που ήλθαν από έξω και που κατ' ανάγκη ήταν κάποτε συνειδητές, ενώ αργότερα μπορεί να ξεχάστηκαν και έγιναν ασυνείδητες. Το «προς τι» του συμπτώματος, η τάση του, είναι όμως πάντοτε μια ενδοψυχική διαδικασία, η οποία ενδέχεται να ήταν αρχικά συνειδητή, εξίσου πιθανό είναι όμως να μην ήταν ποτέ συνειδητή και να παρέμενε ανέκαθεν στο ασυνείδητο. Δεν είναι λοιπόν πολύ σημαντικό, αν η αμνησία αφορά και την προέλευση του συμπτώματος, τα βιώματα στα οποία στηρίζεται, όπως συμβαίνει στην υστερία· η κατεύθυνση του συμπτώματος, η τάση του, που μπορεί να ήταν εξαρχής ασυνείδητη, είναι αυτή που θεμελιώνει την εξάρτησή του από το ασυνείδητο, και μάλιστα τόσο στην ψυχαναγκαστική νεύρωση όσο και στην υστερία.

Με αυτή την υπογράμμιση του ασυνείδητου στην ψυχική ζωή αφυπνίσαμε όμως τα πιο κακά πνεύματα της κριτικής κατά της ψυχανάλυσης. Μην απορείτε γι' αυτό και μην πιστεύετε επίσης ότι η αντίσταση εναντίον μας οφείλεται μόνο στην κατανοητή δυσκολία που παρουσιάζει το ασυνείδητο ή στον σχετικά απρόσιτο χαρακτήρα των εμπειριών που το αναδεικνύουν. Νομίζω ότι έχει βαθύτερες ρίζες. Δύο μεγάλες προσβολές δέχθηκε από την επιστήμη η αφελής φιλαυτία της ανθρωπότητας κατά την πορεία της ιστορίας. Η πρώτη ήταν όταν έμαθε ότι η γη μας δεν είναι το κέντρο του σύμπαντος, αλλά ένα πολύ μικρό μόριο ενός παγκόσμιου συστήματος, το μέγεθος του οποίου δύσκολα μπορούμε να φαντασθούμε. Για μας αυτή η προσβολή συνδέεται με το όνομα του Κοπέρνικου, μολονότι και η αλεξανδρινή επιστήμη είχε κάνει παρόμοιες διακηρύξεις. Η δεύτερη προσβολή ήλθε από την βιολογική έρευνα, η οποία διέλυσε το υποτι-

θέμενο προνόμιο του ανθρώπου κατά τη δημιουργία του κόσμου και τον παρέπεμψε στην καταγωγή του από το ζωικό βασίλειο και στον ανεξάλειπτο χαρακτήρα της ζωικής του φύσης. Αυτή η μεταξίωση συντελέστηκε στις μέρες μας υπό την επιρροή του Δαρβίνου, του Ουώλλας και των προδρόμων τους όχι χωρίς την σφοδρή αντίσταση των συγχρόνων. Την τρίτη και πιο βαρεία προσβολή πρόκειται όμως να υποστεί η ανθρώπινη μεγαλομανία από την σημερινή ψυχολογική έρευνα, η οποία θέλει να αποδείξει ότι το Εγώ δεν είναι κύριος ούτε του οίκου του, αλλά εξαρτάται από πενιχρές ειδήσεις για ό,τι διαδραματίζεται με ασυνείδητον τρόπο στην ψυχική του ζωή. Εμείς οι ψυχαναλυτές δεν είμαστε ούτε οι πρώτοι ούτε οι μοναδικοί που έκαναν αυτή την προτροπή για αυτοπερισυλλογή, φαίνεται όμως ότι σε μας έλαχε ο κλήρος να την υποστηρίξουμε με την μεγαλύτερη έμφαση και να την τεκμηριώσουμε με εμπειρικό υλικό που μπορεί να αγγίζει τον καθένα. Σε αυτό οφείλεται η γενική εναντίωση κατά της επιστήμης μας, η παραβίαση κάθε κανόνα ακαδημαϊκής συμπεριφοράς και η αποδέσμευση των αντιπάλων μας από κάθε χαλινό αμερόληπτης λογικής, ενώ εδώ έρχεται να προστεθεί και το γεγονός ότι έπρεπε να διαταράξουμε την ειρήνη αυτού του κόσμου και με άλλον τρόπο, όπως θα ακούσετε σύντομα.

ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΑΠΩΘΗΣΗ

Κυρίες και κύριοι! Για να προχωρήσουμε περισσότερο στην κατανόηση των νευρώσεων, χρειαζόμαστε νέες εμπειρίες, και τώρα θα ασχοληθούμε με δύο από αυτές. Είναι και οι δύο πολύ αξιοσημείωτες και άλλοτε μας προκάλεσαν έκπληξη. Εσείς βέβαια είστε και για τις δύο προετοιμασμένοι από τις περυσινές συζητήσεις.¹⁴⁸

Πρώτον: Όταν επιχειρούμε να αποκαταστήσουμε την υγεία ενός ασθενούς, να τον απελευθερώσουμε από τα συμπτώματα της πάθησής του, μας αντιτάσσει σφοδρή και σκληρή αντίσταση καθ' όλη τη διάρκεια της θεραπείας. Αυτό είναι ένα τόσο παράξενο φαινόμενο που δεν μπορούμε να περιμένουμε ότι θα γίνει πολύ πιστευτό. Στους συγγενείς του ασθενούς προτιμούμε να μην αναφέρουμε τίποτε, διότι αυτοί νομίζουν πάντοτε ότι είναι μια πρόφαση δική μας, για να δικαιολογηθεί η μεγάλη διάρκεια ή η αποτυχία των θεραπευτικών μας προσπαθειών. Και ο ασθενής που παράγει κάθε είδους αντίσταση δεν θεωρεί ότι αντιστέκεται, είναι μάλιστα μεγάλη επιτυχία να τον πείσουμε να δεχθεί αυτή την αντίληψη και να την συνυπολογίζει. Σκεφθείτε πάντως έναν ασθενή, που υποφέρει τόσο από τα συμπτώματά του και κάνει και τους δικούς του να υποφέρουν μαζί του, που δέχεται να θυσιάσει χρόνο και χρήματα, να καταβάλει κόπους και να αγωνισθεί για την απαιτούμενη αυθυπέμβαση, ώστε να απελευθερωθεί από αυτά, να αντιστέκεται κατά του βοηθού του υπερασπιζόμενος την αρρώστια του. Πόσο απίθανος πρέπει να φαίνεται ένας τέτοιος ισχυρισμός! Και όμως αυτό συμβαίνει. Όταν μας κατηγορούν για το απίθανο αυτής της θέσης, δεν έχουμε παρά να απαντήσουμε ότι δεν λείπουν οι σχετικές αναλογίες και ότι ο καθένας, που λόγω αφόρητων οδοντόπων έχει επισκεφθεί τον οδοντίατρο, εμποδίζει το χέρι του γιατρού που με τη λαβίδα πλησιάζει το άρρωστο δόντι.

Η αντίσταση των ασθενών λαμβάνει ποικίλες και πολύ εκλεπτυσμένες μορφές, συχνά είναι δυσδιάκριτη και μεταμορφώνεται σαν τον Πρωτέα. Για τον γιατρό αυτό σημαίνει ότι πρέπει να είναι δύσπιστος και να έχει τον νου του. Στην ψυχαναλυτική θεραπεία εφαρμόζουμε την τεχνική που σας είναι γνωστή από την ερμηνεία των ονείρων. Επιβάλλουμε στον ασθενή να μεταφερθεί σε μια κατά-

148. [Η έννοια της αντίστασης παρουσιάστηκε εδώ ήδη στην 7η Παράδοση, σελ. 113 κ.ε. Η δεύτερη εμπειρία περιγράφεται στο τελευταίο μέρος της παρούσας Παράδοσης, σελ. 287 κ.ε.].

σταση ήρεμης αυτοπαρατήρησης χωρίς στοχασμούς και να αναφέρει όλα όσα μπορεί να αντιληφθεί μέσα του: συναισθήματα, ιδέες, αναμνήσεις, ακολουθώντας τη σειρά με την οποία εμφανίζονται. Τον προειδοποιούμε ρητά να μην υποκύψει σε οποιαδήποτε παρόρμηση που θα τον ωθούσε να επιλέξει ή να αποκλείσει μερικές από τις αυθόρμητες ιδέες του, με το πρόσχημα ότι κάτι είναι *πολύ δυσάρεστο* ή *πολύ αδιάκριτο* για να ανακοινωθεί, ότι είναι *πολύ ασήμαντο, άσχετο* ή *ανόητο* και δεν χρειάζεται να αναφερθεί. Του συνιστούμε επιτακτικά να ακολουθεί πάντοτε μόνο την επιφάνεια της συνείδησής του, να παραλείπει κάθε είδους κριτική σε ό,τι βρίσκει και του εκμυστηρευόμαστε ότι η επιτυχία της θεραπείας και κυρίως η διάρκεια της εξαρτάται από την ευσυνειδησία με την οποία θα ακολουθήσει αυτόν τον βασικό τεχνικό κανόνα της ανάλυσης.¹⁴⁹ Από την τεχνική της ερμηνείας των ονείρων γνωρίζουμε ότι αυτές ακριβώς οι αυθόρμητες ιδέες, που με το προαναφερόμενο πρόσχημα δεν ανακοινώνονται, περιέχουν κατά κανόνα το υλικό που οδηγεί στην αποκάλυψη του ασυνείδητου.

Με τη θέσπιση αυτού του βασικού τεχνικού κανόνα το πρώτο που επιτυγχάνουμε είναι να στρέφεται η αντίσταση του ασθενούς εναντίον του ίδιου του κανόνα. Με κάθε τρόπο ο αναλυόμενος προσπαθεί να ξεφύγει από τις διατάξεις του. Άλλοτε ισχυρίζεται ότι δεν του έρχεται τίποτε στον νου, άλλοτε ότι του έρχονται τόσο πολλά μαζί που δεν προλαβαίνει να τα συλλάβει. Τότε παρατηρούμε με δυσάρεστη έκπληξη ότι ενέδωσε στη μία ή στην άλλη κριτική επιφύλαξη, καθώς τον προδίδουν τα μεγάλα διαλείμματα που παρεμβάλλονται στην ομιλία του. Ομολογεί τότε ότι αυτό δεν μπορούσε πράγματι να το πει, ότι ντρέπεται, και έτσι παρασύρεται να αθετήσει την υποσχέσή του. Άλλη φορά υποστηρίζει ότι είχε μια αυθόρμητη ιδέα, αλλά αυτή αφορά άλλο άτομο, όχι τον ίδιο, και γιαυτό την αποσιώπησε, ή ότι αυτό που του ήλθε στον νου είναι πολύ ασήμαντο, κουτό και χωρίς νόημα, δεν είναι δυνατόν να εννοούσαμε ότι πρέπει να ανακοινώνει και τέτοιες ιδέες, και με ατελείωτες παραλλαγές συνεχίζεται η μη τήρηση του βασικού κανόνα, οπότε εξηγούμε πάλι ότι «λέω τα πάντα» σημαίνει πράγματι «λέω τα πάντα».

Δύσκολα βρίσκουμε ασθενή που δεν δοκιμάζει να φυλάξει για

149. [Ο Φρόντ αναφέρει αυτόν τον βασικό κανόνα ήδη σε σχέση με την ερμηνεία των ονείρων στην 7η Παράδοση, σελ. 113. Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση για τους βαθύτερους λόγους των εμποδίων που δυσκολεύουν την τήρηση αυτού του κανόνα υπάρχει στο έργο του *Hemmung, Symptom und Angst* (1926a), προς το τέλος του κεφ. VI, όπου επισημαίνονται οι ιδιαίτερες δυσκολίες των ψυχαναγκαστικών νευρωτικών].

τον εαυτό του ένα πεδίο της ζωής του αποκλείοντας κάθε πρόσβαση της θεραπείας σε αυτό. Ένας ασθενής, που τον καταλόγιζα στους πιο ευφρείς, αποσιωπούσε επί εβδομάδες μια ερωτική του σχέση και, όταν του καταμαρτύρησα την παράβαση του ιερού κανόνα, υπερασπίστηκε τη θέση του με το επιχείρημα ότι αυτή η μία ιστορία είναι ιδιωτική του υπόθεση. Η ψυχαναλυτική θεραπεία δεν συμβιβάζεται φυσικά με ένα τέτοιο δικαίωμα ασυλίας. Αν σε μια πόλη όπως η Βιέννη έχει θεσπισθεί για μια πλατεία όπως η Χόε Μαρκτ ή για την εκκλησία του Αγίου Στεφάνου κατ' εξαίρεση η απαγόρευση των συλλήψεων και καταζητείται τώρα ένας ορισμένος κακούργος, αυτός δεν θα βρίσκεται πουθενά αλλού παρά μόνο σε αυτό το άσυλο. Μια φορά αποφάσισα να παραχωρήσω κατ' εξαίρεση ένα τέτοιο ειδικό δικαίωμα σε έναν άνδρα με βαρύνουσα κοινωνική αποστολή, διότι είχε δώσει υπηρεσιακό όρκο που του απαγόρευε να μιλήσει σε τρίτους για ορισμένα πράγματα. Αυτός βέβαια ήταν πολύ ευχαριστημένος με αυτή την έκτακτη ρύθμιση, εγώ όμως όχι· αποφάσισα να μην ξανακάνω μια τέτοια δοκιμή υπό ανάλογους όρους.

Οι ψυχαναγκαστικοί νευρωτικοί καταφέρνουν θαυμάσια να αχρηστεύουν σχεδόν αυτόν τον τεχνικό κανόνα προσαρμόζοντας σε αυτόν την υπερευσυνειδησία τους και την αμφιβολία τους. Οι αγχώδεις υστερικοί κατορθώνουν μερικές φορές να οδηγήσουν στο παράλογο αυτόν τον κανόνα παράγοντας μόνο συνειρμούς που βρίσκονται πολύ μακριά από το ζητούμενο και έτσι είναι άγονοι για την ανάλυση. Αλλά δεν σκοπεύω να σας εξηγήσω πώς ξεπερνούμε αυτές τις τεχνικές δυσκολίες. Ύστερα από προσπάθειες επιτυγχάνουμε τελικά με αποφασιστικότητα και επιμονή να μετριάσουμε την αντίσταση και να επιβάλουμε ως έναν βαθμό την υπακοή σε αυτόν τον βασικό τεχνικό κανόνα, οπότε η αντίσταση στρέφεται σε άλλο πεδίο. Εμφανίζεται ως διανοητική αντίσταση, αγωνίζεται με επιχειρήματα προβάλλοντας τις δυσκολίες και την έλλειψη αληθοφάνειας που βρίσκει η σκέψη των κανονικών, αλλά όχι ενημερωμένων ανθρώπων στα ψυχαναλυτικά θεωρήματα. Ακούμε τότε όλες εκείνες τις κριτικές και τις αντιρρήσεις από αυτή τη μεμονωμένη φωνή, οι οποίες στην επιστημονική βιβλιογραφία αντηχούν εν χορώ. Γιαυτό λοιπόν τίποτε δεν μας είναι άγνωστο από αυτά που μας φωνάζουν οι εκτός των τειχών. Είναι πολύ κακό για το τίποτε. Αλλά ο ασθενής παίρνει από λόγια· θέλει να μας παρακινήσει να τον ενημερώσουμε, να τον διδάξουμε, να τον αντικρούσουμε, να του συστήσουμε βιβλιογραφία που χρειάζεται για την παραπέρα μόρφωσή του. Είναι πρόθυμος να γίνει οπαδός της ψυχανάλυσης, υπό τον όρο ότι η ανάλυση δεν θα τον πειράξει προσωπικά. Εμείς όμως διακρίνουμε στη φιλομάθειά του την αντίσταση, την απόσπαση της προσοχής από τα ειδι-

κά μας καθήκοντα, και την αποκρούουμε. Στην περίπτωση του ψυχαναγκαστικού νευρωτικού πρέπει να αναμένεται μια ιδιαίτερη τακτική αντίστασης. Αφήνει συχνά την ανάλυση να ακολουθήσει ανεμπόδιστη την πορεία της και έτσι τα αινίγματα της πάθησής του διαλευκαίνονται όλο και καλύτερα, τελικά όμως απορούμε ότι σε αυτή τη διαφώτιση της ασθένειάς του δεν αντιστοιχεί καμιά πρακτική πρόοδος, αφού τα συμπτώματα δεν μετριάζονται προοδευτικά. Τότε ανακαλύπτουμε ότι η αντίσταση έχει αποτραβηχθεί στη στάση της αμφιβολίας, που χαρακτηρίζει την ψυχαναγκαστική νέυρωση, και από αυτή τη θέση αντιτάσσει πείσμα. Ο ασθενής είπε περίπου μέσα του: Όλα αυτά είναι βέβαια ωραία και ενδιαφέροντα. Και θα τα παρακολουθήσω ευχαρίστως. Θα άλλαζαν πολύ την κατάσταση της πάθησής μου, αν ήταν αληθινά. Δεν πιστεύω όμως ότι αληθεύουν, και όσο δεν πιστεύω σε αυτά, δεν αφορούν την πάθησή μου. Αυτό μπορεί να συνεχίζεται επί μεγάλο διάστημα, ώσπου να πλησιάσει κανείς τελικά σε αυτή την περιχαρακωμένη θέση, οπότε ξεσπάει ο κρίσιμος αγώνας.

Οι διανοητικές αντιστάσεις δεν είναι οι χειρότερες, ο γιατρός διατηρεί πάντοτε την υπεροχή απέναντί τους. Αλλά ο ασθενής παραμένοντας στο πλαίσιο της ανάλυσης καταφέρει να οργανώνει αντιστάσεις που η υπέρβασή τους είναι από τα πιο δύσκολα τεχνικά προβλήματα. Αντί να ανακαλεί στη μνήμη του βιώματα, αναπαράγει από τη ζωή του τέτοιες στάσεις και συναισθηματικές διεγέρσεις, που μέσω της λεγόμενης «μεταβίβασης»¹⁵⁰ μπορούν να χρησιμεύουν ως αντίσταση κατά του γιατρού και της θεραπείας. Αυτό το αναπαράγόμενο υλικό προέρχεται κατά κανόνα, αν ο ασθενής είναι άνδρας, από τη σχέση του προς τον πατέρα, στη θέση του οποίου τοποθετεί τον γιατρό· έτσι οι αντιστάσεις του εκφράζουν την τάση του για ανεξαρτησία της προσωπικής του υπόστασης και της κρίσης, τη φιλοδοξία του που απέβλεπε κυρίως στην εξομοίωσή του με τον πατέρα ή στο ξεπέρασμά του, την απροθυμία του να αναλάβει για δεύτερη φορά στη ζωή του το χρέος της ευγνωμοσύνης. Κατά διαστήματα έχει κανείς την εντύπωση ότι η πρόθεση του ασθενούς να βγάλει τον γιατρό άδικο, να τον κάνει να νοιώσει ανίσχυρος, να θριαμβεύσει επί του γιατρού, έχει αντικαταστήσει πλήρως την καλύτερη πρόθεση, να δοθεί τέλος στην αρρώστια. Οι γυναίκες καταφέρνουν αριστοτεχνικά να θέτουν στην υπηρεσία της αντίστασης μια τρυφερή, ερωτικά χρωματισμένη «μεταβίβαση» στον γιατρό. Όταν αυτή η συμπάθεια έχει ένα ορισμένο μέγεθος, κάθε ενδιαφέρον για την επίκαιρη κατάσταση της θεραπείας σβήνει, όπως εκλείπει και κάθε υποχρέω-

150. [Σε αυτό το φαινόμενο είναι αφιερωμένη ολόκληρη η 27η Παράδοση].

ση που ανέλαβαν αρχίζοντας τη θεραπεία, και η πάντοτε εμφανιζόμενη ζήλεια και η πίκρα για την αναπόφευκτη, μολονότι ήπια εκφρασμένη απόρριψη οδηγούν οπωσδήποτε στην καταστροφή της καλής προσωπικής συνεργασίας με τον γιατρό εξουδετερώνοντας έτσι μία από τις πιο ισχυρές κινητήριες δυνάμεις της ανάλυσης.

Οι αντιστάσεις αυτού του είδους δεν πρέπει να καταδικάζονται μονόπλευρα. Περιέχουν τόσο πολύ από το σημαντικό υλικό του παρελθόντος του ασθενούς και το επαναφέρουν με τόσο πειστικόν τρόπο, ώστε να γίνονται τα καλύτερα στηρίγματα της ανάλυσης, όταν με μια επιδέξια τεχνική μπορεί κανείς να τις στρέψει προς την σωστή κατεύθυνση. Αξιοσημείωτο παραμένει μόνον ότι αυτό το υλικό αρχικά υπηρετεί πάντοτε την αντίσταση και προτάσσει την εχθρική προς τη θεραπεία πρόσοψή του. Μπορούμε επίσης να πούμε ότι πρόκειται για γνωρίσματα του χαρακτήρα, για στάσεις του Εγώ που κινητοποιούνται για την καταπολέμηση της επιδιωκόμενης αλλαγής. Μαθαίνουμε τότε πώς αυτά τα γνωρίσματα του χαρακτήρα έχουν σχηματισθεί σε συνάρτηση με τις προϋποθέσεις γένεσης της νεύρωσης και κατ' αντίδραση προς τις αξιώσεις της και διακρίνουμε ιδιότητες αυτού του χαρακτήρα, που διαφορετικά δεν εμφανίζονται ή δεν γίνονται τόσο καθαρά αισθητές και που μπορούμε να τις αποκαλέσουμε λανθάνουσες. Δεν πρέπει βέβαια να αποκομίσετε την εντύπωση ότι η εκδήλωση αυτών των αντιστάσεων θέτει με απρόοπτον τρόπο σε κίνδυνο την ψυχαναλυτική επιρροή. Δεν έχουμε αυτή τη γνώμη, διότι ξέρουμε ότι αυτές οι αντιστάσεις πρέπει να έλθουν στο φως: ανικανοποίητοι είμαστε μόνον, όταν δεν τις προκαλούμε με επαρκή σαφήνεια και δεν μπορούμε να τις εξηγήσουμε στον ασθενή. Αντιλαμβανόμαστε τελικά ότι το ξεπέρασμα αυτών των αντιστάσεων είναι το ουσιαστικό επίτευγμα της ανάλυσης και το μόνο μέρος της εργασίας που μας εγγυάται ότι κάτι κατορθώσαμε να αλλάξουμε στον ασθενή.

Προσθέστε τώρα ότι ο ασθενής εκμεταλλεύεται υπό την έννοια της διαταραχής καθετί τυχαίο που προκύπτει κατά τη διάρκεια της θεραπείας, κάθε εξωτερικό γεγονός που διασπά την προσοχή, κάθε εχθρικό προς την ψυχανάλυση σχόλιο μιας αυθεντίας στον κύκλο του, κάθε τυχαία ή περιπλέκουσα τη νεύρωση οργανική αρρώστια, επιπλέον ότι για τον ίδιο κάθε βελτίωση της κατάστασής του είναι ένας λόγος για να ελαττώνει τις προσπάθειές του, και τότε θα έχετε αποκτήσει περίπου μια —ακόμη ημιτελή πάντως— εικόνα για τις μορφές και τα μέσα της αντίστασης που κάθε ανάλυση πρέπει να αντιμάχεται. Ανέπτυξα αυτό το σημείο τόσο διεξοδικά, διότι πρέπει να σας ανακοινώσω ότι αυτή η εμπειρία μας με την αντίσταση των νευρωτικών στην άρση των συμπτωμάτων τους αποτέλεσε τη βάση

της δυναμικής μας αντίληψης για τις νευρώσεις. Ο Μπρόουερ και εγώ ο ίδιος μεταχειριζόμασταν αρχικά την ύπνωση ως ψυχοθεραπευτική μέθοδο. Η πρώτη ασθενής του Μπρόουερ θεραπεύθηκε μόνο σε κατάσταση υπνωτικού επηρεασμού και σε αυτό αρχικά τον ακολούθησα. Ομολογώ ότι η εργασία τότε ήταν πιο εύκολη και πιο ευχάριστη και απαιτούσε λιγότερον χρόνο. Τα αποτελέσματα όμως ήταν πιο ασταθή και όχι μόνιμα. Τελικά εγκατέλειψα τον υπνωτισμό. Αντιλήφθηκα ότι η κατανόηση της δυναμικής αυτών των παθήσεων δεν ήταν δυνατή όσο μεταχειριζόμασταν την ύπνωση. Αυτή η κατάσταση δεν επέτρεπε στον γιατρό να αντιληφθεί ειδικά την ύπαρξη της αντίστασης. Την ωθούσε σε υποχώρηση, αφήνοντας έτσι μια περιοχή ελεύθερη για την ψυχαναλυτική εργασία και συσσωρεύοντας στα όρια αυτής της περιοχής την αντίσταση που γινόταν αδιαπέραστη, όπως ακριβώς κάνει και η αμφιβολία στην περίπτωση της ψυχαναγκαστικής νευρώσης. Γιαυτό και μπορούσα να πω ότι η κυρίως ψυχανάλυση άρχισε με την παραίτησή μου από τη βοήθεια της υπνωτικής μεθόδου.

Αφού η διαπίστωση της αντίστασης έχει αποκτήσει τόση σημασία, μπορούμε ασφαλώς να διατηρούμε μια επιφύλαξη μήπως εικάζουμε κάθε φορά πολύ αβασάνιστα την ύπαρξη αντιστάσεων. Ίσως υπάρχουν πράγματι περιπτώσεις νευρώσης όπου οι συνειρμοί κομπιάζουν για άλλους λόγους, ίσως τα επιχειρήματα κατά των προϋποθέσεών μας αξίζουν πραγματικά να αξιολογηθούν ως προς το περιεχόμενό τους και είναι άδικο να χαρακτηρίζουμε με άνεση την διανοητική κριτική των αναλυόμενων ως αντίσταση. Ναι, κύριοι, αλλά δεν φθάσαμε τόσο επιπόλαια σε αυτή την εκτίμηση. Είχαμε την ευκαιρία να παρατηρήσουμε κάθε τέτοιον κριτικά διατεθειμένον ασθενή τόσο κατά την εμφάνιση μιας αντίστασης όσο και μετά την εξαφάνισή της. Πρέπει να ξέρετε ότι η αντίσταση μεταβάλλει συνεχώς την έντασή της στην πορεία μιας θεραπείας· η έντασή της αυξάνεται πάντοτε, όταν προσεγγίζουμε ένα νέο θέμα, κορυφώνεται κατά την πλήρη ανάπτυξή του και καταρρέει τελικά με την αποπεράτωση του θέματος. Αν μάλιστα δεν διαπράξαμε ιδιαίτερες τεχνικές αδεξιότητες, δεν εκδηλώνεται σε ολόκληρη την έντασή της η αντίσταση που θα μπορούσε να προβάλει ένας ασθενής. Πεισθήκαμε λοιπόν ότι ο ίδιος άνθρωπος μπορεί αμέτρητες φορές στην πορεία της ανάλυσης να εγκαταλείπει την κριτική του στάση και αργότερα να την υιοθετεί πάλι. Όταν είμαστε έτοιμοι να προωθήσουμε στη συνείδησή του ένα νέο και ιδιαίτερα ενοχλητικό μέρος του ασυνείδητου υλικού του, ο ασθενής λαμβάνει μια ακραία κριτική στάση. Αν σε προηγούμενη φάση είχε κατανοήσει και δεχθεί πολλά πράγματα, αυτές οι κατακτήσεις φαίνονται τώρα σαν να έχουν εξαλειφθεί· στην τάση του να

εναντιώνεται με κάθε τίμημα μπορεί να δίνει την εικόνα ενός συναισθηματικά εντελώς ανόητου ανθρώπου. Αν κατορθώσουμε να τον βοηθήσουμε και ξεπεράσει αυτή την νέα αντίσταση, τότε επανακτά την αντίληψη και τη νοημοσύνη του. Η κριτική του δεν είναι λοιπόν μια αυτοτελής και ως τέτοια σεβαστή λειτουργία, αλλά ένα ενεργούμενο των συναισθηματικών του στάσεων και καθοδηγείται από την αντίστασή του. Αν κάτι δεν του ταιριάζει, ο ασθενής μπορεί να αμυνθεί με πολλή οξύνοια και να παρουσιασθεί πολύ κριτικά διατεθειμένος· αν όμως κάτι τον βολεύει, τότε μπορεί να φανεί πολύ εύπιστος. Ίσως είμαστε όλοι περίπου έτσι. Ο αναλυόμενος εμφανίζει αυτή την εξάρτηση της διάνοιάς του από τη συναισθηματική ζωή τόσο καθαρά, επειδή στην ανάλυση τον πιέζουμε πάρα πολύ.

Με ποιόν τρόπο λαμβάνουμε υπόψη μας τη διαπίστωση ότι ο ασθενής αμύνεται τόσο ζωηρά, όταν το ζητούμενο είναι να εγκαταλείψει τα συμπτώματά του και να αποκαταστήσει μια κανονική ροή στις ψυχικές του διεργασίες; Λέμε ότι εντοπίσαμε ισχυρές δυνάμεις που αντιστέκονται στην αλλαγή της κατάστασης· πρέπει να είναι οι ίδιες δυνάμεις που είχαν επιβάλει άλλοτε αυτή την κατάσταση. Κατά τον σχηματισμό των συμπτωμάτων πρέπει να συνέβη κάτι το οποίο τώρα, κατά τη διάλυση των συμπτωμάτων, μπορούμε βάσει των εμπειριών μας να το αναπαραστήσουμε. Από τις παρατηρήσεις του Μπρόνερ γνωρίζουμε ότι η ύπαρξη ενός συμπτώματος προϋποθέτει ότι μια ψυχική διαδικασία δεν έφθασε κανονικά στο τέλος της, ώστε να γίνει συνειδητή. Το σύμπτωμα είναι ένα υποκατάστατο αυτού που δεν μπόρεσε να εκδηλωθεί. [Βλέπε 18η Παράδοση, σελ. 271]. Τώρα λοιπόν ξέρουμε σε ποιο σημείο πρέπει να τοποθετήσουμε την υποτιθέμενη ενεργό δύναμη. Πρέπει να προβλήθηκε μια σθεναρή αντίσταση, όταν η εν λόγω ψυχική διαδικασία κατευθυνόταν προς τη συνείδηση, και γιαυτό έμεινε ασυνείδητη. Ως ασυνείδητη είχε τη δύναμη να σχηματίσει ένα σύμπτωμα. Η ίδια δύναμη αντιστέκεται και πάλι κατά τη διάρκεια της αναλυτικής θεραπείας στην προσπάθεια να γίνει συνειδητό αυτό που είχε μείνει ασυνείδητο. Αυτό το νοιώθουμε ως αντίσταση. Η παθογόνος διαδικασία που φανερώνεται μέσω της αντίστασης λαμβάνει την ονομασία *απώθησης*.

Γι' αυτή τη διαδικασία της απώθησης πρέπει τώρα να σχηματίσουμε μια ακριβέστερη ιδέα. Είναι η προϋπόθεση για τον σχηματισμό ενός συμπτώματος, αλλά είναι και κάτι για το οποίο δεν γνωρίζουμε τίποτε όμοιό του. Ας λάβουμε ως πρότυπο μια παρόρρηση, δηλαδή μια ψυχική διαδικασία με την τάση να μετατραπεί σε πράξη. Γνωρίζουμε ότι τέτοιες παρωθήσεις είναι δυνατόν να αποπέμπονται, δηλαδή να απορρίπτονται ή να καταδικάζονται. Τους αφαιρείται η ενέργεια

που διαθέτουν, γίνονται ανίσχυρες, αλλά μπορούν να διατηρηθούν ως αναμνήσεις. Ολόκληρη η διεργασία της απόφασης για μια τέτοια παρόρμηση διαδραματίζεται εν γνώσει του Εγώ. Εντελώς διαφορετικά είναι τα πράγματα, αν φαντασθούμε ότι η ίδια παρόρμηση υποβλήθηκε σε απώθηση. Σε αυτή την περίπτωση θα διατηρούσε την ενέργειά της και δεν θα παρέμενε στη μνήμη· επίσης η διαδικασία της απώθησης θα εκτυλισσόταν χωρίς να γίνει αντιληπτή από το Εγώ. Αυτή η σύγκριση δεν μας φέρνει όμως πιο κοντά στην ουσία της απώθησης.

Θα σας εξηγήσω τώρα ποιές θεωρητικές ιδέες αποδείχθηκαν ως οι μόνες χρήσιμες, ώστε η έννοια της απώθησης να συνδεθεί με μια πιο ορισμένη μορφή. Εδώ είναι προπάντων ανάγκη να προχωρήσουμε από το καθαρά περιγραφικό νόημα του όρου «ασυνείδητο» στο συστηματικό νόημα της ίδιας λέξης,¹⁵¹ αποφασίζουμε δηλαδή να πούμε ότι ο συνειδητός ή ασυνείδητος χαρακτήρας μιας ψυχικής διαδικασίας είναι μία μόνο από τις ιδιότητές της και όχι κατ' ανάγκη μια μη διαφορούμενη ιδιότητα. Αν μια τέτοια διαδικασία έμεινε ασυνείδητη, αυτός ο αποκλεισμός της από τη συνείδηση ίσως είναι απλώς μια ένδειξη της τύχης που της επιφυλάχθηκε, όχι το ίδιο της το πεπρωμένο. Για να κάνουμε από αυτό το πεπρωμένο, δεχόμαστε ότι κάθε ψυχική διαδικασία –αργότερα θα ομολογήσουμε την ύπαρξη μιας εξαίρεσης¹⁵²– υφίσταται αρχικά σε ένα ασυνείδητο στάδιο ή φάση και ύστερα περνάει από αυτό στη συνειδητή φάση, περίπου όπως μια φωτογραφική εικόνα που αρχικά είναι αρνητική και στη συνέχεια με την τύπωσή της γίνεται θετική, δηλαδή φωτογραφία. Αλλά δεν είναι ανάγκη να γίνει κάθε αρνητική εικόνα θετική, όπως και κάθε ασυνείδητη ψυχική διαδικασία δεν είναι ανάγκη να μετατραπεί σε συνειδητή. Είναι πιο πρόσφορο να πούμε ότι η μεμονωμένη διαδικασία ανήκει αρχικά στο ψυχικό σύστημα του ασυνείδητου και υπό ορισμένες συνθήκες μπορεί να περάσει στο σύστημα του συνειδητού.

Η πιο ωμή παράσταση που σχηματίζουμε γι' αυτά τα συστήματα είναι η πιο βολική για μας, τα φανταζόμαστε ως χώρους. Ταυτίζουμε δηλαδή το σύστημα του ασυνείδητου με έναν μεγάλο προθάλαμο, όπου οι ψυχικές διεγέρσεις πηγαиноέρχονται σαν ανθρώπινα όντα. Με αυτόν τον προθάλαμο συνδέεται ένας άλλος χώρος, πιο στενός, κάτι σαν σαλόνι, όπου μένει η συνείδηση. Στο κατώφλι όμως μεταξύ των δύο χώρων υπηρετεί ένας φρουρός, ο οποίος επιθεωρεί τις επι-

151. [Βλέπε σελ. 220, σημ. 117].

152. [Αυτή η εξαίρεση, στην οποία όμως ο Φρόυντ δεν επανέρχεται, είναι αναμφισβήτητη η εξωτερική αισθητήρια αντίληψη].

μέρους ψυχικές παρορμήσεις, τις λογοκρίνει και, όταν δεν του αρέσουν, δεν τις αφήνει να μπουν στο σαλόνι. Βλέπετε αμέσως ότι δεν υπάρχει διαφορά, αν ο φρουρός αποπέμπει μια μεμονωμένη παρόρμηση ήδη από το κατώφλι ή πάλι διαμέσου του κατωφλιού μετά την είσοδό της στο σαλόνι. Πρόκειται απλώς για τον βαθμό εγρήγορσής του και την ικανότητα για έγκαιρη διάκριση. Αν μείνουμε σε αυτή την εικόνα, μπορούμε να αναπτύξουμε περισσότερο την ονοματολογία μας. Οι παρορμήσεις στον προθάλαμο του ασυνείδητου δεν είναι εκτεθειμένες στη ματιά του συνειδητού, αφού αυτό βρίσκεται στον άλλο χώρο· στην αρχή πρέπει να μένουν ασυνείδητες. Όταν έχουν προχωρήσει ήδη ως το κατώφλι και αποक्रούσθηκαν από τον φρουρό, τότε είναι συνειδητοποιήσιμες και τις αποκαλούμε *απωθημένες*. Αλλά και οι παρορμήσεις που ο φρουρός άφησε να περάσουν το κατώφλι δεν έχουν γίνει γιαυτό και μόνο κατ' ανάγκη συνειδητές· μπορούν τότε μόνο να γίνουν, αν καταφέρουν να συγκεντρώσουν πάνω τους το βλέμμα της συνείδησης. Γιαυτό λοιπόν έχουμε λόγο να ονομάζουμε αυτόν τον δεύτερο χώρο σύστημα του *προσυνειδητού*. Η συνειδητοποίηση παίρνει τότε ένα καθαρά περιγραφικό νόημα. Το πεπρωμένο της απώθησης συνίσταται όμως για μια μεμονωμένη παρόρμηση στο γεγονός ότι ο φρουρός δεν την άφησε να περάσει από το σύστημα του ασυνείδητου στο σύστημα του προσυνειδητού. Είναι ο ίδιος φρουρός που γνωρίζουμε ως αντίσταση, όταν με την αναλυτική θεραπεία προσπαθούμε να άρουμε την απώθηση.

Γνωρίζω βέβαια ότι θα πείτε πως αυτές οι ιδέες είναι ωμές και φανταστικές και δεν έχουν θέση σε μια επιστημονική παρουσίαση. Ξέρω ότι είναι ωμές, επιπλέον δε ότι δεν είναι και ορθές· αν μάλιστα δεν απατώμεθα, έχουμε ήδη έτοιμο έναν καλύτερο αντικαταστάτη.¹⁵³ Δεν ξέρω αν και τότε θα τις βρίσκετε φανταστικές. Προς το παρόν είναι βοηθητικές παραστάσεις, όπως το ανθρωπάκι του Αμπρέγε που κολυμπάει στο ρεύμα του ηλεκτρικού κυκλώματος,¹⁵⁴ και μάλιστα διόλου ευκαταφρόνητες, εφόσον είναι χρήσιμες για την κατανόηση των παρατηρήσεων. Θα ήθελα να σας διαβεβαιώσω ότι αυτές οι ωμές παραδοχές για τους δύο χώρους, για τον φρουρό στο κατώφλι ανάμεσά τους και τη συνείδηση ως θεατή στο τέλος της δεύτερης αίθουσας προσεγγίζουν όντως πολύ την πραγματική κατάσταση. Θα ήθελα επίσης να ακούσω από σας την ομολογία ότι οι

153. [Δεν είναι φανερό τι είχε στον νου του ο Φρόντλ].

154. [Ο André Marie Ampère (1775-1836), ένας από τους θεμελιωτές της θεωρίας του ηλεκτρομαγνητισμού, είχε χρησιμοποιήσει σε ένα από τα πρώτα του πειράματα ένα ανθρωπάκι από μεταλλικόν μαγνητικό αγωγό, για να δείξει τη σχέση μεταξύ του ηλεκτρισμού και του μαγνητισμού].

όροι μας *ασυνείδητο, προσυνειδητό, συνειδητό* προδικάζουν πολύ λιγότερα πράγματα και είναι ευκολότερο να αιτιολογηθούν απότι άλλοι αντίστοιχοι, που προτάθηκαν ή χρησιμοποιούνται ήδη, όπως *υποσυνείδητο, παρασυνειδητό, ενδοσυνειδητό* και άλλοι παρόμοιοι.

Πιο σημαντικό είναι για μένα να μου υπενθυμίσετε ότι μια τέτοια διάρθρωση του ψυχικού μηχανισμού, όπως την δέχθηκα εδώ αποβλέποντας στην εξήγηση των νευρωτικών συμπτωμάτων, θα έπρεπε να έχει οπωσδήποτε γενική ισχύ, ώστε έτσι να μπορούμε να κατανοήσουμε και την κανονική λειτουργία. Σε αυτό έχετε φυσικά δίκαιο. Δεν μπορούμε τώρα να εξετάσουμε αυτό το συμπέρασμα, αλλά το ενδιαφέρον μας για την ψυχολογία του σχηματισμού των συμπτωμάτων πρέπει να αυξηθεί υπερβολικά, για να έχουμε ελπίδες να φωτίσουμε το τόσο καλά συγκαλυμμένο κανονικό ψυχικό γίνεσθαι.

Δεν αντιλαμβάνεσθε εξάλλου πού στηρίζονται οι θέσεις μας για τα δύο συστήματα, για τη σχέση ανάμεσά τους και προς τη συνείδηση; Ο φρουρός μεταξύ του ασυνείδητου και του προσυνειδητού δεν είναι άλλος από τη *λογοκρισία*, στην οποία βρήκαμε ότι υπόκειται η διαμόρφωση του έκδηλου ονείρου. Τα υπολείμματα της ημέρας, τα οποία αναγνωρίσαμε ως υποκινήτες του ονείρου, ήταν προσυνειδητό υλικό που τη νύχτα, σε κατάσταση ύπνου, υπέστη την επιρροή ασυνείδητων και απωθημένων επιθυμιών και μαζί με αυτές, χάρη στην ενέργειά τους, μπόρεσε να σχηματίσει το λανθάνον όνειρο. Υπό την κυριαρχία του ασυνείδητου συστήματος αυτό το υλικό είχε δεχθεί μια επεξεργασία — τη συμπύκνωση και τη μετάθεση — που στην κανονική ψυχική ζωή, δηλαδή στο προσυνειδητό σύστημα, είναι άγνωστη ή μόνο κατ' εξαίρεση επιτρεπτή. Αυτή η διαφορετικότητα των τρόπων εργασίας αποτέλεσε για μας τον χαρακτηρισμό των δύο συστημάτων· η σχέση προς τη συνείδηση, που είναι προσαρτημένη στο προσυνειδητό, ήταν για μας μόνο σημάδι υπαγωγής σε ένα από τα δύο συστήματα.¹⁵⁵ Το όνειρο δεν είναι παθολογικό φαινόμενο, μπορεί να εμφανισθεί σε όλους τους υγιείς υπό τις προϋποθέσεις του ύπνου. Κάθε υπόθεση για τη δομή του ψυχικού μηχανισμού, η οποία μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τον σχηματισμό του ονείρου και ταυτόχρονα τη διάρθρωση των νευρωτικών συμπτωμάτων, δικαιούται οπωσδήποτε να λαμβάνεται υπόψη και όσον αφορά την κανονική ψυχική ζωή.

Αυτά θέλαμε να πούμε τώρα για την απώθηση, η οποία όμως είναι μόνο προϋπόθεση για τον σχηματισμό ενός συμπτώματος. Ξέρουμε ότι το σύμπτωμα είναι ένα υποκατάστατο για κάτι που εμποδίστηκε από την απώθηση. Αλλά από την απώθηση ως την κατανόηση αυτού του υποκατάστατου ο δρόμος είναι μακρύς. Από την άλλη

155. [Βλέπε τις παρατηρήσεις στο τέλος της 13ης και της 14ης Παράδοσης].

μεριά του προβλήματος μετά τη διαπίστωση της απώθησης γεννιούνται τα ερωτήματα: Ποιό είδος ψυχικών διεγέρσεων υπόκειται στην απώθηση, ποιές δυνάμεις την επιβάλλουν και για ποιούς λόγους; Μέχρι τώρα υπάρχει μόνον ένα δεδομένο. Κατά την εξέταση της αντίστασης ακούσαμε ότι αυτή εκπορεύεται από δυνάμεις του Εγώ, από γνωστές και λανθάνουσες ιδιότητες του χαρακτήρα. Αυτές λοιπόν έχουν φροντίσει για την απώθηση ή τουλάχιστον συνέβαλαν σε αυτή. Όλα τα άλλα μας είναι ακόμη άγνωστα.

Εδώ θα μας βοηθήσει η δεύτερη εμπειρία που προανάγγειλα [σελ. 277]. Η ανάλυση μας επιτρέπει να πούμε εντελώς γενικά ποιά είναι η πρόθεση των νευρωτικών συμπτωμάτων. Ούτε αυτό θα είναι κάτι νέο για σας. Σας το έχω δείξει ήδη σε δύο περιπτώσεις νευρώσεως. [17η Παράδοση, σελ. 252 κ.ε.]. Αλλά τι σημαίνουν δύο περιπτώσεις; Έχετε το δικαίωμα να ζητήσετε να σας το δείξουν διακόσιες φορές, σε αμέτρητες περιπτώσεις. Μόνο που εγώ δεν μπορώ να το κάνω. Εδώ πρέπει να με αναπληρώσει η δική σας εμπειρία ή η πίστη, η οποία σε αυτό το σημείο μπορεί να επικαλεσθεί τη σύμφωνη γνώμη όλων των ψυχαναλυτών.

Θυμάστε ότι σε δύο περιπτώσεις, όπου μελετήσαμε λεπτομερώς τα σχετικά συμπτώματα, η ανάλυση μας οδήγησε στις πιο εσωτερικές πτυχές της σεξουαλικής ζωής αυτών των ασθενών γυναικών. Στην πρώτη περίπτωση διακρίναμε μάλιστα ιδιαίτερα καθαρά την πρόθεση ή τάση του συμπτώματος που εξετάσαμε· στη δεύτερη περίπτωση ήταν ίσως κάπως συγκαλυμμένη από ένα στοιχείο που θα αναφέρουμε λίγο πιο κάτω. Αυτό λοιπόν που είδαμε σε αυτά τα δύο παραδείγματα θα μας έδειχναν και όλες οι άλλες περιπτώσεις που θα αναλύαμε. Η ανάλυση θα μας οδηγούσε κάθε φορά στα σεξουαλικά βιώματα και στις σεξουαλικές επιθυμίες του ασθενούς και κάθε φορά θα αναγκαζόμασταν να διαπιστώσουμε ότι τα συμπτώματα εξυπηρετούν την ίδια τάση. Αυτή η τάση αναγνωρίζεται ως η ικανοποίηση σεξουαλικών επιθυμιών· τα συμπτώματα χρησιμεύουν στην σεξουαλική ικανοποίηση των ασθενών, είναι ένα υποκατάστατο για αυτή την ικανοποίηση που στερήθηκαν στη ζωή τους.

Σκεφθείτε την ψυχαναγκαστική πράξη της πρώτης μας ασθενούς. Η γυναίκα στερείται τον άνδρα που αγάπησε έντονα και με τον οποίο, λόγω των ελαττωμάτων και των αδυναμιών του, δεν μπορεί να μοιράσει τη ζωή της. Νοιώθει την ανάγκη να του μένει πιστή, δεν μπορεί να βάλει άλλον στη θέση του. Το ψυχαναγκαστικό της σύμπτωμα της δίνει αυτό που λαχταράει, εξυψώνει τον άνδρα της, αρνείται, διορθώνει τις αδυναμίες του, προπάντων την σεξουαλική του ανικανότητα. Κατά βάθος αυτό το σύμπτωμα είναι μια εκπλήρωση

επιθυμίας, ακριβώς όπως ένα όνειρο, και μάλιστα η εκπλήρωση μιας ερωτικής επιθυμίας, κάτι που το όνειρο δεν είναι πάντοτε. Στην περίπτωση της δεύτερης ασθενούς μας μπορούσατε τουλάχιστον να συμπεράνετε ότι σκοπός του τελετουργικού ήταν να παρεμποδίσει τη συνουσία των γονέων ή να μην αφήσει να προκύψει από αυτή νέο παιδί. Ασφαλώς μαντέψατε επίσης ότι κατά βάθος η τάση του τελετουργικού ήταν να πάρει η κόρη τη θέση της μητέρας, δηλαδή να άρει ό,τι εμπόδιζε την σεξουαλική ικανοποίηση και να οδηγήσει στην εκπλήρωση των σεξουαλικών της επιθυμιών. Για την επιπλοκή που προαναγγείλαμε θα γίνει λόγος σύντομα.

Κύριοι! Δεν θέλω να έλθω εκ των υστέρων στην ανάγκη να μειώσω την γενική ισχύ αυτών των θέσεων, γιατί σημειώνω ότι όλες οι παρατηρήσεις μου για την απώθηση, τον σχηματισμό των συμπτωμάτων και τη σημασία τους στηρίζονται στη μελέτη πάνω σε τρεις μορφές νεύρωσης, την αγχώδη υστερία, την υστερία εκ μετατροπής και την ψυχαναγκαστική νεύρωση, και κατ' αρχάς ισχύουν μόνο γι' αυτές. Αυτές οι τρεις παθήσεις, που συνηθίσαμε να τις θεωρούμε ως την ομάδα των «νευρώσεων μεταβίβασης»,¹⁵⁶ οριοθετούν και το πεδίο δράσης της ψυχαναλυτικής θεραπείας. Η ψυχανάλυση έχει μελετήσει πολύ λιγότερο τις άλλες νευρώσεις· μια ομάδα νευρώσεων παραμελήθηκε, ασφαλώς επειδή είναι αδύνατο να επηρεασθούν ψυχοθεραπευτικά. Μην ξεχνάτε επίσης ότι η ψυχανάλυση είναι ακόμη μια πολύ νέα επιστήμη, ότι χρειάζεται πολύ μόχθο και χρόνο για να προετοιμασθεί και δεν πέρασε πολύς καιρός αφότου έπαψε να εξαρτάται μόνον από έναν άνθρωπο. Παντού όμως είμαστε έτοιμοι να προχωρήσουμε στην κατανόηση αυτών των άλλων παθήσεων, που δεν συγκαταλέγονται στις νευρώσεις μεταβίβασης. Ελπίζω ότι θα μπορέσω να σας δείξω πώς διευρύνονται οι υποθέσεις και τα συμπεράσματά μας με την προσαρμογή σε αυτό το νέο υλικό καθώς και πώς αυτές οι παραπέρα μελέτες δεν οδήγησαν σε αντιφάσεις, αλλά στη σύσταση ανώτερων εννοιών. Αφού λοιπόν όλα όσα λέγονται εδώ ισχύουν για τις τρεις νευρώσεις μεταβίβασης, επιτρέψτε μου τώρα να κάνω μια νέα αναφορά που επαυξάνει την αξία των συμπτωμάτων. Μια συγκριτική μελέτη των αιτίων της πάθησης καταλήγει στο συμπέρασμα που μπορεί να λάβει τη σχηματική διατύπωση ότι αυτά τα άτομα αρρωσταίνουν από τη *στέρηση* κατά οποιονδήποτε τρόπο, όταν η πραγματικότητα δεν τους επιτρέπει την ικανοποίηση των σεξουαλικών τους επιθυμιών.¹⁵⁷ Βλέπετε πόσο έξοχα ταιριάζει

156. [Αυτός ο όρος εξηγείται προς το τέλος της 27ης Παράδοσης, σελ. 423].

157. [Αυτή η σχέση πραγμάτων εξηγείται λεπτομερέστερα στην 22η Παράδοση, σελ. 330 κ.ε.].

ζουν μεταξύ τους αυτά τα δύο συμπεράσματα. Καταλαβαίνουμε τώρα ακόμη καλύτερα ότι τα συμπτώματα είναι υποκατάστατες ικανοποιήσεις στη θέση εκείνων που το άτομο στερήθηκε στη ζωή του.

Ασφαλώς είναι δυνατόν να έχει κανείς κάθε είδους αντιρρήσεις σχετικά με τη θέση ότι τα νευρωτικά συμπτώματα είναι υποκατάστατες σεξουαλικές ικανοποιήσεις. Δύο τέτοιες αντιρρήσεις θα συζητήσω στη συνέχεια. Αν αναλύσετε και σεις αρκετούς νευρωτικούς, θα μου αναφέρετε ίσως έκπληκτοι ότι αυτή η θέση σε πολλές περιπτώσεις δεν ευσταθεί, ότι τα συμπτώματα φανερώνουν μάλλον την αντίθετη πρόθεση, ότι αποκλείουν ή αίρουν την σεξουαλική ικανοποίηση. Δεν θα αμφισβητήσω την ορθότητα της ερμηνείας σας. Για την ψυχανάλυση τα πράγματα είναι συνήθως πιο περίπλοκα απότι θα μας άρεσε. Αν ήταν τόσο απλά, δεν θα χρειαζόμασταν ίσως την ψυχανάλυση για να τα φωτίσουμε. Ήδη μερικά από τα συστατικά του τελετουργικού της δεύτερης ασθενούς μας έχουν αυτόν τον ασκητικό, εχθρικό προς την σεξουαλική ικανοποίηση χαρακτήρα [17η Παράδοση, σελ. 256 κ.ε.], όταν λόγου χάρη η ασθενής απομακρύνει τα ρολόγια, κάτι που έχει το μαγικό νόημα της αποφυγής νυχτερινών διεγέρσεων, ή όταν θέλει να προλάβει το πέσιμο και το σπάσιμο αγγείων, κάτι που ισοδυναμεί με την προστασία της παρθενίας της. Σε άλλες περιπτώσεις τελετουργικών κατάκλισης που μπόρεσα να αναλύσω αυτός ο αρνητικός χαρακτήρας ήταν πιο φανερός· το τελετουργικό περιλάμβανε μόνο μέτρα άμυνας εναντίον σεξουαλικών αναμνήσεων και πειρασμών. Ωστόσο είδαμε πολλές φορές στην ψυχανάλυση ότι οι αντιθέσεις δεν αποτελούν αντίφαση. Θα μπορούσαμε να επεκτείνουμε τον ισχυρισμό μας λέγοντας ότι τα συμπτώματα τείνουν ή προς μια σεξουαλική ικανοποίηση ή προς την απόκρουσή της, και μάλιστα στην υστερία υπερισχύει γενικά ο θετικός χαρακτήρας, η εκπλήρωση της επιθυμίας, στην ψυχαναγκαστική νέυρωση ο αρνητικός, η ασκητική τάση. Αν τα συμπτώματα είναι δυνατόν να τείνουν τόσο προς την σεξουαλική ικανοποίηση όσο και προς το αντίθετό της, αυτή η αμφιρρέπεια ή διπολικότητα έχει την εξαιρετική αιτιολογία της σε ένα μέρος του μηχανισμού τους, το οποίο δεν μπόρεσαμε ακόμη να αναφέρουμε. Τα συμπτώματα είναι, όπως θα ακούσουμε, προϊόντα συμβιβασμού, που προήλθαν από τη συμβολή δύο επάλληλων και αντίθετων ρευμάτων, και αντιπροσωπεύουν τόσο το απωθημένο όσο και το απωθούν που συνέπραξε στη δημιουργία τους. Άλλοτε αντιπροσωπεύεται περισσότερο η μία πλευρά και άλλοτε η άλλη, σπάνια απουσιάζει εντελώς η επιρροή της μιας πλευράς. Στην υστερία επιτυγχάνεται συνήθως η σύμπτωση και των δύο τάσεων στο ίδιο σύμπτωμα. Στην ψυχαναγκαστική νέυρωση τα δύο μερίδια αποσυνδέονται συχνά και το σύμπτωμα έχει δύο φάσεις,

αποτελείται από δύο ενεργήματα, ένα μετά το άλλο, που αλληλοαναιρούνται.¹⁵⁸

Δεν θα είναι τόσο εύκολο να αντικρούσουμε μια δεύτερη αντίρρηση. Αν εξετάσετε μια μεγάλη σειρά από ερμηνείες συμπτωμάτων, θα σχηματίσετε ίσως τη γνώμη ότι η έννοια της υποκατάστατης σεξουαλικής ικανοποίησης στην περίπτωση των συμπτωμάτων έχει διευρυνθεί ως τα έσχατα όριά της. Δεν θα παραλείψετε να υπογραμμίσετε ότι αυτά τα συμπτώματα δεν προσφέρουν καμιά πραγματική ικανοποίηση, ότι αρκετά συχνά περιορίζονται στην τόνωση μιας εντύπωσης ή στην παράσταση μιας φαντασίωσης από ένα σεξουαλικό σύμπλεγμα. Θα παρατηρήσετε επίσης ότι συχνά η υποτιθέμενη σεξουαλική ικανοποίηση έχει παιδαριώδη και ανάξιον χαρακτήρα, μοιάζει μάλλον με μια πράξη αυνανισμού ή θυμίζει τις βρώμικες κακές συνήθειες που τις απαγορεύουν ήδη στα παιδιά για να τις «κόψουν». Επιπλέον θα εκφράσετε την έκπληξή σας για το γεγονός ότι εμφανίζεται ως σεξουαλική ικανοποίηση κάτι που θα έπρεπε ίσως να περιγραφεί ως ικανοποίηση ωμών ή φρικτών ή ακόμη και αφύσικων ορέξεων. Σε αυτά τα τελευταία σημεία, κύριοί μου, δεν θα συμφωνήσουμε, προτού εξετάσουμε συστηματικά τη σεξουαλική ζωή των ανθρώπων, ώστε να διαπιστώσουμε τι μπορεί να αποκαλείται σεξουαλικό.

158. [Επεξηγηματικά παραδείγματα υπάρχουν στο ιστορικό ασθενείας του «Ράττενμαν» (1909d), *Studienausgabe*, τόμ. 7, σελ. 61 κ.ε. και σελ. 62, σημ. 3 (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντ, *Τρία ιστορικά ασθενείας*, εκδόσεις Επικουρος, Αθήνα, 1995, σελ. 64 κ.ε. και σελ. 66, σημ. 31)].

Η ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ¹⁵⁹

Κυρίες και κύριοι! Δεν θα νόμιζε κανείς ότι είναι αμφίβολο τι εννοούμε με τον όρο «σεξουαλικός». Το σεξουαλικό είναι κυρίως το απρεπές, εκείνο για το οποίο δεν επιτρέπεται να μιλούμε. Μου διηγήθηκαν ότι οι μαθητές ενός διάσημου ψυχιάτρου έλαβαν κάποτε τον κόπο να πείσουν τον δάσκαλό τους ότι τα συμπτώματα των υστερικών πολύ συχνά παριστάνουν σεξουαλικά πράγματα. Με αυτή την πρόθεση τον οδήγησαν στο κρεβάτι μιας υστερικής, οι κρίσεις της οποίας μιμούνταν τη διαδικασία ενός τοκετού. Εκείνος όμως είπε απορριπτικά: Πάντως ο τοκετός δεν είναι κάτι σεξουαλικό. Πράγματι, ένας τοκετός δεν είναι κατ' ανάγκη κάτι απρεπές.

Παρατηρώ ότι με παρεξηγείτε που κάνω αστεία, ενώ πρόκειται για τόσο σοβαρά πράγματα. Δεν πρόκειται όμως μόνο για αστεία. Σοβαρά, δεν είναι εύκολο να δηλώσουμε το περιεχόμενο της έννοιας «σεξουαλικός». Όσα συναρτώνται με τη διαφορά των δύο φύλων είναι ίσως το μόνο που προσδιορίζει το περιεχόμενο της έννοιας σωστά, αλλά θα το βρείτε άχρωμο και πολύ γενικό. Αν εστιάσετε την προσοχή σας στο γεγονός της σεξουαλικής πράξης, θα αποφανθείτε ίσως ότι σεξουαλικό είναι ό,τι σχετίζεται με την απόκτηση ηδονής μέσω του σώματος, ασχολείται ιδιαίτερα με τα γεννητικά όργανα του άλλου φύλου και σε τελική ανάλυση αποβλέπει στην ένωση των γεννητικών οργάνων και στην εκτέλεση της συνουσίας. Τότε όμως όντως δεν απέχετε πολύ από την ταύτιση του σεξουαλικού με το απρεπές και ο τοκετός δεν ανήκει πράγματι στη σεξουαλικότητα. Αν όμως θεωρήσετε τη λειτουργία της αναπαραγωγής ως πυρήνα της σεξουαλικότητας, κινδυνεύετε να αποκλείσετε πολλά πράγματα που δεν αποβλέπουν στη διαίωσιση του είδους και παραταύτα ανήκουν στη σεξουαλικότητα, όπως λόγου χάρη τον αυνανισμό ή ακόμη και το φίλημα. Από την εμπειρία μας όμως γνωρίζουμε ότι οι απόπειρες ορισμών οδηγούν πάντοτε σε δυσκολίες· ας μην περιμένουμε ότι σε αυτή ειδικά την περίπτωση θα τα καταφέρουμε καλύτερα. Μπορούμε να υποπτευθούμε ότι στην εξέλιξη της έννοιας «σεξουαλικός» συνέβη κάτι που σύμφωνα με μια καλή έκφραση του H. Silberer είχε

159. [Το κύριο έργο του Φρόυντ για τη σεξουαλικότητα είναι οι *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, 1905d (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα 1991). Στις διάφορες επανεκδόσεις που γνώρισε το έργο κατά τα επόμενα είκοσι χρόνια ο συγγραφέας έκανε πολλές προσθήκες και διορθώσεις. Το υλικό για την παρούσα και την επόμενη Παράδοση προέρχεται κυρίως από αυτό το έργο].

ως συνέπεια ένα «σφάλμα επικάλυψης».¹⁶⁰ Σε γενικές γραμμές δεν μας διαφεύγει τι εννοούν οι άνθρωποι με τον όρο «σεξουαλικός».

Για τις πρακτικές ανάγκες της ζωής αρκεί πλήρως να συνυπολογίσουμε σε αυτή την έννοια τη διαφορά των φύλων, την απόκτηση ηδονής, τη λειτουργία της αναπαραγωγής και τον χαρακτήρα του απρεπούς που πρέπει να μένει μυστικό. Για την επιστήμη όμως δεν αρκεί, διότι μέσα από προσεκτικές μελέτες, για την πραγματοποίηση των οποίων απαιτήθηκαν ασφαλώς θυσίες και αυθυπέμβαση, γνωρισθήκαμε με κατηγορίες ατόμων που η «σεξουαλική ζωή» τους αποκλίνει με τον πιο εντυπωσιακό τρόπο από την συνηθισμένη εικόνα του μέσου όρου. Μερικοί από αυτούς τους «διεστραμμένους» έχουν διαγράψει τρόπον τινά από το πρόγραμμά τους τη διαφορά των δύο φύλων. Μόνον άτομα του ίδιου φύλου μπορούν να διεγείρουν τις σεξουαλικές τους επιθυμίες· το άλλο φύλο, ιδιαίτερα τα γεννητικά του όργανα, δεν είναι γι' αυτούς σεξουαλικό αντικείμενο, σε ακραίες περιπτώσεις αποτελεί αντικείμενο αποτροπιασμού. Έτσι φυσικά έχουν παραιτηθεί και από κάθε συμμετοχή στην αναπαραγωγή του είδους. Αυτά τα πρόσωπα τα αποκαλούμε ομοφυλόφιλους. Είναι άνδρες και γυναίκες, συχνά — όχι πάντοτε — με άπογη μόρφωση, διανοητικά και ηθικά πολύ αναπτυγμένοι, που βαρύνονται μόνο με αυτή τη μία μοιραία απόκλιση. Μέσω των επιστημονικών τους εκπροσώπων θέλουν να εμφανίζονται ως ιδιαίτερη παραλλαγή του ανθρώπινου είδους, ως ισότιμο πλάι στα άλλα δύο «τρίτο φύλο». Πιο κάτω θα έχουμε ίσως την ευκαιρία να εξετάσουμε κριτικά τις αξιώσεις τους. Φυσικά δεν είναι αυτό που επίσης αρέσκονται να ισχυρίζονται, μια «αφρόκρεμα» της ανθρωπότητας, αλλά στην κατηγορία τους ανήκουν τουλάχιστον τόσα κατώτερα και άχρηστα άτομα όσα και ανάμεσα στους από σεξουαλική άποψη διαφορετικούς από αυτούς ανθρώπους.

Αυτοί οι διεστραμμένοι κάνουν με το σεξουαλικό τους αντικείμενο τουλάχιστον περίπου ό,τι και οι κανονικοί με το δικό τους. Ακολουθεί όμως μια μεγάλη σειρά μη κανονικών, των οποίων η σεξουαλική δραστηριότητα απέχει όλο και περισσότερο από αυτό που σε έναν λογικό άνθρωπο φαίνεται άξιο πόθου. Στην ποικιλομορφία και την ιδιαιτερότητά τους μπορούν να συγκριθούν μόνο με τις παράξενες τερατώδεις μορφές που ζωγράφισε ο P. Breughel ως πειρασμούς του Αγ. Αντωνίου ή με τους αγνοούμενους θεούς και πιστούς που ο

160. [Ο Silberer (1914, 161) θέλησε με αυτή την έννοια να περιγράψει μάλλον το φαινόμενο κατά το οποίο μερικές φορές νομίζει κανείς ότι βλέπει ένα και μόνο αντικείμενο, ενώ στην πραγματικότητα αντιλαμβάνεται δύο αλληλοεπικαλυπτόμενα αντικείμενα].

Φλωμπέρ βάζει να παρελαύνουν σε ατέλειωτες λιτανείες μπροστά στον ευλαβή και μετανοημένον αμαρτωλό του.¹⁶¹ Το ανάκατο πλήθος τους απαιτεί ένα είδος ταξινόμησης, διαφορετικά προκαλεί σύγχυση στις αισθήσεις μας. Τους χωρίζουμε σε εκείνους που, όπως οι ομοφυλόφιλοι, έχουν αλλάξει το σεξουαλικό αντικείμενο και σε εκείνους που, κατά κύριο λόγο, έχουν αλλάξει τον σεξουαλικό στόχο. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν εκείνοι που έχουν παραιτηθεί από την ένωση των δύο γεννητικών οργάνων και στον έναν σεξουαλικό σύντροφο το γεννητικό όργανο αντικαθίσταται κατά τη συνουσία από ένα άλλο μέρος ή περιοχή του σώματος, χωρίς να τους ενοχλούν οι οργανικές ατέλειες του υποκατάστατου ή να νοιώθουν αηδία. (Το στόμα ή ο πρωκτός στη θέση του γυναικείου κόλπου). Ακολουθούν άλλοι, οι οποίοι εμμένουν βέβαια στο γεννητικό όργανο, όχι όμως λόγω της σεξουαλικής του λειτουργίας, αλλά λόγω άλλων λειτουργιών, στις οποίες συμμετέχει για ανατομικούς λόγους ή για λόγους γειτονίας. Βλέπουμε εδώ ότι οι αφοδευτικές λειτουργίες, που στην ανατροφή του παιδιού τίθενται κατά μέρος ως απρεπείς, διατηρούν την ικανότητα να αποσπών ολόκληρο το σεξουαλικό ενδιαφέρον αυτών των ατόμων. Υπάρχουν και άλλοι που έχουν εγκαταλείψει εντελώς το γεννητικό όργανο ως αντικείμενο και στη θέση του ποθούν ένα άλλο μέρος του σώματος, το στήθος της γυναίκας, το πόδι, τις κοτσίδες. Στη συνέχεια βρίσκουμε εκείνους για τους οποίους ούτε ένα μέρος του σώματος έχει σημασία, αντ' αυτού ικανοποιούνται όλες οι επιθυμίες τους από ένα μέρος της ενδυμασίας, ένα παπούτσι, ένα εσώρουχο· είναι οι φετιχιστές. Πιο πέρα βλέπουμε τα άτομα που αποζητούν βέβαια ολόκληρο το αντικείμενο, αλλά έχουν εντελώς καθορισμένες, παράξενες ή φρικτές απαιτήσεις από αυτό, και εκείνους που θα ήθελαν το αντικείμενό τους να έχει μετατραπεί σε ανυπεράσπιστο πώμα ή που το μετατρέπουν οι ίδιοι σε πώμα με εγκληματική βία, ώστε να μπορέσουν να το απολαύσουν. Αυτές οι φρικαλεότητες δεν απολείπουν!

Στην κορυφή της άλλης κατηγορίας είναι οι διεστραμμένοι που έχουν ως στόχο των σεξουαλικών τους επιθυμιών αυτό που κανονικά αποτελεί απλώς εισαγωγική και προπαρασκευαστική δραστηριότητα. Είναι αυτοί που επιδιώκουν το κοίταγμα και την ψηλάφηση του άλλου ατόμου ή που θέλουν να το παρατηρούν όταν επιτελεί λειτουργίες στις οποίες συμμετέχουν τα γεννητικά όργανα· εδώ ανήκουν και εκείνοι που απογυμνώνουν τα δικά τους απόκρυφα μέρη του σώματος με την θολή προσδοκία ότι θα ανταμειφθούν με την

161. [G. Flaubert, *La tentation de Saint Antoine*, μέρος V της τελευταίας μορφής του έργου (1874)].

ίδια αντιπαροχή. Ακολουθούν οι αινιγματικοί σαδιστές, που οι τρυφερές τους επιδιώξεις δεν γνωρίζουν άλλον στόχο από την πρόκληση πόνου και τον βασανισμό του αντικειμένου τους, κάτι που αρχίζει από την υποτυπώδη ταπείνωση και φθάνει ως τους βαρείς σωματικούς τραυματισμούς, και σαν αντιστάθμισμα το αντίστοιχο ταίρι τους, οι μαζοχιστές, που η μόνη τους ευχαρίστηση είναι να υφίστανται κάθε ταπείνωση και βασανισμό από το αγαπημένο τους αντικείμενο, είτε σε συμβολική είτε σε πραγματική μορφή. Σε άλλους συναντούμε πολλές μαζί από αυτές τις ανωμαλίες σε διάφορους συνδυασμούς, ώσπου φθάνουμε να διαπιστώσουμε ότι κάθε τέτοια κατηγορία υπάρχει σε δύο εκδοχές, ότι εκτός από εκείνους που αναζητούν την σεξουαλική ικανοποίηση στην πραγματικότητα, υπάρχουν και οι άλλοι που τους αρκεί απλώς να φαντάζονται μια τέτοια ικανοποίηση, που δεν χρειάζονται καν πραγματικά αντικείμενα, αλλά μπορούν να αναπληρώνουν το κενό με τη φαντασία τους.

Εδώ δεν χωράει καμιά αμφιβολία ότι μέσα σε αυτές τις τρέλες, τις παραξενιές και τις φρικαλεότητες επιτελείται η σεξουαλική λειτουργία αυτών των ανθρώπων. Όχι μόνο τις αντιλαμβάνονται και οι ίδιοι έτσι νοιώθοντας την αναπληρωματική σχέση αυτών των πρακτικών, αλλά και εμείς πρέπει να πούμε ότι αυτές οι λότητες παίζουν στη ζωή τους τον ίδιο ρόλο όπως η κανονική σεξουαλική ικανοποίηση στη δική μας ζωή: κάνουν τις ίδιες, συχνά υπερβολικές θυσίες για χάρη τους, και μπορούμε, τόσο σε γενικές γραμμές όσο και στις λεπτομέρειες, να διαπιστώνουμε κάθε φορά πού αυτές οι ανωμαλίες στηρίζονται ακόμη στο κανονικό και πού αποκλίνουν από αυτό. Δεν μπορεί επίσης να σας διαφύγει το γεγονός ότι και εδώ ξαναβρίσκουμε τον χαρακτήρα του απρεπούς που σημαδεύει τη σεξουαλικότητα: εδώ όμως το απρεπές έχει φθάσει σε βαθμό καταισχύνσης.

Πώς πρέπει λοιπόν, κυρίες και κύριοι, να τοποθετηθούμε απέναντι σε αυτά τα ασυνήθιστα είδη σεξουαλικής ικανοποίησης; Με την αγανάκτηση, την εκδήλωση της προσωπικής μας απέχθειας και τη διαβεβαίωση ότι δεν συμμεριζόμαστε τις ορέξεις αυτού του είδους δεν επιτυγχάνεται τίποτε. Δεν μας ζητούν εξάλλου μια τέτοια απάντηση. Τελικά είναι και αυτό ένα πεδίο φαινομένων όπως και οποιοδήποτε άλλο. Μια απορριπτική υπεκφυγή, όπως η δήλωση ότι αυτά είναι απλώς σπάνια και αξιοπερίεργα φαινόμενα, θα μπορούσε επίσης να αντικρουσθεί εύκολα. Πρόκειται απεναντίας για ιδιαίτερα συχνά και πολύ διαδεδομένα φαινόμενα. Αν όμως μας έλεγαν ότι δεν υπάρχει λόγος να παρασύρονται οι αντιλήψεις μας για τη σεξουαλική ζωή από αυτά τα φαινόμενα, αφού όλα ανεξαιρέτως είναι παρεκτροπές και εκτροχιασμοί της σεξουαλικής ορμής, τότε θα ήταν

απαραίτητο να δώσουμε μια σοβαρή απάντηση. Αν δεν κατανοούμε αυτές τις νοσηρές μορφές της σεξουαλικότητας και δεν μπορούμε να τις συσχετίσουμε με την κανονική σεξουαλική ζωή, τότε δεν κατανοούμε ούτε την κανονική σεξουαλικότητα. Κοντολογής, είναι επιτακτικό καθήκον να εξηγήσουμε θεωρητικά πώς είναι δυνατόν να υπάρχουν οι προαναφερόμενες διαστροφές και πώς συνδέονται με την λεγόμενη ομαλή ή κανονική σεξουαλικότητα.

Εδώ θα μας βοηθήσουν δύο νέες εμπειρίες και μια ανακάλυψη που οφείλουμε στον Iwan Bloch [1902-3]: αυτή ανατρέπει την αντίληψη όλων αυτών των διαστροφών ως «συμπτωμάτων εκφυλισμού» αντιτάσσοντας τη διαπίστωση ότι τέτοιες παρεκκλίσεις από τον σεξουαλικό στόχο, τέτοιες χαλαρές σχέσεις προς το σεξουαλικό αντικείμενο εμφανίζονταν ανέκαθεν, σε όλες τις γνωστές σε μας εποχές, σε όλους τους λαούς, από τους πιο πρωτόγονους ως τους πιο πολιτισμένους, και κατά καιρούς κατάφεραν να γίνονται ανεκτές και να έχουν γενική ισχύ. Οι δύο νέες εμπειρίες προέρχονται από την ψυχαναλυτική μελέτη των νευρωτικών· θα επηρεάσουν οπωσδήποτε αποφασιστικά την αντίληψή μας για τις σεξουαλικές διαστροφές.

Είπαμε ότι τα νευρωτικά συμπτώματα είναι υποκατάστατες σεξουαλικές ικανοποιήσεις και επισήμανα ότι η επιβεβαίωση αυτής της θέσης μέσω της ανάλυσης των συμπτωμάτων θα συναντήσει αρκετές δυσκολίες. Η θέση είναι σωστή μόνον αν στις «σεξουαλικές ικανοποιήσεις» συμπεριλάβουμε και την ικανοποίηση των λεγόμενων διεστραμμένων σεξουαλικών αναγκών, διότι πολύ συχνά μια τέτοια ερμηνεία των συμπτωμάτων αποδεικνύεται επιβεβλημένη. Η αξίωση των ομοφυλόφιλων να αποτελούν εξαίρεση καταρρίπτεται αμέσως, όταν δούμε ότι η διαπίστωση τάσεων ομοφυλοφιλίας επιτυγχάνεται σε όλους ανεξαιρέτως τους νευρωτικούς και ότι αρκετά από τα συμπτώματα εκφράζουν αυτή την λανθάνουσα ομοφυλοφιλία. Αυτοί που αυτοαποκαλούνται ομοφυλόφιλοι είναι δηλαδή μόνον οι συνειδητοί και έκδηλοι ομοφυλόφιλοι, ο αριθμός των οποίων είναι ελάχιστος σε σύγκριση με τους λανθάνοντες ομοφυλόφιλους. Είμαστε όμως αναγκασμένοι να θεωρούμε την εκλογή αντικειμένου από το ίδιο φύλο κατ' ευθείαν ως τακτικό παρακλάδι της σεξουαλικής ζωής και συνηθίζουμε όλο και περισσότερο να της αποδίδουμε ιδιαίτερα υψηλή σημασία. Έτσι βέβαια δεν αίρονται οι διαφορές μεταξύ της έκδηλης ομοφυλοφιλίας και της κανονικής συμπεριφοράς· η πρακτική τους σημασία εξακολουθεί να υφίσταται, αλλά η θεωρητική τους αξία μειώνεται πάρα πολύ. Για μια ορισμένη πάθηση, που δεν μπορούμε να την κατατάξουμε στις νευρώσεις μεταβίβασης, την παράνοια, υποθέτουμε μάλιστα ότι προέρχεται νομοτελειακά από την προσπά-

θεια απόκρουσης πανίσχυρων ομοφυλοφιλικών παρορμήσεων.¹⁶² Θα θυμάστε ίσως ότι η μία από τις δύο ασθενείς μας [17η Παράδοση, σελ. 253 κ.ε.] παρίστανε με την ψυχαναγκαστική της συμπεριφορά έναν άνδρα, τον σύζυγό της που είχε εγκαταλείψει μια τέτοια παραγωγή συμπτωμάτων που μιμούνται μια ανδρική συμπεριφορά συνηθίζεται πολύ σε νευρωτικές γυναίκες. Αν και αυτό το φαινόμενο δεν μπορεί να καταλογισθεί στην ομοφυλοφιλία, σχετίζεται εντούτοις στενά με τις προϋποθέσεις της.

Όπως ίσως θα ξέρετε, η υστερική νεύρωση μπορεί να δημιουργήσει τα συμπτώματά της σε όλα τα οργανικά συστήματα και έτσι να διαταράξει όλες τις λειτουργίες. Η ανάλυση δείχνει ότι τότε εκδηλώνονται όλες οι λεγόμενες διεστραμμένες παρορμήσεις που θέλουν να αντικαταστήσουν το γεννητικό όργανο με άλλα όργανα. Αυτά τα όργανα συμπεριφέρονται τότε σαν υποκατάστατα γεννητικά όργανα. Η συμπτωματολογία της υστερίας ακριβώς ήταν αυτή που μας οδήγησε στην αντίληψη ότι στα όργανα του σώματος εκτός από τον λειτουργικό τους ρόλο πρέπει να αποδοθεί και μια σεξουαλική – ερωτογενής – σημασία, και ότι διαταράσσεται η εκπλήρωση του λειτουργικού τους ρόλου, όταν αυτή η σεξουαλική σημασία τα απασχολεί υπερβολικά.¹⁶³ Αμέτρητες αισθητήριες εντυπώσεις και εννευρώσεις, που μας παρουσιάζονται ως συμπτώματα της υστερίας και αφορούν όργανα τα οποία φαινομενικά δεν έχουν καμιά σχέση με τη σεξουαλικότητα, αποκαλύπτονται ως εκπληρώσεις διεστραμμένων σεξουαλικών παρορμήσεων, κατά τις οποίες άλλα όργανα έχουν αποσπάσει τον ρόλο των γεννητικών οργάνων. Βλέπουμε τότε σε πόσο μεγάλο βαθμό ειδικά τα όργανα λήψης της τροφής και απόδευσης μπορούν να γίνουν φορείς της σεξουαλικής διέγερσης. Είναι λοιπόν ακριβώς αυτό που μας έδειξαν και οι διαστροφές, μόνο που σε αυτές μπορούσε κανείς να το διακρίνει καθαρά και χωρίς κόπο, ενώ στην υστερία το βλέπουμε μόνον έμμεσα μετά την ερμηνεία των συμπτωμάτων, οπότε δεν αποδίδουμε τις εκάστοτε διεστραμμένες σεξουαλικές παρορμήσεις στη συνείδηση των ατόμων, αλλά τις τοποθετούμε στο ασυνείδητό τους.

Από τις πολλές εικόνες συμπτωμάτων, υπό τις οποίες εμφανίζεται η ψυχαναγκαστική νεύρωση, οι σημαντικότερες αποδεικνύεται ότι έχουν προκληθεί από την πίεση πανίσχυρων σαδιστικών, δηλαδή ως προς τον στόχο τους διεστραμμένων σεξουαλικών παρορμήσεων, και μάλιστα τα συμπτώματα χρησιμεύουν, όπως ανταποκρίνεται στη

162. [Η παράνοια συζητείται διεξοδικά στην 26η Παράδοση, σελ. 404 κ.ε.].

163. [Αυτό εξηγείται διεξοδικότερα στην εργασία του Φρόντ για την ψυχογενή διαταραχή της όρασης (1910i), *Studienausgabe*, τόμ. 6, σελ. 210 κ.ε.].

δομή μιας ψυχαναγκαστικής νεύρωσης, προπάντων στην απόκρουση αυτών των επιθυμιών ή εκφράζουν τον αγώνα μεταξύ της ικανοποίησης και της άμυνας. Εδώ όμως δεν περιέχεται σε μειονεκτική θέση ούτε η ικανοποίηση· καταφέρνει με έμμεσους τρόπους να επικρατεί στη συμπεριφορά του ασθενούς και προτιμά να στρέφεται εναντίον του ίδιου του ατόμου μετατρέποντάς το σε αυτοβασανιστή. Άλλες μορφές νεύρωσης, όπου ο ασθενής βασανίζει τη σκέψη του, αντιστοιχούν σε μία υπέρμετρη σεξουαλικοποίηση πράξεων που σε άλλες περιπτώσεις έχουν τη θέση τους ως προπαρασκευαστικές στην πορεία προς την κανονική σεξουαλική ικανοποίηση, όπως να βλέπει κανείς, να αγγίζει ή να ερευνά. Η μεγάλη σημασία της εφαιψιφοβίας και της ψυχαναγκαστικής πλύσης βρίσκει εδώ την εξήγησή της. Ένα απροσδόκητο μεγάλο μέρος των ψυχαναγκαστικών πράξεων ανάγεται, ως επανάληψη και τροποποίηση, στον αυνανισμό, ο οποίος, όπως είναι γνωστό, ως μοναδική και ομοιόμορφη πράξη συνοδεύει τις ποικίλες μορφές των σεξουαλικών φαντασιώσεων.¹⁶⁴

Δεν θα ήταν κόπος για μένα να σας δείξω ότι οι σχέσεις ανάμεσα στη διαστροφή και τη νεύρωση είναι ακόμη πιο στενές, νομίζω όμως ότι όσα είπαμε ως τώρα είναι επαρκή για τους σκοπούς μας. Δεν μπορούμε όμως να δεχθούμε ότι ύστερα από αυτές τις εξηγήσεις για τη σημασία των συμπτωμάτων μπορούν να μας κατηγορήσουν πως υπερτιμούμε τη συχνότητα και την ένταση των διεστραμμένων τάσεων των ανθρώπων. Ακούσατε ότι μπορεί κανείς να γίνει νευρωτικός, όταν στερείται την κανονική σεξουαλική ικανοποίηση. Αυτή η πραγματική στέρηση εκτρέπει όμως την ανάγκη του ανθρώπου σε ανώμαλους τρόπους σεξουαλικής διέγερσης. Αργότερα θα μπορέσετε να κατανοήσετε αυτή την πορεία πραγμάτων. Καταλαβαίνετε πάντως ότι αυτές οι διεστραμμένες παρορμήσεις, όταν συσσωρεύονται με τέτοια εκτροπή, φαίνονται κατ' ανάγκη πιο έντονες απότι θα ήταν αν η κανονική σεξουαλική ικανοποίηση δεν συναντούσε κανένα πραγματικό εμπόδιο. Μια παρόμοια επιρροή πρέπει εξάλλου να αναγνωρίσουμε και στην περίπτωση των έκδηλων διαστροφών. Πολλές φορές αυτές προκαλούνται ή ενεργοποιούνται εξαιτίας πολύ μεγάλων δυσκολιών που εμποδίζουν μια κανονική ικανοποίηση της σεξουαλικής ορμής· οι δυσκολίες οφείλονται άλλοτε στην προσωρινή συγκυρία και άλλοτε σε μόνιμους κοινωνικούς θεσμούς.¹⁶⁵ Σε άλλες

164. [Ο μηχανισμός ανάπτυξης των ψυχαναγκαστικών πράξεων περιγράφεται λεπτομερώς στην εργασία του Φρόυντ «Zwangshandlungen und Religionsübungen» (1907b)].

165. [Αυτό το τελευταίο σημείο συζητείται διεξοδικά στην εργασία του Φρόυντ «Die "Kulturelle" Sexualmoral und die moderne Nervosität» (1908a)].

περιπτώσεις οι τάσεις διαστροφής είναι βέβαια ανεξάρτητες από τέτοιους ευνοϊκούς παράγοντες: τρόπον τινά συνιστούν για το εν λόγω άτομο τον κανονικό τρόπο σεξουαλικής ζωής.

Προς στιγμήν έχετε ίσως την εντύπωση ότι με τις αναφορές μας μάλλον θολώσαμε παρά διαλευκάναμε τη σχέση μεταξύ κανονικής και διεστραμμένης σεξουαλικότητας. Στηριχθείτε όμως στον ακόλουθο συλλογισμό: Αν είναι αλήθεια ότι η αντικειμενική παρακώλυση ή η στέρηση μιας κανονικής σεξουαλικής ικανοποίησης κάνει να εκδηλωθούν διάφορες διεστραμμένες τάσεις που διαφορετικά δεν θα έρχονταν στο φως, τότε πρέπει να υποθέσουμε ότι στα εν λόγω άτομα υπάρχει κάτι που ευνοεί τις διαστροφές ή, αν προτιμάτε, αυτές οι διαστροφές πρέπει να υπάρχουν μέσα τους σε λανθάνουσα μορφή. Έτσι λοιπόν φθάνουμε στη δεύτερη από τις δύο νέες εμπειρίες που σας είχα προαναφέρει.¹⁶⁶ Η ψυχαναλυτική έρευνα αναγκάστηκε να ενδιαφερθεί και για τη σεξουαλική ζωή του παιδιού, αφού οι αναμνήσεις και οι συνειρμοί κατά την ανάλυση των συμπτωμάτων [των ενήλικων ασθενών] έφθαναν κατά κανόνα ως τα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας. Οι ανακαλύψεις μας επιβεβαιώθηκαν στη συνέχεια σημείο προς σημείο με άμεσες παρατηρήσεις σε παιδιά.¹⁶⁷ Και τότε αποδείχθηκε ότι όλες οι τάσεις διαστροφής έχουν τις ρίζες τους στην παιδική ηλικία, ότι τα παιδιά έχουν όλη την προδιάθεση για τέτοιες τάσεις και τις ενεργοποιούν σε βαθμό ανάλογο της ανωριμότητάς τους, κοντολογής, ότι η διεστραμμένη σεξουαλικότητα [των ενήλικων] δεν είναι παρά η διογκωμένη και αναλυμένη στις επιμέρους εκφάνσεις της παιδική σεξουαλικότητα.

Τώρα βέβαια θα δείτε τις διαστροφές με άλλο μάτι και δεν θα παραβλέπετε πια τη σύνδεσή τους με την ανθρωπινή σεξουαλική ζωή, αλλά σε βάρος ποιών εκπλήξεων και οδυνηρών για την αίσθησή σας ασυμφωνιών! Στην αρχή θα τείνετε ασφαλώς να αμφισβητήσετε τα πάντα, το γεγονός ότι τα παιδιά έχουν κάτι που θα μπορούσε κανείς να αποκαλέσει σεξουαλική ζωή, την ορθότητα των παρατηρήσεών μας και τη θέση μας ότι στη συμπεριφορά των παιδιών βρίσκουμε κάτι που συγγενεύει με ό,τι αργότερα καταδικάζεται ως διαστροφή. Επιτρέψτε μου λοιπόν να σας εξηγήσω πρώτα τους λόγους της αντίστασής σας και έπειτα να σας παρουσιάσω τις παρατη-

166. [Η πρώτη ήταν ο σημαντικός ρόλος που παίζει στις νευρώσεις η διεστραμμένη σεξουαλικότητα, σελ. 295. Για όσα ακολουθούν τώρα έγινε ήδη μια νύξη στην 13η Παράδοση, σελ. 201 κ.ε.].

167. [Η πρώτη από αυτές τις άμεσες παρατηρήσεις επιτεύχθηκε στην περίπτωση του «μικρού Χανς» (1909b)]. – (Ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ο μικρός Χανς, ανάλυση της φοβίας ενός πεντάχρονου αγοριού*, εκδόσεις Ελικούρος, Αθήνα, 1992).

ρήσεις μας συνολικά. Ο ισχυρισμός ότι τα παιδιά δεν έχουν σεξουαλική ζωή – σεξουαλικές διεγέρσεις και ανάγκες καθώς και ένα είδος ικανοποίησης – αλλά τις αποκτούν ξαφνικά μεταξύ 12 και 14 ετών, θα ήταν, ακόμη και αν δεν λάβουμε υπόψη τις παρατηρήσεις μας, βιολογικά κάτι τόσο απίθανο ή ακόμη και παράλογο όσο αν υποθέταμε ότι έρχονται στον κόσμο χωρίς γεννητικά όργανα και ότι αυτά αναφύονται κατά την περίοδο της εφηβείας. Αυτό που κατ' αυτή την περίοδο αφυπνίζεται στα παιδιά είναι η λειτουργία της αναπαραγωγής, η οποία χρησιμοποιεί για τους σκοπούς της το ήδη προϋπάρχον σωματικό και ψυχικό υλικό. Κάνετε το σφάλμα να συγχέετε τη σεξουαλικότητα με την αναπαραγωγή και έτσι δεν έχετε πια τη δυνατότητα να κατανοήσετε τη σεξουαλικότητα, τις διαστροφές και τις νευρώσεις. Αλλά αυτό το σφάλμα έχει μια μεροληπτική τάση. Προέρχεται κατά αξιοσημείωτον τρόπο από το γεγονός ότι υπήρξατε και σεις παιδιά και κατά συνέπεια έχετε υποστεί την επιρροή της ανατροφής. Ένα από τα σημαντικότερα καθήκοντα αγωγής που η κοινωνία καλείται να εκπληρώσει είναι να τιθασεύει την σεξουαλική ορμή, όταν αυτή εκδηλώνεται ως τάση αναπαραγωγής, να την περιορίζει, να την υποτάσσει σε μια ατομική θέληση που πρέπει να είναι ταυτόσημη με τις κοινωνικές επιταγές. Η κοινωνία έχει επίσης ένα ενδιαφέρον να αναβάλλει την πλήρη ανάπτυξη της σεξουαλικής ορμής, ώσπου το παιδί να φθάνει σε μια ορισμένη βαθμίδα πνευματικής ωριμότητας, διότι με την πλήρη εκδήλωση της σεξουαλικής ορμής παύει στην πραγματικότητα και η άσκηση παιδαγωγικής επιρροής στο παιδί. Χωρίς αυτόν τον δαμασμό η ορμή θα ξεχειλίζει και θα παρέσυρε το έργο του πολιτισμού, που με τόσους κόπους έχει στηθεί. Το καθήκον της τιθάσευσης δεν είναι πάντοτε εύκολο και έτσι η επιτυχία είναι άλλοτε πολύ μικρή και άλλοτε πολύ ριζική. Το αίτιο που παρωθεί την ανθρώπινη κοινωνία είναι σε τελική ανάλυση οικονομικό· μη διαθέτοντας αρκετά τρόφιμα για να συντηρεί τα μέλη της χωρίς να εργάζονται είναι αναγκασμένη να περιορίζει τον αριθμό τους και να διοχετεύει την ενεργητικότητά τους από τη σεξουαλικότητα στην εργασία. Πρόκειται για την αιώνια, πανάρχαιη και μέχρι σήμερα συνεχιζόμενη βιοτική ανάγκη.

Η εμπειρία πρέπει να έδειξε μάλλον στους παιδαγωγούς ότι, για να γίνει ευάγωγη η σεξουαλική θέληση της νέας γενιάς, πρέπει να αρχίζει κανείς να την επηρεάζει πολύ νωρίς, να μην περιμένει πρώτα να ξεσπάσει η θύελλα της εφηβείας, αλλά να επεμβαίνει στη σεξουαλική ζωή στη φάση προετοιμασίας αυτής της θύελλας. Με αυτή την πρόθεση απαγορεύονται στο παιδί σχεδόν όλες οι παιδικές σεξουαλικές πρακτικές και το παιδί μαθαίνει να τις αποστρέφεται· η αγωγή θέτει ως ιδανικό στόχο τη διαμόρφωση μιας ασεξουαλικής

παιδικής ζωής και έτσι κατάφερε με την πάροδο του χρόνου να κάνει τους ανθρώπους να θεωρούν την παιδική ζωή πραγματικά σεξουαλική, κάτι που υιοθέτησε και διακήρυξε ως διδασκαλία της και η επιστήμη. Για να μην έρχεται κανείς σε αντίφαση προς την πίστη και τις προθέσεις του, παραβλέπει τη σεξουαλική δραστηριότητα του παιδιού, που δεν είναι και μικρό πράγμα, ή αρκείται, όπως στην περίπτωση της επιστήμης, να την αντιλαμβάνεται διαφορετικά. Το παιδί θεωρείται καθαρό, αθώο, και όποιος το περιγράφει διαφορετικά μπορεί να κατηγορηθεί ότι προσβάλλει τα τρυφερά και ιερά αισθήματα των ανθρώπων.

Τα παιδιά είναι τα μόνα που δεν συμμετέχουν σε αυτές τις συμβάσεις, που με πλήρη αφέλεια προβάλλουν τα ζωικά τους δικαιώματα και που συχνά αποδεικνύουν ότι ο δρόμος προς την καθαρότητα είναι κάτι που απομένει να διανυθεί. Είναι αρκετά αξιοπερίεργο ότι αυτό δεν κάνει τους αρνητές της παιδικής σεξουαλικότητας να χαλαρώσουν στην αγωγή, καθώς οι ίδιοι καταδιώκουν αυστηρότατα τις εκδηλώσεις του πράγματος που αρνούνται αποκαλώντας τις «κακές συνήθειες των παιδιών». Μεγάλο θεωρητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι η περίοδος ζωής που διαψεύδει με τον πιο εμφανή τρόπο την προκατάληψη για μια σεξουαλική παιδική ηλικία, δηλαδή τα παιδικά χρόνια ως το πέμπτο ή έκτο έτος, στους περισσότερους ανθρώπους σκεπάζεται από τον πέπλο μιας αμνησίας, τον οποίο μόνον η ψυχαναλυτική έρευνα διαρρηγγύνει εντελώς, ενώ και προηγουμένως ήταν διαπερατός για ορισμένες ονειροπλασίες. [Βλ. 13η Παράδοση, σελ. 194 κ.ε.].

Θα σας δείξω τώρα ποιά από τα στοιχεία της σεξουαλικής ζωής του παιδιού διακρίνονται πιο καθαρά. Εδώ είναι σκόπιμο να εισαγάγω και την έννοια της *λίμπιντο*. Η λίμπιντο κατονομάζει, κατ' αναλογία προς την πείνα, τη δύναμη με την οποία εκδηλώνεται η ορμή, η σεξουαλική ορμή εδώ, η ορμή διατροφής στην περίπτωση της πείνας. Άλλες έννοιες, όπως η σεξουαλική διέγερση και η ικανοποίηση, δεν χρειάζονται εξηγήσεις. Το γεγονός ότι στην περίπτωση των σεξουαλικών δραστηριοτήτων του βρέφους η ερμηνεία έχει να κάνει την περισσότερη δουλειά είναι εύκολο να το κατανοήσετε, ενδέχεται μάλιστα να το χρησιμοποιήσετε ως αντεπιχείρημα. Αυτές οι ερμηνείες προκύπτουν βάσει αναλυτικών ερευνών με αφετηρία το σύμπτωμα. Οι πρώτες σεξουαλικές παρορμήσεις του βρέφους εκδηλώνονται σε συνάρτηση με άλλες ζωτικές λειτουργίες. Το κύριο ενδιαφέρον του, όπως ξέρετε, συγκεντρώνεται στη λήψη της τροφής: όταν αποκοιμάται στο στήθος χορτασμένο, έχει εκείνη την έκφραση μιας μακάριας ικανοποίησης, η οποία θα επαναληφθεί αργότερα μετά το

βίωμα του σεξουαλικού οργασμού. Αυτό δεν θα αρκούσε για τη θεμελίωση ενός συμπεράσματος. Παρατηρούμε όμως ότι το βρέφος θέλει να επαναλάβει αυτή την πράξη χωρίς να ζητεί νέα τροφή· δηλαδή δεν παρακινείται από την πείνα. Λέμε τότε ότι πιπιλίζει. Το γεγονός όμως ότι πιπιλίζοντας αποκοιμάται πάλι με μακάρια έκφραση μας δείχνει ότι η ίδια η πράξη του *πιπιλίσματος* αρκεί για να του προσφέρει ικανοποίηση. Όπως είναι γνωστό, το βρέφος τα κανονίζει έτσι, ώστε να μην αποκοιμηθεί χωρίς να έχει πιπιλίσει. Τη σεξουαλική φύση αυτής της ενέργειας την ανακάλυψε πρώτος ένας παλαιός παιδίατρος στη Βουδαπέστη, ο δρ. Lindner [1879]. Τα πρόσωπα που περιποιούνται το παιδί και που δεν αποβλέπουν σε θεωρητικές τοποθετήσεις φαίνεται πως εκτιμούν το πιπίλισμα παρόμοια. Δεν αμφιβάλουν ότι το παιδί επιδιώκει με αυτόν τον τρόπο μόνο την ηδονή και κατατάσσουν το πιπίλισμα στις κακές συνήθειές του· προκαλώντας του οδυνηρές εντυπώσεις επιχειρούν να του αποβάλλουν αυτή την κακή συνήθεια, αν δεν παραιτηθεί από μόνο του. Βλέπουμε λοιπόν ότι το βρέφος εκτελεί πράξεις που δεν έχουν άλλον στόχο από την απόκτηση ηδονής. Πιστεύουμε ότι πρώτα βιώνει αυτή την ηδονή κατά τη λήψη της τροφής, αλλά σύντομα μαθαίνει να την αποσυνδέει από αυτή την προϋπόθεση. Μόνο με τη διέγερση της στοματικής και χειλικής ζώνης μπορούμε να συσχετίσουμε αυτή την ηδονή. Έτσι αποκαλούμε αυτά τα μέρη του σώματος *ερωτογενείς ζώνες* και την ηδονή που προκαλείται από το πιπίλισμα *σεξουαλική ηδονή*. Για την ορθότητα αυτών των χαρακτηρισμών πρέπει ασφαλώς να συζητήσουμε περισσότερο.

Αν το βρέφος μπορούσε να εκφρασθεί, θα αναγνώριζε ασφαλώς την πράξη του θηλασμού στο στήθος της μητέρας ως την οπωσδήποτε πιο σημαντική στη ζωή του. Και δεν θα είχε άδικο, αφού με αυτή την πράξη ικανοποιεί ταυτόχρονα τις δύο μεγάλες ζωτικές του ανάγκες. Μαθαίνουμε έπειτα από την ψυχανάλυση, και μάλιστα όχι χωρίς έκπληξη, πόση από την ψυχική σημασία αυτής της πράξης διατηρείται σε ολόκληρη τη ζωή. Ο θηλασμός στο στήθος της μητέρας γίνεται η αφετηρία όλης της σεξουαλικής ζωής, το άπιαστο πρότυπο κάθε μεταγενέστερης σεξουαλικής ικανοποίησης, στο οποίο επιστρέφει αρκετά συχνά η φαντασία σε περιόδους ανάγκης. Περικλείει το στήθος της μητέρας ως πρώτο αντικείμενο της σεξουαλικής ορμής· δεν μπορώ να σας δώσω μια ιδέα για τη σημασία που έχει αυτό το πρώτο αντικείμενο για κάθε μεταγενέστερη εύρεση του αντικειμένου, για τις βαθιές επιρροές που ασκεί, μεταμορφωνόμενο και υποκαθιστάμενο, ακόμη και στα πιο απόμακρα πεδία της ψυχικής μας ζωής. Αλλά στη συνέχεια αυτό το αντικείμενο εγκαταλείπεται από το βρέφος και δίνει τη θέση του σε ένα μέρος του σώματος

του ίδιου του παιδιού, που τώρα πιπιλίζει τον αντίχειρα, την ίδια του τη γλώσσα. Έτσι ανεξαρτητοποιείται από τη συγκατάθεση του εξωτερικού κόσμου ως προς την αποκόμιση ηδονής και επιπλέον ενισχύει την ευχαρίστηση με τη διέγερση μιας δεύτερης σωματικής ζώνης. Οι ερωτογενείς ζώνες δεν είναι εξίσου αποδοτικές· γιατί είναι ένα σημαντικό βίωμα για το βρέφος, όπως αναφέρει ο Lindner, όταν ψηλαφώντας το σώμα του ανακαλύπτει τα ιδιαίτερα διεγερσιμα σημεία των γεννητικών του οργάνων και έτσι βρίσκει τον δρόμο από το πιπίλισμα προς τον αυνανισμό.

Αξιολογώντας το πιπίλισμα γνωρίσαμε ήδη δύο καίρια χαρακτηριστικά της παιδικής σεξουαλικότητας. Αυτή εμφανίζεται σε συνάρτηση με την ικανοποίηση των μεγάλων οργανικών αναγκών και συμπεριφέρεται *αυτοερωτικά*, δηλαδή αναζητεί και βρίσκει τα αντικείμενά της στο σώμα του ίδιου του ατόμου. Αυτό που φάνηκε καθαρά στη λήψη της τροφής επαναλαμβάνεται εν μέρει στην περίπτωση των αφοδεύσεων. Συμπεραίνουμε ότι το βρέφος αισθάνεται ηδονή κατά την κένωση της ουροδόχου κύστης και του εντέρου και ότι σύντομα προσπαθεί να κανονίσει αυτά τα ενεργήματα έτσι, ώστε με ανάλογες διεγέρσεις των ερωτογενών βλεννογόνων ζωνών να του αποφέρουν κατά το δυνατόν μεγάλη ηδονή. Σε αυτό το σημείο βρίσκεται αρχικά αντιμέτωπο με τον εξωτερικό κόσμο, όπως παρατήρησε η ευαίσθητη Lou Andreas [-Salomé, 1916], μια δύναμη ανασταλτική και εχθρική προς την ηδονική του επιδίωξη, και τότε το παιδί αρχίζει να διαισθάνεται μελλοντικούς εξωτερικούς και εσωτερικούς αγώνες που το αναμένουν. Καλείται να μην αποβάλλει τα περιττώματά του όποτε προτιμά το ίδιο, αλλά όταν ορίζουν οι άλλοι. Για να το αναγκάσουν να παραιτηθεί από αυτή την ηδονή, του εξηγούν ότι όλα όσα αφορούν αυτές τις λειτουργίες είναι απρεπή και πρέπει να τηρούνται μυστικά. Σε αυτό το σημείο το παιδί καλείται να ανταλλάξει την ηδονή με την κοινωνική αξιοπρέπεια. Η σχέση του προς τα ίδια τα περιττώματα είναι εξαρχής εντελώς διαφορετική. Τα κόπρανά του δεν του προκαλούν αηδία, τα θεωρεί μέρος του σώματός του και δεν τα αποχωρίζεται εύκολα, τα χρησιμοποιεί σαν πρώτο «δώρο», για να τιμήσει πρόσωπα που συμπαθεί ιδιαίτερα. Ακόμη και όταν η ανατροφή έχει καταφέρει να το αποξενώσει από αυτές τις τάσεις, επεκτείνει την εκτίμηση των κοπράνων στα «δώρα» και στο «χρήμα», ενώ επιδεικνύει με ιδιαίτερη υπερηφάνεια τις επιδόσεις του στην ούρηση.¹⁶⁸

Ξέρω ότι από πολλή ώρα θέλετε να με διακόψετε και να μου φω-

168. [Η σχέση μεταξύ κοπράνων και χρήματος συζητείται στις δύο εργασίες του Φρόυντ για τον πρωκτικό ερωτισμό (1908b και 1917c)].

νάξετε: Φθάνουν πια οι τερατωδίες! Η αφόδευση εμφανίζεται σαν πηγή σεξουαλικής ικανοποίησης, την οποία εκμεταλλεύεται ήδη το βρέφος! Τα κόπρανα παρουσιάζονται σαν πολύτιμη ουσία, ο πρωκτός σαν ένα είδος γεννητικού οργάνου! Αυτά δεν τα πιστεύουμε, κατανοούμε όμως γιατί πολλοί παιδίατροι και παιδαγωγοί απορρίπτουν την ψυχανάλυση και τα συμπεράσματά της. Όχι, κύριοι! Ξεχάσατε απλώς ότι ήθελα να σας παρουσιάσω τα γεγονότα της παιδικής σεξουαλικής ζωής σε σχέση με τα γεγονότα των σεξουαλικών διαστροφών. Γιατί να μην γνωρίζετε ότι ο πρωκτός σε έναν πολύ μεγάλο αριθμό ενήλικων, τόσο ομοφυλόφιλων όσο και ετεροφυλόφιλων, παίζει κατά τη συνουσία όντως τον ρόλο του γυναικείου κώλου; Και ότι υπάρχουν πολλά άτομα που διατηρούν σε όλη τους τη ζωή την ηδονική αίσθηση κατά την αφόδευση και την εκτιμούν ιδιαίτερα; Όσον αφορά το ενδιαφέρον των παιδιών για την πράξη της αφόδευσης και την ευχαρίστησή τους να βλέπουν άλλους να αποπατούν, μπορείτε να ακούσετε την επιβεβαίωση από τα ίδια τα παιδιά, όταν έχουν γίνει λίγο μεγαλύτερα και μπορούν να μιλήσουν γι' αυτό. Φυσικά δεν πρέπει προηγουμένως να τα καταπτοήσετε συστηματικά, διότι τότε καταλαβαίνουν πολύ καλά ότι πρέπει να σιωπήσουν. Και για τα άλλα πράγματα, που δεν θέλετε να τα πιστέψετε, σας παραπέμπω στα αποτελέσματα της ανάλυσης και των άμεσων παρατηρήσεων σε παιδιά και σας λέω ότι είναι ολόκληρη τέχνη να μην βλέπει κανείς όλα αυτά ή να τα βλέπει διαφορετικά. Δεν έχω επίσης καμιά αντίρρηση να σας εντυπωσιάσει η συγγένεια της παιδικής σεξουαλικότητας με τις σεξουαλικές διαστροφές. Κατά βάθος είναι αυτονόητο· αν ένα παιδί έχει γενικά σεξουαλική ζωή, αυτή πρέπει να είναι διεστραμμένης φύσης, αφού το παιδί δεν διαθέτει ακόμη παρά μόνο μια θολή ιδέα αυτού που μετατρέπει τη σεξουαλικότητα σε λειτουργία αναπαραγωγής. Άλλωστε το κοινό χαρακτηριστικό όλων των διαστροφών είναι ότι δεν επιδιώκουν τον στόχο της αναπαραγωγής. Σε αυτή την περίπτωση αποκαλούμε μια σεξουαλική πρακτική διεστραμμένη, όταν έχει εγκαταλείψει τον στόχο της αναπαραγωγής και επιδιώκει την αποκόμιση ηδονής ως χωριστόν και ανεξάρτητον στόχο. Αντιλαμβάνεσθε δηλαδή ότι το ρήγμα και η καμπή στην ανάπτυξη της σεξουαλικής ζωής βρίσκεται στη συμμόρφωσή της με τους σκοπούς της αναπαραγωγής. Ό,τι συμβαίνει πριν από αυτή την καμπή, όπως και ό,τι έχει ξεφύγει από αυτή, δηλαδή οτιδήποτε χρησιμεύει μόνο στην αποκόμιση της ηδονής, αποκαλείται με τον όχι τιμητικό χαρακτηρισμό «διεστραμμένο» και ως τέτοιο περιπίπτει στην καταφρόνηση.

Επιτρέψτε μου λοιπόν να συνεχίσω τη σύντομη παρουσίαση της παιδικής σεξουαλικότητας. Αυτά που ανέφερα σχετικά με δύο οργα-

νικά συστήματα [τη λήψη της τροφής και την αφόδευση] θα μπορούσα να τα συμπληρώσω λαμβάνοντας υπόψη τα άλλα συστήματα. Η σεξουαλική ζωή του παιδιού εξαντλείται ακριβώς στην ενεργοποίηση μιας σειράς επιμέρους ορμών, οι οποίες επιδιώκουν, η μία ανεξάρτητα από την άλλη, την αποκόμιση ηδονής εν μέρει στο ίδιο το σώμα του και εν μέρει ήδη σε ένα εξωτερικό αντικείμενο. Ανάμεσα σε αυτά τα όργανα δεν αργούν να εμφανισθούν στο προσκήνιο τα γεννητικά όργανα. Υπάρχουν άνθρωποι στους οποίους η απόκτηση ηδονής πάνω στο δικό τους γεννητικό όργανο, χωρίς τη συνδρομή άλλου γεννητικού οργάνου ή αντικειμένου, συνεχίζεται από τον αυνανισμό του βρέφους ως τον αυνανισμό ανάγκης της εφηβείας και διατηρείται επ' αόριστον πέρα από αυτή την περίοδο. Με το θέμα του αυνανισμού δεν θα μπορούσαμε εξάλλου να τελειώσουμε σύντομα: αυτό το ζήτημα επιδέχεται πολύπλευρες θεωρήσεις.

Αν και τείνω να συντομεύσω ακόμη περισσότερο την παρουσίαση αυτού του θέματος, πρέπει να σας πω ακόμη μερικά πράγματα για την σεξουαλική έρευνα των παιδιών. Είναι πολύ χαρακτηριστική για την παιδική σεξουαλικότητα και πολύ σημαντική για τη συμπτωματολογία των νευρώσεων.¹⁶⁹ Η παιδική σεξουαλική έρευνα αρχίζει πολύ νωρίς, μερικές φορές πριν από το τρίτο έτος. Δεν συνδέεται με τη διαφορά του φύλου,¹⁷⁰ στην οποία τα παιδιά δεν αποδίδουν καμμία σημασία, καθώς πιστεύουν – τουλάχιστον τα αγόρια – ότι και τα δύο φύλα έχουν το ίδιο γεννητικό όργανο, δηλαδή το αρσενικό. Όταν το αγόρι ανακαλύπτει στην μικρή αδελφή του ή στην φίλη του τον κόλπο, στην αρχή προσπαθεί να διαψεύσει τη μαρτυρία των αισθήσεών του, διότι δεν μπορεί να φαντασθεί ένα ανθρώπινο πλάσμα όμοιο με αυτό χωρίς το μόριο που του είναι τόσο πολύτιμο. Αργότερα το τρομάζει η δυνατότητα που ανοίγεται μπροστά του και οι τυχόν παλαιότερες απειλές λόγω υπερβολικής ασχολίας με το μικρό του γεννητικό όργανο αποκτούν εκ των υστέρων επίδραση. Το αγόρι περιέρχεται υπό την κυριαρχία του συμπλέγματος του ευνουχισμού,¹⁷¹ η μορφή

169. [Βλέπε την εργασία του Φρόντ «Über infantile Sexualtheorien», 1908 (ελληνική μετάφραση, «Οι σεξουαλικές θεωρίες των παιδιών», περιέχεται στο: Φρόντ - Ράιχ - Γιούνγκ κ.ά., *Η σεξουαλική διαφώτιση του μικρού παιδιού*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991, σελ. 11-29)].

170. [Αυτή την παραδοχή, όπως και την συναρτώμενη με αυτή στην αρχή της επόμενης παραγράφου, ο Φρόντ την αναθεώρησε αργότερα σε μια σημείωση στην εργασία του «Einige psychische Folgen des anatomischen Geschlechtsunterschieds» (1925), *Studienausgabe*, τόμ. 5, σελ. 261, σημ. 1. Εκεί αναφέρει ότι τουλάχιστον στο κορίτσι, ανακλύπτει πρώτα το πρόβλημα της ανατομικής διαφοράς του φύλου και ύστερα το ερώτημα της προέλευσης των παιδιών].

171. [Οι πρώτες διεξοδικές σκέψεις σχετικά με το σύμπλεγμα του ευνουχισμού]

του οποίου έχει μεγάλο μερίδιο στη διαμόρφωση του χαρακτήρα, αν το αγόρι παραμείνει υγιές, στη νεύρωσή του, αν αρρωστήσει, και στις αντιστάσεις του, αν προσφύγει στην ψυχοθεραπεία. Για το μικρό κορίτσι γνωρίζουμε ότι θεωρεί τον εαυτό του σοβαρά ζημιωμένο λόγω της έλλειψης ενός μεγάλου ορατού πέους, ότι φθονεί το αγόρι γι' αυτό το κήτημα και ότι κυρίως γι' αυτόν τον λόγο αναπτύσσει την επιθυμία να είναι άνδρας, μια επιθυμία που επανέρχεται αργότερα στην περίπτωση της νεύρωσης, η οποία εμφανίζεται λόγω αποτυχίας στον ρόλο της γυναίκας. Η κλειτορίδα του κοριτσιού στην παιδική ηλικία παίζει εξάλλου όντως τον ρόλο του πέους: είναι ο φορέας μιας ιδιαίτερης διεγερσιμότητας, το σημείο όπου επιτυγχάνεται η αυτοερωτική ικανοποίηση. Για να γίνει το μικρό κορίτσι γυναίκα, είναι σημαντικό να παραδώσει η κλειτορίδα αυτή την ευαισθησία εγκαίρως και πλήρως στην είσοδο του κόλπου. Στις περιπτώσεις της λεγόμενης σεξουαλικής αναισθησίας των γυναικών η κλειτορίδα κράτησε πεισματικά αυτή την ευαισθησία.

Το σεξουαλικό ενδιαφέρον του παιδιού συγκεντρώνεται πρώτα στο πρόβλημα της προέλευσης των παιδιών, στο ίδιο εκείνο πρόβλημα στο οποίο βασιζόταν το αίνιγμα που έθετε προς λύση η Σφίγγα των Θηβών, και συνήθως προκαλείται από τον εγωιστικό φόβο κατά τη γέννηση ενός νέου παιδιού. Η έτοιμη απάντηση που δίδεται στο παιδί, ότι ο πελαργός φέρνει τα παιδιά, συναντά συχνά τη δυσπιστία ακόμη και των μικρών παιδιών, και μάλιστα πιο συχνά απότι πιστεύουμε. Η αίσθηση ότι οι μεγάλοι δεν του λένε την αλήθεια συμβάλλει πολύ στην απομόνωση του παιδιού και στην ανάπτυξη της αυτοτέλειάς του. Όμως το παιδί δεν μπορεί να λύσει αυτό το πρόβλημα στηριζόμενο στα δικά του μέσα. Η γνωστική του ικανότητα έχει τα όριά της στην μη αναπτυγμένη ακόμη σεξουαλική του σύσταση. Στην αρχή υποθέτει ότι τα παιδιά προέρχονται από το γεγονός ότι οι μεγάλοι βάζουν κάτι ιδιαίτερο στο φαγητό τους, μάλιστα δεν ξέρει ότι μόνον οι γυναίκες μπορούν να αποκτήσουν παιδιά. Αργότερα μαθαίνει γι' αυτή την αποκλειστικότητα και παύει να αποδίδει την προέλευση του παιδιού στο φαγητό, κάτι που διατηρείται στα παραμύθια. Όταν το παιδί μεγαλώσει λίγο, αντιλαμβάνεται ότι πρέπει να παίζει και ο πατέρας έναν ρόλο στην απόκτηση παιδιών, δεν μπορεί όμως να μαντέψει τον ακριβή ρόλο του. Αν τύχει να γίνει μάρτυρας μιας συνουσίας, την εκλαμβάνει ως προσπάθεια υπερνίκης-

περιέχονται στο ιστορικό ασθένειας του «μικρού Χανς» (1909b). Η σχέση προς το οιδιπόδειο σύμπλεγμα περιγράφεται με τον πιο λεπτομερή τρόπο στις δύο μεταγενέστερες εργασίες του «Der Untergang des Ödipuskomplexes» (1924d) και «Einige psychische Folgen des anatomischen Geschlechtsunterschieds (1925j)].

σης, ως βίαιη αναμέτρηση, μια σαδιστική παρεξήγηση της συνουσίας. Αρχικά όμως δεν συσχετίζει αυτή την πράξη με τη γένεση του παιδιού. Ακόμη και όταν βλέπει ίχνη αίματος στο κρεβάτι και στο εσώρουχο της μητέρας, τα θεωρεί ως απόδειξη ενός τραυματισμού που επέφερε ο πατέρας. Όταν το παιδί μεγαλώσει ακόμη πιο πολύ, υποπτεύεται βέβαια ότι το γεννητικό όργανο του άνδρα έχει ουσιαστικό μερίδιο στη δημιουργία των παιδιών, αλλά δεν μπορεί να το θεωρήσει ικανό για άλλη λειτουργία από εκείνη της ούρησης.

Τα παιδιά συμφωνούν εξαρχής ότι η γέννηση του παιδιού πρέπει να συντελείται μέσω του εντέρου, ότι το παιδί βγαίνει όπως ένας σωρός κοπράνων. Μόνο μετά την απώλεια κάθε προωκτικού ενδιαφέροντος εγκαταλείπεται αυτή θεωρία και αντικαθίσταται με την υπόθεση ότι ανοίγει ο ομφαλός ή ότι η περιοχή μεταξύ των δύο μαστών είναι η περιοχή του τοκετού. Με αυτόν τον τρόπο πλησιάζει το παιδί που ερευνά τη γνώση των σεξουαλικών γεγονότων ή τα αντιπαρέχεται παρασυρόμενο από την άγνοιά του, ώσπου, κατά κανόνα στην προεφηβική φάση, δέχεται μια διαφώτιση, που συνήθως είναι μειωτική και ατελής και συχνά επενεργεί τραυματικά.

Ασφαλώς θα έχετε ακούσει, κύριοι, ότι η έννοια της σεξουαλικότητας υφίσταται στην ψυχανάλυση μια ανάρμοστη διεύρυνση, με την οποία αποσκοπούμε στη διατήρηση των θέσεών μας σχετικά με τους λόγους που προκαλούν τις νευρώσεις και με τη σεξουαλική σημασία των συμπτωμάτων. Μπορείτε τώρα να κρίνετε μόνοι σας αν αυτή η διεύρυνση είναι θεμιτή. Επεκτείναμε την έννοια της σεξουαλικότητας μόνο τόσο, ώστε να μπορεί να περιλαμβάνει και τη σεξουαλική ζωή των διεστραμμένων και την αντίστοιχη των παιδιών. Με άλλα λόγια, της αποδώσαμε το σωστό της εύρος. Αυτό που έξω από την ψυχανάλυση αποκαλείται σεξουαλικότητα αναφέρεται μόνο σε μια περιορισμένης έκτασης σεξουαλική ζωή, που λειτουργεί στην υπηρεσία της αναπαραγωγής και αποκαλείται κανονική ή ομαλή.

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΛΙΜΠΙΝΤΟ ΚΑΙ ΟΙ ΦΑΣΕΙΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟΤΗΤΑΣ

Κύριοι! Έχω την εντύπωση ότι δεν κατάφερα να σας δείξω με κατανοητόν και πειστικόν τρόπο τη σημασία των διαστροφών για την αντίληψή μας σχετικά με τη σεξουαλικότητα. Γιαντό θα ήθελα κατά δύναμη να συμπληρώσω και να βελτιώσω.

Δεν είναι σωστό ότι μόνον οι διαστροφές μάς ανάγκασαν να διευρύνουμε την έννοια της σεξουαλικότητας και έτσι να συναντήσουμε τόσο σφοδρές διαμαρτυρίες. Η μελέτη της παιδικής σεξουαλικότητας συνέβαλε ακόμη περισσότερο σε αυτή την αλλαγή και η συμφωνία μεταξύ των δύο πεδίων στάθηκε για μας αποφασιστική. Αλλά οι εκδηλώσεις της παιδικής σεξουαλικότητας, όσο καταφανείς και αν είναι στα μεταγενέστερα παιδικά χρόνια, στις αρχικές φάσεις χάνονται μέσα στην ασάφεια και την αοριστία. Όποιος δεν δίνει σημασία στην εξελικτική πορεία και στην αναλυτική συνοχή τους θα αμφισβητήσει τον σεξουαλικό τους χαρακτήρα και θα αποδώσει σε αυτές τις εκδηλώσεις έναν αδιαφοροποίητον χαρακτήρα. Μην ξεχνάτε ότι προς το παρόν δεν διαθέτουμε ένα γενικά αποδεκτό γνώρισμα της σεξουαλικής φύσης μιας διαδικασίας, εκτός βέβαια από την υπαγωγή στη λειτουργία αναπαραγωγής, που πρέπει να την απορρίψουμε ως πολύ στενόκαρδη. Τα βιολογικά κριτήρια, όπως οι περιοδικότητες των 23 ή 28 ημερών που πρότεινε ο W. Fliess [1906], είναι ακόμη αμφισβητούμενα· οι χημικές ιδιαιτερότητες των σεξουαλικών διεργασιών, όπως τις υποπτευόμαστε εμείς, θα έπρεπε πρώτα να ανακαλυφθούν. Απεναντίας, οι σεξουαλικές διαστροφές των ενήλικων είναι κάτι απτό και σαφές. Όπως δείχνει και η γενικά αποδεκτή ονομασία τους, ανήκουν αναμφισβήτητα στη σεξουαλικότητα. Μπορεί κανείς να τις θεωρεί ενδείξεις εκφυλισμού ή στιδήποτε άλλο, αλλά κανένας δεν βρήκε το θάρρος να τις εντάξει κάπου αλλού έξω από τα φαινόμενα της σεξουαλικής ζωής. Και μόνον αυτές αρκούν για να αιτιολογηθεί η θέση ότι η σεξουαλικότητα και η αναπαραγωγή δεν συμπίπτουν, αφού είναι ολοφάνερο ότι όλες οι διαστροφές αρνούνται τον στόχο της διαιώνισης του είδους.

Σε αυτό το σημείο βλέπω ένα παράλληλο φαινόμενο που παρουσιάζει ενδιαφέρον. Ενώ για τους περισσότερους «συνειδητό» και «ψυχικό» είναι ταυτόσημα, εμείς αναγκασθήκαμε να διευρύνουμε την έννοια του «ψυχικού» συμπεριλαμβάνοντας σε αυτή και στοιχεία που δεν είναι συνειδητά. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει, όταν οι άλλοι ταυτίζουν τις έννοιες «σεξουαλικό» και «υπαγόμενο στην αναπαρα-

γωγή» — ή αν το προτιμάτε συντομότερο: «γεννητικό»¹⁷² —, ενώ εμείς δεν μπορούμε να μην αναγνωρίσουμε και «σεξουαλικά» στοιχεία που δεν είναι «γεννητικά», που δεν έχουν δηλαδή σχέση με την αναπαραγωγή. Είναι απλώς μια τυπική ομοιότητα, αλλά έχει τους βαθύτερους λόγους της.

Αν όμως η ύπαρξη των σεξουαλικών διαστροφών είναι ένα τόσο πειστικό επιχείρημα σε αυτό το ζήτημα, γιατί δεν ήταν ήδη αποτελεσματικό, γιατί δεν έλυσε αυτό το πρόβλημα; Πραγματικά δεν ξέρω τι να πω. Ο λόγος πρέπει να είναι ότι αυτές οι σεξουαλικές διαστροφές υπόκεινται σε μια ιδιαίτερη προοραφή, που επεκτείνεται και στη θεωρία και δεν αφήνει να τις εκτιμήσουμε επιστημονικά. Λες και δεν θα μπορούσε κανείς να ξεχάσει ότι αυτές δεν είναι μόνο κάτι απεχθές, τερατώδες και επικίνδυνο, λες και τις θεωρεί κανείς πειρασμούς και πρέπει κατά βάθος να καταπιέζει τον κρυφό φθόνο του απέναντι σε όσους τις απολαμβάνουν, περίπου όπως ομολογεί ο τιμωρός ηγεμόνας στην περίφημη παρωδία του Τανχούζερ.

«Im Venusberg vergaß er Ehr' und Pflicht!

— Merkwürdig, unser einem passiert so etwas nicht».¹⁷³

Στην πραγματικότητα οι διεστραμμένοι είναι μάλλον κακομοίρηδες και πληρώνουν πάρα πολύ ακριβά την δυσεπίτευκτη ικανοποίησή τους.

Αυτό που δίνει απαραγνώριστα σεξουαλικών χαρακτήρα στις διεστραμμένες πρακτικές, παρ' όλη την ξενικότητα του αντικειμένου και του στόχου, είναι το γεγονός ότι η πράξη της διεστραμμένης ικανοποίησης καταλήγει σχεδόν πάντοτε σε πλήρη οργασμό και κένωση των προϊόντων των γεννητικών οργάνων. Αυτό βέβαια μπορεί να συμβεί μόνο στους ενήλικους· στα παιδιά δεν μπορούμε να αναμένουμε όντως εκκρίσεις των γεννητικών οργάνων και οργασμό· αντικαθίστανται από υποτυπώδεις νύξεις, οι οποίες δεν αναγνωρίζονται ως αδιαμφισβήτητα σεξουαλικά.

Πρέπει να προσθέσω κάτι ακόμη, για να ολοκληρώσω την παρουσίαση των σεξουαλικών διαστροφών. Όσο κακόφημες και αν είναι, όσο καθαρά και αν τις αντιδιαστέλλει κανείς προς την κανονική σε-

172. Ο όρος «γεννητικός», τόσο εδώ όσο και σε σχέση προς τις φάσεις της σεξουαλικής οργάνωσης, τις προγεννητικές και την γεννητική, αναφέρεται και στα γεννητικά όργανα. (Σ.τ.μ.)

173. [Του Johann Nestroy (1801-62)].

«Στο όρος της Αφροδίτης Ξέχασε τιμή και καθήκον μεμιάς!

— Περίεργο που τέτοια δεν συμβαίνουν σε κανέναν από μας».

ξουαλική δραστηριότητα, εύκολα μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η σεξουαλική ζωή των κανονικών σπάνια είναι απαλλαγμένη από κάθε είδος διαστροφής. Ήδη το φιλί θα μπορούσε να αποκληθεί πράξη διαστροφής, αφού συνίσταται στην ένωση δύο ερωτογενών στοματικών ζωνών αντί των δύο γεννητικών οργάνων. Κανένας όμως δεν το απορρίπτει ως κάτι διεστραμμένο· στο θέατρο, αντίθετα, επιτρέπεται ως μετριασμένη νύξη της σεξουαλικής πράξης. Ειδικά το φιλί όμως μπορεί εύκολα να γίνει διεστραμμένη πράξη, όταν είναι τόσο έντονο, ώστε να επακολουθήσει η γεννητική εκφόρτιση και ο οργασμός, κάτι που δεν είναι τόσο σπάνιο. Εξάλλου μπορεί κανείς να μάθει ότι η ψηλάφηση και το επίμονο κοίταγμα του αντικειμένου για μερικούς είναι απαραίτητη προϋπόθεση της σεξουαλικής απόλαυσης, ενώ άλλοι κατά την κορύφωση της σεξουαλικής διέγερσης τσιμπούν ή δαγκώνουν, ότι η μεγαλύτερη διέγερση του εραστή δεν προκαλείται πάντοτε από το γεννητικό όργανο, αλλά από άλλες περιοχές του σώματος του αντικειμένου, και άλλα παρόμοια κάθε ποικιλίας και παραλλαγής. Δεν έχει νόημα να βγάζει κανείς από τις γραμμές των κανονικών άτομα με μεμονωμένα γνωρίσματα αυτού του είδους και να τα κατατάσσει στους διεστραμμένους· μάλλον γίνεται όλο και πιο σαφές ότι το ουσιώδες στις διαστροφές δεν συνίσταται στην υπέρβαση του σεξουαλικού στόχου, στην αντικατάσταση των γεννητικών οργάνων ή έστω πάντοτε στην παραλλαγή του αντικειμένου, αλλά μόνο στην αποκλειστικότητα με την οποία πραγματοποιούνται αυτές οι αποκλίσεις και παραμερίζεται η σεξουαλική πράξη που χρησιμεύει στην αναπαραγωγή. Στον βαθμό που οι διεστραμμένες πρακτικές εντάσσονται στην εκτέλεση της κανονικής συνουσίας, ως προπαρασκευαστικές ή ενισχυτικές συμβολές, δεν είναι όντως διαστροφές. Τέτοια γεγονότα μικραίνουν φυσικά το χάσμα μεταξύ κανονικής και διεστραμμένης σεξουαλικότητας. Προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι η κανονική σεξουαλικότητα προέρχεται από κάτι που υπήρχε πριν από αυτή, καθώς αποχωρίζει μερικά στοιχεία αυτού του υλικού ως άχρηστα και συγκεντρώνει τα άλλα, για να τα υποτάξει σε έναν νέο στόχο, στην αναπαραγωγή.

Με αποσαφηνισμένες προϋποθέσεις μετά την εξοικειώσή μας με τις διαστροφές μπορούμε τώρα να εμβαθύνουμε στη μελέτη της παιδικής σεξουαλικότητας, αλλά προηγουμένως πρέπει να σας επιστήσω την προσοχή σε μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στα δύο ζητήματα. Η διεστραμμένη σεξουαλικότητα είναι εξαιρετικά επικεντρωμένη σε έναν άξονα, όλες οι πράξεις κατατείνουν προς έναν —συνήθως έναν και μόνο— στόχο, μία επιμέρους ορμή είναι κυρίαρχη, είτε είναι η μόνη φανερή είτε έχει υποτάξει τις άλλες στις δικές της προθέσεις. Από αυτή την άποψη η διεστραμμένη σεξουαλικότητα

διαφέρει από την κανονική μόνο καθόσον οι κυρίαρχες μερικές ορμές δεν είναι οι ίδιες, οπότε διαφέρουν και οι σεξουαλικοί στόχοι. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι και στις δύο περιπτώσεις επικρατεί μια καλά οργανωμένη τυραννίδα, μόνο που στην πρώτη περίπτωση κυριαρχεί αυτή η οικογένεια και στη δεύτερη η άλλη. Η παιδική σεξουαλικότητα όμως δεν είναι γενικά επικεντρωμένη και οργανωμένη, οι μερικές ορμές της είναι ισότιμες και η καθημέρα τους επιδιώκει με δική της πρωτοβουλία την απόκτηση ηδονής. Η έλλειψη και η παρουσία της επικέντρωσης σε έναν άξονα ταιριάζουν φυσικά με το γεγονός ότι τόσο η διεστραμμένη όσο και η κανονική σεξουαλικότητα έχουν προέλθει από την παιδική. Εξάλλου υπάρχουν και περιπτώσεις διεστραμμένης σεξουαλικότητας που μοιάζουν πολύ περισσότερο με την παιδική, καθώς πολλές μερικές ορμές έχουν επιβάλει τους στόχους τους η μία ανεξάρτητα από την άλλη, ή μάλλον: συνέχισαν την παλαιά πορεία τους. Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι πιο σωστό να μιλούμε για παιδισμό της σεξουαλικής ζωής παρά για διαστροφή.

Έτσι προετοιμασμένοι μπορούμε να προχωρήσουμε στη συζήτηση μιας πρότασης που ασφαλώς δεν πρόκειται να αποφύγουμε. Θα μας πουν: Γιατί επιμένετε να αποκαλείτε ήδη σεξουαλικότητα τις και κατά τη δική σας μαρτυρία αόριστες εκδηλώσεις της παιδικής ηλικίας, από τις οποίες προκύπτει αργότερα η σεξουαλικότητα; Γιατί δεν περιορίζεσθε καλύτερα στην φυσιολογική περιγραφή λέγοντας απλώς ότι στο βρέφος παρατηρούνται ήδη δραστηριότητες όπως το πιπίλισμα ή η συγκράτηση των περιττωμάτων, οι οποίες μας δείχνουν ότι το βρέφος επιδιώκει την *οργανική ηδονή*; Με αυτόν τον τρόπο θα αποφεύγατε τον προσβλητικό για την αίσθηση κάθε ανθρώπου ισχυρισμό ότι το πολύ μικρό παιδί έχει σεξουαλική ζωή. — Μάλιστα, κύριοι, δεν έχω καμιά αντίρρηση όσον αφορά την οργανική ηδονή. Ξέρω ότι και η πιο μεγάλη ηδονή της σεξουαλικής ένωσης δεν είναι παρά μόνο μια οργανική ηδονή που συνδέεται με τη δράση των γεννητικών οργάνων. Μπορείτε όμως να μου πείτε πότε αυτή η αρχικά ουδέτερη οργανική ηδονή λαμβάνει τον σεξουαλικό χαρακτήρα που έχει χωρίς αμφιβολία στις μεταγενέστερες φάσεις ανάπτυξης; Γνωρίζουμε περισσότερο για την «οργανική ηδονή» απότι για τη σεξουαλικότητα; Θα απαντήσετε ότι ο σεξουαλικός χαρακτήρας έρχεται να προστεθεί ακριβώς όταν αρχίζουν να παίζουν τον ρόλο τους τα γεννητικά όργανα, οπότε το σεξουαλικό συμπίπτει με το γεννητικό. Θα απορρίψετε ακόμη και την ένσταση που αντιπροβάλλει τις διαστροφές, με το επιχείρημα ότι στις περισσότερες διαστροφές το ζητούμενο είναι εντούτοις ο γεννητικός οργασμός, έστω και αν αυ-

τός επιδιώκεται με άλλους τρόπους και όχι με την ένωση των γεννητικών οργάνων. Πραγματικά δημιουργείτε για τον εαυτό σας μια πολύ ευνοϊκότερη θέση διαγράφοντας από τον χαρακτηρισμό του σεξουαλικού την αστήρικτη λόγω των διαστροφών σχέση προς την αναπαραγωγή και προτάσσοντας αντ' αυτού τη δράση των γεννητικών οργάνων. Τότε όμως η απόσταση μεταξύ μας δεν είναι μεγάλη· υπάρχει απλώς η αντιπαράθεση των γεννητικών οργάνων προς τα άλλα όργανα. Πώς τοποθετείστε όμως απέναντι στις τόσες εμπειρίες που σας δείχνουν ότι τα γεννητικά όργανα είναι δυνατόν να αντικαθίστανται ως προς την απόκτηση της ηδονής από άλλα όργανα, όπως συμβαίνει με το κανονικό φιλί, με τις διεστραμμένες πρακτικές του αβροδίαιτου κόσμου, με τη συμπτωματολογία της υστερίας; Σε αυτή τη νεύρωση είναι εντελώς συνηθισμένο το φαινόμενο όπου ερεθισμοί, αισθητήριες εντυπώσεις και εννευρώσεις, ακόμη και οι διεργασίες της σεξουαλικής διέγερσης, που έχουν την έδρα τους στα γεννητικά όργανα, μετατίθενται σε άλλες μακρινές περιοχές του σώματος (π.χ. προς τα πάνω, στο κεφάλι και στο πρόσωπο). Στερημένοι πια από επιχειρήματα, χωρίς να μπορείτε να κρατήσετε κάτι για να προσδιορίσετε την δική σας έννοια της σεξουαλικότητας, θα πρέπει να αποφασίσετε μάλλον να ακολουθήσετε το παράδειγμά μου και να επεκτείνετε τον χαρακτηρισμό «σεξουαλικός» και στις δραστηριότητες της πρώιμης παιδικής ηλικίας που τείνουν προς την οργανική ηδονή.

Για να δικαιολογήσετε τη θέση μου, θα θελήσετε τώρα να δεχθείτε ακόμη δύο συλλογισμούς μου. Όπως ξέρετε, αποκαλούμε τις αμφίβολες και μη καθορίσιμες ηδονικές δραστηριότητες των πρώιμων παιδικών χρόνων σεξουαλικές, επειδή φθάνουμε σε αυτές με την ανάλυση ξεκινώντας από τα συμπτώματα και περνώντας μέσα από αναμφισβήτητα σεξουαλικό υλικό. Ομολογουμένως, αυτό δεν αρκεί για να χαρακτηρίσουμε και τις ίδιες ως σεξουαλικές. Ας πάρουμε όμως μια ανάλογη περίπτωση. Φαντασθείτε ότι δεν θα είχαμε κανέναν τρόπο να παρατηρήσουμε ήδη από τον σπόρο τους την ανάπτυξη δύο δικοτυληδονων φυτών, της μηλιάς και της φασολιάς, αλλά ότι θα είχαμε τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε και στις δύο περιπτώσεις αναδρομικά την ανάπτυξη από το πλήρως αναπτυγμένο φυτικό άτομο ως το πρώτο έμβρυο με τις δύο κοτυληδόνες. Οι δύο κοτυληδόνες φαίνονται αρχικά και στις δύο περιπτώσεις απροσδιόριστες και ομοειδείς. Πρέπει γιαυτό να υποθέσω ότι είναι πραγματικά ομοειδείς και ότι η ειδοποιός διαφορά μεταξύ μηλιάς και φασολιάς επέρχεται αργότερα; Ή μήπως από βιολογική άποψη είναι πιο σωστό να πιστεύουμε ότι αυτή η διαφορά υπάρχει ήδη στο έμβρυο, έστω και αν δεν μπορώ να δω αυτή τη διαφορά στις κοτυληδόνες. Το ίδιο

όμως κάνουμε, όταν αποκαλούμε σεξουαλική ηδονή την ευχαρίστηση του βρέφους από ορισμένες δραστηριότητες. Αν όντως κάθε οργανική ευχαρίστηση μπορεί να θεωρηθεί σεξουαλική ηδονή ή αν εκτός από τη σεξουαλική υπάρχει και άλλη ηδονή, που δεν πρέπει να αποκαλείται έτσι, είναι κάτι που δεν μπορώ να το συζητήσω εδώ. Δεν γνωρίζω πολλά πράγματα για την οργανική ηδονή και τις προϋποθέσεις της· λαμβάνοντας υπόψη τον αναδρομικό χαρακτήρα της ανάλυσης δεν μπορώ πάντως να αισθάνομαι έκπληξη, επειδή τελικά καταλήγω σε στοιχεία που προς το παρόν μένουν ακαθόριστα.

Και κάτι ακόμη! Η θέση που θα θέλατε να υποστηρίξετε, η σεξουαλική καθαρότητα του παιδιού, δεν θα έβγαινε γενικά πολύ κερδισμένη, αν με πείθατε ότι θα ήταν προτιμότερο να μην αποδώσουμε σεξουαλικόν χαρακτήρα στις δραστηριότητες των βρεφών, διότι από το τρίτο έτος της ηλικίας η σεξουαλική ζωή του παιδιού δεν υπόκειται σε αυτές τις αμφιβολίες. Αυτή την περίοδο αρχίζουν ήδη να μπαίνουν σε κίνηση τα γεννητικά όργανα και ίσως εγκαινιάζεται κατά κανόνα μια περίοδος παιδικού αυνανισμού, δηλαδή γεννητικής ικανοποίησης. Δεν υπάρχει λόγος να απουσιάζουν οι ψυχικές και κοινωνικές εκδηλώσεις της σεξουαλικής ζωής: η εκλογή του αντικειμένου, η τρυφερή προτίμηση μεμονωμένων ατόμων, ακόμη και η επιλογή ενός από τα δύο φύλα, η ζήλεια, όλα αυτά έχουν παρατηρηθεί με αμερόληπτον τρόπο ανεξάρτητα και πριν από την εποχή της ψυχανάλυσης και μπορούν να επιβεβαιωθούν από κάθε παρατηρητή που θέλει να τα δει. Θα αντιτείνετε ότι δεν είχατε ποτέ αμφιβολίες για την πρώιμη αφύπνιση της τρυφερότητας, αμφιβάλλατε μόνον ως προς τον «σεξουαλικό» χαρακτήρα αυτής της τρυφερότητας. Βέβαια μεταξύ τριών και οκτώ ετών τα παιδιά έχουν μάθει ήδη να αποκρύπτουν αυτόν τον χαρακτήρα, αλλά, αν είστε προσεκτικός παρατηρητής, μπορείτε να συγκεντρώσετε αρκετές αποδείξεις για τις «αισθησιακές» προθέσεις αυτής της τρυφερότητας, και αυτό που θα σας διαφεύγει τότε μπορείτε να το βρείτε χωρίς κόπο και σε αφθονία μέσω ψυχαναλυτικών εξερευνησεων. Οι σεξουαλικοί στόχοι αυτής της ηλικίας συναρτώνται πολύ στενά με την ταυτόχρονη σεξουαλική έρευνα, από την οποία σας έδωσα ήδη μερικά δείγματα [20ή Παράδοση, σελ. 304]. Ο διεστραμμένος χαρακτήρας μερικών από αυτούς τους στόχους οφείλεται φυσικά στην ιδιοσυστασιακή ανωριμότητα του παιδιού, που δεν ανακάλυψε ακόμη τον στόχο της συνουσίας.

Περίπου μεταξύ του έκτου και του όγδοου έτους αρχίζει να παρατηρείται μια στασιμότητα και οπισθοδρόμηση στη σεξουαλική ανάπτυξη του παιδιού, που στις πιο ευνοϊκές από την άποψη του πολιτισμού περιπτώσεις πρέπει να λέγεται λανθάνουσα περίοδος. Αυτή η λαν-

θάνουσα περίοδος μπορεί και να εκλείψει, δεν είναι ανάγκη να συνελάγεται πάντοτε μια πλήρη διακοπή της σεξουαλικής δραστηριότητας και των σεξουαλικών ενδιαφερόντων. Τα περισσότερα βιώματα και οι ψυχικές παρορμήσεις πριν από την έναρξη της λανθάνουσας περιόδου περιπίπτουν τότε στην παιδική αμνησία, στη λήθη που ήδη περιγράψαμε [13η Παράδοση, σελ. 193 κ.ε.] και που έρχεται να σκεπάσει ολόκληρη την παιδική ηλικία μας και να μας αποξενώσει από αυτή. Σε κάθε ψυχανάλυση το πρόβλημα που τίθεται είναι να ανακληθεί στη μνήμη όλη αυτή η λησμονημένη περίοδος της ζωής. Δεν μας εγκαταλείπει η υποψία ότι οι απαρχές της σεξουαλικής ζωής που περιλαμβάνονται σε αυτή την περίοδο αποτέλεσαν και τον λόγο γι' αυτή τη λήθη, ότι αυτή η λήθη δηλαδή είναι αποτέλεσμα της απώθησης.

Η σεξουαλική ζωή του παιδιού παρουσιάζει ήδη από το τρίτο έτος της ηλικίας πολλά κοινά σημεία με την αντίστοιχη του ενήλικου ανθρώπου· από αυτή διαφέρει, όπως ήδη γνωρίζουμε, κατά την έλλειψη μιας σταθερής οργάνωσης υπό την πρωτοκαθεδρία των γεννητικών οργάνων, κατά τα αναπόφευκτα στοιχεία διαστροφής και φυσικά κατά την πολύ μικρότερη ένταση ολόκληρης της σεξουαλικής τάσης. Αλλά οι πιο ενδιαφέρουσες για τη θεωρία φάσεις ανάπτυξης της σεξουαλικότητας ή, όπως θα θέλαμε να πούμε, της ανάπτυξης της λίμπιντο, τοποθετούνται πίσω από αυτή τη χρονική στιγμή. Αυτή η περίοδος ανάπτυξης διατρέχεται τόσο γρήγορα, που η άμεση παρατήρηση δεν θα κατάφερε ίσως ποτέ να καταγράψει τις φευγαλέες εικόνες της. Μόνο με τη βοήθεια της ψυχαναλυτικής διερεύνησης των νευρώσεων στάθηκε δυνατόν να μαντέψουμε τις προγενέστερες φάσεις ανάπτυξης της λίμπιντο. Όλα αυτά βέβαια είναι απλώς κατασκευές, αν όμως ασκείτε την ψυχανάλυση πρακτικά, θα βρείτε ότι είναι κατασκευές αναγκαίες και ωφέλιμες. Πώς είναι δυνατόν να μας προδίδει η παθολογία καταστάσεις πραγμάτων, που στο κανονικό αντικείμενο κατ' ανάγκη τις παραβλέπουμε, θα το καταλάβετε σύντομα.

Τώρα μπορούμε λοιπόν να δείξουμε πώς διαμορφώνεται η σεξουαλική ζωή του παιδιού προτού τα γεννητικά όργανα εγκαταστήσουν την πρωτοκαθεδρία τους, η οποία προετοιμάζεται στην πρώτη παιδική εποχή πριν από την λανθάνουσα περίοδο και μονιμοποιείται στην οργάνωσή της από την εφηβεία και έπειτα. Σε αυτή την προπαρασκευαστική περίοδο υπάρχει ένα είδος χαλαρής οργάνωσης, που την αποκαλούμε *προγεννητική*. Στο προσκήνιο όμως αυτής της φάσης δεν βρίσκονται οι γεννητικές μερικές ορμές, αλλά οι *σαδιστικές* και οι *πρωκτικές*. Η αντίθεση *αρσενικός-θηλυκός* δεν παίζει ακόμη κανέναν ρόλο σε αυτή τη φάση· τη θέση της λαμβάνει η

αντίθεση *ενεργητικός-παθητικός*, την οποία μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως πρόδρομο της σεξουαλικής διπολικότητας, με την οποία είναι συγκολλημένη και αργότερα. Το στοιχείο των δραστηριοτήτων αυτής της φάσης που εμφανίζεται ως αρσενικό, αν λάβουμε ως σκοπιά τη γεννητική φάση, είναι η έκφραση μιας κατακτητικής ορμής που εύκολα παίρνει μια χροιά βανασότητας. Οι τάσεις με παθητικόν στόχο συνδέονται με την ιδιαίτερα σημαντική κατ' αυτή την περίοδο ερωτογενή ζώνη της εξόδου του εντέρου. Οι ορμές της ηδονοβλεψίας και της φιλομάθειας είναι έντονες· στην πραγματικότητα το γεννητικό όργανο συμμετέχει στη σεξουαλική ζωή μόνον ως όργανο σύρσης. Σε αυτή τη φάση έχουν οι μερικές ορμές τα αντικείμενά τους, αλλά αυτά τα αντικείμενα δεν συμπίπτουν κατ' ανάγκη σε ένα και μόνον αντικείμενο. Η σαδιστική-πρωκτική οργάνωση είναι η επόμενη προπαρασκευαστική βαθμίδα για τη φάση της πρωτοκαθεδρίας των γεννητικών οργάνων. Μια λεπτομερής μελέτη δείχνει πόσα στοιχεία της διατηρούνται στη μεταγενέστερη και οριστική μορφή οργάνωσης της σεξουαλικότητας και με ποιούς τρόπους οι μερικές ορμές της αναγκάζονται να ενταχθούν στην νέα γεννητική οργάνωση.¹⁷⁴ Πίσω από τη σαδιστική-πρωκτική φάση ανάπτυξης της λίμπιντο μπορούμε στην αναδρομική μας θεώρηση να διακρίνουμε μια παλαιότερη, ακόμη πιο πρωτόγονη βαθμίδα οργάνωσης, όπου τον κύριο ρόλο παίζει η ερωτογενής ζώνη του στόματος. Μπορείτε να μαντέψετε ότι η σεξουαλική πρακτική του πιπιλίσματος ανήκει σε αυτή τη φάση και μπορείτε να θαυμάσετε τη νοημοσύνη των αρχαίων Αιγυπτίων, η τέχνη των οποίων δείχνει το παιδί, ακόμη και τον γιό θεών Ώρο, με το δάχτυλο στο στόμα. Ο Άμπρααμ έκανε μόλις πρόσφατα [1916] ανακοινώσεις σχετικά με τα ίχνη που αφήνει αυτή η πρωτόγονη στοματική φάση στη σεξουαλική ζωή των μετέπειτα χρόνων.

Κύριοι! Μπορώ να υποθέσω ότι αυτές οι τελευταίες αναφορές μου για τις φάσεις οργάνωσης της σεξουαλικότητας είναι για σας μάλλον επιβάρυνση παρά πρόσθετη γνώση. Ίσως ασχολήθηκα και πάλι με πολλές λεπτομέρειες. Έχετε όμως υπομονή· αυτά που ακούσατε τώρα θα αποδειχθούν ακόμη πιο χρήσιμα αργότερα. Κρατήστε προς το παρόν την εντύπωση ότι η σεξουαλική ζωή — η λειτουργία της λίμπιντο, όπως λέμε — δεν εμφανίζεται εξαρχής έτοιμη ούτε αναπτύσσεται ομοιόμορφα, αλλά διατρέχει μια σειρά διαδοχικών φάσεων, που δεν είναι όμοιες μεταξύ τους, δηλαδή είναι μια πολλές

174. [Αργότερα ο Φρόντ παρενέβαλε ανάμεσα στη σαδιστική-πρωκτική και την γεννητική φάση οργάνωσης μια «φαλλική φάση»: βλέπε «Die infantile Genitalorganisation» (1923e)].

φορές επαναλαμβανόμενη ανάπτυξη όπως από την κάμπια στην πεταλούδα. Σημείο καμπής της ανάπτυξης είναι η υποταγή όλων των σεξουαλικών μερικών ορμών στην πρωτοκαθεδρία των γεννητικών οργάνων και κατά συνέπεια στη λειτουργία της αναπαραγωγής. Προηγουμένως η σεξουαλική ζωή είναι, θα λέγαμε, σκόρπια, μια αυτοτελής ενεργοποίηση κάθε μερικής ορμής για την επιδίωξη της οργανικής ηδονής. Αυτή η αναρχία μετριάζεται από υποτυπώδεις τάσεις σε «προγεννητικές» φάσεις οργάνωσης· είναι η σαδιστική-πρωκτική φάση και πίσω της η στοματική φάση, ίσως η πιο πρωτόγονη από όλες. Εδώ έρχονται να προστεθούν οι διάφορες, όχι ακόμη ακριβώς γνώστες διαδικασίες μετάβασης από μια βαθμίδα οργάνωσης στην επόμενη και αμέσως υψηλότερη. Τη σημασία που έχει για την κατανόηση των νευρώσεων το γεγονός ότι η λίμπιντο πρέπει να διατρέξει μια τόσο μακρά και κλιμακωτή πορεία ανάπτυξης θα την κατανοήσετε την επόμενη φορά.

Σήμερα θα εξετάσουμε μια άλλη πλευρά αυτής της ανάπτυξης, τη σχέση των σεξουαλικών μερικών ορμών προς το αντικείμενο. Μάλλον θα κάνουμε μια φευγαλέα επισκόπηση αυτής της ανάπτυξης, για να σταθούμε περισσότερο σε ένα αρκετά όψιμο προϊόν της. Μερικές συνιστώσες της σεξουαλικής ορμής έχουν λοιπόν εξαρχής ένα αντικείμενο και το κρατούν· αυτό συμβαίνει με την ορμή κατακυρίευσης (τον σαδισμό) και τις ορμές της ηδονοβλεψίας και της φιλομάθειας. Άλλες συνιστώσες, που συνδέονται πιο καθαρά με ορισμένες ερωτογενείς ζώνες του σώματος, έχουν το αντικείμενό τους μόνο στην αρχή, όσο στηρίζονται ακόμη στις μη σεξουαλικές λειτουργίες, και το εγκαταλείπουν όταν αποσπώνται από αυτές. Έτσι το πρώτο αντικείμενο της στοματικής συνιστώσας της σεξουαλικής ορμής είναι το στήθος της μητέρας, που ικανοποιεί την ανάγκη του βρέφους για τροφή. Με την πράξη του πιπιλίσματος η συνικανοποιούμενη κατά τον θηλασμό ερωτική συνιστώσα γίνεται αυτοτελής, εγκαταλείπει το ξένο αντικείμενο και το αντικαθιστά με ένα μέρος του ίδιου του σώματος του βρέφους. Η στοματική ορμή γίνεται *αυτοερωτική*, όπως είναι εξαρχής οι πρωκτικές και οι άλλες ερωτογενείς ορμές. Η παραπέρα ανάπτυξη έχει, για να το πούμε πολύ σύντομα, δύο στόχους: πρώτον, να εγκαταλείψει τον αυτοερωτισμό του βρέφους, να ανταλλάξει πάλι το αντικείμενο, που είναι συστατικό του δικού του σώματος, με ένα ξένο αντικείμενο, και δεύτερον, να ενοποιήσει τα διάφορα αντικείμενα των μερικών ορμών, να τα αντικαταστήσει με ένα και μόνον αντικείμενο. Αυτό μπορεί φυσικά να επιτευχθεί μόνον αν αυτό το ένα αντικείμενο είναι πάλι ένα ολόκληρο σώμα, όμοιο με το δικό του. Επίσης δεν μπορεί να γίνει χωρίς να

εγκαταλειφθούν ως άχρηστες αρκετές από τις αυτοερωτικές παρορμήσεις.

Οι διαδικασίες εύρεσης του αντικειμένου είναι αρκετά περίπλοκες και μέχρι σήμερα δεν στάθηκε δυνατόν να διατυπωθούν με ευσύνοπτον τρόπο. Ας υπογραμμίσουμε για τους σκοπούς μας ότι μετά την σχετική αποπεράτωση της διαδικασίας, στα παιδικά χρόνια πριν από την λανθάνουσα περίοδο, το ευρεθέν αντικείμενο αποδεικνύεται σχεδόν ταυτόσημο με το πρώτο αντικείμενο της στοματικής ηδονικής ορμής, που είχε αποκτηθεί ανακλιτικά.¹⁷⁵ Αν και δεν είναι το στήθος της μητέρας, είναι εντούτοις η μητέρα, την οποία αποκαλούμε πρώτο αντικείμενο της αγάπης. Για την αγάπη κάνουμε λόγο, όταν θέτουμε στην πρώτη γραμμή την ψυχική πλευρά των σεξουαλικών τάσεων και παραγκωνίζουμε τις σωματικές ή «αισθησιακές» ορμικές απαιτήσεις που βρίσκονται στη βάση τους ή για μια στιγμή θέλουμε να τις ξεχάσουμε. Κατά την περίοδο όπου η μητέρα είναι αντικείμενο αγάπης έχει αρχίσει στο παιδί ήδη η ψυχική εργασία της απώθησης, η οποία του αφαιρεί από τη συνείδηση τη γνώση ενός μέρους των σεξουαλικών του στόχων. Με αυτή την εκλογή της μητέρας ως αντικείμενου αγάπης συνδέονται όλα όσα υπάγονται στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα και έχουν αποκτήσει μεγάλη σημασία στην ψυχαναλυτική διαλεύκανση των νευρώσεων: τα ίδια έχουν ίσως ένα μεγάλο μερίδιο συμβολής στην αντίσταση κατά της ψυχανάλυσης.

Ακούστε ένα μικρό περιστατικό που συνέβη στην πορεία αυτού του πολέμου: Ένας τολμηρός οπαδός της ψυχανάλυσης, που υπηρετεί ως γιατρός στο γερμανικό μέτωπο κάπου στην Πολωνία, προκαλεί την περιέργεια των συναδέλφων του με διάφορες απροσδόκητες επιτυχίες στη θεραπεία ασθενών. Στις ερωτήσεις τους απάντησε ότι χρησιμοποιεί τα μέσα της ψυχανάλυσης και προθυμοποιήθηκε να τους δώσει περισσότερες εξηγήσεις για τις γνώσεις του. Κάθε βράδυ συγκεντρώνονταν λοιπόν οι γιατροί του στρατιωτικού σώματος, συνάδελφοι και προϊστάμενοι, για να ακούσουν τις μυστικές διδασκαλίες της ψυχανάλυσης. Τα πράγματα πήγαιναν καλά επί ένα διάστημα, όταν όμως τους μίλησε για το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, ένας προϊστάμενος σηκώθηκε και είπε ότι αυτό δεν το πιστεύει, ότι είναι απρεπές εκ μέρους του ομιλητή να αναφέρει τέτοια πράγματα σε αυτούς τους οικογενειάρχες και καλούς άνδρες που αγωνίζονται για την πατρίδα και ότι είναι αναγκασμένος να απαγορεύσει τη συνέχεια αυτών των διαλέξεων. Αυτό ήταν το τέλος. Ο ψυχαναλυτής ζήτησε να μετατεθεί σε άλλο μέρος του μετώπου. Νομίζω όμως ότι τα πράγματα δεν βαδίζουν σωστά, όταν η νίκη των Γερμανών έχει την

175. [Αυτό εξηγείται ακριβέστερα στην 26η Παράδοση, σελ. 406].

ανάγκη μιας τέτοιας «οργάνωσης» της επιστήμης, και στη γερμανική επιστήμη δεν θα κάνει καλό αυτή η οργάνωση.

Τώρα θα περιμένετε ανυπόμονοι να μάθετε το περιεχόμενο αυτού του τρομερού οιδιπόδειου συμπλέγματος. Η ονομασία σας το λέει. Όλοι γνωρίζετε τον ελληνικό μύθο για τον βασιλιά Οιδίποδα, που ήταν προορισμένος από τη μοίρα να σκοτώσει τον πατέρα του και να παντρευτεί τη μητέρα του, που κάνει τα πάντα για να ξεφύγει από τον χρησμό και που, όταν έμαθε ότι εντούτοις διέπραξε εν αγνοία του αυτά τα δύο εγκλήματα, τιμώρησε τον εαυτό του αυτοτυφλώνόμενος. Ελπίζω ότι πολλοί από σας θα έχουν ζήσει στο θέατρο την συνταρακτική επίδραση της τραγωδίας που έγραψε ο Σοφοκλής βάσει αυτού του θέματος. Το έργο του αττικού ποιητή δείχνει πώς η πολύ παλαιότερη πράξη του Οιδίποδα, με μια έντεχνα παρεκλυόμενη και με όλο και νέες ενδείξεις αναζωπυρωνόμενη έρευνα, φθάνει τελικά να αποκαλυφθεί· κατ' αυτά μοιάζει κάπως με την πορεία μιας ψυχανάλυσης. Σε έναν διάλογο η θαμπωμένη μητέρα-σύζυγος Ιοκάστη αντιστέκεται στη συνέχιση της έρευνας. Επικαλείται το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι βλέπουν στο όνειρό τους ότι συνευρίσκονται με τη μητέρα τους, αλλά δεν πρέπει να υπολογίζει κανείς πολύ τα όνειρα. Εμείς όμως δεν υποτιμούμε τα όνειρα, πόσο μάλλον τον τύπο των χαρακτηριστικών ονείρων, εκείνων που εμφανίζονται σε πολλούς ανθρώπους, και δεν αμφιβάλλουμε ότι το όνειρο που αναφέρει η Ιοκάστη συνδέεται στενά με το παράξενο και τρομακτικό περιεχόμενο του μύθου.

Είναι να απορεί κανείς γιατί η τραγωδία του Σοφοκλή δεν προκαλεί μάλλον την οργισμένη απόρριψη του ακροατή, μια παρόμοια και πολύ πιο δικαιολογημένη αντίδραση απότι εκείνη του απλοϊκού μας στρατιωτικού γιατρού, αφού κατά βάθος είναι ένα έργο ανήθικο, καταργεί την ηθική υπευθυνότητα του ανθρώπου και δείχνει τις θεϊκές δυνάμεις να επιτάσσουν το έγκλημα καθώς και την αδυναμία των ηθικών παρορμήσεων του ανθρώπου στην άμυνα κατά του εγκλήματος. Θα ήταν εύκολο να πιστέψει κανείς ότι το θέμα του μύθου αποσκοπεί σε μια καταγγελία των θεών και της μοίρας, και στα χέρια του κριτικά διατεθειμένου Ευριπίδη, που δεν τα πήγαινε καλά με τους θεούς, αυτό το θεματικό υλικό θα έπαιρνε τη μορφή μιας τέτοιας κατηγορίας. Ο πιστός Σοφοκλής δεν διανοείται όμως να κάνει τέτοια χρήση· με μια ευλαβή λεπτολογία, ότι η ύψιστη ηθικότητα είναι η υπακοή στη θέληση των θεών, ακόμη και όταν επιτάσσουν εγκλήματα, ξεπερνάει τη δυσκολία. Δεν βρίσκω ότι αυτή η ηθική ανήκει στα ισχυρά σημεία του έργου, αλλά η απήχησή του είναι ανεξάρτητη από αυτή. Ο ακροατής δεν αντιδρά σε αυτή, αλλά στο κρυφό

νόημα και περιεχόμενο του μύθου. Έτσι όπως αντιδρά, είναι σαν να είχε διακρίνει μέσα του, με αυτοανάλυση, το οιδιπόδειο σύμπλεγμα και σαν να είχε αποκαλύψει τη θεία βούληση και τον χρησμό ως εξυψωτικές μεταμφιέσεις του δικού του ασυνείδητου. Σαν να θυμόταν τις επιθυμίες του, να σκοτώσει τον πατέρα του και να λάβει τη θέση του ως σύζυγος της μητέρας του, και αυτό να του προκαλούσε τρόμο. Όπως καταλαβαίνει τη φωνή του ποιητή, είναι σαν αυτή η φωνή να του λέει: Μάταια θέλεις να αποσείσεις την ευθύνη σου και διαβεβαιώνεις επίμονα ότι αντιστάθηκες σε αυτές τις εγκληματικές προθέσεις. Είσαι εντούτοις ένοχος, διότι δεν μπόρεσες να τις εξαλείψεις, ασυνείδητα υπάρχουν ακόμη μέσα σου. Και εδώ κρύβεται η ψυχολογική αλήθεια. Ακόμη και αν ο άνθρωπος έχει απωθήσει στο ασυνείδητο τις κακές παρορμήσεις του και επιθυμεί να πει μέσα του ότι δεν ευθύνεται γι' αυτές, είναι εντούτοις αναγκασμένος να νοιώθει αυτή την ευθύνη ως αίσθημα ενοχής, που δεν μπορεί να το αιτιολογήσει.¹⁷⁶

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι το οιδιπόδειο σύμπλεγμα πρέπει να θεωρείται ως μία από τις πιο σημαντικές πηγές του αισθήματος ενοχής, που τόσο συχνά βασανίζει τους νευρωτικούς. Και ακόμη περισσότερο: σε μια μελέτη για τις απαρχές της ανθρώπινης θρησκείας και ηθικότητας, που δημοσίευσα το 1913 με τίτλο *Τοτέμ και ταμπού* [Freud, 1912-13], διατύπωσα την υπόθεση ότι ίσως η ανθρωπότητα ως σύνολο απέκτησε το αίσθημα ενοχής της, την έσχατη πηγή της θρησκείας και της ηθικότητας, στην αρχή της ιστορίας της εξαιτίας του οιδιπόδειου συμπλέγματος. Θα ήθελα να σας πω περισσότερα γι' αυτό, αλλά προτιμώ να μην το κάνω. Είναι δύσκολο να διακόψει κανείς τη συζήτηση αυτού του θέματος, αν την αρχίσει, ενώ εμείς πρέπει να επανέλθουμε στην ψυχολογία του ατόμου.

Κατά πόσο διακρίνεται λοιπόν το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, όταν παρατηρούμε άμεσα το παιδί κατά τον χρόνο εκλογής αντικειμένου πριν από την λανθάνουσα περίοδο; Είναι εύκολο να δούμε ότι ο μικρός άνδρας θέλει να έχει τη μητέρα αποκλειστικά δική του, ότι ενοχλείται από την παρουσία του πατέρα, προπάντων όταν αυτός αποτολμά τρυφερότητες απέναντι στη μητέρα, και εκδηλώνει την ευχαρίστησή του όταν ο πατέρας φεύγει για ταξίδι ή απουσιάζει. Συχνά εκφράζει ανοικτά τα συναισθήματά του, υποσχόμενος στη μητέρα ότι θα την παντρευτεί. Θα νομίζει κανείς ότι αυτά είναι λίγα σε σύγκριση με τις πράξεις του Οιδίποδα, στην πραγματικότητα όμως είναι πολλά, εν σπέρματι είναι το ίδιο. Η παρατήρηση συσκοτίζεται συχνά από το

176. [Πρβλ. μια παράγραφο στην 13η Παράδοση, σελ. 204].

γεγονός ότι το ίδιο παιδί σε διάφορες περιστάσεις εκδηλώνει και πολλή τρυφερότητα απέναντι στον πατέρα, αλλά τέτοιες αντιθετικές — ή καλύτερα: *αμφιθυμικές*— συναισθηματικές στάσεις, που στην περίπτωση ενός ενήλικου θα οδηγούσαν σε σύγκρουση, συμβιβάζονται μεταξύ τους στην παιδική ψυχή επί ένα μεγάλο διάστημα, όπως και αργότερα θα μπορούν στο ασυνείδητο να συνυπάρχουν. Θα θελήσει κανείς να αντιπαρατηρήσει ότι η συμπεριφορά του μικρού παιδιού έχει εγωιστικά κίνητρα και δεν δικαιολογεί τον ισχυρισμό για την ύπαρξη ενός ερωτικού συμπλέγματος. Η μητέρα φροντίζει για όλες τις ανάγκες του παιδιού και γιαντό το παιδί έχει συμφέρον να μην νοιάζεται η μητέρα του για άλλους ανθρώπους. Είναι και αυτό σωστό, αλλά σύντομα θα γίνει σαφές ότι σε αυτή όπως και σε άλλες καταστάσεις το εγωιστικό συμφέρον¹⁷⁷ προσφέρει απλώς το έρεισμα για την ερωτική τάση. Όταν ο μικρός δείχνει απροκάλυπτη σεξουαλική περιέργεια για τη μητέρα, όταν ζητάει να κοιμηθεί τη νύχτα κοντά της, όταν θέλει να είναι παρών κατά την τακτική περιποίησή της ή ακόμη επιχειρεί να την αποπλανήσει, κάτι που η μητέρα συχνά διαπιστώνει και αναφέρει γελώντας, τότε για την ερωτική φύση του δεσμού προς τη μητέρα δεν υπάρχει καμμία αμφιβολία. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η μητέρα φροντίζει εξίσου την κορούλα της, χωρίς να έχει το ίδιο αποτέλεσμα,¹⁷⁸ και ότι ο πατέρας την ανταγωνίζεται αρκετά συχνά προκειμένου να κερδίσει την εύνοια του αγοριού, χωρίς να καταφέρνει να αποκτήσει την ίδια σημασία όπως η μητέρα. Με λίγα λόγια, το στοιχείο της προτίμησης του φύλου δεν μπορεί να απαλειφθεί από αυτή την κατάσταση πραγμάτων με καμμία κριτική. Από τη σκοπιά του εγωιστικού συμφέροντος θα ήταν όμως πιο έξυπνο από τον μικρό άνδρα να ανέχεται δύο ανθρώπους στην υπηρεσία του και όχι μόνον έναν.

Όπως παρατηρείτε, περιέγραψα μόνο τη σχέση του αγοριού προς τον πατέρα και τη μητέρα. Για το μικρό κορίτσι αυτή η σχέση είναι, εκτός από τις αναγκαίες αλλαγές, εντελώς όμοια.¹⁷⁹ Η τρυφερή αφοσίωση του κοριτσιού στον πατέρα, η ανάγκη να παραμερίσει τη μητέρα ως περιττή και να λάβει τη θέση της, μια φιλαρέσκεια που χρησιμοποιεί τα μέσα της κατοπινότερης θηλυκότητας, όλα αυτά συνθέτουν ειδικά στο μικρό κορίτσι μια χαριτωμένη εικόνα που μας

177. [Αυτός ο όρος επανέρχεται συχνά στην 26η Παράδοση].

178. [Βλέπε όμως την επόμενη σημείωση].

179. [Πέρασαν πολλά χρόνια, ώσπου ο Φρόντντ να ανταποκριθεί πλήρως στην ασυμμετρία των οιδιπόδειων σχέσεων στα δύο φύλα. Οι μεταγενέστερες αντιλήψεις του εκτίθενται στην 33η Παράδοση της *Νέας σειράς των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση* (σελ. 110-132 της ελληνικής μετάφρασης, εκδόσεις Επίκουρος)].

κάνει να ξεχάσουμε τη σοβαρότητα και τις πιθανές σοβαρές συνέπειες πίσω από αυτή την παιδική κατάσταση. Ας μην παραλείψουμε να προσθέσουμε ότι συχνά ασκούν οι ίδιοι οι γονείς μια αποφασιστική επιρροή στη δημιουργία της οιδιπόδειας στάσης του παιδιού, καθώς ενδίδουν στην έλξη του φύλου, και όταν υπάρχουν περισσότερα παιδιά, στην τρυφερότητά τους προτιμούν με τον πιο σαφή τρόπο ο πατέρας την κόρη και η μητέρα τον γιό. Αλλά ο αυθόρμητος χαρακτήρας του οιδιπόδειου συμπλέγματος του παιδιού δεν μπορεί να κλονισθεί σοβαρά ούτε από αυτόν τον παράγοντα. Το οιδιπόδειο σύμπλεγμα διευρύνεται σε οικογενειακό σύμπλεγμα με τη γέννηση και άλλων παιδιών. Στηριζόμενο πάλι στη ζημία των εγωιστικών συμφερόντων οδηγεί το παιδί να υποδέχεται τα νέα αδελφάκια με αποστροφή και να επιθυμεί την εξαφάνισή τους. Τα παιδιά εκφράζουν, και μάλιστα κατά κανόνα, αυτό το μίσος πολύ πιο ανοιχτά από εκείνο που πηγάζει από το σύμπλεγμα των γονέων. Αν μια τέτοια ευχή εκπληρωθεί και ο θάνατος άρει σύντομα την ανεπιθύμητη αύξηση των μελών της οικογένειας, από μια μεταγενέστερη ανάλυση μπορούμε να μάθουμε πόσο σημαντικό βίωμα ήταν για το παιδί αυτός ο θάνατος του νεογέννητου, ενώ δεν είναι καν απαραίτητο να έχει διατηρηθεί στη μνήμη του. Το παιδί που παραγκωνίζεται από το νεογέννητο και τον πρώτο καιρό μετά τη γέννηση σχεδόν απομονώνεται από τη μητέρα του δεν της συγχωρεί εύκολα αυτόν τον παραμερισμό του· εμφανίζονται μέσα του συναισθήματα που στους ενήλικους θα τα χαρακτηρίζαμε ως πικρία και συχνά αυτά αποτελούν τη βάση για μια μόνιμη αποξένωση. Αναφέραμε ήδη [20ή Παράδοση, σελ. 305] ότι η σεξουαλική έρευνα του παιδιού με όλες τις συνέπειές της συνδέεται συνήθως με αυτή την εμπειρία του. Καθώς αυτά τα αδελφία μεγαλώνουν, η στάση απέναντί τους υφίσταται σημαντικές αλλαγές. Το αγόρι μπορεί να εκλέξει ως αντικείμενο αγάπης την αδελφή του, η οποία παίρνει τώρα τη θέση της άπιστης μητέρας· ανάμεσα σε περισσότερους αδελφούς που διεκδικούν την εύνοια μιας μικρότερης αδελφής εκτυλίσσονται ήδη στην παιδική ηλικία οι τόσο σημαντικές για τα κατοπινότερα χρόνια σκηνές εχθρικής αντιζηλίας. Ένα μικρό κορίτσι βρίσκει στο πρόσωπο του μεγαλύτερου αδελφού ένα υποκατάστατο του πατέρα, ο οποίος δεν περιβάλλει πια την μικρή με τρυφερότητα όπως παλαιότερα, ή λαμβάνει μια μικρότερη αδελφή ως υποκατάστατο του παιδιού που μάταια είχε επιθυμήσει από τον πατέρα.

Τέτοια και ακόμη πολύ περισσότερα παρόμοια πράγματα σας δείχνει η άμεση παρατήρηση σε παιδιά καθώς και η εκτίμηση των παιδικών τους εμπειριών, που διατηρούνται καθαρά στη μνήμη και μένουν ανεπηρέαστες από την ανάλυση. Από αυτά θα βγάλετε μεταξύ

άλλων το συμπέρασμα ότι η θέση ενός παιδιού μέσα στη σειρά των αδελφών του είναι πολύ σημαντικός παράγων για τη διαμόρφωση της μελλοντικής ζωής του και πρέπει να εξετάζεται σε κάθε βιογραφία. Αλλά το σπουδαιότερο είναι, εν όψει αυτών των άκοπα αποκτήσιμων πληροφοριών, ότι θα θυμηθείτε, και μάλιστα όχι χωρίς να χαμογελάσετε, πώς εξηγεί η επιστήμη την απαγόρευση της αιμομειξίας [13η Παράδοση, σελ. 203]. Και τι δεν έχουν εφεύρει! Ότι με τη συμβίωση ήδη από τα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας εκτρέπεται η σεξουαλική συμπάθεια από τα ετερόφυλα μέλη της ίδιας οικογένειας ή ότι μια βιολογική τάση αποφυγής της πολύ στενής διασταύρωσης βρίσκει την ψυχική εκπροσώπησή της στον φόβο απέναντι στην αιμομειξία! Ξεχνούν όμως ότι δεν θα χρειαζόταν μια τόσο άτεγκτη απαγόρευση από τον νόμο και την κοινωνική ηθική, εάν υπήρχαν οποιοδήποτε αξιόπιστοι φυσικοί φραγμοί κατά του πειρασμού της αιμομειξίας. Η αλήθεια βρίσκεται στο αντίθετο. Η πρώτη εκλογή αντικειμένου των ανθρώπων είναι κατά κανόνα αιμομεικτική, στραμμένη από τον άνδρα προς τη μητέρα και την αδελφή, και απαιτούνται οι πιο αυστηρές απαγορεύσεις για να μη γίνει πραγματικότητα αυτή η συνεχιζόμενη παιδική συμπάθεια. Στους πρωτόγονους που ζουν και σήμερα, στους άγριους λαούς, οι απαγορεύσεις αιμομειξίας είναι πολύ πιο αυστηρές από τις δικές μας. Ο Th. Reik έδειξε πρόσφατα [1915-16] σε μια λαμπρή εργασία του ότι το νόημα των τελετών της εφηβείας στους άγριους, που παριστάνουν μια αναγέννηση, είναι να αρθεί ο αιμομεικτικός δεσμός των αγοριών προς τη μητέρα τους και να επιτευχθεί η συμφιλίωση με τον πατέρα.

Η μυθολογία διδάσκει ότι η αιμομειξία, την οποία οι άνθρωποι δήθεν απεχθάνονται, αναγνωρίζεται πρόθυμα ως δικαίωμα των θεών, και από την αρχαία ιστορία μπορείτε να μάθετε ότι ο αιμομεικτικός γάμος με την αδελφή ήταν ιερός κανόνας για τον άρχοντα (στους αρχαίους Φαραώ και τους Ίνκας του Περού). Πρόκειται δηλαδή για ένα προνόμιο που δεν απονέμεται στη μάζα των κοινών ανθρώπων.

Η αιμομειξία με τη μητέρα είναι το ένα από τα εγκλήματα του Οιδίποδα, η πατροκτονία είναι το άλλο. Ας αναφέρουμε παρεμπιπτότως ότι αυτά είναι τα δύο μεγάλα εγκλήματα που απαγορεύει ο πρώτος κοινωνικοθηρησκευτικός θεσμός των ανθρώπων, ο τοτεμισμός. Ας στραφούμε τώρα από την άμεση παρατήρηση του παιδιού στην αναλυτική έρευνα του νευρωτικού ενήλικου. Τι προσφέρει η ανάλυση για την παραπέρα γνώση του οιδιπόδειου συμπλέγματος; Αυτό μπορούμε να το πούμε σύντομα. Το αποκαλύπτει έτσι όπως το διηγείται ο μύθος· δείχνει ότι ο καθένας από αυτούς τους νευρωτικούς ήταν ένας Οιδίπους ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο, ότι αντι-

δρώντας σε αυτό το σύμπλεγμα έγινε ένας Άμλετ.¹⁸⁰ Η ψυχαναλυτική διατύπωση του οιδιπόδειου συμπλέγματος είναι φυσικά μια μεγέθυνση και πιο αδηρή παρουσίαση του παιδικού σκίτσου. Το μίσος για τον πατέρα, οι ευχές θανάτου εναντίον του δεν είναι πια δειλοί υπαινιγμοί και η τρυφερότητα για τη μητέρα ομολογεί το στόχο τής κατοχής της ως συζύγου. Μπορούμε όντως να θεωρήσουμε το παιδί εκείνων των τρυφερών χρόνων ικανό να διακατέχεται από τέτοια ολοφάνερα και ακραία συναισθήματα ή μήπως η ανάλυση μας εξαπατά με την ανάμειξη ενός νέου παράγοντα; Δεν είναι δύσκολο να βρούμε ένα τέτοιο νέο στοιχείο. Κάθε φορά που ένας άνθρωπος αναφέρεται στο παρελθόν, ακόμη και αν είναι ιστοριογράφος, πρέπει να συνυπολογίζουμε ποιά πράγματα του παρόντος ή του ενδιαμέσου χρόνου μεταφέρει άθελά του στο παρελθόν και έτσι νοθεύει την εικόνα του. Στην περίπτωση του νευρωτικού είναι μάλιστα αμφίβολο αν αυτή η μεταφορά στο παρελθόν είναι εντελώς αθέλητη· αργότερα θα γνωρίσουμε λόγους που την υπαγορεύουν και γενικά πρέπει να εκτιμήσουμε σωστά το γεγονός των «αναδρομικών φαντασιώσεων»¹⁸¹ που αναφέρονται στο παρελθόν. Ανακαλύπτουμε επίσης εύκολα ότι το μίσος για τον πατέρα είναι ενισχυμένο από διάφορα αίτια που προέρχονται από μεταγενέστερες περιόδους και σχέσεις, ότι οι σεξουαλικές επιθυμίες για τη μητέρα έχουν λάβει μορφές που πρέπει να ήταν ξένες στο παιδί. Αλλά θα ήταν μάταιος κόπος να θελήσουμε να εξηγήσουμε ολόκληρο το οιδιπόδειο σύμπλεγμα ως προϊόν αναδρομικών φαντασιώσεων και να το συσχετίσουμε με μεταγενέστερες εποχές. Ο παιδικός πυρήνας και λιγότερα ή περισσότερα από τα δευτερεύοντα στοιχεία παραμένουν όπως ακριβώς τα επιβεβαιώνουν οι παρατηρήσεις σε παιδιά.

Το κλινικό γεγονός που βρίσκεται πίσω από το αναλυτικά διαπιστωμένο σχήμα του οιδιπόδειου συμπλέγματος έχει πολύ μεγάλη πρακτική σημασία. Βλέπουμε ότι στην εφηβεία, όταν η σεξουαλική ορμή εγείρει με όλη τη δύναμή της τις αξιώσεις της, το παιδί στρέφεται πάλι προς τα παλαιά οικογενειακά και αιμομεικτικά αντικείμενα στα οποία επενδύει νέα λιμπιντική ενέργεια.¹⁸² Η παιδική

180. [Τα πρώτα δημοσιευμένα σχόλια του Φρόυντ για τον Άμλετ και τον *Οιδίποδα τύραννο* καθώς και για το οιδιπόδειο σύμπλεγμα περιέχονται στην *Traumdeutung* (1900a), κεφ. D (β) του μέρους V (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Η ερμηνεία των ονείρων*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1993, και ιδιαίτερα στις σελίδες 236-241)].

181. [Βλέπε το τελευταίο μέρος της 23ης Παράδοσης].

182. [Δηλαδή τα φορτίζει με ενέργεια· η αντίληψη περί «επενδύσεων» (ή «καθέξεων») – φορτίσεων ψυχικής ενέργειας – είναι μια από τις βασικές έννοιες της θεωρίας του Φρόυντ].

εκλογή αντικειμένου ήταν απλώς ένα ασθενικό, αλλά ενδεικτικό της κατεύθυνσης προανάκρουσμα της εκλογής αντικειμένου που σημειώνεται στην εφηβεία. Εδώ διαδραματίζονται τώρα έντονες συναισθηματικές διεργασίες προς την κατεύθυνση του οιδιπόδειου συμπλέγματος ή ως αντίδραση σε αυτό, οι οποίες όμως, επειδή οι προϋποθέσεις τους έχουν γίνει αόριστες, πρέπει κατά ένα μεγάλο μέρος να μείνουν μακριά από τη συνείδηση. Στο εξής το ανθρώπινο άτομο πρέπει να αφιερωθεί στο μεγάλο πρόβλημα της αποκόλλησης από τους γονείς, αφού μόνο μετά τη λύση του μπορεί να πάρει πλέον να είναι παιδί και να γίνει μέλος του κοινωνικού συνόλου. Το πρόβλημα για τον γιό είναι να αποδεσμεύσει τις λιμπιντικές επιθυμίες από τη μητέρα, ώστε να τις χρησιμοποιήσει για την εκλογή ενός πραγματικού ξένου αντικειμένου αγάπης, και να συμφιλιωθεί με τον πατέρα, αν βρισκόταν σε αντιπαλότητα προς αυτόν, ή να απαλλαγεί από τις πιέσεις του, αν από αντίδραση στην παιδική απείθεια έχει αναπτύξει δουλοπρεπή στάση απέναντί του. Αυτά τα προβλήματα τίθενται στον καθένα: είναι αξιοπρόσεκτο πόσο σπάνια επιτυγχάνεται η λύση τους με ιδανικόν τρόπο, δηλαδή από ψυχολογική και κοινωνική άποψη σωστά. Οι νευρωτικοί όμως αποτυγχάνουν εντελώς, ο γιός παραμένει σε όλη του τη ζωή υπό την αυθεντία του πατέρα και δεν είναι σε θέση να μεταβιβάσει τη λίμπιντό του σε ένα ξένο σεξουαλικό αντικείμενο. Την ίδια μοίρα μπορεί να έχει με μια αλλαγή της σχέσης και η κόρη. Υπό αυτή την έννοια το οιδιπόδειο σύμπλεγμα είναι σωστό να θεωρείται ο πυρήνας των νευρώσεων.

Υποψιάζεστε, κύριοι, πόσο γρήγορα αφήνω πίσω μου πολλές πρακτικά και θεωρητικά σημαντικές σχέσεις πραγμάτων που συναρτώνται με το οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Δεν θα ασχοληθώ επίσης με τις παραλλαγές του και την πιθανή του αντιστροφή.¹⁸³ Για τις πιο μακρινές σχέσεις του θα σημειώσω μόνον ότι το οιδιπόδειο σύμπλεγμα στάθηκε πολύ γόνιμο για τη λογοτεχνική παραγωγή. Σε ένα αξιόλογο βιβλίο ο Όττο Ρανκ [1912b] έδειξε ότι οι δραματουργοί όλων των εποχών αντλούσαν τα θέματά τους κυρίως από το οιδιπόδειο και αιμομεικτικό σύμπλεγμα, τις παραλλαγές και τις συγκαλύψεις του. Πρέπει επίσης να μνημονεύσουμε ότι οι δύο εγκληματικές επιθυμίες του οιδιπόδειου συμπλέγματος πολύ πριν από την εποχή της ψυχανάλυσης είχαν αναγνωρισθεί ως οι σωστοί εκπρόσωποι της ακατάσχετης ορμικής ζωής. Ανάμεσα στα κείμενα του εγκυκλοπαιδιστή Ντιντερό θα βρείτε τον περίφημο διάλογο *Le neveu de Rameau* (Ο

183. [Με αυτό το θέμα ασχολείται διεξοδικά στο κεφ. III της εργασίας του *Das Ich und das Es* (1923b), *Studienausgabe*, τόμ. 3, σελ. 299 κ.ε.].

ανιψιός του Ραμώ), τον οποίο μετέφρασε στα γερμανικά ο ίδιος ο Γκαίτε. Εκεί μπορείτε να διαβάσετε την αξιοσημείωτη πρόταση: *Αν ο μικρός άγριος αφηνόταν στην τύχη του, ώστε να διατηρήσει όλη του την ανοησία και να προσθέσει στον περιορισμένο νου τού νηπίου την βιαιότητα των παθών τριαντάχρονου άνδρα, θα στραγγάλιζε τον πατέρα του και θα κοιμόταν με τη μητέρα του.*

Κάτι άλλο όμως δεν μπορώ να το προσπεράσω. Δεν πρέπει να αφήσουμε απαρατήρητη τη μνεία του ονείρου από τη μητέρα-σύζυγο του Οιδίποδα. Θυμάστε ακόμη το συμπέρασμά μας από τις αναλύσεις ονείρων, ότι οι ονειροπλαστικές επιθυμίες είναι πολύ συχνά διεστραμμένης, αιμομεικτικής φύσης, ή ότι μαρτυρούν μια απροσδόκητη εχθρότητα απέναντι σε στενούς και αγαπημένους συγγενείς; Είχαμε αφήσει τότε [9η Παράδοση, σελ. 138 κ.ε.] αναπάντητο το ερώτημα για την προέλευση αυτών των κακών διαθέσεων. Τώρα μπορείτε να δώσετε και σεις την απάντηση. Είναι νηπιακές και όσον αφορά τη συνειδητή ζωή ήδη από καιρό εγκαταλειμμένες τοποθετήσεις της λίμπιντο και επενδύσεις αντικειμένων,¹⁸⁴ που τη νύχτα αποδεικνύονται ακόμη υπαρκτές και κατά κάποιον τρόπο ικανές να λειτουργήσουν. Επειδή όμως όλοι οι άνθρωποι έχουν τέτοια διεστραμμένα, αιμομεικτικά και θανατικά όνειρα, όχι μόνον οι νευρωτικοί, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι και οι κανονικοί σήμερα άνθρωποι έχουν διατρέξει την πορεία ανάπτυξης μέσω των διαστροφών και των επενδύσεων αντικειμένων του οιδιπόδειου συμπλέγματος, ότι αυτή είναι η πορεία της κανονικής εξέλιξης, ότι οι νευρωτικοί μάς δείχνουν απλώς σε μεγέθυνση και πιο αδρά αυτά που μας φανερώνει και στην περίπτωση των υγιών η ανάλυση των ονείρων. Και αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους παρουσιάσαμε τη μελέτη των ονείρων προτού εξετάσουμε τα νευρωτικά συμπτώματα.

184. [Δηλαδή φορτίσεις ψυχικής ενέργειας που συγκεντρώνονται πάνω σε αντικείμενα].

ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΡΟΦΗ. ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ

Κυρίες και κύριοι! Είδαμε ότι η λειτουργία της λίμπιντο διατρέχει μια μακρά πορεία ανάπτυξης μέχρι να τεθεί στην υπηρεσία της αναπαραγωγής με τον λεγόμενο κανονικό τρόπο. Θα σας δείξω σήμερα τη σημασία που έχει αυτό το γεγονός για τη γένεση των νευρώσεων.

Νομίζω ότι βρισκόμαστε σε αρμονία με όσα διδάσκει η γενική παθολογία, όταν υποθέτουμε πως μια τέτοια ανάπτυξη ενέχει δύο κινδύνους: της *αναστολής* και της *επαναστροφής*. Αυτό σημαίνει ότι λαμβάνοντας υπόψη την γενική τάση των βιολογικών διεργασιών για παραλλαγές πρέπει να αναμένουμε ότι μια τέτοια διαδικασία δεν θα διατρέξει όλες τις προκαταρκτικές φάσεις εξίσου επιτυχώς ούτε θα τις υπερβεί όλες πλήρως· κατά ένα μέρος η λειτουργία θα κρατηθεί μόνιμα σε αυτές τις παλαιότερες βαθμίδες και η συνολική εικόνα ανάπτυξης θα παρουσιάζει στοιχεία αναστολής.

Ας ψάξουμε για ανάλογα φαινόμενα σε άλλα πεδία. Όταν ένας ολόκληρος λαός εγκαταλείπει τις κοιτίδες του σε αναζήτηση νέων τόπων, όπως συνέβαινε συχνά σε παλαιότερες περιόδους της ανθρώπινης ιστορίας, δεν φθάνει ασφαλώς ολόκληρος στην νέα πατρίδα. Εκτός από άλλες απώλειες, μικρότερα σύνολα ή ομάδες μεταναστών πρέπει να σταμάτησαν καθ' οδόν και να εγκαταστάθηκαν σε τέτοιους ενδιάμεσους σταθμούς, ενώ ο κύριος όγκος συνέχισε την πορεία του. Υπάρχουν όμως και πιο κοντινά παραδείγματα ανάλογων φαινομένων. Όπως ξέρετε, στα ανώτερα θηλαστικά οι αρσενικοί γεννητικοί αδένες, που αρχικά βρίσκονται βαθιά μέσα στην κοιλιακή κοιλότητα, σε μια χρονική περίοδο της ενδομήτριας ζωής αρχίζουν να μετατοπίζονται και φθάνουν σχεδόν κάτω από το δέρμα του άκρου της λεκάνης. Ως συνέπεια αυτής της μετατόπισης διαπιστώνεται σε πολλά αρσενικά ότι ένα από αυτά τα δίδυμα όργανα έχει μείνει πίσω στη λεκανεία κοιλότητα ή έχει βρει μια μόνιμη θέση στον λεγόμενο βουβωνικό σωλήνα, από τον οποίο πρέπει να περάσουν και οι δύο αδένες κατά τη μετατόπισή τους, ή ότι τουλάχιστον αυτός ο σωλήνας έχει μείνει ανοιχτός, ενώ κανονικά πρέπει να κλείνει μετά την αποπεράτωση της μετατόπισης των γεννητικών αδένων.

Στην πρώτη μου επιστημονική εργασία που αποπεράτωσα ως νεαρός φοιτητής υπό την διεύθυνση του von Brücke ασχολήθηκα με την προέλευση των οπίσθιων νευρικών ριζιδίων στον νωτιαίο μυελό ενός μικρού ψαριού με εντελώς αρχαϊκή διάπλαση. Βρήκα ότι οι νευρικές ίνες αυτών των ριζιδίων εκφύονται από μεγάλα κύτταρα στο οπίσθιο

κέρας της φαιάς ουσίας, κάτι που δεν συμβαίνει πια στα άλλα ζώα που διαθέτουν νωτιαίο μυελό. Σύντομα όμως ανακάλυψα επίσης ότι τέτοια νευρικά κύτταρα βρίσκονται και έξω από την φαιά ουσία σε όλο το διάστημα ως το λεγόμενο νωτιαίο γάγγλιο της οπίσθιας ρίζας, γιατί έβγαλα το συμπέρασμα ότι τα κύτταρα αυτών των γαγγλιακών συστάδων έχουν μετατοπισθεί από τον νωτιαίο μυελό στο διάστημα των ριζιδίων των νεύρων. Αυτό δείχνει και η ιστορία της εξέλιξης· σε αυτό το μικρό ψάρι όμως ολόκληρη η διαδρομή ήταν διακριτή από εναπομείναντα κύτταρα.¹⁸⁵ Αν εξετάσετε ακριβέστερα αυτές τις αναλογίες, εύκολα θα βρείτε τα αδύνατα σημεία τους. Γιαυτό θα το πούμε χωρίς περιστροφές: ορισμένα μερίδια κάθε μεμονωμένης σεξουαλικής τάσης είναι δυνατόν να έχουν απομείνει σε παλαιότερες βαθμίδες ανάπτυξης, ενώ άλλα μερίδια ενδέχεται να έχουν φθάσει στον τελικό τους στόχο. Όπως βλέπετε, φανταζόμαστε κάθε τέτοια τάση σαν ένα από την αρχή της ζωής συνεχιζόμενο ρεύμα, το οποίο αναλύουμε, ως έναν βαθμό τεχνητά, σε χωριστές διαδοχικές ώσεις. Η εντύπωσή σας, ότι αυτές οι ιδέες πρέπει να αποσαφηνισθούν καλύτερα, είναι σωστή, αλλά μια τέτοια απόπειρα θα μας απομάκρυνε πάρα πολύ. Επιτρέψτε μου ακόμη να σημειώσω ότι μια τέτοια εμμονή μιας μερικής τάσης σε παλαιότερη βαθμίδα ανάπτυξης αποκαλείται *καθήλωση* (της ορμής).

Ο δεύτερος κίνδυνος μιας τέτοιας κλιμακωτής ανάπτυξης βρίσκεται στο γεγονός ότι και τα μερίδια που προχώρησαν περισσότερο μπορούν με μια αναδρομική κίνηση να επιστρέψουν σε μία από αυτές τις προηγούμενες βαθμίδες, κάτι που αποκαλούμε *επαναστροφή*. Μια τέτοια επαναστροφή επιβάλλεται σε μια μερική τάση, όταν η εκπλήρωση της λειτουργίας της, δηλαδή η επίτευξη του στόχου της ικανοποίησής της, στη μεταγενέστερη ή πιο αναπτυγμένη μορφή συναντά μεγάλα εξωτερικά εμπόδια. Έχουμε λόγους να υποθέτουμε ότι η καθήλωση και η επαναστροφή δεν είναι ανεξάρτητες η μία από την άλλη. Όσο πιο ισχυρές είναι οι καθηλώσεις στην πορεία ανάπτυξης, τόσο πιο πιθανό είναι να αποφύγει η λειτουργία τις εξωτερικές δυσκολίες μέσω επαναστροφής ως αυτές τις καθηλώσεις, τόσο πιο ανθεκτική αποδεικνύεται δηλαδή η αναπτυγμένη λειτουργία έναντι των εξωτερικών εμποδίων στην πορεία της. Σκεφθείτε πως, όταν ένας μετακινούμενος λαός έχει αφήσει μεγάλα τμήματά του σε

185. [Εδώ ο Φρόντ συνοψίζει δύο από τις πρώτες μελέτες του. Είχε δημοσιεύσει μια συλλογή από σύντομες αναφορές στο περιεχόμενο των επιστημονικών του εργασιών της περιόδου 1877-1897, όπου περιλαμβάνονται αυτές οι πρώιμες μελέτες μαζί με όλες τις μέχρι τότε σημαντικές νευρολογικές εργασίες του (1897b)].

διάφορους σταθμούς της πορείας του, οι πιο προχωρημένοι θα είναι ευνόητο να αποσυρθούν σε αυτούς τους σταθμούς, αν χτυπηθούν ή προσκρούσουν σε έναν πανίσχυρο εχθρό. Θα διατρέχουν όμως και μεγαλύτερον κίνδυνο να ηττηθούν, αν έχουν αφήσει πίσω τους σχετικά μεγάλα τμήματα.

Για την κατανόηση των νευρώσεων είναι σημαντικό να μην ξεχνάτε ποτέ αυτή τη σχέση μεταξύ καθήλωσης και επαναστροφής. Θα έχετε έτσι ένα σταθερό στήριγμα στην αναζήτηση των αιτίων που προκαλούν τις νευρώσεις, στο ζήτημα της αιτιολογίας των νευρώσεων, με το οποίο θα καταπιαστούμε σύντομα.

Κατ' αρχάς όμως θα μας απασχολήσει ακόμη η επαναστροφή. Ύστερα από όσα γνωρίζετε για την ανάπτυξη της λειτουργίας της λίμπιντο, μπορείτε να περιμένετε δύο ειδών επαναστροφές: την επιστροφή στα πρώτα αντικείμενα που έχουν επενδυθεί από τη λίμπιντο, τα οποία, ως γνωστόν, είναι αιμομεικτικής φύσης, και την επιστροφή ολόκληρης της σεξουαλικής οργάνωσης σε παλαιότερες βαθμίδες. Και τα δύο είδη εμφανίζονται στις νευρώσεις μεταβίβασης [βλέπε 19η Παράδοση, σελ. 288] και παίζουν σπουδαίον ρόλο στον μηχανισμό τους. Ιδίως η επιστροφή στα πρώτα αιμομεικτικά αντικείμενα της λίμπιντο είναι ένα γνώρισμα που συναντούμε στους νευρωτικούς με μια όντως κουραστική συχνότητα. Θα μπορούσαμε να πούμε πολύ περισσότερα για τις επαναστροφές της λίμπιντο, αν λάβουμε υπόψη μας και μια άλλη ομάδα νευρώσεων, τις λεγόμενες ναρκισσιτικές, κάτι που προς το παρόν δεν σκοπεύουμε να κάνουμε. Αυτές οι παθήσεις μάς επιτρέπουν να γνωρίσουμε και άλλες διαδικασίες ανάπτυξης της λιμπιντικής λειτουργίας, τις οποίες δεν έχουμε αναφέρει ως τώρα, και αντίστοιχα μας δείχνουν νέα είδη επαναστροφής. Νομίζω όμως ότι τώρα πρέπει να σας συστήσω προπάντων να μην συγχέετε την *επαναστροφή* με την *απώθηση* και να σας βοηθήσω να αποσαφηνίσετε τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο διαδικασίες. Απώθηση είναι, όπως θα θυμάστε, εκείνη η διαδικασία με την οποία μια πράξη που μπορεί να συνειδητοποιηθεί, δηλαδή μια πράξη που ανήκει στο σύστημα *Πσν*, γίνεται ασυνείδητη, δηλαδή αναπέμπεται στο σύστημα *Ασν*.¹⁸⁶ Για απώθηση μιλούμε επίσης, όταν η ασυνείδητη ψυχική πράξη δεν βρίσκει καν εισδοχή στο επόμενο προσυνειδητό σύστημα, αλλά αποκρούεται από τη λογοκρισία ήδη στο κατώφλι. Η έννοια της απώθησης δεν περιέχει δηλαδή καμιά σχέση προς τη σεξουαλικότητα: παρακαλώ να προσέξετε καλά αυτό το σημείο. Δηλώνει μια καθαρά ψυχολογική διαδικασία, την

186. [*Πσν* και *Ασν* είναι συντομογραφίες που αντιστοιχούν στο «προσυνειδητό» και στο «ασυνείδητο» ψυχικό σύστημα].

οποία θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε καλύτερα αποκαλώντας την *τοπική*. Με αυτό θέλουμε να πούμε ότι έχει να κάνει με τους υποτιθέμενους ψυχικούς χώρους ή, αν απορρίψουμε αυτή την αδρή βοηθητική παράσταση, με τη δομή του ψυχικού μηχανισμού, τον οποίο απαρτίζουν χωριστά ψυχικά συστήματα.

Με τους προαναφερόμενους παραλληλισμούς παρατηρούμε ότι τον όρο «επαναστροφή» δεν τον χρησιμοποιήσαμε ως τώρα με τη γενική του σημασία, αλλά με μια εντελώς ειδική. Αν του δώσετε το γενικό του νόημα, δηλαδή της επιστροφής από μια υψηλότερη σε μια χαμηλότερη βαθμίδα ανάπτυξης, τότε μπορεί και η απώθηση να υπαχθεί στην επαναστροφή, διότι μπορεί και αυτή να περιγραφεί ως επιστροφή σε μια παλαιότερη και βαθύτερα κείμενη βαθμίδα ανάπτυξης μιας ψυχικής πράξης. Μόνο που στην περίπτωση της απώθησης δεν προέχει για μας αυτή η οπισθοδρομική κατεύθυνση, αφού μιλούμε για απώθηση και υπό την *δυναμική* έννοια, όταν μια ψυχική πράξη συγκρατείται στη χαμηλότερη βαθμίδα του ασυνείδητου. Απώθηση είναι λοιπόν μια τοπική-δυναμική έννοια, επαναστροφή μια καθαρά περιγραφική. Αυτό όμως που μέχρι τώρα αποκαλούσαμε επαναστροφή και το συσχετίζαμε με την καθήλωση εννοεί αποκλειστικά την επιστροφή της λίμπιντο σε προηγούμενους σταθμούς ανάπτυξης της, δηλαδή κάτι ουσιαστικά διαφορετικό από την απώθηση και εντελώς ανεξάρτητο από αυτή. Δεν μπορούμε επίσης να αποκαλέσουμε την επαναστροφή της λίμπιντο καθαρά ψυχική διαδικασία και δεν ξέρουμε ποιά θέση θα έπρεπε να της δώσουμε μέσα στον ψυχικό μηχανισμό. Ακόμη και αν ασκεί την πιο ισχυρή επιρροή στην ψυχική ζωή, ο οργανικός παράγων είναι εδώ όντως το προεξέχον συστατικό της.

Τέτοιου είδους αναλύσεις, κύριοι, είναι κατ' ανάγκη κάτι πολύ ξερό. Ας στραφούμε λοιπόν στην κλινική, για να δούμε κάπως πιο εντυπωσιακές εφαρμογές αυτών που συζητούμε. Ξέρετε ότι η υστερία και η ψυχαναγκαστική νεύρωση είναι οι δύο κύριοι εκπρόσωποι της ομάδας των νευρώσεων μεταβίβασης. Στην υστερία υπάρχει βέβαια μια επαναστροφή της λίμπιντο προς τα πρώτα αιμομεικτικά σεξουαλικά αντικείμενα, η οποία μάλιστα αποτελεί τον πάγιο κανόνα, δεν υπάρχει όμως καμιά επαναστροφή σε μια παλαιότερη βαθμίδα της σεξουαλικής οργάνωσης. Τον κύριο ρόλο στον μηχανισμό της υστερίας παίζει αντ' αυτού η απώθηση. Αν μου είναι επιτρεπτό να συμπληρώσω την μέχρι σήμερα εγγυημένη γνώση μας γι' αυτή τη νεύρωση με μια κατασκευή, θα μπορούσα να περιγράψω την κατάσταση πραγμάτων ως εξής: Η συνένωση των μερικών ορμών υπό την πρωτοκα-

θεδρία των γεννητικών οργάνων έχει πραγματοποιηθεί, αλλά τα αποτελέσματά της συναντούν την αντίσταση του συνδεδεμένου με τη συνείδηση προσυνειδητού συστήματος. Η γεννητική οργάνωση ισχύει λοιπόν για το ασυνείδητο, όχι όμως και για το προσυνειδητό, και αυτή η απόρριψη από τη μεριά του προσυνειδητού σχηματίζει μια εικόνα που παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με την κατάσταση πριν από την πρωτοκαθεδρία των γεννητικών οργάνων. Και όμως είναι εντελώς διαφορετική. — Από τις δύο επαναστροφές της λίμπιντο πολύ πιο εντυπωσιακή είναι εκείνη που ξαναγυρίζει σε μια παλαιότερη φάση της σεξουαλικής οργάνωσης. Επειδή αυτή λείπει από την υστερία και αφού ολόκληρη η αντίληψή μας για τις νευρώσεις βρίσκεται ακόμη πάρα πολύ υπό την επιρροή της μελέτης της υστερίας, που προηγήθηκε χρονικά, η σημασία της επαναστροφής της λίμπιντο μας έγινε σαφής πολύ αργότερα απότι ο ρόλος της απώθησης. Πρέπει λοιπόν να αναμένουμε ότι οι αντιλήψεις μας θα δεχθούν και άλλες διευρύνσεις και μεταξιώσεις, όταν εκτός από την υστερία και την ψυχαναγκαστική νεύρωση εξετάσουμε και τις άλλες μορφές νεύρωσης, τις ναρκισσιτιστικές.

Στην ψυχαναγκαστική νεύρωση, αντίθετα, η επαναστροφή της λίμπιντο στην προηγούμενη βαθμίδα της σαδιστικής-πρωκτικής οργάνωσης είναι το πιο εντυπωσιακό γεγονός, το οποίο μάλιστα είναι καθοριστικό για την εκδήλωση μέσω συμπτωμάτων. Η παρόρμηση αγάπης πρέπει τότε να συγκαλύπτεται ως σαδιστική παρόρμηση. Η ψυχαναγκαστική ιδέα: θέλω να σε σκοτώσω, αν την απελευθερώσουμε από ορισμένα συμπληρώματα, τα οποία όμως δεν είναι τυχαία, αλλά απαραίτητα, σημαίνει κατά βάθος απλώς και μόνο: θέλω να σε απολαύσω σε μια σχέση αγάπης. Αν λάβετε επιπλέον υπόψη σας ότι ταυτόχρονα έχει συμβεί μια επαναστροφή ως προς το αντικείμενο, έτσι που αυτές οι παρορμήσεις αφορούν μόνο τα πλησιέστερα και τα πιο αγαπημένα πρόσωπα, τότε μπορείτε να φαντασθείτε τον τρόπο που προκαλούν στον ασθενή αυτές οι ψυχαναγκαστικές ιδέες και ταυτόχρονα την ξενικότητα με την οποία εμφανίζονται στη συνειδητή του αντίληψη. Αλλά και η απώθηση έχει το μεγάλο μερίδιό της στον μηχανισμό αυτών των νευρώσεων, το οποίο όμως δεν μπορεί να προσδιορισθεί εύκολα σε μια τόσο σύντομη εισαγωγή όπως η δική μας. Μια επαναστροφή της λίμπιντο χωρίς απώθηση δεν θα κατέληγε ποτέ σε μια νεύρωση, αλλά σε μια διαστροφή. Από αυτό αντιλαμβάνεσθε ότι η απώθηση είναι η διαδικασία που προσιδιάζει περισσότερο στη νεύρωση και την χαρακτηρίζει καλύτερα από οτιδήποτε άλλο. Ενδέχεται όμως να έχω κάποτε την ευκαιρία να σας δείξω τι γνωρίζουμε για τον μηχανισμό των διαστροφών, και

τότε θα δείτε ότι και εδώ τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά όπως θα ήθελε κανείς να τα κατασκευάσει.¹⁸⁷

Κύριοι! Νομίζω ότι για να συμφιλιωθείτε πιο εύκολα με όσα ακούσατε πιο πάνω για την καθήλωση και την επαναστροφή της λίμπιντο, το καλύτερο θα ήταν να τα θεωρήσετε ως προετοιμασία για τη διερεύνηση της αιτιολογίας των νευρώσεων. Σχετικά με αυτό το ζήτημα σας έχω κάνει μόνο μία ανακοίνωση, ότι οι άνθρωποι γίνονται νευρωτικοί, όταν τους αφαιρείται η δυνατότητα να ικανοποιήσουν τη λίμπιντό τους, δηλαδή εξαιτίας της «στέρησης», όπως σας είπα, και ότι τα συμπτώματά τους είναι ακριβώς το υποκατάστατο της στερημένης ικανοποίησης [βλέπε 19η Παράδοση, σελ. 288]. Αυτό δεν σημαίνει φυσικά ότι κάθε στέρηση της λιμπιντικής ικανοποίησης κάνει όλους όσους πλήττει νευρωτικούς, αλλά μόνον ότι σε όλες τις μελετηθείσες περιπτώσεις νευρώσεως μπορούσε να αποδειχθεί η ύπαρξη του παράγοντα της στέρησης. Η πρόταση δεν είναι δηλαδή αντιστρέψιμη. Θα έχετε αντιληφθεί βέβαια και σεις ότι αυτή η θέση δεν έμελλε να αποκαλύψει όλο το μυστικό της αιτιολογίας των νευρώσεων, αλλά υπογράμμιζε απλώς μια σημαντική και απαραίτητη προϋπόθεση.

Δεν ξέρω αν πρέπει τώρα να συνεχίσουμε τη συζήτηση του θέματος ασχολούμενοι με τη φύση της στέρησης ή με την ιδιαιτερότητα του στερούμενου. Η στέρηση είναι πάντως μόνο σε πολύ σπάνιες περιπτώσεις ολόπλευρη και απόλυτη· για να λάβει ενεργά παθογόνο χαρακτήρα, πρέπει μάλλον να αφορά τον μόνο τρόπο ικανοποίησης που αποζητεί το άτομο, τον μόνο για τον οποίο είναι ικανό. Υπάρχουν γενικά πολλές δυνατότητες να ανεχθεί κανείς τη στέρηση της λιμπιντικής ικανοποίησης χωρίς να αρρωστήσει. Προπάντων γνωρίζουμε ανθρώπους που είναι σε θέση να υποστούν μια τέτοια στέρηση χωρίς να πάθουν τίποτε· δεν είναι ευτυχισμένοι, υποφέρουν λαχταρώντας την ικανοποίηση, αλλά δεν αρρωσταίνουν. Επίσης πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι ειδικά οι σεξουαλικές ορμές είναι εξαιρετικά *εύπλαστες*, αν μπορώ να το πω έτσι. Η μία μπορεί να λάβει τη θέση της άλλης ή να δεχθεί την ένταση της άλλης· όταν η πραγματικότητα αποκλείει την ικανοποίηση της μιας, η ικανοποίηση της άλλης προσφέρει πλήρη αποζημίωση. Οι μεταξύ τους σχέσεις είναι σαν ένα δίκτυο συγκοινωνούντων δοχείων γεμάτων με ένα υγρό, και αυτό παρά την υποταγή τους στην πρωτοκαθεδρία των γεννητικών

187. [Είναι ένα από τα σημεία στα οποία, όπως παρατηρεί ο Φρόυντ στην κατακλείδα της τελευταίας Παράδοσης, σελ. 440, από έλλειψη χρόνου δεν μπόρεσε να επανέλθει].

οργάνων, κάτι που δύσκολα φανταζόμαστε ως ενιαία ιδέα. Οι μερικές ορμές της σεξουαλικότητας, όπως και η σεξουαλική τάση ως συνισταμένη τους, έχουν επίσης σε μεγάλο βαθμό την ικανότητα να αλλάζουν αντικείμενο, δηλαδή να το ανταλλάσσουν με άλλο πιο προσιτό. Αυτή η μεταθεσιμότητα και η προθυμία ανάληψης υποκατάστατων αντενεργούν οπωσδήποτε σθεναρά στην παθογόνο δράση μιας στέρησης. Ανάμεσα σε αυτές τις διαδικασίες που προστατεύουν το άτομο από την αρρώστια λόγω στέρησης υπάρχει μία που έχει αποκτήσει ιδιαίτερη πολιτισμική σημασία. Συνίσταται στο γεγονός ότι η σεξουαλική τάση εγκαταλείπει τον στόχο της, που είναι η μερική ή η αναπαραγωγική ηδονή, και στρέφεται προς άλλον, ο οποίος γενετικά συναρτάται με τον εγκαταλειμμένο χωρίς να είναι σεξουαλικός, αλλά θα πρέπει να αποκληθεί κοινωνικός. Ονομάζουμε αυτή τη διαδικασία «μετουσίωση» και συμφωνούμε με την γενική εκτίμηση, η οποία θέτει τους κοινωνικούς στόχους πάνω από τους κατά βάθος ιδιοτελείς σεξουαλικούς. Η μετουσίωση είναι εξάλλου μόνο μια ειδική περίπτωση της ανάκλισης σεξουαλικών τάσεων σε άλλες μη σεξουαλικές. [Πρβλ. σελ. 301]. Θα αναφερθούμε και πάλι σε αυτή αργότερα. [Στο τέλος της επόμενης Παράδοσης].

Τώρα θα έχετε την εντύπωση ότι η στέρηση γίνεται πια κάτι ασήμαντο, αφού επιστρατεύονται πολλά μέσα που επιδιώκουν να την κάνουν ανεκτή. Κάθε άλλο, αφού διατηρεί την παθογόνο δύναμή της. Αυτά τα αντίμετρα είναι εν γένει ανεπαρκή. Ο βαθμός ανικανοποίητης λίμπιντο που μπορούν γενικά να ανεχθούν οι άνθρωποι είναι περιορισμένος. Η λίμπιντο δεν διατηρείται σε όλους τους ανθρώπους εύπλαστη και ευκίνητη, ενώ η μετουσίωση μπορεί να αναλάβει μόνο ένα ορισμένο μέρος της λίμπιντο και επιπλέον πολλοί άνθρωποι έχουν ελάχιστη ικανότητα να μετουσιώνουν. Ο σπουδαιότερος από αυτούς τους περιορισμούς αφορά πάντως την ευκινησία της λίμπιντο, καθώς η ικανοποίηση του ατόμου εξαρτάται από την επίτευξη ενός πολύ μικρού αριθμού στόχων και αντικειμένων. Αν θυμηθείτε απλώς ότι μια ατελής ανάπτυξη της λίμπιντο αφήνει πίσω της εκτεταμένες και ίσως πολλαπλές καθηλώσεις της λίμπιντο σε προηγούμενες φάσεις οργάνωσης και εύρεσης του αντικειμένου, οι οποίες συνήθως δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσουν μια πραγματική ικανοποίηση, θα αναγνωρίσετε στην καθήλωση της λίμπιντο τον δεύτερο ισχυρό παράγοντα που μαζί με τη στέρηση συντελεί στην πρόκληση της ασθένειας. Με μια σύντομη και σχηματοποιημένη διατύπωση μπορείτε να πείτε ότι η καθήλωση της λίμπιντο αποτελεί τον εσωτερικό, προδιαθεσιακό παράγοντα στην αιτιολογία των νευρώσεων, ενώ η στέρηση είναι ο εξωτερικός, συγκυριακός παράγων.

Σε αυτό το σημείο εκμεταλλεύομαι την ευκαιρία να σας επισημά-

νω τον κίνδυνο που περικλείει μια μεροληψία σε μια περιττή διαμάχη. Στην επιστημονική ζωή είναι πολύ προσφιλές να επιλέγει κανείς ένα μέρος της αλήθειας, να το εκλαμβάνει ως ολόκληρη την αλήθεια και να καταπολεμάει υπέρ αυτού του μέρους όλο το υπόλοιπο, που δεν είναι λιγότερο αληθινό. Με αυτόν τον τρόπο έχουν ήδη αποσχισθεί από το ψυχαναλυτικό κίνημα μερικές ομάδες διάφορων κατευθύνσεων, από τις οποίες η μία αναγνωρίζει μόνο τις εγωιστικές ορμές, ενώ απορρίπτει τις σεξουαλικές, η άλλη εκτιμά μόνο την επιρροή των πραγματικών προβλημάτων ή καθηκόντων της ζωής, ενώ παραβλέπει την επίδραση του ατομικού παρελθόντος¹⁸⁸ κλπ. Εδώ λοιπόν έχουμε πάλι μια αφορμή για μια παρόμοια αντιπαράθεση, για το επίμαχο ζήτημα: Είναι οι νευρώσεις *εξωγενείς* ή *ενδογενείς* ασθένειες, αναπόφευκτες συνέπειες μιας ορισμένης ιδιοσυστασίας ή προϊόντα ορισμένων επιβλαβών (τραυματικών) εντυπώσεων της ζωής, και ιδιαίτερα: προκαλούνται από την καθήλωση της λίμπιντο (και την υπόλοιπη σεξουαλική ιδιοσυστασία) ή από την πίεση της στέρησης; Αυτό το δίλημμα δεν μου φαίνεται πιο σοφό από ένα άλλο, που θα μπορούσα να σας το παραθέσω: Δημιουργείται το παιδί από τον γεννήτορα πατέρα ή από την συλλαμβάνουσα μητέρα; Και οι δύο όροι είναι εξίσου απαραίτητοι, θα μου απαντήσετε δικαιολογημένα. Στην πρόκληση των νευρώσεων η σχέση είναι, αν όχι ακριβώς η ίδια, τουλάχιστον πολύ παρόμοια. Για τη θεώρηση των αιτιών οι περιπτώσεις νευρωτικών παθήσεων διατάσσονται σε μια σειρά όπου αυτοί οι δύο παράγοντες — η σεξουαλική ιδιοσυστασία και τα βιώματα ή, αν θέλετε: η καθήλωση της λίμπιντο και η στέρηση — αντιπροσωπεύονται με τρόπο που ο ένας να μεγαλώνει, όταν ο άλλος μειώνεται. Στο ένα άκρο της σειράς είναι οι ακραίες περιπτώσεις για τις οποίες μπορείτε να πείτε με σιγουριά: Αυτοί οι άνθρωποι θα αρρώσταιναν οπωσδήποτε λόγω της ιδιόρρυθμης ανάπτυξης της λίμπιντό τους, όποια και αν ήταν τα βιώματά τους, όσο και αν προστατεύονταν στη ζωή τους. Στο άλλο άκρο έχουμε τις περιπτώσεις όπου, αντίθετα, πρέπει να αποφανθείτε ότι αυτοί οι άνθρωποι θα είχαν αποφύγει την αρρώστια, αν η ζωή δεν τους είχε φέρει σε αυτή ή εκείνη την κατάσταση. Στις μεσαίες περιπτώσεις αυτής της σειράς συνδυάζεται η μεγαλύτερη ή μικρότερη επίδραση της προδιαθεσιακής σεξουαλικής ιδιοσυστασίας με την μικρότερη ή μεγαλύτερη επίδραση των επιβλαβών απαιτήσεων της ζωής. Η σεξουαλική τους ιδιοσυστασία δεν θα τους είχε οδηγήσει στη νευρώση, αν δεν είχαν τέτοια βιώματα, και αυτά τα βιώματα δεν θα ήταν τραυματικά γι' αυτούς, αν οι λιμπιντικές συνθήκες ήταν διαφορετικές. Ομολογώ ότι

188. [Εδώ ο Φρόντ αναφέρεται στις σχολές του Άντλερ και του Γιούνγκ].

σε αυτή τη σειρά τα προδιαθεσιακά στοιχεία έχουν σχετικά μεγαλύτερη σημασία, αλλά και αυτή η ομολογία εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο οριοθετείτε τη νευρικήτητα.

Κύριοι! Σας προτείνω να θεωρήσετε τις σειρές αυτού του είδους *συμπληρωματικές σειρές*¹⁸⁹ και σας προαναγγέλλω ότι θα έχουμε και αργότερα λόγους να καταρτίσουμε και άλλες σειρές ανάλογου είδους.

Η εμμονή με την οποία η λίμπιντο προσκολλάται σε ορισμένες κατευθύνσεις και αντικείμενα, η *προσκολλητικότητα* ή *εμπεδωσιμότητά* της, όπως θα λέγαμε, εμφανίζεται στα μάτια μας σαν ένας αυτοτελής και ατομικά μεταβλητός παράγων, οι εξαρτήσεις του οποίου μας είναι εντελώς άγνωστες, και ασφαλώς δεν πρόκειται πια να υποτιμήσουμε τη σημασία του όσον αφορά την αιτιολογία των νευρώσεων. Δεν πρέπει όμως να υπερτιμούμε τη στενότητα αυτής της σχέσης, αφού μια τέτοια «προσκολλητικότητα» της λίμπιντο παρατηρείται — για άγνωστους λόγους — υπό πολυάριθμες προϋποθέσεις και σε κανονικούς ανθρώπους, ενώ αποτελεί καθοριστικό στοιχείο στα άτομα που τρόπον τινά είναι το αντίθετο των νευρικών, στους διεστραμμένους. Ήδη πριν από την εποχή της ψυχανάλυσης (Binet [1888]) υπήρχε στο ιστορικό των διεστραμμένων αρκετά συχνά μια πολύ πρώιμη εντύπωση ανώμαλης κατεύθυνσης των ορμών ή εκλογής αντικειμένου, όπου η λίμπιντο του εν λόγω ατόμου ήταν προσκολλημένη για πάντα. Συχνά δεν ξέρει κανείς τι έκανε αυτή την εντύπωση ικανή να ασκήσει μια τόσο έντονη έλξη στη λίμπιντο. Θα σας αναφέρω μια τέτοια περίπτωση που παρατήρησα. Ένας άνδρας, για τον οποίο σήμερα το γεννητικό όργανο της γυναίκας και όλα τα άλλα θέλγητρά της δεν σημαίνουν τίποτε και ο οποίος μπορεί να μεταφερθεί σε κατάσταση ακαταμάχητης σεξουαλικής διέγερσης μόνο από ένα παλουτσωμένο πόδι ορισμένου τύπου, θυμάται ένα βίωμα από το έκτο έτος της ηλικίας του που στάθηκε καθοριστικό για την καθήλωση της λίμπιντό του. Καθόταν σε ένα σκαμνί πλάι στη γκουβερνάντα, με την οποία μάθαινε αγγλικά. Η γκουβερνάντα, μια στεγνή, ελάχιστα ωραία και προχωρημένης ηλικίας γεροντοκόρη με ξεθωριασμένα γαλανά μάτια και ανασηκωμένη μύτη, είχε πάθει κάτι στο πόδι της και το κρατούσε τεντωμένο πάνω σε ένα μαξιλάρι.

189. [Ο Φρόντ χρησιμοποιεί πρώτη φορά αυτόν τον χαρακτηρισμό, αν και αυτή η έννοια συγγενεύει στενά με την «αιτιολογική εξίσωση», που είχε χρησιμοποιήσει πριν από είκοσι και περισσότερα χρόνια: ο χαρακτηρισμός επανέρχεται αρκετές φορές, λόγου χάρι στην 23η Παράδοση, σελ. 346 κ.ε. καθώς και στην 33η Παράδοση της *Νέας σειράς* (σελ. 124 της ελληνικής μετάφρασης, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1977)].

ενώ φορούσε μια βελούδινη παντόφλα· η κνήμη ήταν ευπρεπέστατα σκεπασμένη. Ένα τέτοιο λιπόσαρκο, νευρώδες πόδι, σαν αυτό της γκουβερνάντας που είχε δει τότε, έγινε για το μοναδικό του σεξουαλικό αντικείμενο, ύστερα από μια δειλή απόπειρα για κανονική σεξουαλική δραστηριότητα στην εφηβεία, και αυτός ο άνδρας ήταν απεριόριστα συνεπαρμένος κάθε φορά που αυτός ο τύπος ποδιού συνοδευόταν και από άλλα χαρακτηριστικά που του θύμιζαν την Αγγλίδα γκουβερνάντα. Αυτή η καθήλωση της λίμπιντο δεν τον έκανε όμως νευρωτικό, αλλά διεστραμμένον, ποδοφетиχιστή, όπως λέμε.¹⁹⁰ Όπως βλέπετε λοιπόν, μολονότι η υπέρμετρη και επιπλέον πρόωγη καθήλωση της λίμπιντο είναι απαραίτητη για τη γένεση των νευρώσεων, η σφαίρα επιρροής της είναι ευρύτερη από το πεδίο των νευρώσεων. Αυτή η προϋπόθεση επίσης δεν είναι από μόνη της πιο αποφασιστική απότι η στέρηση που είχαμε προαναφέρει.

Το πρόβλημα της πρόκλησης των νευρώσεων φαίνεται λοιπόν πως γίνεται πιο περίπλοκο. Και πράγματι η ψυχαναλυτική εξέταση μας δίνει να γνωρίσουμε ένα νέο στοιχείο, που δεν λαμβανόταν υπόψη στην αιτιολογική μας σειρά και που γίνεται πιο εύκολα διακριτό σε περιπτώσεις όπου η ως τώρα ψυχική ευεξία διαταράσσεται ξαφνικά από το ξέσπασμα μιας νεύρωσης. Σε αυτά τα άτομα διαπιστώνουμε κατά κανόνα σημάδια μιας διαμάχης μεταξύ διάφορων επιθυμιών ή, όπως συνηθίσαμε να λέμε, μιας ψυχικής *σύγκρουσης*. Ένα μέρος της προσωπικότητας τάσσεται υπέρ ορισμένων επιθυμιών, ένα άλλο ανθίσταται και τις αντικρούει. Χωρίς μια τέτοια σύγκρουση δεν υπάρχει νεύρωση. Αυτό δεν είναι για μας κάτι ιδιαίτερο. Όπως ξέρετε, η ψυχική μας ζωή ταράσσεται συνεχώς από συγκρούσεις, ενώ εμείς πρέπει να αποφασίζουμε για την έκβασή τους. Πρέπει λοιπόν να υπάρχουν ιδιαίτερες προϋποθέσεις, για να γίνει μια τέτοια σύγκρουση νοσηρή. Μπορούμε να ρωτήσουμε ποιές είναι αυτές οι προϋποθέσεις, ανάμεσα σε ποιές ψυχικές δυνάμεις διαδραματίζεται αυτή η παθογόνος σύγκρουση καθώς και ποιές σχέσεις έχει η σύγκρουση προς άλλους γενεσιουργούς παράγοντες.

Ελπίζω ότι θα μπορέσω να σας δώσω επαρκείς απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα, έστω και αν είναι συντετμημένες και σχηματοποιημένες. Η σύγκρουση προκαλείται από τη στέρηση, καθώς η μη ικανοποιημένη λίμπιντο είναι υποχρεωμένη να αναζητήσει άλλα αντικείμενα, άλλους τρόπους. Η σύγκρουση προϋποθέτει ότι αυτοί οι

190. [Βλέπε την εργασία του Φρόντ «Fetischismus», 1927c (ελληνική μετάφραση, «Φετιχισμός», περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φετιχισμός*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991)].

άλλοι τρόποι και αυτά τα άλλα αντικείμενα αποδοκιμάζονται από ένα μέρος της προσωπικότητας, έτσι που προβάλλεται ένα βέτο, το οποίο δεν επιτρέπει προς το παρόν τον νέο τρόπο ικανοποίησης. Από εδώ συνεχίζεται η πορεία σχηματισμού των συμπτωμάτων, την οποία θα παρακολουθήσουμε αργότερα. Οι αποκρουσμένες λιμπιντικές τάσεις καταφέρνουν να επικρατήσουν με έμμεσον τρόπο, όχι όμως χωρίς να ανταποκριθούν στις αντιρρήσεις που εκφράζουν ορισμένες στάσεις και όχι χωρίς να δεχθούν ορισμένους μετριασμούς. Οι έμμεσοι τρόποι είναι οι πορείες σχηματισμού των συμπτωμάτων, τα ίδια τα συμπτώματα αποτελούν την νέα ικανοποίηση ή το υποκατάστατο μιας ικανοποίησης, κάτι που έγινε αναγκαίο λόγω της στέρησης.

Μπορεί να εκφράσει κανείς και διαφορετικά τη σημασία της ψυχικής σύγκρουσης, λέγοντας: για να έχει παθογόνο δράση η *εξωτερική* στέρηση, πρέπει να προστεθεί σε αυτή και η *εσωτερική* στέρηση. Η εξωτερική και η εσωτερική στέρηση αναφέρονται φυσικά σε διαφορετικά αντικείμενα και διαφορετικούς τρόπους. Η εξωτερική στέρηση αφαιρεί τη μία δυνατότητα ικανοποίησης, η εσωτερική στέρηση θέλει να αποκλείσει μια άλλη, για την οποία ξεσπά τότε η σύγκρουση. Προτιμώ αυτή τη διατύπωση, διότι έχει ένα κρυφό περιεχόμενο. Υποδηλώνει ότι πιθανώς οι εσωτερικές παρακωλύσεις έχουν προέλθει κατά την προϊστορία της εξέλιξης του ανθρώπου από πραγματικά εξωτερικά εμπόδια.¹⁹¹

Ποιές είναι όμως οι δυνάμεις από τις οποίες προέρχονται οι αντιρρήσεις κατά της λιμπιντικής τάσης, το αντίπαλο στρατόπεδο στην παθογόνο σύγκρουση; Είναι γενικά οι μη σεξουαλικές ορμικές δυνάμεις· τις συμπεριλαμβάνουμε υπό τον τίτλο «ορμές του Εγώ». Η ψυχανάλυση των νευρώσεων μεταβίβασης δεν μας επιτρέπει την παραπέρα ανάλυσή τους και φθάνουμε να τις γνωρίσουμε κάπως το πολύ μέσω των αντιστάσεων που προβάλλουν στην ανάλυση. Η παθογόνος σύγκρουση είναι λοιπόν μια διαμάχη μεταξύ των ορμών του Εγώ και των σεξουαλικών ορμών. Σε πολλές περιπτώσεις δίδεται η εντύπωση ότι θα μπορούσε να είναι μια σύγκρουση μεταξύ διάφορων, καθαρά σεξουαλικών τάσεων· κατά βάθος όμως πρόκειται για το ίδιο πράγμα, αφού από τις δύο σεξουαλικές τάσεις που έχουν περιέλθει σε σύγκρουση μόνον η μία είναι κάθε φορά εκείνη που είναι σύμφωνη προς το Εγώ, ενώ η άλλη προκαλεί την άμυνά του. Δηλαδή παραμένει μια σύγκρουση μεταξύ Εγώ και σεξουαλικότητας.

191. [Βλέπε και σχετικές παρατηρήσεις στην επόμενη Παράδοση, σελ. 355. Το συνολικό ζήτημα της στέρησης ως αιτίας νευρώσης παρουσιάζεται στην εργασία του Φρόντ «Über neurotische Erkrankungstypen» (1912c)].

Κύριοι! Πολύ συχνά, κάθε φορά που η ψυχανάλυση αποδίδει ένα ψυχικό γίνεσθαι στις σεξουαλικές ορμές, συναντά την ενοχλητική άμυνα εκείνων που της αντιτείνουν ότι ο άνθρωπος δεν αποτελείται μόνον από σεξουαλικότητα, στην ψυχική ζωή υπάρχουν και άλλες ορμές ή ενδιαφέροντα εκτός από τις σεξουαλικές, δεν μπορούμε να ανάγουμε «τα πάντα» στη σεξουαλικότητα κλπ. Λοιπόν, είναι πολύ ευχάριστο κάποτε να συμφωνεί κανείς με τους αντιπάλους του. Η ψυχανάλυση δεν έχει ξεχάσει ποτέ ότι υπάρχουν και μη σεξουαλικές ορμές, έχτισε το οικοδόμημά της στηριζόμενη στον αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ των σεξουαλικών ορμών και των ορμών του Εγώ και εν όψει κάθε αντίρρησης υποστήριξε ότι οι νευρώσεις δεν προέρχονται από τη σεξουαλικότητα, αλλά ότι οφείλουν την προέλευσή τους στη σύγκρουση μεταξύ του Εγώ και της σεξουαλικότητας. Δεν έχει κανέναν νοητό λόγο να αμφισβητήσει την ύπαρξη ή τη σημασία των ορμών του Εγώ, ενώ παρακολουθεί τον ρόλο των σεξουαλικών ορμών στην αρρώστια και στη ζωή. Αλλά της επιφυλάχθηκε η μοίρα να ασχολείται κατά κύριο λόγο με τις σεξουαλικές ορμές, επειδή αυτές έγιναν πιο προσιτές στην κατανόηση λόγω των νευρώσεων μεταβίβασης και επειδή θεώρησε χρέος της να μελετήσει αυτό που άλλοι είχαν παραμελήσει.

Επίσης δεν είναι αλήθεια ότι η ψυχανάλυση δεν ενδιαφέρθηκε καθόλου για την μη σεξουαλική πλευρά της προσωπικότητας. Ακριβώς ο διαχωρισμός μεταξύ του Εγώ και της σεξουαλικότητας μας επέτρεψε να δούμε με ιδιαίτερη σαφήνεια ότι και οι ορμές του Εγώ υφίστανται μια σημαντική ανάπτυξη, η οποία μάλιστα ούτε είναι εντελώς ανεξάρτητη από τη λίμπιντο ούτε μένει χωρίς αντεπιρροή πάνω σε αυτή. Για την ανάπτυξη του Εγώ γνωρίζουμε πάντως πολύ λιγότερα απότι για την ανάπτυξη της λίμπιντο, διότι μόνον από τη μελέτη των ναρκισσιστικών νευρώσεων¹⁹² περιμένουμε να φωτίσει τη δομή του Εγώ. Υπάρχει όμως μια αξιοπρόσεκτη προσπάθεια του Φερέντσι [1913] για την θεωρητική κατασκευή των βαθμίδων ανάπτυξης του Εγώ και σε δύο τουλάχιστον σημεία αποκτήσαμε σταθερά ερείσματα για την εκτίμηση αυτής της ανάπτυξης. Δεν σκεφτόμαστε βέβαια ότι τα λιμπιντικά ενδιαφέροντα ενός ατόμου βρίσκονται εξαρχής σε αντίθεση προς τα ενδιαφέροντα της αυτοσυντήρησής του· το Εγώ θα τείνει μάλλον σε κάθε βαθμίδα ανάπτυξης να μείνει εναρμονισμένο με την εκάστοτε σεξουαλική οργάνωση και να την εντάξει στη δικαιοδοσία του. Η διαδοχή των επιμέρους φάσεων στην ανάπτυξη της λίμπιντο ακολουθεί ίσως ένα προκαθορισμένο πρόγραμμα, δεν μπορούμε όμως να αρνηθούμε ότι η ροή αυτού του

192. [Διασαφηνίζονται στην 26η Παράδοση].

προγράμματος είναι δυνατόν να επηρεασθεί από το Εγώ. Επίσης ενδέχεται να έχει προβλεφθεί μια ορισμένη παραλληλία, μια σχετική αντιστοιχία μεταξύ των φάσεων ανάπτυξης του Εγώ και της λίμπιντο, η διαταραχή αυτής της αντιστοιχίας θα μπορούσε μάλιστα να αποτελέσει έναν παθογόνο παράγοντα. Μια σημαντική για μας πτυχή του προβλήματος είναι το ερώτημα πώς συμπεριφέρεται το Εγώ, όταν η λίμπιντό του παρουσιάζει σε ένα σημείο της ανάπτυξής της μια ισχυρή καθήλωση. Μπορεί να την επιτρέψει, οπότε γίνεται ανάλογα διεστραμμένο ή, κάτι που είναι το ίδιο, νηπιακό. Μπορεί όμως να λάβει απορριπτική στάση εναντίον αυτής της καθήλωσης της λίμπιντο, οπότε το Εγώ προβάλλει μια *απόθηση* εκεί όπου η λίμπιντο είχε μια *καθήλωση*.

Με αυτόν τον τρόπο φθάνουμε στη διαπίστωση ότι ο τρίτος παράγων στην αιτιολογία των νευρώσεων, η *ροπή προς τη σύγκρουση*, εξαρτάται από την ανάπτυξη τόσο του Εγώ όσο και της λίμπιντο. Η γνώση της αιτιολογίας των νευρώσεων έχει λοιπόν ολοκληρωθεί. Κατ' αρχάς απαιτείται ως πιο γενική προϋπόθεση η στέρηση, έπειτα η καθήλωση της λίμπιντο, που την ωθεί σε ορισμένες κατευθύνσεις, και, τρίτον, η ροπή προς τη σύγκρουση μέσα από την ανάπτυξη του Εγώ, η οποία απέρριψε τις λιμπιντικές κινήσεις τέτοιου είδους. Το πράγμα δεν είναι λοιπόν τόσο συγκεχυμένο και δυσνόητο όπως σας φάνηκε ίσως κατά την διάρκεια της παρουσιάσής του. Όπως θα διαπιστώσουμε βέβαια, δεν έχουμε τελειώσει με αυτό το ζήτημα. Πρέπει να προσθέσουμε ακόμη κάτι νέο και να αναλύσουμε περισσότερο κάτι ήδη γνωστό.

Για να σας δείξω την επιρροή της ανάπτυξης του Εγώ στη διαμόρφωση της σύγκρουσης και κατά συνέπεια στην πρόκληση των νευρώσεων, θα σας παρουσιάσω ένα παράδειγμα, το οποίο βέβαια είναι εντελώς επινοημένο, αλλά δεν απέχει σε κανένα σημείο από την πραγματικότητα. Δανειζόμενος τον τίτλο μιας φάρσας του Νεστρού θα το αποκαλέσω «Στο ισόγειο και στον πρώτο όροφο». Στο ισόγειο μένει ο θυρωρός του σπιτιού, στον πρώτο όροφο ο ιδιοκτήτης, ένας πλούσιος και αρχοντικός άνθρωπος. Και οι δύο έχουν παιδιά και υποθέτουμε ότι το κοριτσάκι του ιδιοκτήτη επιτρέπεται να παίζει ανεπιτήρητο με το παιδί του προλετάριου. Τότε είναι πολύ εύκολο να λάβουν τα παιχνίδια των παιδιών ανάγυρον, δηλαδή σεξουαλικόν χαρακτήρα, καθώς θα παίζουν «τον πατέρα και τη μητέρα», θα αλληλοκοιτάζονται κατά την επιτέλεση εντελώς προσωπικών λειτουργιών και θα ερεθίζουν αμοιβαία τα γεννητικά τους όργανα. Το κορίτσι του θυρωρού, που παρά την μικρή ηλικία των πέντε ή έξι ετών είχε παρατηρήσει αρκετά από τη σεξουαλικότητα των ενήλι-

κων, μπορεί να αναλάβει τον ρόλο της αποπλανήτριας. Αυτά τα βιώματα αρκούν, έστω και αν δεν συνεχίζονται επί μεγάλο χρονικό διάστημα, για να ενεργοποιήσουν και στα δύο παιδιά ορισμένες σεξουαλικές παρορμήσεις, οι οποίες μετά την παύση των κοινών παιχνιδιών επί αρκετά χρόνια εκδηλώνονται με τη μορφή του αυνανισμού. Ός εδώ φθάνουν τα κοινά σημεία: το τελικό αποτέλεσμα θα είναι για κάθε παιδί διαφορετικό. Η κόρη του θυρωρού θα συνεχίσει τον αυνανισμό περίπου ως την εμφάνιση της περιόδου, θα την εγκαταλείψει χωρίς δυσκολίες, λίγα χρόνια αργότερα θα έχει τον πρώτο εραστή, θα αποκτήσει ίσως και ένα παιδί και θα ακολουθήσει στη ζωή της τον έναν ή τον άλλον δρόμο, ο οποίος θα την κάνει ίσως δημοφιλή καλλιτέχνιδα, για να καταλήξει ως αριστοκράτισσα. Η τύχη της δεν θα είναι ίσως τόσο λαμπρή, αλλά οπωσδήποτε θα μείνει χωρίς αρνητικές συνέπειες από την πρόωγη ενεργοποίηση της σεξουαλικότητάς της, θα εκπληρώσει με επιτυχία τα καθήκοντα της ζωής της χωρίς νευρωση. Διαφορετική τύχη θα έχει το κοριτσάκι του ιδιοκτήτη. Πολύ νωρίς, παιδί ακόμη, θα διαισθάνεται ότι έκανε κάτι ανάρμοστο, σύντομα, ίσως όμως μόνον ύστερα από σκληρόν αγώνα, θα παραιτηθεί από την αυνανιστική ικανοποίηση και παραταύτα θα δίνει την εντύπωση καταπιεσμένου ανθρώπου. Αν στα παρθενικά της χρόνια βρει την ευκαιρία να μάθει μερικά πράγματα για τις σεξουαλικές επαφές των ανθρώπων, θα νοιώσει μια ανεξήγητη αποστροφή και θα θέλει να μείνει ανίδεη σχετικά με αυτά. Ενδέχεται να υφίσταται και πάλι μια ακατανίκητη ώθηση για αυνανισμό, για την οποία δεν τολμά να παραπονεθεί. Στα χρόνια όπου θα έπρεπε να αρέσει σε έναν άνδρα ως γυναίκα θα ξεσπάσει η νευρωσή της και θα της στερήσει τον γάμο και την ελπίδα ζωής. Αν η ψυχανάλυση καταφέρει να ρίξει φως στη νευρωσή της, θα φανεί ότι αυτή η καλοαναθρεμμένη, έξυπνη και φιλόδοξη κοπέλα έχει απωθήσει εντελώς τις σεξουαλικές της ορμές, αλλά αυτές, ασυνείδητες στην ίδια, συνάπτονται με τα πενιχρά βιώματα που είχε μαζί με την παιδική της φίλη.

Οι διαφορές μεταξύ των δύο πεπρωμένων παρά τα παρόμοια βιώματα οφείλονται στο γεγονός ότι το Εγώ της μιας είχε διαφορετική ανάπτυξη από το Εγώ της άλλης. Για την κόρη του θυρωρού η σεξουαλική δραστηριότητα ήταν και αργότερα τόσο φυσική και ανεπιφύλακτη όπως στην παιδική της ηλικία. Η κόρη του ιδιοκτήτη υπέστη την επιρροή της ανατροφής και υιοθέτησε τις αντίστοιχες απαιτήσεις. Το Εγώ της σχημάτισε από τις προτροπές του περιβάλλοντος ιδανικά θηλυκής καθαρότητας και έλλειψης αναγκών με τα οποία δεν συμβιβάζεται η σεξουαλική δραστηριότητα: η πνευματική της ανάπτυξη μείωσε το ενδιαφέρον της για τον γυναικείο ρόλο, για τον

οποίο ήταν προορισμένη. Αυτή η ανώτερη ηθική και διανοητική ανάπτυξη του Εγώ της την οδήγησε σε σύγκρουση με τις απαιτήσεις της σεξουαλικότητάς της.

Θα σταθώ τώρα σε ένα άλλο σημείο της ανάπτυξης του Εγώ, τόσο λόγω ορισμένων ανοιχτών προοπτικών όσο και επειδή τα ακόλουθα μπορούν να αιτιολογήσουν τον προσφιλή μας αυστηρό και όχι αυτονόητο διαχωρισμό των ορμών του Εγώ από τις σεξουαλικές ορμές. Στην εκτίμηση της ανάπτυξης τόσο του Εγώ όσο και της λίμπιντο πρέπει να προτάξουμε μια πτυχή του ζητήματος που ως τώρα δεν έχει θιγεί συχνά. Και οι δύο είναι κατά βάθος κληρονομίες, συντομευμένες επαναλήψεις της εξέλιξης που διέτρεξε ολόκληρη η ανθρωπότητα από τους πανάρχαιους χρόνους διαμέσου πολύ μεγάλων περιόδων. Στην ανάπτυξη της λίμπιντο φαίνεται, νομίζω, καθαρά αυτή η φυλογενετική προέλευση. Σκεφθείτε ότι σε μερικές κατηγορίες ζώων το γεννητικό σύστημα σχετίζεται πολύ στενά με το στόμα, σε άλλες δεν μπορεί να διαχωρισθεί από το σύστημα αφοδεύσης, ενώ σε μερικές άλλες συνδέεται με τα όργανα κίνησης, πράγματα που περιγράφονται με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο στο πολύτιμο βιβλίο του W. Bölsche [1911-13]. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στα ζώα βλέπουμε όλα τα είδη διαστροφών παγιωμένα σε τύπους σεξουαλικής οργάνωσης. Μόνο που η φυλογενετική πτυχή στον άνθρωπο συγκαλύπτεται εν μέρει από το γεγονός ότι αυτά που κατά βάθος είναι κληρονομικά πρέπει παραταύτα να αποκτώνται εκ νέου από το κάθε άτομο στην πορεία ανάπτυξής του,¹⁹³ ίσως επειδή εξακολουθούν να επικρατούν και να επηρεάζουν κάθε άτομο οι ίδιες εκείνες συνθήκες που ανάγκασαν άλλοτε τα άτομα να τα αποκτήσουν. Θα έλεγα ότι τότε επέδρασαν δημιουργικά, σήμερα επιδρούν προκλητικά. Εκτός τούτου είναι αναμφισβήτητο ότι η πορεία της προχαραγμένης ανάπτυξης κάθε ατόμου μπορεί να διαταραχθεί από τις εκάστοτε πρόσφατες εξωτερικές επιρροές και να τροποποιηθεί. Η δύναμη όμως που επέβαλε στην ανθρωπότητα μια τέτοια εξέλιξη και εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να την πιέζει προς την ίδια κατεύθυνση μας είναι γνωστή· είναι και πάλι η στέρηση που επιφυλάσσει στον άνθρωπο η πραγματικότητα ή, αν θέλουμε να της δώσουμε το σωστό της μεγάλο όνομα, η Νοτ της ζωής: η *Ανάγκη*.¹⁹⁴ Υπήρξε αυστηρή παιδαγωγός και πέτυχε πολλά με μας. Οι νευρωτικοί ανήκουν στα παιδιά όπου αυτή η αυστηρότητα είχε άσχημα αποτελέσματα, αλλά αυτόν τον κίνδυνο διατρέχουμε σε κάθε περίπτωση

193. [Οι στίχοι από τον *Φάουστ* (πρώτο μέρος, πρώτη σκηνή) τους οποίους υπαινίσσεται εδώ ο Φρόυντ είναι από τις αγαπημένες του αναφορές].

194. Ελληνικά στο πρωτότυπο. (Σ.τ.μ.)

ανατροφής. — Αυτή η εκτίμηση της ανάγκης της ζωής ως μοχλού ανάπτυξης δεν χρειάζεται να μας προκαταβάλει αρνητικά όσον αφορά τη σημασία των «εσωτερικών τάσεων ανάπτυξης», όταν αυτές μπορούν να αποδειχθούν.

Αξιίζει να προσέξουμε ότι οι σεξουαλικές ορμές και οι ορμές αυτοσυντήρησης δεν συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο απέναντι στην πραγματική ανάγκη. Οι ορμές αυτοσυντήρησης, όπως και όλα όσα συνδέονται με αυτές, είναι πιο ευάγωγες· μαθαίνουν εγκαίρως να υπακούουν στην ανάγκη και να συμμορφώνουν την ανάπτυξή τους προς τις επιταγές της πραγματικότητας. Αυτό είναι κατανοητό, αφού δεν μπορούν με κανέναν άλλον τρόπο να αποκτήσουν τα αντικείμενα που χρειάζονται· και χωρίς αυτά τα αντικείμενα το άτομο καταστρέφεται οπωσδήποτε. Οι σεξουαλικές ορμές διαπαιδαγωγούνται πιο δύσκολα, διότι στην αρχή δεν γνωρίζουν την ανάγκη ως προς το αντικείμενο. Επειδή τρόπον τινά στηρίζονται παρασιτικά σε άλλες σωματικές λειτουργίες και ικανοποιούνται αυτοερωτικά με αντικείμενο το ίδιο το σώμα του ατόμου, δεν εκτίθενται κατ' αρχάς στην παιδαγωγική επιρροή της πραγματικής ανάγκης και στους περισσότερους ανθρώπους διατηρούν αυτόν τον χαρακτήρα της ισχυρογνωμοσύνης, του ανεπηρέαστου, αυτό που αποκαλούμε «έλλειψη σωφροσύνης» κατά κάποιον τρόπο σε όλη τους τη ζωή. Επιπλέον η διαπαιδαγωγισιμότητα ενός νεαρού ατόμου τελειώνει κατά κανόνα, όταν οι σεξουαλικές του επιθυμίες αποκτήσουν την τελική τους ένταση. Αυτό το γνωρίζουν οι ανατροφείς και ανάλογα ενεργούν· τα συμπεράσματα της ψυχανάλυσης ενδέχεται όμως να τους προτρέψουν να μεταθέσουν το κέντρο βάρους των παιδαγωγικών τους προσπαθειών στα πρώτα παιδικά χρόνια, ήδη από την περίοδο του θηλασμού. Ο μικρός άνθρωπος είναι συχνά ήδη στο τέταρτο ή πέμπτο έτος της ζωής του έτοιμος· στη συνέχεια εκδηλώνει σταδιακά απλώς αυτά που υπάρχουν ήδη μέσα του.

Για να εκτιμήσουμε σωστά τη σημασία της προαναφερόμενης διαφοράς ανάμεσα στις δύο κατηγορίες ορμών, πρέπει να επιστρέψουμε στην αρχή του προβλήματος και να εισαγάγουμε μία από εκείνες τις θεωρήσεις που δικαιολογημένα αποκαλούνται *οικονομικές*.¹⁹⁵ Αυτό μας φέρνει σε ένα από τα πιο σπουδαία, δυστυχώς όμως και τα πιο σκοτεινά πεδία της ψυχανάλυσης. Αναρωτιόμαστε αν η εργασία του ψυχικού μας μηχανισμού αφήνει να διακριθεί μια κεντρική τάση ή πρόθεση και σε πρώτη προσέγγιση απαντούμε ότι αυτή η πρόθεση αφορά την αποκόμιση ηδονής. Φαίνεται ότι όλη η ψυχική μας δραστηριότητα έχει ως στόχο την απόκτηση ηδονής και την απο-

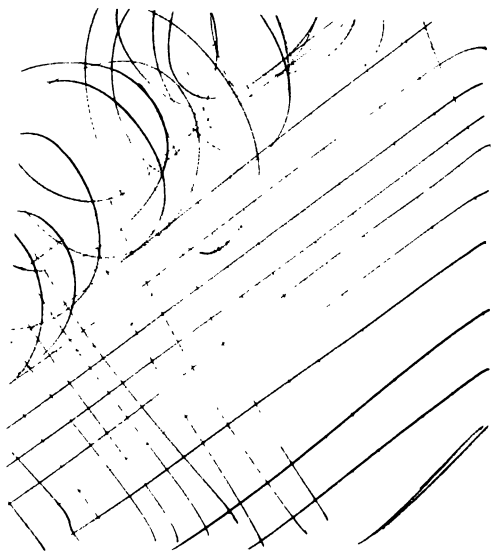
195. Βλέπε 18η Παράδοση, σελ. 266, σημ. 142. (Σ.τ.μ.)

φυγή δυσαρέσκειας, ότι ρυθμίζεται αυτόματα από την *αρχή της ηδονής*. Και τι δεν θα δίναμε για να μάθουμε ποιές είναι οι προϋποθέσεις για τη δημιουργία ηδονής και δυσαρέσκειας, αλλά αυτό είναι που μας λείπει. Το μόνο που τολμούμε να ισχυρισθούμε είναι ότι η ηδονή *κατά κάποιον τρόπο* συνδέεται με την ελάττωση, τη μείωση ή την εξάλειψη της ποσότητας των ερεθισμάτων που επικρατούν στον ψυχικό μηχανισμό, ενώ η δυσαρέσκεια με την αύξησή της. Η εξέταση της πιο έντονης ηδονής που μπορεί να έχει ο άνθρωπος, της ηδονής κατά την εκτέλεση της σεξουαλικής πράξης, δεν αφήνει καμιά αμφιβολία γι' αυτό. Επειδή σε τέτοιου είδους ηδονικές διαδικασίες πρόκειται για τα πεπρωμένα *ποσοτήτων* ψυχικής διέγερσης ή ενέργειας, χαρακτηρίζουμε αυτές τις θεωρήσεις οικονομικές. Αντιλαμβανόμαστε ότι μπορούμε να περιγράψουμε το καθήκον και το έργο του ψυχικού μηχανισμού και διαφορετικά, δηλαδή γενικότερα, χωρίς να τονίζουμε την απόκτηση ηδονής. Μπορούμε να πούμε ότι ο ψυχικός μηχανισμός έχει την τάση να διεκπεραιώνει και να εξουδετερώνει τις ποσότητες ερεθισμάτων, τα μεγέθη διέγερσης, που δέχεται από έξω και από μέσα.¹⁹⁶ Για τις σεξουαλικές ορμές είναι χωρίς άλλο προφανές ότι τόσο στην αρχή όσο και στο τέλος της ανάπτυξης τους αποσκοπούν στην απόκτηση ηδονής: διατηρούν αυτή την αρχική λειτουργία αναλλοίωτη. Το ίδιο επιδιώκουν αρχικά και οι άλλες ορμές, οι ορμές του Εγώ. Αλλά υπό την επιρροή της διδασκάλισσας ανάγκης μαθαίνουν οι ορμές του Εγώ σύντομα ότι πρέπει να αντικαταστήσουν την αρχή της ηδονής με μια τροποποίηση. Η αποφυγή της δυσαρέσκειας γίνεται γι' αυτές ένας σχεδόν ισότιμος στόχος με την απόκτηση ηδονής: το Εγώ μαθαίνει ότι συχνά είναι αναπόφευκτη η παραίτηση από την άμεση ικανοποίηση, η αναβολή της απόκτησης ηδονής, ότι πρέπει να υπομένει ορισμένη δυσαρέσκεια και πρέπει να παραιτηθεί εντελώς από ορισμένες πηγές ηδονής. Όταν το Εγώ έχει διαπαιδαγωγηθεί με αυτόν τον τρόπο, έχει γίνει «συνετό», δεν αφήνει την αρχή της ηδονής να το εξουσιάζει, αλλά ακολουθεί την *αρχή της πραγματικότητας*, η οποία κατά βάθος αποσκοπεί επίσης στην απόκτηση ηδονής, αλλά λαμβάνοντας υπόψη την πραγματικότητα το Εγώ επιδιώκει μια ασφαλή, μολονότι ίσως αναβλημένη και μειωμένη ηδονή.

Η μετάβαση από την αρχή της ηδονής στην αρχή της πραγματικότητας είναι μία από τις πιο σημαντικές προόδους στην ανάπτυξη του Εγώ. Γνωρίζουμε ήδη ότι οι σεξουαλικές ορμές αργά και απρόθυμα

196. [Μερικές φορές ο Φρόυντ αποκαλεί αυτή την υπόθεση «αρχή της σταθερότητας». Για τη σχέση μεταξύ της «αρχής της σταθερότητας» και της «αρχής της ηδονής» βλέπε σελ. 359, σημ. 209].

ακολουθούν το Εγώ σε αυτό το στάδιο ανάπτυξης: αργότερα θα δούμε ποιές συνέπειες έχει για τον άνθρωπο το γεγονός ότι η σεξουαλικότητά του αρκείται σε μια πολύ χαλαρή σχέση προς την εξωτερική πραγματικότητα. Και κλείνοντας ας προσθέσω μια παρατήρηση που ανήκει σε αυτό το πλαίσιο. Όταν το Εγώ του ανθρώπου έχει την ιστορία ανάπτυξής του όπως και η λήμπινο, δεν θα εκπλαγείτε αν ακούσετε ότι υπάρχουν και «επαναστροφές του Εγώ» και θα θελήσετε επίσης να μάθετε ποιόν ρόλο μπορεί να παίζει στις νευρώσεις αυτή η επιστροφή του Εγώ σε προηγούμενες φάσεις ανάπτυξης.

ΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΣΥΜΠΤΩΜΑΤΩΝ

Κυρίες και κύριοι! Για τους μη ειδικούς τα συμπτώματα είναι αυτά που αποτελούν την ουσία της αρρώστιας, και ίαση γι' αυτούς είναι η άρση των συμπτωμάτων. Ο γιατρός αποδίδει σημασία στον διαχωρισμό των συμπτωμάτων από τη νόσο και λέει ότι η άρση των συμπτωμάτων δεν είναι ακόμη η ίαση της νόσου. Αλλά ό,τι απτό απομένει από την αρρώστια μετά την απομάκρυνση των συμπτωμάτων είναι απλώς η ικανότητα σχηματισμού νέων συμπτωμάτων. Γι' αυτό λοιπόν θα υιοθετήσουμε προς το παρόν την άποψη του μη ειδικού και θα θεωρήσουμε τη διερεύνηση των συμπτωμάτων ως ταυτόσημο με την κατανόηση της ασθένειας.

Τα συμπτώματα — εδώ βέβαια μιλούμε για ψυχικά (ή ψυχογενή) συμπτώματα και για ψυχικές ασθένειες — είναι για τη συνολική ζωή επιβλαβείς ή τουλάχιστον άχρηστες πράξεις, για τις οποίες το άτομο συχνά παραπονιέται ότι τις εκτελεί παρά τη θέλησή του και οι οποίες το κάνουν να νοιώθει δυσαρέσκεια ή να υποφέρει. Η κυριότερη ζημιά έγκειται στην ανάλωση ψυχικών δυνάμεων που απαιτούν αυτές οι πράξεις ως κόστος καθώς και στην ανάλωση άλλων ψυχικών δυνάμεων που απαιτεί η καταπολέμησή τους. Αυτά τα δύο είδη δαπάνης είναι δυνατόν σε περιπτώσεις αφθονίας συμπτωμάτων να έχουν ως συνέπεια μια εξαιρετική πτώχευση του ατόμου μετά τη σπατάλη των διαθέσιμων ψυχικών ενεργειών και κατά προέκταση μια παράλυσή του εν όψει όλων των σημαντικών προβλημάτων της ζωής του. Επειδή αυτό το αποτέλεσμα εξαρτάται κυρίως από την *ποσότητα* της απαιτούμενης ενέργειας, είναι εύκολο να διαπιστώσετε ότι η έννοια της «ασθένειας» είναι στην ουσία της πρακτική. Αν όμως λάβετε μια θεωρητική σκοπιά και παραβλέψετε αυτές τις ποσότητες, εύκολα μπορείτε να πείτε ότι είμαστε *όλοι* άρρωστοι, δηλαδή νευρωτικοί, διότι οι προϋποθέσεις για τον σχηματισμό συμπτωμάτων μπορούν να διαπιστωθούν και στους κανονικούς.

Για τα νευρωτικά συμπτώματα γνωρίζουμε ήδη ότι είναι το επακόλουθο μιας σύγκρουσης που ξεσπάει για έναν νέο τρόπο ικανοποίησης της λίμπιντο. Οι δύο δυνάμεις που διχάστηκαν ξανασυναντώνται στο σύμπτωμα, συμφιλιώνονται τρόπον τινά μέσω του συμβιβασμού που αποτελεί ο σχηματισμός του συμπτώματος. Γι' αυτό και το σύμπτωμα είναι τόσο ανθεκτικό· κρατιέται και από τις δύο πλευρές. Γνωρίζουμε επίσης ότι το ένα από τα δύο μέρη της σύγκρουσης είναι η μη ικανοποιημένη, αποκρουσμένη από την πραγματικότητα λίμπιντο, που τώρα πρέπει να αναζητήσει άλλους τρόπους ικανοποίησης. Αν η πραγματικότητα μένει ανένδοτη, ακόμη και αν η λίμ-

πιντο είναι έτοιμη να δεχθεί άλλο αντικείμενο στη θέση εκείνου που δεν της προσφέρθηκε, η λίμπιντο θα αναγκασθεί τελικά να πάρει τον δρόμο της επαναστροφής και να επιδιώξει την ικανοποίηση σε έναν από τους ήδη ξεπερασμένους τύπους οργάνωσης ή μέσω ενός από τα αντικείμενα που παλαιότερα είχε εγκαταλείψει. Ο δρόμος της επαναστροφής δελεάζει τη λίμπιντο με την καθήλωση που έχει αφήσει σε αυτά τα σημεία ανάπτυξής της.

Ο δρόμος προς τη διαστροφή ξεκόβει ολοκάθαρα από εκείνον της νεύρωσης. Όταν αυτές οι επαναστροφές δεν προκαλούν τις αντιρρήσεις του Εγώ, τότε δεν σχηματίζεται νεύρωση, οπότε η λίμπιντο φθάνει σε μια οποιαδήποτε πραγματική, μολονότι όχι πια κανονική ικανοποίηση. Αν όμως το Εγώ, το οποίο δεν έχει στη διάθεσή του μόνο τη συνείδηση, αλλά ελέγχει και τις προσβάσεις προς την εκούσια ψυχοκινητική εννεύρωση και κατά συνέπεια προς την πραγματοποίηση των ψυχικών τάσεων, δεν είναι σύμφωνο με αυτές τις επαναστροφές, τότε η σύγκρουση είναι βέβαιη. Η λίμπιντο είναι σαν αποκλεισμένη και πρέπει να προσπαθήσει να ξεφύγει προς κάπου, όπου σύμφωνα με την επιταγή της αρχής της ηδονής θα βρει μια απορροή για την ενεργειακή της επένδυση. Πρέπει να αποσπασθεί από τον έλεγχο του Εγώ. Και μια τέτοια εκφυγή της επιτρέπουν οι καθηλώσεις της στην πορεία ανάπτυξης, που τώρα την ακολουθεί επαναστροφικά: από αυτές τις καθηλώσεις το Εγώ προστατευόταν άλλοτε με απωθήσεις. Καθώς η λίμπιντο ανακυλώντας επενδύει αυτές τις απωθημένες θέσεις, αποσπάται από το Εγώ και τους νόμους του, αλλά παραιτείται και από κάθε αγωγή που απέκτησε υπό την επιρροή αυτού του Εγώ. Όσο ήλιζε στην ικανοποίηση ήταν ευάγωγη υπό την διπλή πίεση της εξωτερικής και της εσωτερικής στέρησης γίνεται ατίθαση και αναλογίζεται τους παλαιούς καλούς καιρούς. Αυτός είναι ο κατά βάθος αμετάβλητος χαρακτήρας της. Οι παραστάσεις στις οποίες τώρα η λίμπιντο μεταβιβάζει ως επένδυση την ενέργειά της ανήκουν στο σύστημα του ασυνείδητου και υπόκεινται στις διαδικασίες που είναι δυνατές μέσα σε αυτό, ιδιαίτερα στη συμπύκνωση και τη μετάθεση. Έτσι αποκαθίστανται συνθήκες καθ' όλα παρόμοιες με εκείνες της ονειροπλασίας. Όπως το αποτελειωμένο στην περιοχή του ασυνείδητου κυρίως όνειρο, που είναι η εκπλήρωση μιας ασυνείδητης επιθυμίας, διευκολύνεται από εκείνη τη δόση (προ)συνειδητής δραστηριότητας, η οποία ασκεί τη λογοκρισία και μετά την ικανοποίηση των απαιτήσεων της τελευταίας επιτρέπει τη διάπλαση ενός έκδηλου ονείρου ως συμβιβασμό, έτσι και η εκπροσώπηση της λίμπιντο¹⁹⁷ στο ασυνείδητο πρέπει να λογαριάζει με τη

197. [Δηλαδή η ψυχική εκπροσώπηση της – θεωρούμενης ως κάτι σωματικό – λίμπιντο].

δύναμη του προσυνειδητού Εγώ. Η αντίρρηση που είχε εγερθεί μέσα στο Εγώ εναντίον της την ακολουθεί ως «αντεπένδυση»¹⁹⁸ και την αναγκάζει να λάβει εκείνη την έκφραση που μπορεί να γίνει ταυτόχρονα και δική της. Έτσι λοιπόν δημιουργείται και το σύμπτωμα ως πολλαπλά παραμορφωμένο παράγωγο της ασυνείδητης λιμπιντικής εκπλήρωσης της επιθυμίας, μια έντεχνα διαλεγμένη αμφισημία, όπου οι δύο σημασίες είναι διαμετρικά αντίθετες. Μόνο που σε αυτό το τελευταίο σημείο διακρίνεται μια διαφορά μεταξύ ονειροπλασίας και σχηματισμού του συμπτώματος, διότι ο προσυνειδητός σκοπός κατά την ονειροπλασία είναι η διατήρηση του ύπνου, καθώς δεν πρέπει να διεισδύσει στη συνείδηση στιδήποτε θα τον διατάρασσε· εντούτοις αυτός ο προσυνειδητός σκοπός δεν καταλήγει να αντιτάξει στην ασυνείδητη επιθυμία την άρνηση: Όχι, αντιθέτως! Επικρατεί ανοχή, επειδή η κατάσταση του κοιμώμενου δεν διατρέχει ιδιαίτερους κινδύνους. Η διέξοδος προς την πραγματικότητα είναι κλειστή από την κατάσταση ύπνου και μόνο.

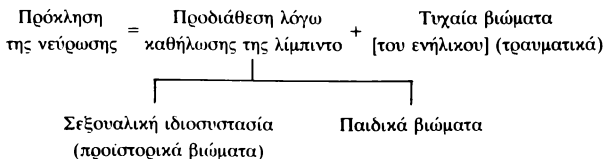
Όπως βλέπετε, η εκφυγή της λίμπιντο υπό τις συνθήκες της σύγκρουσης καθίσταται δυνατή από την ύπαρξη των καθηλώσεων. Η επαναστροφική επένδυση αυτών των καθηλώσεων οδηγεί στην παράκαμψη της απώθησης και σε μια εκφόρτιση — ή ικανοποίηση — της λίμπιντο, κατά την οποία πρέπει να τηρούνται οι όροι του συμβιβασμού. Με έμμεσον τρόπο, μέσω του ασυνείδητου και των παλαιών καθηλώσεων η λίμπιντο καταφέρνει τελικά να φθάσει σε μια πραγματική ικανοποίηση, η οποία βέβαια είναι εξαιρετικά περιορισμένη και σχεδόν αγνώριστη. Εδώ θέλω να προσθέσω δύο παρατηρήσεις σχετικά με αυτή την τελική έκβαση. Προσέξτε, πρώτον, πόσο στενά συνδέονται εδώ η λίμπιντο και το ασυνείδητο αφενός, το Εγώ, η συνείδηση και η πραγματικότητα αφετέρου, μολονότι δεν ανήκουν εξαρχής σε κοινό πλαίσιο, και ακούστε επιπλέον την ανακοίνωσή μου, σύμφωνα με την οποία όλα όσα είπαμε εδώ και όσα πρόκειται να πούμε στη συνέχεια αναφέρονται μόνο στον σχηματισμό συμπτωμάτων στην περίπτωση της υστερικής νεύρωσης.

Πού βρίσκει η λίμπιντο τις καθηλώσεις που χρειάζεται για να κάνει τις απωθήσεις να εκδηλωθούν; Στις δραστηριότητες και στα βιώματα της παιδικής σεξουαλικότητας, στις εγκαταλειμμένες τάσεις των μερικών ορμών και στα παρατημένα αντικείμενα της παιδικής ηλικίας. Σε όλα αυτά επιστρέφει λοιπόν η λίμπιντο. Η σημασία αυτής της παιδικής περιόδου είναι διπλή: Αφενός πρωτοφανερώθηκαν τότε οι κατευθύνσεις των ορμών που χαρακτηρίζαν την έμφυτη προ-

198. [Είναι μια δύναμη που αντενεργεί στην πρωτογενή ορμική ενέργεια].

διάθεση του παιδιού, αφετέρου πρωτοαφντισθήκαν, ενεργοποιήθηκαν άλλες ορμές του εξαιτίας εξωτερικών επιδράσεων και τυχαίων βιωμάτων. Δεν υπάρχει αμφιβολία, νομίζω, ότι έχουμε δικαίωμα να υποστηρίξουμε αυτόν τον διαχωρισμό. Η εμφάνιση της έμφυτης προδιάθεσης δεν επιδέχεται βέβαια καμμία αμφισβήτηση, αλλά η ψυχαναλυτική εμπειρία μάς αναγκάζει όντως να δεχθούμε ότι καθαρά τυχαία βιώματα της παιδικής ηλικίας μπορούν να αφήσουν πίσω τους καθηλώσεις της λίμπιντο. Σε αυτό δεν βλέπω ούτε θεωρητικές δυσκολίες. Οι ιδιοσυστασιακές προδιαθέσεις είναι ασφαλώς επακόλουθα των βιωμάτων παλαιότερων προγόνων, δηλαδή ήταν και αυτές άλλοτε επίκτητες: χωρίς τέτοιες επικτήσεις δεν θα υπήρχε κληρονομικότητα. Είναι όμως νοητό ότι τέτοιες επικτήσεις που οδηγούν στην κληρονομικότητα λήγουν με τούτη τη γενεά που εξετάζουμε; Η σημασία των παιδικών βιωμάτων δεν θα έπρεπε όμως, όπως κατά προτίμηση συνηθίζεται, να θεωρείται εντελώς αμελητέα σε σύγκριση με τη σημασία των βιωμάτων των προγόνων καθώς και της προσωπικής ωριμότητας, αλλά μάλλον να εκτιμάται ιδιαίτερα. Τα παιδικά βιώματα έχουν βαρείες συνέπειες, επειδή emπίπτουν σε μια περίοδο μη ολοκληρωμένης ανάπτυξης και γιαυτό ακριβώς είναι δυνατόν να ασκήσουν τραυματική επίδραση. Οι εργασίες σχετικά με τη μηχανική της ανάπτυξης του Roux¹⁹⁹ και άλλων μας έδειξαν ότι μια βελονιά στο βλαστόδερμα κατά την κυτταροτομία μπορεί να έχει ως συνέπεια μια σοβαρή διαταραχή στην ανάπτυξη. Ο ίδιος τραυματισμός, αν επιφερθεί στη νύμφη ενός εντόμου ή στο ήδη σχηματισμένο ζώο, μπορεί να γίνει ανεκτός χωρίς καμμία βλάβη.

Η καθήλωση της λίμπιντο του ενήλικου, που την εισαγάγαμε ως αντιπρόσωπο του ιδιοσυστασιακού παράγοντα στην αιτιολογική εξίσωση των νευρώσεων, χωρίζεται λοιπόν τώρα για μας σε δύο παράπερα παράγοντες, στην κληρονομική προδιάθεση και στην προδιάθεση που αποκτάται στην πρώιμη παιδική ηλικία. Ξέρουμε ότι ένα σχήμα θα είναι αρεστό στους μελετητές. Ας συνοψίσουμε λοιπόν σχηματικά την κατάσταση πραγμάτων:

199. [Wilhelm Roux (1850-1924), ένας από τους θεμελιωτές της πειραματικής εμβρυολογίας].

Η κληρονομική σεξουαλική ιδιοσυστασία μάς προσφέρει μια μεγάλη ποικιλία προδιαθέσεων, ανάλογα με την μερική ορμή που μόνη της ή μαζί με άλλες αντιπροσωπεύεται περισσότερο. Μαζί με τον παράγοντα των παιδικών βιωμάτων η σεξουαλική ιδιοσυστασία αποτελεί μια άλλη «συμπληρωματική σειρά», εντελώς παρόμοια με εκείνη που πρωτογνωρίσαμε, δηλαδή την «συμπληρωματική σειρά» μεταξύ της προδιάθεσης και των τυχαίων βιωμάτων του ενήλικου. [Βλέπε 22η Παράδοση, σελ. 332 κ.ε.]. Τόσο σε εκείνη όσο και σε τούτη υπάρχουν οι ίδιες ακραίες περιπτώσεις και οι ίδιες σχέσεις εκπροσώπησης. Είναι εύλογο να ρωτήσουμε αν η πιο εντυπωσιακή από όλες τις επαναστροφές της λίμπιντο, η επάνοδος σε παλαιότερες βαθμίδες της σεξουαλικής οργάνωσης, οφείλεται κυρίως στον κληρονομικό ιδιοσυστασιακό παράγοντα· αλλά είναι προτιμότερο να αναβάλουμε την απάντηση σε αυτό το ερώτημα, ώσπου να εξετάσουμε μια μεγαλύτερη σειρά μορφών νεύρωσης.

Ας σταθούμε τώρα στο γεγονός ότι η αναλυτική εξέταση εμφανίζει τη λίμπιντο των νευρωτικών συνδεδεμένη με τα παιδικά σεξουαλικά βιώματά τους. Προσδίδει σε αυτά την επίφαση μιας τεράστιας σημασίας για τη ζωή και την αρρώστια του ανθρώπου. Αυτή η σημασία τους παραμένει αμείωτη όσον αφορά την θεραπευτική εργασία. Αν όμως δεν λάβουμε υπόψη μας τη θεραπεία, διακρίνουμε εύκολα ότι εδώ υπάρχει ο κίνδυνος μιας παρεξήγησης, η οποία θα μπορούσε να μας παρασύρει να θεωρήσουμε τη ζωή πολύ μονόπλευρα φωτίζοντάς την από τη σκοπιά της νευρωτικής κατάστασης. Από τη σημασία των παιδικών βιωμάτων πρέπει πάντως να αφαιρέσουμε το γεγονός ότι η λίμπιντο έχει επανέλθει σε αυτά *επαναστροφικά*, αφού εκδιώχθηκε από τις κατοπινότερες θέσεις της. Τότε όμως είναι εύλογο το συμπέρασμα κατά την αντίθετη πλευρά, ότι τα λιμπιντικά βιώματα εκείνης της περιόδου δεν είχαν καμιά απολύτως σημασία, αλλά την απέκτησαν μόνον επαναστροφικά. Θυμηθείτε ότι ήδη κατά τη συζήτηση του οιδιπόδειου συμπλέγματος λάβαμε θέση απέναντι σε μια τέτοια εκδοχή. [21η Παράδοση, σελ. 322 κ.ε.].

Ούτε τώρα θα είναι δύσκολο να αποφανθούμε. Η παρατήρηση ότι η λιμπιντική επένδυση – και κατά συνέπεια η παθογόνος σημασία – των παιδικών βιωμάτων έχει ενισχυθεί σε μεγάλο βαθμό από την επαναστροφή της λίμπιντο είναι αναμφισβήτητα ορθή, αλλά θα μας οδηγούσε σε σφάλμα αν την θεωρούσαμε ως αποκλειστικά καθοριστική. Πρέπει να αναγνωρίσουμε και άλλες εκτιμήσεις. Κατ' αρχάς η εμπειρία δείχνει με έναν αδιαμφισβήτητο τρόπο ότι τα παιδικά βιώματα έχουν τη δική τους σημασία και την αποδεικνύουν ήδη στην παιδική ηλικία. Υπάρχουν και παιδικές νευρώσεις, όπου το στοιχείο

της αναδρομικής μετάθεσης μειώνεται πολύ ή εκλείπει, καθώς η αρρώστια είναι άμεσο επακόλουθο των τραυματικών βιωμάτων. Η μελέτη αυτών των παιδικών νευρώσεων μας προφυλάσσει από πολλές επικίνδυνες παρανοήσεις των νευρώσεων των ενήλικων, ακριβώς όπως τα όνειρα των παιδιών μας έδωσαν το κλειδί για να κατανοήσουμε τα όνειρα των ενήλικων.²⁰⁰ Οι νευρώσεις των παιδιών είναι πολύ συχνές, πολύ πιο συχνές από τι νομίζουμε. Πολλές φορές παραβλέπονται, κρίνονται ως ενδείξεις κακής συμπεριφοράς ή κακών συνθηκών και συχνά καταπιέζονται από τις αυθεντίες της ανατροφής, αλλά είναι εύκολο να διαγνωσθούν αναδρομικά. Συνήθως λαμβάνουν τη μορφή μιας *αγχώδους υστερίας*. Αργότερα θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε τι σημαίνει αυτή η αρρώστια. Όταν ξεσπάει αργότερα μια νευρώση, η ανάλυση αποκαλύπτει κατά κανόνα ότι πρόκειται για την άμεση προέκταση εκείνης της μυστηριώδους και ίσως υποτυπωδώς αναπτυγμένης παιδικής αρρώστιας. Υπάρχουν όμως, όπως είπαμε, περιπτώσεις όπου αυτή η παιδική νευρική μετατρέπεται χωρίς οποιαδήποτε διακοπή σε ισόβια ασθένεια. Μερικά παραδείγματα παιδικών νευρώσεων είχαμε τη δυνατότητα να τα αναλύσουμε πάνω στο ίδιο το παιδί, σε ενεστώσα κατάσταση.²⁰¹ Πολύ πιο συχνά έπρεπε να αρκестούμε σε μια αναδρομική εξέταση της παιδικής νευρώσης μέσα από τις πληροφορίες ενός ώριμου ασθενούς, οπότε δεν μπορούσαμε να αποφύγουμε ορισμένες διορθώσεις και επιφυλάξεις.

Η δεύτερη εκτίμηση που πρέπει όντως να αναφέρουμε είναι ότι μας φαινόταν ακατανόητο να επαναστρέφεται η λήπινο τόσο τακτικά σε περιόδους της παιδικής ηλικίας, αν εκεί δεν υπήρχε κάτι ελκυστικό γι' αυτή. Η καθήλωση που υποθέτουμε ότι λαμβάνει χώρα σε ορισμένα σημεία της αναπτυξιακής πορείας έχει τότε μόνο περιεχόμενο, αν την θεωρήσουμε ως μια ορισμένη ποσότητα λιμπιντικής ενέργειας. Τέλος μπορώ να σας θυμίσω ότι εδώ υπάρχει ανάμεσα στην ένταση και την παθογόνο σημασία των παιδικών και των μεταγενέστερων βιωμάτων μια παρόμοια συμπληρωματική σχέση όπως στις σειρές που μελετήσαμε παλαιότερα. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου ολόκληρο το αιτιολογικό βάρος πέφτει πάνω στα σεξουαλικά

200. [Βλέπε την 8η Παράδοση. Εδώ ο Φρόντ είχε κατά νου αναμφίβολα την ανάλυση του «Βόλφμαν» (1918b [1914]), την οποία είχε ήδη αποπερατώσει, αλλά δεν είχε δημοσιεύσει ακόμη]. – (Βλέπε Σίγκμουντ Φρόντ, *Τρία ιστορικά ασθeneίας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1995, όπου περιέχεται η ανάλυση του «Βόλφμαν», σελ. 235-392).

201. [Βλέπε το ιστορικό ασθeneίας του «μικρού Χανς», 1909b (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντ, *Ο μικρός Χανς, ανάλυση της φοβίας ενός πεντάχρονου αγοριού*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1992)].

βιώματα της παιδικής ηλικίας, στα οποία αυτές οι εντυπώσεις εκδηλώνουν μια οπωσδήποτε τραυματική επίδραση χωρίς να χρειάζονται άλλη στήριξη από αυτή που μπορεί να τους προσφέρει η μέση σεξουαλική ιδιοσυστασία και η ανωριμότητά της. Υπάρχουν άλλες περιπτώσεις όπου όλο το βάρος βρίσκεται στις μεταγενέστερες συγκρούσεις και ο αναλυτικός τονισμός των παιδικών εντυπώσεων εμφανίζεται τελειώς ως έργο της επαναστροφής· έχουμε δηλαδή τα δύο άκρα της «αναστολής της ανάπτυξης» και της «επαναστροφής» και ανάμεσά τους κάθε αναλογία επενέργειας των δύο αυτών παραγόντων.

Αυτά τα ζητήματα έχουν ένα ορισμένο ενδιαφέρον για την παιδαγωγική στην προσπάθειά της να προλάβει τυχόν νευρώσεις με την έγκαιρη παρέμβαση στην σεξουαλική ανάπτυξη του παιδιού. Όσο έχει κανείς την προσοχή του στραμμένη κυρίως στα παιδικά σεξουαλικά βιώματα, πιστεύει συνήθως ότι έχει κάνει τα πάντα για την πρόληψη νευρικών παθήσεων, φροντίζοντας ώστε αυτή η ανάπτυξη να επιβραδυνθεί και το παιδί να μην βρεθεί αντιμέτωπο με τέτοια βιώματα. Γνωρίζουμε όμως ότι οι προϋποθέσεις για την πρόκληση των νευρώσεων είναι περίπλοκες και δεν μπορούν να επηρεασθούν γενικά με τη μέριμνα για έναν και μόνο παράγοντα. Η αυστηρή προφύλαξη των μικρών παιδιών χάνει την αξία της, διότι είναι ανίσχυρη απέναντι στον παράγοντα της ιδιοσυστασίας· επιπλέον είναι πολύ πιο δύσκολο να εφαρμοσθεί απότι φαντάζονται οι ανατροφείς και περικλείει δύο νέους κινδύνους που δεν πρέπει να υποτιμώνται: να επιτύχει πάρα πολλά, δηλαδή να ευνοήσει υπερβολικά την απώθηση της σεξουαλικότητας, κάτι που θα αποβεί επιβλαβές, και να αφήσει το παιδί αβοήθητο στην εφηβεία, όταν θα επέλθει η έφοδος των σεξουαλικών απαιτήσεων.²⁰² Έτσι παραμένει αμφίβολο κατά πόσο η πρόληψη στην παιδική ηλικία μπορεί να είναι επωφελής, ενδέχεται μάλιστα μια διαφορετική στάση απέναντι στην επικαιρότητα να είναι πιο αποτελεσματική όσον αφορά την πρόληψη των νευρώσεων.

Ας επιστρέψουμε τώρα στα συμπτώματα, τα οποία λοιπόν δημιουργούν υποκατάστατα για την στερημένη ικανοποίηση με μια επαναστροφή της λίμπιντο σε παλαιότερες περιόδους, με την οποία συνδέεται αδιαχώριστα η επάνοδος σε παλαιότερες βαθμίδες ανάπτυξης της εκλογής αντικειμένου ή της οργάνωσης. Ακούσαμε εγκαίρως

202. [Ο Φρόντντ πραγματεύεται αυτό το πρόβλημα διεξοδικά στην 34η Παράδοση της *Νέας σειράς* (σελ. 144 κ.ε. της ελληνικής μετάφρασης, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1977)].

ότι ο νευρωτικός έχει κολλήσει κάπου στο παρελθόν του· ξέρουμε τώρα ότι πρόκειται για μια περίοδο του παρελθόντος του, κατά την οποία η λίμπιντό του είχε την ικανοποίησή της και ο ίδιος ήταν ευτυχισμένος. Ψάχνει μέσα στην ιστορία της ζωής του, ώσπου να βρει μια τέτοια περίοδο, και είναι ικανός να φθάσει ως την περίοδο θηλασμού, όπως την θυμάται ή βάσει κατοπινότερων ερεθισμάτων την φαντάζεται. Το σύμπτωμα επαναλαμβάνει κατά κάποιον τρόπο εκείνον τον νηπιακό τρόπο ικανοποίησης, παραμορφωμένον από τη λογοκρισία που προέκυψε από τη σύγκρουση, μεταστραμμένον κατά κανόνα σε αίσθηση οδύνης και αναμεμειγμένον με στοιχεία από την αφορμή της αρρώστιας. Ο τρόπος ικανοποίησης που παρουσιάζει το σύμπτωμα έχει πολλές πλευρές που ξενίζουν. Παραβλέπουμε το γεγονός ότι είναι αγνώριστος για το ίδιο το άτομο, το οποίο νοιώθει την δήθεν ικανοποίηση μάλλον ως οδύνη και παραπονιέται γι' αυτό. Αυτή η μεταμόρφωση είναι μέρος της ψυχικής σύγκρουσης, υπό την πίεση της οποίας σχηματίσθηκε κατ' ανάγκη το σύμπτωμα. Αυτό που άλλοτε ήταν για το άτομο ικανοποίηση σήμερα προκαλεί την αντίστασή του ή τον αποτροπιασμό του. Υπάρχει ένα άσημο, αλλά διδακτικό πρότυπο μιας τέτοιας μεταστροφής. Το ίδιο παιδί που ρουφούσε με απληστία το γάλα από τους μαστούς της μητέρας εκδηλώνει μερικά χρόνια αργότερα έντονη αποστροφή προς το γάλα, η υπέρβαση της οποίας γίνεται σοβαρό πρόβλημα στην ανατροφή του. Αυτή η αποστροφή παίρνει τις διαστάσεις του αποτροπιασμού κάθε φορά που το γάλα ή το ρόφημα που περιέχει γάλα καλύπτεται από μια πέτσα. Δεν πρέπει ίσως να απορρίψουμε την ιδέα ότι αυτή η πέτσα ανακαλεί στη μνήμη του τον τόσο ποθητό άλλοτε μαστό της μητέρας. Έχει παρεμβληθεί πάντως το τραυματικό βίωμα του απογαλακτισμού.

Υπάρχει όμως και κάτι άλλο που κάνει τα συμπτώματα να μας φαίνονται παράξενα και ως μέσα λιμπιντικής ικανοποίησης ακατανόητα. Δεν μας θυμίζουν διόλου όλα εκείνα από τα οποία κανονικά περιμένουμε μια ικανοποίηση. Συνήθως γυρίζουν την πλάτη στο αντικείμενο και έτσι εγκαταλείπουν τη σχέση προς την εξωτερική πραγματικότητα. Αντιλαμβανόμαστε αυτή τη στάση ως αποστροφή από την αρχή της πραγματικότητας και επιστροφή στην αρχή της ηδονής. Είναι όμως και μια επιστροφή σε ένα είδος διευρυμένου αυτοερωτισμού, όπως εκείνος που προσέφερε στην σεξουαλική ορμή τις πρώτες ικανοποιήσεις. Στη θέση μιας αλλαγής του εξωτερικού κόσμου θέτουν μια σωματική αλλαγή, δηλαδή μια εσωτερική πράξη στη θέση μιας εξωτερικής, μια προσαρμογή αντί μιας ενέργειας, κάτι που αντιστοιχεί πάλι σε μια φυλογενετικά σημαντική επαναστροφή. Θα το κατανοήσουμε καλύτερα σε συνάρτηση με μια νέα ιδέα,

την οποία θα γνωρίσουμε μέσα από τις αναλυτικές έρευνες σχετικά με τον σχηματισμό των συμπτωμάτων. Ας θυμηθούμε επίσης ότι κατά τον σχηματισμό ενός συμπτώματος έχουν συνεργήσει οι ίδιες διαδικασίες του ασυνείδητου όπως και κατά την ονειροπλασία, δηλαδή η συμπύκνωση και η μετάθεση. Όπως το όνειρο, έτσι και το σύμπτωμα παρουσιάζει κάτι ως εκπληρωμένο, μια ικανοποίηση παιδικού τύπου, αλλά με ακραία συμπύκνωση μπορεί αυτή η ικανοποίηση να συμπιεσθεί σε μία και μόνο αισθητήρια εντύπωση ή εννύρωση, με ακραία μετάθεση μπορεί να περιορισθεί σε μια μικρή λεπτομέρεια ολόκληρου του λιμπιντικού συμπλέγματος. Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι συχνά δυσκολευόμαστε να αναγνωρίσουμε στο σύμπτωμα την εικαζόμενη και κάθε φορά επιβεβαιωόμενη λιμπιντική ικανοποίηση.

Σας ανήγγειλα ότι θα γνωρίσουμε κάτι νέο· είναι πράγματι κάτι εκπληκτικό και μπορεί να προκαλέσει σύγχυση. Όπως ξέρετε, αρχίζοντας την ανάλυση από τα συμπτώματα φθάνουμε να γνωρίσουμε τα παιδικά βιώματα, στα οποία είναι καθηλωμένη η λίμπιντο και από τα οποία είναι φτιαγμένα τα συμπτώματα. Το εκπληκτικό είναι ότι αυτές οι παιδικές σκηνές δεν είναι πάντοτε αληθινές. Δεν είναι μάλιστα αληθινές στην πλειονότητα των περιπτώσεων, ενώ σε μερικές περιπτώσεις είναι ακριβώς το αντίθετο της ιστορικής αλήθειας. Βλέπετε ότι αυτό το εύρημα είναι όσο κανένα άλλο σε θέση να δυσφημήσει ή την ανάλυση, που οδηγεί σε τέτοια συμπεράσματα, ή τους ασθενείς, που στις δηλώσεις τους στηρίζεται η ανάλυση και ολόκληρη η κατανόηση των νευρώσεων. Εξάλλου υπάρχει εδώ και κάτι που προκαλεί μεγάλη σύγχυση. Αν τα παιδικά βιώματα που φέρνει στο φως η ανάλυση ήταν πάντοτε πραγματικά, θα είχαμε την εντύπωση ότι κινούμαστε σε στέρεο έδαφος· αν ήταν κατά κανόνα νοθευμένα, αν αποκαλύπτονταν ως επινοήσεις ή φαντασιώσεις των ασθενών, τότε θα έπρεπε να εγκαταλείψουμε το επισφαλές έδαφος αναζητώντας τη σωτηρία σε άλλο, πιο ασφαλές. Δεν είναι όμως ούτε έτσι ούτε αλλιώς, αλλά τα πράγματα έχουν ως εξής: τα παιδικά βιώματα, όπως κατασκευάζονται ή ανακαλούνται στη μνήμη του ασθενούς κατά την ανάλυση, είναι άλλοτε αναμφισβήτητα ψευδή, άλλοτε όμως επίσης αναμφισβήτητα ορθά και στις περισσότερες περιπτώσεις αποτελούν σύμμειξη αλήθειας και ψέματος. Τα συμπτώματα παριστάνουν μερικές φορές βιώματα που κάποτε έλαβαν χώρα, οπότε μπορούμε να τους αποδώσουμε μια επιρροή στην καθήλωση της λίμπιντο, ενώ άλλες φορές παρουσιάζουν φαντασιώσεις του ασθενούς, οι οποίες φυσικά δεν είναι κατάλληλες για έναν αιτιολογικό ρόλο. Εδώ είναι δύσκολο να βρει κανείς άκρη. Ένα πρώτο σημείο

στήριξης βρίσκουμε ίσως σε μια παρόμοια ανακάλυψη, στο γεγονός ότι οι μεμονωμένες παιδικές αναμνήσεις, τις οποίες οι άνθρωποι ανέκαθεν και πριν από κάθε ανάλυση φέρουν συνειδητά μέσα τους [βλέπε 13η Παράδοση, σελ. 194], ενδέχεται να είναι εντούτοις λανθασμένες ή τουλάχιστον να αποτελούν μείγμα αληθινών και εσφαλμένων στοιχείων. Σε αυτές τις περιπτώσεις σπάνια δυσκολεύεται κανείς να αποδείξει την μη ορθότητα των αναμνήσεων, και έτσι έχουμε τουλάχιστον την καθησυχαστική βεβαιότητα ότι την ευθύνη γι' αυτή την απροσδόκητη απογοήτευση δεν την φέρει η ανάλυση, αλλά κατά κάποιον τρόπο οι ασθενείς.

Αφού ξανασκεφθούμε το πράγμα, εύκολα κατανοούμε τι μας προκαλεί τη σύγχυση. Είναι η υποτίμηση της πραγματικότητας, η παραμέληση της διαφοράς μεταξύ της πραγματικότητας και της φαντασίωσης. Τείνουμε να νοιώσουμε ότι ο ασθενής μάς προσβάλλει απασχολώντας μας με επινοημένες ιστορίες. Η πραγματικότητα μας φαίνεται σαν κάτι ριζικά διαφορετικό από την εφεύρεση και η εκτίμηση που τρέφουμε για την πρώτη είναι εντελώς διαφορετική. Την άποψη αυτή την συμμερίζεται εξάλλου και ο ασθενής στην κανονική του σκέψη. Όταν μας εκθέτει εκείνο το υλικό που τοποθετείται πίσω από τα συμπτώματα και οδηγεί στις επιθυμητές καταστάσεις, οι οποίες απομimούνται παιδικά βιώματα, στην αρχή διστάζουμε βέβαια να αποφανθούμε αν πρόκειται για την πραγματικότητα ή για φαντασιώσεις. Αργότερα μπορούμε να κρίνουμε βάσει ορισμένων χαρακτηριστικών και τότε τίθεται το ζήτημα πώς θα ανακοινώσουμε αυτή την απόφαση στον ασθενή. Αυτό συνδέεται πάντοτε με δυσκολίες. Αν του αποκαλύψουμε ευθύς εξαρχής ότι τώρα πρόκειται να φέρει στην επιφάνεια τις φαντασιώσεις με τις οποίες έχει συγκαλύψει μέσα του την ιστορία της παιδικής του ηλικίας, όπως κάθε λαός σκεπάζει με τους μύθους την ξεχασμένη προϊστορία του, τότε παρατηρούμε ότι το ενδιαφέρον του για την παραπέρα παρακολούθηση του θέματος ξαφνικά μειώνεται με ανεπιθύμητον τρόπο. Θέλει και αυτός να μάθει πραγματικά γεγονότα και περιφρονεί κάθε «αποκύημα της φαντασίας». Αν όμως τον αφήσουμε ως την ολοκλήρωση αυτού του ζητήματος να πιστεύει ότι ασχολούμαστε με τη διερεύνηση των πραγματικών δεδομένων της παιδικής του ηλικίας, τότε διατρέχουμε τον κίνδυνο να μας κατηγορήσει αργότερα για πλάνη και να μας χλευάσει για την φαινομενική ευπιστία μας. Για μια άλλη πρόταση, να θέσουμε τη φαντασίωση και την πραγματικότητα σε ίση μοίρα και να μη μας νοιάζει προς το παρόν αν τα παιδικά βιώματα που πρέπει να αποσαφηνίσουμε ανήκουν στη μία ή στην άλλη κατηγορία, θα αργήσει να έχει κατανόηση. Και όμως αυτή είναι η μόνη σωστή στάση απέναντι σε αυτά τα ψυχικά προϊόντα. Έχουν και αυτά

κάτι πραγματικό· παραμένει γεγονός ότι ο ασθενής δημιούργησε μέσα του τέτοιες φαντασιώσεις, και η σημασία αυτού του γεγονότος για τη νεύρωσή του δεν είναι ίσως μικρότερη απότι αν είχε βιώσει πραγματικά το περιεχόμενο αυτών των φαντασιώσεων. Από *ψυχική* άποψη αυτές οι φαντασιώσεις είναι μέρος της πραγματικότητας, χωρίς να είναι *υλικά* πραγματικές, και με τον καιρό κατανοούμε ότι *στον κόσμο των νευρώσεων η ψυχική πραγματικότητα είναι η καθοριστική.*

Ανάμεσα στα γεγονότα που επανέρχονται συχνά στην παιδική και νεανική περίοδο των νευρωτικών, που ίσως μάλιστα δεν λείπουν ποτέ, υπάρχουν μερικά τα οποία έχουν ιδιαίτερη σημασία και γιαυτό θέλω να τα υπογραμμίσω. Σας απαριθμώ ως δείγματα αυτής της κατηγορίας: την παρακολούθηση της συνουσίας των γονέων, την αποπλάνηση από ένα ενήλικο άτομο και την απειλή του ευνουχισμού. Θα ήταν μεγάλο λάθος να υποθέσουμε ότι αυτά δεν έχουν ποτέ χαρακτηριστήρα πραγματικότητας, αφού αυτός αποδεικνύεται συχνά με αδιαμφισβήτητον τρόπο, αν κάνουμε έρευνες στους ενήλικους συγγενείς. Έτσι λόγου χάρη δεν είναι σπάνια η περίπτωση όπου οι γονείς ενός μικρού αγοριού ή τα επιτετραμμένα με την ανατροφή του άτομα απειλούν το αγοράκι ότι θα του κόψουν το γεννητικό μόριο ή το αμαρτωλό χέρι, όταν αυτό αρχίζει να παίζει άσεμνα με το όργανό του και δεν ξέρει ακόμη ότι τέτοια παιχνίδια πρέπει να τα αποκρύπτει. Όταν ερωτηθούν οι γονείς, ομολογούν συχνά την πράξη τους, επειδή νομίζουν ότι με αυτόν τον εκφοβισμό έκαναν κάτι χρήσιμο· μερικοί άνθρωποι διατηρούν άψογα και συνειδητά στη μνήμη τους αυτή την απειλή, ιδιαίτερα μάλιστα αν αυτή διατυπώθηκε κάπως αργότερα. Όταν εκφράζει αυτή την απειλή η μητέρα ή άλλο θηλυκό πρόσωπο, φορτώνει συνήθως την εκτέλεσή της στον πατέρα ή στον γιατρό. Στον περίφημο Struwwelpeter του παιδίατρου Hoffmann από τη Φρανκφούρτη, που οφείλει τη δημοτικότητά του ακριβώς στην κατανόηση για τα σεξουαλικά και τα άλλα συμπλέγματα της παιδικής ηλικίας, βρίσκετε τον ευνουχισμό μετριασμένον, καθώς εκεί αντιπροσωπεύεται από το κόψιμο του αντίχειρα ως τιμωρία για το επίμονο πιπίλισμα. Είναι όμως πολύ απίθανο να απειλούνται τα παιδιά τόσο συχνά με ευνουχισμό όσο υποστηρίζουν οι νευρωτικοί στην ανάλυση. Μας αρκεί που με αυτά κατανοούμε ότι το παιδί βάσει υπαινιγμών γνωρίζει ότι η αυτοερωτική ικανοποίηση απαγορεύεται και υπό την εντύπωση της ανακάλυψης του θηλυκού γεννητικού οργάνου συνθέτει με τη φαντασία του μια τέτοια απειλή. [Βλέπε 20ή Παράδοση, σελ. 304]. Δεν αποκλείεται επίσης το μικρό παιδί, όσο δεν θεωρείται ακόμη ικανό να κατανοεί και να απομνημονεύει, να

γίνεται αυτόπτης μάρτυρας μιας συνουσίας μεταξύ των γονέων ή άλλων ενήλικων, και αυτό όχι μόνο στις οικογένειες των προλετάριων είναι όμως δυνατόν να κατανοήσει το παιδί *εκ των υστέρων* τις εντυπώσεις που αποκόμισε και να αντιδράσει σε αυτές. Όταν όμως αυτή η σεξουαλική επαφή περιγράφεται με ακριβείς λεπτομέρειες που δύσκολα παρατηρούνται ή όταν, όπως συμβαίνει συχνότατα, αποδεικνύεται ως συνουσία εκ των όπισθεν, *poige feqatum*,²⁰³ τότε δεν απομένει καμιά αμφιβολία ότι αυτή η φαντασίωση στηρίζεται στην παρατήρηση της συνεύρεσης ζώων (σκύλων) και ότι το κίνητρο γι' αυτή την παρακολούθηση των ζώων ήταν η ανικανοποίητη ηδονοβλεψία του παιδιού στα εφηβικά χρόνια. Το πιο ακραίο προϊόν αυτού του είδους είναι τότε η φαντασίωση του παιδιού ότι παρατηρούσε τη συνουσία των γονέων όταν το ίδιο βρισκόταν, αγέννητο ακόμη, μέσα στην κοιλιά της μητέρας του. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η φαντασίωση της αποπλάνησης, διότι πολύ συχνά δεν είναι φαντασίωση, αλλά πραγματική ανάμνηση. Ευτυχώς όμως δεν είναι τόσο συχνά πραγματική όσο θα νόμιζε κανείς αρχικά κρίνοντας από τα αποτελέσματα της ανάλυσης. Η αποπλάνηση από μεγαλύτερα ή συνομήλικα παιδιά παραμένει ακόμη πιο συχνή απότι από ενήλικους, και αν στα κορίτσια που περιλαμβάνουν αυτό το γεγονός στις βιογραφικές τους αναφορές στην παιδική ηλικία ο πατέρας εμφανίζεται αρκετά τακτικά ως αποπλανητής, δεν χωράει καμιά αμφιβολία ούτε για τη φανταστική φύση αυτής της μομφής ούτε για το σχετικό κίνητρο.²⁰⁴ Με τη φαντασίωση της αποπλάνησης, εκεί όπου δεν υπήρξε αποπλάνηση, το παιδί καλύπτει κατά κανόνα την αυτοερωτική περίοδο της σεξουαλικότητάς του. Απαλλάσσεται από την ανάγκη να ντραπεί για τον αυνανισμό τοποθετώντας με τη φαντασία του εκ των υστέρων ένα ποθητό αντικείμενο σε αυτούς τους πρώιμους καιρούς. Μην πιστέψετε εξάλλου ότι η σεξουαλική εκμετάλλευση του παιδιού από τους πιο κοντινούς αρσενικούς συγγενείς ανήκει στο βασίλειο της φαντασίας. Οι περισσότεροι ψυχαναλυτές θα έχουν αναλύσει περιπτώσεις όπου τέτοιες σχέσεις ήταν πραγματικές και διακριβώθηκαν με αδιαμφισβήτητον τρόπο· ανήκαν όμως σε μεταγενέστερες περιόδους της παιδικής και νεανικής ζωής, ενώ είχαν καταχωρηθεί σε παλαιότερες.

Η εντύπωση που αποκομίζει κανείς είναι ότι τέτοια παιδικά περιστατικά είναι τρόπον τινά αναγκαία προαπαιτούμενα, ότι ανήκουν

203. [Με τον τρόπο των ζώων].

204. [Ο Φρόντντ ασχολείται με αυτό το θέμα λεπτομερέστερα στην 33η Παράδοση της *Νέας σειράς* (σελ. 117 κ.ε. της ελληνικής μετάφρασης, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1977)].

στα απαραίτητα αποθέματα της νεύρωσης. Αν περιέχονται στην πραγματικότητα, τότε έχει καλώς· αν η πραγματικότητα τα αρνήθηκε, κατασκευάζονται από το υλικό των υπαινιγμών και συμπληρώνονται με τη φαντασία. Το αποτέλεσμα είναι το ίδιο και ως τώρα δεν καταφέραμε να αποδείξουμε οποιαδήποτε διαφορά στις συνέπειες, όποια και αν είναι τα μερίδια που αναλογούν στη φαντασία και στην πραγματικότητα αντίστοιχα. Έχουν και εδώ λοιπόν μόνο μία από τις συμπληρωματικές σχέσεις που τόσο συχνά προαναφέραμε· αυτή όμως είναι η πιο παράξενη από όσες έχουμε γνωρίσει. Από πού προέρχεται η ανάγκη για τέτοιες φαντασιώσεις και το υλικό από το οποίο συντίθενται; Για τις ορμικές πηγές δεν μπορεί βέβαια να υπάρξει καμιά αμφιβολία, πρέπει όμως να δηλώσουμε ότι κάθε φορά δημιουργούνται οι ίδιες φαντασιώσεις με το ίδιο περιεχόμενο. Έχω έτοιμη μια απάντηση, για την οποία ξέρω ότι θα σας φανεί πολύ τολμηρή. Φρονώ ότι αυτές οι *πρωτογενείς φαντασιώσεις* – έτσι θα τις αποκαλέσω και ασφαλώς πολλές άλλες ακόμη – είναι φυλογενετικά κτήματα. Σε αυτές το άτομο υπερβαίνει τα προσωπικά του βιώματα και εισχωρεί στα προϊστορικά βιώματα, όπου τα δικά του βιώματα έχουν γίνει πάρα πολύ υποτυπώδη. Μου φαίνεται πολύ πιθανόν ότι όλα αυτά που μας αφηγούνται σήμερα ως φαντασιώσεις οι ασθeneίς, η αποπλάνηση, η σεξουαλική διέγερση από την παρακολούθηση της συνουσίας των γονέων, η απειλή ευνουχισμού – ή μάλλον ο ευνουχισμός –, κάποτε στην προϊστορική εποχή της ανθρώπινης οικογένειας ήταν πραγματικότητα και ότι το παιδί που πλάθει φαντασιώσεις συμπληρώνει απλώς τα κενά της ατομικής αλήθειας με προϊστορικές αλήθειες. Επανελημμένα ανακλύπτει η υποψία ότι η ψυχολογία των νευρώσεων διέσωσε για μας περισσότερες αρχαίες μαρτυρίες της ανθρώπινης εξέλιξης απότι όλες οι άλλες πηγές.²⁰⁵

Κύριοι! Αυτά τα τελευταία ζητήματα μας αναγκάζουν να εξετάσουμε ακριβέστερα τη γένεση και τη σημασία της πνευματικής λειτουργίας που αποκαλείται «φαντασία».²⁰⁶ Όπως σας είναι γνωστό, συγ-

205. [Αυτή η συζήτηση των «πρωτογενών φαντασιώσεων» και της δυνατότητάς τους να κληρονομούνται στηρίζεται κυρίως στα ευρήματα που παρουσιάζει ο Φρόντ στο ιστορικό ασθeneίας του «Βόλφσμαν», 1918b (βλέπε και: Σίγκμουντ Φρόντ, *Τρία ιστορικά ασθeneίας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1995, όπου περιέχεται το ιστορικό του «Βόλφσμαν», σελ. 235-392)].

206. [Οι σημαντικότερες από τις προγενέστερες παρατηρήσεις του Φρόντ για τη φαντασία βρίσκονται στο «Der Dichter und das Phantasieren», 1908e (ελληνική μετάφραση, «Ο ποιητής και η φαντασία», περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόντ, *Ψχανάλυση και λογοτεχνία*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1994, σελ.

κεντρώνει τη μεγάλη εκτίμηση των ανθρώπων, χωρίς να είναι σαφής η θέση που κατέχει στην ψυχική ζωή. Σχετικά με αυτό το ζήτημα μπορώ να σας πω τα ακόλουθα. Όπως ξέρετε, το Εγώ του ανθρώπου οδηγείται υπό την πίεση των εξωτερικών αναγκών βαθμιαία στην εκτίμηση της πραγματικότητας και στην τήρηση της αρχής της πραγματικότητας, ενώ ταυτόχρονα είναι αναγκασμένο να εγκαταλείψει προσωρινά ή για πάντα διάφορα αντικείμενα και στόχους των ηδονικών του επιδιώξεων, όχι μόνο των σεξουαλικών. Αλλά κάθε παραίτηση του ατόμου από την ηδονή ήταν πάντοτε κάτι που του έπεφτε βαρύ· δεν την επιτυγχάνει χωρίς ένα είδος αποζημίωσης. Επιφύλαξε λοιπόν στον εαυτό του μια ψυχική λειτουργία όπου επιτρέπεται σε όλες αυτές τις εγκαταλειμμένες πηγές ηδονής, σε όλους τους παρατημένους τρόπους απόκτησης της ηδονής μια παραπέρα ύπαρξη, μια μορφή ύπαρξης στην οποία απαλλάσσονται από την αξίωση της πραγματικότητας και από αυτό που αποκαλούμε «έλεγχο της πραγματικότητας». Κάθε επιδίωξη επιτυγχάνει γρήγορα την ιδεατή μορφή της εκπλήρωσης· δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η παραμονή στις εκπληρώσεις επιθυμιών της φαντασίας συνεπάγεται μια ικανοποίηση, μολονότι δεν θολώνεται η επίγνωση ότι δεν πρόκειται για την πραγματικότητα. Με τη φαντασία του ο άνθρωπος εξακολουθεί να απολαμβάνει την ελευθερία έναντι εξωτερικών καταναγκασμών, από την οποία στην πραγματικότητα έχει παραιτηθεί από καιρό. Κατάφερε να είναι εναλλάξ ακόμη ηδονιζόμενο ζώο και λογικό ον. Δεν τα βγάζει πέρα με την πενιχρή ικανοποίηση που με κόπο μπορεί να αποσπά από την πραγματικότητα. «Τίποτε δεν γίνεται χωρίς βοηθητικές κατασκευές», είπε κάποτε ο Τέοντορ Φοντάνε. Η δημιουργία του ψυχικού βασιλείου της φαντασίας έχει το ακριβές αντίστοιχό του στην καθιέρωση «δασικών φυτωρίων», «προστατευμένων φυσικών δρυμών» εκεί όπου οι απαιτήσεις της γεωργίας, του δικτύου συγκοινωνιών και της βιομηχανίας απειλούν να κάνουν γρήγορα αγνώριστο το αρχικό πρόσωπο της γης. Οι προστατευμένοι φυσικοί δρυμοί διατηρούν αυτή την παλαιά κατάσταση, την οποία οι άνθρωποι οπουδήποτε αλλού με λύπη τους θυσιάσαν στην αναγκαιότητα. Όλα εκεί μέσα μπορούν να θρασομανούν και να αναπτύσσονται όπως θέλουν, ακόμη και τα μη ωφέλιμα ή και τα βλαβερά. Ένα τέτοιο προστατευμένο φυτώριο, όπου δεν ισχύει η αρχή της πραγματικότητας, είναι και το ψυχικό βασίλειο της φαντασίας.

Γνωστότερα προϊόντα της φαντασίας είναι τα λεγόμενα «ονειροπολήματα», τα οποία ήδη γνωρίσαμε [5η Παράδοση, σελ. 97], φαν-

149-164) και στο «Hysterische Phantasien und ihre Beziehung zur Bisexualität» (1908a). Βλέπε επίσης 5η Παράδοση, σελ. 97 κ.ε.].

ταστικές ικανοποιήσεις φιλόδοξων, μεγαλομανών ερωτικών επιθυμιών, οι οποίες αναπτύσσονται ακόμη πιο πλούσια, όταν η πραγματικότητα συνιστά αυτοπεριορισμό και υπομονή. Η ουσία της ευτυχίας στη φαντασία, η αποκατάσταση της ανεξαρτησίας στην απόκτηση της ηδονής από τη συγκατάθεση της πραγματικότητας, είναι σαφέστατη σε αυτά τα προϊόντα της φαντασίας. Ξέρουμε ότι τέτοια ονειροπολήματα είναι ο πυρήνας και το πρότυπο των νυχτερινών ονείρων. Το όνειρο της νύχτας είναι κατά βάθος μόνον ένα ονειροπόλημα που η νυχτερινή ελευθερία των παρορμήσεων το έκανε χρησιμοποιήσιμο, ενώ η νυχτερινή μορφή της ψυχικής δραστηριότητας το έχει παραμορφώσει. Έχουμε εξοικειωθεί ήδη με την ιδέα ότι και τα ονειροπολήματα δεν είναι κατ' ανάγκη συνειδητά, δηλαδή ότι υπάρχουν και ασυνείδητα ονειροπολήματα. Τέτοια ασυνείδητα ονειροπολήματα είναι λοιπόν η πηγή τόσο των ονείρων της νύχτας όσο και των νευρωτικών συμπτωμάτων.

Η σημασία της φαντασίωσης για τον σχηματισμό των συμπτωμάτων θα σας γίνει φανερή από την ακόλουθη ανακοίνωση. Είχαμε πει ότι στην περίπτωση της στέρησης η λίμπιντο επενδύει επαναστροφικά τις θέσεις που είχε εγκαταλείψει, στις οποίες όμως έμειναν προσκολλημένες ορισμένες ποσότητες ενέργειάς της. Αυτό δεν το αναιρούμε ούτε το διορθώνουμε, αλλά θα παρεμβάλουμε έναν ενδιαμεσο κρίκο. Πώς βρίσκει η λίμπιντο τον δρόμο της προς αυτά τα σημεία καθήλωσης; Εδώ πρέπει να πούμε ότι δεν έχουν εγκαταλειφθεί ακόμη εντελώς όλα τα παρατημένα αντικείμενα και όλες οι κατευθύνσεις της λίμπιντο. Όλα αυτά ή τα παράγωγά τους διατηρούνται ακόμη στις φαντασιώσεις με μια ορισμένη ένταση. Η λίμπιντο δεν έχει λοιπόν παρά να αποσυρθεί στις φαντασιώσεις, ώστε από εκεί να βρει ανοιχτό τον δρόμο προς όλες τις απωθημένες καθηλώσεις. Αυτές οι φαντασιώσεις ήταν κάπως ανεκτές και δεν είχε ξεσπάσει καμιά σύγκρουση ανάμεσα σε αυτές και στο Εγώ, όσο οξείες και αν ήταν οι αντιθέσεις, εφόσον ετηρείτο ένας ορισμένος όρος. Αυτός ο όρος ήταν ποσοτικής φύσης και τώρα με την ανάστροφη ροή της λίμπιντο προς τις φαντασιώσεις διαταράσσεται. Με αυτή την πρόσθετη ποσότητα η ενεργειακή επένδυση των φαντασιώσεων γίνεται ισχυρότερη, έτσι που αυτές γίνονται απαιτητικές και αναπτύσσουν μια τάση προς την κατεύθυνση της πραγματοποίησης. Αυτό όμως κάνει τη σύγκρουση ανάμεσα στις ίδιες και στο Εγώ αναπόφευκτη. Είτε υπήρξαν παλαιότερα προσυνειδητές είτε συνειδητές, τώρα υπόκεινται στην απώθηση από τη μεριά του Εγώ και είναι έκθετες στην έλξη του ασυνείδητου. Από τις ασυνείδητες τώρα φαντασιώσεις η λίμπιντο κυλάει πίσω ως τις απαρχές τους στο ασυνείδητο, ως τους δικούς της σταθμούς καθήλωσης.

Η οπισθοχώρηση της λίμπιντο προς τη φαντασίωση είναι ένα ενδιάμεσο στάδιο προς την κατεύθυνση του σχηματισμού συμπτωμάτων, που αξίζει βέβαια μια ιδιαίτερη ονομασία. Ο Γιούνγκ έπλασε γι' αυτό το ενδιάμεσο στάδιο τον πολύ κατάλληλο όρο *εσωστρέφεια*,²⁰⁷ αλλά χρησιμοποιώντας τον με ακατάλληλο τρόπο του έδωσε και άλλη σημασία. Εμείς ορίζουμε την εσωστρέφεια ως την απομάκρυνση της λίμπιντο από τις δυνατότητες της πραγματικής ικανοποίησης και ως υπερεπένδυση²⁰⁸ των φαντασιώσεων που ως τώρα ήταν ανεκτές λόγω αθωότητας. Ένας εσωστρεφής δεν είναι ακόμη νευρωτικός, αλλά βρίσκεται σε μια ασταθή κατάσταση· με την πρώτη μετατόπιση δυνάμεων θα αναπτύξει κατ' ανάγκη συμπτώματα, αν δεν βρει άλλες διεξόδους για τη συσσωρευμένη λίμπιντό του. Ο εξωπραγματικός χαρακτήρας της νευρωτικής ικανοποίησης και η παραμέληση της διαφοράς ανάμεσα στη φαντασία και την πραγματικότητα καθορίζονται όμως ήδη από την παραμονή στο στάδιο της εσωστρέφειας.

Θα έχετε προσέξει ασφαλώς ότι στις τελευταίες μου αναφορές εισήγαγα έναν νέο παράγοντα στην αιτιολογική αλυσίδα, την ποσότητα, δηλαδή το μέγεθος της σχετικής ενέργειας· αυτόν τον παράγοντα πρέπει να τον συνυπολογίζουμε παντού. Η καθαρά ποιοτική ανάλυση των αιτιολογικών προϋποθέσεων δεν επαρκεί. Με άλλα λόγια, μια απλώς *δυναμική* αντίληψη αυτών των ψυχικών διαδικασιών είναι ανεπαρκής, χρειάζεται ακόμη η *οικονομική* πτυχή του ζητήματος. Πρέπει να σκεφθούμε ότι η σύγκρουση μεταξύ δύο τάσεων δεν ξεσπάει προτού επιτευχθούν ορισμένες εντάσεις στην επένδυση ενέργειας, έστω και αν οι προϋποθέσεις κατά το περιεχόμενο είναι ήδη δεδομένες. Παρόμοια καθορίζεται και η παθογόνος σημασία των ιδιοσυστασιακών παραγόντων ανάλογα με την *περίσσεια* της μίας μερικής ορμής έναντι μιας άλλης, που υπάρχει στην προδιάθεση· μπορούμε μάλιστα να φαντασθούμε ότι οι προδιαθέσεις όλων των ανθρώπων είναι ποιοτικά όμοιες και ότι διαφέρουν μόνο κατά τις ποσοτικές τους αναλογίες. Το ποσοτικό στοιχείο δεν είναι λιγότερο καθοριστικό για την ανθεκτικότητα έναντι στην νευρωτική πάθηση. Το σημαντικό είναι *πόσο μεγάλη* είναι η *ποσότητα* της αχρησιμοποίητης λίμπιντο που ένα άτομο μπορεί να κρατάει μετέωρη και *πόσο μεγάλο μέρος* της λίμπιντό του μπορεί να εκτρέπει από τη σεξουαλικότητα προς τους στόχους της μετουσίωσης. Ο τελικός στόχος της ψυχικής δραστηριότητας, που από ποιοτική άποψη μπορεί να πε-

207. [Επί ένα διάστημα ο Γιούνγκ χρησιμοποιούσε αυτόν τον όρο αποκλειστικά στην περίπτωση της πρόωρης άνοιας (βλέπε Jung, 1911)].

208. [Δηλαδή ως φόρτιση με μια πρόσθετη ποσότητα ψυχικής ενέργειας].

ριγραφεί ως η επιδίωξη απόκτησης της ηδονής και αποφυγής της δυσαρέσκειας, για την οικονομική θεώρηση είναι η διευθέτηση των μεγθών διέγερσης (ποσοτήτων ερεθισμού) και η παρεμπόδιση της συσσώρευσής τους που δημιουργεί δυσαρέσκεια.²⁰⁹

Αυτά ήθελα λοιπόν να σας πω για τον σχηματισμό των συμπτωμάτων στις νευρώσεις. Πρέπει όμως οπωσδήποτε να ξανατονίσω κάτι: Όλα όσα είπαμε εδώ αναφέρονται μόνο στον σχηματισμό συμπτωμάτων κατά την υστερία. Ήδη στην ψυχαναγκαστική νεύρωση – ενώ οι βασικές αρχές παραμένουν – παρατηρούμε πολλές διαφορές. Οι αντεπενδύσεις σε πείσμα των ορμικών απαιτήσεων, για τις οποίες μιλήσαμε και στην περίπτωση της υστερίας [σελ. 345], στην ψυχαναγκαστική νεύρωση προβάλλουν επιτακτικά στο προσκήνιο και με τους λεγόμενους «σχηματισμούς αντίδρασης» εξουσιάζουν την κλινική εικόνα. Παρόμοιες καθώς και πιο μεγάλες αποκλίσεις ανακαλύπτουμε στις άλλες νευρώσεις, όπου οι μελέτες για τους μηχανισμούς του σχηματισμού συμπτωμάτων δεν έχουν αποπερατωθεί ακόμη σε κανένα σημείο.

Προτού σας αφήσω σήμερα, θα ήθελα να σας επιστήσω την προσοχή σε μια πλευρά των φαντασιώσεων που παρουσιάζει ευρύτατο ενδιαφέρον. Υπάρχει ένας δρόμος επιστροφής από τη φαντασία στην πραγματικότητα, και αυτός είναι η τέχνη. Ο καλλιτέχνης είναι κατά τη βασική διάθεσή του επίσης ένας εσωστρεφής που δεν απέχει πολύ από τη νεύρωση. Πιέζεται από υπερισχυρές ορμικές ανάγκες, θέλει να αποκτήσει τιμές, δύναμη, πλούτο, δόξα και την αγάπη των γυναικών· δεν έχει όμως τα μέσα για να επιτύχει αυτές τις ικανοποιήσεις. Γιαυτό στρέφει όπως κάθε άλλος ανικανοποίητος τα νώτα του στην πραγματικότητα και μεταφέρει όλο το ενδιαφέρον του, και τη λίμπιντό του, στις επιθυμίες των φαντασιώσεών του, από τις οποίες ο δρόμος προς τη νεύρωση είναι ανοιχτός. Πρέπει να συμπέσουν πολλοί παράγοντες, για να μην οδηγηθεί στη νεύρωση· είναι γνωστό πόσο συχνά ειδικά οι καλλιτέχνες πάσχουν από μια μερική αναστολή της αποδοτικότητάς τους οφειλόμενη σε νευρώσεις. Η ιδιοσυστασία τους εμπεριέχει ίσως μια μεγάλη ικανότητα μετουσίωσης και αρ-

209. [Εδώ φαίνεται ότι ο Φρόντ ταυτίζει την «αρχή της ηδονής» με την «αρχή της σταθερότητας», μολονότι στο προηγούμενο σημείο όπου μιλάει γι' αυτό το θέμα [τέλος της 22ης Παράδοσης] υποδηλώνει τις αμφιβολίες του για μια τέτοια δυνατότητα. Αργότερα έκανε σαφή διάκριση μεταξύ των δύο αρχών· βλέπε «Das ökonomische Problem des Masochismus», 1924c (ελληνική μετάφραση, «Το οικονομικό πρόβλημα του μαζοχισμού», στο: Σίγκμουντ Φρόντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φετιχισμός*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991, σελ. 43-45)].

κετή χαλαρότητα των απωθήσεων που κρίνουν τη σύγκρουση. Την επιστροφή στην πραγματικότητα ο καλλιτέχνης την επιτυγχάνει με τον εξής τρόπο. Δεν είναι βέβαια ο μόνος που ζει με φαντασιώσεις. Το ενδιάμεσο βασίλειο της φαντασίας εγκρίνεται μέσω γενικών ανθρώπινων συμβάσεων, και κάθε στερούμενος περιμένει να βρει σε αυτό ανακούφιση και παρηγοριά. Αλλά για τους μη καλλιτέχνες η άντληση ηδονής από τις πηγές της φαντασίας είναι πολύ περιορισμένη. Ο άτεγκτος χαρακτήρας των απωθήσεών τους τους αναγκάζει να αρκούνται στα σποραδικά ονειροπολήματα που επιτρέπεται ακόμη να γίνουν συνειδητά. Ένας σωστός καλλιτέχνης διαθέτει περισσότερα. Ξέρει, πρώτον, να δουλεύει τα ονειροπολήματά του έτσι, ώστε να χάνουν τα πολύ προσωπικά στοιχεία που απωθούν τους ξένους και να μπορούν να τα απολαύσουν και οι άλλοι. Ξέρει επίσης να τα μετριάζει, έτσι που να μην προδίδουν εύκολα την προέλευσή τους από πηγές απαγορευμένες. Διαθέτει επιπλέον την αινιγματική ικανότητα να μεταπλάθει ένα ορισμένο υλικό, ώσπου να γίνει πιστό ομοίωμα των φαντασιώσεών του και έπειτα ξέρει να συνδέει με αυτό το προϊόν της ασυνείδητης φαντασίας του τόση αποκόμιση ηδονής, ώστε να υπεραντισταθμίζονται και να αίρονται οι απωθήσεις, τουλάχιστον παροδικά. Αν καταφέρει όλα αυτά, επιτρέπει και στους άλλους να αντλήσουν παρηγοριά και ανακούφιση από τις δικές τους απρόσιτες πηγές ηδονής του ασυνείδητού τους, κερδίζει την ευγνωμοσύνη και τον θαυμασμό τους και έτσι έχει πετύχει με τη φαντασία του αυτά που μόνο στη φαντασία του είχε καταφέρει: τιμές, δύναμη και την αγάπη των γυναικών.

Η ΚΟΙΝΗ ΝΕΥΡΙΚΟΤΗΤΑ

Κυρίες και κύριοι! Μετά τις τελευταίες αναφορές, όπου διεκπεραιώσαμε ένα σοβαρό μέρος της εργασίας μας, θα αφήσω προς το παρόν αυτό το αντικείμενο και θα στραφώ σε σας.

Ξέρω βέβαια ότι είστε δυσαρεστημένοι. Μια «Εισαγωγή στην ψυχανάλυση» την είχατε φαντασθεί αλλιώς. Περιμένατε να ακούσετε ζωντανά παραδείγματα, όχι θεωρία. Μου λέτε πως, όταν έκανα τον παραλληλισμό «Στο ισόγειο και στον πρώτο όροφο» [22η Παράδοση, σελ. 337], καταλάβατε επιτέλους κάτι σχετικά με την αιτιολογία των νευρώσεων, μόνο που θα έπρεπε να σας είχα δώσει πραγματικά εμπειρικά δεδομένα και όχι κατασκευασμένες ιστορίες. Ή στην αρχή, όταν σας ανέφερα δύο –ας ελπίσουμε όχι επινοημένα– συμπτώματα και σας ανέπτυξα την εξήγησή τους και τη σχέση τους προς τη ζωή των ασθενών [17η Παράδοση, σελ. 252 κ.ε.], τότε είδατε το «νόημα» των συμπτωμάτων, ελπίσατε ότι θα συνέχιζα με τον ίδιο τρόπο. Αντ' αυτού σας προσέφερα σχοινοτενείς και αχανείς θεωρίες, που ποτέ δεν ήταν πλήρεις και πάντοτε ερχόταν να προστεθεί ένα νέο στοιχείο, δούλεψα με έννοιες που δεν σας είχα παρουσιάσει προηγουμένως, ξέφυγα από την περιγραφική ανάπτυξη και προχώρησα στην δυναμική αντίληψη, από αυτή μεταπήδησα σε μια άλλη που λέγεται «οικονομική», σας δυσκόλεψα να καταλάβετε πόσες από τις τεχνητές λέξεις σημαίνουν το ίδιο και μόνο για λόγους ευφωνίας εναλλάσσονται μεταξύ τους, σας εξέθεσα πτυχές του ζητήματος, όπως είναι οι αρχές της ηδονής και της πραγματικότητας και η φυλογενετική κληρονομιά, ξεφεύγοντας πολύ από το κυρίως θέμα, και αντί να σας εισαγάγω σε κάτι, άφησα να παρελάσει μπροστά σας κάτι που όλο και απομακρυνόταν από σας.

Γιατί δεν ξεκίνησα την εισαγωγή στη νευροψυχολογία με αυτά που ξέρετε και σεις από τη νευρική και που έχουν προκαλέσει από καιρό το ενδιαφέρον σας; Με την ιδιορρυθμία των νευρικών, με τις ακατανόητες αντιδράσεις τους στην ανθρώπινη επικοινωνία και στις εξωτερικές επιρροές, την ευερέθιστη φύση τους, τη δυσκολία πρόβλεψης της συμπεριφοράς τους και την ανικανότητά τους; Γιατί δεν σας οδήγησα βήμα προς βήμα από την κατανόηση των πιο απλών καθημερινών μορφών μέχρι τα προβλήματα των αινιγματικών ακραίων φαινομένων νευρικής φύσης;

Μάλιστα, κύριοι, δεν μπορώ να μην σας δώσω δίκαιο. Δεν είμαι τόσο ξετρελαμένος με την τέχνη μου στην παρουσίαση της ύλης, ώστε να θέλω να εμφανίσω κάθε αισθητικό ελάττωμά της ως ιδιαίτερα γοητευτικό. Πιστεύω ότι θα μπορούσα να εκθέσω τα θέματα

διαφορετικά και επωφελέστερα· αυτή ήταν και η πρόθεσή μου. Αλλά δεν μπορεί κανείς να πραγματοποιεί πάντοτε τις λογικές προθέσεις του. Συχνά υπάρχει στην ίδια την ύλη κάτι που μας επιβάλλεται και μας απομακρύνει από τις αρχικές προθέσεις μας. Ακόμη και ένα άσημο ζήτημα όπως η διάταξη ενός πολύ γνώριμου υλικού δεν υπακούει εντελώς στη θέληση του συγγραφέα· παίρνει τη μορφή που θέλει η ίδια και μόνον εκ των υστέρων μπορεί κανείς να διερωτηθεί γιατί βγήκε έτσι και όχι αλλιώς.

Ένας από τους λόγους είναι ίσως ότι ο τίτλος «Εισαγωγή στην ψυχανάλυση» δεν ευσταθεί πια αναφορικά με το μέρος όπου πραγματευόμαστε τις νευρώσεις. Η εισαγωγή στην ψυχανάλυση προσφέρει τη μελέτη των παραδρομών και του ονείρου· η νευροσιολογία αποτελεί την ίδια την ψυχανάλυση. Δεν πιστεύω ότι σε τόσο σύντομο χρόνο θα μπορούσα να σας παρουσιάσω το περιεχόμενο της νευροσιολογίας διαφορετικά, με όχι τόσο πυκνόν τρόπο. Το ζητούμενο ήταν να σας δείξω το νόημα και τη σημασία των συμπτωμάτων, τις εξωτερικές και εσωτερικές προϋποθέσεις και τον μηχανισμό του σχηματισμού συμπτωμάτων σε ένα πλαίσιο συναρτήσεων. Αυτό προσπάθησα να κάνω· είναι γενικά ο πυρήνας αυτών που έχει να διδάξει σήμερα η ψυχανάλυση. Και εδώ έπρεπε να πούμε πολλά για τη λίμπιντο και την ανάπτυξή της, μερικά επίσης για την ανάπτυξη του Εγώ. Όσον αφορά τις προϋποθέσεις της τεχνικής μας, τις βασικές πτυχές του ασυνείδητου και της απώθησης (της αντίστασης), είχατε ήδη προετοιμασθεί από την εισαγωγή. Σε μία από τις επόμενες Παραδόσεις [στην 26η] θα μάθετε σε ποιιά σημεία βρίσκει την οργανική της συνέχεια η ψυχαναλυτική εργασία. Προς το παρόν δεν σας απέκρυψα ότι όλες οι διαπιστώσεις μας προέρχονται μόνον από μία κατηγορία νευρικών παθήσεων, τις λεγόμενες νευρώσεις μεταβίβασης. Τον μηχανισμό σχηματισμού των συμπτωμάτων παρακολούθησα μάλιστα μόνο στην περίπτωση της υστερικής νευρώσης. Μπορεί να μην έχετε αποκτήσει ένα σταθερό σώμα γνώσεων και να μην έχετε συγκρατήσει κάθε λεπτομέρεια, ελπίζω όμως ότι θα έχετε σχηματίσει μια ιδέα για τα μέσα με τα οποία εργάζεται η ψυχανάλυση, για τα ερωτήματα με τα οποία καταπιάνεται και για τα αποτελέσματα που έχει επιδειξει.

Πίστευα ότι επιθυμούσατε να είχα αρχίσει την παρουσίαση των νευρώσεων με τα κατώματα των νευρικών, να είχα περιγράψει πώς υποφέρουν από τη νευρώσή τους, πώς αντιστέκονται σε αυτή και πώς κανονίζουν να ζήσουν με αυτή. Ένα τέτοιο υλικό είναι ασφαλώς ενδιαφέρον και αξιωματικό, είναι μάλιστα εύκολο να το πραγματευθούμε, αλλά δεν είναι ανώδυνο να αρχίσει κανείς με αυτό.

Διατρέχει κανείς τον κίνδυνο να μην ανακαλύψει το ασυνείδητο, να παραβλέψει τη μεγάλη σημασία της λίμπιντο και να κρίνει όλα τα πράγματα όπως εμφανίζονται στο Εγώ του νευρικού. Αλλά είναι φανερό ότι αυτό το Εγώ δεν είναι αξιόπιστη και αμερόληπτη αρχή. Το Εγώ είναι η εξουσία που αρνείται το ασυνείδητο, που το υποβίβασε σε απωθημένο· πώς θα μπορούσαμε να πιστέψουμε ότι αυτό θα είναι δίκαιο απέναντι στο ασυνείδητο; Ανάμεσα στα στοιχεία που συνιστούν το απωθημένο βρίσκουμε κατά κύριο λόγο τις μη δεκτές αξιώσεις της σεξουαλικότητας· είναι αυτονόητο ότι ποτέ δεν μπορούμε από τις αντιλήψεις του Εγώ να μαντέψουμε το εύρος και τη σημασία της σεξουαλικότητας. Από τη στιγμή που διαφαίνεται η πτυχή της απώθησης έχουμε λάβει την προειδοποίηση ότι δεν μπορούμε να ορίσουμε ως κριτή της διαμάχης ένα από τα δύο αντιμαχόμενα μέρη, και μάλιστα το νικηφόρο. Για μας είναι αναμενόμενο ότι οι δηλώσεις του Εγώ θα αποβούν παραπλανητικές. Αν θελήσουμε να πιστέψουμε το Εγώ, αυτό ήταν σε όλα ενεργό, και έτσι θέλησε και δημιούργησε μόνο του τα συμπτώματά του. Ξέρουμε ότι αποδέχθηκε αρκετή παθητικότητα, την οποία στη συνέχεια θέλει να αποκρύψει και να εξωραΐσει. Αλλά δεν τολμά να το κάνει πάντοτε· στην περίπτωση των συμπτωμάτων της ψυχαναγκαστικής νευρώσης αναγκάζεται να ομολογήσει ότι μπαίνει στον δρόμο του κάτι ξένο, εναντίον του οποίου μόνο με δυσκολία αμύνεται.

Όποιος δεν εμποδίζεται από αυτές τις υπομνήσεις και πιστεύει αβασάνιστα τις νοθείες του Εγώ δεν συναντά πια καμιά δυσκολία στη δουλειά του και έχει απαλλαγεί από όλες τις αντιστάσεις που συναντά η ψυχανάλυση τονίζοντας το ασυνείδητο, τη σεξουαλικότητα και την παθητικότητα του Εγώ. Μπορεί πια όπως ο Άλφρεντ Άντλερ [1912] να ισχυρίζεται ότι ο «νευρικός χαρακτήρας» είναι η αιτία της νευρώσης και όχι η συνέπεια της, αλλά δεν θα είναι σε θέση να εξηγήσει καμιά λεπτομέρεια από τον σχηματισμό των συμπτωμάτων ή έστω ένα όνειρο.

Θα ρωτήσετε: Δεν είναι δηλαδή δυνατόν να καθορίσει κανείς δίκαια το μερίδιο συμμετοχής του Εγώ στη νευρική και στον σχηματισμό συμπτωμάτων χωρίς να παραμελήσει χονδροειδώς τα στοιχεία που ανακάλυψε η ψυχανάλυση; Απαντώ: Ασφαλώς πρέπει να είναι δυνατόν και κάποτε θα συμβεί πραγματικά, αλλά δεν συμφωνεί με τον τρόπο εργασίας της ψυχανάλυσης η ιδέα να αρχίσει κανείς με αυτό. Μπορούμε ασφαλώς να προβλέψουμε τότε η ψυχανάλυση θα καταπιαστεί με αυτό το ζήτημα. Υπάρχουν νευρώσεις στις οποίες το Εγώ συμμετέχει πολύ περισσότερο απότι σε αυτές που μελετήσαμε ως τώρα· τις αποκαλούμε «ναρκισσιστικές» νευρώσεις. Η ψυχαναλυτική μελέτη αυτών των παθήσεων θα μας κάνει ικανούς να

κρίνουμε τη συμμετοχή του Εγώ στις νευρωτικές παθήσεις με αμερόληπτον και αξιόπιστον τρόπο.²¹⁰

Μια από τις σχέσεις του Εγώ προς τη νεύρωσή του είναι όμως τόσο οφθαλμοφανής που προσέχθηκε από την αρχή. Φαίνεται ότι ποτέ δεν λείπει, πιο διακριτή είναι όμως σε μια πάθηση, από την κατανόηση της οποίας απέχουμε ακόμη πολύ, την *τραυματική νεύρωση*. Πρέπει να ξέρετε ότι στην πρόκληση και στον μηχανισμό όλων των ειδών νεύρωσης ενεργοποιούνται πάντοτε τα ίδια στοιχεία, μόνο που μια φορά το ένα και άλλη φορά το άλλο στοιχείο έχει τον κύριο ρόλο στον σχηματισμό συμπτωμάτων. Είναι όπως με το προσωπικό ενός θεατρικού θιάσου όπου ο καθένας έχει τον σταθερό του τύπο ρόλου: ήρωας, έμπιστος, μηχανορράφος κλπ., αλλά για την τιμητική του παράσταση καθένας από αυτούς θα διαλέξει άλλο έργο. Έτσι λοιπόν οι φαντασιώσεις που μετατρέπονται σε συμπτώματα δεν είναι πουθενά τόσο απτές όσο στην υστερία· οι αντεπενδύσεις ή σχηματισμοί αντίδρασης του Εγώ εξουσιάζουν την εικόνα στην ψυχαναγκαστική νεύρωση· αυτό που σχετικά με το όνειρο αποκαλέσαμε *δειπερογενή επεξεργασία* [11η Παράδοση, σελ. 175] είναι ως παραλήρημα κυρίαρχο στην παράνοια κλπ.

Έτσι λοιπόν στις τραυματικές νευρώσεις, ιδιαίτερα σε εκείνες που προκαλούνται από τα τρομακτικά βιώματα του πολέμου, είναι ολόφανερο ένα εγωιστικό κίνητρο του Εγώ που επιζητεί την προστασία και την ωφέλεια και που όχι απλώς μπορεί από μόνο του να δημιουργήσει την ασθένεια, αλλά την εγκρίνει και, όταν προκληθεί, την συντηρεί. Αυτό το κίνητρο θέλει να προφυλάξει το Εγώ από τους κινδύνους που ως απειλή αποτέλεσαν την αφορμή της ασθένειας, και δεν θα επιτρέψει την ίαση όσο αυτοί οι κίνδυνοι εξακολουθούν να είναι υπαρκτοί ή αν δεν επιτευχθεί μια αποζημίωση για τους κινδύνους που απείλησαν το άτομο.

Με παρόμοιον τρόπο ενδιαφέρεται το Εγώ σε όλες τις άλλες περιπτώσεις για τη γένεση και την παραπέρα ύπαρξη της νεύρωσης. Είπαμε [23η Παράδοση, σελ. 344] ότι το σύμπτωμα συντηρείται και από το Εγώ, διότι έχει μια πλευρά με την οποία ικανοποιεί την απωθητική τάση του Εγώ. Επιπλέον η λήξη της σύγκρουσης με τον σχηματισμό του συμπτώματος είναι η πιο βολική και στην αρχή της ηδονής η πιο ευπρόσδεκτη έκβαση· απαλλάσσει το Εγώ αναμφισβήτητα από πολλή εσωτερική εργασία που του είναι δυσάρεστη. Υπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις όπου ακόμη και ο γιατρός πρέπει να ομολογήσει ότι η νεύρωση ως έκβαση μιας σύγκρουσης αποτελεί την πιο

210. [Περισσότερες εξηγήσεις δίδονται στην 26η Παράδοση].

αθώα και κοινωνικά πιο υποφερτή λύση. Μην εκπλαγείτε λοιπόν, αν ακούσετε ότι κάποτε τάσσεται και ο γιατρός με το μέρος της αρρώστιας που καταπολεμάει. Δεν του ταιριάζει πάντοτε σε πείσμα όλων των καταστάσεων της ζωής να περιορίζεται στον ρόλο του φανατικού ιεραπόστολου της υγείας, ξέρει ότι σε αυτόν τον κόσμο δεν υπάρχει μόνο η νευρωτική αθλιότητα, αλλά ότι υπάρχουν και πραγματικά, μη αναιρέσιμα βάσανα, ότι η ανάγκη μπορεί να απαιτήσει από έναν άνθρωπο να θυσιάσει ακόμη και την υγεία του, και μαθαίνει ότι με μια τέτοια θυσία ενός ατόμου συχνά αποσοβείται η ανυπολόγιστη δυστυχία πολλών άλλων. Όταν λοιπόν μπορεί κανείς να πει ότι ο νευρωτικός τρέπεται κάθε φορά εν όψει μιας σύγκρουσης σε *φυγή προς την αρρώστια*, πρέπει να ομολογεί ότι σε μερικές περιπτώσεις αυτή η φυγή είναι εντελώς δικαιολογημένη και ο γιατρός που διέγινωσεν αυτή την κατάσταση πραγμάτων θα αποσυρθεί σιωπηλός και γεμάτος επιείκεια.

Αλλά ως αφήσουμε κατά μέρος για χάρη της παραπέρα συζήτησης αυτές τις εξαιρετικές περιπτώσεις. Υπό τις συνήθεις συνθήκες βλέπουμε ότι με τη φυγή στη νευρώση το Εγώ έχει ένα εσωτερικό *κέρδος από την αρρώστια*. Σε αυτό έρχεται να προστεθεί σε μερικές περιπτώσεις της ζωής ένα από εξωτερικό όφελος, που στην πραγματικότητα πρέπει να είναι αρκετά υπολογίσιμο. Ας δούμε την πιο συχνή περίπτωση αυτού του είδους. Μια γυναίκα, που ο άνδρας της την μεταχειρίζεται ωμά και την εκμεταλλεύεται αδυσώπητα, βρίσκει κατά κανόνα διέξοδο στη νευρώση, όταν η προδιάθεσή της ευνοεί αυτή την τροπή, όταν είναι πολύ δειλή ή πολύ ηθική για να αναζητήσει την παρηγοριά κρυφά σε άλλον άνδρα, όταν δεν έχει τη δύναμη να χωρίσει από τον άνδρα της παρά τις εξωτερικές πιέσεις, όταν δεν έχει την ελπίδα ότι θα συντηρηθεί μόνη της ή ότι θα βρει καλύτερον άνδρα και όταν επιπλέον αισθάνεται σεξουαλικά δεσμευμένη με αυτόν τον βάνουσο άνδρα. Η αρρώστια της μετατρέπεται τώρα σε όπλο στον αγώνα της εναντίον του ισχυρότερου άνδρα, ένα όπλο που μπορεί να το χρησιμοποιήσει για την άμυνά της ή να το εκμεταλλευθεί για την εκδίκησή της. Μπορεί να παραπονιέται για την αρρώστια της, ενώ θα ήταν ίσως ανεπίτρεπτο να παραπονεθεί για τη συζυγική της ζωή. Στο πρόσωπο του γιατρού βρίσκει έναν βοηθό και αναγκάζει τον κατά τα άλλα ανεπιεική άνδρα της να την μεταχειρισθεί με ηλιότητα, να κάνει έξοδα γι' αυτή, να της επιτρέψει να λείπει από το σπίτι και κατά συνέπεια να απελευθερωθεί από την συζυγική καταπίεση. Όταν ένα τέτοιο εξωτερικό ή τυχαία εμφανιζόμενο κέρδος από την αρρώστια είναι αρκετά σημαντικό και δεν μπορεί να αντικατασταθεί με τίποτε στην πραγματικότητα, οι δυνατότητες της ψυχοθεραπείας να επηρεάσει τη νευρώση πρέπει να θεωρούνται περιορισμένες.

Θα μου αντιτείνετε ότι αυτά που σας είπα για το κέρδος από την αρρώστια συνηγορούν απολύτως υπέρ της απορριφθείσας από μένα αντίληψης ότι το ίδιο το Εγώ θέλει και δημιουργεί τη νεύρωση. Μην βιάζεστε, κύριοι, ίσως αυτά σημαίνουν απλώς και μόνον ότι το Εγώ είναι αναγκασμένο να ανεχθεί τη νεύρωση, την οποία δεν είναι σε θέση να εμποδίσει και κάνει το καλύτερο δυνατόν με αυτή, αν υποθεθεί ότι μπορεί να γίνει κάτι με αυτή. Είναι η μία πλευρά του πράγματος, η ευχάριστη πάντως. Εφόσον η νεύρωση παρέχει πλεονεκτήματα, το Εγώ συμφωνεί μάλλον με αυτή, αλλά δεν έχει μόνο πλεονεκτήματα. Κατά κανόνα δεν αργεί να αποδειχθεί ότι για το Εγώ ήταν ασύμφορο να ασχοληθεί με τη νεύρωση. Εξαγόρασε πολύ ακριβά μια ελάφρυνση της σύγκρουσης και οι οδύνες που συνδέονται με τα συμπτώματα είναι ίσως ένα ισοδύναμο υποκατάστατο για τα βάσανα της σύγκρουσης, πιθανώς όμως ένα πλεόνασμα δυσαρέσκειας. Το Εγώ θα ήθελε να απαλλαγεί από αυτή τη δυσαρέσκεια των συμπτωμάτων, αλλά να μην εγκαταλείψει το κέρδος από την ασθένεια, και αυτό ακριβώς δεν το καταφέρνει. Και τότε αποδεικνύεται ότι δεν ήταν τόσο ενεργό όσο πίστευε. Αυτό πρέπει να το προσεξούμε.

Κύριοι! Όταν ως γιατρός έχετε να κάνετε με νευρωτικούς, γρήγορα εγκαταλείπετε την προσδοκία ότι εκείνοι που παραπονιούνται και κλαίγονται πιο πολύ για την αρρώστια τους θα δεχθούν με τη μεγαλύτερη προθυμία την προσφερόμενη βοήθεια και θα προβάλουν τις μικρότερες αντιστάσεις. Μάλλον το αντίθετο. Εύκολα όμως θα αντιληφθείτε ότι όλα όσα συμβάλλουν στο κέρδος από την αρρώστια θα ενισχύσουν την αντίσταση της απώθησης και θα μεγεθύνουν τις θεραπευτικές δυσκολίες. Στο μέρος του κέρδους από την αρρώστια, το οποίο, όπως θα λέγαμε, γεννιέται μαζί με το σύμπτωμα, πρέπει όμως να προσθέσουμε ακόμη ένα κομμάτι, το οποίο προκύπτει αργότερα. Όταν μια τέτοια ψυχική οργάνωση όπως η αρρώστια υφίσταται επί αρκετό διάστημα, συμπεριφέρεται τελικά σαν αυτοτελής οντότητα, εκδηλώνει κάτι σαν ορμή αυτοσυντήρησης· ανάμεσα σε αυτή και τα άλλα μέρη της ψυχικής ζωής, ακόμη και τα κατά βάθος εχθρικά, σχηματίζεται ένα είδος *modus vivendi*²¹¹ και σχεδόν πάντοτε προκύπτουν ευκαιρίες όπου η ασθένεια αποδεικνύεται χρήσιμη και αξιοποιήσιμη, όπου τρόπον τινά αποκτά μια *δευτερογενή λειτουργία* που ενισχύει και πάλι την ύπαρξή της. Αντί ενός παραδείγματος από την παθολογία πάρτε ένα ολοφάνερο παράδειγμα από την καθημερινή ζωή. Ένας άξιος εργάτης που με τη δουλειά του κερδίζει τα μέσα συντήρησής του παθαίνει ένα εργατικό ατύχημα

211. *Modus vivendi*: τρόπος του ζην, άτυπος διακανονισμός για μια ανεκτή συμβίωση. (Σ.τ.μ.)

και μένει ανάπηρος· την εργασία του δεν μπορεί πια να την εκτελέσει, αλλά με τον καιρό ο άτυχος εργάτης παίρνει μια μικρή αναπηρική σύνταξη και μαθαίνει να εκμεταλλεύεται την αναπηρία του ως επαίτης. Ο νέος του, χειρότερος βέβαια, τρόπος ζωής στηρίζεται τώρα ακριβώς σε αυτό που του στέρησε τον προηγούμενο τρόπο ζωής. Αν μπορέσετε να του άρετε την αναπηρία, θα του στερήσετε προς το παρόν τα μέσα συντήρησης. Τίθεται το ερώτημα αν είναι ακόμη ικανός να ξαναπιάσει την παλαιά του δουλειά. Αυτό που στη νεύρωση αποτελεί μια τέτοια δευτερογενή αξιοποίηση της αρρώστιας μπορούμε να το προσθέσουμε στο πρωτογενές κέρδος ως *δευτερογενές κέρδος* από την αρρώστια.²¹²

Γενικά όμως επιθυμώ να σας πω ότι δεν πρέπει να υποτιμάτε την πρακτική σημασία του κέρδους από την αρρώστια και να εντυπωσιάζεσθε από αυτό θεωρητικά. Αν παραβλέψουμε τις γνωστές εξαιρέσεις [σελ. 364 κ.ε.], θυμίζει οπωσδήποτε τα παραδείγματα «της εξυπνάδας των ζώων» που εικονογράφησε ο Oberländer στο περιοδικό *Fliegende Blätter*. Ένας Άραβας περνάει καβάλα στην καμήλα του από ένα στενό μονοπάτι ανοιγμένο σε μια απότομη πλευρά βράχου. Σε μια στροφή του δρόμου βρίσκεται ξαφνικά μπροστά σε ένα λιοντάρι, που είναι έτοιμο να χυμήξει. Ο καβαλάρης δεν βλέπει άλλη διέξοδο· από τη μια μεριά το κατακόρυφο τοίχωμα του βράχου, από την άλλη ο γκρεμός. Επιστροφή και φυγή είναι ανέφικτες· τώρα θεωρεί τον εαυτό του χαμένον. Άλλη είναι η στάση του ζώου. Πηδά στον γκρεμό μαζί με τον καβαλάρη του – και το λιοντάρι μένει με το στόμα ανοιχτό. Καλύτερα αποτελέσματα για τον άρρωστο δεν έχουν κατά κανόνα ούτε οι βοήθειες που προσφέρει η νεύρωση. Αυτό μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι η λύση μιας σύγκρουσης με τον σχηματισμό συμπτωμάτων είναι οπωσδήποτε μια αυτόματη διαδικασία, καθώς ο άνθρωπος δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της ζωής και παραιτείται από την αξιοποίηση των καλύτερων και ανώτατων δυνάμεών του. Αν υπήρχε επιλογή, θα έπρεπε να προτιμήσει κανείς να καταστραφεί στον έντιμο αγώνα με το πεπρωμένο του.

212. [Το πρόβλημα του κέρδους από την αρρώστια παρουσιάζεται διεξοδικά στο ιστορικό ασθένειας της «Ντόρας» (1905c), *Studienausgabe*, τόμ. 6, σελ. 118-120 (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντ, *Ντόρα, η ανάλυση μιας υστερίας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991, σελ. 43-46). Εκεί ο Φρόντ με μια σημείωση που πρόσθεσε το 1923 (γερμ. έκδ., σελ. 118, σημ., ελλην. έκδ., σελ. 127, σημ. 28) διορθώνει την άποψη που είχε κατά την εποχή της διεξαγωγής της ανάλυσης της «Ντόρας» και δίνει την σίγουρα σαφέστατη παρουσίαση αυτού του προβλήματος].

Κύριοι! Οφείλω να σας ανακοινώσω και τους άλλους λόγους για τους οποίους στη διατύπωση της νευρωσιολογίας δεν ξεκίνησα από την κοινή νευρικότητα. Υποθέτετε ίσως ότι το έκανα, επειδή τότε θα ήταν πιο δύσκολο για μένα να αποδείξω την σεξουαλική αιτιολογία των νευρώσεων. Αλλά αυτό δεν είναι σωστό. Στις νευρώσεις μεταβίβασης πρέπει πρώτα να ερμηνεύσει κανείς τα συμπτώματα, για να φθάσει σε αυτή την αντίληψη. Στις κοινές μορφές των λεγόμενων *επικαιρικών νευρώσεων*²¹³ η αιτιολογική σημασία της σεξουαλικής ζωής είναι ένα χονδροειδές γεγονός που διευκολύνει την παρατήρηση. Το διαπίστωσα πριν από είκοσι και περισσότερα χρόνια, όταν μια μέρα διερωτήθηκα γιατί κατά την εξέταση των νευρικών κατά κανόνα δεν λαμβάνονται υπόψη οι σεξουαλικές τους δραστηριότητες. Χάριν αυτών των εξετάσεων θυσιάσα τότε τη δημοτικότητά μου μεταξύ των ασθενών, αλλά ύστερα από σύντομες προσπάθειες κατέληξα στη θέση ότι στις περιπτώσεις κανονικής σεξουαλικής ζωής δεν υπάρχει νεύρωση, εννοώντας: επικαιρική νεύρωση.²¹⁴ Αυτή η θέση παραβλέπει ασφαλώς πολύ αβασάνιστα τις ατομικές διαφορές των ανθρώπων, πάσχει επίσης από την αοριστία που είναι αναπόσπαστη από τον προσδιορισμό «κανονική», διατηρεί όμως ακόμη και σήμερα την αξία της προκειμένου για έναν γενικό προσανατολισμό. Είχα φθάσει τότε στο σημείο να υποστηρίζω ότι υπάρχουν ειδικές σχέσεις ανάμεσα σε ορισμένες μορφές νευρικότητας και σε ιδιαίτερα σεξουαλικά ελαττώματα, και δεν αμφιβάλλω ότι και σήμερα θα μπορούσα να ξανακάνω τις ίδιες παρατηρήσεις, αν διέθετα ένα παρόμοιο κλινικό υλικό. Αρκετά συχνά άκουσα ότι ένας άνδρας, που περιοριζόταν σε ένα ορισμένο είδος ατελούς σεξουαλικής ικανοποίησης, π.χ. στον αυνανισμό με το χέρι, είχε αρρωστήσει από μια ορισμένη μορφή επικαιρικής νεύρωσης και ότι αυτή η νεύρωση έδωσε αμέσως τη θέση της σε μια άλλη, όταν ο άνδρας αντικατέστησε την πρώτη πρακτική με μια άλλη επίσης ελαττωματική. Κάθε φορά που άκουγα για μια τέτοια περίπτωση, μπορούσα από την αλλαγή που παρουσίαζε η κατάσταση του ασθενούς να μαντέψω την αλλαγή που είχε σημειωθεί στη σεξουαλική ζωή του ασθενούς. Έμαθα τότε επίσης να επιμένω ανένδοτα στις εικασίες μου, ώσπου υπερνι-

213. [Ο προσδιορισμός «επικαιρικός» αποδίδεται σε αυτή την κατηγορία των νευρώσεων, διότι οι αιτίες τους προέρχονται μόνον από το παρόν και όχι όπως στις ψυχονευρώσεις από το παρελθόν του ασθενούς].

214. [Αναφέρεται σε μια εργασία σχετικά με τη σημασία της σεξουαλικότητας στην αιτιολογία των νευρώσεων (1906a), *Studienausgabe*, τόμ. 5, σελ. 151. Ο Φρόντντ είχε εκφράσει αυτή την άποψη και παλαιότερα: βλέπε την εργασία του για την αρχώδη νεύρωση (1895b), όπου βρίσκονται πολλά από αυτά που ξαναλέγονται και εδώ].

κούσα την ανειλικρίνεια των ασθενών και τους ανάγκαζα να τις επιβεβαιώνουν. Είναι αλήθεια ότι τότε προτιμούσαν να πηγαίνουν σε άλλους γιατρούς, οι οποίοι δεν τους ρωτούσαν τόσο επίμονα για τη σεξουαλική τους ζωή.

Δεν ήταν δυνατόν να μου διαφύγει ούτε τότε ότι οι αιτίες της ασθένειας δεν παρέπεμπαν πάντοτε στη σεξουαλική ζωή. Ο ένας είχε αρρωστήσει ακριβώς λόγω ενός σεξουαλικού προβλήματος, ο άλλος επειδή είχε χάσει την περιουσία του ή είχε περάσει μια εξαντλητική οργανική αρρώστια. Η εξήγηση γι' αυτή την ποικιλομορφία βρέθηκε αργότερα, όταν φωτίσαμε τις εικαζόμενες αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ του Εγώ και της λίμπιντο, και όσο βαθύτερα φωτίζαμε αυτές τις σχέσεις, τόσο πιο ικανοποιητική ήταν η εξήγηση. Ένα άτομο περιπίπτει σε νευρωση, μόνον όταν το Εγώ του έχει χάσει την ικανότητα να διευθετεί κατά κάποιον τρόπο τη λίμπιντό του. Όσο πιο δυνατό είναι το Εγώ, τόσο πιο εύκολα λύνει αυτό το πρόβλημα: κάθε αποδυνάμωση του Εγώ από οποιονδήποτε λόγο έχει οπωσδήποτε τα ίδια αποτελέσματα όπως μια υπέρμετρη αύξηση των αξιώσεων της λίμπιντο, δηλαδή καθιστά δυνατή την πάθηση της νευρώσεως. Υπάρχουν και άλλες, και μάλιστα πιο στενές σχέσεις ανάμεσα στο Εγώ και στη λίμπιντο, οι οποίες όμως δεν φάνηκαν στον ορίζοντά μας και γι' αυτό δεν θα τις χρησιμοποιήσω για την ζητούμενη εξήγηση.²¹⁵ Ουσιώδες και διαφωτιστικό παραμένει για μας το γεγονός ότι σε κάθε περίπτωση και ανεξάρτητα από τον τρόπο δημιουργίας της ασθένειας τα συμπτώματα της νευρώσεως ανάγονται στη λίμπιντο και έτσι μαρτυρούν μια ανώμαλη χρήση της.

Πρέπει όμως να σας επιστήσω την προσοχή στην αποφασιστική διαφορά ανάμεσα στα συμπτώματα των επικαιρικών νευρώσεων και στα αντίστοιχα των ψυχονευρώσεων, από τις οποίες η πρώτη κατηγορία, οι νευρώσεις μεταβίβασης, μας απασχόλησε ως τώρα πολύ. Και στις δύο περιπτώσεις τα συμπτώματα προέρχονται από τη λίμπιντο, δηλαδή είναι ανώμαλες χρήσεις της, υποκατάστατα ικανοποίησης. Αλλά τα συμπτώματα των επικαιρικών νευρώσεων, ένας ελαφρός πονοκέφαλος, ένας πόνος ή ένας ερεθισμός σε κάποιο όργανο, η εξασθένηση ή η παρακώλυση μιας λειτουργίας δεν έχουν «νόημα», δεν έχουν ψυχική σημασία. Δεν εκδηλώνονται μόνο κυρίως στο σώμα, όπως π.χ. και τα συμπτώματα της υστερίας, αλλά και τα ίδια είναι απολύτως σωματικά φαινόμενα, στη γένεση των οποίων όλοι οι πολύπλοκοι ψυχικοί μηχανισμοί που γνωρίσαμε είναι αμέτοχοι. Είναι πραγματικά αυτό που από καιρό θεωρούνται τα ψυ-

215. [Χωρίς αμφιβολία υπαινίσσεται το θέμα του ναρκισσισμού, που συζητείται στην 26η Παράδοση].

χονευρωτικά συμπτώματα. Αλλά πώς μπορούν τότε να αποτελούν χρήσεις της λίμπιντο, την οποία γνωρίσαμε ως μια δύναμη που ενεργεί στο ψυχικό πεδίο; Και όμως, κύριοι, είναι πολύ απλό. Επιτρέψτε μου να ξαναθυμίσω μία από τις πρώτες κατηγορίες που είχαν διατυπωθεί κατά της ψυχανάλυσης. Έλεγαν τότε ότι η ψυχανάλυση επιθυμεί να εξηγήσει τα νευρωτικά φαινόμενα με μια καθαρά ψυχολογική θεωρία και ότι αυτό είναι εντελώς άσκοπο, διότι οι ψυχολογικές θεωρίες ποτέ δεν θα μπορούσαν να εξηγήσουν μια αρρώστια. Ξεχνούσαν ότι η σεξουαλική λειτουργία δεν είναι κάτι καθαρά ψυχικό, όπως δεν είναι και κάτι καθαρά σωματικό. Επηρεάζει τόσο τη σωματική όσο και την ψυχική ζωή. Αφού γνωρίσαμε στα συμπτώματα των ψυχονευρώσεων τις ενδείξεις της διαταραχής στις ψυχικές τους επενέργειες, δεν θα εκπλαγούμε τώρα να αναγνωρίσουμε στις επικαιρικές νευρώσεις τις άμεσες σωματικές συνέπειες των σεξουαλικών διαταραχών.

Γι' αυτή την αντίληψη σχετικά με τις τελευταίες μάς δίνει μια πολύτιμη ένδειξη η ιατρική κλινική, που την λαμβάνουν υπόψη τους διάφοροι ερευνητές. Οι επικαιρικές νευρώσεις παρουσιάζουν στις λεπτομέρειες της συμπτωματολογίας τους, αλλά και στην ιδιότητά τους να επηρεάζουν όλα τα οργανικά συστήματα και τις λειτουργίες τους μια σαφέστατη ομοιότητα με τις νοσηρές καταστάσεις που δημιουργούνται από την χρόνια επιρροή ξένων δηλητηριωδών ουσιών και από την αιφνίδια αφαίρεσή τους, δηλαδή με τις δηλητηριάσεις και τις καταστάσεις στέρησης. Ακόμη πιο κοντά έρχονται αυτές οι δύο κατηγορίες παθήσεων με τη μεσολάβηση τέτοιων καταστάσεων, που, όπως τη νόσο του Basedow, μάθαμε να συσχετίζουμε με τον τρόπο δράσης των τοξικών ουσιών, όχι όμως των τοξικών ουσιών που εισάγονται ως ξένες στο ανθρώπινο σώμα, αλλά δημιουργούνται στο πλαίσιο του δικού του μεταβολισμού. Νομίζω ότι ύστερα από αυτές τις αναλογίες δεν μπορούμε παρά να θεωρήσουμε τις νευρώσεις ως συνέπειες διαταραχών στον σεξουαλικό μεταβολισμό, είτε επειδή παράγονται περισσότερες σεξουαλικές τοξίνες από αυτές που το άτομο μπορεί να υπερνικήσει, είτε επειδή η σωστή χρήση αυτών των ουσιών παρεμποδίζεται από εσωτερικές ή και ψυχικές καταστάσεις πραγμάτων. Η λαϊκή ψυχή δεχόταν ανέκαθεν τέτοιες εκτιμήσεις για τη φύση του σεξουαλικού πόθου, αποκαλούσε τον έρωτα «μέθη» και υπέθετε ότι η ερωτοληψία μπορεί να δημιουργηθεί με τη βοήθεια μαγικών φίλτρων, τοποθετώντας έτσι το κινούν αίτιο κατά κάποιον τρόπο έξω. Αυτά μας δίνουν τώρα την ευκαιρία να θυμηθούμε τις ερωτογενείς ζώνες καθώς και ότι η σεξουαλική διέγερση μπορεί να δημιουργηθεί στα πιο διαφορετικά όργανα [βλέπε 21η Παράδοση, σελ. 310 κ.ε.]. Κατά τα άλλα όμως οι εκφράσεις «σεξουα-

λικός μεταβολισμός» ή «χημισμός της σεξουαλικότητας» είναι για μας πεδία χωρίς περιεχόμενο· δεν ξέρουμε τίποτε γι' αυτά και δεν μπορούμε καν να αποφασίσουμε αν πρέπει να υποθέσουμε δύο σεξουαλικές ουσίες, οι οποίες θα λέγονταν τότε «αρσενική» και «θηλυκή»,²¹⁶ ή αν μπορούμε να αρخεσθούμε σε μία και μόνο σεξουαλική τοξίνη, την οποία πρέπει να θεωρήσουμε ως φορέα όλων των ερεθισμών της λίμπιντο. Το θεωρητικό οικοδόμημα της ψυχανάλυσης που δημιουργήσαμε είναι στην πραγματικότητα ένα εποικοδόμημα, το οποίο κάποτε πρέπει να τοποθετηθεί στα οργανικά του θεμέλια· αυτά όμως μας είναι ακόμη άγνωστα.

Η ψυχανάλυση ως επιστήμη δεν χαρακτηρίζεται από την ύλη που πραγματεύεται, αλλά από την τεχνική με την οποία εργάζεται. Μπορεί να εφαρμοσθεί στην ιστορία του πολιτισμού, στη θρησκευολογία και στη μυθολογία όπως και στη νευρωσιολογία, χωρίς να αλλοιωθεί η φύση της. Σκοπός και επίτευγμά της είναι μόνον η αποκάλυψη του ασυνείδητου στην ψυχική ζωή. Τα προβλήματα των επικαιρικών νευρώσεων, τα συμπτώματα των οποίων δημιουργούνται πιθανώς μέσω άμεσων τοξινώσεων, δεν προσφέρουν καμιά λαβή στην ψυχανάλυση, η οποία δεν μπορεί να συμβάλει πολύ στην εξήγησή τους και είναι αναγκασμένη να παραπέμψει αυτό το πρόβλημα στην βιολογική-ιατρική έρευνα. Τώρα κατανοείτε ίσως καλύτερα γιατί δεν επέλεξα μια διαφορετική διάταξη της ύλης μου. Αν σας είχα υποσχεθεί μια «Εισαγωγή στη νευρωσιολογία», η πορεία από τις απλές μορφές των επικαιρικών νευρώσεων προς τις πιο σύνθετες ψυχικές παθήσεις λόγω διαταραχής της λίμπιντο θα ήταν αδιαμφισβήτητη η σωστή. Στην περίπτωση των επικαιρικών νευρώσεων θα έπρεπε να συγκεντρώσω όσα έχουμε μάθει από τις διάφορες πλευρές, ή όσα νομίζουμε ότι γνωρίζουμε, και στις ψυχονευρώσεις θα μιλούσαμε για την ψυχανάλυση ως το σπουδαιότερο τεχνικό μέσον για τη διαλεύκανση αυτών των καταστάσεων. Αποσκοπούσα όμως σε μια «Εισαγωγή στην ψυχανάλυση» και αυτήν ανήγγειλα· ήταν πιο σημαντικό για μένα να σας δώσω μια εικόνα για την ψυχανάλυση παρά ορισμένες γνώσεις για τις διάφορες νευρώσεις και έτσι δεν μπορούσα να θέσω στην πρώτη γραμμή τις άγονες για την ψυχανάλυση επικαιρικές νευρώσεις. Πιστεύω επίσης ότι έκανα την πιο ευνοϊκή για σας επιλογή, διότι η ψυχανάλυση λόγω των βαθειών της προϋποθέσεων και των εκτεταμένων συναρτήσεών της αξίζει μια θέση στα ενδιαφέ-

216. [Στη *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση* (σελ. 129 της ελληνικής μετάφρασης, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1977) αυτή η υπόθεση απορρίπτεται κατηγορηματικά].

ροντα κάθε μορφωμένου ανθρώπου, ενώ η νευρωσιολογία είναι ένα κεφάλαιο της ιατρικής ανάμεσα σε πολλά άλλα.

Δικαιολογημένα όμως θα περιμένετε από μας να επιδείξουμε και ορισμένο ενδιαφέρον για τις επικαιρικές νευρώσεις. Μας υποχρεώνει ακόμη και η στενή τους σχέση με τις ψυχονευρώσεις. Σας αναφέρω λοιπόν ότι διακρίνουμε τρεις καθαρές μορφές ψυχονευρώσεων: τη *νευρασθένεια*, την *αγχώδη νεύρωση* και την *υποχονδρία*. Ούτε αυτή η διάκριση έμεινε αναντίρροπη. Χρησιμοποιούνται βέβαια γενικότερα και οι τρεις ονομασίες, αλλά το περιεχόμενό τους είναι ακαθόριστο και ασταθές. Υπάρχουν και γιατροί που δεν δέχονται κανέναν διαχωρισμό μέσα στον συγκεκριμένο κόσμο των νευρωτικών φαινομένων, καμμιά υπογράμμιση κλινικών ενοτήτων και φορέων ασθενείας και δεν αναγνωρίζουν ούτε τον διαχωρισμό μεταξύ επικαιρικών νευρώσεων και ψυχονευρώσεων. Νομίζω ότι υπερβάλλουν και ότι δεν ακολουθούν τον δρόμο που οδηγεί στην πρόοδο. Αυτές οι μορφές νεύρωσης παρουσιάζονται μερικές φορές αμιγείς· πιο συχνά βέβαια είναι αναμειγμένες μεταξύ τους καθώς και με μια ψυχονευρωτική πάθηση. Αυτό το φαινόμενο δεν μας υποχρεώνει βέβαια να εγκαταλείψουμε τον διαχωρισμό τους. Σκεφθείτε τη διαφορά μεταξύ ορυκτογραφίας και πετρογραφίας στην ορυκτολογία. Τα ορυκτά περιγράφονται σαν άτομα, ασφαλώς επειδή συχνά εμφανίζονται σε κρυσταλλική μορφή, σαφώς οριοθετημένα από το περιβάλλον τους. Τα πετρώματα αποτελούνται από μείγματα ορυκτών, που δεν συνυπάρχουν βέβαια τυχαία, αλλά λόγω των συνθηκών γένεσής τους. Στη νευρωσιολογία δεν γνωρίζουμε βέβαια τόσο πολλά πράγματα σχετικά με την αναπτυξιακή πορεία των παθήσεων, ώστε να δημιουργήσουμε κάτι παρόμοιο με την πετρογραφία. Ασφαλώς όμως πράττουμε σωστά, όταν αρχικά απομονώνουμε από τη μάζα τις αναγνωρίσιμες κλινικές εικόνες των ατόμων, που μπορούν να παραβληθούν με τα ορυκτά.

Μια αξιοπρόσεκτη σχέση μεταξύ των συμπτωμάτων των επικαιρικών νευρώσεων και των αντίστοιχων των ψυχονευρώσεων μας προσφέρει μια σημαντική συμβολή προκειμένου να γνωρίσουμε τον σχηματισμό συμπτωμάτων στις δεύτερες, καθώς το σύμπτωμα της επικαιρικής νεύρωσης αποτελεί συχνά τον πυρήνα και το πρόπλασμα του ψυχονευρωτικού συμπτώματος. Μια τέτοια σχέση μπορεί να παρατηρηθεί καθαρά ανάμεσα στη νευρασθένεια και σε εκείνη τη νεύρωση μεταβίβασης που λέγεται «υστερία εκ μετατροπής», ανάμεσα στην αγχώδη νεύρωση και στην αγχώδη υστερία, αλλά και ανάμεσα στην υποχονδρία και στις μορφές που θα αναφέρω [σελ. 404 κ.ε.] υπό την ονομασία παραφρένια (πρώρη άνοια και παράνοια).

Ας πάρουμε ως παράδειγμα την περίπτωση μιας υστερικής κεφαλαλγίας ή οσφυαλγίας. Η ανάλυση μας δείχνει ότι αυτός ο πόνος έγινε με συμπύκνωση και μετάθεση ένα υποκατάστατο ικανοποίησης για μια ολόκληρη σειρά λιμπιντικών φαντασιώσεων ή αναμνήσεων. Αλλά αυτός ο πόνος ήταν κάποτε επίσης πραγματικός, και τότε ήταν κατ' ευθείαν ένα σύμπτωμα σεξουαλικής τοξίνωσης, η σωματική έκφραση μιας λιμπιντικής διέγερσης. Δεν θα ισχυρισθούμε βέβαια ότι όλα τα υστερικά συμπτώματα περιέχουν έναν τέτοιο πυρήνα, αλλά ότι αυτό συμβαίνει όντως ιδιαίτερα συχνά και ότι όλοι οι — κανονικοί ή παθολογικοί — επηρεασμοί του σώματος από τη λιμπιντική διέγερση προτιμώνται ακριβώς για τον σχηματισμό συμπτωμάτων υστερίας. Παίζουν τότε τον ρόλο του κόκκου άμμου που έχει περικαλυφθεί από το οστρακόδερμο με τα στρώματα του μάργαρου. Με τον ίδιο τρόπο χρησιμοποιούνται τα παροδικά σημάδια σεξουαλικής διέγερσης, που συνοδεύουν τη συνουσία, από την ψυχοενύρωση ως το πιο βολικό και πιο κατάλληλο υλικό για τον σχηματισμό των συμπτωμάτων.

Ένα παρόμοιο γεγονός παρουσιάζει ιδιαίτερο διαγνωστικό και θεραπευτικό ενδιαφέρον. Δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο όπου σε άτομα με νευρωτική προδιάθεση, τα οποία όμως δεν πάσχουν άμεσα από βαρεία νεύρωση, μια νοσηρή σωματική αλλαγή — λόγου χάρη από φλεγμονή ή τραυματισμό — θέτει σε κίνηση την εργασία του σχηματισμού συμπτωμάτων, έτσι που αυτή μετατρέπει ραγδαία το σύμπτωμα που της δόθηκε από την πραγματικότητα σε εκπρόσωπο όλων εκείνων των ασυνείδητων φαντασιώσεων που απλώς καταδοκούσαν να κατακτήσουν ένα μέσον έκφρασης. Σε μια τέτοια περίπτωση ο γιατρός θα επιλέγει πότε τον ένα και πότε τον άλλο τρόπο θεραπείας, άλλοτε θα θέλει να εξαλείψει την οργανική βάση, χωρίς να ενδιαφέρεται για το θορυβώδες νευρωτικό αποτέλεσμα της, ή να καταπολεμήσει την ευκαιριακά δημιουργηθείσα νεύρωση μη υπολογίζοντας πολύ την οργανική αφορμή. Το αποτέλεσμα θα δικαιώνει άλλοτε τη μία και άλλοτε την άλλη μέθοδο εργασίας: δύσκολα μπορεί κανείς να διατυπώσει γενικούς κανόνες για τέτοιες μεικτές περιπτώσεις.

Κυρίες και κύριοι! Αυτά που σας ανέφερα στην τελευταία παράδοση για τη γενική νευρική κατάσταση θα τα θεωρήσατε ασφαλώς ως τις πιο ημιτελείς και πιο ανεπαρκείς ανακοινώσεις μου. Το ξέρω και υποθέτω ότι τίποτε δεν θα σας εξέπληξε τόσο όσο το γεγονός ότι εκεί δεν μίλησα καθόλου για το άγχος, για το οποίο βέβαια παραπονοούνται οι περισσότεροι νευρικοί, που και αυτοί το χαρακτηρίζουν ως την πιο τρομακτική πάθησή τους, αφού μάλιστα σε αυτούς είναι συχνά εντονότατο και μπορεί να τους αναγκάσει να πάρουν τα πιο τρελά μέτρα. Αλλά σε αυτό τουλάχιστον δεν ήθελα να σας αδικήσω, αντίθετα, έχω υπόψη μου να εστιάσω το ενδιαφέρον μου με ιδιαίτερη έμφαση στο πρόβλημα του άγχους των νευρικών και να το συζητήσω διεξοδικά.

Το ίδιο το άγχος δεν είναι ανάγκη να σας το παρουσιάσω· όλοι μας έχουμε γνωρίσει κάποτε αυτή την αίσθηση, ή μάλλον πιο σωστά, αυτή την συναισθηματική κατάσταση. Νομίζω όμως ότι δεν διερωτήθηκε κανείς ποτέ στα σοβαρά γιατί ειδικά οι νευρικοί έχουν μεγαλύτερο άγχος από τους άλλους. Ίσως το θεωρούσαν αυτονόητο· συνήθως μάλιστα οι λέξεις «νευρικός» και «αγχώδης» χρησιμοποιούνται η μία στη θέση της άλλης, σαν να ήταν συνώνυμα. Αυτό όμως είναι αδικαιολόγητο· υπάρχουν αγχώδεις άνθρωποι που κατά τα άλλα δεν είναι διόλου νευρικοί καθώς και νευρικοί που πάσχουν από πολλά συμπτώματα, ανάμεσα στα οποία όμως δεν υπάρχει η ροπή προς το άγχος.

Όπως και αν έχει το πράγμα, είναι βέβαιο ότι το πρόβλημα του άγχους είναι ένα κομβικό σημείο όπου συγκεντρώνονται τα πιο διαφορετικά και πιο σημαντικά ζητήματα, ένα αίνιγμα που η λύση του πρέπει να ρίξει άπλετο φως σε όλη την ψυχική μας ζωή. Δεν θα ισχυρισθώ ότι μπορώ να σας δώσω μια τέτοια πλήρη λύση, ασφαλώς όμως περιμένετε ότι η ψυχανάλυση θα αναλάβει το θέμα με διαφορετικό τρόπο από τη σχολική ιατρική. Η τελευταία ενδιαφέρεται προπάντων να μάθει πώς επέρχεται ανατομικά η κατάσταση άγχους.

217. [Η πρώτη εκτενής παρουσίαση αυτού του θέματος υπάρχει σε μια εργασία του Φρόντ για την αγχώδη νεύρωση (1895b), η τελευταία στο *Hemmung, Symptom und Angst* (1926a). Μολονότι η παρούσα Παράδοση, όπως γράφει ο Φρόντ στον πρόλογό του (σελ. 15), εκείνη την εποχή ήταν η πιο εξαντλητική έκθεση του προβλήματος του άγχους, ο Φρόντ αναθεώρησε αργότερα τις απόψεις του σε πολλά σπουδαία σημεία. Η τελική του θέση είναι διατυπωμένη στην 32η Παράδοση της *Νέας σειράς*].

Υποτίθεται ότι ο προμήκης μυελός είναι ερεθισμένος και ο ασθενής πληροφορείται ότι πάσχει από μια νεύρωση του πνευμονογαστρικού νεύρου. Ο προμήκης μυελός είναι ένα πολύ σοβαρό και ωραίο αντικείμενο. Θυμούμαι ακριβώς πόσον χρόνο και κόπο είχα αναλώσει πριν από χρόνια για τη μελέτη του. Σήμερα όμως πρέπει να πω ότι τίποτε δεν θα μπορούσε να μου είναι τόσο αδιάφορο για την ψυχολογική κατανόηση του άγχους όσο η γνώση των νεύρων που διοχετεύουν τις αγχώδεις διεγέρσεις.

Για το άγχος μπορεί κανείς να μιλήσει αρκετά χωρίς να κάνει οποιαδήποτε μνεία της νευρικότητας. Κατανοείτε πολύ εύκολα τον χαρακτηρισμό αυτού του άγχους ως *πραγματικού άγχους*, σε αντίθεση προς ένα *νευρωτικό άγχος*. Το πραγματικό άγχος παρουσιάζεται ως κάτι ορθολογικό και κατανοητό. Θα πούμε γι' αυτό ότι είναι μια αντίδραση στην αντίληψη ενός εξωτερικού κινδύνου, δηλαδή μιας αναμενόμενης, προβλεπόμενης ζημίας, και συνδέεται με το ανακλαστικό της φυγής· μπορούμε να το δούμε ως έκφραση της ορμής αυτοσυντήρησης. Όσον αφορά τις περιστάσεις, δηλαδή τις συνθήκες και τα αντικείμενα που μας προκαλούν άγχος, αυτές εξαρτώνται φυσικά κατά μεγάλο μέρος από τη στάθμη των γνώσεών μας και από την αίσθηση ισχύος μας απέναντι στον εξωτερικό κόσμο. Είναι για μας ευνόητο ότι ο πρωτόγονος φοβάται ένα κανόνι ή μια έκλειψη ηλίου, ενώ ο λευκός, που μπορεί να χειρίζεται αυτό το όργανο και να προβλέπει αυτό το φαινόμενο, δεν καταλαμβάνεται από άγχος εν όψει αυτών των πραγμάτων. Άλλες φορές το άγχος ευνοείται από τη μεγαλύτερη γνώση, διότι αυτή επιτρέπει την έγκαιρη αναγνώριση του κινδύνου. Έτσι ο πρωτόγονος τρομάζει βλέποντας ένα ίχνο στο δάσος, που για τον αδαή δεν σημαίνει τίποτε, ενώ εκείνος μαντεύει από αυτό ότι εκεί κοντά βρίσκεται ένα αρπακτικό ζώο, και ο έμπειρος θαλασσοπόρος παρατηρεί με τρόμο ένα συννεφάκι στον ουρανό, που για τον επιβάτη δείχνει ασήμαντο, ενώ σε εκείνον αναγγέλλει τον επικείμενο κυκλώνα.

Εξετάζοντας ακριβέστερα πρέπει να πούμε ότι η άποψη, σύμφωνα με την οποία το πραγματικό άγχος είναι ορθολογικό και σκόπιμο, πρέπει να αναθεωρηθεί ριζικά. Η μόνη σκόπιμη συμπεριφορά σε περίπτωση κινδύνου θα ήταν η ψυχρή εκτίμηση των ιδίων δυνάμεων σε σχέση με την απειλή και κατόπιν η απόφαση αν η φυγή ή η άμυνα, ίσως ακόμη και η επίθεση, έχει τις μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχίας. Σε αυτό το πλαίσιο το άγχος δεν έχει καν θέση· όλα όσα γίνονται εδώ θα μπορούσαν να γίνουν καλύτερα, αν δεν αναπτυσσόταν διόλου το άγχος. Βλέπετε επίσης πως, όταν το άγχος είναι πολύ έντονο, αποδεικνύεται εντελώς απρόσφορο, παραλύει κάθε ενέρ-

για, ακόμη και αυτή της φυγής. Συνήθως η αντίδραση στον κίνδυνο είναι ένα μείγμα αγχώδους συναισθήματος και αμυντικής ενέργειας. Το τρομαγμένο ζώο φοβάται και τρέπεται σε φυγή, αλλά η σκόπιμη συμπεριφορά σε αυτή την περίπτωση είναι η «φυγή», όχι το γεγονός ότι καταλήφθηκε από άγχος.

Θα έτεινε λοιπόν κανείς να ισχυρισθεί ότι η ανάπτυξη άγχους ποτέ δεν είναι σκόπιμη. Ίσως θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε το πράγμα καλύτερα, αν αναλύσουμε πιο προσεκτικά την αγχώδη κατάσταση. Το πρώτο στοιχείο της είναι η *ετοιμότητα* εν όψει του κινδύνου, η οποία εκδηλώνεται με αυξημένη αισθητηριακή προσοχή και ψυχοκινητική ένταση. Αυτή η ετοιμότητα προσδοκίας πρέπει να αναγνωρισθεί ανεπιφύλακτα ως πλεονέκτημα, ενώ η απουσία της μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνη για σοβαρές συνέπειες. Από αυτή προέρχεται αφενός η ψυχοκινητική πράξη, κατ' αρχάς η φυγή, σε ανώτερο δε στάδιο η ενεργός άμυνα, αφετέρου αυτό που νοιώθουμε ως κατάσταση άγχους. Όσο πιο πολύ η ανάπτυξη άγχους περιορίζεται σε μια απλή τάση, σε ένα σήμα,²¹⁸ τόσο πιο ομαλά γίνεται η μετατροπή της αγχώδους ετοιμότητας σε πράξη, τόσο πιο σκόπιμη μορφή λαμβάνει όλη η ροή των πραγμάτων. Η αγχώδης *ετοιμότητα*, η τάση προς το άγχος, είναι λοιπόν κατά τη γνώμη μου το σκόπιμο, η *ανάπτυξη του άγχους* το απρόσφορο ή άσκοπο σε αυτό που αποκαλούμε άγχος.

Αποφεύγω να ασχοληθώ με το ερώτημα αν στην καθημερινή χρήση της γλώσσας μας οι εκφράσεις άγχος, φόβος, τρόμος έχουν την ίδια ή διαφορετική σημασία. Νομίζω απλώς ότι η έκφραση άγχος αναφέρεται στην κατάσταση παραβλέποντας το αντικείμενο, ενώ ο φόβος στρέφει την προσοχή ακριβώς στο αντικείμενο. Η έκφραση τρόμος φαίνεται όμως πως έχει ειδικό νόημα, ότι τονίζει την επίδραση ενός κινδύνου που δέχεται κανείς σε περίπτωση μη αγχώδους ετοιμότητας. Η σχετική πολυσημία και αοριστία στη χρήση της λέξης «άγχος» δεν θα σας έχει διαφύγει. Λέγοντας άγχος εννοούμε συνήθως την υποκειμενική κατάσταση στην οποία περιέρχεται κανείς αντιλαμβανόμενος την «ανάπτυξη του άγχους», και εννοούμε αυτό το μοναδικό συναίσθημα. Τι είναι όμως συναίσθημα υπό την δυναμική έννοια; Πάντως κάτι πολύ σύνθετο. Ένα συναίσθημα περικλείει, πρώτον, ορισμένες κινητικές εννευρώσεις ή εκφορτίσεις· δεύτερον, ορισμένες αισθήσεις, και μάλιστα δύο ειδών, τις αισθητηριακές αν-

218. [Η αντίληψη του άγχους ως «σήματος» επανέρχεται στην παρούσα Παράδοση, σελ. 386, καθώς και στην 32η Παράδοση της *Νέας σειράς* (σελ. 86 της ελληνικής μετάφρασης, εκδόσεις Επικούρος, Αθήνα, 1977)].

τιλήψεις των σημειωθέντων κινητικών ενεργημάτων και τις άμεσες αισθήσεις ηδονής και δυσαρέσκειας, οι οποίες δίνουν στο συναίσθημα, όπως λέμε, την βασική χροιά. Δεν νομίζω όμως ότι αυτά τα γνωρίσματα αποδίδουν την ουσία του συναίσθηματος. Σε μερικά συναίσθηματα πιστεύουμε πως διακρίνουμε καθαρότερα ότι ο πυρήνας που συνέχει το προαναφερόμενο σύνολο των γνωρισμάτων είναι η επανάληψη ενός ορισμένου σημαντικού βιώματος. Αυτό το βίωμα θα μπορούσε να είναι μόνο μια πολύ πρώιμη εντύπωση πολύ γενικής φύσης, που πρέπει να τοποθετηθεί στην προϊστορία όχι του ατόμου, αλλά του ανθρώπινου γένους. Για να γίνω πιο κατανοητός, η κατάσταση αφύπνισης ενός συναίσθηματος φαίνεται δομημένη ακριβώς όπως μια υστερική κρίση και, όπως αυτή, φαίνεται να είναι το καταστάλαγμα μιας ανάμνησης. Η υστερική κρίση μπορεί λοιπόν να παραβληθεί με ένα νωπό ατομικό συναίσθημα, το κανονικό συναίσθημα με την έκφραση μιας υπερατομικής υστερίας που έγινε κληρονομιά.²¹⁹

Δεν πρέπει να υποθέσετε ότι αυτά που σας είπα τώρα για τα συναίσθηματα είναι αναγνωρισμένες θέσεις της κανονικής ψυχολογίας. Αντίθετα, είναι αντιλήψεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της ψυχανάλυσης και μόνον εκεί έχουν την κοιτίδα τους. Αυτά που μπορείτε να μάθετε για τα συναίσθηματα στην ψυχολογία, π.χ. τη θεωρία των James και Lange, για μας τους ψυχαναλυτές είναι όντως ακατανόητα και δεν τα συζητούμε. Δεν θεωρούμε όμως ούτε τις δικές μας γνώσεις για τα συναίσθηματα πολύ εγγυημένες· είναι μια πρώτη απόπειρα προσανατολισμού σε αυτό το σκοτεινό πεδίο. Επανερχομαι τώρα στο θέμα: Για το συναίσθημα του άγχους πιστεύουμε ότι γνωρίζουμε ποιά παλαιά βιώματα αναπαράγει ως επανάληψη. Λέμε ότι είναι η *πράξη της γέννησης*, κατά την οποία δημιουργείται εκείνη η ομάδα αισθήσεων δυσαρέσκειας, παρορμήσεων εκφόρτισης και σωματικών αισθημάτων που έγινε το πρότυπο της επίδρασης ενός κινδύνου ζωής και από τότε αναπαράγεται από μας ως αγχώδης κατάσταση. Η τεράστια αύξηση του ερεθισμού από τη διακοπή της ανανέωσης του αίματος (της εσωτερικής αναπνοής) ήταν τότε η αιτία του αγχώδους βιώματος, δηλαδή το πρώτο άγχος ήταν τοξικής προέλευσης. Ο όρος άγχος — *angustiae*, στένεμα — τονίζει τον χαρακτήρα της στενοχωρίας κατά την αναπνοή, που τότε υπήρχε ως συνέπεια της πραγματικής κατάστασης και σήμερα επανέρχεται σχεδόν κατά κανόνα στο συναίσθημα. Όπως θα δούμε, έχει τη σημασία του και το γεγονός ότι εκείνη η πρώτη αγχώδης κατάσταση προήλθε

219. [Αυτή την εκτίμηση της υστερικής κρίσης ο Φρόυντ την είχε προτείνει σε μια παλαιότερη εργασία του γι' αυτό το θέμα (1909a)].

από τον χωρισμό του νεογνού από τη μητέρα. Είμαστε φυσικά πεπεισμένοι ότι η προδιάθεση για την επανάληψη της πρώτης αγχώδους κατάστασης έχει ενσωματωθεί διαμέσου αμέτρητων γενεών τόσο βαθιά στον οργανισμό, ότι ένα μεμονωμένο άτομο δεν μπορεί να αποφύγει το συναίσθημα του άγχους, ακόμη και αν, όπως ο μυθικός Μάκντοφ, «αποκόπηκε από την κοιλιά της μητέρας του»,²²⁰ δηλαδή δεν έζησε την πράξη της γέννησης. Δεν μπορούμε να πούμε ποιο ήταν το πρότυπο της αγχώδους κατάστασης στα μη θηλαστικά ζώα. Δεν ξέρουμε όμως ούτε το σύμπλεγμα αισθημάτων που σε αυτά τα πλάσματα ισοδυναμεί με το δικό μας άγχος.

Θα σας ενδιαφέρει ίσως να ακούσετε πώς μπορεί να μας έλθει μια τέτοια ιδέα όπως η προαναφερόμενη, ότι η πράξη της γέννησης είναι η πηγή και το πρότυπο του αγχώδους συναισθήματος. Εδώ η εικονολογία παίζει τον πιο μικρό ρόλο· η ιδέα είναι απεναντίας δάνειο από την απλοϊκή σκέψη του λαού. Πριν από πολλά χρόνια, όταν εμείς οι νεαροί τότε γιατροί του νοσοκομείου παίρναμε το μεσημβρινό μας γεύμα στο εστιατόριο, ένας βοηθός της γυναικολογικής κλινικής διηγήθηκε μια εύθυμη ιστορία που έλαβε χώρα κατά τις τελευταίες εξετάσεις μαιών. Μια υποψήφια μαία ρωτήθηκε τι σημαίνει όταν κατά τον τοκετό το ενάμνιο υγρό παρουσιάζει μηκύνιο (κόπρος του βρέφους) και απάντησε αμέσως: 'Ότι το παιδί έχει άγχος. Οι εξεταστές γέλασαν ειρωνικά και η υποψήφια απορρίφθηκε. Εγώ όμως πήρα σιωπηρά το μέρος της και άρχισα να διστάζω ότι η κακόμοιρη κοπέλα του λαού με την αμεσότητά της είχε αποκαλύψει μια σημαντική συνάρτηση.

Περνώντας τώρα στο νευρωτικό άγχος αναρωτιόμαστε ποιά νέα φαινόμενα και σχέσεις πραγμάτων παρουσιάζει το άγχος των νευρικών. Εδώ έχει να πει κανείς πολλά. Βρίσκουμε κατ' αρχάς μια γενική τάση άγχους, ένα ελεύθερα αιωρούμενο άγχος, που είναι έτοιμο να κολλήσει σε κάθε κατάλληλο περιεχόμενο παραστάσεων, που επηρεάζει την κρίση, που επιλέγει τις προσδοκίες και караδοκεί κάθε ευκαιρία για να δικαιολογηθεί. Αυτή την κατάσταση την αποκαλούμε «άγχος προσδοκίας» ή «αγχώδη προσδοκία». Τα άτομα που βασανίζονται από αυτό το είδος άγχους προβλέπουν από όλες τις δυνατότητες πάντοτε την πιο τρομερή, ερμηνεύουν καθετί τυχαίο ως σημάδι μιας επερχόμενης συμφοράς, αξιοποιούν κάθε ανασφάλεια στη χειρότερη εκδοχή της. Την τάση προς μια τέτοια προσδοκία συμφορών την συναντούμε ως χαρακτηριστικό γνώρισμα σε πολλούς ανθρώπους, τους οποίους κατά τα άλλα δεν μπορεί κανείς να

220. [Σαίξπηρ, *Μάκβεθ*, πέμπτη πράξη, έβδομη σκηνή].

χαρακτηρίσει άρρωστους· συνήθως λέμε ότι είναι πολύ φοβητσιάρηδες ή απαισιόδοξοι. Ένας αξιοσημείωτος βαθμός άγχους προσδοκίας είναι κατά κανόνα συστατικό μιας νευρικής πάθησης που την ονόμασα «αγχώδη νεύρωση» και την κατατάσσω στις επικαιρικές νευρώσεις.

Μια δεύτερη μορφή άγχους είναι, σε αντίθεση προς αυτή που μόλις περιγράψαμε, ψυχικά συνδεδεμένη²²¹ και σχετίζεται με ορισμένα αντικείμενα ή καταστάσεις. Είναι το άγχος που χαρακτηρίζει τις εξαιρετικά ποικιλόμορφες και συχνά πολύ παράξενες «φοβίες». Ο διακεκριμένος Αμερικανός ψυχολόγος Stanley Hall έκανε τελευταία μια προσπάθεια να μας παρουσιάσει ολόκληρη τη σειρά αυτών των φοβιών με λαμπρούς ελληνικούς όρους. Ακούγεται όπως η απαρίθμηση των δέκα πληγών του Φαραώ, μόνο που ο αριθμός τους υπερβαίνει κατά πολύ τις δέκα.²²² Ακούστε τώρα μερικά από τα τόσα πράγματα που είναι δυνατόν να αποτελέσουν το αντικείμενο ή το περιεχόμενο μιας φοβίας: το σκοτάδι, το ύπαιθρο, οι ανοιχτοί χώροι, οι γάτες, οι αράχνες, οι κάμπιες, τα φίδια, τα ποντίκια, η καταιγίδα, οι οξείες αιχμές, το αίμα, οι κλειστοί χώροι, ο συνωστισμός ανθρώπων, η μοναξιά, η διάβαση γεφυρών, τα ταξίδια με πλοίο ή τραίνο κλπ. Κάνοντας μια πρώτη απόπειρα προσανατολισμού μέσα σε αυτόν τον κυκεώνα είναι εύλογο να διακρίνουμε τις κατηγορίες. Μερικά από τα επίφοβα αντικείμενα ή καταστάσεις έχουν και για μας τους κανονικούς κάτι τρομακτικό, μια σχέση προς τον κίνδυνο, και έτσι οι αντίστοιχες φοβίες δεν μας φαίνονται ακατανόητες, αν και μάλλον στην έντασή τους υπερβολικές. Έτσι για τους περισσότερους από μας η συνάντηση με ένα φίδι έχει κάτι το αποκρουστικό. Μπορούμε να πούμε ότι η οφιοφοβία είναι πανανθρώπινη, και ο Δαρβίνος περιέγραψε με πολύ εντυπωσιακό τρόπο το ακαταμάχητο άγχος που τον κατέλαβε βλέποντας ένα φίδι να επιτίθεται εναντίον του, αν και ήξερε ότι τον προστάτευε ένας χοντρός υαλοπίνακας.²²³ Σε μια δεύτερη κατηγορία κατατάσσουμε τις περιπτώσεις όπου υπάρχει ακόμη μια σχέση προς έναν κίνδυνο, τον οποίο όμως συνήθως θέτουμε σε δεύτερη μοίρα. Εδώ υπάγονται οι περισσότερες φοβίες εν όψει καταστάσεων. Ξέρουμε ότι ένα ταξίδι με το τραίνο περικλείει περισσότερες πιθανότητες ατυχήματος απότι η παραμονή στο σπίτι, αφού εδώ υπάρχει ο κίνδυνος μιας σύγκρουσης, ξέρουμε επίσης ότι ένα πλοίο μπορεί να βουλιάξει, οπότε κατά κανόνα πνιγόμαστε, δεν σκεπτόμαστε όμως αυτούς τους κινδύνους και ταξι-

221. [Και όχι ελεύθερα αιωρούμενη ή μετέωρη].

222. [Ο Stanley Hall (1914) απαριθμεί 132 φοβίες].

223. [Charles Darwin (1889, 40)].

δεύουμε χωρίς άγχος με τραίνα και πλοία. Είναι επίσης αναμφισβήτητο ότι θα πέφταμε μέσα στο ποτάμι, αν γκρεμιζόταν μια γέφυρα την ώρα που θα την περνούσαμε, αλλά αυτό συμβαίνει τόσο σπάνια και δεν υπολογίζουμε διόλου έναν τέτοιο κίνδυνο. Έχει και η μοναξιά τους κινδύνους της και υπό ορισμένες συνθήκες την αποφεύγουμε· δεν μπορούμε όμως να πούμε ότι υπό οποιεσδήποτε συνθήκες δεν την αντέχουμε ούτε μια στιγμή. Το ίδιο ισχύει για τον συνωστισμό ανθρώπων, για έναν κλειστό χώρο, για μια καταιγίδα κλπ. Εκείνο που σε αυτές τις φοβίες των νευρωτικών μας ξενίζει δεν είναι τόσο πολύ το περιεχόμενο όσο η έντασή τους. Το άγχος των φοβιών είναι πραγματικά ανέκκλητο! Και μερικές φορές έχουμε την εντύπωση ότι οι νευρωτικοί δεν καταλαμβάνονται από άγχος εν όψει των ίδιων πραγμάτων και καταστάσεων που υπό ορισμένες συνθήκες προκαλούν και σε μας άγχος και που αποκαλούνται και από αυτούς με τις ίδιες ονομασίες.

Μας απομένει μια τρίτη κατηγορία φοβιών, τις οποίες δύσκολα μπορούμε να κατανοήσουμε. Όταν ένας δυνατός, ενήλικος άνδρας δεν μπορεί λόγω άγχους να διασχίσει έναν δρόμο ή μια πλατεία της τόσο γνώριμης σε αυτόν πόλης που είναι πατρίδα του, όταν μια υγιής και καλοαναπτυγμένη γυναίκα χάνει τα λογικά της λόγω άγχους, επειδή μια γάτα άγγιξε τον ποδόγυρό της ή ένα ποντίκι διέσχισε γρήγορα το δωμάτιο, πώς μπορούμε να συνδέσουμε αυτά τα γεγονότα με τον κίνδυνο, που για τα φοβικά άτομα προφανώς είναι υπαρκτός; Στην περίπτωση των φοβιών εν όψει ζώων, οι οποίες ανήκουν σε αυτή την κατηγορία, δεν μπορούμε να πούμε ότι πρόκειται για αυξημένες πανανθρώπινες αντιπάθειες, διότι υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που, σαν να ήθελαν να καταδείξουν το αντίθετο, δεν μπορούν να περάσουν πλάι σε μια γάτα χωρίς να την καλέσουν και να την χαϊδέψουν. Το ποντίκι, που τόσο πολύ φοβούνται οι γυναίκες, είναι ταυτόχρονα μια τρυφερή ονομασία πρώτης τάξης· πολλά κορίτσια, που με ικανοποίηση ακούν από τους αγαπημένους τους να τα αποκαλούν «ποντικάκια», βγάζουν κραυγές τρόμου, όταν δουν ένα τέτοιο χαριτωμένο ζωάκι. Για τον άνδρα με αγοραφοβία ή κλειστοφοβία μπορούμε να δώσουμε μόνο την εξήγηση ότι συμπεριφέρεται σαν μικρό παιδί. Τα μικρά παιδιά προτρέπονται από τους ανατροφείς τους να αποφεύγουν τέτοιες καταστάσεις ως επικίνδυνες, και ο πάσχων από αγοραφοβία είναι όντως προστατευμένος από το άγχος του, όταν τον συνοδεύουν για να διασχίσει μια πλατεία.

Οι δύο μορφές του άγχους που περιγράψαμε, το ελεύθερα αιωρούμενο άγχος προσδοκίας και το συνδεδεμένο με φοβίες, είναι ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Το ένα δεν είναι ανώτερο στάδιο του άλλου και μόνο κατ' εξαίρεση εμφανίζονται μαζί, κάτι που γίνε-

ται τυχαία. Η πιο δυνατή ροπή προς το άγχος δεν είναι απαραίτητο να εκδηλώνεται με τη μορφή μιας φοβίας: άτομα που σε όλη τους τη ζωή υπόκεινται σε περιορισμούς από μια αγοραφοβία είναι δυνατόν να μην παρουσιάζουν κανένα ίχνος άγχους απαισιόδοξων προσδοκιών. Μερικές φοβίες, π.χ. η αγοραφοβία και η σιδηροδρομοφοβία, αποκτώνται αποδεδειγμένα σε ώριμη ηλικία, ενώ άλλες, όπως οι φοβίες εν όψει του σκοταδιού, της καταιγίδας και ορισμένων ζώων, φαίνεται πως υφίστανται εξαρχής. Οι φοβίες του πρώτου είδους έχουν τη σημασία σοβαρών ασθενειών: οι τελευταίες μοιάζουν μάλλον με παραξενιές, με λόξες. Οι άνθρωποι που πάσχουν από αυτές τις τελευταίες έχουν κατά κανόνα και άλλες παρόμοιες. Πρέπει να προσθέσω ότι όλες αυτές τις φοβίες τις κατατάσσουμε στην *αγχώδη υστερία*, δηλαδή τις θεωρούμε ως μια πάθηση πολύ συγγενική της γνωστής μας υστερίας εκ μετατροπής.²²⁴

Η τρίτη μορφή νευρωτικού άγχους μας θέτει μπροστά σε ένα αίτιο, καθώς χάνουμε εντελώς από τα μάτια μας τη σχέση μεταξύ άγχους και κινδύνου. Αυτό το άγχος εμφανίζεται π.χ. στην υστερία, όπου συνοδεύει τα υστερικά συμπτώματα, ή υπό οποιεσδήποτε συνθήκες έξαψης, όπου θα αναμέναμε βέβαια την εκδήλωση ενός συναισθήματος, λιγότερο από όλα όμως του άγχους, ή ξεκομμένο από οποιεσδήποτε συνθήκες, για μας και για τον ασθενή εξίσου ακατανόητο, ως ανεξάρτητη αγχώδης κρίση. Για έναν κίνδυνο ή για μια αφορμή, την οποία ο ασθενής θα μπορούσε να διακρίνει έστω υπερβάλλοντας ως κίνδυνο, δεν μπορεί τότε κατά κανέναν τρόπο να γίνεται λόγος. Σε αυτές τις αυθόρμητες κρίσεις βλέπουμε ότι το σύμπλεγμα που χαρακτηρίζουμε ως αγχώδη κατάσταση μπορεί να εμφανίζεται διασπασμένο. Ολόκληρη η κρίση μπορεί να εκπροσωπείται από ένα και μόνο χαρακτηριστικά αναπτυγμένο σύμπτωμα, ένα τρεμούλιασμα, έναν ίλιγγο, μια ταχυπαλμία, μια δύσπνοια, ενώ το γενικό αίσθημα που χαρακτηρίζει το άγχος μπορεί να λείπει ή να είναι ασαφές. Και όμως αυτές οι καταστάσεις, τις οποίες περιγράφουμε ως «ισοδύναμα του άγχους», πρέπει να θεωρηθούν ταυτόσημες του άγχους από κάθε κλινική και αιτιολογική άποψη.

Τώρα όμως τίθενται δύο ερωτήματα. Μπορούμε να συσχετίσουμε το νευρωτικό άγχος, όπου ο κίνδυνος δεν παίζει κανέναν ή ελάχιστον μόνο ρόλο, με το πραγματικό άγχος, το οποίο είναι πάντοτε μια αν-

224. [Η πρώτη εκτενέστερη αναφορά στην αγχώδη υστερία βρίσκεται στο ιστορικό ασθενείας του «μικρού Χανς» (1909b), *Studienausgabe*, τόμ. 8, σελ. 99 κ.ε. (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ο μικρός Χανς, ανάλυση της φοβίας ενός πεντάχρονου αγοριού*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1992, σελ. 114 κ.ε.)].

τίδραση στον κίνδυνο; Και πώς μπορούμε να κατανοήσουμε το νευρωτικό άγχος; Θα εμμείνουμε όμως προς το παρόν στην παραδοχή: όπου υπάρχει άγχος, πρέπει να υπάρχει και κάτι που το προκαλεί.

Για την κατανόηση του νευρωτικού άγχους η κλινική παρατήρηση επισημαίνει μερικά στοιχεία, τη σημασία των οποίων προτίθεται τώρα να σας εκθέσω.

α) Δεν είναι δύσκολο να διαπιστωθεί ότι το άγχος προσδοκίας ή η γενική τάση άγχους βρίσκεται σε στενή εξάρτηση από ορισμένες διεργασίες της σεξουαλικής ζωής ή, όπως θα λέγαμε, εξαρτάται από ορισμένες χρήσεις της λίμπιντο. Την πιο απλή και πιο διαφωτιστική περίπτωση αυτού του είδους την συναντούμε σε άτομα που εκτίθενται στη λεγόμενη μάταιη ή φρούδα διέγερση, στα οποία δηλαδή σφοδρές σεξουαλικές διεγέρσεις δεν οδηγούνται σε επαρκή εκφόρτιση, δεν αποπερατώνονται ικανοποιητικά, όπως π.χ. σε άνδρες κατά την περίοδο μεταξύ αρραβώνων και γάμου και σε γυναίκες που οι άνδρες τους δεν είναι επαρκώς ικανοί ή για λόγους προφύλαξης συντομεύουν τη συνουσία ή την εκτελούν υποτυπωδώς. Υπό αυτές τις συνθήκες σβήνει η λιμπιντική διέγερση και τη θέση της παίρνει το άγχος, τόσο υπό την μορφή του άγχους προσδοκίας όσο και υπό την μορφή κρίσεων και ισοδύναμων μιας κρίσης. Η προληπτική διακοπή της συνουσίας, όταν γίνει σεξουαλικό καθεστώς, είναι τόσο συχνή αιτία αγχώδους νεύρωσης στους άνδρες, ιδιαίτερα όμως στις γυναίκες, που στην ιατρική διάγνωση ενδείκνυται σε τέτοιες περιπτώσεις να διερευνάται κατά κύριο λόγο αυτή η αιτιολογία. Πάρα πολλές φορές αποδεικνύεται ότι η αγχώδης νεύρωση εξαλείφεται με την παύση αυτής της καταχρηστικής σεξουαλικής πρακτικής.

Το γεγονός ότι υπάρχει συσχέτιση μεταξύ της σεξουαλικής συγκράτησης και των αγχωδών καταστάσεων δεν αμφισβητείται πια, καθόσον γνωρίζω, από τους γιατρούς που δεν πρόσκεινται στην ψυχανάλυση. Μπορώ όμως κάλλιστα να διανοηθώ ότι δεν παραλείπουν να κάνουν την απόπειρα αντιστροφής αυτής της σχέσης, να διατυπώσουν δηλαδή την άποψη ότι εδώ πρόκειται για άτομα που έχουν εξαρχής μια τάση προς το άγχος και γιαυτό ασκούν αυτή τη συγκράτηση και στη σεξουαλικότητα. Εδώ όμως έρχεται σε κατηγορηματική αντίθεση η συμπεριφορά των γυναικών, των οποίων η σεξουαλικότητα είναι, όπως ξέρουμε, ουσιαστικά παθητικής φύσης, δηλαδή καθορίζεται από τη μεταχείριση εκ μέρους των ανδρών. Όσο πιο θερμοίμαιμη είναι μια γυναίκα, δηλαδή όσο μεγαλύτερη είναι η σεξουαλική της διάθεση και η τάση της να ικανοποιείται, με τόσο μεγαλύτερη βεβαιότητα θα αντιδράσει στην ανικανότητα του άνδρα ή στη διακεκομμένη συνουσία παρουσιάζοντας συμπτώματα άγχους, ενώ μια τέ-

τοια πρακτική παίζει πολύ μικρότερο ρόλο στις λιγότερο ευαίσθητες ή λιγότερο λιμπιντικές γυναίκες.

Την ίδια σημασία για τη δημιουργία αγχωδών καταστάσεων έχει η σεξουαλική αποχή, την οποία συνιστούν τώρα ένθερμα οι γιατροί, αλλά αυτό μόνον όταν η λίμπιντο, στην οποία δεν παρέχεται η δυνατότητα ικανοποιητικής εκφόρτισης, είναι ανάλογα δυνατή και δεν έχει εξουδετερωθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος μέσω της μετουσίωσης. Τον αποφασιστικό ρόλο για την πορεία της αρρώστιας έχουν πάντοτε οι ποσοτικοί παράγοντες. Ακόμη και εκεί όπου δεν αναμένεται αρρώστια, αλλά χαρακτηρολογική διαμόρφωση, εύκολα διαπιστώνει κανείς ότι ο σεξουαλικός περιορισμός συμβαδίζει με μια ορισμένη τάση προς το άγχος και προς ενδοιασμούς, ενώ η ατρόμητη στάση και η ιταμότητα συνεπάγονται μια ασύστολη ικανοποίηση των σεξουαλικών αναγκών. Όσο και αν αυτές οι σχέσεις μεταβάλλονται και περιπλέκονται υπό τις ποικίλες επιρροές του πολιτισμού, για τον μέσο άνθρωπο ισχύει η θέση ότι το άγχος συμβαδίζει με τους σεξουαλικούς περιορισμούς.

Δεν σας ανέφερα βέβαια παρά μόνον ένα μέρος των εμπειρικών δεδομένων που συνηγορούν υπέρ της θέσης ότι υπάρχει γενετική σχέση μεταξύ της λίμπιντο και του άγχους. Ένα τέτοιο στοιχείο είναι λόγου χάρη η επιρροή ορισμένων φάσεων της ζωής στη δημιουργία αγχωδών παθήσεων, όπως της εφηβείας και της περιόδου της εμμηνόπαυσης, κατά τις οποίες παρατηρείται σημαντική αύξηση στην παραγωγή της λίμπιντο. Σε μερικές καταστάσεις εκνευρισμού μπορεί κανείς να παρατηρήσει επίσης άμεσα μια ανάμειξη λίμπιντο και άγχους και τέλος την αντικατάσταση της λίμπιντο από το άγχος. Η εντύπωση που έχει κανείς από όλα αυτά τα γεγονότα είναι διπλή: Πρώτον, ότι πρόκειται για μια συσσώρευση της λίμπιντο που δεν της επιτρέπεται να οδηγηθεί στην κανονική της χρήση και, δεύτερον, ότι αυτές οι διαδικασίες διαδραματίζονται εξολοκλήρου στο σωματικό πεδίο. Πώς από τη λίμπιντο δημιουργείται το άγχος, αυτό δεν είναι προς το παρόν φανερό· διαπιστώνουμε απλώς ότι η λίμπιντο υποχωρεί και στη θέση της εμφανίζεται το άγχος.

β) Μια δεύτερη κλινική παρατήρηση προέρχεται από την ανάλυση των ψυχονευρώσεων, ιδιαίτερα της υστερίας. Είδαμε ότι σε αυτή την πάθηση εμφανίζεται συχνά ένα άγχος που συνοδεύει τα συμπτώματα, αλλά και ένα αδέσμευτο άγχος, το οποίο εκδηλώνεται ως κρίση ή ως διαρκής κατάσταση. Οι ασθενείς δεν είναι σε θέση να πουν τι τους προκαλεί άγχος και μέσω μιας σαφέστατης δευτερογενούς επεξεργασίας [11η Παράδοση, σελ. 175] το συνδέουν με τις πιο εύλογες φοβίες: θάνατος, τρέλα, αποπληξία. Αν αναλύσουμε την κατάσταση από την οποία προήλθαν το άγχος ή τα συμπτώματα που συνοδεύον-

ται από άγχος, κατά κανόνα μπορούμε να βρούμε ποιά κανονική ψυχική διαδικασία δεν μπόρεσε να εκτυλιχθεί και αντικαταστάθηκε από το φαινόμενο του άγχους. Ας το πούμε με άλλα λόγια: Κατασκευάζουμε την ασυνείδητη διαδικασία σαν να μην είχε υποστεί καμιά απώθηση και σαν να είχε προχωρήσει ανεμπόδιστη ως τη συνείδηση. [Πρβλ. 19η Παράδοση, σελ. 283]. Αυτή η διαδικασία θα συνοδευόταν επίσης από ένα ορισμένο συναίσθημα, και τώρα διαπιστώνουμε προς έκπληξή μας ότι αυτό το συναίσθημα που συνοδεύει την κανονική ροή της διαδικασίας αντικαθίσταται μετά την απώθηση σε κάθε περίπτωση από το άγχος, όποια και αν είναι η ποιότητά του. Όταν έχουμε λοιπόν μπροστά μας μια αγχώδη κατάσταση υστερίας, το ασυνείδητο αντίστοιχό της μπορεί να είναι ένα συναίσθημα με παρόμοιον χαρακτήρα, δηλαδή άγχος, αιδώς, αμηχανία, τόσο μια θετική λιμπιντική διέγερση όσο και μια εχθρική και επιθετική, όπως η οργή και η δυσθυμία. Το άγχος είναι δηλαδή το νόμισμα γενικής κυκλοφορίας με το οποίο ανταλλάσσονται ή μπορούν να ανταλλάξουν όλες οι συναισθηματικές διεγέρσεις, όταν το αντίστοιχο παραστασιακό περιεχόμενο έχει υποστεί απώθηση.

γ) Μια τρίτη διαπίστωση κάνουμε στους ψυχαναγκαστικούς, οι οποίοι κατά αξιοσημείωτον τρόπο φαίνεται ότι είναι απαλλαγμένοι από το άγχος. Όταν προσπαθούμε να τους εμποδίσουμε στην εκτέλεση της ψυχαναγκαστικής πράξης, της πλύσης, της τελετουργίας τους, ή όταν οι ίδιοι τολμούν να κόψουν μια ψυχαναγκαστική συνήθεια, ένα τρομακτικό άγχος τους πιέζει να υποκύψουν πάλι στην ψυχαναγκαστική συνήθεια. Κατανοούμε ότι το άγχος καλυπτόταν από την ψυχαναγκαστική πράξη, την οποία ο ψυχαναγκαστικός εκτελούσε μόνο για να γλυτώσει από το άγχος. Στην ψυχαναγκαστική νέυρωση δηλαδή το άγχος που θα έπρεπε να παρουσιασθεί έχει αντικατασταθεί από τον σχηματισμό συμπτωμάτων, και αν τώρα στραφούμε στην υστερία, θα βρούμε μια παρόμοια σχέση πραγμάτων: ως αποτέλεσμα της απώθησης μια καθαρή ανάπτυξη άγχους ή άγχος με σχηματισμό συμπτωμάτων ή τελειότερον σχηματισμό συμπτωμάτων χωρίς άγχος. Υπό μια αφηρημένη έννοια δεν θα ήταν λάθος να πούμε ότι τα συμπτώματα σχηματίζονται γενικά μόνο για να αποφευχθεί η κατά τα άλλα αναπόφευκτη έκλυση άγχους. Αυτή η αντίληψη τοποθετεί το άγχος τρόπον τινά στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας για τα προβλήματα της νέυρωσης.

Από τις παρατηρήσεις μας πάνω στην αγχώδη νέυρωση είχαμε συμπεράνει ότι η εκτροπή της λίμπιντο από την κανονική της χρήση, που έχει ως συνέπεια τη δημιουργία άγχους, διαδραματίζεται στο πλαίσιο σωματικών διεργασιών. Από τις αναλύσεις της υστερίας και της

ψυχαναγκαστικής νέυρωσης προκύπτει η προσθήκη ότι η ίδια εκτροπή με το ίδιο αποτέλεσμα μπορεί να είναι και το επακόλουθο μιας άρνησης των ψυχικών αρχών. Αυτά λοιπόν ξέρουμε για τη δημιουργία του νευρωτικού άγχους: ακούγονται ακόμη αρκετά αόριστα. Προς το παρόν όμως δεν βλέπω άλλον τρόπο για μια παραπέρα πρόοδο σε αυτό το ζήτημα. Το δεύτερο πρόβλημα που θέσαμε, η αποκατάσταση μιας σχέσης ανάμεσα στο νευρωτικό άγχος, το οποίο είναι αντικανονικά χρησιμοποιημένη λίμπιντο, και στο πραγματικό άγχος, το οποίο είναι μια αντίδραση στον κίνδυνο, φαίνεται πως είναι ακόμη πιο δύσκολο να λυθεί. Θα μπορούσε κανείς να πιστέψει ότι εδώ πρόκειται για εντελώς ξεχωριστά και αταίριαστα μεταξύ τους πράγματα, και όμως δεν έχουμε καμμία δυνατότητα να ξεχωρίσουμε το πραγματικό άγχος από το νευρωτικό άγχος στον τρόπο με τον οποίο τα αισθανόμαστε.

Η αναζητούμενη σχέση ανάμεσα στα δύο είδη άγχους αποκαθίσταται τελικά, αν λάβουμε ως αφετηρία την υποστηριζόμενη αντίθεση μεταξύ του Εγώ και της λίμπιντο. Όπως ξέρουμε, η ανάπτυξη άγχους είναι η αντίδραση του Εγώ στον κίνδυνο και το σήμα για την προετοιμασία της φυγής. [Βλέπε σελ. 377]. Εδώ είναι εύλογη η άποψη ότι στην περίπτωση του νευρωτικού άγχους το Εγώ επιχειρεί μια παρόμοια φυγή εν όψει των απαιτήσεων της λίμπιντο, μεταχειρίζεται δηλαδή τον εσωτερικό κίνδυνο σαν να ήταν εξωτερικός. Έτσι θα εκπληρωνόταν η προσδοκία μας ότι εκεί όπου εμφανίζεται το άγχος υπάρχει και κάτι που το προκαλεί. Αυτή η αναλογία μπορεί όμως να επεκταθεί. Όπως ακριβώς η απόπειρα φυγής εν όψει του εξωτερικού κινδύνου αντικαθίσταται από τη σθεναρή στάση και τα πρόσφορα μέτρα άμυνας, έτσι και η έκλυση του νευρωτικού άγχους δίνει τη θέση της στον σχηματισμό συμπτωμάτων, ο οποίος επιφέρει μια δέσμευση του άγχους.

Η δυσκολία κατανόησης βρίσκεται τώρα σε άλλο σημείο. Το άγχος, που σημαίνει μια φυγή του Εγώ από τη λίμπιντό του, υποτίθεται ότι έχει προέλθει από την ίδια αυτή λίμπιντο. Αυτό είναι αδιαφανές και εμπεριέχει την προτροπή να μην ξεχνούμε ότι η λίμπιντο ενός ατόμου ανήκει κατά βάθος στο ίδιο και δεν μπορεί να του αντιπαρατίθεται σαν κάτι εξωτερικό. Είναι η τοπογραφική δυναμική της ανάπτυξης του άγχους, που παραμένει σκοτεινή για μας, αφού δεν ξέρουμε τι είδους ψυχικές ενέργειες δαπανώνται και από ποιά ψυχικά συστήματα προέρχονται. Δεν μπορώ να σας υποσχεθώ ότι θα απαντήσω και σε αυτά τα ερωτήματα, αλλά θα ήταν παράλειψη να μην παρακολουθήσουμε δύο άλλα ίχνη χρησιμοποιώντας πάλι την άμεση παρατήρηση και την αναλυτική έρευνα για να συνδράμουμε

την εικοτολογία μας. Θα εξετάσουμε τη γένεση του άγχους στο παιδί και την πρόλευση του νευρωτικού άγχους που συνδέεται με φοβίες.

Η ροπή των παιδιών προς το άγχος είναι κάτι πολύ κοινό και δεν είναι εύκολο να διακρίνουμε αν πρόκειται για νευρωτικό ή πραγματικό άγχος. Η συμπεριφορά των παιδιών θέτει μάλιστα υπό αμφισβήτηση την αξία αυτής της διάκρισης. Από τη μια μεριά δεν απορούμε, όταν το παιδί αναπτύσσει άγχος εν όψει ξένων προσώπων, νέων καταστάσεων και αντικειμένων, ενώ με μεγάλη ευκολία αποδίδουμε αυτή την αντίδραση στην αδυναμία και στην άγνοια του παιδιού. Δηλαδή θεωρούμε ότι το παιδί έχει μια ισχυρή τάση προς το πραγματικό άγχος και ότι αυτή η τάση είναι εντελώς σκόπιμο να κληρονομείται: έτσι το παιδί αναπαράγει απλώς τη συμπεριφορά του αρχέγονου ανθρώπου και του σημερινού πρωτόγονου, που, αδαής και αβοήθητος, καταλαμβάνεται από άγχος μπροστά σε οτιδήποτε νέο, αλλά και εν όψει πολλών γνώριμων πραγμάτων που σήμερα δεν μας προκαλούν άγχος. Θα ανταποκρινόταν επίσης απόλυτα στις προσδοκίες μας, αν οι φοβίες του παιδιού ήταν, τουλάχιστον κατά ένα μέρος, οι ίδιες φοβίες που πιστεύουμε ότι χαρακτήριζαν τον άνθρωπο στα πρώτα στάδια της ανάπτυξής του.

Από την άλλη μεριά είναι ολοφάνερο ότι δεν βλέπουν όλα τα παιδιά εξίσου προς το άγχος και ότι ειδικά τα παιδιά που παρουσιάζονται ιδιαίτερα φοβισμένα εν όψει πολλών και διάφορων αντικειμένων και καταστάσεων είναι αυτά που αργότερα τα αποκαλούμε νευρικούς ανθρώπους. Η νευρωτική προδιάθεση φανερώνεται λοιπόν και μέσα από την έκδηλη τάση προς το πραγματικό άγχος, η φοβopάθεια φαίνεται να είναι το πρωταρχικό γνώρισμα, και αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το παιδί και αργότερα ο ενηλικιωμένος νέος αγχώνονται μπροστά στην ακμή της λίμπιντο ακριβώς επειδή αγχώνονται εν όψει όλων των πραγμάτων και καταστάσεων. Η γένεση του άγχους μέσα από τη λίμπιντο θα έπρεπε λοιπόν να απορριφθεί, και αν ερευνούσαμε τις προϋποθέσεις του πραγματικού άγχους, θα φθάναμε κατά λογική συνέπεια στην αντίληψη ότι η συνείδηση της δικής μας αδυναμίας και αβοηθησίας — η κατωτερότητα στην ορολογία του Άλφρεντ Άντλερ — είναι και ο βασικός λόγος της νευρώσης, όταν από την παιδική ηλικία επεκτείνεται στα πιο ώριμα χρόνια.

Αυτό φαίνεται τόσο απλό και πειστικό που αξίζει να το προσέξουμε. Θα συνεπαγόταν πάντως μια μετάθεση του αινίγματος της νευρικότητας. Η συνεχιζόμενη ύπαρξη του αισθήματος κατωτερότητας — και κατά συνέπεια της προϋπόθεσης του άγχους και του σχη-

ματισμού συμπτωμάτων— φαίνεται τόσο καλά διασφαλισμένη που πρέπει μάλλον να εξηγήσουμε την εξαίρεση, πώς δηλαδή μπορεί να υπάρξει αυτό που αποκαλούμε υγεία. Τι μπορούμε όμως να δούμε παρατηρώντας προσεκτικά την τάση άγχους των παιδιών; Το μικρό παιδί αγχώνεται προπάντων εν όψει ξένων ανθρώπων· οι διάφορες καταστάσεις λαμβάνουν τη σημασία τους από την παρουσία ανθρώπων σε αυτές, ενώ τα αντικείμενα δεν παίζουν αρχικά κανέναν ρόλο. Το παιδί όμως αγχώνεται εν όψει αυτών των ξένων όχι επειδή τους αποδίδει κακές προθέσεις και συγκρίνει την αδυναμία του με τη δύναμή τους, δηλαδή επειδή τους αναγνωρίζει ως κινδύνους για την ύπαρξη, την ασφάλεια και το ανώδυνο της υπόστασής του. Ένα παιδί τόσο δύσπιστο και τρομαγμένο από την κοσμοκυρίαρχη ορμή επιθετικότητας είναι μια αρκετά αποτυχημένη θεωρητική κατασκευή. Εμείς όμως πιστεύουμε ότι το παιδί τρομάζει μπροστά στην ξένη δύναμη, επειδή είναι προσανατολισμένο στη θέα του γνώριμου και αγαπημένου ανθρώπου, κατά βάθος δηλαδή της μητέρας. Αυτό που μετατρέπεται σε άγχος είναι η απογοήτευση και η λαχτάρα του, δηλαδή η λίκνιτο που έμεινε αχρησιμοποίητη και που τότε δεν μπορεί να κρατηθεί μετέωρη, αλλά εκφορτίζεται ως άγχος. Δεν μπορεί επίσης να είναι τυχαίο ότι σε αυτή την υποδειγματική για το παιδικό άγχος κατάσταση επαναλαμβάνεται η προϋπόθεση της πρώτης αγχώδους κατάστασης κατά τη γέννηση, δηλαδή ο αποχωρισμός από τη μητέρα.²²⁵

Οι πρώτες φοβίες των παιδιών εν όψει καταστάσεων αφορούν το σκοτάδι και τη μοναξιά· η πρώτη φοβία παραμένει συχνά σε ολόκληρη τη ζωή, και το κοινό σημείο και των δύο αυτών φοβιών είναι η αισθητή απουσία του αγαπημένου ανθρώπου που το φροντίζει, δηλαδή της μητέρας. Ένα παιδί που ένοιωθε φόβο στο σκοτάδι το άκουσα να λέει από το διπλανό δωμάτιο: «Μίλα μου λίγο, θεία, φοβούμαι». «Και τι σε ωφελεί αυτό, αφού δεν με βλέπεις;» Το παιδί απαντά: «Όταν κάποιος μιλάει, δεν είναι τόσο σκοτεινά». Δηλαδή η λαχτάρα μέσα στο σκοτάδι μετατρέπεται σε άγχος λόγω του σκοταδιού. Καθώς το νευρωτικό άγχος δεν είναι ούτε δευτερογενές ούτε ειδική περίπτωση του πραγματικού άγχους, βλέπουμε στο μικρό παιδί ότι εμφανίζεται σαν πραγματικό άγχος κάτι που το κοινό του σημείο με το νευρωτικό άγχος είναι ένα ουσιαστικό γνώρισμά του, η γένεσή του από αχρησιμοποίητη λίκνιτο. Η κληρονομική προδιάθεση του παιδιού για πραγματικό άγχος δεν φαίνεται μεγάλη. Σε όλες τις

225. [Η σημασία του αποχωρισμού από τη μητέρα ως ενός παράγοντα κατά τη γένεση του άγχους εκτίθεται διεξοδικά στο κεφ. VIII της εργασίας του Φρόντντ Hemmung, Symptom und Angst (1926a)].

καταστάσεις που αργότερα είναι δυνατόν να αποτελέσουν προϋποθέσεις για φοβίες, σε ψηλά σημεία, σε στενά γεφυράκια πάνω από το νερό, στο τραίνο και στο πλοίο, το παιδί δεν νοιώθει άγχος, και μάλιστα όσο μεγαλύτερη είναι η άγνοιά του, τόσο λιγότερο φοβάται. Θα ήταν επιθυμητό να είχε κληρονομήσει περισσότερα τέτοια ένστικτα προστασίας της ζωής του· το έργο της επιτήρησης, που πρέπει να μην αφήνει το παιδί να εκτίθεται σε έναν κίνδυνο μετά τον άλλον, θα ήταν τότε πολύ πιο εύκολο. Στην πραγματικότητα όμως το παιδί υπερτιμά αρχικά τις δυνάμεις του και συμπεριφέρεται χωρίς άγχος, επειδή δεν γνωρίζει τους κινδύνους. Τρέχει στο χείλος του νερού, ανεβαίνει στο ανοιχτό παράθυρο, παίζει με αιχμηρά αντικείμενα και με τη φωτιά, κάνει δηλαδή οτιδήποτε μπορεί να το βλάψει και κρατάει σε ανησυχία τα πρόσωπα που το φροντίζουν. Είναι όντως έργο της ανατροφής να αφυπνίσει επιτέλους στο παιδί το πραγματικό άγχος, καθώς δεν μπορούμε να το αφήσουμε να πάθει για να μάθει.

Αν υπάρχουν παιδιά, τα οποία διευκολύνουν κάπως αυτή την ανατροφή που ευνοεί το άγχος και ανακαλύπτουν και μόνα τους κινδύνους από τους οποίους δεν είχαν προειδοποιηθεί, γι' αυτά αρκεί η εξήγηση ότι στην ιδιοσυστασία τους έχουν κληρονομήσει μεγαλύτερες λιμπιντικές ανάγκες ή τα έχουν καλομάθει νωρίς με λιμπιντικές ικανοποιήσεις. Δεν είναι να απορεί κανείς αν ανάμεσα σε αυτά βρίσκονται και οι μετέπειτα νευρικοί· όπως ξέρουμε, η μεγαλύτερη διευκόλυνση για τη δημιουργία μιας νεύρωσης έγκειται στην ανικανότητα του ανθρώπου να υπομείνει επί ένα διάστημα μια σημαντική συσσώρευση της λίμπιντο. Όπως βλέπετε, εδώ δικαιώνουμε και τον παράγοντα της ιδιοσυστασίας, τα δικαιώματα του οποίου ποτέ δεν αμφισβητούμε. Διαμαρτυρόμαστε μόνον όταν κάποιος στο όνομα αυτών των δικαιωμάτων παραμελεί όλα τα άλλα και εισάγει το στοιχείο της ιδιοσυστασίας ακόμη και εκεί όπου σύμφωνα με όλα τα αποτελέσματα της παρατήρησης και της ανάλυσης δεν έχει καμιά θέση ή είναι ο πιο ασήμαντος παράγων.

Ας βγάλουμε τώρα το γενικό συμπέρασμα από τις παρατηρήσεις για τη ροπή των παιδιών προς το άγχος: Το παιδικό άγχος έχει πολύ μικρή σχέση με το πραγματικό άγχος, συγγενεύει όμως στενά με το νευρωτικό άγχος των ενήλικων. Δημιουργείται όπως και αυτό από την αχρησιμοποίητη λίμπιντο και αντικαθιστά το αισθητά απόν ερωτικό αντικείμενο με ένα εξωτερικό αντικείμενο ή με μια εξωτερική κατάσταση.

Θα σας ευχαριστήσει τώρα να ακούσετε ότι η ανάλυση των *φοβιών* δεν έχει να μας προσφέρει πολλά νέα στοιχεία. Συμβαίνει σε αυτές

ό,τι και στο παιδικό άγχος· η αχρησιμοποίητη λίμπιντο μετατρέπεται συνεχώς σε φαινομενικά πραγματικό άγχος και ένας ελάχιστος εξωτερικός κίνδυνος έρχεται να υποκαταστήσει τις αξιώσεις της λίμπιντο. Η αναλογία μεταξύ φοβιών και παιδικού άγχους δεν έχει τίποτε το παράξενο, διότι οι παιδικές φοβίες δεν είναι μόνο το πρότυπο των μεταγενέστερων, που τις κατατάσσουμε στην «αγχώδη υστερία», αλλά αποτελούν άμεση προϋπόθεση και προανάκρουσμά τους. Κάθε υστερική φοβία ανάγεται σε ένα παιδικό άγχος και είναι η συνέχειά του, ακόμη και όταν έχει διαφορετικό περιεχόμενο και κατ' αυτό πρέπει να έχει διαφορετική ονομασία. Η διαφορά μεταξύ των δύο παθήσεων βρίσκεται στον μηχανισμό. Στον ενήλικο δεν αρκεί να μείνει προς στιγμήν αχρησιμοποίητη η λίμπιντο ως λαχτάρα για να μετατραπεί σε άγχος. Ο ίδιος έχει μάθει από καιρό να κρατάει τη λίμπιντό του μετέωρη ή να την χρησιμοποιεί διαφορετικά. Αν όμως η λίμπιντο ανήκει σε μια ψυχική παρόρμηση που έχει υποστεί απώθηση, τότε έχουμε συνθήκες ανάλογες με εκείνες του παιδιού, το οποίο δεν γνωρίζει ακόμη τον διαχωρισμό μεταξύ συνειδητού και ασυνειδητού, και με την επαναστροφή στην παιδική φοβία έχει ανοίξει τρόπον τινά η διάβαση μέσω της οποίας άνετα μπορεί να συντελεσθεί η μετατροπή της λίμπιντο σε άγχος. Όπως θυμάστε, μιλήσαμε πολύ για την απώθηση, όπου μας ενδιέφερε μόνον η τύχη της απωθούσας παράστασης, επειδή φυσικά ήταν ευκολότερο να διαπιστωθεί και να περιγραφεί. Τι συμβαίνει με το συναίσθημα που βρισκόταν σε συνάφεια με την απωθημένη ιδέα, αυτό το αφήναμε πάντοτε κατά μέρος, και τώρα μόλις βλέπουμε ότι η πιο ευνόητη μοίρα αυτού του συναισθήματος είναι να μετατρέπεται σε άγχος, όποια και αν θα ήταν η ποιότητά του σε περίπτωση ομαλής ροής των πραγμάτων. Αυτή η μετατροπή του συναισθήματος όμως είναι οπωσδήποτε το πιο σημαντικό στοιχείο στη διαδικασία της απώθησης. Δεν είναι τόσο εύκολο να μιλήσει κανείς γι' αυτό, διότι δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε την ύπαρξη ασυνείδητων συναισθημάτων υπό την ίδια έννοια όπως διατεινόμαστε ότι υπάρχουν ασυνείδητες ιδέες.²²⁶ Μια ιδέα ή παράσταση μένει η ίδια, με μία και μόνο διαφορά: αν είναι συνειδητή ή ασυνείδητη. Μπορούμε να πούμε τι αντιστοιχεί σε μια ασυνείδητη ιδέα. Ένα συναίσθημα όμως είναι μια διαδικασία εκφόρτισης και πρέπει να κρίνεται διαφορετικά απότι μια ιδέα· χωρίς βαθύτερες σκέψεις καθώς και χωρίς την αποσαφήνιση των προϋποθέσεών μας για τις ψυχικές διαδικασίες δεν μπορούμε να πούμε ποιές αντιστοιχίες έχει ένα συναίσθημα μέσα στο ασυ-

226. [Περισσότερες λεπτομέρειες γι' αυτό το θέμα υπάρχουν στην εργασία του Φρόντ «Das Unbewusste» (1915c) και στο Das Ich und das Es (1923b)].

νείδητο. Εδώ δεν μπορούμε να εξετάσουμε αυτό το ζήτημα. Θέλουμε όμως να εξάρουμε την εντύπωση που αποκομίσαμε, ότι η ανάπτυξη του άγχους συνδέεται βαθύτατα με το σύστημα του ασυνείδητου.

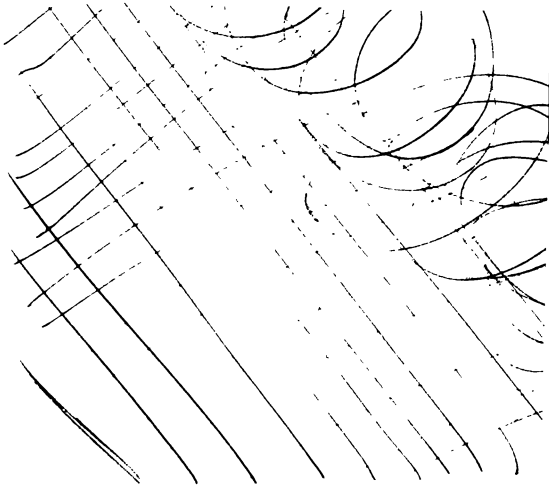
Είπα ότι η μετατροπή σε άγχος, ή μάλλον, η εκφόρτιση υπό την μορφή του άγχους, είναι η πιο ευνόητη μοίρα της λίμπιντο που έχει υποστεί την απώθηση. Πρέπει να προσθέσω: όχι η μόνη ή η οριστική μοίρα της. Στις νευρώσεις κινητοποιούνται διαδικασίες που επιδιώκουν να δεσμεύσουν αυτή την ανάπτυξη άγχους και που επιτυγχάνουν αυτόν τον στόχο με διάφορους τρόπους. Στις φοβίες π.χ. μπορούμε να διακρίνουμε καθαρά δύο φάσεις της νευρωτικής διαδικασίας. Στην πρώτη σημειώνεται η απώθηση και η μετατροπή της λίμπιντο σε άγχος, το οποίο έρχεται να συνδεθεί με έναν εξωτερικό κίνδυνο. Η δεύτερη φάση συνίσταται στη λήψη των προφυλακτικών και ασφαλιστικών μέτρων ώστε να αποφευχθεί οποιαδήποτε επαφή με αυτόν τον κίνδυνο, ο οποίος εκλαμβάνεται σαν κάτι εξωτερικό. Η απώθηση είναι μια απόπειρα φυγής του Εγώ εν όψει της λίμπιντο, που γίνεται αισθητή σαν κίνδυνος. Τη φοβία μπορούμε να την παραβάλουμε με μια οχύρωση έναντι του εξωτερικού κινδύνου, ο οποίος παίρνει τη θέση της απειλητικής λίμπιντο. Η αδυναμία του αμυντικού συστήματος στις φοβίες βρίσκεται φυσικά στο γεγονός ότι το οχυρό, ενώ έχει ενισχυθεί προς τα έξω, έμεινε ευάλωτο από τα μέσα. Η προβολή του λιμπιντικού κινδύνου προς τα έξω δεν μπορεί ποτέ να είναι εντελώς επιτυχής.²²⁷ Γιαυτό στις άλλες νευρώσεις χρησιμοποιούνται άλλα συστήματα άμυνας κατά της δυνατότητας να αναπτυχθεί άγχος. Αυτό είναι ένα πολύ ενδιαφέρον μέρος της ψυχολογίας των νευρώσεων, δυστυχώς όμως η ανάπτυξη του θα μας απομάκρυνε πολύ από το θέμα μας και θα προϋπέθετε βαθύτερες ειδικές γνώσεις. Έχω να κάνω μόνο μία προσθήκη. Σας έχω μιλήσει ήδη [23η Παράδοση, σελ. 345] για την «αντεπένδυση» που το Εγώ πρέπει να κάνει και διαρκώς να συντηρεί στην περίπτωση μιας απώθησης για τη διασφάλισή της. Έργο αυτής της αντεπένδυσης είναι η εφαρμογή των διάφορων αμυντικών μέτρων κατά της έκλυσης άγχους μετά την απώθηση.

Ας επιστρέψουμε τώρα στις φοβίες. Νομίζω ότι κατανοείτε πόσο ανεπαρκές είναι να θέλει κανείς να εξηγήσει μόνο το περιεχόμενο, να μην ενδιαφέρεται για τίποτε άλλο παρά μόνο γιατί αυτό ή εκείνο το πράγμα ή μια οποιαδήποτε κατάσταση γίνονται αντικείμενα της φοβίας. Το περιεχόμενο μιας φοβίας έχει για τη φοβία περίπου την

227. [Πιο ειδικές αναφορές για τη δομή των φοβιών γίνονται προς το τέλος της εργασίας του Φρόυντ «Die Verdrängung» (1915d) καθώς και στο κεφ. IV της εργασίας «Das Unbewusste» (1915e)].

ίδια σημασία όπως η έκδηλη πρόσψη του ονείρου για το όνειρο. Με τους αναγκαίους περιορισμούς πρέπει να παραδεχθούμε ότι ανάμεσα σε αυτά τα περιεχόμενα των φοβιών υπάρχουν μερικά που, όπως τονίζει ο Stanley Hall [1914], λόγω φυλογενετικής κληρονομικότητας είναι κατάλληλα ως αντικείμενα του άγχους. Με αυτό συμφωνεί μάλιστα και το γεγονός ότι πολλά από αυτά τα αντικείμενα του άγχους μόνο μέσω μιας συμβολικής σχέσης μπορούν να συνδεθούν με τον κίνδυνο.

Έχουμε πεισθεί λοιπόν ότι το πρόβλημα του άγχους έχει κεντρική σημασία στα ζητήματα της ψυχολογίας των νευρώσεων. Αποκομίσαμε μια έντονη εντύπωση για τη συνάρτηση της ανάπτυξης του άγχους με τα πεπρωμένα της λίμπιντο και με το σύστημα του ασυνείδητου. Μόνον ένα σημείο φάνηκε ασύνδετο, σαν να υπάρχει ένα κενό στην αντίληψή μας, το ένα και δύσκολα αμφισβητήσιμο γεγονός ότι το πραγματικό άγχος πρέπει να θεωρηθεί ως εκδήλωση των ορμών αυτοσυντήρησης του Εγώ.²²⁸

228. [Αυτό το σημείο συζητείται στο τέλος της επόμενης Παράδοσης].

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΛΙΜΠΙΝΤΟ ΚΑΙ Ο ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ

Κυρίες και κύριοι! Επανειλημμένα, και τελευταία φορά πρόσφατα [22η Παράδοση, σελ. 335] ασχοληθήκαμε με τον διαχωρισμό μεταξύ ορμών του Εγώ και σεξουαλικών ορμών. Η απώθηση μας έδειξε πρώτα ότι τα δύο είδη ορμών είναι δυνατόν να έρχονται σε αντίθεση μεταξύ τους, οπότε οι σεξουαλικές ορμές τυπικά υποκύπτουν και αναγκάζονται να αντλήσουν ικανοποίηση με επαναστροφικούς τρόπους: έτσι λοιπόν, ακατάβλητες όπως είναι, καταφέρνουν να αποσπάσουν μια αποζημίωση για την ήττα τους. Μάθαμε επίσης ότι αυτά τα δύο είδη ορμών έχουν εξαρχής διαφορετικές σχέσεις προς την παιδαγωγό ανάγκη, έτσι ώστε να μην αναπτύσσονται με τον ίδιο τρόπο και να μην αποκτούν την ίδια σχέση προς την αρχή της πραγματικότητας. Τέλος έχουμε τη γνώμη ότι οι σεξουαλικές ορμές συνδέονται πολύ πιο στενά με την συναισθηματική κατάσταση του άγχους απότι οι ορμές του Εγώ, μια διαπίστωση που μόνο σε ένα σπουδαίο σημείο φαίνεται ημιτελής. Για την ενίσχυσή της θα αναφέρουμε το αξιοσημείωτο γεγονός ότι η μη ικανοποίηση της πείνας και της δίψας, των δύο πιο στοιχειωδών ορμών αυτοσυντήρησης, δεν συνεπάγεται ποτέ τη μετατροπή τους σε άγχος, ενώ η μεταστροφή της ανικανοποίητης λίμπιντο σε άγχος, όπως είδαμε, ανήκει στα πιο γνωστά και τα πιο συχνά παρατηρημένα φαινόμενα.

Ο διαχωρισμός μεταξύ ορμών του Εγώ και σεξουαλικών ορμών είναι αναμφισβήτητα δικαιολογημένος. Είναι δοσμένος με την ύπαρξη της σεξουαλικής ζωής ως ιδιαίτερης λειτουργίας του ατόμου. Το ερώτημα είναι μόνο ποιά σημασία αποδίδουμε σε αυτόν τον διαχωρισμό, πόσο βαθειά και αποφασιστική θέλουμε να θεωρήσουμε αυτή την τομή. Η απάντηση όμως σε αυτό το ερώτημα πρέπει να λάβει υπόψη της το αποτέλεσμα της διακρίβωσης κατά πόσον οι σεξουαλικές ορμές στις σωματικές και ψυχικές εκδηλώσεις τους συμπεριφέρονται διαφορετικά από τις άλλες, που τις αντιπαραβάλλουμε με αυτές, και πόσο σημαντικές είναι οι συνέπειες που προκύπτουν από αυτές τις διαφορές. Δεν έχουμε φυσικά κανέναν λόγο να ισχυρισθούμε ότι υπάρχει μια ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στις δύο ομάδες ορμών, την οποία εξάλλου δύσκολα θα μπορούσαμε να συλλάβουμε. Και τις δύο τις συναντούμε απλώς ως ονομασίες ενεργειακών πηγών του ατόμου, και η συζήτηση αν κατά βάθος είναι ένα και το αυτό ή ουσιαστικά διαφορετικές — και αν είναι ένα και το αυτό, πότε διαχωρίστηκαν — δεν μπορεί να γίνει βάσει εννοιών, αλλά πρέπει να λάβει υπόψη της κυρίως τα βιολογικά δεδομένα πίσω από αυτές. Εδώ όμως γνωρίζουμε πολύ λίγα προς το παρόν, αλλά ακόμη

και αν γνωρίζαμε περισσότερα, αυτό δεν θα έπαιζε ρόλο στο αναλυτικό μας έργο.

Είναι προφανές ότι δεν μας ωφελεί πολύ ούτε το γεγονός ότι σε συμφωνία με τον Γιούνγκ τονίζουμε την πρωταρχική ενότητα όλων των ορμών και αποκαλούμε την παντού εκδηλωνόμενη ενέργεια «λίμπιντο». Αφού η σεξουαλική λειτουργία δεν μπορεί με κανένος είδους τέχνασμα να εξαλειφθεί από την ψυχική ζωή, είμαστε αναγκασμένοι να μιλούμε για τη σεξουαλική και την ασεξουαλική λίμπιντο. Ο όρος λίμπιντο είναι όμως σωστό να χρησιμοποιείται αποκλειστικά για τις ορμικές δυνάμεις της σεξουαλικής ζωής, όπως τον χρησιμοποιούσαμε πάντοτε.

Φρονώ λοιπόν ότι το ερώτημα κατά πόσον πρέπει να συνεχίσουμε τον οπωσδήποτε δικαιολογημένο διαχωρισμό των σεξουαλικών ορμών από τις ορμές της αυτοσυντήρησης δεν έχει μεγάλη σημασία για την ψυχανάλυση· η ίδια μάλιστα δεν είναι καν αρμόδια γι' αυτό. Από τη μεριά της βιολογίας προκύπτουν όμως διάφοροι λόγοι για τους οποίους αυτός ο διαχωρισμός πρέπει να θεωρηθεί σημαντικός. Η σεξουαλικότητα είναι η μόνη λειτουργία του ζωντανού οργανισμού που υπερβαίνει το άτομο και εξασφαλίζει τη σύνδεσή του με το είδος. Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι η άσκησή της δεν ωφελεί πάντοτε το άτομο όπως οι άλλες λειτουργίες του, αλλά με αντάλλαγμα μια εξαιρετική μεγάλη ηδονή το εκθέτει σε κινδύνους που απειλούν τη ζωή του και αρκετά συχνά το τιμωρούν με την αφαίρεσή της. Ίσως μάλιστα θα απαιτούνται εντελώς ιδιαίτερες διαδικασίες μεταβολισμού, που διαφέρουν από όλες τις άλλες, για να συντηρηθεί ένα μέρος της ατομικής ζωής ως προδιάθεση για τους απογόνους. Και τέλος το άτομο, που θεωρεί τον εαυτό του ως το κυριότερο πράγμα και τη σεξουαλικότητά του ως ένα από τα μέσα ικανοποίησής του, είναι από βιολογική άποψη απλώς ένα επεισόδιο μέσα σε μια σειρά γενεών, ένα βραχύβιο παράρτημα ενός δυνητικά αθάνατου ιδιοπλάσματος, τρόπον τινά ο πρόσκαιρος κάτοχος ενός καταπιστεύματος, το οποίο θα επιζεί και μετά τον θάνατο του εκάστοτε κατόχου του.²²⁹

Ωστόσο για την ψυχαναλυτική εξήγηση των νευρώσεων δεν απαιτούνται τόσο εκτεταμένες συσχετίσεις. Με τη βοήθεια της χωριστής εξέτασης των σεξουαλικών ορμών και των ορμών του Εγώ βρήκαμε το κλειδί για την κατανόηση της κατηγορίας των νευρώσεων μεταβίβασης. Καταφέραμε να τις αναγάγουμε στη βασική κατάσταση

229. [Ο Φρόντ ανέπτυξε περισσότερο αυτό το βιολογικό επιχείρημα στο έργο του *Jenseits des Lustprinzips* (1920g), ιδιαίτερα στο κεφ. VI].

πραγμάτων, δηλαδή στο γεγονός ότι οι σεξουαλικές ορμές έρχονται σε διένεξη με τις ορμές συντήρησης, ή με μια βιολογική, μολονότι λιγότερο ακριβή διατύπωση, ότι η θέση του Εγώ ως αυτοτελούς ατομικού όντος έρχεται σε ρήξη με την άλλη στάση του ως μέλους μιας σειράς γενεών. Μια τέτοια διχοστασία παρουσιάζεται ίσως μόνο στον άνθρωπο, γιατί και η νεύρωση μπορεί να είναι γενικά ένα προνόμιο του που τον διακρίνει από τα ζώα. Η πολύ ισχυρή ανάπτυξη της λίμπιντό του και η πιθανώς επακόλουθη ανάπτυξη μιας πλούσια διαρθρωμένης ψυχικής ζωής φαίνεται πως δημιούργησαν τους όρους για τη γένεση μιας τέτοιας σύγκρουσης. Είναι επίσης ολοφάνερο ότι οι ίδιες αποτελούν και τις προϋποθέσεις των μεγάλων προόδων του ανθρώπου πέρα από τα κοινά σημεία με τα ζώα, έτσι που η δυνατότητά του να πάσχει από νεύρωση είναι απλώς η πίσω πλευρά των άλλων του ικανοτήτων. Αλλά και αυτά είναι απλώς εικοτολογίες που μας απομακρύνουν από τα άμεσα προβλήματά μας.

Προϋπόθεση της εργασίας μας ως τώρα ήταν η δυνατότητα διάκρισης των ορμών του Εγώ από τις σεξουαλικές ορμές κατά τον τρόπο εκδήλωσής τους. Στις νευρώσεις μεταβίβασης αυτό επιτεύχθηκε χωρίς δυσκολία. Αποκαλέσαμε τις επενδύσεις ενέργειας, που το Εγώ στρέφει στα αντικείμενα των σεξουαλικών του επιδιώξεων, «λίμπιντο», και όλες τις άλλες ενεργειακές επενδύσεις, που προέρχονται από τις ορμές αυτοσυντήρησης, «συμφέρον».²³⁰ Με την παρακολούθηση των λιμπιντικών επενδύσεων, των μετατροπών τους και των τελικών τους πεπρωμένων καταφέραμε να ρίξουμε ένα πρώτο φως στους μηχανισμούς των ψυχικών δυνάμεων. Οι νευρώσεις μεταβίβασης μας προσέφεραν σε αυτή την περίπτωση το πιο κατάλληλο υλικό. Το Εγώ όμως, η σύνθεσή του από διάφορες οργανωτικές δομές, η διάρθρωσή τους και η λειτουργία τους, μας έμεινε συγκαλυμμένο και υποθέσαμε ότι μόνον η ανάλυση άλλων νευρωτικών διαταραχών θα μας επιτρέψει να το φωτίσουμε.

Νωρίς αρχίσαμε να επεκτείνουμε τις ψυχαναλυτικές αντιλήψεις στα πεδία αυτών των άλλων παθήσεων. Ήδη το 1908, αφού συσκέ-

230. [Είναι προφανές ότι σε όλη αυτή την Παράδοση ο Φρόυντ προσπαθεί να κάνει μια διάκριση ανάμεσα στο «συμφέρον του Εγώ» (ή στην ορμή αυτοσυντήρησης) και στη «λίμπιντο του Εγώ» (ή στη ναρκισσιστική λίμπιντο). Δεν πέρασε όμως πολύς καιρός μετά τη δημοσίευση των Παραδόσεων και ο Φρόυντ τροποποίησε την αντίληψή του εξηγώντας (στο *Jenseits des Lustprinzips*, 1920g, κεφ. VI) ότι πρέπει οπωσδήποτε να θεωρήσουμε ότι η ναρκισσιστική λίμπιντο ταυτίζεται με την «ορμή αυτοσυντήρησης». Στις μεταγενέστερες εργασίες του δεν επανεμφανίζεται ο όρος «συμφέρον»].

φθηκε μαζί μου, ο Άμπρααμ διατύπωσε δημόσια τη θέση ότι το κύριο χαρακτηριστικό της (συγκαταλεγόμενης στις ψυχώσεις) πρόωρης άνοιας είναι ότι από αυτή λείπει η λιμπιντική επένδυση των αντικειμένων. («Die psychosexuellen Differenzen der Hysterie und der Dementia praecox»). Τότε όμως ανέκυψε το ερώτημα: Τι συμβαίνει με την αποσυρμένη από τα αντικείμενα λιμπιντο των πασχόντων από πρόωρη άνοια; Ο Άμπρααμ δεν δίστασε να δώσει την απάντηση: Επιστρέφει στο Εγώ, και αυτή η ανακλαστική επιστροφή είναι η πηγή του παραληρήματος μεγαλείου στην πρόωρη άνοια. Το παραλήρημα μεγαλείου μπορεί όντως να παραβληθεί με τη γνωστή στην [κανονική] ερωτική ζωή σεξουαλική υπερτίμηση του αντικειμένου. Πρώτη φορά φθάσαμε έτσι να κατανοήσουμε ένα χαρακτηριστικό μιας ψύχωσης συσχετίζοντάς το με την κανονική ερωτική ζωή.

Σας αναφέρω αμέσως ότι αυτές οι πρώτες αντιλήψεις του Άμπρααμ διατηρήθηκαν στην ψυχανάλυση και αποτέλεσαν το θεμέλιο για τη θέση μας όσον αφορά τις ψυχώσεις. Σταδιακά εξοικειωθήκαμε με την ιδέα ότι η λιμπιντο, την οποία βρίσκουμε προσκολλημένη στα αντικείμενα και η οποία εκφράζει την επιδίωξη του ατόμου να αποκομίσει μια ικανοποίηση από αυτά, μπορεί να εγκαταλείψει αυτά τα αντικείμενα και στη θέση τους να τοποθετήσει το ίδιο το Εγώ του ατόμου· αυτή η ιδέα αναπτύχθηκε στη συνέχεια ακόμη περισσότερο. Την ονομασία γι' αυτή την τοποθέτηση της λιμπιντο – *ναρκισσισμός* – την δανεισθήκαμε από μια διαστροφή που περιέγραψε ο P. Näcke [1899], κατά την οποία το ενήλικο άτομο επιδασιλεύει στο ίδιο του το σώμα όλες τις τρυφερότητες που κατά τα άλλα προσφέρονται σε ένα ξένο σεξουαλικό αντικείμενο.²³¹

Η επόμενη σκέψη είναι ότι, αφού υπάρχει μια τέτοια καθήλωση της λιμπιντο ενός ατόμου στο ίδιο το σώμα και στον εαυτό του και όχι σε ένα εξωτερικό αντικείμενο, αυτό δεν μπορεί να γίνεται κατ' εξαίρεση ή να αποτελεί ασήμαντο φαινόμενο. Πιθανώς μάλιστα αυτός ο ναρκισσισμός ήταν η καθολική και πρωταρχική κατάσταση, μέσα από την οποία αργότερα αναπτύχθηκε η αγάπη του αντικειμένου, ενώ αυτό δεν σήμαινε την εξαφάνιση του ναρκισσισμού. Η εξελικτική πορεία της λιμπιντο του αντικειμένου μάς θύμιζε τότε ότι πολλές σεξουαλικές ορμές αρχικά ικανοποιούνται πάνω στο ίδιο το σώμα του ατόμου [20ή Παράδοση, σελ. 302], *αυτοερωτικά*, όπως λέμε, και ότι λόγω αυτής της δυνατότητας αυτοερωτισμού η σεξουα-

231. [Η σημαντικότερη εργασία του Φρόντ για τον ναρκισσισμό είναι η «Zur Einführung des Narzissmus», 1914c (ελληνική μετάφραση, «Εισαγωγή στον ναρκισσισμό», περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φετιχισμός*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991, σελ. 7-42)].

λικότητα μένει πίσω στην αγωγή του παιδιού προς την αρχή της πραγματικότητας [22η Παράδοση, σελ. 340]. Έτσι λοιπόν ο αυτοερωτισμός ήταν η σεξουαλική δραστηριότητα στο ναρκισσιστικό στάδιο της λιμπιντικής επένδυσης.

Με μια πιο σύντομη διατύπωση: Για τη σχέση της λίμπιντο του Εγώ προς τη λίμπιντο του αντικειμένου σχηματίσαμε μια ιδέα την οποία μπορώ να παραστήσω με μια εικόνα από τη ζωολογία. Αναλογισθείτε εκείνα τα πολύ απλά έμβια όντα που αποτελούνται από έναν ελάχιστο διαφοροποιημένο όγκο πρωτοπλασματικής ουσίας. Εκτείνουν αποφύσεις, τα λεγόμενα ψευδοπόδια, στις οποίες διοχετεύουν την ουσία του σώματός τους. Μπορούν όμως και να μαζεύουν πάλι αυτές τις αποφύσεις ενοποιώντας τες με τον κύριο όγκο τους. Το άπλωμα των αποφύσεων το παραβάλλουμε με την αποστολή της λίμπιντο στο αντικείμενο, ενώ ο κύριος όγκος της λίμπιντο μπορεί να παραμένει στο Εγώ, και υποθέτουμε ότι υπό κανονικές συνθήκες ένα μέρος από τη λίμπιντο του Εγώ μπορεί να μετατρέπεται ανεμπόδιστα σε λίμπιντο του αντικειμένου και αυτή με τη σειρά της να απορροφάται πάλι από το Εγώ.

Με τη βοήθεια αυτών των παραστάσεων μπορούμε λοιπόν να εξηγήσουμε πολλές ψυχικές καταστάσεις ή, αν το πούμε πιο σεμνά, να τις περιγράψουμε στη γλώσσα της θεωρίας της λίμπιντο· είναι καταστάσεις που πρέπει να τις κατατάξουμε στο πλαίσιο της κανονικής ζωής, όπως λόγου χάρη η ψυχική συμπεριφορά κατά την ερωτοληψία, σε οργανικές ασθένειες, στον ύπνο. Για την κατάσταση του ύπνου κάναμε την υπόθεση ότι βασίζεται στην απόσυρση από τον εξωτερικό κόσμο και στην προσαρμογή στην επιθυμία για ύπνο. Η νυχτερινή ψυχική δραστηριότητα που εκδηλώνεται στο όνειρο υπηρετεί, όπως είδαμε, την επιθυμία για ύπνο και διέπεται οπωσδήποτε από εντελώς εγωιστικά κίνητρα. Υπό την έννοια της θεωρίας της λίμπιντο μπορούμε τώρα να πούμε ότι ο ύπνος είναι μια κατάσταση όπου όλες οι επενδύσεις αντικειμένων, τόσο οι λιμπιντικές όσο και οι εγωιστικές, εγκαταλείπονται και αποσύρονται στο Εγώ. Μήπως αυτό ρίχνει ένα νέο φως στο ζήτημα της ανάπαυσης μέσω του ύπνου και στη φύση της κόπωσης γενικά; Η εικόνα της μακάριας απομόνωσης στην ενδομήτρια ζωή, που μας την ξαναζωντανεύει κάθε νύχτα ο κοιμώμενος, ολοκληρώνεται έτσι και από την ψυχική πλευρά. Στον κοιμώμενο αποκαθίστανται πάλι οι πρωτογενείς συνθήκες κατανομής της λίμπιντο, ο πλήρης ναρκισσισμός, όπου η λίμπιντο και το συμφέρον του Εγώ κατοικούν ακόμη ενωμένα και αδιαχώριστα στο Εγώ που αρκείται στον εαυτό του.

Εδώ χωρούν δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, πώς διακρίνεται εννοιολογικά ο ναρκισσισμός από τον εγωισμό; Η γνώμη μου είναι ότι ο ναρκισσισμός αποτελεί το λιμπιντικό συμπλήρωμα του εγωισμού. Όταν μιλούμε για εγωισμό, έχουμε υπόψη μας μόνο το όφελος του ατόμου· όταν αναφερόμαστε στον ναρκισσισμό, υπολογίζουμε και την λιμπιντική ικανοποίηση. Ως πρακτικά κίνητρα μπορούν αυτές οι δύο τάσεις να εξετασθούν ως ένα σημείο χωριστά. Μπορεί να είναι κανείς απολύτως εγωιστής και όμως να διατηρεί ισχυρές λιμπιντικές επενδύσεις αντικειμένου, εφόσον η λιμπιντική ικανοποίηση από το αντικείμενο ανήκει στις ανάγκες του Εγώ. Ο εγωισμός θα προσέχει τότε να μην βλαφθεί το Εγώ από την τάση προς το αντικείμενο. Μπορεί κανείς να είναι εγωιστής και ταυτόχρονα πάρα πολύ ναρκισσιστικής, δηλαδή να έχει πολύ μικρή ανάγκη αντικειμένου τόσο στην άμεση σεξουαλική ικανοποίηση όσο και σε εκείνες τις υψηλότερες τάσεις που αποτελούν παράγωγα της σεξουαλικής ανάγκης και που συνήθως τις αποκαλούμε «αγάπη» σε αντιδιαστολή προς την «αισθησιακή» αγάπη. Σε όλες αυτές τις σχέσεις ο εγωισμός είναι το αυτονόητο και σταθερό, ο ναρκισσισμός το μεταβλητό στοιχείο. Το αντίθετο του εγωισμού, ο *αλτρουισμός*, δεν ταυτίζεται εννοιολογικά με την λιμπιντική επένδυση του αντικειμένου, διαφέρει δε από αυτή καθόσον δεν εμπεριέχει τάσεις σεξουαλικής ικανοποίησης. Στην πλήρη ερωτοληψία όμως ο αλτρουισμός συμπίπτει με την λιμπιντική επένδυση του αντικειμένου. Το σεξουαλικό αντικείμενο αποσπά κατά κανόνα ένα μέρος του ναρκισσισμού του Εγώ, κάτι που γίνεται αισθητό με την λεγόμενη «σεξουαλική υπερτίμηση» του αντικειμένου. Αν σε αυτό προστεθεί το αλτρουιστικό πέρασμα από τον εγωισμό προς το σεξουαλικό αντικείμενο, τότε το σεξουαλικό αντικείμενο γίνεται πανίσχυρο· είναι σαν να απορρόφησε το Εγώ.

Πιστεύω ότι θα είναι μια αναψυχή για σας, αν μετά τις κατά βάση ξερές και απομακρυσμένες από τη φαντασία επιστημονικές αναφορές σας παραθέσω εδώ μια ποιητική παρουσίαση της οικονομικής²³² αντίθεσης μεταξύ ναρκισσισμού και ερωτοληψίας. Την αντλώ από το *Westöstlicher Diwan* του Γκαίτε:

ΣΟΥΛΕΪΚΑ

Λαός και δούλοι και νικητές,
 όλοι ομολογούν και σήμερα και χθες:
 Η πιο μεγάλη ευτυχία στην ανθρωπότητα
 είναι, λέει, μόνον η προσωπικότητα.

232. [Αυτής δηλαδή που σχετίζεται με τον ποσοτικό παράγοντα των εν λόγω ενεργειών].

Κάθε ζωή είναι, λέει, ανεκτή,
αν ο εαυτός μας δεν χαθεί·
μπορείς να χάσεις ό,τι έχεις αποκτήσει,
αρκεί να μείνεις αυτός που είσαι.

ΧΑΤΕΜ

Μπορεί νά 'ναι έτσι όπως φρονούν οι πολλοί!
Εγώ όμως ακολουθώ άλλο χνάρι, άλλη γραμμή:
Βρίσκω όλη την ευτυχία του κόσμου ενωμένη
μόνο στη Σουλείκα την αγαπημένη.

Καθώς τον πλούτο της σπάταλα μου χαρίζει,
νοιώθω νά 'μαι ένα Εγώ που αξίζει·
λίγο εκείνη να με αποστρεφόταν,
αυτοστιγμεί η αφεντιά μου θα χανόταν.

Έτσι ο Χατέμ θά 'βγαινε απ' τη μέση,
φρόντισα όμως ο λαχνός αλλού να πέσει:
Θα μετενσαρκωθώ ευθύς σ' αυτόν που γοητεύει,
στον αγαπημένο που εκείνη θωπεύει.

Η δεύτερη παρατήρηση είναι ένα συμπλήρωμα στη θεωρία των ονείρων. Δεν μπορούμε να εξηγήσουμε τη γένεση του ονείρου, αν δεν παρεμβάλουμε την υπόθεση ότι το απωθημένο ασυνείδητο έχει αποκτήσει σχετική ανεξαρτησία από το Εγώ, έτσι που δεν συμμορφώνεται με την επιθυμία για ύπνο και διατηρεί τις επενδύσεις του, ακόμη και όταν αποσύρονται για χάρη του ύπνου όλες οι ανεξάρτητες από το Εγώ επενδύσεις του αντικειμένου. Έτσι μόνον είναι κατανοητό ότι αυτό το ασυνείδητο μπορεί να επωφεληθεί από την νυχτερινή άρση ή μείωση της λογοκρισίας και ότι καταφέρνει να εξουσιάσει τα υπολείμματα της ημέρας, ώστε με το υλικό τους να σχηματίσει μια απαγορευμένη ονειρική επιθυμία. Από την άλλη μεριά τα υπολείμματα της ημέρας μπορεί ήδη να οφείλουν εν μέρει την αντίστασή τους κατά της επιβεβλημένης από την επιθυμία για ύπνο απόσυρσης της λίμπιντο σε μια ήδη υπάρχουσα σύνδεση με αυτό το απωθημένο ασυνείδητο. Αυτό το σημαντικό για τη δυναμική του ονείρου γνώρισμα θέλουμε να προσθέσουμε εκ των υστέρων στην αντίληψή μας για την ονειροπλασία.²³³

Οι οργανικές αρρώστιες, οι επώδυνοι ερεθισμοί, οι φλεγμονές

233. [Το πραγματεύεται πιο διεξοδικά στην εργασία του «Metapsychologische Ergänzung zur Traumlehre» (1917d)].

οργάνων δημιουργούν μια κατάσταση που συνεπάγεται σαφώς μια απόσπαση της λίμπιντο από τα αντικείμενά της. Η αποσυρμένη λίμπιντο ξαναβρίσκεται στο Εγώ ως ενισχυμένη επένδυση του αρρωστημένου οργάνου. Τολμούμε μάλιστα να ισχυρισθούμε ότι υπό αυτές τις προϋποθέσεις η απόσπαση της λίμπιντο από τα αντικείμενά της είναι πιο εμφανής απότι η απόσυρση του εγωιστικού συμφέροντος από τον εξωτερικό κόσμο. Από εδώ ανοίγεται μια δυνατότητα κατανόησης της υποχονδρίας, όπου ένα όργανο απασχολεί με τον ίδιο τρόπο το Εγώ χωρίς να είναι άρρωστο κατά την αντίληψή μας.

Δεν θα υποκύψω όμως στον πειρασμό να προχωρήσω περισσότερο ή να συζητήσω άλλες καταστάσεις, τις οποίες η παραδοχή μιας μετακίνησης της λίμπιντο του αντικειμένου μάς κάνει κατανοητές ή περιγράψιμες, επειδή επείγομαι να απαντήσω σε δύο ενστάσεις που ξέρω ότι αυτή τη στιγμή σας απασχολούν. Πρώτον, θέλετε να σας εξηγήσω γιατί στις περιπτώσεις του ύπνου και της ασθένειας καθώς και σε παρόμοιες καταστάσεις επιμένω να διαχωρίζω πλήρως τη λίμπιντο από το συμφέρον, τις σεξουαλικές ορμές από τις ορμές του Εγώ, ενώ όλες οι παρατηρηθείσες περιπτώσεις μπορούν να εξηγηθούν με την παραδοχή μίας και μόνον ενιαίας ενέργειας, η οποία, κινούμενη ελεύθερα, επενδύει άλλοτε το αντικείμενο και άλλοτε το Εγώ και μπαίνει στην υπηρεσία τόσο της μιας όσο και της άλλης ορμής. Και δεύτερον, πώς τολμώ να πραγματεύομαι την απόσυρση της λίμπιντο από το αντικείμενο ως πηγή μιας παθολογικής κατάστασης, όταν μια τέτοια μετατροπή της λίμπιντο του αντικειμένου σε λίμπιντο του Εγώ — ή γενικότερα σε ενέργεια του Εγώ — ανήκει στα κανονικά και κάθε μέρα ή κάθε νύχτα επαναλαμβανόμενα γεγονότα της ψυχικής δυναμικής.

Η απάντησή μου είναι: Η πρώτη σας ένσταση δεν ακούγεται άσχημα. Η μελέτη των καταστάσεων του ύπνου, της αρρώστιας και της ερωτοληψίας δεν θα μας είχε οδηγήσει ίσως ποτέ στη διάκριση μιας λίμπιντο του Εγώ από μια λίμπιντο του αντικειμένου ή της λίμπιντο από το συμφέρον. Δεν λαμβάνετε υπόψη σας όμως τις έρευνες από τις οποίες ξεκινήσαμε και υπό το φως τους εξετάζουμε τώρα τις εν λόγω ψυχικές καταστάσεις. Η διάκριση μεταξύ της λίμπιντο και του συμφέροντος, δηλαδή μεταξύ σεξουαλικών ορμών και ορμών αυτοσυντήρησης, προκύπτει επιτακτικά από την εξέταση της σύγκρουσης μέσα από την οποία προέρχονται οι νευρώσεις μεταβίβασης. Από τότε δεν μπορούμε να την εγκαταλείψουμε. Η υπόθεση ότι η λίμπιντο του αντικειμένου μπορεί να μετατρέπεται σε λίμπιντο του Εγώ, δηλαδή ότι πρέπει να υπολογίζουμε με την ύπαρξη μιας λίμπιντο του Εγώ, ήταν για μας η μόνη που μπορεί να λύσει το αίνιγμα

των λεγόμενων ναρκισσιστικών νευρώσεων, π.χ. της πρόωρης άνοιας, και να εξηγήσει τις ομοιότητες και τις διαφορές της σε σύγκριση με την υστερία και την ψυχαναγκαστική νεύρωση. Στις περιπτώσεις της αρρώστιας, του ύπνου και της ερωτοληψίας εφαρμόζουμε ό,τι διαπιστώσαμε αλλού ως οπωσδήποτε επαληθευμένο. Εξακολουθούμε να κάνουμε τέτοιες εφαρμογές, ώσπου να δούμε μέχρι ποιο σημείο μπορούμε να φθάσουμε. Ο μόνος ισχυρισμός που δεν απορρέει άμεσα από την αναλυτική μας εμπειρία είναι ότι η λίμπιντο παραμένει λίμπιντο, είτε στρέφεται προς αντικείμενα είτε προς το ίδιο το Εγώ, και ότι ποτέ δεν μετατρέπεται σε εγωιστικό συμφέρον, αλλά ούτε και αντίστροφα. Αυτός ο ισχυρισμός όμως είναι ισάξιος με τη διάκριση μεταξύ σεξουαλικών ορμών και ορμών του Εγώ, την οποία συζητήσαμε κριτικά και στην οποία για λόγους ευρετικής θα εμμείνουμε μέχρι την πιθανή αποτυχία της.

Και η δεύτερη ένστασή σας αφορά ένα δικαιολογημένο ερώτημα, αλλά στοχεύει σε εσφαλμένη κατεύθυνση. Ασφαλώς δεν είναι κατ' ευθείαν παθογόνος η απόσυρση της λίμπιντο του αντικειμένου στο Εγώ, αφού μάλιστα βλέπουμε ότι γίνεται κάθε φορά προτού το άτομο κατακλιθεί, ενώ μετά την αφύπνιση η λίμπιντο επανέρχεται στα αντικείμενα. Το πρωτοπλασματικό ζώαριο μαζεύει τις αποφύσεις του και με την επόμενη ευκαιρία τις απλώνει πάλι. Είναι όμως κάτι διαφορετικό, όταν μια ορισμένη, πολύ δυναμική διαδικασία επιβάλλει την απόσυρση της λίμπιντο από τα αντικείμενα. Η λίμπιντο που έχει γίνει ναρκισσιστική δεν μπορεί να ξαναβρεί τον δρόμο επιστροφής προς τα αντικείμενα και αυτή η παρεμπόδιση της κινητικότητας της λίμπιντο είναι βέβαια παθογόνος. Φαίνεται ότι η συσσώρευση της ναρκισσιστικής λίμπιντο πέρα από ένα όριο δεν γίνεται ανεκτή. Μπορούμε επίσης να φαντασθούμε ότι γιαυτό ακριβώς έγινε η επένδυση του αντικειμένου, ότι το Εγώ έπρεπε να εκπέμψει τη λίμπιντό του, για να μην αρρωστήσει λόγω της συσσώρευσής της. Αν σχεδιάζαμε να ασχοληθούμε βαθύτερα με την πρόωρη άνοια, θα σας έδειχνα ότι εκείνη η διαδικασία που αποσπά τη λίμπιντο από τα αντικείμενα και της κλείνει τον δρόμο επιστροφής προς αυτά βρίσκεται πολύ κοντά στη διαδικασία απώθησης, ότι μπορούμε να την συλλάβουμε ως παράπλευρη διαδικασία. Προπάντων όμως θα βρισκόσασταν σε γνώριμο έδαφος, καθώς θα βλέπατε ότι οι προϋποθέσεις αυτής της διαδικασίας είναι σχεδόν ταυτόσημες — σύμφωνα με όσα γνωρίζουμε ως τώρα — με εκείνες της απώθησης. Φαίνεται πως η σύγκρουση είναι η ίδια και πως διαδραματίζεται ανάμεσα στις ίδιες δυνάμεις. Αν η έκβαση είναι διαφορετική απότι π.χ. στην υστερία, ο λόγος μπορεί να βρίσκεται μόνο σε μια διαφορά της προδιάθεσης. Η λιμπιντική ανάπτυξη σε αυτούς τους ασθενείς έχει το αδύ-

νατο σημείο της σε άλλη φάση· η καθοριστική καθήλωση, η οποία, όπως θα θυμάστε [22η Παράδοση, σελ. 331], επιτρέπει την εκδήλωση του σχηματισμού συμπτωμάτων, βρίσκεται αλλού, ίσως στο στάδιο του πρωτόγονου ναρκισσισμού, στο οποίο επιστρέφει κατά την τελική της έκβαση η πρόωρη άνοια. Είναι πράγματι αξιοσημείωτο ότι για όλες τις ναρκισσιστικές νευρώσεις πρέπει να δεχθούμε πως τα σημεία καθήλωσης της λίμπιντο βρίσκονται σε πολύ παλαιότερες φάσεις ανάπτυξης απότι στην περίπτωση της υστερίας ή της ψυχαναγκαστικής νευρώσης. Ακούσατε όμως ότι οι έννοιες που σχηματίσαμε μελετώντας τις νευρώσεις μεταβίβασης μας προσφέρουν επαρκή προσανατολισμό και στις πρακτικά πολύ πιο δύσκολες ναρκισσιστικές νευρώσεις. Τα κοινά σημεία είναι πολλά· πρόκειται κατά βάθος για το ίδιο πεδίο φαινομένων. Μπορείτε όμως να φαντασθείτε ακόμη σε τι αδιέξοδο βρίσκεται κανείς, όταν θελήσει να εξηγήσει αυτές τις παθήσεις, που εμπίπτουν ήδη στην ψυχιατρική, χωρίς να διαθέτει την αναλυτική γνώση των νευρώσεων μεταβίβασης.

Η εικόνα των συμπτωμάτων στην πρόωρη άνοια, συχνά εναλλασσόμενη εξάλλου, δεν καθορίζεται αποκλειστικά από τα συμπτώματα που προέρχονται από την απόσυρση της λίμπιντο από τα αντικείμενα και τη συσσώρευσή της στο Εγώ ως ναρκισσιστικής λίμπιντο. Μεγάλο χώρο καταλαμβάνουν άλλα φαινόμενα, τα οποία ανάγονται στην τάση της λίμπιντο να επιστρέφει στα αντικείμενα και κατ' αυτό αντιστοιχούν σε μια προσπάθεια αποκατάστασης ή θεραπείας. Αυτά τα συμπτώματα είναι μάλιστα τα πιο εμφανή και θορυβώδη· παρουσιάζουν αναμφίβολα μια ομοιότητα με εκείνα της υστερίας ή, πιο σπάνια, της ψυχαναγκαστικής νευρώσης, είναι όμως σε κάθε σημείο διαφορετικά. Φαίνεται πως η λίμπιντο στην περίπτωση της πρόωρης άνοιας, επιχειρώντας να επιστρέψει στα αντικείμενα, δηλαδή στις παραστάσεις των αντικειμένων, αρπάζει κάτι από αυτά, αλλά είναι σαν να πιάνει μόνο τις σκιές τους, δηλαδή τις λεκτικές παραστάσεις που αντιστοιχούν σε αυτά. Εδώ δεν μπορώ να πω περισσότερα, νομίζω όμως ότι αυτή η τάση της λίμπιντο για επιστροφή στα αντικείμενα μας δίνει τη δυνατότητα να ρίξουμε φως σε αυτό που συνιστά τη διαφορά μεταξύ μιας συνειδητής και μιας ασυνείδητης παράστασης.

Σας εισήγαγα πλέον στο πεδίο όπου αναμένονται οι επόμενες πρόοδοι της αναλυτικής εργασίας. Από τότε που τολμούμε να χρησιμοποιήσουμε την έννοια της λίμπιντο του Εγώ μάς έγιναν προσιτές οι ναρκισσιστικές νευρώσεις· έπρεπε να φθάσουμε σε μια δυναμική εξήγηση αυτών των παθήσεων και ταυτόχρονα να ολοκληρώσουμε τη γνώση της ψυχικής ζωής με την κατανόηση του Εγώ. Η ψυχολο-

για του Εγώ που επιδιώκουμε δεν πρέπει να στηριχθεί στα δεδομένα των αυτοπαρατηρήσεών μας, αλλά όπως στην περίπτωση της λίμπιντο να βασισθεί στην ανάλυση των διαταραχών και καταστροφών του Εγώ. Είναι πιθανόν ότι, όταν ολοκληρωθεί αυτή η μεγαλύτερη εργασία, δεν θα έχουμε σε μεγάλη υπόληψη τις ως τώρα γνώσεις μας όσον αφορά τα πεπρωμένα της λίμπιντο. Αλλά δεν έχουμε κάνει ακόμη μεγάλα βήματα. Οι ναρκισσιστικές νευρώσεις δύσκολα προσεγγίζονται με την τεχνική που χρησιμοποιήσαμε στις νευρώσεις μεταβίβασης. Σύντομα θα ακούσετε γιατί. [Βλέπε 27η Παράδοση, σελ. 425]. Με αυτές συμβαίνει πάντοτε το ίδιο: δεν προλαβαίνουμε να εισδύσουμε λίγο, και μπροστά μας ορθώνεται ένα τείχος που μας ανακόπτει την πορεία. Όπως ξέρετε, τέτοιους φραγμούς αντίστασης συναντήσαμε και στις νευρώσεις μεταβίβασης, αλλά βαθμηδόν καταφέραμε να τους εξουδετερώσουμε. Στις ναρκισσιστικές νευρώσεις η αντίσταση είναι ανυπέρβλητη· μπορούμε το πολύ να ρίξουμε μια ματιά περιέργειας πέρα από το ψηλό τείχος και να κατοπτρεύσουμε τα τεκταινόμενα πίσω από αυτό. Οι τεχνικές μας μέθοδοι πρέπει λοιπόν να αντικατασταθούν, αλλά δεν ξέρουμε ακόμη αν θα επιτύχουμε μια τέτοια αντικατάσταση. Διαθέτουμε βέβαια και γι' αυτούς τους ασθενείς υλικό. Εκφράζονται και αυτοί με πολλούς τρόπους, έστω και αν δεν απαντούν στα ερωτήματά μας, και προς το παρόν είμαστε αναγκασμένοι να ερμηνεύουμε τα λεγόμενά τους με τη βοήθεια των εξηγήσεων που δώσαμε για τα συμπτώματα των νευρώσεων μεταβίβασης. Τα κοινά σημεία είναι αρκετά για να μας εξασφαλίσουν μια αρχική επιτυχία, είναι όμως ακόμη άδηλο πόσο θα προχωρήσουμε με αυτή την τεχνική.

Άλλες δυσκολίες έρχονται να προστεθούν και να ανακόψουν την πρόοδό μας. Οι ναρκισσιστικές παθήσεις και οι ψυχώσεις που συνδέονται με αυτές μπορούν να διαλευκανθούν μόνον από παρατηρητές που έχουν εκπαιδευθεί στην αναλυτική μελέτη των νευρώσεων μεταβίβασης. Αλλά οι ψυχίατροί μας δεν μελετούν την ψυχανάλυση και εμείς οι ψυχαναλυτές δεν βλέπουμε αρκετές ψυχιατρικές περιπτώσεις ασθενών. Πρέπει να μεγαλώσει μια νέα γενιά ψυχιάτρων που θα έχει σπουδάσει την ψυχανάλυση ως προπαρασκευαστική επιστήμη. Τα πρώτα βήματα γίνονται ήδη στην Αμερική, όπου πολλοί προϊστάμενοι ψυχίατροι παρουσιάζουν στους σπουδαστές τις ψυχαναλυτικές θεωρίες και κάτοχοι κλινικών ή διευθυντές ψυχιατρείων προσπαθούν να παρακολουθήσουν τους ασθενείς βάσει αυτών των θεωριών. Πάντως και εμείς έχουμε κατορθώσει μερικές φορές να ρίξουμε μια ματιά πέρα από το ναρκισσιστικό τείχος· στη συνέχεια θα σας αναφέρω μερικά από αυτά που πιστεύουμε ότι κατάφερε να πιάσει το μάτι μας.

Η ασθένειά της παράνοιας, της χρόνιας συστηματικής τρέλας, δεν έχει σταθερή θέση στις προσπάθειες ταξινόμησης που αναλαμβάνει η σημερινή ψυχιατρική. Κανένας ωστόσο δεν αμφιβάλλει για τη στενή συγγένειά της με την πρόωρη άνοια. Κάποτε έλαβα το θάρρος να προτείνω για την παράνοια και την πρόωρη άνοια την γενική ονομασία *παραφρένεια*.²³⁴ Οι μορφές της παράνοιας περιγράφονται ανάλογα με το περιεχόμενό τους ως παραλήρημα μεγαλείου, καταδίωξης, ερωτομανία, παραλήρημα ζηλοτυπίας κλπ. Απόπειρες εξήγησης δεν πρέπει να αναμένουμε από την ψυχιατρική. Ως παράδειγμα μιας τέτοιας προσπάθειας, το οποίο όμως είναι απαρχαιωμένο και έχει μειωμένη αξία, σας αναφέρω την απόπειρα εξήγησης ενός συμπτώματος μέσω μιας διανοητικής εκλογίκευσης, της αναγωγής του σε άλλο σύμπτωμα: Ο άρρωστος, που έχει την πρωταρχική τάση να πιστεύει ότι καταδιώκεται, υποτίθεται πως από αυτή την καταδίωξη συμπεραίνει ότι πρέπει να είναι ιδιαίτερα σημαντική προσωπικότητα, και έτσι αναπτύσσει το παραλήρημα μεγαλείου. Κατά την ψυχαναλυτική μας αντίληψη το παραλήρημα μεγαλείου είναι η άμεση συνέπεια της μεγέθυνσης του Εγώ λόγω της απόσυρσης των λιμπιντικών επενδύσεων του αντικειμένου, ένας δευτερογενής ναρκισσισμός ως επιστροφή του αρχικού ναρκισσισμού της πρώιμης παιδικής ηλικίας. Στις περιπτώσεις μανίας καταδίωξης κάναμε όμως μερικές παρατηρήσεις που μας παρακίνησαν να παρακολουθήσουμε ένα ορισμένο ίχνος. Στην αρχή προσέξαμε ότι στη μεγάλη πλειονότητα των περιπτώσεων ο διώκτης ήταν ομόφυλος του καταδιωκόμενου. Αυτό επιδεχόταν ακόμη μια αθώα εξήγηση, αλλά σε μερικές καλά μελετημένες περιπτώσεις φάνηκε καθαρά ότι εκείνο το άτομο του ίδιου φύλου, που σε κανονικούς καιρούς ήταν το πιο αγαπημένο, μετατράπηκε μετά το ξέσπασμα της ασθένειας σε διώκτη. Μια παραπέρα εξέλιξη καθίσταται δυνατή από το γεγονός ότι το αγαπημένο πρόσωπο αντικαθίσταται, βάσει γνωστών συγγενειών, με άλλο, π.χ. ο πατέρας με τον δάσκαλο ή τον προϊστάμενο. Από τέτοιες εμπειρίες, που συνεχώς πολλαπλασιάζονταν, βγάλαμε το συμπέρασμα ότι η μανία καταδίωξης είναι η μορφή με την οποία το άτομο αμύνεται εναντίον μιας ομοφυλοφιλικής παρόρμησης που τείνει να υπερισχύσει. Η μετατροπή της τρυφερότητας σε μίσος, η οποία, όπως εί-

234. [Ο Φρόνιτ χρησιμοποίησε αυτόν τον όρο πρώτη φορά στην ανάλυση του προέδρου Σρέμπερ (1911c), *Studienausgabe*, τόμ. 7, σελ. 197 κ.ε., στην εκτενέστερη πραγμάτευσή του μιας περίπτωσης παράνοιας (ελληνική μετάφραση, «Ψυχαναλυτικές παρατηρήσεις για μια αυτοβιογραφικά καταγραμμένη περίπτωση παράνοιας», «Ο πρόεδρος Σρέμπερ», στο: Σίγκμουντ Φρόνιτ, *Τρία ιστορικά ασθeneίαις*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1995, σελ. 225 κ.ε.)].

να γνωστό, μπορεί να αποτελέσει σοβαρή απειλή για τη ζωή του αγαπητού και μισητού αντικειμένου, αντιστοιχεί τότε στη μετατροπή των λιμπιντικών παρορμήσεων σε άγχος, την οποία συνεπάγεται κατά κανόνα η διαδικασία της απώθησης. Ακούστε π.χ. πάλι την τελευταία περίπτωση των σχετικών παρατηρήσεών μου. Ένας νεαρός γιατρός εκτοπίσθηκε από την ιδιαίτερη πατρίδα του, επειδή είχε απειλήσει ότι θα σκότωνε τον γιό ενός καθηγητή πανεπιστημίου, που ως τότε ήταν ο καλύτερος φίλος του. Σε αυτόν τον άλλοτε φίλο του απέδιδε τώρα διαβολικές προθέσεις και δαιμονιώδη δύναμη. Θεωρήθηκε υπεύθυνος για όλες τις δυστυχίες που έπληξαν τα τελευταία χρόνια την οικογένεια του ασθενούς, για κάθε οικογενειακή και κοινωνική κακοτυχία. Και σαν να μην έφθαναν αυτά, ο κακός φίλος μαζί με τον πατέρα του, τον καθηγητή, είχαν προκαλέσει και τον πόλεμο, φέρνοντας τους Ρώσους στη χώρα. Έπρεπε να πληρώσει για τις αμαρτίες του με χίλιες θανατικές καταδίκες, και ο ασθενής μας ήταν πεπεισμένος ότι με τον θάνατο του κακούργου θα τελείωναν όλες οι συμφορές. Και όμως, τα παλαιά του τρυφερά αισθήματα ήταν ακόμη τόσο έντονα που έκαναν το χέρι του να παραλύσει, όταν του δόθηκε μια ευκαιρία να πυροβολήσει από κοντά τον εχθρό του. Κατά τις σύντομες συζητήσεις μου με τον ασθενή πληροφορήθηκα ότι η φιλική τους σχέση αναγόταν στα γυμνασιακά τους χρόνια. Τουλάχιστον μία φορά είχε ξεπεράσει τα όρια της φιλίας· μια νυχτερινή του συνάντηση κατέληξε σε πλήρη συνουσία. Ο ασθενής μας δεν είχε αποκτήσει ποτέ μια συναισθηματική σχέση προς τις γυναίκες ανταποκρινόμενη στην ηλικία του και στην γοητευτική προσωπικότητά του. Είχε αρραβωνιασθεί με ένα όμορφο κορίτσι από πολύ καλή οικογένεια, αλλά εκείνη διέλυσε τον αρραβώνα, επειδή ο αρραβωνιαστικός της δεν ήταν τρυφερός μαζί της. Η αρρώστια του ξέσπασε μερικά χρόνια αργότερα, ακριβώς όταν επιτέλους κατάφερε να ικανοποιήσει πλήρως μια γυναίκα. Όταν αυτή η γυναίκα, ευγνώμων και με τρυφερή αφοσίωση, τον αγκάλιασε, εκείνος ένοιωσε ξαφνικά έναν αινιγματικό πόνο σαν να του ξέσκιζε τον θόλο του κρανίου του. Σύμφωνα με την ερμηνεία που έδωσε αργότερα σε αυτή την αίσθηση, ήταν σαν να του έκαναν εκείνη την τομή με την οποία αποκαλύπτεται ο εγκέφαλος στην ανατομία, και καθώς ο φίλος του είχε ειδικευθεί στην παθολογική ανατομία, ο ασθενής μας προχώρησε βήμα προς βήμα στην άποψη ότι μόνον αυτός μπορεί να του έστειλε την τελευταία γυναίκα για πειρασμό. Τότε κατάλαβε πια τι σημαίνουν και τα άλλα δεινά που υπέστη καταδιωκόμενος από τον άλλοτε φίλο του.

Πώς έχουν όμως τα πράγματα στις περιπτώσεις όπου ο διώκτης δεν είναι του ίδιου φύλου, όταν δηλαδή η εξωτερική εντύπωση έρχε-

ται σε αντίθεση προς την εξήγηση της μανίας καταδίωξης ως άμυνας κατά της ομοφυλοφιλικής λίμπιντο; Πριν από λίγον καιρό είχα την ευκαιρία να μελετήσω μια τέτοια περίπτωση και κατέληξα στο συμπέρασμα ότι αυτή η φαινομενική αντίθεση επιβεβαιώνει την εξήγηση. Το νεαρό κορίτσι, που πίστευε ότι καταδιώκεται από τον άνδρα με τον οποίο δέχθηκε να συναντηθεί τρυφερά δύο φορές, διακατεχόταν αρχικά από την παρανοϊκή ιδέα ότι καταδιώκεται από μια γυναίκα, την οποία μπορούμε να θεωρήσουμε ως υποκατάστατο της μητέρας. Μόνο μετά τη δεύτερη συνάντηση απέσπασε αυτή την παρανοϊκή ιδέα από τη γυναίκα και την μεταβίβασε στον άνδρα. Η προϋπόθεση ότι ο διώκτης πρέπει να είναι του ίδιου φύλου ήταν λοιπόν αρχικά δεδομένη και σε αυτή την περίπτωση. Παραπονούμενη στον νομικό της σύμβουλο και στον γιατρό, η ασθενής δεν είχε αναφέρει τίποτε γι' αυτό το πρώτο στάδιο του παραληρήματός της και έτσι έδινε την εντύπωση ότι η περίπτωση της δεν συμφωνεί με την δική μας αντίληψη για την παράνοια.²³⁵

Η ομοφυλοφιλική εκλογή αντικειμένου αρμύζει αρχικά στον ναρκισσισμό πιο πολύ απότι η ετεροφυλοφιλική. Όταν πρόκειται να αποκρούσει κανείς μια ανεπιθύμητη ισχυρή ομοφυλοφιλική παρόρμηση, η επιστροφή στον ναρκισσισμό είναι ιδιαίτερα εύκολη. Δεν μου δόθηκαν ως τώρα αρκετές ευκαιρίες να σας μιλήσω για τις βασικές αρχές της ερωτικής ζωής, στον βαθμό που τις έχουμε διαγνώσει, και δεν μπορώ ούτε τώρα να τις αναπτύξω. Θα υπογραμμίσω μόνον ότι η εκλογή αντικειμένου, η πρόοδος στην ανάπτυξη της λίμπιντο μετά το ναρκισσιστικό στάδιο, μπορεί να γίνει σύμφωνα με δύο τύπους: ή σύμφωνα με τον *ναρκισσιστικό τύπο*, όταν τη θέση του προσωπικού Εγώ λαμβάνει ένα κατά το δυνατόν όμοιο Εγώ, ή σύμφωνα με τον *ανακλιτικό τύπο*, όταν τα πρόσωπα, που με την ικανοποίηση των άλλων αναγκών της ζωής έχουν γίνει σημαντικά για το άτομο, εκλέγονται και από τη λίμπιντο ως ερωτικά αντικείμενα. Μια ισχυρή καθήλωση στον ναρκισσιστικό τύπο εκλογής αντικειμένου την συμπεριλαμβάνουμε στα χαρακτηριστικά της προδιάθεσης για την έκδηλη ομοφυλοφιλία.

Θυμάστε ότι στην πρώτη συνάντηση αυτού του εξαμήνου σαςμίλησα για μια περίπτωση παραληρήματος ζηλοτυπίας μιας γυναίκας [16η Παράδοση, σελ. 241]. Καθώς τώρα πλησιάζουμε στο τέλος, θα θέλατε ασφαλώς να ακούσετε πώς εξηγούμε ψυχαναλυτικά μια παρανοϊκή ιδέα. Αυτά όμως που έχω να σας πω είναι λιγότερα από όσα περιμένετε. Το γεγονός ότι μια παρανοϊκή ιδέα δεν μπορεί να

235. [Ο Φρόντντ είχε δημοσιεύσει λίγο νωρίτερα μια εκτενή παρουσίαση αυτής της περίπτωσης (1915f), *Studienausgabe*, τόμ. 7, σελ. 205 κ.ε.].

διαλυθεί με λογικά επιχειρήματα και πραγματικές εμπειρίες οφείλεται, όπως και στην περίπτωση μιας ψυχαναγκαστικής ιδέας, στη σχέση της προς το ασυνείδητο, το οποίο εκπροσωπείται και κατακρατείται από την παρανοϊκή ή την ψυχαναγκαστική ιδέα. Η διαφορά ανάμεσα σε αυτούς τους δύο τύπους ιδεών έγκειται στη διαφορετική τοπική και δυναμική των δύο παθήσεων.

Όπως στην παράνοια, έτσι και στη μελαγχολία, της οποίας εξάλλου περιγράφονται πολλές και διαφορετικές μορφές, βρήκαμε ένα σημείο που μας επιτρέπει να φωτίσουμε την εσωτερική δομή αυτής της πάθησης. Ανακαλύψαμε ότι οι αυτομομφές, με τις οποίες οι μελαγχολικοί βασανίζονται με ανελέητον τρόπο, αφορούν κατά βάθος ένα άλλο πρόσωπο, το σεξουαλικό αντικείμενο, που το έχουν χάσει ή που από δικό του φταίξιμο έχει απαξιωθεί. Αυτό μας επέτρεψε να συμπεράνουμε ότι ο μελαγχολικός έχει αποσύρει μεν τη λίμπιντό του από το αντικείμενο, αλλά με μια διαδικασία, που πρέπει να την αποκαλέσουμε «ναρκισσιστική ταύτιση», το αντικείμενο έχει στηθεί μέσα στο ίδιο το Εγώ, τρόπον τινά έχει προβληθεί πάνω στο Εγώ. Μπορώ να σας δώσω μόνο μια εικονική περιγραφή και όχι μια τοπική-δυναμική περιγραφή.²³⁶ Τώρα πλέον ο μελαγχολικός μεταχειρίζεται το Εγώ του όπως το χαμένο αντικείμενο και υφίσταται όλη την επιθετικότητα και εκδικητικότητα που προορίζονταν για το αντικείμενο. Ακόμη και η τάση αυτοκτονίας των μελαγχολικών γίνεται πιο κατανοητή, αν αναλογισθούμε ότι η οργή του ασθενούς με το ίδιο χτύπημα πλήττει το προσωπικό Εγώ και το αγαπητό-μισητό αντικείμενο. Στη μελαγχολία, όπως και σε άλλες ναρκισσιστικές παθήσεις, εμφανίζεται με ιδιαίτερα χαρακτηριστικόν τρόπο ένα στοιχείο της συναισθηματικής ζωής που ακολουθώντας τον Μπλόυλερ συνηθίσαμε να το αποκαλούμε *αμφιθυμία*. Με αυτόν τον όρο εννοούμε την καλλιέργεια αντίθετων, τρυφερών και εχθρικών, αισθημάτων για το ίδιο πρόσωπο. Στην πορεία αυτών των συζητήσεων δεν είχα δυστυχώς την ευκαιρία να σας αναπτύξω περισσότερο αυτό το φαινόμενο της συναισθηματικής αμφιθυμίας.

Εκτός από τη ναρκισσιστική ταύτιση υπάρχει και μια υστερική, η οποία μας είναι γνωστή από πολύ παλαιότερα.²³⁷ Θα ήθελα να είχα την ευκαιρία να σας εξηγήσω τις διαφορές μεταξύ των δύο ειδών ταύτισης βάσει μερικών αποσαφηνισμένων γνωρισμάτων. Για τις πε-

236. [Μια εκτενής παρουσίαση υπάρχει στην εργασία του Φρόυντ «Trauer und Melancholie» (1917c), *Studienausgabe*, τόμ. 3, σελ. 197 κ.ε.].

237. [Η διαφορά ανάμεσα σε αυτά τα δύο είδη ταύτισης εξηγείται εκτενέστερα στην εργασία του Φρόυντ «Trauer und Melancholie» (1917c), *Studienausgabe*, τόμ. 3, σελ. 204 κ.ε.].

ριοδικές και κυκλικές μορφές μελαγχολίας μπορώ να σας αναφέρω κάτι που ασφαλώς θα σας ενδιαφέρει. Υπό ορισμένες ευνοϊκές συνθήκες είναι δυνατόν – δύο φορές είχα μια τέτοια εμπειρία – μέσω ψυχαναλυτικής θεραπείας στα ελεύθερα μεσοδιαστήματα να αποτρέψουμε προληπτικά την επάνοδο στην κατάσταση της ίδιας ή της αντίθετης ψυχικής διάθεσης. Βλέπουμε τότε ότι και στις περιπτώσεις της μελαγχολίας και της μανίας έχουμε να κάνουμε με ένα ιδιαίτερο είδος λύσης μιας σύγκρουσης, της οποίας οι προϋποθέσεις είναι παρόμοιες με εκείνες των άλλων νευρώσεων. Μπορείτε να φαντασθείτε πόσα πράγματα έχει ακόμη να μάθει η ψυχανάλυση σε αυτό το πεδίο.

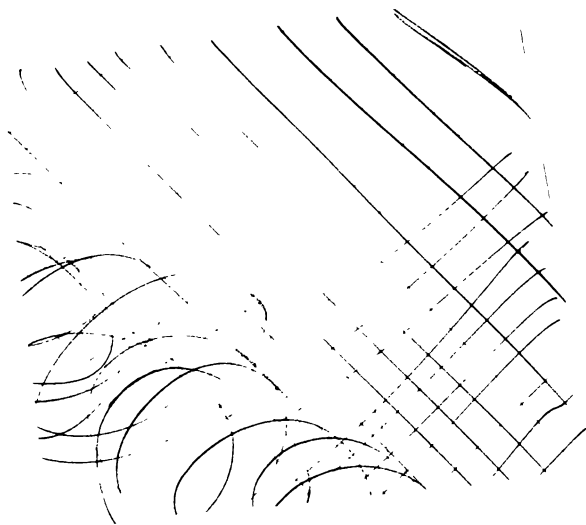
Σας είπα επίσης ότι από την ανάλυση των ναρκισσιστικών παθήσεων περιμένουμε να γνωρίσουμε τη σύνθεση του Εγώ μας και τη δομή του από τις αρχές που το απαρτίζουν. Σε ένα σημείο κάναμε ήδη ένα πρώτο βήμα.²³⁸ Από την ανάλυση του παραληρήματος παρακολούθησης συμπεράναμε ότι στο Εγώ υπάρχει πράγματι μια αρχή που αδιάκοπα παρακολουθεί, παρατηρεί, κρίνει, συγκρίνει και με αυτόν τον τρόπο έρχεται σε αντίθεση προς το υπόλοιπο μέρος του Εγώ. Φρονούμε λοιπόν ότι ο ασθενής μάς φανερώνει μια αλήθεια που δεν προσέχθηκε αρκετά, όταν παραπονιέται ότι σε κάθε βήμα του τον κατασκοπεύουν και τον παρακολουθούν, ότι κάθε σκέψη του καταγράφεται και κρίνεται. Η πλάνη του είναι μόνον ότι αυτή την ενοχλητική δύναμη την τοποθετεί έξω από τον εαυτό του, σαν να ήταν ξένη προς αυτόν. Νοιώθει ότι μέσα στο Εγώ του ενεργεί μια αρχή που συγκρίνει το σημερινό Εγώ του και κάθε δραστηριότητά του με ένα *ιδανικό Εγώ*, το οποίο δημιούργησε ο ίδιος στην πορεία της εξέλιξής του. Νομίζουμε επίσης ότι σκοπός αυτής της δημιουργίας ήταν η αποκατάσταση εκείνης της αυταρέσκειας που συνδεόταν με τον πρωτογενή παιδικό ναρκισσισμό, η οποία όμως από τότε διαταράχθηκε και προσβλήθηκε πάρα πολύ. Την αρχή της αυτοπαρατήρησης την γνωρίζουμε ως λογοκριτή του Εγώ, ως ηθική συνείδηση, είναι η ίδια αρχή που τη νύχτα ασκεί τη λογοκρισία του ονείρου από την ίδια εκπορεύονται οι απωθήσεις των ανεπίτρεπτων επιθυμιών. Όταν στην περίπτωση της μανίας παρακολούθησης καταρρέει, μας φανερώνει την προέλευσή της από τις επιρροές των γονέων, των παιδαγωγών και του κοινωνικού περιβάλλοντος, από την ταύτιση με ορισμένα από αυτά τα υποδειγματικά άτομα.

238. [Σχετικά με τα ακόλουθα βλέπε το τρίτο κεφάλαιο της εργασίας «Zur Einführung der Narzissmus», 1914c (ελληνική μετάφραση, «Εισαγωγή στον ναρκισσισμό», περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φетиχισμός*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991)].

Αυτά είναι μερικά από τα συμπεράσματα που βγάλαμε μέχρι τώρα από την εφαρμογή της ψυχανάλυσης στις ναρκισσιστικές παθήσεις. Ασφαλώς είναι ακόμη πολύ λίγα και δεν έχουν ακόμη εκείνο το σαφές περίγραμμα που μόνο με την ασφαλή εξοικείωση με ένα νέο πεδίο μπορεί να επιτευχθεί. Όλα αυτά τα συμπεράσματα τα οφείλουμε στην αξιοποίηση της έννοιας λίμπιντο του Εγώ ή ναρκισσιστική λίμπιντο, με τη βοήθεια της οποίας τις αντιλήψεις που δοκιμάστηκαν με επιτυχία στο πεδίο των νευρώσεων μεταβίβασης τις επεκτείνουμε στις ναρκισσιστικές νευρώσεις. Τώρα όμως θα θέσετε το ερώτημα: Είναι δυνατόν να υπαγάγουμε όλες τις διαταραχές των ναρκισσιστικών παθήσεων και των ψυχώσεων στη θεωρία της λίμπιντο, να θεωρήσουμε τον λιμπιντικό παράγοντα της ψυχικής ζωής υπεύθυνο για κάθε περίπτωση ασθένειας, χωρίς να αποδίδουμε ποτέ μια αρρώστια σε αλλαγή της λειτουργίας των ορμών αυτοσυντήρησης; Κυρίες και κύριοι, νομίζω ότι δεν είναι επείγον να αποφανθούμε οριστικά σχετικά με αυτό το ζήτημα ούτε είμαστε έτοιμοι να το κάνουμε. Μπορούμε άνετα να αναμένουμε τη λύση του προβλήματος από την πρόοδο της επιστημονικής εργασίας. Δεν θα ήταν έκπληξη για μένα, αν αποδεικνυόταν ότι η δύναμη της παθογόνου δράσης είναι ένα προνόμιο των λιμπιντικών ορμών, οπότε η θεωρία της λίμπιντο θα θριάμβευε σε όλη την έκταση, από τις απλές επικαιρικές νευρώσεις ως την πιο βαρειά ψυχωτική αποξένωση του ατόμου, αφού μάλιστα το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της λίμπιντο είναι ότι δεν υποτάσσεται πρόθυμα στις απαιτήσεις της πραγματικότητας του κόσμου, στην *ανάγκη*. Θεωρώ όμως πολύ πιθανόν ότι οι ορμές του Εγώ παρασύρονται δευτερογενώς από τις παθογόνες παρακινήσεις της λίμπιντο και αναγκάζονται να δυσλειτουργούν. Και δεν θα θεωρούσα ότι η ερευνητική μας κατεύθυνση είναι αποτυχημένη, αν πρόκειται να διαπιστωθεί ότι στις βαρειές ψυχώσεις παρασύρονται και οι ορμές του Εγώ πρωτογενώς· το μέλλον θα το δείξει, τουλάχιστον σε σας.

Επιτρέψτε μου όμως να επανέλθω για μια στιγμή στο άγχος, για να ξεκαθαρίσω μια τελευταία ασάφεια, ένα σημείο που είχε μείνει ανοιχτό. Είπαμε [25η Παράδοση, σελ. 392] ότι δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην κατά τα άλλα τόσο καλά φωτισμένη σχέση μεταξύ άγχους και λίμπιντο το γεγονός ότι το πραγματικό άγχος εν όψει ενός κινδύνου φέρεται ως εκδήλωση των ορμών αυτοσυντήρησης· και όμως αυτό δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Τι θα λέγαμε όμως, αν το άγχος δεν ήταν προϊόν των εγωιστικών ορμών του Εγώ, αλλά της λίμπιντο του Εγώ; Η κατάσταση άγχους είναι ασφαλώς σε κάθε περίπτωση ανώφελη και αυτή η ανωφέλειά της γίνεται φανερή, όταν

το άγχος είναι πολύ έντονο. Το άτομο τότε δυσκολεύεται στη δράση του, είτε θέλει να τραπεί σε φυγή είτε να αμυνθεί, τη στιγμή που η δράση είναι η μόνη πρόσφορη συμπεριφορά και εξυπηρετεί την αυτοσυντήρηση. Αν λοιπόν αποδώσουμε το συναισθηματικό μέρος του πραγματικού άγχους στη λίμπιντο του Εγώ, την δε αντίστοιχη δράση στην ορμή συντήρησης του Εγώ, θα έχουμε ξεπεράσει κάθε θεωρητική δυσκολία. Άλλωστε δεν πιστεύετε στα σοβαρά ότι τρέπεται κανείς σε φυγή, *επειδή* νοιώθει άγχος! Στην πραγματικότητα νοιώθει κανείς άγχος και τρέπεται σε φυγή παρωθούμενος από το κοινό και για τις δύο περιπτώσεις κίνητρο που αφυπνίζεται με την αντίληψη του κινδύνου. Άνθρωποι που πέρασαν μεγάλους κινδύνους για τη ζωή τους αναφέρουν ότι δεν φοβήθηκαν διόλου, αλλά απλώς έδρασαν, π.χ. έστρεψαν το όπλο προς το αρπακτικό ζώο, και αυτό ήταν ασφαλώς η πιο πρόσφορη συμπεριφορά.

Η ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗ

Κυρίες και κύριοι! Καθώς πλησιάζουμε προς το τέλος των συζητήσεων μας θά ξυπνήσει μέσα σας μια ορισμένη προσδοκία, η οποία δεν πρέπει να σας παραπλανήσει. Θα σκέφτεσθε ίσως ότι σας οδήγησα μέσα από τους βατούς και τους δύσβατους δρόμους της ψυχανάλυσης χωρίς να σας πω τελικά ούτε μια λέξη για τη θεραπεία, στην οποία στηρίζεται η δυνατότητα να ασχολούμαστε γενικά με την ψυχανάλυση. Θα ήταν απαράδεκτο να μην αναφερθώ σε αυτό το θέμα, διότι έτσι θα γνωρίσετε μέσα από τις παρατηρήσεις ένα νέο στοιχείο, χωρίς το οποίο η κατανόηση των παθήσεων που μελετήσαμε θα παρέμενε ολοφάνερα ατελής.

Ξέρω ότι δεν περιμένετε πρακτικές οδηγίες σχετικά με την ψυχαναλυτική τεχνική για θεραπευτικούς σκοπούς. Θα θέλατε να ξέρετε εντελώς γενικά πώς ενεργεί η ψυχαναλυτική θεραπεία και τι περιπου προσφέρει. Και αυτή η απαίτησή σας είναι ασφαλώς δίκαιη. Αυτό όμως δεν θέλω να σας το ανακοινώσω, αλλά επιμένω ότι πρέπει να το μαντέψετε μόνοι σας.

Σκεφθείτε λίγο! Γνωρίσατε όλες τις ουσιαστικές προϋποθέσεις εκδήλωσης της ασθένειας καθώς και όλους τους παράγοντες που ενεργούν στον ασθενή. Ποιά είναι τα περιθώρια για μια θεραπευτική παρέμβαση; Έχουμε κατ' αρχάς την κληρονομική προδιάθεση· δεν μιλούμε συχνά γι' αυτή, διότι την υπογραμμίζουν με έμφαση άλλοι κύκλοι, και εμείς δεν έχουμε να προσθέσουμε κανένα νέο στοιχείο. Μην πιστέψετε όμως ότι την υποτιμούμε· ειδικά ως ψυχοθεραπευτές νοιώθουμε αρκετά φανερά τη δύναμή της. Πάντως δεν μπορούμε εδώ να αλλάξουμε τίποτε· η κληρονομική προδιάθεση παραμένει και για μας κάτι δεδομένο και θέτει όρια στις προσπάθειές μας. Έχουμε στη συνέχεια την επιρροή των βιωμάτων της πρώιμης παιδικής ηλικίας, που στην ανάλυση συνηθίσαμε να την θέτουμε στην πρώτη γραμμή· αυτά τα βιώματα ανήκουν στο παρελθόν, δεν μπορούμε να τα ακυρώσουμε. Έπειτα έχουμε όλα εκείνα που συνοψίσαμε υπό τον τίτλο «πραγματική στέρηση», όλη τη δυστυχία της ζωής από την οποία προέρχεται η στέρηση της αγάπης, τη φτώχεια, τις διχόνοιες στην οικογένεια, την ατυχία στην εκλογή συζύγου, τη δυσμένεια των κοινωνικών συνθηκών και την αυστηρότητα των ηθικών επιταγών, υπό την πίεση των οποίων ζει ένας άνθρωπος. Εδώ βέβαια προσφέρονται αρκετές δυνατότητες για μια αποτελεσματική θεραπεία, αλλά θα έπρεπε να είναι μια θεραπεία όπως εκείνη που σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση της Βιέννης ασκούσε ο αυτοκράτορας Ιωσήφ, η ευεργετική παρέμβαση ενός ισχυρού, στη θέληση του

οποίου υποκύπτουν οι άνθρωποι και εξαφανίζονται οι δυσκολίες. Ποιοί είμαστε όμως εμείς, για να μπορέσουμε να υιοθετήσουμε ως μέσον θεραπείας μια τέτοια αγαθοεργό παρέμβαση; Φτωχοί οι ίδιοι και κοινωνικά ανίσχυροι, υποχρεωμένοι να εξοικονομούμε τα μέσα συντήρησής μας από την ιατρική μας δραστηριότητα, δεν έχουμε καν τη δυνατότητα να προσφέρουμε τις υπηρεσίες μας και στους άπορους, κάτι που μπορούν να κάνουν άλλοι γιατροί με διαφορετικές μεθόδους θεραπείας. Δεν μας το επιτρέπει η θεραπεία μας, που είναι πολύ χρονοβόρα και μακροχρόνια. Ενδέχεται όμως να πιστεύετε από έναν παράγοντα μεταξύ των προαναφερόμενων πιστεύοντας ότι βρήκατε το σημείο άσκησης της θεραπευτικής επιρροής. Αν οι ηθικοί περιορισμοί, τους οποίους επιβάλλει η κοινωνία, συμβάλλουν στη στέρηση που υφίσταται ο ασθενής, τότε η θεραπεία μπορεί να τον ενθαρρύνει ή να του δώσει κατ' ευθείαν την οδηγία να αγνοήσει αυτούς τους φραγμούς, να βρει την ικανοποίησή του και την ίασή του, παραιτούμενος από την εκπλήρωση ενός ιδανικού που η κοινωνία έχει περί πολλού, αλλά που συχνά δεν τηρείται. Δηλαδή, γίνεται κανείς υγιής «ξεδίνοντας» σεξουαλικά. Έτσι βέβαια χρεώνεται στην ψυχαναλυτική θεραπεία το μειονέκτημα ότι δεν υπηρετεί την κοινωνική ηθική. Αυτό που προσφέρει στο άτομο το αφαιρεί από το κοινωνικό σύνολο.

Ποιός σας έδωσε όμως, κυρίες και κύριοι, αυτή την εσφαλμένη πληροφορία; Πρέπει να δηλώσουμε ότι στην ψυχαναλυτική θεραπεία δεν θα μπορούσε να παίξει κανένα ρόλο η συμβουλή προς τον αναλυόμενο να ξεδίνει σεξουαλικά στη ζωή του. Αυτό αποκλείεται ήδη από το γεγονός ότι, όπως ανακοινώσαμε, στους ασθενείς υπάρχει μια επίμονη σύγκρουση μεταξύ της λιμπιντικής παρόρμησης και της σεξουαλικής απώθησης, μεταξύ της αισθησιακής και της ασκητικής κατεύθυνσης. Αυτή η σύγκρουση δεν λύνεται βοηθώντας τη μία κατεύθυνση να επικρατήσει έναντι της άλλης. Βλέπουμε ότι στον νευρικό άνθρωπο η ασκητική κατεύθυνση έχει επιβληθεί. Το αποτέλεσμα είναι ότι η καταπιεσμένη σεξουαλική τάση δημιουργεί συμπτώματα προκειμένου να ανακουφισθεί. Αν τώρα εξασφαλίσουμε τη νίκη στην αισθησιακή τάση, η παραμερισμένη σεξουαλική απώθηση θα έπρεπε να υποκατασταθεί από συμπτώματα. Καμιά από τις δύο εκβάσεις δεν μπορεί να τερματίσει την εσωτερική σύγκρουση, κάθε φορά θα έμενε ένα μέρος ανικανοποίητο. Υπάρχουν λίγες μόνο περιπτώσεις, όπου η σύγκρουση είναι τόσο ασταθής και όπου η μεροληψία του γιατρού μπορεί να είναι αποφασιστική, και αυτές οι περιπτώσεις δεν χρειάζονται κατά βάθος ψυχαναλυτική θεραπεία. Άτομα στα οποία η επιρροή του γιατρού μπορεί να είναι τόσο αποτελεσματική θα έβρισκαν τον ίδιο δρόμο και χωρίς τον γιατρό. Όπως

ασφαλώς ξέρετε, όταν ένας εγκρατής νέος άνδρας αποφασίζει να συνάψει παράνομες σεξουαλικές σχέσεις ή όταν μια ανικανοποίητη γυναίκα ζητεί αναπλήρωση κοντά σε άλλον άνδρα, δεν περιμένουν κατά κανόνα την έγκριση του γιατρού, ακόμη λιγότερο την άδεια του αναλυτή.

Συνήθως παραβλέπεται σε αυτή την κατάσταση ένα ουσιαστικό σημείο, το γεγονός ότι η παθολόγος σύγκρουση των νευρωτικών δεν πρέπει να συγχέεται με έναν κανονικό αγώνα μεταξύ ψυχικών παρορμήσεων που έχουν την ίδια ψυχολογική βάση. Είναι μια διαμάχη μεταξύ δυνάμεων από τις οποίες η μία έχει φθάσει στο στάδιο του προσυνειδητού και του συνειδητού, ενώ η άλλη έχει συγκρατηθεί στο επίπεδο του ασυνείδητου. Γιαυτό η σύγκρουση δεν μπορεί να κριθεί: οι φιλονικούντες δεν συμπλέκονται επαρκώς, ακριβώς όπως στο γνωστό παράδειγμα η λευκή άρκτος και η φάλαινα. Ο αγώνας μπορεί να κριθεί μόνον όταν οι αντίπαλοι κινηθούν στην ίδια βάση. Φρονώ ότι το μόνο καθήκον που μπορεί να αναλάβει η θεραπεία είναι να καταστήσει δυνατή αυτή τη συνάντηση.

Μπορώ άλλωστε να σας διαβεβαιώσω ότι είστε κακά πληροφορημένοι, αν πιστεύετε ότι οι συμβουλές και η καθοδήγηση σε θέματα της ζωής αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της αναλυτικής θεραπείας. Αντίθετα, κατά το δυνατόν απορρίπτουμε έναν τέτοιο ρόλο Μέντορα, και η ιδανική μας προσδοκία είναι να αποφασίζει ο ασθενής μόνος του. Γιαυτό ζητούμε από αυτόν να αναστείλει καθ' όλη τη διάρκεια της θεραπείας όλες τις σημαντικές αποφάσεις σχετικά με την εκλογή επαγγέλματος, τις οικονομικές επιχειρήσεις, τη σύναψη γάμου ή τον χωρισμό και να τις εκτελέσει μετά την αποπεράτωση της θεραπείας. Πρέπει πάντως να ομολογήσετε ότι όλα είναι διαφορετικά από τα φανταστήκατε. Μόνο στην περίπτωση ορισμένων πολύ νεαρών ή εντελώς αβοήθητων και ασταθών ατόμων δεν μπορούμε να επιβάλουμε τον ηθελημένο περιορισμό. Σε αυτούς πρέπει να συνδυάσουμε τις υπηρεσίες του γιατρού με εκείνες του παιδαγωγού: έχουμε τότε συναίσθηση των ευθυνών μας και συμπεριφερόμαστε με την αναγκαία επιφύλαξη.

Από τη θέση με την οποία αμύνομαι κατά της κατηγορίας, ότι ο νευρικός καθοδηγείται στην αναλυτική θεραπεία να ικανοποιεί ελεύθερα τις σεξουαλικές του επιθυμίες, δεν πρέπει όμως να βγάλετε το συμπέρασμα ότι επηρεάζουμε τον ασθενή προς την κατεύθυνση της κοινωνικής ηθικής. Προς αυτό τηρούμε τουλάχιστον την ίδια απόσταση. Δεν είμαστε βέβαια μεταρρυθμιστές, αλλά απλώς παρατηρητές, δεν μπορούμε όμως να μην παρατηρούμε με κριτική ματιά: για μας είναι αδύνατον να ταχθούμε υπέρ της συμβατικής σεξουαλικής ηθικής, να τρέφουμε εκτίμηση για τον τρόπο με τον οποίο η κοι-

ωνία επιχειρεί να τακτοποιήσει πρακτικά τα προβλήματα της σεξουαλικής ζωής. Μπορούμε άνετα να αποδείξουμε στην κοινωνία ότι αυτό που αποκαλεί ηθικότητα δεν αξίζει τις θυσίες που απαιτεί και ότι η τακτική της δεν βασίζεται στην ειλικρίνεια ούτε μαρτυρεί σωφροσύνη. Δεν απαλλάσσουμε τους ασθενείς από την υποχρέωση να ακούσουν αυτή την κριτική, τους μαθαίνουμε να κρίνουν χωρίς προκαταλήψεις τα σεξουαλικά ζητήματα όπως και κάθε άλλο ζήτημα, και όταν, αυτόνομοι πλέον μετά την αποπεράτωση της θεραπείας, μεταξύ της ανεπιφύλακτης ικανοποίησης των σεξουαλικών επιθυμιών και της απόλυτης ασκητείας επιλέγουν με δική τους κρίση μια ενδιάμεση στάση, έχουμε τη συνείδησή μας ήρεμη. Σκεφτόμαστε ότι όποιος άντεξε την αγωγή που αποσκοπεί στην αλήθεια δεν θα κινδυνεύσει ποτέ να περιπέσει στην ανηθικότητα, έστω και αν το δικό του κριτήριο ηθικότητας αποκλίνει κάπως από τον κοινωνικό κανόνα. Εξάλλου δεν πρέπει να υπερτιμούμε τη σημασία που έχει το θέμα της εγκράτειας στη θεραπεία των νευρώσεων. Μόνο σε μικρό ποσοστό περιπτώσεων μπορεί να τεθεί τέρμα στην ακολουθούμενη από συσσώρευση της λίμπιντο παθολόγο κατάσταση στέρησης με το είδος της σεξουαλικής επαφής που επιτυγχάνεται χωρίς μεγάλη προσπάθεια.

Η έγκριση της απεριόριστης σεξουαλικής απόλαυσης δεν εξηγεί λοιπόν τη θεραπευτική δράση της ψυχανάλυσης. Αναζητήστε αλλού την αποτελεσματικότητά της. Νομίζω ότι αποκρούοντας αυτή την εικασία σας μια παρατήρησή μου σας οδήγησε στα σωστά ίχνη. Αυτό που αποβαίνει ωφέλιμο πρέπει να είναι η αντικατάσταση του ασυνείδητου με το συνειδητό, η μετατροπή του ασυνείδητου σε συνειδητό. Αυτό ακριβώς είναι. Προωθώντας το ασυνείδητο στο συνειδητό αίρουμε τις απωθήσεις, μετατρέπουμε την παθολόγο σύγκρουση σε μια κανονική σύγκρουση που πρέπει κατά κάποιον τρόπο να κριθεί. Αυτή την ψυχική αλλαγή μόνο προκαλούμε στον ασθενή: η εμβέλεια αυτής της αλλαγής καθορίζει και τη βοήθεια που προσφέρουμε. Όπου δεν υπάρχει ανάγκη να αρθεί μια απώθηση ή μια ανάλογη ψυχική διαδικασία, δεν χρειάζεται ούτε η θεραπεία μας.

Μπορούμε να διατυπώσουμε με διάφορους τρόπους τον στόχο των προσπαθειών μας: συνειδητοποίηση του ασυνείδητου, άρση των απωθήσεων, συμπλήρωση των αμνησιακών κενών, όλα αυτά υπονοούν το ίδιο πράγμα. Ενδέχεται όμως αυτή η ομολογία να σας αφήσει ανικανοποίητους. Θα έχετε φαντασθεί διαφορετικά την ίαση ενός νευρικού, ότι γίνεται δηλαδή άλλος άνθρωπος μετά την υποβολή του στην επίπονη εργασία μιας ψυχανάλυσης, ενώ τώρα ακούτε πως ολόκληρο το αποτέλεσμα είναι απλώς ότι μέσα του μειώνεται

κάπως το ασυνείδητο και μεγαλώνει το συνειδητό. Υποτιμάτε ίσως τη σημασία μιας τέτοιας εσωτερικής αλλαγής. Ο θεραπευμένος νευρικός έχει γίνει πράγματι άλλος άνθρωπος, ενώ κατά βάθος έχει μείνει φυσικά ο ίδιος, έγινε δηλαδή αυτό που θα είχε γίνει στην καλύτερη περίπτωση, υπό τις πιο ευνοϊκές συνθήκες. Αυτό όμως είναι πάρα πολύ. Ακούγοντας τι πρέπει να κάνει κανείς και πόση προσπάθεια πρέπει να καταβάλει για να επιτύχει αυτή την φαινομενικά μικρή αλλαγή στην ψυχική του ζωή, θα πιστέψει ασφαλώς στο μέγεθος της σημασίας μιας τέτοιας διαφοράς στο ψυχικό επίπεδο.

Κάνω μια μικρή παρέκβαση, για να ρωτήσω αν ξέρετε τι είναι αυτό που αποκαλείται αιτιώδης θεραπεία. Η ονομασία αυτή αποδίδεται σε μια διαδικασία που δεν επιχειρεί να εξαλείψει τα συμπτώματα της νόσου, αλλά να άρει τα αίτια. Το ερώτημα είναι αν η ψυχανάλυση είναι αιτιώδης θεραπεία ή όχι. Η απάντηση δεν είναι εύκολη, μας δίνει όμως την ευκαιρία να πεισθούμε ότι αυτό το ερώτημα δεν έχει καμιά αξία. Στον βαθμό που η ψυχαναλυτική θεραπεία δεν θέτει ως πρώτον στόχο την εξάλειψη των συμπτωμάτων συμπεριφέρεται σαν αιτιώδης θεραπεία. Από μια άλλη άποψη μπορείτε να πείτε ότι δεν είναι αιτιώδης. Παρακολούθησαμε την αιτιώδη αλυσίδα και πέρα από τις απωθήσεις ως τις ορμικές προδιαθέσεις, τις σχετικές εντάσεις τους στην ιδιοσυστασία και τις αποκλίσεις στην πορεία ανάπτυξής τους. Υποθέστε τώρα ότι θα είχαμε τη δυνατότητα να παρεμβαίνουμε σε αυτόν τον μηχανισμό, ίσως με χημικά μέσα, να αυξάνουμε ή να μειώνουμε την ποσότητα της εκάστοτε υπάρχουσας λίμπιντο, ή να ενισχύουμε μία ορμή σε βάρος μιας άλλης. Σε αυτή την περίπτωση θα είχαμε μια κυριολεκτικά αιτιώδη θεραπεία, για την οποία η ανάλυσή μας θα είχε προσφέρει την απαραίτητη αναγνωριστική προεργασία. Για έναν τέτοιο επηρεασμό των λιμπιντικών διεργασιών, όπως ξέρετε, δεν μπορεί προς το παρόν να γίνει λόγος· με την ψυχοθεραπεία μας επεμβαίνουμε σε ένα άλλο σημείο του όλου μηχανισμού, όχι ακριβώς στις διακριτές για μας ρίζες των φαινομένων, αλλά παραταύτα αρκετά μακριά από τα συμπτώματα, σε ένα σημείο που οι ιδιόρρυθμες καταστάσεις μάς το έκαναν προσιτό.

Τι πρέπει λοιπόν να κάνουμε, για να αντικαταστήσουμε στην ψυχική ζωή των ασθενών το ασυνείδητο με το συνειδητό; Κάποτε πιστεύαμε ότι αυτό είναι εύκολο, ότι πρέπει απλώς να μαντέψουμε αυτό το ασυνείδητο και να το δείξουμε στον ασθενή. Σήμερα όμως ξέρουμε ότι αυτό ήταν μια κοντόθωρη πλάνη [βλέπε 18η Παράδοση, σελ. 272]. Η γνώση μας για το ασυνείδητο δεν ισοδυναμεί με τη δική του γνώση· αν του ανακοινώσουμε τη γνώση μας, αυτή δεν θα λάβει τη θέση του ασυνειδήτου του, αλλά μια θέση πλάι σε αυτό,

και η αλλαγή θα είναι πολύ μικρή. Πρέπει μάλλον να φαντασθούμε αυτό το ασυνείδητο *τοπικά*, να το αναζητήσουμε σε εκείνο το σημείο της ανάμνησής του όπου δημιουργήθηκε μέσω μιας απώθησης. Αυτή η απώθηση πρέπει να αρθεί, για να πραγματοποιηθεί απρόσκοπτα η αντικατάσταση του ασυνείδητου με το συνειδητό. Πώς αίρεται λοιπόν μια τέτοια απώθηση; Η εργασία μας μπαίνει τώρα σε μια δεύτερη φάση. Πρώτα αναζητείται η απώθηση, έπειτα αίρεται η αντίσταση που συντηρεί αυτή την απώθηση.

Πώς απομακρύνουμε την αντίσταση; Με τον ίδιο τρόπο: μαντεύοντάς την και ανακοινώνοντάς την στον ασθενή. Η αντίσταση προέρχεται επίσης από μια απώθηση, ίσως από αυτή που αναζητούμε, ίσως από μια παλαιότερη. Δημιουργείται από την αντεπένδυση, η οποία ήλθε να απωθήσει την ενοχλητική παρόρμηση. Κάνουμε αυτό που θέλαμε να κάνουμε και στην αρχή: ερμηνεύουμε, μαντεύουμε και ανακοινώνουμε αυτό που βρήκαμε· τώρα όμως το κάνουμε στο σωστό σημείο. Η αντεπένδυση, ή η αντίσταση, δεν ανήκει στο ασυνείδητο, αλλά στο Εγώ, το οποίο είναι ο συνεργάτης μας, αυτό δε ακόμη και όταν δεν είναι συνειδητή. Όπως ξέρουμε, εδώ έχουμε να κάνουμε με τις δύο σημασίες της λέξης «ασυνείδητο», αφενός ως φαινόμενο, αφετέρου ως σύστημα. Αυτό φαίνεται πολύ δύσκολο και σκοτεινό, είναι όμως απλώς μια επανάληψη.²³⁹ Είμαστε ήδη ενημερωμένοι. — Αναμένουμε ότι αυτή η αντίσταση θα εγκαταλειφθεί, ότι η αντεπένδυση θα αποσυρθεί, όταν το Εγώ θα λάβει γνώση αυτής της διεργασίας μέσω της ερμηνείας μας. Με ποιές κινητήριες δυνάμεις δουλεύουμε σε μια τέτοια περίπτωση; Πρώτον, με την επιδίωξη του ασθενούς να γίνει υγιής, αυτή που τον ώθησε να υποβληθεί στην κοινή εργασία με μας, και δεύτερον, με τη βοήθεια της νοημοσύνης του, την οποία στηρίζουμε με την ερμηνεία μας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι για τη νοημοσύνη του ασθενούς είναι πιο εύκολο να διαγνώσει την αντίσταση και να βρει αυτό που αντιστοιχεί στο απωθημένο, όταν της δώσουμε τις κατάλληλες υποδείξεις. Όταν σας πω: κοιτάξτε τον ουρανό, υπάρχει εκεί ψηλά ένα αερόστατο, θα είναι πιο εύκολο για σας να το βρείτε, παρά αν σας ζητήσω απλώς να κοιτάξετε ψηλά μήπως ανακαλύψετε κάτι. Ο φοιτητής που για πρώτη φορά κοιτάζει μέσα στο μικροσκόπιο ενημερώνεται επίσης από τον δάσκαλό του σχετικά με αυτό που πρέπει να δει, αλλιώς δεν θα δει τίποτε, μολονότι το πράγμα είναι εκεί και είναι ορατό.

239. [Βλέπε τη σημ. 117 στη σελ. 220, όπου παρατίθενται οι προηγούμενες αναφορές του όρου· εκεί επισημαίνονται και οι μεταγενέστερες αναθεωρημένες απόψεις του Φρόυντ σχετικά με αυτό το ζήτημα].

Και τώρα το νέο στοιχείο.²⁴⁰ Σε πολλές μορφές νευρικότητας, στις υστερίες, στις αγχώδεις καταστάσεις, στις ψυχαναγκαστικές νευρώσεις η προϋπόθεσή μας ευσταθεί. Με αυτή την αναζήτηση της απώθησης, την ανακάλυψη των αντιστάσεων, την υπόδειξη για το απωθημένο επιτυγχάνεται πράγματι η λύση αυτού του προβλήματος, δηλαδή το ξεπέρασμα των αντιστάσεων, η άρση της απώθησης και η μετατροπή του ασυνειδήτου σε συνειδητό. Αποκομίζουμε τότε μια σαφέστατη εικόνα του έντονου αγώνα που διαδραματίζεται στην ψυχή του ασθενούς για την υπέρβαση κάθε αντίστασης χωριστά, ενός κανονικού ψυχικού αγώνα πάνω στην ίδια ψυχολογική βάση μεταξύ των κινήτρων που θέλουν να συντηρήσουν την αντεπένδυση και εκείνων που είναι έτοιμα να την εγκαταλείψουν. Τα πρώτα είναι τα παλαιά κίνητρα που είχαν επιβάλει την απώθηση· ανάμεσα στα δεύτερα υπάρχουν τα νεότερα, από τα οποία ελπίζουμε ότι θα δώσουν στη σύγκρουση τη λύση που επιθυμούμε. Καταφέραμε να ξαναζωτανέψουμε την παλαιά σύγκρουση της απώθησης, να αναθεωρήσουμε εκείνη την παλαιά και τελειωμένη διαδικασία. Τα νέα στοιχεία που προσκομίζουμε είναι, πρώτον, η υπόμνηση ότι η παλαιότερη λύση της σύγκρουσης είχε οδηγήσει στην αρρώστια καθώς και η υπόσχεση ότι μια άλλη λύση της θα ανοίξει τον δρόμο της ίασης, και δεύτερον, η εντυπωσιακή αλλαγή όλων των δεδομένων μετά την πρώτη εκείνη απώθηση. Το Εγώ ήταν τότε αδύναμο, παιδικό, και ίσως είχε λόγο να καταδικάσει ως επικίνδυνη την λιμπιντική απαίτηση. Σήμερα είναι δυναμωμένο και έμπειρο, επιπλέον έχει τον γιατρό στο πλευρό του ως βοηθό. Έτσι μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα οδηγήσουμε την ανανεωμένη σύγκρουση σε μια έκβαση καλύτερη από την απώθηση, και, όπως είπαμε, το αποτέλεσμα στις υστερίες, στις αγχώδεις και στις ψυχαναγκαστικές νευρώσεις κατά βάση μας δικαιώνει.

Υπάρχουν όμως άλλες μορφές ασθένειας, στις οποίες παρά τις ίδιες συνθήκες η θεραπευτική μας μέθοδος δεν είναι ποτέ επιτυχής. Έχουμε να κάνουμε και σε αυτές με μια πρωταρχική σύγκρουση μεταξύ του Εγώ και της λίμπιντο, που είχε οδηγήσει στην απώθηση — έστω και αν αυτή θα πρέπει να χαρακτηριστεί διαφορετικά από τοπική άποψη —, είναι και εδώ δυνατόν να βρούμε τα σημεία στα οποία σημειώθηκαν στη ζωή του ασθενούς οι απωθήσεις, εφαρμόζουμε την ίδια μέθοδο, είμαστε έτοιμοι να δώσουμε τις ίδιες υποσχέσεις, προσφέρουμε την ίδια βοήθεια ανακοινώνοντας στον ασθενή τις προσδοκίες μας, αλλά η χρονική διαφορά μεταξύ του παρόντος και εκείνων των απωθήσεων ευνοεί πάλι μια διαφορετική έκβα-

240. [Βλέπε την πρώτη παράγραφο αυτής της Παράδοσης].

ση της σύγκρουσης. Και όμως δεν καταφέρνουμε να άρουμε μια αντίσταση ή να εξαλείψουμε μια απώθηση. Αυτοί οι ασθενείς, παρανοϊκοί, μελαγχολικοί, πάσχοντες από πρόωρη άνοια, παραμένουν γενικά ασυγκίνητοι και απρόσιτοι για την ψυχαναλυτική θεραπεία. Πού μπορεί να οφείλεται αυτό; Όχι σε έλλειψη νοημοσύνης: μια ορισμένη πνευματική ικανότητα είναι φυσικά απαραίτητο προσόν των ασθενών μας, αλλά αυτή ασφαλώς δεν λείπει π.χ. από τους παρανοϊκούς, που διακρίνονται για την οξύνοια των συνδυασμών τους. Αλλά και όσον αφορά τις άλλες κινητήριες δυνάμεις δεν μπορούμε να παραιτηθούμε από καμμία. Οι μελαγχολικοί λόγω χάρη έχουν ζωηρή την αίσθηση ότι είναι άρρωστοι και ότι γιαυτό υποφέρουν πολύ, αλλά δεν είναι πιο προσίτοι από τους παρανοϊκούς που τους λείπει αυτή η επίγνωση. Εδώ έχουμε να κάνουμε με ένα γεγονός που μας είναι ακατανόητο και γιαυτό μας κάνει να αμφιβάλλουμε αν κατανοήσαμε πραγματικά όλες τις προϋποθέσεις της πιθανής επιτυχίας στις άλλες νευρώσεις.

Αν σταθούμε περισσότερο στους υστερικούς μας και τους ψυχαναγκαστικούς, θα διαπιστώσουμε ένα δεύτερο στοιχείο που μας βρίσκει απροετοίμαστους. Δεν αργούμε να παρατηρήσουμε ότι αυτοί οι ασθενείς επιδεικνύουν μια ιδιαίτερη συμπεριφορά απέναντί μας. Ενώ πιστεύαμε ότι έχουμε εξηγήσει όλες τις κινητήριες ψυχικές δυνάμεις που μπορούν να ενεργοποιηθούν κατά τη διάρκεια της θεραπείας, ότι οι σχέσεις μας με τον ασθενή έχουν εξορθολογισθεί πλήρως, ώστε να ελέγχονται όπως ένας λογαριασμός, ξαφνικά φαίνεται να έχει παρεισφρήσει κάτι που δεν συνυπολογίσαμε. Αυτό το απρόοπτο στοιχείο είναι επίσης ποικιλόμορφο, και κατ' αρχάς θα περιγράψω τον πιο συχνό και πιο κατανοητό τύπο του.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι ο ασθενής, που υποτίθεται ότι αναζητεί μόνο μια διέξοδο από τις οδυνηρές εσωτερικές του συγκρούσεις, επιδεικνύει έντονο ενδιαφέρον για τον γιατρό ως άτομο. Οτιδήποτε συναρτάται με το πρόσωπο του γιατρού τού φαίνεται πιο σημαντικό από τα δικά του προβλήματα και του αποσπά την προσοχή από την αρρώστια του. Η επικοινωνία μαζί του είναι κατ' αυτά επί ένα διάστημα ευχάριστη: είναι ιδιαίτερα ευγενικός, επιδιώκει κατά το δυνατόν να φανεί ευγνώμων, αποκαλύπτει λεπτές πτυχές και χαρίσματα του χαρακτήρα του που ίσως δεν θα τα αναζητούσαμε σε αυτόν. Ο γιατρός σχηματίζει τότε μια ευνοϊκή γνώμη για τον ασθενή και δοξάζει την τύχη που του έδωσε τη δυνατότητα να προσφέρει βοήθεια σε μια ξεχωριστή προσωπικότητα. Όταν έχει την ευκαιρία να μιλήσει με συγγενείς του ασθενούς, ακούει με χαρά ότι η ευαρέσκεια είναι αμοιβαία. Ο ασθενής εγκωμιάζει ακατάπαυστα τον γιατρό και εξυμνεί τα νέα χαρίσματα που συνεχώς ανακαλύπτει. «Είναι

κατενθουσιασμένος μαζί σας και σας εμπιστεύεται τυφλά· ό,τι και αν πείτε, γι' αυτόν είναι μια αποκάλυψη», λένε οι στενοί συγγενείς του. Κατά καιρούς ξεφεύγει κάποιος από τον χορό των υμνητών και βλέπει πιο καθαρά: Είναι ανιαρό πια να τον ακούει κανείς, δεν μιλάει για τίποτε άλλο, όλο εσάς αναφέρει.

Ας ελπίσουμε ότι ο γιατρός είναι αρκετά μετριοφρων και αντιλαμβάνεται ότι αυτή η εξαιρετική εκτίμηση της προσωπικότητάς του εκ μέρους του ασθενούς ανάγεται στις ελπίδες που μπορεί να του παράσχει ο γιατρός και στη διεύρυνση του πνευματικού του ορίζοντα με το άνοιγμα των απροσδόκητων και απελευθερωτικών προοπτικών που συνεπάγεται η θεραπεία. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις η ανάλυση προχωρεί λαμπρά, ο ασθενής καταλαβαίνει τα υποδηλωόμενα, εμβαθύνει στα προβλήματα που τίθενται από τη θεραπεία, το μνημονικό και συνειρμικό υλικό ρέει άφθονο, ο γιατρός μένει έκπληκτος από τις ασφαλείς και βάσιμες ερμηνείες του ασθενούς και με μεγάλη ικανοποίηση διαπιστώνει πόσο πρόθυμα δέχεται ο ασθενής όλα τα νέα ψυχολογικά στοιχεία τα οποία έξω, στον κόσμο των υγιών, συναντούν συνήθως πεισματώδη άρνηση. Στη σύμπνοια κατά τη διάρκεια της αναλυτικής εργασίας αντιστοιχεί και μια αντικειμενική, από όλους αναγνωριζόμενη βελτίωση της υγείας του ασθενούς.

Τέτοια καλοκαιρία δεν μπορεί όμως να κρατήσει επ' άπειρον. Μια μέρα ο καιρός χαλάει. Στη θεραπεία εμφανίζονται δυσκολίες· ο ασθενής ισχυρίζεται ότι δεν του έρχονται ιδέες. Είναι σαφέστατη η εντύπωση ότι το ενδιαφέρον του δεν είναι συγκεντρωμένο στη δουλειά και ότι απερίσκεπτα παραβιάζει την εντολή που έλαβε, να λέει δηλαδή ό,τι του έρχεται στον νου χωρίς να ενδίδει σε τυχόν κριτικούς ενδοιασμούς. Συμπεριφέρεται σαν να μη βρισκόταν σε θεραπεία, σαν να μην είχε κλείσει με τον γιατρό εκείνη την συμφωνία· τον απασχολεί προφανώς κάτι, το οποίο όμως δεν το εκμυστηρεύεται. Είναι μια κατάσταση επικίνδυνη για την πορεία της θεραπείας. Είναι ολοφάνερο ότι ο ασθενής προβάλλει σθεναρή αντίσταση. Τι συνέβη άραγε;

Όταν είμαστε σε θέση να ξεκαθαρίσουμε την κατάσταση, διαπιστώνουμε ότι η διαταραχή οφείλεται στο γεγονός ότι ο ασθενής μεταβίβαζε στον γιατρό έντονα τρυφερά αισθήματα, που δεν δικαιολογούνται ούτε από τη συμπεριφορά του γιατρού ούτε από τη σχέση που δημιουργήθηκε στη θεραπεία. Με ποιά μορφή εκδηλώνεται αυτή η τρυφερότητα και ποιούς σκοπούς επιδιώκει, αυτό εξαρτάται φυσικά από τις προσωπικές συνθήκες των δύο μερών. Όταν πρόκειται για ένα νεαρό κορίτσι και για έναν νέο άνδρα, θα αποκομίσουμε την εντύπωση μιας κανονικής ερωτοληψίας και θα βρούμε πως είναι κατανοητό για ένα νέο κορίτσι να ερωτευθεί έναν άνδρα, με τον

οποίο περνά πολλές ώρες μαζί και συζητεί προσωπικά θέματα και ο οποίος βρίσκεται στην ευνοϊκή θέση του γνώστη και βοηθού, έτσι όμως είναι πιθανό να παραβλέψουμε ότι από το νευρωτικό κορίτσι θα περιμέναμε μάλλον μια διαταραχή της ικανότητάς της να αγαπά. Όσο πιο πολύ απέχουν τα προσωπικά δεδομένα του γιατρού και του ασθενούς από αυτή την υποθετική περίπτωση, τόσο περισσότερο θα μας ξενίζει η δημιουργία μιας τέτοιας αισθηματικής σχέσης, που παραταίτα είναι συχνή. Εύλογο φαίνεται επίσης, όταν μια νέα γυναίκα που στάθηκε άτυχη στο γάμο της καταλαμβάνεται από δυνατό πάθος για τον ελεύθερο γιατρό, όταν είναι πρόθυμη να επιδιώξει το διαζύγιο για να γίνει δική του ή, αν κωλύεται κοινωνικά, να μην έχει ενδοιασμούς για μια κρυφή ερωτική σχέση με τον γιατρό. Σε τέτοιες περιπτώσεις όμως ακούει κανείς έκπληκτος γυναίκες και κορίτσια να εκφράζουν μια εντελώς ορισμένη θέση απέναντι στο πρόβλημα της θεραπείας: ότι πάντοτε ήταν σαφές γι' αυτές πως μόνο η αγάπη μπορεί να τις θεραπεύσει και ότι από την αρχή της θεραπείας περίμεναν από αυτή την επικοινωνία να τους χαρίσει επιτέλους αυτό που η ζωή ως τώρα τους έχει στερήσει· μόνο με αυτή την ελπίδα μέσα τους μόχθησαν τόσο πολύ στη θεραπεία και ξεπέρασαν όλες τις δυσκολίες προκειμένου να μιλήσουν για προσωπικά ζητήματα. Εμείς θα προσθέσουμε: και κατανόησαν τόσο εύκολα όλα αυτά που αλλιώς τόσο δύσκολα πιστεύει κανείς. Αλλά μια τέτοια ομολογία εκ μέρους τους μας εκπλήσσει, αχρηστεύει όλους τους υπολογισμούς μας. Μήπως καταστρώνοντας το βασικό σχέδιο παραλείψαμε τον πιο σημαντικό συντελεστή;

Και πράγματι, όσο πολλαπλασιάζονται οι εμπειρίες μας, τόσο λιγότερο μπορούμε να αρνηθούμε την ανάγκη διόρθωσης ενός σφάλματος που κηλιδώνει την επιστημονικότητά μας. Τις πρώτες φορές μπορούσε κανείς ίσως να πιστεύει ότι η ψυχαναλυτική θεραπεία ανακάλυψε μια διαταραχή που προκλήθηκε από ένα τυχαίο γεγονός, κάτι δηλαδή που δεν ήταν στις προθέσεις της και δεν το δημιούργησε η ίδια. Όταν όμως ένας τέτοιος τρυφερός δεσμός του ασθενούς με τον γιατρό επαναλαμβάνεται τακτικά, σε κάθε νέα περίπτωση, όταν εμφανίζεται συχνά υπό τις πιο δυσμενείς συνθήκες και τα δεδομένα είναι ακραία δυσανάλογα, όταν αυτός ο δεσμός αφορά μια γυναίκα περασμένης ηλικίας ή έναν άνδρα με γκριζα γένια, ακόμη και όταν κατά την κρίση μας δεν υπάρχει τίποτε το δελεαστικό, τότε είμαστε αναγκασμένοι να εγκαταλείψουμε την ιδέα μιας τυχαίας διαταραχής και να αναγνωρίσουμε ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο που συναρτάται βαθύτατα με την ίδια την ουσία της ασθένειας.

Το νέο αυτό στοιχείο, που παρά τις αντιστάσεις μας πρέπει λοιπόν να αναγνωρίσουμε, το αποκαλούμε *μεταβίβαση*. Εννοούμε μια

μεταβίβαση αισθημάτων στο πρόσωπο του γιατρού, διότι δεν πιστεύουμε ότι οι συνθήκες της θεραπείας μπορούν να δικαιολογήσουν τη γένεση τέτοιων αισθημάτων. Υποψιαζόμαστε αντίθετα ότι όλη αυτή η ροπή προς τέτοια αισθήματα προέρχεται από αλλού, ενυπήρχε ήδη στον ψυχισμό του ασθενούς και με την ευκαιρία της ψυχαναλυτικής θεραπείας μεταβιβάζεται στο πρόσωπο του γιατρού. Η μεταβίβαση μπορεί να εμφανισθεί ως θυελλώδης ερωτική απαίτηση ή να λάβει πιο μέτριες μορφές: αντί της επιθυμίας ενός κοριτσιού να γίνει ερωμένη μπορεί ανάμεσα σε αυτή και στον ηλικιωμένο άνδρα να ανακύψει η επιθυμία του κοριτσιού να γίνει η αγαπημένη του κόρη, η λιμπιντική τάση μπορεί να πάρει τη μετριασμένη μορφή της επιδίωξης μιας ακατάλυτης, αλλά ιδανικής, μη αισθησιακής φιλίας. Μερικές γυναίκες καταφέρνουν να μετουσιώνουν τη μεταβίβαση και να την πλάθουν έτσι που να γίνεται τρόπον τινά βιώσιμη: άλλες την εκδηλώνουν στην ωμή και πρωτογενή της μορφή, η οποία συνήθως είναι απαράδεκτη. Κατά βάθος όμως είναι πάντοτε το ίδιο πράγμα και ποτέ δεν μπορεί να κρύψει ότι προέρχεται από την ίδια πηγή.

Προτού αναρωτηθούμε ποιά θέση πρέπει να δώσουμε σε αυτό το νέο στοιχείο, θα θέλαμε να ολοκληρώσουμε την περιγραφή του: Τι συμβαίνει άραγε με τους άνδρες ασθενείς; Εδώ πια θα μπορούσαμε να ελπίζουμε ότι θα αποφεύγαμε την ενοχλητική σύμμιξη της διαφοράς φύλου και της αντίστοιχης έλξης. Η απάντηση όμως είναι ότι τα πράγματα δεν διαφέρουν πολύ. Συναντούμε τον ίδιο δεσμό με τον γιατρό, την ίδια υπερτίμηση των ικανοτήτων του, την ίδια ταύτιση με τα ενδιαφέροντά του, την ίδια ζήλεια για τους ανθρώπους που τον περιβάλλουν. Οι μετουσιωμένες μορφές της μεταβίβασης από άνδρα σε άνδρα είναι συχνότερες και η άμεση σεξουαλική απαίτηση σπανιότερη στον βαθμό που η έκδηλη ομοφυλοφιλία υποχωρεί απέναντι στις άλλες χρήσεις αυτής της ορμικής συνιστώσας. Στους άνδρες μεταξύ των ασθενών του ο γιατρός παρατηρεί επίσης συνηθέστερα απότι στις γυναίκες μια μορφή μεταβίβασης, που αρχικά φαίνεται να μην συμφωνεί με όσα περιγράψαμε ως τώρα, την εχθρική ή αρνητική μεταβίβαση.

Πρέπει να δηλώσουμε ότι η μεταβίβαση παρατηρείται από την αρχή της θεραπείας στον ασθενή και επί ένα διάστημα αποτελεί το πιο ισχυρό ελατήριο της εργασίας. Δεν γίνεται καν αισθητή και δεν είναι επίσης ανάγκη να νοιάζεται κανείς γι' αυτή όσο ευνοεί την από κοινού προωθούμενη ανάλυση. Όταν μετατρέπεται σε αντίσταση, πρέπει να συγκεντρώσει κανείς την προσοχή του σε αυτή, οπότε διαπιστώνει ότι αυτή έχει αλλάξει τη σχέση της προς τη θεραπεία υπό δύο διαφορετικές και αντιτιθέμενες προϋποθέσεις, πρώτον,

όταν ως τρυφερή τάση έγινε τόσο ισχυρή και έδειξε τόσο φανερά ότι προέρχεται από την σεξουαλική ανάγκη, που δεν μπορεί παρά να προκαλέσει μια ισχυρή εσωτερική αντίσταση εναντίον της, και δεύτερον, όταν αποτελείται από εχθρικές αντί από τρυφερές παρορμήσεις. Τα εχθρικά αισθήματα εμφανίζονται κατά κανόνα μετά τα τρυφερά και πίσω από αυτά· με την ταυτόχρονη ύπαρξή τους καθρεφτίζουν καλά την συναισθηματική αμφιθυμία, η οποία διέπει τις περισσότερες ενδόμυχες σχέσεις μας με άλλους ανθρώπους. Τα εχθρικά αισθήματα έχουν επίσης τη σημασία ενός αισθηματικού δεσμού όπως και τα τρυφερά, με τον ίδιο τρόπο όπως η απείθεια και η υπακοή δηλώνουν μια εξάρτηση, αν και με αντίθετα πρόσημα. Το γεγονός ότι τα εχθρικά αισθήματα απέναντι στον γιατρό είναι σωστό να λέγονται «μεταβίβαση» δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, αφού ασφαλώς οι συνθήκες της θεραπείας δεν προσφέρουν επαρκή λόγο για τη γένεσή τους· η αναγκαία αντίληψη για την αρνητική μεταβίβαση επιβεβαιώνει έτσι ότι δεν σφάλαμε στην εκτίμηση της θετικής ή τρυφερής μεταβίβασης.

Από πού προέρχεται η μεταβίβαση, ποιές δυσκολίες μας δημιουργεί, πώς μπορούμε να την ξεπεράσουμε και ποιό όφελος τελικά αποφέρει, αυτά πρέπει να τα πραγματευθούμε διεξοδικά σε ένα πλαίσιο τεχνικών οδηγιών για την ψυχανάλυση, ενώ σήμερα θα θέλαμε απλώς να τα θίξουμε. Αποκλείεται να ενδώσουμε στις απαιτήσεις του ασθενούς που προκύπτουν από τη μεταβίβαση, αλλά και θα ήταν παράλογο να τις απορρίψουμε ψυχρά, πόσο μάλλον με αγανάκτηση· ξεπερνούμε τη μεταβίβαση αποδεικνύοντας στον ασθενή ότι τα αισθήματά του δεν απορρέουν από την παρούσα κατάσταση και δεν προορίζονται για το πρόσωπο του γιατρού, αλλά αναπαράγουν κάτι που έχει συμβεί παλαιότερα στη ζωή του. Με αυτόν τον τρόπο τον αναγκάζουμε να μετατρέψει την αναπαραγωγή σε ανάμνηση. Τότε η μεταβίβαση, που σε κάθε περίπτωση, είτε τρυφερή είτε εχθρική, φαινόταν να αποτελεί την μεγαλύτερη απειλή της θεραπείας, γίνεται το καλύτερο εργαλείο της, με τη βοήθεια του οποίου μπορούμε να ανοίξουμε τα πιο κλειστά δώματα της ψυχικής του ζωής. Θέλω όμως να σας πω μερικά λόγια, για να σας απαλλάξω από την έκπληξη που προκαλεί η εμφάνιση αυτού του απροσδόκητου φαινομένου. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η αρρώστια του ασθενούς που αναλαμβάνουμε για ψυχανάλυση δεν είναι κάτι τελειωμένο, παγιωμένο, αλλά κάτι που εξακολουθεί να μεγαλώνει και να αναπτύσσεται όπως ένα έμβιο ον. Η έναρξη της θεραπείας δεν τερματίζει αυτή την ανάπτυξη, αλλά όταν η θεραπεία έχει ήδη κυριεύσει τον ασθενή, τότε ολόκληρη η αναπαραγωγή της αρρώστιας συγκεντρώνεται σε ένα και μόνο σημείο, στη σχέση προς τον γιατρό. Έτσι η μεταβίβαση μπορεί

να παραβληθεί με το στρώμα του καμβίου μεταξύ ξύλου και φλοιού ενός δέντρου, από το οποίο ξεκινά η αναπαραγωγή των ιστών και η κατά πάχος ανάπτυξη του κορμού. Όταν η μεταβίβαση έχει λάβει πλέον αυτή τη σημασία, η εργασία πάνω στις αναμνήσεις του ασθενούς υποχωρεί. Τότε δεν είναι λάθος να πούμε ότι δεν έχουμε πια να κάνουμε με την παλαιότερη ασθένειά του, αλλά με μια νεότευκτη και αναπλασμένη νεύρωση στη θέση της προηγούμενης. Αυτή την αναθεωρημένη έκδοση της παλαιάς αρρώστιας την παρακολούθησαμε εξαρχής, την είδαμε να αναδύεται και να μεγαλώνει, την ξέρουμε πολύ καλά, διότι εμείς ως αντικείμενο της ασθένειας βρισκόμαστε στο επίκεντρό της. Όλα τα συμπτώματα του ασθενούς έχουν χάσει την αρχική τους σημασία και προσανατολίσθηκαν προς ένα νέο νόημα που σχετίζεται με τη μεταβίβαση, ή απέμειναν μόνο τα συμπτώματα που επέφεραν αυτή την αναπροσαρμογή. Η υπερνίκηση αυτής της νέας τεχνητής νεύρωσης συμπίπτει όμως με την εξουδετέρωση της παλαιάς ασθένειας, με την εκπλήρωση του θεραπευτικού μας καθήκοντος. Ο άνθρωπος που στη σχέση του με τον γιατρό έγινε κανονικός και απαλλάχθηκε από τις συνέπειες των απωθημένων παρορμήσεων διατηρεί αυτό το επίπεδο υγείας στη ζωή του και μετά τη λήξη αυτής της σχέσης.

Η μεταβίβαση έχει αυτή την εξαιρετική και για τη θεραπεία όντως κεντρική σημασία στις περιπτώσεις της υστερίας, της αγχώδους υστερίας και της ψυχαναγκαστικής νεύρωσης, οι οποίες δικαιολογημένα συνοψίζονται στην ειδική κατηγορία των «*νευρώσεων μεταβίβασης*». Όποιος γνώρισε στην ψυχαναλυτική εργασία τη μεταβίβαση σε όλο της το εύρος δεν μπορεί να έχει αμφιβολίες για το είδος των καταπιεσμένων παρορμήσεων που εκφράζονται μέσω των συμπτωμάτων αυτών των νευρώσεων και δεν θα ζητήσει ισχυρότερες αποδείξεις για τη λιμπιντική τους φύση. Μπορούμε να πούμε ότι η πελοίθησή μας για τη σημασία των συμπτωμάτων ως υποκατάστατων λιμπιντικών ικανοποιήσεων εμπεδώθηκε οριστικά με την ένταξη της μεταβίβασης στο σωστό πλαίσιο.

Τώρα βέβαια έχουμε κάθε λόγο να διορθώσουμε την παλαιότερη δυναμική αντίληψη για τη θεραπευτική διαδικασία εναρμονίζοντάς την με τη νέα διαπίστωση. Για να αντέξει ο ασθενής την κανονική σύγκρουση με τις αντιστάσεις που του αποκαλύψαμε με την ανάλυση, χρειάζεται μια ισχυρή παρώθηση που να επηρεάζει την απόφαση προς την επιθυμητή από μας κατεύθυνση της ίασης. Διαφορετικά είναι πιθανόν να επιλέξει την επανάληψη της παλαιότερης έκβασης αφήνοντας τα στοιχεία που συνειδητοποιήθηκαν να διολισθήσουν πάλι στην απώθηση. Αυτό που κρίνει τον αγώνα του ασθενούς δεν είναι η πνευματική κατανόησή του — που δεν είναι ούτε δυνατή ούτε

αρκετά ελεύθερη για να παίζει αυτόν τον αποφασιστικό ρόλο —, αλλά μόνον η σχέση του προς τον γιατρό. Όταν η μεταβίβασή του έχει θετικό πρόσημο, περιβάλλει τον γιατρό με κύρος και μετατρέπεται σε πίστη προς τις ανακοινώσεις και αντιλήψεις του. Χωρίς μια τέτοια μεταβίβαση, ή αν αυτή είναι αρνητική, δεν θα άκουγε καν τον γιατρό και τα επιχειρήματά του. Η πίστη επαναλαμβάνει τότε την ίδια τη γένεσή της: είναι ένα παράγωγο της αγάπης και αρχικά δεν χρειαζόταν επιχειρήματα. Μόνον αργότερα τους έδωσε τέτοια προσοχή και εξέταζε αν τα έχει προβάλει ένα αγαπητό του πρόσωπο. Επιχειρήματα χωρίς τέτοιο στήριγμα δεν είχαν καμιά αξία, στη ζωή των περισσότερων ανθρώπων μάλιστα τα επιχειρήματα δεν παίζουν κανέναν ρόλο. Ο άνθρωπος λοιπόν είναι γενικά προσιτός πνευματικά μόνον εφόσον είναι ικανός για την λιμπιντική επένδυση του αντικειμένου, και έχουμε λόγους να θεωρούμε και να φοβούμε την έκταση του ναρκισσισμού του ως φραγμό στην επιρροή που μπορεί να ασκήσει πάνω του ακόμη και η καλύτερη ψυχαναλυτική τεχνική.

Η ικανότητα να κατευθύνει κανείς λιμπιντικές επενδύσεις του αντικειμένου και σε πρόσωπα πρέπει να αποδίδεται βέβαια σε όλα τα κανονικά άτομα. Η κλίση προς τη μεταβίβαση των προαναφερόμενων νευρωτικών είναι απλώς μια εξαιρετική επίταση αυτής της γενικής ιδιότητας. Θα ήταν λοιπόν πολύ παράξενο να μην είχε προσεχθεί και αξιοποιηθεί ποτέ ένα γνώρισμα του ανθρώπινου χαρακτήρα με τέτοια διάδοση και σημασία. Και όντως δεν αγνοήθηκε. Ο Μπερνέμ στήριξε την αντίληψή του για τα υπνωτικά φαινόμενα με εύστοχη οξυδέρκεια στη θέση ότι όλοι οι άνθρωποι μπορούν κατά κάποιον τρόπο να τεθούν σε υποβολή, είναι «επιδεκτικοί υποβολής». Αυτή η επιδεκτικότητα υποβολής είναι απλώς η κλίση προς τη μεταβίβαση, υπό μία κάπως πιο στενή έννοια, έτσι που να μην υπάρχει χώρος για την αρνητική μεταβίβαση. Όμως ο Μπερνέμ δεν μπόρεσε ποτέ να πει τι είναι πράγματι η υποβολή και πώς πραγματοποιείται. Ήταν γι' αυτόν ένα βασικό γεγονός, για την προέλευση του οποίου δεν μπορούσε να δώσει καμιά απόδειξη. Ποτέ δεν διέκρινε ότι η «ροπή προς την υποβολή» εξαρτάται από τη σεξουαλικότητα, από την ενεργοποίηση της λίμπιντο. Και εμείς αντιλαμβανόμαστε ότι στην τεχνική μας εγκαταλείψαμε τον υπνωτισμό μόνο και μόνο για να ανακαλύψουμε πάλι την υποβολή με τη μορφή της μεταβίβασης.

Τώρα όμως θα σταματήσω και θα δώσω τον λόγο σε σας. Παρατηρώ ότι μια αντίρρηση φουντώνει μέσα σας τόσο πολύ που κοντεύει να σας αφαιρέσει την ικανότητα να ακούσετε προσεκτικά, αν δεν λάβετε τον λόγο. «Λοιπόν ομολογήσατε επιτέλους ότι εργαζέστε υποβοη-

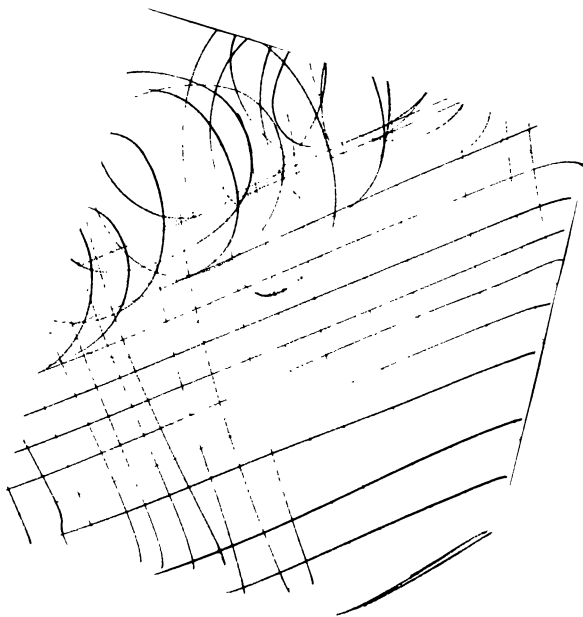
θούμενοι από τη δύναμη της υποβολής όπως οι υπνωτιστές. Το υποψιαζόμεσταν ήδη από καιρό. Τότε όμως προς τι η πλάγια μέθοδος μέσω των αναμνήσεων του παρελθόντος, της αποκάλυψης του ασυνείδητου, της ερμηνείας και αναμετάφρασης των παραμορφώσεων, της τεράστιας σπατάλης κόπων, χρόνου και χρήματος, όταν το μόνο δραστικό μέσον είναι η υποβολή; Γιατί δεν ασκείτε κατ' ευθείαν υποβολή κατά των συμπτωμάτων, όπως κάνουν οι άλλοι, οι έντιμοι υπνωτιστές; Και αν επιπλέον θέλετε να δικαιολογηθείτε αντιτείνοντας ότι ακολουθώντας τον πλάγιο δρόμο κάνατε πολλές σημαντικές ψυχολογικές ανακαλύψεις, οι οποίες μένουν κρυμμένες στην περίπτωση της άμεσης υποβολής, ποιός εγγυάται τώρα για τη γνησιότητα αυτών των ευρημάτων; Μήπως είναι και αυτά ένα προϊόν της υποβολής, της μη προβλεπόμενης υποβολής; Μήπως και σε αυτό το πεδίο επιβάλλετε έμμεσα στον ασθενή αυτά που θέλετε εσείς, αυτά που σας φαίνονται σωστά;»

Αυτά που μου αντιτάσσετε είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα και πρέπει να απαντήσω. Σήμερα όμως δεν μπορώ, δεν έχω τον απαραίτητο χρόνο. Την άλλη φορά λοιπόν. Θα δείτε ότι θα λογοδοτήσω. Σήμερα θα ολοκληρώσω μόνον αυτά που άρχισα. Υποσχέθηκα ότι με τη βοήθεια της έννοιας της μεταβίβασης θα σας εξηγήσω γιατί μένουν άκαρπες οι προσπάθειές μας στην περίπτωση των ναρκισσιστικών νευρώσεων.

Μπορώ να το πω με λίγα λόγια, και θα δείτε πόσο απλά λύνεται το αίνιγμα και πόσο ταιριάζουν τα πράγματα μεταξύ τους. Η παρατήρηση μας δείχνει ότι οι πάσχοντες από ναρκισσιστικές νευρώσεις δεν έχουν την ικανότητα μεταβίβασης ή έχουν μόνον ανεπαρκή υπολείμματά της. Απορρίπτουν τον γιατρό, όχι από εχθρική διάθεση, αλλά από αδιαφορία. Γιαυτό και δεν μπορούν να επηρεασθούν από αυτόν· ό,τι και να λέει ο γιατρός, τους αφήνει αδιάφορους, δεν τους κάνει εντύπωση, γιαυτό δεν μπορεί να λειτουργήσει ο μηχανισμός της θεραπείας που σε άλλους ασθενείς θέτουμε σε κίνηση, δεν μπορεί να επιτευχθεί σε αυτούς η αναπαραγωγή της παθογόνου σύγκρουσης και να υπερνικηθεί η αντίσταση της απώθησης. Μένουν όπως είναι. Συχνά έχουν κάνει και μόνοι τους απόπειρες αποκατάστασης, οι οποίες είχαν παθολογικά αποτελέσματα· δεν μπορούμε να αλλάξουμε την κατάσταση.

Βάσει των κλινικών μας εντυπώσεων από αυτούς τους ασθενείς είχαμε ισχυρισθεί [26η Παράδοση, σελ. 400] ότι σε τέτοιες περιπτώσεις η επένδυση του αντικειμένου πρέπει να έχει εγκαταλειφθεί και η λίμπιντο του αντικειμένου να έχει μετατραπεί σε λίμπιντο του Εγώ. Λόγω αυτού του χαρακτηριστικού διαχωρίσαμε αυτούς τους ασθενείς από την πρώτη κατηγορία νευρωτικών (υστερία, αγχώδης

και ψυχαναγκαστική νεύρωση). Η συμπεριφορά τους στη θεραπεία επιβεβαιώνει τώρα αυτή την υπόθεση. Δεν εκδηλώνουν καμιά μεταβίβαση και έτσι παραμένουν απρόσιτοι για τις δικές μας προσπάθειες, δηλαδή δεν μπορούν να θεραπευθούν από μας.

Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΘΕΡΑΠΕΙΑ²⁴¹

Κυρίες και κύριοι! Γνωρίζετε για ποιό θέμα θα μιλήσουμε σήμερα. Με ρωτήσατε γιατί στην ψυχαναλυτική θεραπεία δεν χρησιμοποιούμε την άμεση υποβολή, αφού ομολογούμε ότι η επιρροή μας στηρίζεται κυρίως στη μεταβίβαση, δηλαδή στην υποβολή, και προβάλατε την αμφιβολία αν μπορούμε να εγγυηθούμε για την αντικειμενικότητα των ψυχολογικών μας ευρημάτων, όταν η υποβολή παίζει τέτοιον πρωτεύοντα ρόλο. Σας υποσχέθηκα ότι θα δώσω λεπτομερείς απαντήσεις.

Άμεση υποβολή σημαίνει υποβολή στραμμένη κατά της εκδήλωσης των συμπτωμάτων, αγώνας ανάμεσα στην αυθεντία σας και στα κίνητρα της αρρώστιας. Σε αυτή την περίπτωση δεν ενδιαφέρεστε γι' αυτά τα κίνητρα και απαιτείτε από τον ασθενή μόνο να καταστείλει την εκδήλωσή τους μέσω συμπτωμάτων. Είτε υπνωτίσετε τον ασθενή είτε όχι, η διαφορά δεν είναι βασική. Ο Μπερνέμ υποστήριξε με την ιδιάζουσα οξυδέρκειά του και εδώ ότι η υποβολή είναι το ουσιώδες στα φαινόμενα του υπνωτισμού, ενώ η ίδια η ύπωση είναι αποτέλεσμα της υποβολής, μια κατάσταση καθ' υποβολήν.²⁴² Ο ίδιος προτιμούσε να ασκεί την υποβολή σε άγρυπνους, η οποία είναι εξίσου αποτελεσματική όπως η υποβολή σε υπνωτισμένους.

Τι θέλετε να ακούσετε πρώτα σχετικά με αυτό το ερώτημα, εμπειρικές διαπιστώσεις ή θεωρητικές εκτιμήσεις;

Ας αρχίσουμε με τα εμπειρικά δεδομένα. Ήμουν μαθητής του Μπερνέμ, τον οποίο επισκέφθηκα το 1889 στο Νανσύ· μετέφρασα στα γερμανικά και το βιβλίο του για την υποβολή.²⁴³ Επί πολλά χρόνια άσκησα την υπνωτική μέθοδο θεραπείας, στην αρχή σε συνδυασμό με την υποβολή της απαγόρευσης και αργότερα με την εξερεύνηση του ασθενούς σύμφωνα με τη μέθοδο του Μπρόνερ. [Βλέπε 19η Παράδοση, σελ. 282]. Μπορώ λοιπόν να μιλήσω για τα αποτελέ-

241. [Αυτή η Παράδοση περιλαμβάνει την πιο διεξοδική παρουσίαση της θεωρίας για τη θεραπευτική δράση της ψυχανάλυσης].

242. [Αργότερα ο Φρόντ αποστασιοποιήθηκε από αυτή την άποψη του Μπερνέμ. Βλέπε τη σημείωσή του στο *Massenpsychologie und Ich-Analyse* (1921c), *Studienausgabe*, τόμ. 9, σελ. 119 (ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντ, *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, δεύτερη έκδοση 1994, σελ. 91, σημ. 57)].

243. [Ο Φρόντ μετέφρασε δύο βιβλία του Μπερνέμ: *De la suggestion et de ses applications à la thérapeutique* (1886, μετάφραση: 1888/9), και *Hypnotisme, suggestion et psychothérapie* (1891, μετάφραση: 1892)].

σματα της υπνωτικής ή της υποβλητικής θεραπείας στηριζόμενος στην πλούσια εμπειρία μου. Αν, σύμφωνα με μια παλαιά ιατρική ρήση, μια ιδανική θεραπεία πρέπει να είναι γρήγορη, αξιόπιστη και όχι δυσάρεστη για τον ασθενή, η μέθοδος του Μπερνέμ εκπλήρωνε οπωσδήποτε δύο από αυτές τις απαιτήσεις. Μπορούσε να εφαρμοσθεί πολύ πιο γρήγορα, δηλαδή ασύλληπτα πιο γρήγορα απότι η ψυχαναλυτική θεραπεία και δεν κούραζε τον ασθενή ούτε του προκαλούσε ενοχλήματα. Για τον γιατρό ήταν μακροπρόθεσμα μονότονη: απαγόρευε σε όλες τις περιπτώσεις με τον ίδιο τρόπο, με το ίδιο τελετουργικό την ύπαρξη των πιο διαφορετικών συμπτωμάτων, χωρίς να είναι σε θέση να αντιληφθεί κάτι από το νόημα και τη σημασία τους. Ήταν μια χειρωνακτική εργασία, όχι μια επιστημονική δραστηριότητα, και θύμιζε τη μαγεία, τα ξόρκια, τους θαυματοποιούς: αλλά αυτό δεν έπαιζε ρόλο, αφού προείχε το όφελος του ασθενούς. Η τρίτη απαίτηση δεν εκπληρωνόταν: αξιόπιστη δεν ήταν αυτή η μέθοδος από καμιά άποψη. Σε μερικούς μπορούσε να εφαρμοσθεί, σε άλλους όχι: στον έναν είχε αρκετή επιτυχία, στον άλλον ελάχιστη, ποτέ δεν ήξερε κανείς γιατί. Χειρότερη από αυτή την ιδιοτροπία ήταν η έλλειψη διάρκειας των επιτυχιών. Ύστερα από λίγο καιρό, όταν ακούγαμε κάτι από τον ασθενή, η παλαιά αρρώστια επανεμφανιζόταν ή είχε δώσει τη θέση της σε άλλα νοσηρά συμπτώματα. Ο ασθενής μπορούσε να υπνωτισθεί και πάλι. Από μακριά ερχόταν η προτροπή έμπειρων ανθρώπων ότι δεν πρέπει να επαναλαμβάνουμε συχνά την ύπνωση, για να μην υποσκάψουμε την προσωπική αυτοτέλειά του και τον εθίσουμε σε αυτή τη θεραπεία όπως στα ναρκωτικά. Πρέπει να ομολογήσουμε ότι μερικές φορές όλα πήγαιναν όπως επιθυμούσαμε: ύστερα από μερικές προσπάθειες η επιτυχία ήταν πλήρης και διαρκής. Αλλά οι προϋποθέσεις για μια τόσο ευνοϊκή έκβαση παρέμεναν άγνωστες. Μια φορά είχα εξαλείψει εντελώς μια βαρεία αρρώστια με σύντομη υπνωτική θεραπεία, αλλά μετά την εχθρότητα που αναίτια επέδειξε η ασθενής απέναντί μου η αρρώστια επανήλθε απaráλλαχτη: μετά τη συμφιλίωση εξαλείψα πάλι τα ενοχλήματα και μάλιστα πιο ριζικά, αλλά τα συμπτώματα επανήλθαν μετά τη δεύτερη αποξένωσή της από μένα. Μια άλλη ασθενής, που την είχα βοηθήσει επανειλημμένα με ύπνωση να απαλλαγεί από νευρικές καταστάσεις, με αγκάλιασε μια φορά ξαφνικά στον λαιμό κατά τη διάρκεια της θεραπείας ενός ιδιαίτερα επίμονου συμπτώματος. Αυτά με ανάγκασαν βέβαια να ασχοληθώ, θέλοντας και μη, με τη φύση και την προέλευση της υποβλητικής αυθεντίας του γιατρού.

Αυτά ως προς τις εμπειρίες μου. Μας δείχνουν ότι παραιτούμενοι από την άμεση υποβολή δεν εγκαταλείψαμε κάτι αναντικατάστατο. Επιτρέψτε μου τώρα μερικές σκέψεις πάνω σε αυτά. Η άσκηση της

ύπνωσης ως θεραπείας δεν συνεπάγεται ούτε για τον ασθενή ούτε για τον γιατρό ιδιαίτερους κόπους. Αυτή η θεραπεία συμφωνεί απόλυτα με μια εκτίμηση των νευρώσεων την οποία εξακολουθούν να συμμερίζονται οι περισσότεροι γιατροί. Ο γιατρός λέει στον νευρικό: Δεν έχετε τίποτε, πρόκειται απλώς για νευρικότητα, γιατί μπορώ με λίγα λόγια και μέσα σε λίγα λεπτά της ώρας να εξαλείψω τα ενοχλήματά σας. Η ενεργειακή μας αντίληψη αρνείται όμως να δεχθεί ότι με ένα φύσημα, με την καταβολή ελάχιστης προσπάθειας μπορεί να μετακινηθεί ένα βαρύ φορτίο, αν αυτό επιχειρηθεί άμεσα και χωρίς την ξένη βοήθεια κατάλληλων μηχανισμών. Στον βαθμό που οι περιπτώσεις είναι συγκρίσιμες, αυτό το θαύμα δεν κατορθώνεται ούτε στις νευρώσεις, όπως δείχνει άλλωστε η εμπειρία. Ξέρω όμως ότι αυτό το επιχείρημα δεν είναι ακατάρριπτο· υπάρχουν και εξαιρέσεις.

Από τη σκοπιά των γνώσεων που αποκτήσαμε στην ψυχανάλυση μπορούμε να περιγράψουμε ως εξής τη διαφορά μεταξύ της υπνωτικής και της ψυχαναλυτικής υποβολής: Η υπνωτική θεραπεία επιζητεί να συγκαλύψει και να επιχρωματίσει κάτι μέσα στην ψυχική ζωή, η αναλυτική να το αποκαλύψει και να το απομακρύνει. Η πρώτη εργάζεται όπως η κοσμητική, η δεύτερη όπως η χειρουργική. Η πρώτη χρησιμοποιεί την υποβολή για να απαγορεύσει τα συμπτώματα, ενισχύει τις απωθήσεις, αλλά αφήνει αμετάβλητες όλες τις διαδικασίες που οδήγησαν στον σχηματισμό των συμπτωμάτων. Η ψυχαναλυτική θεραπεία εισχωρεί βαθύτερα, τείνει προς τις ρίζες, επεμβαίνει στο επίπεδο των συγκρούσεων, από τις οποίες προήλθαν τα συμπτώματα, και χρησιμοποιεί την υποβολή για να αλλάξει την έκβαση αυτών των συγκρούσεων. Η υπνωτική θεραπεία αφήνει τον ασθενή αδρανή και αμετάβλητο, κατά συνέπεια και χωρίς την ικανότητα να αντισταθεί σε τυχόν υποτροπή της ασθένειας. Η αναλυτική θεραπεία συνεπάγεται τόσο για τον γιατρό όσο και για τον ασθενή μεγάλες προσπάθειες, που είναι απαραίτητες για την άρση των εσωτερικών αντιστάσεων. Με την υπερνίκηση αυτών των αντιστάσεων η ψυχική ζωή του ασθενούς μεταβάλλεται με τρόπο που έχει διάρκεια, οδηγείται σε ανώτερο στάδιο ανάπτυξης και παραμένει προστατευμένη από τον κίνδυνο να ξαναρρωσθήσει. Αυτή η προσπάθεια υπέρβασης των αντιστάσεων είναι η ουσιαστική εργασία της ψυχαναλυτικής θεραπείας, ο ασθενής πρέπει να την επιτελέσει και ο γιατρός τον υποβοηθεί με την υποβολή που επενεργεί ως *διαπαιδαγώγηση*. Δικαιολογημένα είπαν λοιπόν ότι η ψυχαναλυτική θεραπεία είναι ένα είδος *συμπληρωματικής διαπαιδαγώγησης*.

Ελπίζω να σας έκανα σαφές κατά τι διαφέρει ο δικός μας τρόπος θεραπευτικής χρησιμοποίησης της υποβολής από εκείνον της υπνω-

τικής θεραπείας, που γι' αυτή είναι το μόνο μέσον. Με την αναγωγή της υποβολής στη μεταβίβαση κατανοείτε επίσης την ιδιοτροπία που παρατηρείται στην υπνωτική θεραπεία, ενώ η ψυχαναλυτική ιδιοτροπία μέσα στα όριά της παραμένει ελεγχόμενη. Κατά την εφαρμογή της ύπνωσης η επιτυχία μας εξαρτάται από την ικανότητα μεταβίβασης του ασθενούς, πάνω στην οποία δεν μπορούμε να ασκήσουμε καμιά επιρροή. Η μεταβίβαση του υπνωτιζόμενου μπορεί να είναι αρνητική ή, όπως στις πιο πολλές περιπτώσεις, αμφιθυμική, ο ίδιος μπορεί να έχει λάβει μια ιδιαίτερη στάση άμυνας κατά της μεταβίβασης· εμείς δεν το αντιλαμβανόμαστε. Στην ψυχανάλυση εργαζόμαστε πάνω στην ίδια τη μεταβίβαση, διαλύουμε ό,τι τυχόν την εμποδίζει, παρασκευάζουμε τα μέσα με τα οποία θέλουμε να ασκήσουμε επιρροή. Έτσι έχουμε τη δυνατότητα να αξιοποιήσουμε με πολύ διαφορετικόν τρόπο τη δύναμη της υποβολής, την έχουμε στο χέρι μας· δεν αυθυποβάλλεται ο ασθενής κατά βούληση, αλλά καθοδηγούμε εμείς την υποβολή του, στον βαθμό που ο ίδιος είναι προσιτός στην επιρροή της.

Θα πείτε βέβαια ότι, είτε ονομάσουμε την κινητήρια δύναμη της ανάλυσης μας μεταβίβαση είτε υποβολή, υπάρχει πάντως ο κίνδυνος να αμφισβητηθεί η αντικειμενικότητα των ευρημάτων μας λόγω του επηρεασμού του ασθενούς. Αυτό που ωφελεί τη θεραπεία ζημιώνει την έρευνα. Είναι η πιο συχνή κατηγορία που διατυπώνεται κατά της ψυχανάλυσης, και πρέπει να ομολογήσουμε ότι αν και δεν ευσταθεί, δεν μπορούμε να την απορρίψουμε ως ανόητη. Αν όμως ήταν δικαιολογημένη, η ψυχανάλυση δεν θα ήταν παρά ένα ιδιαίτερα καλά συγκαλυμμένο, ιδιαίτερα δραστικό είδος θεραπείας μέσω υποβολής, οπότε δεν θα ήταν ανάγκη να πάρουμε στα σοβαρά οποιονδήποτε από τους ισχυρισμούς της για τους παράγοντες που επηρεάζουν τη ζωή, για την ψυχική δυναμική και το ασυνείδητο. Αυτό εννοούν οι αντίπαλοί μας· ιδιαίτερα όλα όσα σχετίζονται με τη σημασία των σεξουαλικών βιωμάτων, αν όχι και αυτά τα ίδια, υποτίθεται ότι τα «υποβάλαμε» εμείς στους ασθενείς, αφού πρώτα αυτοί οι συνδυασμοί φύτρωσαν στη δική μας διεφθαρμένη φαντασία. Είναι πιο εύκολο να αντικρούσουμε αυτές τις κατηγορίες επικαλούμενοι την εμπειρία παρά με τη βοήθεια της θεωρίας. Όποιος άσκησε την ψυχανάλυση είχε αμέτρητες φορές τη δυνατότητα να πεισθεί ότι είναι αδύνατον να υποβάλει στον ασθενή τέτοια πράγματα. Δεν είναι φυσικά δύσκολο να τον κάνει οπαδό μιας ορισμένης θεωρίας, οπότε θα συμεριζείται τις πιθανές πλάνες του γιατρού. Ο ασθενής συμπεριφέρεται τότε σαν ένας άλλος, όπως ένας μαθητής, έτσι όμως έχει επηρεασθεί μόνον η νοημοσύνη του, όχι η ασθένειά του. Αλλά η

λύση των συγκρούσεών του και η υπέρβαση των αντιστάσεών του επιτυγχάνεται μόνον όταν ο γιατρός τού έχει δώσει προσδοκίες σύμφωνες με την πραγματικότητα μέσα του. Οι τυχόν άστοχες υποθέσεις του γιατρού αποβάλλονται στην πορεία της ανάλυσης, πρέπει να αποσυρθούν και να αντικατασταθούν με άλλες, πιο σωστές. Με μια εκλεπτυσμένη τεχνική επιζητεί κανείς να αποτρέψει την πραγματοποίηση προσωρινών επιτυχιών που θα οφείλονταν στην υποβολή· η εμφάνιση τέτοιων επιτυχιών δεν είναι βέβαια προβληματική, διότι δεν επαφίεται κανείς στις πρώτες επιτυχίες. Η ανάλυση δεν θεωρείται αποπερατωμένη, αν δεν έχουν διαλευκανθεί οι σκοτεινές πτυχές της περίπτωσης, αν δεν έχουν συμπληρωθεί τα μνημονικά κενά και αν δεν έχουν ανευρεθεί οι αφορμές των απωθήσεων. Τις πρόωρες επιτυχίες τις θεωρούμε μάλλον εμπόδια παρά δυνάμεις προώθησης της αναλυτικής εργασίας και έτσι τις καταστρέφουμε πάλι διαλύοντας συχνά τη μεταβίβαση στην οποία στηρίζονται. Κατά βάθος αυτό είναι το στοιχείο που ξεχωρίζει την ψυχαναλυτική θεραπεία από την καθαρά υποβλητική και απαλλάσσει τα ψυχαναλυτικά συμπεράσματα από την υποψία ότι είναι προϊόντα της υποβολής. Σε κάθε άλλη υποβλητική θεραπεία η μεταβίβαση δεν θίγεται και διατηρείται με ιδιαίτερη φροντίδα ανέπαφη, ενώ στην αναλυτική θεραπεία γίνεται και αυτή αντικείμενο της θεραπευτικής διαδικασίας και διαλύεται σε όλες τις εκφάνσεις της. Με την περάτωση μιας ψυχαναλυτικής θεραπείας πρέπει να έχει απομακρυνθεί και η μεταβίβαση· αν τώρα σημειώνεται ή διατηρείται η επιτυχία, αυτό δεν οφείλεται στην υποβολή, αλλά στην υπερνίκηση των εσωτερικών αντιστάσεων που επιτεύχθηκε με τη βοήθειά της, στην εσωτερική αλλαγή του ασθενούς.

Η δημιουργία επιμέρους υποβολών εμποδίζεται ασφαλώς, επειδή κατά τη διάρκεια της θεραπείας πρέπει να αγωνιζόμαστε συνεχώς εναντίον αντιστάσεων, οι οποίες καταφέρνουν να μετατρέπονται σε αρνητικές (εχθρικές) μεταβιβάσεις. Δεν θα παραλείψουμε βέβαια να επικαλεσθούμε το γεγονός ότι για πολλά επιμέρους συμπεράσματα της ανάλυσης, τα οποία σε διαφορετικές περιπτώσεις θα κινούσαν την υποψία ότι είναι προϊόντα της υποβολής, μας παρέχονται επιβεβαιώσεις από άλλη, μη επιλήψιμη πλευρά. Αξιόπιστη πηγή μας σε αυτή την περίπτωση είναι οι πάσχοντες από άνοια και οι παρανοϊκοί, οι οποίοι βέβαια είναι υπεράνω κάθε υποψίας όσον αφορά τον επηρεασμό τους μέσω υποβολής. Αυτά που μας αναφέρουν αυτοί οι ασθενείς για τις ερμηνείες συμβολισμών και τις φαντασιώσεις που οι ίδιοι συνειδητοποίησαν συμπίπτουν ακριβώς με τα συμπεράσματα των μελετών μας πάνω στο ασυνείδητο των πασχόντων από νευρώσεις μεταβίβασης και επικυρώνουν έτσι την αντικειμενική ορ-

θότητα των ερμηνειών μας που συχνά αμφισβητούνται. Πιστεύω ότι δεν θα πλανηθείτε, αν σε αυτά τα σημεία εμπιστευθείτε την ψυχανάλυση.

Θα ολοκληρώσουμε τώρα την παρουσίαση του μηχανισμού της ίασης διατυπώνοντάς την με όρους της θεωρίας της λίμπιντο. Ο νευρωτικός δεν είναι ούτε ικανός να απολαύσει ούτε αποδοτικός· το πρώτο επειδή η λίμπιντό του δεν είναι στραμμένη σε κανένα πραγματικό αντικείμενο, το δεύτερο επειδή πρέπει να σπαταλά πολλή από την υπόλοιπη ενέργειά του για να κρατάει τη λίμπιντο στην απώθηση και να αποκρούει τις εφόδους της. Θα έβρισκε την υγεία του, αν τερματιζόταν η σύγκρουση μεταξύ του Εγώ και της λίμπιντο και το Εγώ του μπορούσε πάλι να ελέγχει τη λίμπιντό του. Το έργο που πρέπει να επιτελέσει η θεραπεία είναι να αποσπάσει τη λίμπιντο από τους τωρινούς και μη ελεγχόμενους από το Εγώ δεσμούς και να την θέσει πάλι στην υπηρεσία του Εγώ. Πού κρύβεται τώρα η λίμπιντο του νευρωτικού; Είναι εύκολο να την βρούμε· είναι δεσμευμένη στα συμπτώματα, τα οποία της προσφέρουν την μόνη δυνατή υποκατάστατη ικανοποίηση. Πρέπει λοιπόν να θέσουμε υπό έλεγχο τα συμπτώματα, να τα διαλύσουμε, αυτό ακριβώς που ζητεί από μας ο ασθενής. Για τη διάλυσή τους πρέπει να ανατρέξουμε στη γένεσή τους, να αναπαραγάγουμε τη σύγκρουση από την οποία προήλθαν και με τη βοήθεια κινητήριων δυνάμεων που τότε δεν υπήρχαν να την οδηγήσουμε σε διαφορετική έκβαση. Αυτή η αναθεώρηση της διαδικασίας της απώθησης μπορεί να γίνει μόνον εν μέρει βάσει των μνημονικών ιχνών των διεργασιών που οδήγησαν στην απώθηση. Το πιο αποφασιστικό μέρος της εργασίας πραγματοποιείται καθώς ο ασθενής στη σχέση του με τον γιατρό, στη «μεταβίβαση», αναπαράγει τις παλαιές συγκρούσεις όπου μπορεί να συμπεριφέρεται όπως και τότε, ενώ ο γιατρός κινητοποιώντας όλες τις ψυχικές δυνάμεις που διαθέτει ο ασθενής τον εξωθεί σε μια διαφορετική λύση των συγκρούσεων. Η μεταβίβαση μετατρέπεται λοιπόν σε πεδίο μάχης, πάνω στο οποίο συναντώνται όλες οι αντιμαχόμενες δυνάμεις.

Όλη η λίμπιντο, όπως και όλες οι αντίρροπες τάσεις, συγκεντρώνεται πάνω στη σχέση προς τον γιατρό· τότε είναι αναπόφευκτη η απογύμνωση των συμπτωμάτων από τη λίμπιντο. Τη θέση της αρρώστιας του ασθενούς παίρνει η τεχνητά κατασκευασμένη ασθένεια της μεταβίβασης, στη θέση των ποικίλων εξωπραγματικών αντικειμένων της λίμπιντο μπαίνει το επίσης φανταστικό αντικείμενο, το πρόσωπο του γιατρού. Ο νέος αγώνας γι' αυτό το αντικείμενο ανυψώνεται όμως με τη βοήθεια της ιατρικής υποβολής στο ανώτατο ψυχικό επίπεδο, διαδραματίζεται με τη μορφή μιας κανονικής ψυχι-

κής σύγκρουσης. Με την αποτροπή μιας εκ νέου απώθησης τερματίζεται η αποξένωση μεταξύ του Εγώ και της λήμπιντο και αποκαθίσταται η ψυχική ενότητα του ατόμου. Όταν η λήμπιντο αποσπασθεί από το προσωρινό αντικείμενο, το πρόσωπο του γιατρού, δεν μπορεί να επιστρέψει στα προηγούμενα αντικείμενά της, αλλά βρίσκεται στη δικαιοδοσία του Εγώ. Οι δυνάμεις που έπρεπε να καταπολεμηθούν κατά τη διάρκεια της θεραπευτικής εργασίας είναι αφενός η αντιπάθεια του Εγώ προς ορισμένες κατευθύνσεις της λήμπιντο, η οποία εκδηλώθηκε ως ροπή προς την απώθηση, και αφετέρου η συνεκτικότητα ή προσκολλητικότητα της λήμπιντο, η οποία «κολλάει» στα αντικείμενα που έχει επενδύσει και δεν τα εγκαταλείπει εύκολα. [22η Παράδοση, σελ. 189].

Η θεραπευτική εργασία διαιρείται λοιπόν σε δύο φάσεις: στην πρώτη ωθείται όλη η λήμπιντο από τα συμπτώματα προς τη μεταβίβαση και συγκεντρώνεται εκεί, στη δεύτερη διεξάγεται ο αγώνας γι' αυτό το νέο αντικείμενο και η λήμπιντο απαλλάσσεται από αυτό. Η αποφασιστική για την καλή έκβαση αλλαγή είναι η εξουδετέρωση της απώθησης σε αυτή την ανανεωμένη σύγκρουση, έτσι που η λήμπιντο δεν μπορεί να αποδεσμευθεί και πάλι από το Εγώ με τη φυγή στο ασυνείδητο. Την καθιστά δυνατή η αλλαγή του Εγώ, που πραγματοποιείται υπό την επιρροή της ιατρικής υποβολής. Μέσω της ερμηνευτικής εργασίας, η οποία μετατρέπει ασυνείδητα στοιχεία σε συνειδητά, το Εγώ μεγαλώνει εις βάρος του ασυνείδητου, μέσω της διδασκαλίας γίνεται διαλλακτικό έναντι της λήμπιντο και έχει τη διάθεση να της επιτρέψει μερικές ικανοποιήσεις: οι φόβοι που του προκαλούν οι απαιτήσεις της λήμπιντο μειώνονται εξαιτίας της δυνατότητάς του να εξουδετερώνει ένα μέρος της μέσω μετουσίωσης. Όσο πιο πολύ οι διεργασίες κατά τη διάρκεια της θεραπείας συμπίπτουν με αυτή την ιδανική εικόνα που περιγράφουμε, τόσο μεγαλύτερη είναι η επιτυχία της ψυχαναλυτικής θεραπείας. Φραγμός σε αυτή την επιτυχία είναι η δυσκινησία της λήμπιντο, η οποία μπορεί να είναι απρόθυμη να εγκαταλείψει τα αντικείμενά της, και η ακαμψία του ναρκισσισμού, ο οποίος δεν αφήνει τη μεταβίβαση του αντικειμένου να αυξηθεί πέρα από ένα ορισμένο όριο. Ίσως φωτίσει ακόμη καλύτερα τη δυναμική της θεραπευτικής διαδικασίας η παρατήρηση ότι περιεσπλάτουμε όλη τη λήμπιντο που έχει αποσπασθεί από την κυριαρχία του Εγώ τραβώντας προς το μέρος μας ένα κομμάτι της με τη βοήθεια της μεταβίβασης.

Εδώ δεν είναι επίσης άκαιρη η σύσταση ότι από τις κατανομές της λήμπιντο που προκύπτουν κατά τη διάρκεια και μέσω της θεραπείας δεν επιτρέπεται να βγάζουμε κατ' ευθείαν συμπεράσματα για τη θέση της λήμπιντο κατά τη διάρκεια της αρρώστιας. Αν υποθεθεί ότι,

με την πραγματοποίηση και τη λύση μιας έντονης πατρικής μεταβίβασης στον γιατρό, καταφέρουμε να αποπερατώσουμε με επιτυχία μια περίπτωση, το συμπέρασμα ότι πιο πριν ο ασθενής υπέφερε από έναν τέτοιο ασυνείδητο δεσμό της λίμπιντό του με τον πατέρα θα ήταν εσφαλμένο. Η πατρική μεταβίβαση είναι απλώς το πεδίο μάχης πάνω στο οποίο κυριεύουμε τη λίμπιντο, η οποία ήλθε εκεί από άλλες θέσεις. Το πεδίο μάχης δεν είναι ανάγκη να συμπίπτει με ένα από τα σημαντικότερα οχυρά του εχθρού. Η υπεράσπιση της εχθρικής πρωτεύουσας δεν χρειάζεται να γίνει ακριβώς μπροστά στις πύλες της. Μόνο μετά τη λύση της μεταβίβασης μπορούμε να ανασυνθέσουμε νοερά την κατανομή της λίμπιντο κατά τη διάρκεια της ασθένειας.

Από τη σκοπιά της θεωρίας της λίμπιντο μπορούμε να κάνουμε επίσης μια τελευταία παρατήρηση για το όνειρο. Τα όνειρα των νευρωτικών, όπως και οι παραδρομές και οι ελεύθεροι συνειρμοί τους, μας βοηθούν να μαντέψουμε το νόημα των συμπτωμάτων και να ανακαλύψουμε τη θέση της λίμπιντο. Με τη μορφή της εκπλήρωσης επιθυμιών μάς δείχνουν ποιές επιθυμίες έχουν υποστεί απώθηση και σε ποιά αντικείμενα έχει προσκολληθεί η λίμπιντο που αποσπάσθηκε από το Εγώ. Γιαυτό η ερμηνεία των ονείρων παίζει μεγάλο ρόλο στην ψυχαναλυτική θεραπεία και σε αρκετές περιπτώσεις αποτελεί επί μακρό διάστημα το πιο σημαντικό μέσον εργασίας. Γνωρίζουμε ήδη ότι η κατάσταση ύπνου αυτή καθ' εαυτή επιφέρει μια χαλάρωση των απωθήσεων. Αυτή η μείωση της πίεσης επιτρέπει στην απωθημένη παρόρμηση να εκφρασθεί στο όνειρο πολύ σαφέστερα απότι της επιτρέπει το σύμπτωμα κατά τη διάρκεια της ημέρας. Η μελέτη του ονείρου γίνεται έτσι η πιο άνετη μέθοδος για τη γνώση του απωθημένου ασυνείδητου, στο οποίο ανήκει η λίμπιντο που αποσπάσθηκε από το Εγώ. [Βλέπε 14η Παράδοση, σελ. 212].

Τα όνειρα των νευρωτικών δεν διαφέρουν βέβαια σε κανένα ουσιώδες σημείο από εκείνα των κανονικών, ίσως μάλιστα δεν μπορούμε καν να τα ξεχωρίσουμε. Θα ήταν παράλογο να εξηγούμε τα όνειρα των νευρωτικών με έναν τρόπο που δεν θα ίσχυε και για τα όνειρα των κανονικών. Πρέπει δηλαδή να πούμε ότι η διαφορά μεταξύ νεύρωσης και υγείας αφορά μόνο την ημέρα και δεν επεκτείνεται μέσα στη ζωή του ονείρου. Είμαστε αναγκασμένοι να μεταφέρουμε και στον υγιή άνθρωπο ένα μέρος από τις παραδοχές που πρέπει να κάνουμε για τον νευρωτικό λόγω της συνάρτησης μεταξύ των ονείρων του και των συμπτωμάτων του. Δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι και ο υγιής έχει στην ψυχική ζωή του τα μόνα στοιχεία που καθιστούν δυνατή την ονειροπλασία, όπως ακριβώς και τον

σχηματισμό των συμπτωμάτων, πρέπει δε να συμπεράνουμε ότι και αυτός έχει προβεί σε απωθήσεις, ότι αναλώνει δυνάμεις για να τις συντηρήσει, ότι το σύστημα του ασυνειδήτου του εμπεριέχει απωθημένες παρορμήσεις με επενδυμένη ακόμη ενέργεια και ότι ένα μέρος της λίμπιντό του είναι αποσπασμένο από την κυριαρχία του Εγώ. Είναι λοιπόν και ο υγιής δυνητικά νευρωτικός, αλλά το όνειρο φαίνεται πως είναι το μόνο σύμπτωμα το οποίο είναι ικανός να σχηματίσει. Αν εξετάσουμε ακριβέστερα την άγρυπνη ζωή του, θα δούμε βέβαια – και αυτό διαψεύδει την εξωτερική εντύπωση – ότι αυτή η δήθεν υγιής ζωή είναι γεμάτη από αμέτρητα μικρά συμπτώματα χωρίς πρακτική σημασία.

Η διαφορά μεταξύ της νευρικής υγείας και της νεύρωσης περιορίζεται λοιπόν στο πρακτικό επίπεδο· ως κριτήριο τίθεται η επαρκής ή μη επαρκής ικανότητα απόλαυσης και η αποδοτικότητα του ατόμου. Αυτή η διαφορά ανάγεται ίσως στην αναλογία μεταξύ των ενεργειακών ποσοτήτων που παραμένουν ελεύθερες και εκείνων που είναι δεσμευμένες από τις απωθήσεις, είναι δε ποσοτική και όχι ποιοτική. Δεν χρειάζεται να σας αναφέρω πως η γνώση αυτών των δεδομένων θεμελιώνει θεωρητικά την πεποίθηση ότι οι νευρώσεις είναι κατά βάση θεραπεύσιμες, αν και έχουν τις ρίζες τους στην ιδιοσυστασιακή προδιάθεση.

Σε αυτό το συμπέρασμα για τον καθορισμό της υγείας μάς οδηγεί το γεγονός ότι υγιείς και νευρωτικοί βλέπουν τα ίδια όνειρα. Για το ίδιο το όνειρο βγάζουμε όμως ένα ακόμη συμπέρασμα, ότι δεν μπορούμε να το αποχωρίσουμε από τις σχέσεις του προς τα νευρωτικά συμπτώματα, ότι δεν πρέπει να πιστέψουμε πως η ουσία του εξαντλείται σε αυτό που αποκαλούμε μετάφραση σκέψεων σε μια αρχαϊκή μορφή έκφρασης [βλέπε 13η Παράδοση, σελ. 193], ότι πρέπει να δεχθούμε πως μας φανερώνει πραγματικά υφιστάμενες θέσεις της λίμπιντο και επενδύσεις του αντικειμένου.

Σε λίγο φθάνουμε στο τέλος. Μπορεί να απογοητευθήκατε που στο κεφάλαιο για την ψυχαναλυτική θεραπεία έκανα μόνο θεωρητικές αναφορές, που δεν σας είπα τίποτε για τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες ξεκινά κανείς μια θεραπεία και για τα αποτελέσματα που επιτυγχάνει. Δεν θα μιλήσω όμως γι' αυτά, για το πρώτο επειδή δεν σκοπεύω να σας δώσω πρακτικές οδηγίες για την άσκηση της ψυχανάλυσης, ενώ για το δεύτερο έχω πολλούς λόγους. Στην αρχή των συζητήσεών μας [αυτού του εξαμήνου, 16η Παράδοση, σελ. 248] τόνισα ότι υπό ευνοϊκές συνθήκες επιτυγχάνουμε θεραπευτικά αποτελέσματα που δεν υστερούν σε τίποτε έναντι των πιο μεγάλων επιτυχιών στο πεδίο της εσωτερικής θεραπείας, και μπορώ να προσθέσω

ότι αυτά τα αποτελέσματα δεν θα ήταν εφικτά με καμμία άλλη μέθοδο. Αν έλεγα περισσότερα, θα δημιουργούσα την υποψία ότι θέλω να επικαλύψω με τη διαφήμιση τις φωνές που θέλησαν να μειώσουν το κύρος της ψυχανάλυσης. Εναντίον της ψυχανάλυσης έχει εκφρασθεί επανειλημμένα, ακόμη και σε δημόσια συνέδρια, από «συναδέλφους» γιατρούς η απειλή ότι με μια συλλογή των αποτυχιών και των ζημιών που προκάλεσε η ψυχανάλυση θα ανοίξουν τα μάτια των ασθενών, για να δουν πόσο ανάξια είναι αυτή η μέθοδος θεραπείας. Αλλά μια τέτοια συλλογή, ακόμη και αν παραβλέψουμε τον κακεντρέχη και καταδοτικό χαρακτήρα αυτού του μέτρου, δεν θα ήταν καν κατάλληλη να επιτρέψει τον σχηματισμό μιας κρίσης για την θεραπευτική αποτελεσματικότητα της ψυχανάλυσης. Η αναλυτική θεραπεία, όπως ξέρετε, είναι μια νέα μέθοδος· απαιτήθηκε πολύς χρόνος, για να μπορέσουμε να καθορίσουμε την τεχνική της, και αυτό δεν ήταν δυνατόν να γίνει παρά μόνο κατά τη διάρκεια της θεραπείας και υπό την επιρροή της αυξανόμενης εμπειρίας. Λόγω των δυσκολιών στην εκπαίδευση ο αρχάριος ψυχαναλυτής πρέπει να είναι πιο ικανός να μετεκπαιδευθεί μόνος του απότι οποιοσδήποτε ειδικός γιατρός, και από τα αποτελέσματα των πρώτων του χρόνων δεν μπορεί να κριθεί η αποδοτικότητα της ψυχαναλυτικής θεραπείας.

Πολλές δοκιμές θεραπείας αποτύγχαναν κατά την πρώτη περίοδο της ψυχανάλυσης, επειδή επιχειρούνταν σε περιπτώσεις που ήταν εντελώς ακατάλληλες γι' αυτή τη μέθοδο και που σήμερα τις αποκλείουμε μέσω ενός ελέγχου των ενδείξεων. Αλλά για να καθορίσουμε αυτές τις ενδείξεις, έπρεπε πρώτα να κάνουμε δοκιμές. Τότε δεν γνωρίζαμε εξαρχής ότι η παράνοια και η πρόωγη άνοια στην αναπτυγμένη τους μορφή είναι απρόσιτες, και είχαμε κάθε δικαίωμα να δοκιμάζουμε τη μέθοδο σε κάθε είδους παθήσεις. Οι περισσότερες αποτυχίες εκείνης της πρώτης περιόδου δεν οφείλονταν όμως σε λάθη του γιατρού ή στην ακαταλληλότητα των αντικειμένων, αλλά στις δυσμενείς εξωτερικές συνθήκες. Κάναμε λόγο μόνο για τις εσωτερικές αντιστάσεις, εκείνες του ασθενούς, που είναι αναγκαίες και μπορούν να υπερνικηθούν. Οι εξωτερικές αντιστάσεις, που προβάλλονται στην ανάλυση από τις συνθήκες ζωής του ασθενούς, από το περιβάλλον του, δεν παρουσιάζουν μεγάλο θεωρητικό ενδιαφέρον, είναι όμως πολύ σημαντικές από πρακτική άποψη. Η ψυχαναλυτική θεραπεία μπορεί να παραβληθεί με μια χειρουργική επέμβαση και όπως αυτή έχει την απαίτηση να γίνεται υπό τις πιο ευνοϊκές συνθήκες, για να είναι επιτυχής. Ξέρετε τι μέτρα λαμβάνει ο χειρουργός: κατάλληλος χώρος, καλός φωτισμός, βοηθοί, αποκλεισμός των συγγενών κλπ. Πείτε μου εσείς τώρα πόσες από

αυτές τις εγχειρήσεις θα είχαν επιτυχή έκβαση, αν γίνονταν παρουσία όλων των μελών της οικογένειας του ασθενούς, που θα έχωναν τη μύτη τους μπροστά στα νυστέρια και με κάθε τομή θα έβαζαν τις φωνές. Στις ψυχαναλυτικές θεραπείες η παρέμβαση των συγγενών αποτελεί πραγματικόν κίνδυνο, τον οποίο μάλιστα δεν ξέρει κανείς πώς να αποτρέψει. Είμαστε εξοπλισμένοι για να υπερνικήσουμε τις εσωτερικές αντιστάσεις του ασθενούς, τις οποίες θεωρούμε αναγκαίες, πώς μπορούμε όμως να αμυνθούμε εναντίον αυτών των εξωτερικών αντιστάσεων; Με τους συγγενείς του ασθενούς δεν μπορούμε να τα βγάλουμε πέρα προσπαθώντας να τους διαφωτίσουμε, δεν μπορούμε να τους πούμε να μην αναμειγνύονται σε αυτή την υπόθεση ούτε είναι σωστό να συμμαχήσουμε με αυτούς, διότι κινδυνεύουμε να χάσουμε την εμπιστοσύνη του ασθενούς, ο οποίος απαιτεί από τον έμπιστό του — δικαιολογημένα άλλωστε — να πάρει το μέρος του. Όποιος ξέρει από τι διχόνοιες σπαράζεται συχνά μια οικογένεια, ακόμη και ως ψυχαναλυτής δεν θα εκπλαγεί, αν διαπιστώσει ότι μερικοί από τους στενούς συγγενείς του ασθενούς δεν ενδιαφέρονται να αποκτήσει την υγεία του, αλλά να μείνει όπως είναι. Όπου η νεύρωση συναρτάται με συγκρούσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας, κάτι που συμβαίνει πολύ συχνά, ο υγιής δεν έχει δύσκολη επιλογή ανάμεσα στα συμφέροντά του και την αποκατάσταση της υγείας του ασθενούς. Δεν είναι να απορούμε, όταν ο σύζυγος δεν βλέπει με καλό μάτι μια θεραπεία της γυναίκας του, κατά την οποία, όπως σωστά υποθέτει, θα ανοιχθούν όλα τα κατάστιχα με τις αμαρτίες του. Απορούμε λοιπόν, δεν μπορούμε όμως και να ενοχοποιήσουμε τον εαυτό μας για την τυχόν αναποτελεσματικότητα και την πρόωγη διακοπή της θεραπείας, όταν στην αντίσταση της άρρωστης συζύγου έχει προστεθεί και η αντίσταση του άνδρα. Απλώς επιχειρήσαμε κάτι που υπό τις υφιστάμενες συνθήκες δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί.

Αντί πολλών άλλων περιπτώσεων θα σας μιλήσω μόνο για μία, όπου λόγω της ιατρικής διακριτικότητας είχα καταδικασθεί σε έναν επώδυνο ρόλο. Πριν από πολλά χρόνια δέχθηκα για ψυχαναλυτική θεραπεία μια κοπέλα, η οποία εξαιτίας άγχους προ πολλού ήδη δεν μπορούσε να βγει στον δρόμο ούτε να μείνει μόνη της στο σπίτι. Η ασθενής ξεπέρασε τους δισταγμούς της και ομολόγησε ότι η φαντασία της είχε εξαφθεί καθώς έτυχε να παρακολουθήσει ερωτικές σκηνές μεταξύ της μητέρας της και ενός πλούσιου οικογενειακού φίλου. Ήταν όμως τόσο αδέξια — ή τόσο πονηρή — που έδωσε στη μητέρα της να καταλάβει τι συζητούσαμε στις συνεδρίες αλλάζοντας ξαφνικά τη συμπεριφορά απέναντί της· επέμενε ότι μόνον η μητέρα της μπορεί να την προστατεύει από το άγχος της μοναξιάς και της

έφραζε γεμάτη άγχος την πόρτα, όταν εκείνη ήθελε να εγκαταλείψει το σπίτι. Παλαιότερα ήταν και η μητέρα της πολύ νευρική, αλλά είχε γιατρευτεί πριν από χρόνια σε ένα υδροθεραπευτήριο. Εδώ θα προσθέσουμε ότι σε αυτά τα λουτρά είχε γνωρίσει τον άνδρα με τον οποίο σύναψε μια από κάθε άποψη ικανοποιητική σχέση. Έκπληκτη από τις εξαιρετικά πιεστικές απαιτήσεις του κοριτσιού, η μητέρα κατάλαβε ξαφνικά τι σήμαινε το άγχος της κόρης της. Κατέφυγε στην αρρώστια, για να αιχμαλωτίσει τη μητέρα της, να της στερήσει την αναγκαία ελευθερία των κινήσεων για τις επαφές με τον εραστή της. Τότε η μητέρα της έσπευσε αποφασιστικά να θέσει τέρμα στην επιβλαβή θεραπεία. Η κοπέλα μεταφέρθηκε σε μια νευρολογική κλινική και επί πολλά χρόνια την επεδείκνυαν ως «αξιολύπητο θύμα της ψυχανάλυσης». Όλα αυτά τα χρόνια με ακολουθούσαν οι κακολογίες για την κακή έκβαση αυτής της θεραπείας. Εγώ τηρούσα σιγή, διότι θεωρούσα ότι με δέσμευε το ιατρικό απόρρητο. Πολύ αργότερα έμαθα από έναν συνάδελφο, ο οποίος είχε επισκεφθεί εκείνη την κλινική και είδε την κοπέλα που έπασχε από αγοραφοβία, ότι η σχέση της μητέρας της με τον ευκατάστατο οικογενειακό φίλο είναι γνωστή σε όλη την πόλη και ίσως έχει την έγκριση του συζύγου, δηλαδή του πατέρα της ασθενούς. Υπέρ αυτού του «μυστικού» είχε θυσιασθεί λοιπόν η θεραπεία της κόρης.

Κατά την προπολεμική περίοδο, όταν στο ιατρείο μου ερχόταν πολύς κόσμος από διάφορες χώρες και έτσι δεν ήμουν εξαρτημένος από την ευμενή ή δυσμενή στάση της ιδιαίτερης πατρίδας μου, της Βιέννης, ακολούθησα τον κανόνα να μην δέχομαι κανέναν ασθενή για ανάλυση, αν δεν ήταν *sui juris*,²⁴⁴ δηλαδή στις βασικές του συνθήκες ζωής ανεξάρτητος από άλλους. Αυτή την πολυτέλεια δεν την έχει βέβαια κάθε ψυχαναλυτής. Από αυτή την προειδοποίηση για τον επικίνδυνο ρόλο που συχνά παίζουν οι συγγενείς θα βγάλετε ίσως το συμπέρασμα ότι για τους σκοπούς της ψυχανάλυσης θα έπρεπε να απομακρύνει κανείς τους ασθενείς από τις οικογένειές τους, δηλαδή να περιορίσει αυτή τη θεραπεία στον χώρο των νευρολογικών κλινικών. Αυτό όμως δεν με βρίσκει σύμφωνο· είναι πολύ πιο χρήσιμο να μένουν οι ασθενείς – εφόσον δεν βρίσκονται σε φάση μεγάλης εξάντλησης – σε εκείνες τις συνθήκες, στις οποίες έχουν να αντιμετωπίσουν τα προβλήματά τους. Μόνο που οι συγγενείς θα έπρεπε να μην εκμηδενίζουν αυτό το όφελος με την αρνητική συμπεριφορά τους και γενικά να μην παίρνουν εχθρική στάση απέναντι στις προσπάθειες του γιατρού. Πώς θα μπορούσαμε όμως να επηρεάσουμε αυτούς τους απρόσιτους για μας παράγοντες! Μαντεύετε

244. *Sui juris*: αυτεξούσιος. (Σ.τ.μ.)

φυσικά κατά πόσον οι πιθανότητες επιτυχίας μιας θεραπείας καθορίζονται από το κοινωνικό περιβάλλον και το πολιτιστικό κλίμα μιας οικογένειας.

Είναι αλήθεια ότι έτσι ο ορίζοντας για τη δραστικότητα της ψυχανάλυσης ως θεραπείας δείχνει σκοτεινός, ακόμη και αν αποδώσουμε τις περισσότερες αποτυχίες μας σε αυτούς τους εξωτερικούς παράγοντες διαταραχής. Φίλοι της ψυχανάλυσης μας έδωσαν τη συμβουλή να καταρτίσουμε μια στατιστική των επιτυχιών ως αντίβαρο στη συλλογή των αποτυχιών. Δεν συμφώνησα όμως ούτε με αυτή την πρόταση. Το επιχείρημά μου είναι ότι μια στατιστική είναι άχρηστη, όταν οι περιπτώσεις που εντάσσονται σε μια σειρά δεν είναι αρκετά ομοειδείς, και όντως οι περιπτώσεις νευρωτικών που πέρασαν από ψυχαναλυτική θεραπεία ήταν από πάρα πολλές απόψεις ανόμοιες. Επιπλέον η περίοδος επισκόπησης ήταν πολύ μικρή, για να κριθεί η βασιμότητα των θεραπευτικών αποτελεσμάτων,²⁴⁵ ενώ για πολλές περιπτώσεις δεν μπορούσαμε να κάνουμε ανακοινώσεις. Αφορούσαν ανθρώπους που είχαν κρατήσει μυστική τόσο την αρρώστια όσο και τη θεραπεία τους, οπότε έπρεπε να αποσιωπηθεί και η αποκατάσταση της υγείας τους. Περισσότερο από όλα τα άλλα με εμπόδισε όμως η σκέψη ότι σε ζητήματα θεραπείας οι άνθρωποι συμπεριφέρονται πάρα πολύ ανορθολογικά, έτσι που δεν έχουμε καμιά πιθανότητα να τους πείσουμε για κάτι με λογικά επιχειρήματα. Μια θεραπευτική καινοτομία γίνεται δεκτή ή με άμετρον ενθουσιασμό, όπως π.χ. τότε που ο Κοχ παρουσίασε στο κοινό την πρώτη του φυματίνη κατά της φυματίωσης,²⁴⁶ ή με βαθύτατη δυσπιστία, όπως για το πραγματικά ευεργετικό εμβόλιο του Τζέννερ, που έχει ακόμη και σήμερα τους αδιάλλακτους αντιπάλους του. Απέναντι στην ψυχανάλυση υπήρχε προφανώς μια προκατάληψη. Όταν θεραπεύαμε με επιτυχία μια δύσκολη περίπτωση, ακούγαμε συνήθως: Αυτό δεν αποδεικνύει τίποτε, ο ασθενής θα έβρισκε και μόνος του την υγεία του σε αυτό το διάστημα. Όταν πάλι μια ασθενής, αφού είχε κλείσει ήδη τέσσερις κύκλους κατάθλιψης και μανίας, και σε ένα διάλειμμα της μελαγχολίας ήλθε να θεραπευθεί, αλλά τρεις εβδομάδες αργότερα μπήκε πάλι σε μια φάση μανίας, όλα τα μέλη της οικογένειας, όπως και οι μεγάλες ιατρικές αυθεντίες τις οποίες συμβουλευθήκαν, συμερίσθησαν την πεποίθηση ότι η πρόσφατη κρίση δεν μπορεί παρά να οφείλεται στην επιχειρηθείσα ψυχανάλυση. Εναντίον των προκαταλήψεων δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτε· το βλέπετε πάλι

245. [Σε αυτό το ζήτημα επανέρχεται προς το τέλος της 34ης Παράδοσης της *Νέας σειράς*, όπου μιλάει πάλι για την θεραπευτική αξία της ψυχανάλυσης].

246. [Το 1890· οι μεγάλες προσδοκίες από τη φυματίνη δεν εκπληρώθηκαν].

σήμερα με τις προκαταλήψεις τις οποίες έχουν αναπτύξει η μία κατά της άλλης οι ομάδες των λαών που έχουν εμπλακεί στον πόλεμο. Το πιο λογικό είναι να περιμένουμε να φθαρούν με τον καιρό, οπότε οι ίδιοι άνθρωποι θα σκέφτονται για τα ίδια πράγματα διαφορετικά απότι ως τώρα· γιατί δεν σκέφτονταν και παλαιότερα έτσι, αυτό θα παραμείνει ανεξιχνίαστο μυστήριο.

Η προκατάληψη κατά της ψυχαναλυτικής θεραπείας είναι πιθανό να βρίσκεται ήδη σε υποχώρηση. Αυτό φαίνεται από τη συνεχή διάδοση των ψυχαναλυτικών θέσεων και από τον αυξανόμενο αριθμό των γιατρών που σε αρκετές χώρες χρησιμοποιούν την ψυχανάλυση ως θεραπευτική μέθοδο. Στα πρώτα χρόνια της ιατρικής μου σταδιοδρομίας έζησα ένα κύμα διαμαρτυρίας εκ μέρους των γιατρών κατά της υποβλητικής θεραπείας μέσω ύπνωσης παρόμοιο με αυτό που υφίσταται σήμερα η ψυχανάλυση εκ μέρους των «νηφάλιων». Ο υπνωτισμός όμως ως θεραπευτικό μέσον δεν ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες που δημιούργησε· εμείς οι ψυχαναλυτές μπορούμε να θεωρούμαστε νόμιμοι κληρονόμοι του και δεν ξεχνούμε πόση ενθάρρυνση και θεωρητική διαφώτιση οφείλουμε σε αυτόν. Οι βλάβες που κατηγορείται ότι προκαλεί η ψυχανάλυση περιορίζονται κυρίως σε παροδικά φαινόμενα λόγω της έξαρσης των συγκρούσεων, όταν η ανάλυση γίνεται με αδέξιο τρόπο ή διακόπτεται στη μέση. Ακούσατε ακριβώς τι κάνουμε με τους ασθενείς και είστε σε θέση να κρίνετε μόνοι σας αν οι προσπάθειές μας μπορούν να επιφέρουν μονιμότερες ζημιές. Εσφαλμένη χρήση της ψυχανάλυσης είναι δυνατόν να γίνει προς διάφορες κατευθύνσεις· προπάντων η μεταβίβαση είναι ένα επικίνδυνο μέσον στα χέρια ενός ασυνείδητου γιατρού. Αλλά έναντι εσφαλμένης χρήσης δεν είναι προστατευμένο κανένα ιατρικό μέσον ή μέθοδος· όταν ένα μαχαίρι δεν κόβει, δεν μπορεί και να χρησιμεύσει για θεραπευτικούς σκοπούς.

Φθάσαμε στο τέλος, κυρίες και κύριοι! Δεν είναι απλώς τρόπος του λέγειν η ομολογία μου ότι οι πολλές ελλείψεις των διαλέξεων που ακούσατε με θλίβουν αισθητά. Προπάντων λυπούμαι, επειδή πολλές φορές σας υποσχέθηκα ότι θα επανέλθω αργότερα σε ένα θέμα που τότε απλώς έθιγα, αλλά στη συνέχεια ο ειρμός των σκέψεων δεν μου επέτρεπε να τηρήσω την υπόσχεσή μου. Επιχείρησα να σας ενημερώσω για μια υπόθεση που βρίσκεται σε εξέλιξη και είναι ακόμη ανολοκλήρωτη· έτσι η συντομευτική περίληψη παραμένει επίσης ατελής. Σε αρκετά σημεία είχα έτοιμο το υλικό, για να συναγάγω τα συμπεράσματα, αλλά δεν τα έβγαλα. Έτσι και αλλιώς δεν είχα την αξίωση να σας κάνω ειδήμονες· απλώς ήθελα να σας διαφωτίσω και να σας κεντρίσω τη σκέψη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.

Τίτλοι βιβλίων και περιοδικών είναι με πλάγια γραφή, τίτλοι συμβολών σε περιοδικά και βιβλία είναι εντός εισαγωγικών. Τα μικρά γράμματα της λατινικής αλφαβήτου πίσω από τις χρονολογίες των παρατιθέμενων εδώ έργων του Φρόυντ αντιστοιχούν στην κατάταξή τους στην συστηματική γενική βιβλιογραφία, που περιέχεται στην αγγλική έκδοση των *Απάντων* του Φρόυντ, την Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Η συντομογραφία G.W. αντιστοιχεί στην έκδοση των *Απάντων* του Φρόυντ, *Gesammelte Werke* (18 τόμοι), τόμοι 1-17 London, 1940-52, τόμος 18 Frankfurt a.M. Από το 1960 και οι 18 τόμοι στον S. Fischer Verlag, Frankfurt a.M., ο οποίος έχει εκδώσει και την δεκάτομη (με έναν συμπληρωματικό τόμο) *Studienausgabe*, 1969 κ.ε.

ABEL, K. (1884) *Über den Gegensinn der Urworte*, Leipzig.

ABRAHAM, K. (1908) «Die psychosexuellen Differenzen der Hysterie und der Dementia praecox», *Zentbl. Nervenheilk.*, N. F., τόμ. 19, σελ. 521. Νέα έκδοση, μαζί με άλλες μελέτες, στο: K. Abraham, *Psychoanalytische Studien II*, Frankfurt a.M., 1971.

– (1916) «Untersuchungen über die früheste prägenitale Entwicklungsstufe der Libido», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 4, σελ. 71. Νέα έκδοση στο: K. Abraham, *Psychoanalytische Studien zur Charakterbildung*, Frankfurt a.M., 1969, και σε επανέκδοση από το 1971 υπό τον τίτλο *Psychoanalytische Studien I*.

ADLER, A. (1910) «Der psychische Hermaphroditismus im Leben und in der Neurose», *Fortschr. Med.*, τόμ. 28, σελ. 486.

– (1912) *Über den nervösen Charakter*, Wiesbaden.

ANDREAS-SALOMÉ, L. (1916) «“Anal” und “Sexual”», *Imago*, τόμ. 4.

ARISTOTELES *De Somniis* και *De divinatione per somnum*.

ARTEMIDORUS VON DALDIS *Oneirokritica*.

BERNHEIM, H. (1886) *De la suggestion et de ses applications à la thérapeutique*, Paris.

– (1891) *Hypnotisme, suggestion et psychothérapie: études nouvelles*, Paris.

BINET, A. (1888) *Études de psychologie expérimentale: le fétichisme dans l'amour*, Paris.

BINZ, C. (1878) *Über den Traum*, Bonn.

BLOCH, I. (1902-03) *Beiträge zur Ätiologie der Psychopathia sexualis* (2 τόμοι), Dresden.

BÖLSCHE, W. (1911-13) *Das Liebesleben in der Natur* (2 τόμοι), Jena.

BRILL, A. A. (1912) *Psychoanalysis: Its Theories and Practical Application*, Philadelphia-London.

DARWIN, C. (1889) *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (2η έκδοση), London (1η έκδοση, London, 1872).

– (1958) *The Autobiography of Charles Darwin*, London (1η έκδοση 1887).

DU PREL, C. (1885) *Die Philosophie der Mystik*, Leipzig.

FECHNER, G. T. (1860) *Elemente der Psychophysik*, Leipzig.

- FEDERN, P. (1914) «Über zwei typische Traumsensationen», *Jb. Psychoanalyse*, τόμ. 6, σελ. 89.
- FERENCZI, S. (1913) «Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 1, σελ. 124.
- FLIESS, W. (1906) *Der Ablauf des Lebens*, Wien.
- FREUD, S. (1888-89) Μετάφραση με πρόλογο και σημειώσεις του βιβλίου του H. Bernheim *De la suggestion et de ses applications à la thérapeutique*, Paris, 1886, υπό τον τίτλο *Die Suggestion und ihre Heilwirkung*, Wien.
- (1892a) Μετάφραση του βιβλίου του H. Bernheim *Hypnotisme, suggestion et psychothérapie: études nouvelles*, Paris, 1891, υπό τον τίτλο *Neue Studien über Hypnotismus, Suggestion und Psychotherapie*, Wien.
- (1893a) και Breuer, J., «Über den psychischen Mechanismus hysterischer Phänomene: Vorläufige Mitteilung», *G.W.*, τόμ. 1, σελ. 81.
- (1893h) «Über den psychischen Mechanismus hysterischer Phänomene», *G.W.*, συμπληρωμ. τόμος, σελ. 181, *Studienausgabe*, τόμ. 6, σελ. 9.
- (1895b [1894]) «Über die Berechtigung, von der Neurasthenie einen bestimmten Symptomenkomplex als “Angstneurose” abzutrennen», *G.W.*, τόμ. 1, σελ. 315, *Studienausgabe*, τόμ. 6, σελ. 25.
- (1895d) και Breuer, J., *Studien über Hysterie*, Wien. Νέα έκδοση (Fischer Taschenbuch), Frankfurt a.M., 1970. *G.W.*, τόμ. 1, σελ. 75.
- (1897b) *Inhaltsangaben der wissenschaftlichen Arbeiten des Privatdozenten Dr. Sigm. Freud (1877-1897)*, Wien. *G.W.*, τόμ. 1, σελ. 463.
- (1900a) *Die Traumdeutung*, Wien. *G.W.*, τόμ. 2-3, *Studienausgabe*, τόμ. 2. – Ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Η ερμηνεία των ονείρων*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1993.
- (1901b) *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*, Berlin, 1904. *G.W.*, τόμ. 4. – Ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1992.
- (1905c) *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten*, Wien. *G.W.*, τόμ. 6, *Studienausgabe*, τόμ. 4, σελ. 9.
- (1905d) *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, Wien. *G.W.*, τόμ. 5, σελ. 29, *Studienausgabe*, τόμ. 5, σελ. 37. – Ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991.
- (1905e) «Bruchstück einer Hysterie-Analyse», *G.W.*, τόμ. 5, σελ. 163, *Studienausgabe*, τόμ. 6, σελ. 83. – Ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ντόρα, η ανάλυση μιας υστερίας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991.
- (1906a) «Meine Ansichten über die Rolle der Sexualität in der Ätiologie der Neurosen», *G.W.*, τόμ. 5, σελ. 11.
- (1907b) «Zwangshandlungen und Religionsübungen», *G.W.*, τόμ. 7, σελ. 129, *Studienausgabe*, τόμ. 7, σελ. 11.
- (1908a) «Hysterische Phantasien und ihre Beziehung zur Bisexualität», *G.W.*, τόμ. 7, σελ. 191, *Studienausgabe*, τόμ. 6, σελ. 187.
- (1908b) «Charakter und Analerotik», *G.W.*, τόμ. 7, σελ. 203, *Studienausgabe*, τόμ. 7, σελ. 23.
- (1908c) «Über infantile Sexualtheorien», *G.W.*, τόμ. 7, σελ. 171, *Studien-*

- ausgabe*, τόμ. 5, σελ. 169. — Ελληνική μετάφραση, «Οι σεξουαλικές θεωρίες των παιδιών», περιέχεται στο: Φρόντ-Ράιχ-Γιούνγκ κ.ά., *Η σεξουαλική διαφύση του μικρού παιδιού*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991, σελ. 11-29.
- (1908d) «Die “kulturelle” Sexualmoral und die moderne Nervosität», *G.W.*, τόμ. 7, σελ. 143, *Studienausgabe*, τόμ. 9, σελ. 9.
 - (1908e [1907]) «Der Dichter und das Phantasieren», *G.W.*, τόμ. 7, σελ. 213, *Studienausgabe*, τόμ. 10, σελ. 169. — Ελληνική μετάφραση, «Ο ποιητής και η φαντασία», περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόντ, *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1994, σελ. 149-164.
 - (1909a) «Allgemeines über den hysterischen Anfall», *G.W.*, τόμ. 7, σελ. 235, *Studienausgabe*, τόμ. 6, σελ. 197.
 - (1909b) «Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben», *G.W.*, τόμ. 7, σελ. 243, *Studienausgabe*, τόμ. 8, σελ. 9. — Ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντ, *Ο μικρός Χανς, ανάλυση της φοβίας ενός πεντάχρονου αγοριού*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1992.
 - (1909d) «Bemerkungen über einen Fall von Zwangsneurose», *G.W.*, τόμ. 7, σελ. 381, *Studienausgabe*, τόμ. 7, σελ. 31. — Ελληνική μετάφραση, «Παρατηρήσεις για μια περίπτωση ψυχαναγκαστικής νευρώσης» («Ο Ράττενμαν»), περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόντ, *Τρία ιστορικά ασθeneίας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1995, σελ. 23-131.
 - (1910a) *Über Psychoanalyse*, Wien. *G.W.*, τόμ. 8, σελ. 3. — Ελληνική μετάφραση, «Η ψυχανάλυση», περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόντ, *Μελέτες για την ψυχανάλυση*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1979, σελ. 56-115.
 - (1910e) «Über den Gegensinn der Urworte», *G.W.*, τόμ. 8, σελ. 214, *Studienausgabe*, τόμ. 4, σελ. 227.
 - (1910i) «Die Psychogene Sehstörung in psychoanalytischer Auffassung», *G.W.*, τόμ. 8, σελ. 94, *Studienausgabe*, τόμ. 6, σελ. 205.
 - (1911c) «Psychoanalytische Bemerkungen über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia (Dementia paranoides)», *G.W.*, τόμ. 8, σελ. 240, *Studienausgabe*, τόμ. 7, σελ. 133. — Ελληνική μετάφραση, «Ψυχαναλυτικές παρατηρήσεις για μια αυτοβιογραφικά καταγραμμένη περίπτωση παράνοιας» («Ο πρόεδρος Σρέμπερ»), περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόντ, *Τρία ιστορικά ασθeneίας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1995, σελ. 133-234.
 - (1912c) «Über neurotische Erkrankungsstypen», *G.W.*, τόμ. 8, σελ. 322, *Studienausgabe*, τόμ. 6, σελ. 215.
 - (1912-13) *Totem und Tabu*, Wien, 1913. *G.W.*, τόμ. 9, *Studienausgabe*, τόμ. 9, σελ. 287. — Ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντ, *Τοτέμ και ταμπού*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1978.
 - (1913a) «Ein Traum als Beweismittel», *G.W.*, τόμ. 10, σελ. 12.
 - (1914c) «Zur Einführung des Narzissmus», *G.W.*, τόμ. 10, σελ. 138, *Studienausgabe*, τόμ. 3, σελ. 37. — Ελληνική μετάφραση, «Εισαγωγή στον ναρκισσισμό», περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φετιχισμός*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991, σελ. 7-42.

- (1914d) «Zur Geschichte der psychoanalytischen Bewegung», *G.W.*, τόμ. 10, σελ. 43. – Ελληνική μετάφραση, «Για την ιστορία του ψυχαναλυτικού κινήματος», περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόυντ, *Αυτοβιογραφία*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1994, σελ. 113-199.
- (1915d) «Die Verdrängung», *G.W.*, τόμ. 10, σελ. 284, *Studienausgabe*, τόμ. 3, σελ. 103.
- (1915ε) «Das Unbewusste», *G.W.*, τόμ. 10, σελ. 264, *Studienausgabe*, τόμ. 3, σελ. 119.
- (1915f) «Mitteilung eines der psychoanalytischen Theorie widersprechenden Falles von Paranoia», *G.W.*, τόμ. 10, σελ. 234, *Studienausgabe*, τόμ. 7, σελ. 205.
- (1916-17 [1915-17]) *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, Wien. *G.W.*, τόμ. 11, *Studienausgabe*, τόμ. 1, σελ. 33. – Ελληνική έκδοση, το παρόν βιβλίο.
- (1917ε) «Über Triebumsetzungen, insbesondere der Analerotik», *G.W.*, τόμ. 10, σελ. 402, *Studienausgabe*, τόμ. 7, σελ. 123.
- (1917d [1915]) «Metapsychologische Ergänzung zur Traumlehre», *G.W.*, τόμ. 10, σελ. 412, *Studienausgabe*, τόμ. 3, σελ. 175.
- (1917ε [1915]) «Trauer und Melancholie», *G.W.*, τόμ. 10, σελ. 428, *Studienausgabe*, τόμ. 3, σελ. 193.
- (1918b [1914]) «Aus der Geschichte einer infantilen Neurose», *G.W.*, τόμ. 12, σελ. 29, *Studienausgabe*, τόμ. 8, σελ. 125. – Ελληνική μετάφραση, «Από την ιστορία μιας παιδικής νευρώσης» («Ο Βόλφσμαν»), περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόυντ, *Τρία ιστορικά ασθενείας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1995, σελ. 235-392.
- (1919h) «Das Unheimliche», *G.W.*, τόμ. 12, σελ. 229, *Studienausgabe*, τόμ. 4, σελ. 241.
- (1920g) *Jenseits des Lustprinzips*, Wien. *G.W.*, τόμ. 13, σελ. 3, *Studienausgabe*, τόμ. 3, σελ. 213.
- (1921ε) *Massenpsychologie und Ich-Analyse*, Wien. *G.W.*, τόμ. 13, σελ. 73, *Studienausgabe*, τόμ. 9, σελ. 61. – Ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, δεύτερη έκδοση 1994.
- (1923b) *Das Ich und das Es*, Wien. *G.W.*, τόμ. 13, σελ. 237, *Studienausgabe*, τόμ. 3, σελ. 273.
- (1923ε) «Die infantile Genitalorganisation», *G.W.*, τόμ. 13, σελ. 293, *Studienausgabe*, τόμ. 5, σελ. 235.
- (1924ε) «Das ökonomische Problem des Masochismus», *G.W.*, τόμ. 13, σελ. 371, *Studienausgabe*, τόμ. 3, σελ. 339. – Ελληνική μετάφραση, «Το οικονομικό πρόβλημα του μαζοχισμού», περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φετιχισμός*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991, σελ. 43-57.
- (1924d) «Der Untergang des Ödipuskomplexes», *G.W.*, τόμ. 13, σελ. 395, *Studienausgabe*, τόμ. 5, σελ. 243.
- (1925d [1924]) *Selbstdarstellung*, Wien, 1934. *G.W.*, τόμ. 14, σελ. 33. –

- Ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντ, *Αυτοβιογραφία*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1994.
- (1925j) «Einige psychische Folgen des anatomischen Geschlechtsunterschieds», *G.W.*, τόμ. 14, σελ. 19, *Studienausgabe*, τόμ. 5, σελ. 253.
 - (1926d) *Hemmung, Symptom und Angst*, Wien. *G.W.*, τόμ. 14, σελ. 113, *Studienausgabe*, τόμ. 6, σελ. 227.
 - (1926e) *Die Frage der Laienanalyse*, Wien. *G.W.*, τόμ. 14, σελ. 209, *Studienausgabe*, συμπληρωμ. τόμος, σελ. 271. – Ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντ, *Πρακτική ψυχανάλυση*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1975.
 - (1927c) *Die Zukunft einer Illusion*, Wien. *G.W.*, τόμ. 14, σελ. 325, *Studienausgabe*, τόμ. 9, σελ. 135. – Ελληνική μετάφραση, «Το μέλλον μιας ανταπάτης», περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, δεύτερη έκδοση 1994, σελ. 123-198.
 - (1927e) «Fetischismus», *G.W.*, τόμ. 14, σελ. 311, *Studienausgabe*, τόμ. 3, σελ. 379. – Ελληνική μετάφραση, «Φετιχισμός», περιέχεται στο: Σίγκμουντ Φρόντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φετιχισμός*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1991, σελ. 59-66.
 - (1930a) *Das Unbehagen in der Kultur*, Wien. *G.W.*, τόμ. 14, σελ. 421, *Studienausgabe*, τόμ. 9, σελ. 191. – Ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, δεύτερη έκδοση 1994.
 - (1933a [1932]) *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, Wien. *G.W.*, τόμ. 15, *Studienausgabe*, τόμ. 1, σελ. 447. – Ελληνική έκδοση, Σίγκμουντ Φρόντ, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1977.
 - (1939a [1937-38]) *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*, *G.W.*, τόμ. 16, σελ. 103, *Studienausgabe*, τόμ. 9, σελ. 455.
- HALL, G. S. (1914) «A Synthetic Genetic Study of Fear», *Am. J. Psychol.*, τόμ. 25, σελ. 149.
- HILDEBRANDT, F. W. (1875) *Der Traum und seine Verwerthung für's Leben*, Leipzig.
- HITSCHMANN, E. (1913) *Freuds Neurosenlehre*, Wien.
- HUG-HELLMUTH, H. VON (1915) «Ein Traum, der sich selbst deutet», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 3, σελ. 33.
- JANET, PIERRE (1913) «Psycho-Analysis. Rapport par M. le Dr. Pierre Janet», *Int. Congr. Med.*, τόμ. 17, σελ. 13.
- JODL, F. (1896) *Lehrbuch der Psychologie*, Stuttgart.
- JONES, E. (1911) «The Psychopathology of Everyday Life», *Am. J. Psychol.*, τόμ. 22, σελ. 477.
- (1960) *Das Leben und Werk von Sigmund Freud*, τόμος 1, Verlag Hans Huber, Bern.
 - (1962a) 'Ο.π., τόμ. 2.
 - (1962b) 'Ο.π., τόμ. 3.
- JUNG, C. G. (1907) *Über die Psychologie der Dementia praecox*, Halle.
- (1911) *Wandlungen und Symbole der Libido*, Leipzig - Wien.
- KAPLAN, L. (1914) *Grundzüge der Psychoanalyse*, Wien.

- LAMPL-DE GROOT, J. (1927) «Zur Entwicklungsgeschichte des Ödipuskomplexes der Frau», *Int. Z. Psychoanal.*, τόμ. 13, σελ. 269.
- LEURET, F. (1834) *Fragmens psychologiques sur la folie*, Paris.
- LEVY, L. (1914) «Die Sexuelsymbolik der Bibel und des Talmuds», *Z. Sex-Wiss.*, τόμ. 1, σελ. 274 και 318.
- LICHTENBERG, G. C. (1853) *Witzige und satirische Einfälle*, τόμ. 2, Göttingen.
- LINDNER, S. (1879) «Das Saugen an den Fingern, Lippen etc. bei den Kindern (Ludeln)», *Jb. Kinderheilk.*, N. F., τόμ. 14, σελ. 68.
- MAEDER, A. (1906) «Contributions à la psychopathologie de la vie quotidienne», *Archs Psychol.*, Genève, τόμ. 6, σελ. 148.
- (1908) «Nouvelles contributions à la psychopathologie de la vie quotidienne», *Archs Psychol.*, Genève, τόμ. 7, σελ. 283.
- (1912) «Über die Funktion des Traumes», *Jb. psychoanalyt. psychopath. Forsch.*, τόμ. 4, σελ. 692.
- MAURY, L. F. A. (1878) *Le sommeil et les rêves*, Paris.
- MEIJER, A. F. (1915) *De Behandeling van Zenuwzieken door Psycho-Analyse*, Amsterdam.
- MERINGER, R. (1895) και Mayer, C., *Versprechen und Verlesen: eine psychologisch-linguistische Studie*, Wien.
- NACKE, P. (1899) «Kritisches zum Kapitel der normalen und pathologischen Sexualität», *Arch. Psychiat. Nervenkr.*, τόμ. 32, σελ. 356.
- NORDENSKJOLD, O. (1904) *Antarctic. Zwei Jahre in Schnee und Eis am Südpol* (2 τόμοι), Berlin.
- PFISTER, O. (1913) *Die psychoanalytische Methode*, Leipzig-Berlin.
- RANK, O. (1909) *Der Mythos von der Geburt des Helden*, Leipzig-Wien.
- (1912a) «Aktuelle Sexualregungen als Traumanlässe», *Zentbl. Psychoanal.*, τόμ. 2, σελ. 596.
- (1912b) *Das Inzest-Motiv in Dichtung und Sage*, Leipzig-Wien.
- RÉGIS, E. και HESSNARD, A. (1914) *La psychoanalyse des névroses et des psychoses*, Paris.
- REIK, TH. (1915-16) «Die Pubertätsriten der Wilden», *Imago*, τόμ. 4, σελ. 189.
- SACHS, H. (1912) «Traumdeutung und Menschenkenntnis», *Jb. psychoanalyt. psychopath. Forsch.*, τόμ. 3, σελ. 568.
- SCHERNER, K. A. (1861) *Das Leben des Traumes*, Berlin.
- SCHUBERT, G. H. VON (1814) *Die Symbolik des Traumes*, Bamberg.
- SILBERER, H. (1914) *Probleme der Mystik und ihrer Symbolik*, Wien.
- SPERBER, H. (1912) «Über den Einfluss sexueller Momente auf Entstehung und Entwicklung der Sprache», *Imago*, τόμ. 1, σελ. 405.
- STARCKE, J. (1916) «Aus dem Alltagsleben», *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, τόμ. 4, σελ. 21 και 98.
- STEKEL, W. (1911) *Die Sprache des Traumes*, Wiesbaden.
- STRUMPELL, L. (1877) *Die Natur und Entstehung der Träume*, Leipzig.
- TOULOUSE, E. (1896) *Émile Zola: enquête médico-psychologique*, Paris.
- VOLD, J. MOURLY (1910-12) *Über den Traum* (2 τόμοι), Leipzig.
- WUNDT, W. (1874) *Grundzüge der physiologischen Psychologie*, Leipzig.

από τις **ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ** κυκλοφορούν
στα ελληνικά τα έργα του Φρόυντ

Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας

Ψυχολογία της ερωτικής ζωής

Πρακτική ψυχανάλυση

Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση

Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ

Μελέτες για την ψυχανάλυση

Τοτέμ και ταμπού

Όνειρο και τηλεπάθεια

Η τεχνική της ψυχανάλυσης

Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φетиχισμός

Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας

Ντόρα, η ανάλυση μιας υστερίας

Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής

Ο μικρός Χανς, ανάλυση της φοβίας ενός πεντάχρονου αγοριού

Η ερμηνεία των ονείρων

Αυτοβιογραφία

Ψυχανάλυση και λογοτεχνία

Τρία ιστορικά ασθeneίας

(Ράπτενμαν - Σρέμπερ - Βόλφ σμαν)

Εισαγωγή στην ψυχανάλυση

Η «Εισαγωγή στην ψυχανάλυση» περιέχει τις τελευταίες παραδόσεις που έδωσε ο Φρόυντ σε προχωρημένη ηλικία στο πανεπιστήμιο της Βιέννης μπροστά σε ένα μεικτό ακροατήριο, για το οποίο προϋπέθεσε ότι έρχεται σε επαφή με την ψυχανάλυση για πρώτη φορά. Γι' αυτό και χαρακτήρισε τις παραδόσεις του εισαγωγικές και ανάλογος ήταν και ο τρόπος που χρησιμοποίησε για την κατανόησή τους: εισαγωγικός, επαγωγικός και κατά το δυνατόν εκλαϊκευτικός.

Έτσι η «Εισαγωγή στην ψυχανάλυση» είναι ένα βιβλίο που συγκεντρώνει σε αξιοθαύμαστον βαθμό εκείνες τις αρετές, με τις οποίες ένας μεγάλος επιστήμονας σε ευτυχείς συμπτώσεις της ζωής του διασπά τα τείχη της επιστημονικής περιχαράκωσης και έρχεται ως διαφωτιστής και δάσκαλος να συναντήσει το μεγάλο κοινό.

Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που από τα βιβλία του Φρόυντ η «Εισαγωγή στην ψυχανάλυση» βρίσκεται στην κορυφή της προτίμησης και του πλατύτερου κοινού, αφού σε αυτό βρίσκει όχι μόνο μια πραγματική εισαγωγή, αλλά και μια ανασκόπηση και σύνοψη ολόκληρης της ψυχανάλυσης.

Είναι σαν με το κύκνειο άσμα του στο πανεπιστήμιο να έκανε ο Φρόυντ στους τελευταίους ακροατές του και κατ' επέκταση σε όλους τους μελλοντικούς αναγνώστες του ένα δώρο, μια πιξίδα, για να βρίσκουν την σωστή πορεία μέσα από τα δύσβατα μονοπάτια της ψυχανάλυσης.

ISBN 960-7105-19-2